

SELÇUKTÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 28 Sayı / Issue: 56 Aralık / December 2022 e-ISSN 2458-9071

N. Gami Aralık 2022

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ**

SELÇUK TÜRKİYAT

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

*SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY*

**ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071**

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli,
yaygın süreli bir dergidir.

*International refereed and widespread periodical journal published three times in
one year (april-august-december).*

SAYI / ISSUE: 56-ARALIK / DECEMBER

KONYA 2022

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of
ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM TR DİZİN, MLA, SOBIAD,
ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases

e-ISSN 2458-9071

ARALIK / DECEMBER 2022 – SAYI / ISSUE: 56

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi

Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ (Enstitü Müdürü / Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

EDİTÖRLER / EDITORS

Yazı İşleri Müdürü-Baş Editör / Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Alan Editörleri / Area Editors

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü / Turkish Language and Literature Editor

Dr. Öğr. Üyesi Sezai DEMİRTAŞ-*Selçuk Üniversitesi*

Tarih Editörleri / History Editors

Arş. Gör. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Dr. Abdullah BURGU-*Selçuk Üniversitesi*

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörleri / Archeology and Art History Editors

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Sibel KARADEMİR-*Selçuk Üniversitesi*

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Doç. Dr. Mehmet Fatih BERK-*Necmettin Erbakan Üniversitesi*

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Doğan Can AKTAN-*Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Arş. Gör. Hatice AKSOY -*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Havva YALDIZ-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryası / Secretariat

Mustafa DENİZ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - *Ankara Üniversitesi / Türkiye*
 Prof. Dr. Ertan ÖRGEN – *Balikesir Üniversitesi / Türkiye*
 Prof. Dr. Kemal ÖZCAN – *Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye*
 Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*
 Prof. Dr. Mustafa TOKER - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*
 Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ - *Ankara Üniversitesi / Türkiye*
 Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV- *Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi / Azerbaycan*
 Doç. Dr. Murat KARADEMİR - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*
 Doç. Dr. Raşid HATUYEV - *Karachay İlmü-İzlem İnstitut / Rusya Federasyonu*
 Doç. Dr. Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*
 Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV - *Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu*
 Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*
 Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV- *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan*
 Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

İLETİŞİM / CONTACTS**Adres / Address:**

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
 Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya
 Telefon: +90 0332 241 05 62
 Belgeç / Fax: 241 04 47 web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>
 e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION**Grafik-Tasarım / Grafik-Design:**

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

Dizgi / Composition:

Arş. Gör. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author responsible for their article content academically.

Bu eser Creative Commons Atıf-Gayriticari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Content of this Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdülgani ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BORAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Caner ARABACI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARESİOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Tung WU	Ulusal Chengchi Üniversitesi / Tayvan
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BALCI	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nurgül KILINÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN	Rutgers Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri
Prof. Dr. Refik TURAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Talip DOĞAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Varis ÇAKAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat GÜRBÜZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal DEDEYEV	Bakü Mühendislik Üniversitesi / Azerbaycan
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi / Azerbaycan
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi / Litvanya
Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KARADEMİR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Raşid HATUYEV	Karachay İlim-İzlem İstitüt / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV	Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Zehra ODABAŞI	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi

56. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 56

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram Ali KAYA	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz KARTIN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ferudun ATA	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nergis BİRAY	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Selahittin TOLKUN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan YAZICI	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Sezai BALCI	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman BERK	Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA	Bozok Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KEŞ	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulmuttalip İPEK	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Alev DURAN	İstanbul Aydın Üniversitesi
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Derya YILDIZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Emin ELMACI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Erdem Can ÖZTÜRK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih ERBAY	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Gökçe YÜKSELEN PELER	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Lokman TAŞKESEN LİOĞLU	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Sefa DOĞRU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet KUZUBAŞ	Kocaeli Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Suat DONUK	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Yücel NAMAL	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ÖNKOL ERTUNÇ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Döndü ÇAVDAR	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ÖKTEN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILMAZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgün Deniz YOLDAŞLAR	Üsküdar Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Muhsin UYGUN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Kayhan İNAN	Amasya Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIM İLKELERİ

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin (SUTAD) yayın odağında aşağıdaki hususlar bulunmaktadır:

- Türkolog'un uzmanlaşmasına yardım etmek,
- Türkolog akademisyenlere ve Türkoloji araştırmacılarına doğrudan katkıda bulunarak iki araştırma grubu arasında bir köprü görevi görmek,
- Türkoloji çalışmalarına bütünsel bir bakış açısı kazandırmak,
- Türkoloji'nin karşılaştığı eğitim ve araştırma sorunlarını hem kendi bağlamında hem de uluslararası karşılaştırmalarla değerlendirmek.

Ayrıca aşağıda belirtilen çalışmalar SUTAD'ın yayın kapsamındadır:

- Türk tarihi ve kültürü, Türk dili ve edebiyatı, Türk sanatındaki temel sorunları ve uygulamaları analiz eden çalışmalar,
- Aktif olarak Türkoloji öğretimi / öğrenme ve diğer uzmanların becerilerini ve stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olan çalışmalar,
- Daha nitelikli araştırmacı olarak Türkoloji'nin gelişimini amaçlayan çalışmalar,
- Türkoloji ile ilgili geniş araştırmalar veya örnekler içeren çalışmalar,

Kısıtlamalar ve Değerlendirmeye Kabul Edilmeyen Başvurular

Aşağıda belirtilen alanlardaki çalışmalar SUTAD yayın kapsamı dışında olup değerlendirmeye kabul edilememektedir:

- Lisans düzeyindeki üniversitesi öğrencilerinin çalışmaları yayına kabul edilmez. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin Türkoloji çalışmaları kabul edilebilir bulunmuştur.
- Türkoloji alanı dışındaki temaları içeren çalışmalar kabul edilmez.
- Küçük bir araştırma grubu veya küçük bir örnekleme oranı ile yapılan çalışmalar yayın için kabul edilmemektedir.
- Ayrıca, bu çalışmalar eğitim bilimleri, iktisadi ve idari bilimler gibi destekleyici alanlara yönlendirilir.
- Ders kitaplarını analiz etmek ve değerlendirmek, edebiyat derlemeleri ve kitap analizleri SUTAD yayın kapsamına girmemektedir.

Yayın Sıklığı

Uluslararası hakemli bir dergi olan SUTAD yılda üç kez yayımlanmaktadır. Bir yılda sadece iki özel sayı yayımlanabilir. Özel hususlara ilişkin duyurular yayımlanmadan en az bir yıl önce yapılır. Özel konularda ele alınacak konular *Yayın Kurulu* tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türkoloji'ye rehberlik edebilir.

Yayın Dili

SUTAD'ın ana yayın dilleri *Türkçe* ve *İngilizcedir*. Bunun dışında makaleler *Almanca*, *Rusça* veya *modern Türk lehçeleri* olarak da gönderilebilir. Gönderilen makale gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Makalenin kabulünden sonra, son kopya her iki dilde de sunulmalıdır. Sunulan son kopyalar SUTAD'ın dil editörleri (İngilizce, Rusça, Almanca, Türkçe ve modern Türk lehçeleri) tarafından

kontrol edilir. Dil editörleri, yetersizlik durumunda düzeltme yazımı talep edebilir. Belgenin tesliminden yazarlar sorumludur.

Derginin Bölümleri

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde sadece **özgün araştırma makaleleri** yayımlanır.

Açık Erişim Politikası

SUTAD açık erişim politikasını benimser. Bilgiye açık erişim, bilginin küresel değerini geliştirdiği için insanlığa fayda sağlar. SUTAD, Açık Erişim Girişimi'ni de desteklemektedir.

SUTAD, Selçuk Üniversitesi yayıncısı, hiçbir elektronik kütüphane erişimi için hiçbir kütüphane veya okuyucunun yayın ücreti ödemeyeceğini garanti etmektedir.

SUTAD, makale incelemesi veya basımı ve makalelere erişim için herhangi bir ücret talep etmediğinden, gelir kaynağı yoktur. Bu doğrultuda, SUTAD'a sunulan makalelerin aşağıdaki maddi yükümlülükleri yazarlara aittir:

- Türkoloji çalışmaları Türkçe, İngilizce, Rusça, Almanca ve modern Türk lehçelerinde tam metin olarak yayımlanmaktadır. Derginin bu amaçla herhangi bir çeviri hizmeti yoktur.
- İntihal tespiti, mizanpajı ve taslağı, referanslar, atıf ve atıf kontrolüyle ilgili tüm masraflar yazar(lar)a aittir.

Gizlilik Beyanı

SUTAD dergi yönetim sistemine girilen isim ve elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler, yalnızca bu derginin ve Selçuk Üniversitesi'nin bilimsel amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Bu bilgiler başka bir amaç veya bölüm için kullanılmayacak olup, üçüncü taraflarla paylaşılmayacaktır.

Arşivleme

SUTAD'da yayımlanan tüm makalelere ait üst veriler ve tam metinler XML ve pdf formatında 3. parti bulut bir sunucuda erişime kapalı bir şekilde saklanır. Ayrıca TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı aracılığıyla tüm makaleler pdf formatında ULAKBİM sunucularında saklanmakta ve sunulmaktadır.

Dizinler

ULAKBİM, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Veri Tabanı, MLA, SOBIAD, ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases, Clarivate Analytics (ESCI)

YAYINLAMA POLİTİKALARI

Telif Hakkı Devri

SUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, daha önce herhangi bir şekilde yayımlanmamış veya herhangi bir yere yayımlanmak üzere gönderilmemiş özgün çalışma niteliği taşımalıdır.

Yazarlar çalışmalarının telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek değerlendirme için gönderimle birlikte çalışmalarının telif hakkını Selçuk Üniversitesi'ne devretmek zorundadır. SUTAD Yayın Kurulu makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır. Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır;

- Patent hakları,
- Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmemiş haklar,
- Çalışmayı satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,

- Yazarın kendi kitap ve diğer akademik çalışmalarında, kaynak göstermesi koşuluyla, çalışmanın tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı,
- Çalışma künyesini belirtmek koşuluyla kişisel web sitelerinde veya üniversitesinin açık arşivinde bulundurma hakkı.

SUTAD'a çalışma gönderecek yazarlar, "Telif Hakkı Devir Formu" belgesini doldurmalıdır. Yazar(lar) doldurdukları formu ıslak imza ile imzalamalıdır. İmzalanan form taranarak sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir. Telif Hakkı Devir Formunu iletmeyen yazarların çalışmaları yayınlanmaz.

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntem, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir. Hakem görüşleri, SUTAD'ın yayın kalitesinde belirleyici bir yere sahiptir. SUTAD'a gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre körleme yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

SUTAD, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

SUTAD'a gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir. Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir. Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik bir alan editörüne gönderilir.

Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde alan editörleri çalışmaların, giriş ve alanyazın, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda uygun bulunmayan çalışmalar en geç bir ay içerisinde alan editörü değerlendirme raporu ile birlikte iade edilir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakemlendirme sürecine alınır.

Hakem Atama Süreci

Çalışmalar içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen alan editörü, SUTAD hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir. Alan editöründen gelen hakem önerileri editörler tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermek zorundadır.

Hakem Raporları

Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. *Giriş ve alanyazın:* Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. *Yöntem*: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. *Bulgular*: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. *Değerlendirme ve tartışma*: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/larına ve hipoteze/lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. *Sonuç ve öneriler*: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. *Stil ve anlatım*: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. *Genel değerlendirme*: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazınına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre **6 haftadır**. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

Değerlendirme Sonucu

Hakemlerden gelen görüşler, alan editörü tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda alan editörü çalışmaya ilişkin nihai kararını editörlere iletir.

Yayın Kurulu Kararı

Editörler, alan editörü ve hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu görüşlerini hazırlar. Hazırlanan görüşler editör tarafından alan editörü ve hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletir. Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir. Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

SUTAD'a gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 3 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir. Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar)dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 3 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

Çevrimiçi Çalışma Gönderme Rehberi

SUTAD'da değerlendirilmek üzere çalışma gönderecek yazar(lar) <http://www.selcuk.edu.tr/turkiyat/tr> adresinde yer alan dergi yönetim sistemine üye olarak gönderim gerçekleştirebilir.

Yazar(lar) üye olmak ve çalışma göndermek için "Çevrim İçi Çalışma Gönderme Rehberi"nde yer alan yönergeleri takip etmelidir.

Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi

SUTAD'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler, alan editörleri ve/veya hakemler tarafından bir defa veya daha fazla düzeltme ve iyileştirme talep edilebilir.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmeleri "Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi"nde belirtilen koşullara göre sisteme yüklemelidir.

Çalışma/Makale Geri Çekme

SUTAD araştırmacı ve kütüphaneciler için bütünsel ve eksiksiz yayıncılığı önemsemektedir. Bunu sağlamanın güvenilir özgün araştırma makalelerini yayınlamak olduğu bilincindedir. SUTAD yayın politikaları gereği, bir çalışma veya makalenin geri çekilmesi aşamasında yazar(lar)a ve yayın kuruluna düşen görev ve sorumluluklar aşağıda verilmiştir.

Yazarlar

Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, geri çekme işlemlerinde dergi editörüyle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

Değerlendirme aşamasındaki çalışmasını geri çekme talebinde bulunmak isteyen yazar(lar), "Geri Çekme Formu"nu doldurarak her bir yazarın ıslak imzası ile imzalanmış ve taratılmış hâlini selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresi üzerinden e-posta aracılığıyla yayın kuruluna iletmekle yükümlüdür. Yayın Kurulu geri çekme bildirimini inceleyerek en geç bir hafta içerisinde dönüş sağlar. Telif hakları SUTAD'a gönderim aşamasında devredilmiş çalışmaların geri çekme isteği yayın kurulu tarafından onaylanmadıkça yazarlar çalışmasını başka bir dergiye değerlendirme için gönderemezler.

Editörler

SUTAD yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda, çalışmayla ilgili soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder.

Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Etik ihlali tespit edilen çalışmanın;

1. Elektronik gösterimdeki başlığının başına "**Geri Çekildi:**" ibaresi eklenir.
2. Elektronik gösterimdeki Öz ve Tam Metin içerikleri yerine çalışmanın geri çekilme gerekçeleri, detaylı kanıt kaynakları varsa yazar(lar)ın bağlı olduğu kurum ve kuruluşların konu hakkındaki bildirimleri ile birlikte yayınlanır.
3. Dergi web sitesinin ana sayfasından geri çekme bildirimini ilan edilir.
4. Geri çekme tarihinden itibaren ilk yayınlanacak sayının elektronik ve basılı kopyasının içindekiler listesine "**Geri Çekildi: Çalışma Başlığı**" şeklinde eklenir, birinci sayfasından başlamak koşuluyla geri çekme nedenleri ve buna kaynak gösterilen orijinal alıntılar kamuoyu ve araştırmacılarla paylaşılır.
5. Yazar(lar)ın bağlı olduğu kuruluş(lar)a yukarıdaki geri çekme bildirimleri iletilir.

6. Yukarıda sıralanan geri çekme bildirimleri Derginin dizinlendiği kurum ve kuruluşlar ile Milli Kütüphane Başkanlığı'na izin sistemleri ve kataloglara kaydedilmesi için iletilir.

Ayrıca SUTAD Yayın Kurulu etik ihlalde bulunan çalışma yazar(lar)ının daha önce yayınlanmış çalışmalarının yayın evlerine veya yayın kurullarına, yayınlanan çalışmaların geçerlik ve güvenilirliğini güvence altına almalarını veya geri çekmelerini önerebilir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

SUTAD'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek (Çalışmanın alan editörü ve hakemlerine yapılan itirazlar hakkında görüş talep edilebilir.) yazar(lar)a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

ETİK SORUMLULUKLAR

Yayın Etiği

SUTAD'da uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. SUTAD yayın etiği kapsamında tüm paydaşların aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmektedir.

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır. COPE'nin "Politikalar ve Uygulamalar" belgesi ile ilgili olarak bk. <https://publicationethics.org>.

Yazarların Etik Sorumlulukları

SUTAD'a çalışma gönderen yazar(lar)ın aşağıdaki etik sorumluluklara uyması beklenmektedir:

- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar olarak belirtilmemelidir.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

- Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.
- Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.
- Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış çalışma SUTAD'a gönderilemez.
- Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (Yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

Editörlerin Etik Görev ve Sorumlulukları

SUTAD editör ve alan editörleri, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayımlanan "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors" rehberleri temelinde aşağıdaki etik görev ve sorumluluklara sahip olmalıdır:

Genel görev ve sorumluluklar

Editörler, SUTAD'da yayımlanan her yayından sorumludur. Bu sorumluluk bağlamında editörler, aşağıdaki rol ve yükümlülükleri taşımaktadır:

- Okuyucuların ve yazarların bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çaba sarf etme,
- Sürekli olarak derginin gelişimini sağlama,
- Dergide yayınlanan çalışmaların kalitesini geliştirmeye yönelik süreçleri yürütme,
- Düşünce özgürlüğünü destekleme,
- Akademik açıdan bütünlüğü sağlanma,
- Fikrî mülkiyet hakları ve etik standartlardan taviz vermeden iş süreçlerini devam ettirme,
- Düzeltme, açıklama gerektiren konularda yayın açısından açıklık ve şeffaflık gösterme.

Okuyucu ile ilişkiler

Editörler tüm okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcıların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve deneyim beklentilerini dikkate alarak karar vermelidir. Yayımlanan çalışmaların okuyucu, araştırmacı, uygulayıcı ve bilimsel alanyazına katkı sağlamasına ve özgün nitelikte olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca editörler okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcılardan gelen geri bildirimleri dikkate almak, açıklayıcı ve bilgilendirici geri bildirim vermekle yükümlüdür.

Yazarlar ile ilişkiler

Editörlerin yazarlara karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Editörler, çalışmaların önemi, özgün değeri, geçerliliği, anlatımın açıklığı ve derginin amaç ve hedeflerine dayanarak olumlu ya da olumsuz karar vermelidir.
- Yayın kapsamına uygun olan çalışmaların ciddi problemi olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına almalıdır.
- Editörler, çalışma ile ilgili ciddi bir sorun olmadıkça, olumlu yöndeki hakem önerilerini göz ardı etmemelidir.
- Yeni editörler, çalışmalara yönelik olarak önceki editör(ler) tarafından verilen kararları ciddi bir sorun olmadıkça değiştirmemelidir.

- “Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci” mutlaka yayınlanmalı ve editörler tanımlanan süreçlerde yaşanabilecek sapmaların önüne geçmelidir.
- Editörler yazarlar tarafından kendilerinden beklenecek her konuyu ayrıntılı olarak içeren bir “Yazar Rehberi” yayınlamalıdır. Bu rehberler belirli zaman aralıklarında güncellenmelidir.
- Yazarlara açıklayıcı ve bilgilendirici şekilde bildirim ve dönüş sağlanmalıdır.

Hakemler ile ilişkiler

Editörlerin hakemlere karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Hakemleri çalışmanın konusuna uygun olarak belirlemelidir.
- Hakemlerin değerlendirme aşamasında ihtiyaç duyacakları bilgi ve rehberleri sağlamakla yükümlüdür.
- Yazarlar ve hakemler arasından çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek durumundadır.
- Körlük hakemlik bağlamında hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutmalıdır.
- Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri için teşvik etmelidir.
- Hakemleri zamanında dönüş ve performans gibi ölçütlerle değerlendirmelidir.
- Hakemlerin performansını artırıcı uygulama ve politikalar belirlemelidir.
- Hakem havuzunun dinamik şekilde güncellenmesi konusunda gerekli adımları atmalıdır.
- Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemelidir.
- Hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması için adımlar atmalıdır.

Yayın kurulu ile ilişkiler

Editörler, tüm yayın kurulu üyelerinin süreçleri yayın politikaları ve yönergelere uygun ilerletmesini sağlamalıdır. Yayın kurulu üyelerini yayın politikaları hakkında bilgilendirmeli ve gelişmelerden haberdar etmelidir. Yeni yayın kurulu üyelerini yayın politikaları konusunda eğitmeli, ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamalıdır.

Ayrıca editörler;

- Yayın kurulu üyelerinin çalışmaları tarafsız ve bağımsız olarak değerlendirmelerini sağlamalıdır.
- Yeni yayın kurulu üyelerini, katkı sağlayabilir ve uygun nitelikte belirlemelidir.
- Yayın kurulu üyelerinin uzmanlık alanına uygun çalışmaları değerlendirme için göndermelidir.
- Yayın kurulu ile düzenli olarak etkileşim içerisinde olmalıdır.
- Yayın kurulu ile belirli aralıklarla yayın politikalarının ve derginin gelişimi için toplantılar düzenlemelidir.

Dergi sahibi ve yayıncı ile ilişkiler

Editörler ve yayıncı arasındaki ilişki editöryal bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır. Editörler ile yayıncı arasında yapılan yazılı sözleşme gereği, editörlerin alacağı tüm kararlar yayıncı ve dergi sahibinden bağımsızdır.

Editöryal ve kör hakemlik süreçleri

Editörler; dergi yayın politikalarında yer alan “Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci” politikalarını uygulamakla yükümlüdür. Bu bağlamda editörler her çalışmanın adil, tarafsız ve zamanında değerlendirme sürecinin tamamlanmasını sağlar.

Kalite güvencesi

Editörler; dergide yayınlanan her makalenin dergi yayın politikaları ve uluslararası standartlara uygun olarak yayınlanmasından sorumludur.

Kişisel verilerin korunması

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda yer alan deneklere veya görsellere ilişkin kişisel verilerin korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan bireylerin açık rızası belgeli olmadığı sürece çalışmayı reddetmekle görevlidir. Ayrıca editörler; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korumaktan sorumludur.

Etik kurul, insan ve hayvan hakları

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda insan ve hayvan haklarının korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan deneklere ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalara ilişkin izinlerin olmadığı durumlarda çalışmayı reddetmekle sorumludur.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Olası suistimal ve görevi kötüye kullanmaya karşı önlem

Editörler; olası suistimal ve görevi kötüye kullanma işlemlerine karşı önlem almakla yükümlüdür. Bu duruma yönelik şikâyetlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda titiz ve nesnel bir soruşturma yapmanın yanı sıra, konuyla ilgili bulguların paylaşılması editörün sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Akademik yayın bütünlüğünü sağlamak

Editörler çalışmalarda yer alan hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirme içeren yargıların hızlı bir şekilde düzeltilmesini sağlamalıdır.

Fikri mülkiyet haklarının korunması

Editörler; yayınlanan tüm makalelerin fikri mülkiyet hakkını korumakla, olası ihlallerde derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunmakla yükümlüdür. Ayrıca editörler yayınlanan tüm makalelerdeki içeriklerin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi adına gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. bk. *İntihal Denetimi*

Yapıcılık ve tartışmaya açıklık

Editörler;

- Dergide yayınlanan eserlere ilişkin ikna edici eleştirileri dikkate almalı ve bu eleştirilere yönelik yapıcı bir tutum sergilemelidir.
- Eleştirilen çalışmaların yazar(lar)ına cevap hakkı tanınmalıdır.
- Olumsuz sonuçlar içeren çalışmaları göz ardı etmemeli ya da dışlamamalıdır.

Şikâyetler

Editörler; yazar, hakem veya okuyuculardan gelen şikâyetleri dikkatlice inceleyerek aydınlatıcı ve açıklayıcı bir şekilde yanıt vermekle yükümlüdür.

Politik ve Ticari kaygılar

Dergi sahibi, yayıncı ve diğer hiçbir politik ve ticari unsur, editörlerin bağımsız karar almalarını etkilemez.

Çıkar çatışmaları

Editörler; yazar(lar), hakemler ve diğer editörler arasındaki çıkar çatışmalarını göz önünde bulundurarak, çalışmaların yayın sürecinin bağımsız ve tarafsız bir şekilde tamamlanmasını garanti eder.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

Tüm çalışmaların "Körleme Hakemlik" ile değerlendirilmesi yayın kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu süreç yayının nesnel ve bağımsız değerlendirilmesi ile güven sağlar. SUTAD değerlendirme süreci çift taraflı kör hakemlik ilkesiyle yürütülür. Hakemler yazarlar ile doğrudan iletişime geçemez, değerlendirme ve yorumlar dergi yönetim sistemi aracılığıyla iletilir. Bu süreçte değerlendirme formları ve tam metinler üzerindeki hakem yorumları editör aracılığıyla yazar(lar)a iletilir. Bu bağlamda SUTAD için çalışma değerlendiren hakemlerin aşağıdaki etik sorumluluklara sahip olması beklenmektedir:

- Sadece uzmanlık alanı ile ilgili çalışma değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Tarafsızlık ve gizlilik içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek, dergi editörünü bilgilendirmelidir.
- Gizlilik ilkesi gereği inceledikleri çalışmaları değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidir. İnceledikleri çalışmaların sadece nihai versiyonlarını ancak yayımlandıktan sonra kullanabilir.
- Değerlendirmeyi nesnel bir şekilde sadece çalışmanın içeriği ile ilgili olarak yapmalıdır. Milliyet, cinsiyet, dini inançlar, siyasi inançlar ve ticari kaygıların değerlendirmeye etki etmesine izin vermemelidir.
- Değerlendirmeyi yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır. Düşmanlık, iftira ve hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlar yapmamalıdır.
- Değerlendirmeyi kabul ettikleri çalışmayı zamanında ve yukarıdaki etik sorumluluklarda gerçekleştirmelidir.

Yayıncının Etik Sorumlulukları

SUTAD yayıncısı olan Selçuk Üniversitesi, kâr amacı gütmeyen kamu yararına çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Selçuk Üniversitesi kuruluş felsefesi gereği, SUTAD ilişkisini uluslararası standartlarda kamuya mal etmek amacıyla SUTAD'ı yayımlamaktadır. Bu bağlamda Selçuk Üniversitesi ve Yönetim Kurulu, SUTAD ile ilgili aşağıdaki etik sorumlulukların bilinciyle hareket etmektedir:

- Editörler, SUTAD'a gönderilen çalışmaların tüm süreçlerinden sorumludur. Bu çerçevede ekonomik ya da politik kazançlar göz önüne alınmaksızın karar verici kişiler editörlerdir.
- Bağımsız editör kararı oluşturulmasını taahhüt eder.
- SUTAD'da yayınlanmış her makalenin mülkiyet ve telif hakkını korur ve yayınlanmış her kopyanın kaydını saklama yükümlüğünü üstlenir.
- Editörlere ilişkin her türlü bilimsel suistimal, atıf çeteciliği ve intihalle ilgili önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir.

Etik Olmayan Bir Durumla Karşılaşırsanız

SUTAD’da yukarıda bahsedilen etik sorumluluklar ve dışında etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşırsanız lütfen selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-posta yoluyla bildirin.

KABULDEN SONRA

SUTAD’da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda yayınlanır.

SUTAD makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiçbir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Ancak, değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların aşağıdaki bazı başlıklara ilişkin maddi yükümlülükleri yazar(lar)ın sorumluluğundadır.

İntihal Denetimi

SUTAD yayın etiği gereği “Kör Hakemlik Değerlendirme Süreci”nden geçmiş her çalışmanın bütünlüğünü korumak adına intihal denetiminden geçirilmesini zorunlu kılar. Bu kapsamda her çalışmanın Türkçe ve İngilizce nüshaları yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından intihal denetiminden geçirilir. Denetim kapsamında oluşan maddi sorumluluklar yazar(lar)a aittir.

İntihal denetimi iThenticate yazılımları aracılığıyla gerçekleştirilir. Her çalışmanın yazılımlar aracılığıyla ortaya çıkan eşleşmeleri derinlemesine incelenerek gönderme ve atıfı doğru olan eşleşmeler ayıklanır. Ayıklama sonucunda kalan eşleşmeler incelenerek hatalar tespit edilir ve yayın kurulu için rapor hâline getirilir. Yayın kurulu her çalışmanın intihal denetim raporu ışığında çalışma hakkında nihai kararını verir. **iThenticate raporunda benzerlik oranı %20’den daha yüksek çıkan çalışmalar doğrudan reddedilir.** Raporunda yer alan hataların yazarlar tarafından düzeltilmesi istenebilir veya çalışma yazarlara iade edilebilir. iThenticate raporu, sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının **4.’sünde ek dosya** yükleme seçeneği ile yüklenmelidir.

Kaynakça, Gönderme ve Atıf Kontrolü

Bilimsel araştırmalar daha önce yapılmış olan çalışmaların üzerine geliştirilir. Yapılan çalışmalarda daha önce yapılmış çalışmalara belirli kurallar çerçevesinde gönderme ve atıf yapılarak kaynak gösterilir. Bilimsel çalışmalarda bilerek ya da bilmeyerek yapılan hatalar çalışmanın ve yayının güvenilirliğini zedelemektedir.

SUTAD yayın etiği kapsamında değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların gönderme ve atıflarının doğru ve eksiksiz verilmesini zorunluluk olarak görmektedir. Bu kapsamda her çalışma kabul edildikten sonra yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından kaynakça, gönderme ve atıf kontrolünden geçirilir. Gerçekleştirilen kontrolün maddi sorumluluğu yazar(lar)a aittir.

Kabul edilen çalışmaların kaynakça, gönderme ve atıf kontrolü Türkçe ve İngilizce tam metin için aşağıdaki adımlarda yapılmaktadır:

- Kaynakça APA Kaynak Gösterme Kuralları 6. sürümünde yer alan usul ve esaslara uygun olarak düzenlenir.
- Kaynakçada yer alan her bir atıfa ait metin içi göndermelerin usul ve esaslara göre verilip verilmediği kontrol edilir, hatalı olanlar düzeltilir.
- Metin içi göndermelerin atıfları kontrol edilir. Eksik olanlar yazarlardan talep edilir, hatalı olanlar düzeltilir.

Türkçe tam metin için Türkçe, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınır.

Mizanpaj ve Dizgi İşlemleri

SUTAD makalelerin şekilsel bütünlüğü, okunabilirliği ve standartlar gereği tek tip ve eksiksiz bir sayfa düzeni ile baskı biçimini zorunlu kılar. Bu bağlamda intihal denetimi ve kaynakça düzenlemesi tamamlanan çalışmaların sayfa düzeni ve dizgisi yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından gerçekleştirilir. Sayfa düzeni ve baskı kopyasının hazırlanmasına ilişkin maddi sorumluluk yazar(lar)a aittir.

DOI Numarasının Verilmesi

Digital Object Identifier (DOI) elektronik ortamda yayınlanan her çalışmanın tanımlanmasına ve erişilmesine olanak sağlayan benzersiz bir erişim numarasıdır. SUTAD'da yayınlanan veya erken görünümdeki her çalışma için DOI numarası verilmesi zorunludur.

Kabul aşamasından sonra intihal denetimi, kaynakça kontrolü ve baskı hali hazırlanan çalışmalara yayın kurulu tarafından DOI numarası verilir.

Erken Görünüm

SUTAD güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

DİL DÜZENLEMESİ

SUTAD'a gönderilen çalışmalar tam metin dilinin (Türkçe ve İngilizce) dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazınına uygun, sade ve açık bir dil kalitesine sahip olmalıdır. Çalışmalar yabancı kelimelerden arındırılmış temiz ve akıcı bir dille yazılmalıdır. Bu kapsamda çalışmaların değerlendirme için gönderilmeden önce redakte edilmiş olması yayın süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktadır.

YAZIM KURALLARI

Sayfa Düzeni: A4 Dikey, Kenar Boşlukları (Normal) (dört yandan [sağ-sol-üst-alt] 3 cm)

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde (SUTAD) yayınlanmak üzere gönderilecek makaleler en fazla 10.000 kelime olmalıdır.

Font ailesi: Palatino Linotype, Ana başlıklar 12, Metin 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı olmalıdır. Çalışmanın başlığı içeriği açıkça yansıtmalı ve kapsamlı olmalıdır.

- **Ana başlıklar:** Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır ve 15 kelimeyi geçmemelidir.
- **Ara başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.
- **Alt başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük, sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük yazılmalı ve başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i:

Yazarın adı makalenin başlığı altında olmalıdır. Yazarın soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvanı, kurumu, e-posta adresi ve ORCID numarası dipnotta belirtilmelidir.

Öz

Çalışmanın amacını, kapsamını, yöntemini, sonuçlarını, öne çıkan yanlarını ve özgün değerini açık ve kısa bir şekilde yansıtmalıdır. Kelime sayısı en az yüz 100 en fazla 200 olmalıdır. Özet tek paragraf hâlinde yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Çalışmanın bütünlüğünü yansıtan en az 3 en çok 8 anahtar kelime belirlenmelidir.

Giriş

Araştırma konusunun temeli, çalışmanın bölümlerine yönelik özet bilgi, bilimsel alanyazındaki karşılığı, araştırmanın önemi, araştırma problemi ve amaçları giriş kısmında detaylandırılmalıdır.

Yöntem

Araştırmanın türü, araştırma grubu, veri toplama araçları, geçerliği ve güvenilirliği, veri toplama teknikleri, verilerin analizi, sınırlılıkları, gerekli ise etik kurul onayı yöntem kısmında detaylandırılmalıdır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular; çalışmanın amacı ve problemini destekler nitelikte ve bütünlüğü koruyacak biçimde ilgili tablo, şekil, grafik veya resimlerle açıklanmalıdır.

Tartışma *

Araştırmanın önemi ışığında, elde edilen bulgular alanyazın ve yazar yorumları ile tartışılmalıdır.

Sonuç *

Sonuç kısmında tartışmalar ışığında ortaya çıkan ana fikirler açıklanmalıdır.

Öneriler *

Çalışmanın tartışma ve sonucuna uygun önerilerde bulunulmalıdır. Ayrıca alanyazına katkı sağlayacak, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik önerileri de içermelidir.

Teşekkür **

Araştırmanın ortaya çıkarılması aşamasında küçük katkı sağlamış kişi veya kurumlara teşekkürler belirtilmelidir.

İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Abstract)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, "öz"de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler "öz"e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde İngilizce genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur. Genişletilmiş özet, makale için "yayımlanabilir" kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

Kaynakça

Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır.

Font ailesi Palatino Linotype ve satır aralığı 3 nk olacak şekilde verilmelidir. Girinti 1 cm olmalıdır.

Ekler **

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır.

* *Tartışma, Sonuç ve Öneriler yazarlar tarafından tek başlık altında toplanabileceği gibi ayrı ayrı da verilebilir.*

** *Teşekkür ve Ek bilgileri yer alması durumunda bu başlıklar Giriş, Yöntem gibi ana başlık şeklinde verilmelidir.*

Tablo ve Şekiller

Tablo ve Şekil başlık ve metin özellikleri Şablon içerisindeki örneklerdeki yapı dikkate alınarak verilmelidir.

Tablo ve Şekillerden öncesine ve sonrasına 6 nk boşluk verilmelidir.

Tablo başlıkları ve metin 10 Punto

Tablo ve Numarası Koyu ör. **Tablo 1.** *Tablo Başlığı*

Şekil eğer grafik ve düzenlenebilir bir formatta ise başlık ve iç metinler 10 punto

Şekil ve Numarası Koyu ör. **Şekil 1.** *Şekil Başlığı*

Şekiller bir resim veya düzenlenemez bir görsel içeriyorsa 300 DPI çözünürlüğünde Word içerisine aktarılmalı ve Makale Gönderme basamaklarının 4. Basamağında Ek Bir Dosya Yükle seçeneği ile orijinal şekil yüklenmelidir.

Dipnotlar

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (Kaya, 2000, s. 15)

Alıntılar

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. *Beş satırdan/kırk kelimededen* az alıntılar cümle arasında italik olarak, *beş satırdan/kırk kelimededen* uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde *italik* olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında **APA 6** sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

- Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül “,” kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.
- Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.

Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

A.1. Tek Yazar, Tek Çalışma

- Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde “s.”, İngilizce makalelerde “p.” kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Emek süreci, çalışanın zihninde oluşan bu tasarı ve tasarımın somut bir çabaya dönüşmesinden ibarettir (Marx, 1999, s. 27).

- Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Altbach (2001, s. 11), dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...

Örnek: Altbach, dünyada birçok yükseköğretim sisteminin ... ifade etmektedir (2001, s. 11).

- Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Üçok'un 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

- Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Aile bireyleri, komşular veya etnik gruplar gibi benzer durumlardaki insanlar arasındaki güçlü bağların oluşturduğu sosyal sermayedir (Harper, 2002).

- Bir paragrafta aynı çalışmaya ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Frederick W. Taylor (1997), bilimsel yönetimin temelinde, işçi ve yönetimin çıkarlarının bütünleştirilmesi olduğunu savunmaktadır... Taylor, işçilerin ellerinde tuttıkları işe ilişkin bilgiyi işveren ile paylaşmayarak bu bilgiyi işten 'kaytarmanın' bir aracı olarak kullanabildiklerini savunmaktadır.

- Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve “C.” kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için “Vol.” kısaltması kullanılır.

Örnek: (Okay, 1990, C. 2, s. 30)

A.2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

- İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları “ve” bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise “&” işareti kullanılır.

Örnek: Şafak ve Öz (2003, s. 15) bu konuda...

Örnek: (Şafak & Öz, 2003, s. 15)

- Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Ercan, Bakırlı, Selçuk ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

- Paragraf içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Ercan ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Üçok, Vardar & Aksan, 2004, s. 20)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Üçok vd., 2004, s. 20)

- Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Şener ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Şencan vd., 2000, s. 50)

- Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Gözde Doğan, 1996), (Güleda Doğan, 2010)

A.3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsa ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK, 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: TÜBİTAK (2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)

Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

A.4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

- Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır. Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde; kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: (“Osmanlı Döneminde Kahve”, 2000, s. 18)

(Yenilenebilir Enerji İmkânları, 2000)

A.5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

- Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

A.6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

- Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Gökyay, 1982, s. 120; Okay, 1990, s. 28; Tuna, 2000, s. 40)

- Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihli olandan yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Kılıç, 2000, 2002, 2004)

- Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırt edilir.

Örnek: (İlhan, 2003a, s. 25)... (İlhan, 2003b, s. 58)

A.7. Alıntılanan veya Aktaran Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya aktarılan kaynak belirtilir.

Örnek: Köprülü'nün çalışmasında (aktaran Çobanoğlu, 2004)...

A.8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

- Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken *sayfa* ve *sayfalar* için "s.", *bölüm* için "Böl.", paragraf için "para." kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, s. 45), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2),

- Bir çalışmada birbirini izleyen sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasına kısa çizgi (-), farklı sayfalara atıf söz konusu ise virgül (,) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için "pp." kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu sayede hem bireylerin hem de grupların verimliliği artmaktadır (Putnam, 2000, s. 16-19)

Örnek: Buna karşılık, salep ise çoğunlukla bir fakir içeceği idi ve ayrıca askerlerin beslenmesi için kullanıldı (Işın, 2014, s. 23, 24, 30).

A.9. Kişisel İletişimler

- E-postayla, telefonla, yüz yüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (M. Doğan, kişisel iletişim, 1 Aralık 2001)

A.10. Ayet ve Hadisler

- Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur'an-ı Kerim 5: 3-4)

- Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, *Es-Sahih*, İman 1)

A.11. Yasa ve Yönetmelikler

- Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

- Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanunun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

A.12. Yazma Eserler

- El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Ahmedî, yz. 1410, 7b)

- Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (*Mecmua-i Eş'ar*, yz. 13400, 5a)

A.13. Arşiv Belgeleri

- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25)

A.14. Yayım Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

- Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için "t.y." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise "n.d." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

A.15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

- Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2010)

B. Kaynakça

- Makalede kullanılan bütün kaynaklar "Kaynakça"ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.
- Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.
- Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

B.1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

- Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki "Yayımları" kelimesi "Yay." olarak kısaltılabilir.

B.1.1. Tek Yazarlı Kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Pala, İ. (2006). *Kırk güzeller çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yay.

B.1.2. İki Yazarlı Kitaplar

- İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.

Örnek: Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2011). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.3. Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

- Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.

Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî divânı*. Ankara: Akçağ Yay.

- Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.
- Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

B.1.4. Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

- Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için "a, b, c..." harfleri kullanılır.

Örnek: Süreyya, C. (1991a). *Şapkam dolu çiçekle*. İstanbul: Yön Yay.

- Süreyya, C. (1991b). *Üstü kalsın*. İstanbul: Broy Yay.

B.1.5. Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

- Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için "Yazar", İngilizce için "Author" yazılmalıdır.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Yazar.

B.1.6. Editörlü Kitaplar

- Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde "Ed." kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde "Haz." kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Kaynar, M. K. (Ed.). (2015). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İstanbul: İletişim Yay.

- Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.
- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Yücel, C. & Gülveren, H. (2006). Sınıfta öğrencilerin motivasyonu. M. Şişman & S. Turan (Ed.), *Sınıf yönetimi* içinde (s. 74-88). Ankara: Pegem Yay.

B.1.7. Çeviri Kitaplar

- Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında "Çev." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde "Trans." kısaltması kullanılır.

Örnek: Payot, J. (2019). *İrade terbiyesi* (H. Alp, Çev.). İstanbul: Ediz Yayınevi.

B.1.8. Ansiklopedi Maddeleri

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım yılı). Maddenin başlığı. *Ansiklopedinin adı* (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: İpekten, H. (1991). Azmî-zâde Mustafa Hâletî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

B.1.9 Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

- Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.10. Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

- Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde "C." kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra "bs." kısaltması kullanılır.

Örnek: Kabaklı, A. (1992). *Türk edebiyatı* (C. 1-5). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aybar, S. (2014). *Hareket ve reji sanatı: Bir yöntem - bir oyun*. Ankara Üniversitesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Doğan, G. [Gözde]. (1996)... Doğan, G. [Güleda]. (2010)...

C. Süreli Yayınlar

- Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:
- Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayım yılı). Yazının başlığı. *Süreli Yayının Adı, (Varsa) Cilt no (Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI numarası.*

C.1. Dergi Makaleleri

- Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Yıldız, H. (2019). Eski Türkçe ile Yakutçanın karşılaştırmalı söz varlığı: Ünlüyle başlayan sözcükler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(1), 233-254. doi: 10.26650/TUDED2019-0010.

- Cilt numarası yoksa;

Örnek: Çaksu, A. (2019). Bir siyasî içecek olarak Türk kahvesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 369-386. doi: 10.21497/sefad.586654.

- DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Çelik, B. (2019). 16. Yüzyıl şairlerinden Fakîrî ve şîirleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 787-844. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/48330/593485>.

- Çevrimiçi sunulan içeriğin değişebileceği düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükannelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969>. Erişim tarihi: 18.12.2019.

- Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Çelik Sezer, İ. (2020, Şubat). Avustralya'daki orman yangınlarında son durum. *Bilim ve Teknik*, 627, 16-17.

C.2. Gazete Yazıları

- Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

- Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. *Yeni Meram*. Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

D. Tezler

D.1. Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

- YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.

Örnek: Gökçe, U. (2019). *Orhan Veli şiirinde özne ve varoluş sorunsalı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

D.2. Yayımlanmamış Tezler

- Yazarın Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi). Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Onat, E. (1987). *Çift serili korelasyon üzerinde bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

D.3. Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

E. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

E.1. Yayımlanmış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Bilkan, A. F. (2007). Amasya'nın Osmanlı dönemi kültür hayatındaki yeri ve önemi. Y. Bayram (Haz.), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 611-620). Amasya: Hilal Yay.

E.2. Yayımlanmamış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. *Etkinliğin Adı*, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.

Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. *Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu*, Ankara.

F. Elektronik Kaynaklar

F.1. E-kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı): *Eserin başlığı*. Erişim adresi.

Örnek: Ayçiçeği, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206269/behisti-ahmed-iskender-name.html>.

- Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>. Erişim tarihi: 22.12.2015.

F.2. Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

- Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aydınoglu, İ. (2020, 10 Şubat). Evinizde sevgi ve içtenlik dolu bir yaşam oluşturunuz. Erişim adresi: <https://hthayat.haberturk.com/evinizde-sevgi-ve-ictenlik-dolu-bir-yasam-olusturunuz-1073174>.

- Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse “t.y.” kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-meslek-secimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.

- Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.

Örnek: Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı. (t.y.). <https://npistanbul.com/amatem/cocuk-ve-genclerde-madde-bagimliliği>. Erişim tarihi: 13.02.2020.

G. Yasa ve Yönetmelikler

- Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: ...). Erişim adresi.

Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

H. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

- Müellifin adı. *Eserin adı*. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.

Örnek: Âsım. *Zeyl-i zübdetü'l-eş'âr*. Millet Kütüphanesi. Ali Emirî Efendi Koleksiyonu, 132, 1b-45a.

- Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

I. Arşiv Belgeleri

- Arşivin Adı. *Belgenin Adı* (Sayısı).

Örnek: BAO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Name-i Hümayun Defteri* (10).

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında Bilimsel Yayınlar da Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

SELÇUK TÜRKİYAT, ARALIK / DECEMBER 2022; 56

İÇİNDEKİLER / CONTENTS
MAKALELER / ARTICLES

The Trace of Turkish-Hungarian Friendship: The Opening of
'Macar Kardeşler Caddesi'

Türk-Macar Dostluğunun Nişanesi: Macar Kardeşler Caddesinin Açılması
01-17

Safiye KIRANLAR & Muhammed Bilal ÇELİK

Türkiye'de Petrol Varlığı Çalışmalarına Bir Örnek: Schwennesen Raporu
An Example of Oil Reservoir Studies in Turkey: Schwennesen Report

19-38

Mustafa ÇOLAK & Hasan DAŞDEMİR

Orta Çağ'da Türk Hâkimiyetinde Birecik Şehri ve Tarihi Ehemmiyeti
*The City of Biredjick and its Historical Importance Under Turkish Domination in
the Middle Ages*

39-62

Kazım PAYDAŞ & Ömer NARİN

General Nikolay Nikolayevič Yudenič Hakkında Biyografik Bir Değerlendirme
A Biographical Review about General Nikolay Nikolayevic Yudenic

63-84

Ahmet KÖKSAL & Atilla Ekrem YAVUZ

Hakan-ı Sabık'tan Hakan-ı Mağfur'a: II. Abdülhamid'in Ölümünün Yerli ve Yabancı
Gazetelerdeki Yansımaları

*From Ex-Sultan to Forgiven One: Reflection of Abdulhamid II's Death in Turkish and Foreign
Newspapers*

85-114

Fikrettin YAVUZ & Zeynep İSKEFİYELİ

Bulgar Komiteci Mihail Gercikov'un Edirne Vilayetinde Asayiş Bozma Girişimleri
(1903-1908)

*Bulgarian Committee Member Mihail Gerdzhikov's Attempts to Disrupt Public Order in the
Province of Adrianople (1903-1908)*

115-141

Abdülkadir ERÇİN

Emîr Timur Küregen'in Torunu Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ'nın Şiirlerinde
Tasavvufî Söylem

*Sufi Discourse in the Poems of Ebu'l-Qasım Babur Kalender Mirza, the Grandson of Emir
Timur Kuregen*

143-156

SONAY ÜNAL

Orta Çağ Macar Krallığı'nda Sekellerin Askerî Faaliyeti ve Osmanlı-Macar
Mücalesindeki Konumu

*Military Activity of the Szeklers in the Middle Ages Hungary Kingdom and their Position in
the Ottoman-Hungary Struggle*

157-177

Pınar YİĞİT TÜRKER

Finans Ve Emperyalizm: Osmanlı Coğrafyasında Alman Bankaları (1897-1914)

Finance and Imperialism: German Banks in the Ottoman Lands (1897-1914)

179-205

Burak ÇITIR

Typological Comparison of Quantitative Category in the Medieval Azerbaijani Literary
Language (XV Century)

*Orta Çağ Azerbaycan Edebî Dilinde Çokluk Kategorisinin Tipolojik Karşılaştırılması
(XV. Yüzyıl)*

207-218

Aynur PASHAYEVA

Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinin Salgın Sürecinde Eğitimde Yaşadıkları
Sorunlar ve Ana Dili Eğitimine Yansımaları

*The Problems Encountered During the Pandemic Period in Education in the Organization of
Turkic States and its Reflections on Native Language Education*

219-238

Bekir DİREKÇİ & Bilal ŞİMŞEK & Serdar AKBULUT

Ahmet Baytursınulı'nın *Til Qural* İsimli Gramerindeki Çatı Konusunun Çağdaş Kazak
Gramerleri İle Karşılaştırılması

*A Comparison the Subject of the Voice in the Verb in Ahmet Baytursınulı's Grammar Til Qural
and Contemporary Kazakh Grammars*

239-263

Onur BALCI

Bilinmeyen Bir Teşebbüs: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Halk Ağzından
Türkçe Söz Derleme Çalışmaları

*An Unknown Enterprise: Compiling Studies of Turkish Words in the Folk Language in the Last
Period of the Ottoman Empire*

265-287

Ebubekir KEKLİK

Mitik, Folklorik ve Doğal Bir Unsur Olarak Kurşunun Klasik Türk Şiirindeki
Yansımaları

The Reflections of Lead as a Mythical, Folkloric and Natural Element in Classical Turkish

Poetry

289-306

Kürşat Şamil ŞAHİN

Kadı Burhaneddin'i Anlamak: Divanındaki Bazı Tabirlerin Çözümlemesi*

Understanding Kadı Burhan al-Din: Analysis of Some Expressions in his Divan

307-327

Ahmet KAVAKLIYAZI

Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik'ta Telmih ve Teşbih Unsuru Olarak Şahıslar
Persons as an Element of Allusion and Similitude in Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik

329-358

Duygu KAYALIK ŞAHİN

Klasik Türk Edebiyatında Mizahî Bir Zaaf: Zen-Pârelik

A Humorous Weakness in Classical Turkish Literature: Womanizing

359-381

Gökçehan Aysel YILMAZ

Afganistan Özbek Edebiyatında Önemli Bir Şair: M. Âlim Kûhken

An Important Poet in Afghan Uzbek Literature: M. Âlim Kûhken

383-400

Oktay NAR & Noorullah SAİFİ

Türk Mizah Basını Üzerine Görsel Bir İnceleme: Karagöz Gazetesi

A Visual Study in the Turkish Humour Press; Karagöz Newspaper

401-425

Abdulgani ARIKAN & Yasemin GÜLŞEN YILMAZ

Emre Köyü Carullah Bin Süleyman Camii Kalemışleri

Emre Village Carullah bin Suleiman Mosque Painted Decoration

427-451

Arkın Ongan & Ayşe Zehra Sayın & Ali Fuat Baysal

KİTAP TANITIMLARI / BOOK REVIEWS

En-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti

Sağlam, Ahmet, (2021), *En-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih

Kurumu Yayınları, Ankara. ISBN: 978-975-17-4937-6, 1. Baskı, 439 s.

453-461

Ömer SUBAŞI

Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)

Beihammer, Alexander Daniel, (2022), *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, çev. Tarık Özbek, Ankara: Koyu Siyah Yayınları, ISBN: 978-605-69807-8-7,

443 s.

463-470

Nazlı ALTUNSOY

Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars

İbn Abdüzzâhir (2021), *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, Çev. Aydın USTA, İstanbul:

Yeditepe Yayınevi, ISBN: 978-625-770525-7, I. Baskı, 360 s.

471-473

Yunus Emre AYDIN

**TÜRKİYE'DE PETROL VARLIĞI ÇALIŞMALARINA
BİR ÖRNEK: SCHWENNESEN RAPORU****AN EXAMPLE OF OIL RESERVOIR STUDIES IN
TURKEY: SCHWENNESEN REPORT**

Mustafa ÇOLAK *
Hasan DAŞDEMİR **

* Prof. Dr., Samsun Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi Bölümü
mustafa.colak@samsun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8310-3766
Samsun / TÜRKİYE

** Arş. Gör., Erzurum Teknik
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
hasan.dasdemir@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2260-4804
Erzurum / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler
Türkiye, Jeoloji, Petrol, ABD, Alvin
Theodore Schwennesen

Keywords
Turkey, Geology, Petroleum, USA,
Alvin Theodore Schwennesen

Başvuru/Submitted: 01/03/2022
Kabul/Accepted: 22/06/2022

Öz

Petrol 19. yüzyılda endüstriyel bir ürün olarak işlenip kullanılmasıyla birlikte insanlık açısından vazgeçilmez bir enerji kaynağına dönüşmüştür. Özellikle motorlu taşıtlarda petrolün kullanılmasıyla birlikte bu yer altı kaynağına duyulan ihtiyaç gündün günden artmıştır. Bu durum 19. yüzyılın sonlarına doğru dünyada petrol alanında önemli şirketlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu sırada Osmanlı Devleti'nde ise petrol arama faaliyetlerine yönelik ciddi bir girişim olmasa da genellikle petrol arama faaliyetleri Batılı devletlerin ilgisi doğrultusunda sürdürülmüştür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da petrol aramaları genellikle kamu eliyle gerçekleştirilmiştir. Ancak 1948 yılına kadar Türkiye'de ticari amaçlı bir kuyu keşfedilememiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile ABD arasında yaşanan yakınlaşmanın bir sonucu olarak birçok alanda ABD'li uzman Türkiye'de incelemelerde bulunarak raporlar hazırlamıştır. Ülkede artan ihtiyaca bağlı olarak inceleme yapılan alanlardan birisi de petrol sahaları olmuştur. Nitekim bu dönemde birçok ABD menşeli şirketin jeoloğuna Türkiye'de araştırma yapılması için izin verilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de inceleme yapan uzmanlardan birisi de Socony-Vacuum Oil Şirketi personeli ABD'li Jeolog Alvin Theodore Schwennesen'dir. Schwennesen 1948 yılının başlarında Türkiye'ye gelerek ülkenin petrol olanaklarına yönelik bir rapor hazırlamıştır. Türkiye'nin petrol olanaklarının teknik bir dille anlatıldığı raporda, ülkenin iktisadi kalkınmasında oldukça etkili olacak petrol sahalarının açıklaması bakımından oldukça önemli bilgilere yer verilmiştir. ABD arşivinde yer alan Dışişleri Bakanlığı koleksiyonundan elde edilen raporun değerlendirilmesi bu çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Abstract

After being processed and used as an industrial product in the 19th century, petroleum has become an indispensable energy source for humanity. Especially with the use of oil in motor vehicles, the need for this underground resource has increased day by day. This situation led to the establishment of important companies in the oil field in the world towards the end of the 19th century. In this century, although there was no serious attempt towards oil exploration activities in the Ottoman Empire, oil exploration activities were generally carried out in relevance of Western states. In the first years of the Republic, oil exploration was generally carried out by the public. However,

until 1948, a commercial well could not be discovered in Turkey. As a result of the rapprochement between Turkey and the USA, especially after the World War II, experts from the USA made investigations in Turkey and prepared reports in many fields. One of the areas examined due to the increasing need in the country has been the oil fields. As a matter of fact, during this period, many US companies' geologists were given permission to conduct research in Turkey. In this context, one of the experts investigating in Turkey is the US geologist Alvin Theodore Schwennesen, a staff member of the Socony-Vacuum Oil Company. Schwennesen came to Turkey at the beginning of 1948 and prepared a report on the country's oil possibilities. In the report, in which Turkey's oil possibilities are explained in a technical language, very important information is included in terms of the explanation of oil fields that later would be very effective in the economic development of the country. Evaluation of the report obtained from the State Department collection in the USA archive is discussed in this study.

GİRİŞ

Amerika ile Türkiye arasında İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan yakınlaşma Truman Doktrini ile birlikte önemli bir aşamaya girmiştir. İki ülke arasında 12 Temmuz 1947 tarihinde yapılan anlaşmayla¹ birlikte ise bu yakınlaşma oldukça ilerlemiştir. ABD'nin Truman Doktrini ile sağlamış olduğu ekonomik ve askeri yardımlar kısa sürede Türkiye'de önemli bir rahatlama sürecini beraberinde getirmiştir. Bu süre zarfında birçok Amerikalı uzman Türkiye'de çeşitli alanlarda incelemeler ve araştırmalar yapmıştır. Bu uzmanlar Türkiye'nin gerek yeraltı ve gerekse yerüstü zenginlikleri üzerine incelemelerde bulunarak ülkenin mevcut potansiyelinden yararlanmanın yollarını aramışlardır. Araştırma yapılan yeraltı kaynaklarından birisi de petroldür. Nitekim Amerikan yardımları içerisinde önemli bir yer tutan teknik kurslar, eğitim kursları, yol yapım çalışmaları ve diğer birçok alanda devam eden faaliyetler kapsamında ülkede petrol sıkıntısının yaşandığı görülmüştür². Türkiye'nin petrol ihtiyacı Amerikalı uzmanları da harekete geçirmiş ve ülkede mevcut petrol sahaları yeniden incelenmiştir. Yapılan bu çalışmalar sonucunda hazırlanan inceleme raporları hem Türk yetkililerine hem de ABD Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur³.

ABD'li uzmanlar tarafından hazırlanan rapordan birisi de Socony-Vacuum Oil Şirketi'nin jeoloğu Alvin Theodore Schwennesen⁴ tarafından 11 Mart 1949'da "Türkiye'nin Petrol Olanakları Özeti"⁵ başlıklı raporudur. Bahse konu olan araştırma raporu 14 Nisan 1949 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur. ABD'nin Türkiye büyükelçiliği aracılığıyla ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafta belirtilen ifadelerden anlaşıldığı üzere Schwennesen, ne Türk Hükümeti'nden ne de Socony-Vacuum Oil Şirketi'den bir taahhüt almaksızın 1948 yılının başlarında Türkiye'ye gelmiştir. Yapmış olduğu incelemeler neticesinde Türkiye'nin gelişmesi için ağırlıklı olarak Orta ve Güney Trakya, Adana-Hatay bölgesiyle Güneydoğu bölgesini konu alan, tarihsel yönleriyle birlikte petrol üretim olanaklarını gözden geçirerek oldukça teknik rapor hazırlamıştır (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated

¹ Anlaşma metni için bkz. (Agreement Between U.S. and Turkey to Govern Application of Turkish Aid Program, 20 July 1947, 144-145), (Türkiye'ye Yapılacak Yardım Hakkında Anlaşma, 5 Eylül 1947). Bu anlaşma esasında II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan bloklar politikası ve Soğuk Savaş olarak bilinen sürecin bir ürünüdür (Türkmen, 2020, s. 405).

² Teknik eğitim programı kapsamında Türkiye'de pilot yetiştirmek amacıyla yapılan eğitim uçuşları nedeniyle yakıt sıkıntısının belgelere de yansdığı görülmüştür. Bkz. (NARA, From Ankara to Secretary of State, No: 840, 28 November 1948, Central File: Decimal File 867.6363).

³ ABD Türkiye Büyükelçiliğinde görevli sekreter Charles R. Enlow tarafından ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafta Jeolog Schwennesen tarafından hazırlanan raporun Türk hükümetine de sunulduğu ifade edilmiştir. Ancak yapılan incelemeler neticesinde Türkiye'de bulunan arşivlerde böyle bir raporun sunulduğuna dair bir belgeye ulaşılamamıştır. (NARA, Enlow, 14 April 1949, Central File: Decimal File 867.6363)

⁴ Danimarka asıllı olan Schwennesen, çocuk yaşta ABD'ye göç etmiştir. Jeoloji eğitimini Stanford Üniversitesi'nde alan Schwennesen, 1911 yılında aynı üniversitesinden jeoloji alanında yüksek lisans derecesini de almayı başarmıştır. Almış olduğu eğitim sonrasında ülkenin en tanınmış petrol ve maden jeologlarından bir olmuştur. 1949 yılına kadar bu görevi sürdüren Schwennesen, 1962 yılında uzunca süren bir hastalık sonrasında Los Angeles'de ölmüştür. (Eby, 1963, 177).

⁵ Raporun orijinal ismi "Oil Possibilities of Turkey Summary"dir.

April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363). Jeolog Schwennesen tarafından yaklaşık bir yılda hazırlanan rapor Türkiye'nin 1949 yılında petrol kaynaklarının açığa çıkarılması açısından önemlidir. Amerikan yardımlarının bir sonucu olarak Türkiye'nin askeri ve ekonomik kalkınmasının yanında ithal petrol ihtiyacını azaltmak amacıyla böyle bir çalışmanın yer alması oldukça önemlidir. Söz konusu rapora değinmeden önce Socony-Vacuum Oil Şirketi ve Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nden itibaren izlediği petrol politikaları hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. Türkiye'de 1948 Yılına Kadar Petrolün Tarihçesi

Petrol insanlık tarihini değiştiren ve teknolojik gelişmelerde mühim bir rol oynayan yeraltı madenlerinin başında gelmektedir. Modern çağın vazgeçilmez yeraltı kaynaklarından bir olarak kabul edilen petrolün oluşumu milyonlarca yıllık bir süre içerisinde gerçekleşmektedir. Toprak altında bulunan hayvan, bitki ve bakteri kalıntılarının geçen süre içerisinde geçirmiş olduğu evreler neticesinde maruz kalmış olduğu basınç ve ısının sonucunda petrolün ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Ham petrol olarak elde edilen bu yeraltı kaynağı, rafine edilmesiyle birlikte benzin, mazot, fuel oil, gaz gibi enerji maddelerine ayrılır. Geri kalan kısmı ise asfalt yapımında kullanılan maddeden ilaç ve tekstil alanına kadar birçok ürünün ortaya çıkmasında ana madde olarak kullanılmaktadır (Kaya, 2016, s. 3). Petrolün kullanımını tarih öncesi devirlere kadar götürmek mümkündür. Nitekim bu tarihlerde insanların petrolü tanıdığı ve kullandığına dair işaretlerin olduğu bilinmektedir. Milattan önce 3200'lerde Mezopotamya'da insanlar petrolü harç ve çimento olarak kullanırken yine asfaltla da kayıkların kaplandığı arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Mısır'da ölen kişiler toprak altında çıkan petrolle mumyalanmıştır. Yine yeraltından çıkan bu maddenin yanıcı özelliğinin keşfedilmesiyle birlikte savaş meydanlarında silah olarak da kullanılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren birçok ülkede petrol çeşitli alanlarda kullanılsa da petrol endüstrisinin oluşması 19. yüzyılda gerçekleşmiştir (Esin, 1973, s. 52,-53). Ticari olarak petrol üretimi 19. yüzyılın ortalarında birçok bölgede görülse de 1913 yılına gelindiğinde dünya enerjisinde petrolün kullanımı sadece %6'lık bir orana sahiptir. Ancak savaşlar petrolün önemini açığa çıkarılmasında oldukça etkili olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı gibi kapsamlı bir mücadelenin yaşandığı ortamda enerji ihtiyacının artmasına paralel olarak petrolün önemi de artmıştır. Nitekim savaş sonrasında dünyada petrol enerjisinin kullanılması %10'a kadar çıkmıştır (Gürel, 2018, s. 36-37).

Türkiye'nin üzerinde kurulduğu coğrafyada maden arama faaliyetlerini ise MÖ 7 binlere kadar götürmek mümkündür. Nitekim Hititlerden Osmanlı Devleti'ne kadar Anadolu'da hüküm süren birçok uygarlık bu coğrafyadan çıkarmış oldukları madenleri işleyerek gündelik yaşamda kullanılan aletlerden tıbbi ilaçlara kadar birçok alanda yararlanmışlardır. Anadolu'da petrolün keşfi ve kullanılması ise Osmanlı Devleti zamanında olmuştur (Akalin & Tüfekçi, 2014, s. 52)⁶. 19. yüzyılda petrolün

⁶ Osmanlı Devleti'nde ham petrolün kullanıldığına ait kayıtlara Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde rastlamak mümkündür. Çelebi, Van Kalesi'nde petrolün kayalardan aktığını ifade ederek bölgede görünür bir şekilde petrolün olduğunu bildirmektedir (Esin, 1973, s. 53); Osmanlı Devleti'nde petrol de diğer yeraltı kaynakları gibi görülerek herhangi bir ayrı hukuki bir düzenleme içine alınmamıştır. 29

kömürün yerini tutacak bir enerji ürünü olarak keşfedilmesiyle birlikte petrol endüstrisinde ilerlemiş olan Batılı devletlerin dikkati başta Musul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu topraklara kaymıştır. Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamid dışarıdan gelebilecek bu tür tehlikeleri önceden fark ederek Hazine-i Hassa mülklerini ilgilendiren esasları yeniden düzenleyerek bu tehlikenin önüne geçmeye çalışmıştır (Sırım, 2017, s. 125-126). Ancak devlet bir yandan da petrol arama faaliyetlerini sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nde ilk petrol aramaları İskenderun, Trakya, Erzurum, Van ve Musul bölgelerinde gerçekleştirilmiştir. İlk sondajla petrol araması ise 19. yüzyılın sonlarına doğru İskenderun bölgesinde yer alan Çengen'de yapılmıştır. Yine bölgede Alman-İngiliz ortaklı bir firma tarafından on adet küçük sondaj kuyusu açılmışsa da olumlu bir netice alınmadan 1913 yılında bu çalışma da sonlandırılmıştır (Lokman, 1958, s. 91-92). Trakya bölgesinde de birtakım petrol aramaları için yerli ve yabancı girişimler olsa da iktisadi bir değere sahip petrol yatağı bulunmadığı için bu faaliyetler de son bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve teknik anlamda bir bilgi birikimi olmadığı için 20. yüzyılın en önemli enerji kaynağına yönelik ciddi bir politikasının da olmadığını söylemek mümkündür (Göksu, 1967, s. 94).

Türkiye Cumhuriyeti'nin petrol aramalarını 1923-1956 ve 1956-1972 şeklinde iki devreye ayırmak mümkündür. Nitekim 1923-1956 yılları arasında sadece devletin petrol arayabilmesi için kanunlar çıkarılmıştır (Lokman, 1958, s. 91)⁷. Yeni kurulan Cumhuriyet idaresi 1923 yılında ülkenin petrol aramalarını kamu eliyle yapmaya başlamış ve yurtdışından davet edilen Dr. Lucius adında bir jeoloğa ülkenin muhtelif petrol sahalarında etüt çalışması yaptırılmıştır (Göksu, 1967, s. 95). 1926'da da 792 sayılı kanunu çıkararak Türkiye sınırları içerisinde bulunan bütün petrol arama ve işletme hakkının Maadin Kanunu hükümleri gereğince hükümete ait olduğu kabul edilmiştir (Esin, 1973, s. 55). Böylece yabancı şirketlerin ülkede petrol arama ve işletme girişimlerinin önüne geçilmek istenmiştir. Yine 1933'te 2189 sayılı "Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdareleri Teşkiline Dair Kanun", ve 1935 yılında da MTA'nın kurulması için 2804 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bu dönemde MTA tarafından yapılan çalışmalar neticesinde ilk petrol Türkiye'de 1940 yılında Raman Dağı'nda bulunmuştur. Ancak üretim amaçlı petrole ise 1948 yılında Raman Bölgesi'nde ulaşılabilmektedir⁸.

Kasım 1986 yılında çıkarılan Maadin Nizamnamesinde petrol zift ve petrol olarak ifade edilerek "maadin-i asliye" şeklinde tanımlanmıştır (Kökyay, 2008, s. 27).

⁷ İkinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında Refik Saydam Hükümeti'nin aldığı tedbirler daha çok mevcut bütçe imkânları ile başta ordunun olmak üzere şehirlerde yaşayan nüfusun iase ihtiyacını karşılamak, dış ticaretin doğrudan devlet tarafından yapılmasını sağlamak ve fiyat sınırlamasına gidilmek şeklinde olmuştur. Bu süreçte her türlü petrol ve petrol ürünlerini almak, satmak, ithal ve stok etmek amacıyla aynı dönemde Petrol Ofisi kurulmuştur. (İsmet Türkmen, *Doğu Kalkınması 1923-1946 Doğu İllerini Kalkındırmaya Yönelik Kamu Harcamaları ve Yatırımlar*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 86.)

⁸ 1954 yılında kadar devletin petrol faaliyetlerinde harcadığı bütçe 84 milyon TL'yi bulmuştur. Bu harcamalar neticesinde Raman ve Garzan sahalarında petrol keşfedilirken 1946-1954 yılları arasında toplam 162.791 ton petrol üretilmiştir (Göksu, 1974, s. 13).

2. Socony-Vacuum Oil Şirketi ve Türkiye'deki Faaliyetleri

İnsanlığın petrolü tanınmasıyla birlikte bu yeraltı kaynağı her ne kadar çeşitli alanlarda kullanılsa da⁹ petrolün ün kazanarak insanlık için vazgeçilemez enerji maddesine dönüşmesi şüphesiz motorlu araçlarda kullanılmasıyla olmuştur (Lokman, 1933, s. 4)¹⁰. Fakat petrolün endüstriyel bir ürüne dönüşmesi bir hayli zaman almıştır. Bu noktada ilk modern kuyunun açıldığı ve ticari amaçla petrolün işlendiği ve şirketlerin kurulduğu ülke ABD olmuştur. Pennsylvania'da yaklaşık 50 metre kadar derinlikte ilk kuyunun açılması ve petrolün rafine işlemlerine başlanmasıyla birlikte ticari bir meta olarak kullanılmaya başlamıştır (Tarbell, 1905, s. 3-10). Büyük miktarda petrolün çıkarılmaya başlanması ABD'de büyük şirketlerin kurulmasını da kaçınılmaz kılmıştır. Bu anlamda en büyük şirket olarak ABD'de 1870'de Standard Oil Şirketi bir milyon dolar değerindeki sermayesiyle kurulmuştur (Mayhew, 2008, s. 11-12). Şirket kısa sürede ABD'de petrol rafinesinde %80'lik bir orana ulaştığı gibi petrolün taşınması ve ticaretinde de %90'lık bir oran ile tekel hâline gelmiştir. Standard Oil Şirketi'nin bu başarısı 1911 yılında ABD mahkemelerince bu şirketin 33 bağımsız şirkete bölünmesine kadar devam etmiştir (Özel, 2003, s. 3-4). Modern petrol endüstrisinin ABD'de başlamasından kısa süre sonra Rusya, Romanya ve Avusturya-Macaristan ve Kanada başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde petrol endüstrisi gelişmeye başlamıştır (Vassillious, 2009, s. 13).

ABD'de petrolün endüstriyel bir ürüne dönüşmesi ve büyük şirketlerin kurulmasıyla birlikte çok kısa bir süre sonra dünyanın birçok yerinde büyük şirketler kurulmaya başlanmıştır. Bunlardan biri de Socony-Vacuum Oil Şirketi'dir. Socony-Vacuum Oil Şirketi, Eski Standard Oil Şirketi'nin iki bileşeni olan Vacuum Oil¹¹ ve Standard Oil Company of New York (Socony)'un 1931 yılında birleşmesiyle kurulmuştur. Bu birleşimle dünya petrol şirketleri arasında Royal Dutch Shell ve New Jersey Standard'dan sonra üçüncü olmuştur. Uzun süre maden yağı üretimiyle uğraşan Vacuum'un Socony ile birleşmesi Rusya hariç neredeyse dünyanın birçok yerinde pazara sahip bir şirket ortaya çıkarmıştır ("Business & Finance: Socony-Vacuum Corp.", *Time Magazine*, 10 August 1931). Şirket kurulduktan on yıl sonra yıllık

⁹ Petrol 1800'lü yıllarda çeşitli alanlarda kullanılmış ve ticareti yapılmıştır. Amerika'da romatizman ve kanser hastalıklarının tedavisinde ilaç olarak da kullanılmıştır. Petrolü ilaç olarak satan kişilerden birisi de Amerikalı John Rockefeller'in babası olmuştur (Zischka, 2007, s. 9).

¹⁰ ABD'nin küçük bir eyaleti olan Pensilvanya'da 1862'de ilk kuyunun açılması ve petrolün keşfedilmesiyle birlikte hem eyalette hem de ABD'de önemli bir gelişme yaşanmıştır (Tarbell, 1905, s. 3-4); 20. Yüzyılın başlarında özellikle Ortadoğu'da zengin petrol, kömür ve sanayi için gerekli diğer hammadde kaynaklarının bulunması, sanayileşmiş devletlerin politikalarını bu yönde şekillendirmiştir. Avrupalı emperyalist güçler, hammaddelere sahip doğu milletlerini sanayiden mahrum bırakacak politikalarına devam ederken, doğunun el değmemiş sahalarını aynı zamanda ürettiklerini satacak iyi bir pazar olarak görmüşlerdir (Türkmen, s. 12).

¹¹ Motor yağı üretimi ile tanınan şirket petrolün ticari olarak kullanılmasından yaklaşık yedi yıl sonra 1866 yılında New York, Rochester'da Matthew Ewing ve Hiram Bond Everest tarafından kurulmuştur. Ewing'in hisselerini Everest'e satmasından kısa süre sonra 1880'de şirket Standard Oil tarafından satın alınmıştır. Standard Oil'in ABD'de bir tekel hâline gelmesi sonrasında ABD mahkemelerinde alınan karar neticesinde 1911'de şirket dağıtılmış ve Vacuum Oil yeniden bağımsız bir kuruluş olarak varlığını 1931'e kadar sürdürmüştür. ("Vacuum Standardized", *Time Magazine*, 3 March 1930); (Vassillious, 2009, s. 14).

1,2 milyar dolarlık satışla Amerikan petrol şirketleri arasında Standard Oil Company New Jersey'den sonra ikinci sıraya yükselirken bütün Amerikan şirketleri arasında ise on ikinci sıraya gelmiştir. Bu rakam şirketin büyüklüğünü ve gücünü oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Şirket petrol rafinelerini desteklemek için güçlük çekse de 1949 yılında son 15 yıl içerisinde petrol rezervlerini üçe katlayacak şekilde ham petrol keşfetmeyi de başarmıştır (Morse, 1950, s. 31). Şirket, 1955 yılında Socony Mobil olarak isim değiştirmiştir.

Socony-Vacuum Oil Şirketi'nin Vacuum Oil ve Standard Oil şirketlerinin birleşmesinden çok önce de Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyette bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Vacuum Oil Şirketi 1905 yılında Osmanlı Devleti'ne maden yağı satmaktaydı. Vacuum Oil'ın 1931 yılında Socony ile birleşmesi sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nde Socony-Vacuum Oil Corporation Türkiye adında bir şube açılmıştır. Şirket Türkiye'de akaryakıt deposu, dağıtım ve satışı gibi faaliyetlerde bulunmuştur (Kökay, 2008, s. 91). II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de bir şube olarak varlığını sürdüren Socony-Vacuum Şirketi ülkenin ihtiyaç duyduğu petrolü Hayfa'dan ülkeye taşımış ve ülkedeki etkinliğini arttırmıştır. Türkiye'nin iç ihtiyacı için varillerle yapılan taşımada Türkiye Petrol Ofisi'nden sonra 44 vagonla Socony-Vacuum bu işlemi gerçekleştiren ikinci kuruluş olmuştur (NARA, Subject: General Oil Marketing Report on Turkey, 18 February 1949, Central File: Decimal File 867.6363). Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de artan araç sayısına bağlı olarak petrol ihtiyacı da artmıştır¹². İhtiyaca bağlı olarak Türkiye'de Shall, Socony-Vacuum, Steaum Romanya, Türk Petrol Ofisi gibi şirketler aktif olarak faaliyette bulunmuştur. Bu şirketler içerisinde Türkiye'de önemli bir yeri olan Socony-Vacuum Şirketi, ülkede açmış olduğu bir şubeye önemli miktarda petrolün taşınmasında etkili olmuştur (NARA, Subject: General Oil Marketing Report on Turkey, 18 February 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 1). Socony-Vacuum Oil Şirketi'nin ülke piyasasındaki etkinliği göz önüne alındığında Türkiye'de önemli bir saygınlığa ulaştığını söylemek mümkündür. Nitekim zaman zaman şirket adına inceleme ve araştırma yapmak üzere Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanlara izin verildiği de belgelere yansımıştır¹³. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen Türk-ABD ilişkileri çerçevesinde şirketin Türkiye'de etkinliğini arttırarak petrol olanaklarına yönelik araştırmalarda bulunduğu ABD Dışişleri belgelerinde yer almıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi Socony-Vacuum Oil Petrol Şirketi'nin jeoloğu Alvin Theodore Schwennesen de araştırma ve incelemelerde bulunmak için 1948 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Schwennesen'in Türkiye'ye gelişi ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamasa da ABD Türkiye Büyükelçiliği'nin 14 Nisan 1949 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş

¹² Petrole olan ihtiyacın artışı sadece Türkiye'de olmamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle büyük savaş gemileri tamamen petrolle çalışır hâle getirilmiş ve raylı sistemlerde petrol kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum petrol tüketimini arttırırken bir yandan da üretiminin arttırılmasını zorunlu kılmıştır (Aktan, 1959, s. 11).

¹³ Bakanlar kurulunun 13.04.1950 tarihli toplantısında alından kararla Socony-Vacuum Oil Şirketi'nde bağlı Amerikalı ve İtalyan uyruklu satıcılarının Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Tekirdağ ve Lüleburgaz'da inceleme yapılmasına izin verilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon No: 30.18.1.2, Kutu: 122, Dosya No: 35, Sıra No: 16; BCA, 30.18.1.2, 88,83,10.

olduğu telgrafta Schwennesen'in Türkiye'nin petrol olanaklarıyla ilgili ciddi bir çalışma yaptığı anlaşılmaktadır. Bu çalışma Schwennesen'in hazırlamış olduğu rapor doğrultusunda belirtilen bölgelerin petrol potansiyelleri üzerine olacaktır.

a. Trakya Bölgesi

Trakya bölgesi Osmanlı Devleti'nden itibaren petrol aramalarının yapıldığı mühim yerlerden birisidir. 1892 yılında Cavit Bey adında bir kişi birer Rum ve Ermeni uyruklu kişiyle ortaklık kurarak faaliyette bulunmuş fakat bir başarı elde edememiştir. Ancak bu durum bölgede petrol arayışlarını engelleyememiştir. 1898'de Ganos civarında petrol sondajları yapılmış; fakat yeteri miktarda petrol çıkmadığı için çalışmalar sonlandırılmıştır. Bölge yabancı petrol şirketlerinin de dikkatinden kaçmamıştır. 1899 yılında European Petroleum Kumpanyası adında bir şirket Londra'dan getirtmiş olduğu jeolog aracılığıyla bölgenin etüdünü yaptırmıştır. 1900'de Hora deresinde kuyular açılmıştır. Günde 2 ton kadar petrol üretilen yaklaşık 82 metrelik kuyu açılmışsa da iktisadi olarak yetersiz görülerek petrol faaliyetlerine son verilmiştir. Yine bölge 1914 yılında Standard Oil Şirketi tarafından da fark edilmiş, Jeolog White'a Mürefte ve Horo'da etütler yaptırılmıştır (Lokman, 1958, s. 92-93). Bölgede petrol aramalarının Cumhuriyet sonrasında da devam ettiği görülmüştür. 1926 yılında önceden feshedilen Mürefte imtiyazlarının bir kısmı Hilmi Paşa'ya ait olan Türk Ticaret ve Sanayi Bankasına ve diğer kısmı ise Azerbaycanlı Türk Hasan Mustafa'ya devredilmiştir. Hasan Mustafa, Amerikalı bir kişiyle bölgede şirket kurarak 1929-1930 yıllarında sondaj yaparak petrol arama girişiminde bulunsa da hükümet buna müsaade etmemiştir (Aktan, 1959, s. 39). Bölgenin Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kadar birçok kişi tarafından dikkat çekmesi petrol olma ihtimalini arttırmıştır. Nitekim 1948 yılında Türkiye'de incelemelerde bulunan Socony-Vacuum Oil Şirketi'nin Jeoloğu Schwennesen'in raporuna da konu olmuştur.

Jeolog Schwennesen'e göre; Trakya'da dikkate alınması gereken iki alan vardır. Bunlar Güney Trakya'da Marmara Denizi'ne kıyısı olan alanlar ile Trakya'nın güneybatısında bulunan Ergene havzasının iç bölgesidir. Schwennesen Trakya bölgesinde yer alan bölgede petrol arama faaliyetlerine değinerek konuya girmiştir. Buna göre; kıyı bölgesinde Mürefte ve Hoşköy'ün işletmeye açıldığını belirten jeolog, en derini 350 metre olan 13 kuyunun açıldığı, bölgenin ekonomik ve ticari olarak yeterli rezerve sahip olmadığı sonucuna ulaşıldığını ifade etmiştir. Raporda, Hoşköy'de petrol ve doğalgaz çıkışları olan 8 kuyunun açıldığını ancak bunların da ekonomik değeri haiz olmaması nedeniyle elverişsiz bulunduğunu belirtmiştir (Schwennesen, "Oil Possibilityies of Turkey Summary", s.1, Central File: Decimal File 867.6363)¹⁴. Jeoloğun raporundan da anlaşıldığı üzere her defasında başarısızlıkla sonuçlanan petrol arama çalışmaları olsa da Mürefte ve Hoşköy jeolojik çalışma alanı olarak bu dönemde de ilgi görmüştür.

¹⁴ Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, from the Amerikan Embassy, Ankara, Turkey, "Oil Possibilityies of Turkey Summary", s. 1.

Hoşköy yakınlarında ve doğuya doğru denize uzanan tam olarak kapandığı tespit edilemeyen antiklinal¹⁵ Kizirli yapısının bulunduğunu belirten Jeolog Schwennesen, tam kapanmanın olması durumunda miyosen kumlarında üretim şansının olma ihtimaline de dikkat çekmiştir. Jeolog tarafından bölgede petrol ihtimalinin en yüksek olduğu alan ise Ergene Nehri havzası olarak gösterilmiştir. Nitekim belirtilene göre; havzada bulunan Çöpköy ve Hamitköy’de doğu-batı yönlü bir antiklinal grubu mevcuttur. Çöpköy’de bulunan yapının uygun büyüklüğe ve iyi bir biçime sahip olduğu ayrıca tamamen kapanmışa benzer bir kubbeye sahip olduğu raporda ifade edilmiştir. Bu yapı Schwennesen tarafından havzada bulunan en verimli yapı olarak belirtilmiştir. Raporda en olası petrol katmanının 2000 metre derinliğinden daha az beklenen Eosen dönemine ait Nummulitik kireçtaşında olacağı söylenmiştir. İkinci en iyi ihtimalle olası petrol alanı ise yaklaşık 20 metre birleşik kıvrıma sahip olan Hamitköy antiklinali olarak gösterilmiştir. Ancak bu özelliklerine rağmen Jeolog Schwennesen, Trakya bölgesini petrol aramaları için çekici bulmamıştır. Schwennesen’a göre savaş sırasında¹⁶ Almanların Yunanistan’da açtığı kuyularda rastlanan izler dışında bölgede Eosen kalker yüzeylerinde petrol olacağına dair herhangi bir işaretin olmadığı belirtilmiştir Schwennesen, “Oil Possibilityies of Turkey Summary”, s. 2, Central File: Decimal File 867.6363)¹⁷. Amerikalı jeolog Schwennesen’ın raporunda Trakya bölgesiyle ilgili vermiş olduğu bilgilerden hareketle bölgede kapsamlı bir inceleme yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak petrol olanağı bakımından bölgenin yetersiz bulunduğu açıkça belirtilmiştir. Nitekim bölgede petrolün olduğuna dair önemli bir kanıtın olmadığı vurgulanmıştır.

b. Adana-Hatay Bölgesi

Türkiye’de petrol emarelerinin görüldüğü bölgelerden birisi olarak Adana-Hatay Bölgesi gösterilmiştir. Türkiye’nin güneyinde yer alan bölge, Arap bloğu ya da kalkanı olarak adlandırılan jeosenklinal¹⁸ alanın batısında yer aldığı raporda ifade edilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 2). Jeolog Schwennesen bu bölgeyi Adana, Hatay ve Antakya olarak üç başlık altında incelemiştir¹⁹.

b. 1. Adana Havzası

Jeolog Schwennesen raporunda Adana bölgesinin coğrafi özellikleriyle konuya giriş yapmıştır. Rapora göre; jeosenklinal bir bölümü kaplayan Adana havzasının oluşumu Tersiyer devrinin ikinci yarısında büyük bir çökelti kalınlığının dolması sonucunda oluşmuştur. Çökeltilerin daha çok Toros Dağı cephesi boyunca havzanın

¹⁵ Antiklinal, Grekçe anti-karşı, klinein eğim, eğilme olarak tarif edilen yatay duruşlu yumuşak tortul katmanların kıvrılması sonucunda ortaya çıkan jeolojik bir oluşumun adıdır (Güney, 2003, s. 17).

¹⁶ Jeoloğun belirttiği savaş II. Dünya Savaşı’dır.

¹⁷ Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, from the Amerikan Embassy, Ankara, Turkey, “Oil Possibilityies of Turkey Summary”, s. 2.

¹⁸ Jeolojik devirler sırasında biriken tortuya bağlı olarak peyder pey alçalarak oluşan derin çukurlara verilen jeolojik addır (Güney & İnan, s. 251).

¹⁹ Schwennesen’ın Adana havzasında yer alan petrol sahalarına yönelik yapmış olduğu sınıflandırma gibi Necdet Egeran’ın “Adana Havzası Jeolojik Karakterleri ve Petrol İmkânaları” başlıklı makalesinde de yapılmıştır (Egeran, 1949, s. 23).

kenarlarında ve daha az oranda havzanın merkezinde kıvrımlandığı söylenmiştir. Bu bölgede Hocalı, Çotlu ve İhsanhamit adlı tamamen işlenmiş üç yapının olduğu vurgulanmıştır.

Hocalı yapısının Adana ovasında bulunan Orta Miyosen dönemine ait yatakları açık kalan küçük bir yükselti olduğu ve bu yapının merkezine yakın bir yerinde de bir gaz sızıntısının olduğu ifade edilmiştir. Jeoloğun inceleme yaptığı döneme kadar geçen süre içinde petrol havzasında üç yapısal ve bir de üretim kuyusunun açıldığı söylenmiştir. Schwennesen, 455 metre derinliğindeki ikinci açılan kuyunun şeyl²⁰ kabarması nedeniyle kendi amacına ulaşmadan terk edildiğini de belirtmiştir. Nitekim temel amacın yaklaşık 3000 metre derinlikte olduğu düşünülen Burdigaliyen kireçtaşına ulaşmak olduğu vurgulanmıştır. Ancak raporda da belirtildiği gibi bu amaca ulaşılamamıştır. Genel olarak Hocalı havzasının küçük boyutu, şeyl varlığı ve derinliği nedeniyle sondaj için uygun olmadığı Jeolog Schwennesen tarafından ifade edilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 2).

Jeolog Schwennesen, Adana havzasında bulunan Çotlu yapısını ovada yükselen küçük bir oluşum olarak tarif ederken, yan kısmında yer alan ters eğilimlerden hareketle bu yapının bir antiklinal olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yapıda son dönemlerde görülen çökmeler nedeniyle oluşan kapanmanın yapının tam olarak işlenmesini engellediği ifade edilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 3).

Havzada yer alan bir başka yapı İhsanhamit'tir. Jeolog, İhsanhamit'i yaklaşık 15 km uzunluğunda 6 km genişliğinde simetrik bir antiklinal olarak tanımlamıştır. Bu yapının yanları 12 ile 15 derece eğime sahip kemerli bir tepesinin olduğu belirtilmiştir. Jeolog Schwennesen, yapıda Helvetiye (orta Miyosen) yataklarının görüldüğünü belirtirken Burdigaliyen kalkerinde (Alt Miyosen) yaklaşık 1600 metrede bir üretim olabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu yapıdan yaklaşık 15 km doğudaki Topallı'da bulunan Miyosen yataklarında görülen sızıntıların da petrol için önemli bir cazibe olabileceği söylenmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 3). Jeoloğun Adana havzasında yapmış olduğu incelemeler sonrasında vermiş olduğu bilgilerden hareketle Topallı dışında bu bölgede bulunan diğer yapılarda ciddi bir petrol potansiyelinin olmadığını söylemek mümkündür.

b. 2. İskenderun Sahası

Osmanlı Devleti'nden itibaren petrol aramalarının yapıldığı mühim sahalardan birisi de İskenderun'dur. Nitekim ilk sondaj çalışması da bölgede bulunan Çengen'de yapılmıştır (Lokman, 1958, s. 91). Jeolog Schwennesen de Çengen köyü yakınlarında görmüş olduğu petrol sızıntısından bahsetmiştir. Bölgede ilk çalışmaların Almanlar tarafından yapıldığına dikkat çeken jeolog, 1940-45 yıllarında Türk hükûmetinin de bölgede çeşitli kuyular açsa da önemli bir petrol üretiminin sağlanmadığını ifade

²⁰ Kil tabakalarının birikmesi sonucunda oluşan ve yaprak yaprak ayrılan sert kayaç türüne verilen addır. Bu yapıların daha sertine de arjilit denir (Güney- İnan, s. 462).

etmiştir. Bölgenin esas olarak monoklinal²¹ olduğunu ve denizden doğuya doğru Amanos Dağ cephesi boyunca fay içine eğildiğini vurgulayan jeolog, yapının ticari miktarda bir petrol birikintisine uygun olmadığını ifade etmiştir.

b. 3. Antakya Sahası

Jeolog Schwennesen'in Adana bölgesinde incelemelerde bulunduğu yerlerden birisi de Antakya sahası olmuştur. Jeolog bölgenin coğrafi konumuna değindikten sonra Antakya'dan 10 km uzaklıkta ve Amanos sıradağlarının eteklerinde yer alan Hüseyniye antiklinaline dikkat çekmiştir. Orta derece dik eğimli ve her tarafı kapalı küçük dar bir yapı olarak tarif edilen alanın üstünün üst Miyosen veya Pliyosen yatakları olduğu belirtilmiştir. Ayrıca yapının yaklaşık 500 metre derinliğinde ilk karşılaşılabilecek olan yapı birkaç metrelik marnlarla²² kaplı kumlu bir bölüm olduğu ifade edilirken ikinci karşılaşılabilecek yapının ise 900 metre derinliğindeki Helvetik kireçtaşının olabileceği söylenmiştir. Olası bir üçüncü karşılaşılabilecek olan yapı ise Lutian kireçtaşı olacağı ifade edilmiştir. Ayrıca yapının miyosen yatakları tarafından doğrudan örtülen serpantin bir çekirdeğe sahip olma ihtimali nedeniyle kireçtaşının olup olmadığı noktasında netliğin olmadığı da raporda belirtilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 3).

Hüseyniye yapısı ile ilgili son olarak jeolog, boyutunun küçük olmasına rağmen yapısal olarak uygun olduğunu belirtmiştir. Ancak yapının serpantin kütlelerine yakınlığı nedeniyle Amanos Dağı'na ait olduğu ve yapının bir serpantin çekirdeğe sahip olma olasılığı nedeniyle vasat bir ihtimal taşıdığı belirtilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 4). Genel olarak jeoloğun raporunda vermiş olduğu bilgilerden hareketle Antakya sahasında kesin bir petrol rezervinden bahsetmenin mümkün olmadığı söylenebilir. Nitekim sahayla ilgili verilen bilgilerin birçoğu ihtimal mahiyetindedir.

c. Güneydoğu Bölgesi

Türkiye'nin Güneydoğu bölgesi oldukça fazla antiklinal kıvrım taşıyan yerlerden birisidir. Bu yapılar içerisinde en mühimi Raman'dır. Nitekim bölgede yapılan sondaj çalışmaları neticesinde yedi milyon ton petrol rezervi bulunmuştur (Egeran, 1951, s. 53)²³.

Jeolog Schwennesen raporunda, Güneydoğu bölgesine oldukça geniş yer vermiştir. Rapora Güneydoğu'nun jeolojik oluşumu ve coğrafi konumu ile bir giriş yapmıştır.

²¹ Üst üste birikmiş katmanlardan oluşan ve farklı dayanaklıktaki tabakaya sahip bir yere doğru eğimli jeolojik yapılara verilen addır (Güney- İnan, s. 340).

²² Çok küçük kil tanelerinde oluşan tortul kayaç türüne verilen addır. Güney- İnan, s. 324).

²³ Raman Dağı'nda ilk kuyu MTA tarafından 1939 yılında Meymune Boğazı olarak adlandırılan bir vadi içerisinde açılmıştır. Daha sonra bölgede altı kuyu açılrsa da kuvvetli bir petrol belirtisinin olmadığı varsayılarak 1944 yılında alan terkedilmiştir. Ancak 1944-1945 yıllarında tekrar başlayan sondaj çalışmaları neticesinde açılan 8 numaralı kuyudan günlük beş ton petrol üretimi elde edilmesinin ardından bölgede petrol aramaları yeniden canlanmıştır. Nitekim 1947-1948 yılları içerisinde yapılan çalışmalar neticesinde açılan 9 numaralı kuyudan günlük 40-50 ton civarında bir üretim elde edilmiştir. Açılan 9 numaralı kuyu Raman sahasında ekonomik değere sahip petrolün bulunduğu tescilli olarak kabul edilmiştir (Egeran, 1949, s. 7-8).

Rapora göre; Güneydoğu dağ cephesi paralel uzanan antiklinal kıvrımlarla karakterize edilmiştir. Bölgede kıvrımların yoğunluğunun Toros tepe cephesinden uzaklaştıkça değiştiği belirtilmiştir. Schwennesen, bölgede bulunan yapıların olası amaçlara göre üç sınıfa ayrılabilceğini iddia etmiştir. Bunlar; Midyat kireçtaşının petrolün sızmasını önleyecek kadar örtülü yapısı, midyatı aşındıran fakat Kretase masif kireçtaşının yeterli örtü altında olduğu yapılar ve erozyona uğramış yapılardır. Ayrıca Schwennesen raporunda, Raman Dağı'nda altı kuyunun açıldığını fakat ikincisi dışında tüm kuyulardan olumsuz netice alındığını ifade etmiştir. Burada açılan tüm kuyuların temel amacının Kretase masif kireç taşı olduğu da vurgulanmıştır. Nitekim Raman Dağı'nda petrolün bulunması Kretase kalkerinin petrol taşıdığını kanıtlaması açısından büyük bir önem taşıdığı ifade edilmiştir. Ayrıca Kerkük'ün Qarah Chauk kireçtaşının alt kısmı ile İran'ın Asmari kireçtaşının neredeyse eşdeğeri olduğuna inanılan Eosen Midyat kireçtaşının uygun yapısal koşullar altında petrol içermesi oldukça olası olduğu ancak örtülü alanda çok nadiren meydana geldiği söylenmiştir. Jeolog bir istisna olarak Cizre yakınlarındaki Rubaikale antiklinalini göstermiştir. Yine Raman Dağı'nın kuzeyindeki Siirt havzasında Midyatı örten miyosen yataklarında yapı belirtilerinin olduğu ancak bu alanların yeterince araştırılmadığı belirtilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 4-5).

Türkiye'nin ilk üretim kuyusunun açıldığı yer olan Raman Dağı antiklinalinin uzun bir asimetrik yapıya sahip olduğu raporda belirtilmiştir. Doğu-Batı doğrultusunda ilerleyen yapı Dicle Nehri boyunca 50 kilometre uzanmaktadır. Raman Dağı'ndaki üretimin yaklaşık 1300 metre derinlikteki Kretase masif kireçtaşından geldiği raporda belirtilmiştir. Fakat jeoloğa göre Raman Dağı sahasının gelişimi birçok sorunu içerisinde taşımaktadır. Nitekim bölge dağlık bir alanda ve izole bir yerde bulunmaktadır. Bölgede petrol arama ve sondaj çalışmaları için gerekli olan ekipman ya 719 km uzaklıktaki İskenderun'dan ya da 1782 km uzaklıktaki İstanbul'dan demiryolu aracılığıyla getirilmektedir. Ayrıca sondaj maliyetinin yüksek olması, bölgenin uzaklığı gibi etmenler de düşünüldüğünde büyük ölçüde kendi kendine yetmesi gereken kuyuların bakımının da oldukça pahalı olacağı raporda belirtilmiştir.

Jeolog Schwennesen göre Raman Dağı sahasındaki en büyük sorun çıkarılan petrolün taşınmasıdır. Nitekim İskenderun'a petrolün demiryolu veya boru hattıyla taşınması 500 km'lik bir mesafede oldukça pahalı olacağından dolayı sahada bir rafineri inşa etmek gerekecektir²⁴. Ancak rapora göre bu projenin hayata geçirilmeden önce yeterli bir yerleşik üretimin sağlanması gerekmektedir. En olası şeyin kuyuları test etmek için yeterli olacak şekilde Diyarbakır'da bir rafineri kurulması gerektiği önerilmiştir. Ayrıca petrol kalıntılarında oluşan asfalttan bölge için yol yapılabileceği de ifade edilmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 5). Jeoloğun vermiş olduğu bilgiler oldukça kıymetlidir. Nitekim sondaj çalışmaları sonrasında bölgeden çıkarılan petrolün ülkede ekonomik bir değere dönüştürülmesi için önerilerde bulunmuştur.

²⁴ Batman-İskenderun arası petrol boru hattı ancak 1967 yılında yapımı tamamlanarak kullanıma açılabilmiştir (Göksu, 1967, s. 159).

Jeoloğa göre kapsamlı bir araştırmanın yapılması durumunda Cretacaus kireçtaşında petrol elde etme olanaklarının Raman Dağı'ndaki kadar iyi olan diğer alanlar da vardır. Masif kireçtaşının Türkiye'nin Güneydoğusunda yaygın bulunduğu ve birçok yapı altında da sondajla ulaşabilecek yerde olduğu ifade edilmiştir. Yine uzak illerde genellikle düzensiz küçük kapasiteli kuyular olduğu için İran ve Irak'taki gibi bu kuyulardan bir verim beklenemeyeceği vurgulanmıştır.

Jeolog Türkiye'de İran ve Irak'taki kadar gaz ve petrol sızıntısının olmadığı olanların ise su tazyikiyle gerçekleştiğini belirtmiştir. Ayrıca raporu hazırladığı dönemde Raman Dağı'nda geniş bir kuyunun açıldığını ve bu kuyunun başarılı olması durumunda tüm tablonun değişeceğini ifade edilmiştir. Jeolog Schwennesen raporunda Türkiye'de Van, Hasankale ve Boyabat'ın dikkate alınan bölgeler arasında en az önemsenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bölgeler içerisinde ise olumlu bir yapı belirtisi gösteren yerin Van olabileceğini ifade edilmiştir. Hasankale ve Boyabat sahalarının genel olarak faylı ve karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söyleyen Jeolog Schwennesen, bu bölgelerde ticari miktarda bir petrol birikimine uygun lokalize bir yapının görülmediğini belirtmiştir (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 6).

Ayrıca bugünkü Diyarbakır'ın ilçesi olan Hazro'da bulunan jeolojik yapılardan hareketle sahada önemli bir petrol potansiyelinin olabileceğini vurgulamıştır. Yine Irak ve İran'da bulunan kireçtaşlarına yakın olan Eosen Midyat kireçtaşının bulunduğu Cizre ve Diyarbakır-Siirt havzasında verimli petrol alanlarının olabileceği raporda yer almıştır.

Raman Dağı'nda ticari üretim sağlayan kuyular bulunmasına rağmen herhangi bir ekonomik geri dönüşüm beklenmeden önce bölgede önemli yatırımların yapılması önerilmiştir. Ayrıca daha fazla üretim kapasitesine sahip yeni kuyuların keşfedilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Jeolog sondaj çalışmalarının tamamını Raman Dağı'nda yoğunlaştırmak yerine bu araştırmaların bir kısmının yeni yapıların test edilmesine kaydırmanın daha uygun olacağını ifade etmiştir.

Yine jeologa göre; Adana Havzasının jeosenklinal bir alandaki konumu ve kıvrımlanmaya bağlı olarak biriken tortuların büyük kalınlığı nedeniyle, buradaki oluşumların hiçbirinin petrolü olup olmadığı kanıtlanmamıştır. Ancak bu havzada petrol varlığı bakımından olumlu ihtimallere inanıldığını söylenmiştir. Ayrıca bölge genelinde biri Adana havzasında yer alan Topallı ve diğeri ise İskenderun'un güneyinde Çengen'de olmak üzere Miyosenden iki canlı petrol sızıntısı bulunduğu belirtilmiştir. Bu sızıntının kaynağının bilinmediği ancak havza yapılarında açığa çıkmayan cephe yapısından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Raporda, İhsanhamit antiklinalinin ise özellikle iyi bir yapı olduğunu ve iyi bir test yapılmasını garanti ettiği belirtilmiştir. Jeolog Schwennesen Adana havzasını bulunduğu konum itibarıyla avantajlı görmüştür. Nitekim erişilebilirliği ve transfere yakınlığı da havzayı oldukça avantajlı kılmıştır. Bölgede üretim için bir rafinerinin kurulması durumunda iyi bir yerel pazar sağlayacağı da belirtilmiştir. Yine bölgenin müreffeh bir tarım bölgesi olmasının ek bir avantaj olacağı vurgulanmıştır. Son olarak Jeolog raporunun sonuç kısmında Trakya, Van, Hasankale ve Boyabat bölgesindeki petrol olanaklarını

değerlendirerek raporunu sonlandırmıştır. Schwennesen göre; Trakya'da bazı imkânlar vardır; ama değerli bir üretim geliştirme şansı yeterli değildir. İç bölgelerden Van, daha fazla ilgiyi hak ediyor ancak Hasankale veya Boyabat da ticari üretimin imkânı yoktur (NARA, Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, Central File: Decimal File 867.6363, 7). Dolayısıyla sonuç kısmında da yazarın en fazla dikkat çektiği alan genellikle Türkiye'nin Güneydoğu bölgesi olmuştur.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğu coğrafi konum itibarıyla dünyada önemli petrol rezervlerine sahip Irak ve İran gibi ülkelerle komşudur. Bu durum kendi sınırları içerisinde de petrol rezervlerinin olma ihtimalini arttırmıştır. Nitekim her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde dikkate değer bir petrol politikası olmasa da zaman zaman ülkenin petrol varlığına yönelik araştırmalar ve etüt çalışmaları yapılmıştır. Ancak 1948 yılına kadar ülkede ticari amaçlı petrol rezervine sahip bir kuyu keşfedilememiştir. 1948 yılında ticari olarak ekonomik değere yüksek petrol kuyusunun Raman Dağı'nda açılmasıyla Türkiye içerisinde ve uluslararası camiada petrol ihtimalleri bakımından dikkatlerin toplanmasına neden olmuştur. Nitekim çalışmada kullanılan Socony-Vacuum Oil Şirketi jeoloğu Alvin Theodore Schwennesen tarafından hazırlanan rapor da Türkiye'nin petrol olanaklarına duyulan ilginin bir sonucunda hazırlanmıştır. Schwennesen'in raporu hazırladığı tarih oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Türk-ABD ilişkilerinin yoğunlaştığı o günlerde bölgede bir etüt çalışmasının yer alması ABD'nin de Türkiye'nin petrol potansiyeliyle ilgilendiğinin bir kanıtı olarak gösterilebilir. Nitekim rapor hazırlandıktan çok kısa süre sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'na sunulmuştur.

Schwennesen 7 sayfalık raporda Türkiye'nin petrol olanakları noktasında ağırlıklı Trakya, Adana-Hatay ve Güneydoğu bölgeleri üzerinde durmuştur. Trakya'da Hoşköy ve Mürefte alanlarında petrol olanaklarının olduğunu belirtse de jeolog bu alanı çok da umut verici bulmamıştır. Adana-Hatay bölgesinde ise Schwennesen, Topallı dışında petrol emareleri görülen yerlerde ciddi bir petrol rezervinin çok düşük olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak jeolog bu bölgeler içerisinde en çok Güneydoğu bölgesinin jeolojik olarak petrol olanaklarına sahip olduğunu vurgulamıştır. Özellikle Schwennesen Raman Dağı'nın petrol potansiyeli açısından en mühim alan olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca raporda bölgede 1948 yılında açılan ilk ticari ölçekte petrol üretimi sağlayan kuyunun önemini vurgularken temelinde petrolü çıkarmaktan ziyade işleme ve transfer işlemlerinin daha kıymetli olduğunun da altı çizilmiştir. Nitekim jeoloğa göre, Raman Dağı'nın dağlık bir coğrafi özelliğe sahip olmasının getirmiş olduğu dezavantaja bir de sondaj çalışmaları için gerekli ekipmanın oldukça uzak mesafelerden getirilmesi durumu daha da zorlaştırdığı vurgulanmıştır. Bölgede çıkarılan petrolün taşınmasının ise ciddi bir sorun teşkil ettiğini belirten Schwennesen, Diyarbakır'da bir rafineri kurularak Raman'da çıkarılan petrolün işlenmesini önermiştir.

Schwennesen raporunda dikkate değer bulunduğu alanlardan birisi olarak Diyarbakır Hazro'yu göstermiştir. Nitekim sahada bulunan jeolojik yapıların özelliklerinden hareketle önemli bir petrol potansiyeli taşıdığını belirtmiştir. Van

dışında Hasankale ve Boyabat gibi yerlerde bulunan yapıların ise çok önemsenmediği görülmüştür. Schwennesen'in yaklaşık bir yıllık bir süre zarfında Türkiye'de yapmış olduğu etüt çalışmaları petrol araştırmaları için şüphesiz oldukça önemlidir. Ancak Soğuk Savaş boyunca Türk-ABD yakınlaşmasına bağlı olarak bölgenin mevcut petrol potansiyeli üzerine bu çalışmanın ABD'nin ilgisinin bir yansıması olarak da görmek mümkündür. Nitekim harcanan süre ve verilen emek göz önünde tutulduğunda bir karşılık beklemeksizin ABD'li bir jeoloğun Türkiye'de araştırma yaparak rapor hazırlaması anlamsız olacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

The energy need of the world underwent a radical change in the 19th century. As a matter of fact, oil emerged as an industrial product in this period. Especially with the use of oil in motor vehicles, the interest in this underground resource has increased considerably. In a short time, this situation led to the establishment of large companies in the oil market around the world. The Companies on the one hand, while refining the oil from the discovered wells and marketing the product, on the other hand, they felt the need to search for new oil fields. At this point, one of the regions that attracted the attention of companies was Turkey.

Searching for underground resources in the Ottoman Empire generally continued in line with the interest of foreign states. In the first years of the Turkish Republic, oil explorations in Turkey were generally tried to be made by the public. As a result of these public works, the first commercial oil was discovered in 1948. During this time, Turkey has attracted the attention of many states in terms of the possibilities/probability of finding oil resources. Especially in the context of the Turkish-US relations that developed during the Cold War period, Geologists were among the American experts who came to Turkey. As a matter of fact, the need for oil in Turkey has increased significantly within the framework of military and economic activities carried out in Turkey within the scope of US aid. With the effect of this increase, US experts felt the need to examine the oil possibilities of the country. The report that is the subject of this study belongs to the geologist Alvin Theodore Schwennesen of the US Socony-Vacuum Oil Company.

Schwennesen came to Turkey in early 1948. After conducting detailed research in Turkey for about a year, he submitted his report titled "Turkey's Petroleum Possibilities Summary" to both the US Department of Foreign Affairs and the Turkish Government. The preparation of a detailed report on Turkey's oil possibilities is quite remarkable. As a matter of fact, in 1948, when the American geologist came to Turkey, Turkish-US relations were at their peak. While the USA was trying to strengthen Turkey militarily in the face of the threat of Soviet Russia, on the other hand, it was planning to create an economically self-sufficient country. Within the scope of these plans, Turkey's underground resources also seemed interesting to the USA. This report, prepared by the geologist Schwennesen, also emerged as a result of the interest of the USA.

The Schwennesen report mainly focused on Turkey's Central and Southern Thrace, Adana-Hatay region, and the Southeast region. Schwennesen pointed out that Topallı is important in terms of oil potential in the Adana-Hatay region.

Among the areas studied by the geologist in Turkey, the most emphasized place was the Southeast region. In fact, the geological structure of the region is included in the report which contains the findings that will be considered important in terms of oil reserves. It was emphasized that Mount Raman, which is located in this region, is very valuable in terms of oil resources. However, due to the mountainous nature of the region and its remote location, it was stated in the report that a refinery should be established in Diyarbakir, the closest province to the area, and the oil should be processed here. It was also stated in the geologist's report that Diyarbakir Hozro, located in the southeast, was also valuable in terms of oil potential.

Finally, Schewennesen concluded his report by stating that regions such as Van, Hasankale, and Boyabat outside Diyarbakir do not have significant importance in terms of oil reserves

Evaluation of the report obtained from the collection of the US State Department is very important in terms of revealing Turkey's oil potential in 1949.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

National Archives Record Administration (NARA)

From Ankara to Secretary of State, No: 840, 28 November 1948, Central File: Decimal File 867.6363, Internal Affairs Of States, Mines. Mining. Concessions., Carbon. Graphite., Turkey, Petroleum., September 8, 1948- December 22, 1949, National Archives (United States).

Charles R. Enlow, Subject: Transmitting Copy of Report Entitled "Oil Possibilities of Turkey-Summary", Prepared by Mr. A.T. Schwennesen, Geologist of the Socony-Vacuum Oil Company, 14 April 1949, Central File: Decimal File 867.6363, Internal Affairs Of States, Mines. Mining. Concessions. Carbon. Graphite., Turkey, Petroleum., September 8, 1948- December 22, 1949, National Archives (United States).

Enclosure 1 to Despatch No: 129, dated April 14, 1949, from the Amerikan Embassy, Ankara, Turkey, Alvin Theodore Schwennesen, "Oil Possibilityies of Turkey Summary", s.1, Central File: Decimal File 867.6363, Internal Affairs Of States, Mines. Mining. Concessions., Carbon. Graphite., Turkey, Petroleum., September 8, 1948- December 22, 1949, National Archives (United States).

Subject: General Oil Marketing Report on Turkey, 18 February 1949, Exclosure No 1 to Cairo Report No 162 dated February 18, 1949, s. 1, Central File: Decimal File 867.6363, Internal Affairs Of States, Mines. Mining. Concessions., Carbon. Graphite., Turkey, Petroleum., September 8, 1948- December 22, 1949, National Archives (United States).

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA),

BCA, 30.18.1.2, 122,35,16.

BCA, 30.18.1.2, 88,83,10.

Kitaplar ve Makaleler

Agreement Between U.S. and Turkey to govern application of Turkish aid program. (1947).

Department of State Bulletin, 17(420), 20 July, 144-145.

Akalın, U. & Tüfekçi, S., (2014). Türkiye'nin petrol politikaları ve enerji özelleştirmelerine bakış.

İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi, 1,(1), 51-66.

AKTAN, F. (1959). *Tabiatta, ekonomide, siyasette petrol ve kömür-petrol-atom üçkeni*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.

Eby, J. B. (1963). Alvin theodore Schwennesen (1883-1962). *AAPG Bulletin*, 47(1), 177-179.

Egeran, N. (1949). Adana havzası jeolojik karakterleri ve petrol imkânaları. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 39, 23-30.

Egeran, N. (1949). Raman petrolü. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 39, 7-9.

Egeran, N. (1951). Güney-Doğu Türkiye'de mevcut petrol sahaları hakkında. *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 41(41), 53-58.

Esin, A. (1973). *Türkiye'de Petrol üretimi ve tüketimi*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.

Göksu, E. (1947). *Türkiye'de petrol*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Fakültesi Petrol Arama ve İşletme Kürsüsü.

Göksu, E. (1974). Türkiye'de 20 yıllık petrol aramalarından elde edilen sonuç. *Türkiye'nin Petrol Politikası; Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti*, İstanbul.

Güney, E. *Yer Bilim mineraloji, petrografi jeoloji jeomorfoloji terimleri sözlüğü*. Ankara: Nobel Basımevi.

Gürel, Ş. S. (2018). *Orta Doğu petrolünün uluslararası politikadaki yeri*. Ankara: İmge Kitapevi, 1. Baskı.

- Kökyay, F. (2008). *1923'ten günümüze Türkiye Cumhuriyeti'nin petrol yatırım politikaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Lokman, K. (1933). *Türkiye petrol madenleri*. Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Lokman, K. (1958). Memleketimizde petrol araştırmaları. *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 14(1), 91-114.
- Mayhew, A. (2008). *Narrating the rise of big business in the USA; how economists explain standard oil and wal-mart*. New York: Routledge.
- Morse, E. N. (13 November 1950). A company study: socony-vacuum oil discoverises are big factor in strengthening earnings outlook, *Barron's national business and financial weekly*, 31.
- Özel, P. (2003). *Petrol sanayiinde dikey bütünleşme ve Türkiye'de uygulanabilirliği*. Ankara: T.C. Başbakanlık DPT, Yayın No: DPT 2673.
- Sırım V. (2017). Sultan II. Abdülhamid'in petrol politikaları, *Balkan Sosyal Bilimleri Dergisi*, 6(12), 125-132.
- Tarbell, I. M. (1905). *The history of the standard oil Company*. Vol. 1. New York: McClure, Phillips & Co.
- Türkiye'ye yapılacak yardım hakkında anlaşma. (5 Eylül 1947) T.C. Resmî Gazete, S. 6699. Erişim Adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6699.pdf>.
- Türkmen, İ. (2013). *Doğu kalkınması 1923-1946 doğu illerini kalkındırmaya yönelik kamu harcamaları ve yatırımlar*. Konya: Kömen Yayınları.
- Türkmen, İ. (2020). Türkiye'nin Ortadoğu, Afrika ve ABD Politikaları. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II; Demokrasi ve Dış Plitika (1938'den 2000'li Yıllara)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Vassilliou, M. S. (2009). *Historical dictionary of the petroleum industry*. Lanham Md: The Scarecrow Press.
- Zischka, A. (2007). *Petrol savaşlarının gizli Tarihi*. (Arslan F. Z., Haz.). İstanbul: Selis Kitaplar.

EKLER

Ek 1. Alvin Theodore Schwennesen (1883-1962), (Eby, 1963, s. 177)

Ramanda sondaj kulesinde fen. heyeti bir arada...

Ek 2. Raman Dağı'nda sondaj çalışmaları. (Cumhuriyet, 10 Mayıs 1940, s. 2)

ORTA ÇAĞ'DA TÜRK HÂKİMİYETİNDE BİRECİK ŞEHİRİ VE TARİHİ EHEMMİYETİ ***THE CITY OF BIREDJICK AND ITS HISTORICAL IMPORTANCE UNDER TURKISH DOMINATION IN THE MIDDLE AGES****Kazım PAYDAŞ *****Ömer NARİN ******Öz**

Birecik Fırat Nehrinin doğu yakasında yer alan bir antik kenttir. Bu kent, ilköğütlerden itibaren jeo-stratejik öneme sahiptir. Birecik sahip olduğu bu konumu itibariyle ilköğütlerden itibaren birçok uygarlık ve devlete ev sahipliği yapmıştır. İlköğütde Birecik üzerinde Roma-Persler arasında süre gelen siyasi mücadeleler Orta Çağda Bizans-Sasaniler arasında devam etmiştir. Birecik Hz. Ömer döneminde İslam hâkimiyetine girmiştir. Akabinde Emevilerin egemenliğine giren bu kent, Emevilerin yıkılışıyla Abbasilerin eline geçmiştir. Abbasi hâkimiyetinin ardından Birecik Büyük Selçukluların egemenliğine girmiştir. Selçukluları takiben Birecik Urfa Haçlı Kontluğunun topraklarına ilhak olmuştur. Ardından Mardin Artuklularının eline geçen Birecik bu vesileyle de tekrardan Müslüman Türklerin eline geçmiştir. Kale yönetimiyle burayı idare eden Artuklular, daha sonra burayı Zengilere teslim etmiştir. Bilahare Eyyübilerin hâkimiyetine giren Birecik, müteakiben Memlûklerin egemenliğine girmiştir. Bu kent, sözü edilen devletin kuzey kapısı olmuştur. Memlûklerin idaresindeki Birecik, Memlûk-İlhanlı mücadelesinde sık sık Moğolların baskısına maruz kalmıştır. Moğolların buraya hükmetme çabası kentte ağır tahribatlara yol açmıştır. Bu çalışmada, Orta Çağda Birecik kentinin siyasi tarihi, coğrafi ve stratejik konumu, tarihteki ehemmiyeti ve kentteki maddi değerlerin varlığı ele alınmaktadır.

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
kpaydas@harran.edu.tr

ORCID: 0000-0002-96839016

Şanlıurfa / TÜRKİYE

** Doktora öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Orta Çağ)

Anabilim Dalı,

omernarin063@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6702-7919

Şanlıurfa / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Birecik (Bîre), Birecik Kalesi, Fırat Nehri, Orta Çağ, Ortadoğu

Keywords

Biredjick (Bîre), Biredjick Castle, Euphrates River, Middle Ages, Middle East

Abstract

Biredjick is an ancient city located on the east bank of the Euphrates River. This city has a geo-strategic importance since ancient times. Due to its location, Biredjick has hosted many civilizations and states since ancient times. The political struggles between the Romans and the Persians on Biredjick in the First Age A.D. continued between the Byzantines and the Sassanids in the Middle Ages. Biredjick came under the rule of Islam during the reign of Hz. Omar. Subsequently, this city, which came under the rule of the Umayyads, passed into the hands of the Abbasids after the destruction of the Umayyads. After the Abbasid domination, Biredjick came under the rule of the Great Seljuks. Following the Seljuks, Biredjick was annexed to the lands of the Crusader County of Urfa. Biredjick, which was subsequently captured by the Mardin Artuquids, was again captured by the Muslim Turks on this occasion. The Artuquids, who ruled this place with the castle management,

Başvuru/Submitted: 26/01/2022

Kabul/Accepted: 08/06/2022

* Bu çalışmada Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yapılan Orta Çağ'da Birecik adlı yüksek lisans tezinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

later handed over this place to the Zangids. Biredjick, which later came under the rule of the Ayyubids, subsequently came under the rule of the Mamluks. This city became the northern gate of the mentioned state. Biredjick, which was under the rule of the Mamluks, was frequently subjected to the pressure of the Mongols in the Mamluk-Ilkhanid struggle. The effort of the Mongols to dominate here caused heavy destruction in the city. In this study, the political history of the city of Biredjick in the Middle Ages, its geographical and strategic location, its importance in history and the existence of material values in the city are discussed.

GİRİŞ

Birecik, Fırat Nehri'nin doğu yakasında yer alan antik bir kenttir. Fırat Nehri'nin kollarının şehrin batısından geçmesinden dolayı şehir antik dönemden itibaren stratejik bir önemi haiz olmuştur. Aramiler, Hititler ve Babillerin ardından Makedonya Kralı Büyük İskender, M.Ö. 331 yılında Fırat Nehri'ni geçerek bu kente hâkim olmuştur. Helenistik dönem olarak bilinen bu dönemde Birecik, Makedonopolis olarak isimlendirilmiştir (İşıltan, 1988, s. 13). İskender, M.Ö. 323 yılında öldüğü zaman Suriye'deki komutanlarından I. Seleukos Nikatör, M.Ö. 312 yılında bu bölgede hükümdarlığını ilan ederek Seleukos Devleti'ni kurmuştur. Seleukosların hâkimiyeti esnasında, Fırat Nehri'nin Toroslardan kurtularak düzlüğe kavuştuğu yerde, tombazlar üzerinde iki köprü inşa edilmiştir. Bu köprülerden birinin Birecik mevkiinde inşa edildiği bilinmektedir. Aynı zamanda Seleukos tarafından bu köprünün iki tarafına da birer kent inşa edilmiştir. Bunlar; I. Seleukos, Birecik'in bugünkü mevcut yerine eşinin adından dolayı "Apemea" ismini verdiği kent ile Fırat'ın karşısında yer alan ve bugün halk arasında Belkıs harabeleri olarak bilinen yerde "Selekia (Zeugma / Belkıs)" adında inşa ettiği kenttir (Streck, 1978, s. C. 2, s. 630; Narin, 2019, s. 13-14).

M.Ö. 132 yılında Urfa'da Osrhoene (Edessa) Krallığı kurulunca Birecik bu krallığın toprakları içerisine dâhil olmuştur. Bu tarihten itibaren Birecik, Osrhoene ile Persler arasında meydana gelen mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadelelerin nihayetinde Osrhoene Krallığı mağlup olunca Birecik, Pers topraklarının sınırlarına dâhil olmuştur (Erdemir, 2015, s. 102-108; Çelik, 2007, s. 141). Persler, M.Ö. 92-83 yılları arasında Birecik üzerindeki egemenliğini Ermeni kralı I. Tigranes'e (M.Ö. 97-56) kaptırmıştır. M.Ö. 69 yılına gelindiğinde Roma ordusu, Fırat nehrini geçerek Edessa Krallığı'nı yenilgiye uğratıp kendisine tâbi kılmıştır. Böylece Birecik kenti Roma İmparatorluğu'nun bir kenti olmuştur (Albayrak, 2010, s. 30). Ancak M.Ö. 59 (veya 54) yılında Roma İmparatorluğu'nun senatosunun kararıyla Birecik (Zeugma), Kommagene Krallığı'na bağlanmıştır, ancak bu kısa ömürlü olmuştur (Taşdöner, 2015, s. 99). Roma İmparatorluğu, Birecik şehrini elde tutmak için fevkalade gayret göstermiştir. Nitekim buraya ilk geldiklerinde yerel hanedanlıkları, Part İmparatorluğu'na karşı tampon kuvvetler olarak kullanmışlardır. Fakat daha sonra bu hanedanlıkların mukavemet edemedikleri görülmüş olmalı ki, Birecik mevkiinde Roma lejyonları yerleştirilmiştir. İlk etapta basit çadır kamplar şeklinde konuşlandırılan bu lejyonlar, zamanla müstahkem yapılar inşa edilerek yerleştirilmiştir. Birecik şehrinin bu lejyonlar sayesinde stratejik önemi ziyadeleşmiştir. Roma İmparatorluğu bununla da kalmayarak 66 yılında bu şehri imar edip örnek bir Roma şehri haline getirmiştir (Yıldırım, 2012, s. 45-64).

Nihayetinde Roma İmparatorluğu'nun 395 yılında ikiye ayrılmasıyla Birecik, Doğu Roma'ya ait topraklar içerisinde yer almıştır. I. Theodosios'un (379-395) İmparatorluğu döneminde Bizans'ın Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesiyle Birecik'te bu din yayılmaya başlamıştır (Engin, 1999, s. 31; Ostrogorsky, 2006, s. 55). Akabinde Urfa ve çevresinin 451 yılında düzenlenen Kadıköy Ekümenik Konsiline 11 piskoposlukla katılmasıyla Birecik de bu piskoposluğa katılmıştır (Aslan, 2015, s. 108; Segal, 2002, s. 161). Birecik şehrinin Fırat Nehri kıyısında yer almasından dolayı, Sasaniler ile

Bizanslılar arasındaki mücadelelerde bir sınır karakolu görevini ifa etmiştir. Bu iki devletin, zaman zaman barış yaparak sükûnet içerisinde oldukları dönemler de olmuştur. Fakat barış yaptıklarında Fırat suyundan dolayı Birecik şehrini sınır hattı olarak belirledikleri görülmektedir. Sasaniler ile Bizanslar arasında ehemmiyet addeden bir kent olmasındaki diğer bir husus ise, şehrin jeo-stratejik konumundan dolayı nehrin ötesine nüfuz etmelerine kolaylık sağlamış olmasıdır. Bu kent, Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Bizans ile Sasaniler arasındaki hâkimiyet mücadelelerine tanıklık etmiştir (Çelik, 2007, s. 141).

1. Birecik'in İslâm Hâkimiyetine Girmesi

Grekler, Birecik'in de içerisinde yer aldığı Fırat-Dicle nehirleri arasında kalan bu bölgeye, "iki nehir arası" manasına gelen Mezopotamya adını vermişlerdir. Araplar ise, burayı etrafının sularla çevrili olmasından ötürü "ada" manasına gelen el-Cezire olarak adlandırmışlardır. Ayrıca bu bölgeye Fırat Nehri'ne nispeten "el-Ceziretü'l-Furatiyye" de denilmiştir (Çevik, 2009, s. 35).

Müslümanlar, el-Cezire bölgesini fethetmek üzere bu bölgeye geldiklerinde öncelikle Nusaybin, Harran, Urfa, Samsat ve bölgedeki diğer şehirleri fethettikten sonra halkıyla antlaşma yaptılar. Bölgeye gelen İslam ordusunun komutanı İyâz b. Ganm, Suruç'u fethettikten sonra Ardu'l-Beyda'ya (Birecik) yöneldi. Birecik halkı antlaşmaya yanaşmayınca Müslümanlar savaşmak zorunda kaldılar. 637 yılında yapılan savaşta galip gelen Müslümanlar, Hristiyanlardan elde ettikleri şehri zimmîlik statüsünde değerlendirdiler. Bundan dolayı Birecik halkı ile İyâz b. Ganem arasında bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre;

"Birecik'te oturan halkın cizyelerini ödeme şartıyla can, mal ve şehirlerinin güvenliği sağlanacaktır. Kimse onların evlerine dokunmayacaktır ve evlerinde oturmayacaktır. Bu bölgede imar çalışmaları yapılacaktır. Müslümanlara iyi davranılacaktır. Bu belirtilen şartlara uymamaları durumunda Müslümanlar tarafından himaye edilmeyeceklerdir" (Belazurî, 2013, s. 200-203; Halîfe b. Hayyât, 2001, s. 171-172; Fayda, 1989, s. 149-150).

İslâmiyet'in yayılmaya başladığı dönemde el-Cezire bölgesi bir eyalet haline getirildi. Bu eyalet, bölgeye yerleştirilen Arap kabilelerine nispetle; Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebâa ve Diyâr-ı Bekir adıyla üç kısma ayrıldı. Birecik bu bölünmenin ardından Diyâr-ı Mudar bölgesi sınırları içerisinde kaldı (Aslan, 2015, s. 18; Küçükaşçı, 2005, s. 358-359). Bu dönemde Birecik kentinin büyüklük ve kapsamı tam olarak bilinmemekle birlikte, Diyâr-ı Mudar bölgesinin bir beldesi (Beled) olarak nitelendirilmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere İslâmiyet'in el-Cezire bölgesinde yayıldığı dönemde, Birecik'in bir kasaba hükmünde olduğu anlaşılmaktadır (Barca, 2016, s. 272). Emeviler, 691 yılında el-Cezire bölgesinde tamamen hâkimiyet sağlamışlardır. Bununla birlikte Birecik'in bu tarihten önce Emevilerin hâkimiyetine girdiği söylenebilir (Aslan, s. 141-144). 750 yılında Emevilerin inkırazıyla birlikte Birecik yöresinde otorite boşluğu meydana gelmiştir. Daha sonra bölgeye gönderilen Abbasi valileri ile halk arasında siyasi mücadeleler cereyan etmiştir. Fakat 754 yılına gelindiğinde şehir halkı Abbasi

hâkimiyetini kabul etmiştir (Belâzurî, 2013, s. 206; Tâberi, 2007, s. 447; İbn Kesîr, 1994, C. 7, s. 125; İbnü'l-Esir, 1991, C. 2, s. 485-487; Seydişehir, 1965, s. 217).

2. Türk Hâkimiyeti Döneminde Birecik

Türklerin el-Cezire bölgesine M.Ö. ki dönemlerde de geldiğine ilişkin görüşler vardır. Bu görüşler bu bölgede rastlanan bozkır kültür unsurlarına dayalı olarak ileri sürülmektedir. Dolayısıyla da Selçukluların Anadolu ve el-Cezire bölgesine gelmeleri, Türkler için ilk defa keşfedilen bir yurt olmadığı ifade edilebilir (Togan, 1987, s. 12; Çandaroglu, 1988, s. 72-75). Selçuklular, Anadolu fethini gerçekleştirmek üzere Suriye'yi sefer hazırlıkları için bir üs haline getirmişlerdi. Birecik, Fırat kenarında yer almasından dolayı tarih boyunca olduğu gibi Suriye'den Anadolu'ya geçişte önemli bir rol üstlenmekteydi. Birecik, sahip olduğu bu stratejik önemini bu dönemde de göstermekteydi (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189; Şeşen, 1999, s. 35).

Selçukluların Anadolu'ya ilk akınları Tuğrul Bey döneminde kardeşi Çağrı Bey tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. İslâm dinini yeni benimsemiş olan Selçuklular, Anadolu'ya sızma yolları arayışı içerisinde oldular. Anadolu'nun yanı sıra el-Cezire ve Suriye'ye doğru da ilerlemeye ve buraları da hâkimiyetleri altına alma düşüncesindeydiler. Ancak Selçukluların bu amacını gerçekleştirme arzuları Abbasilerin 11. yüzyılda zayıfladığı döneme tekabül etmiştir. Selçukluların bu düşüncelerinin doğmasındaki asıl sebep ise Orta Asya'da nüfuslarının artması, Oğuz boylarının başına buyruk hareket etmesi ve otlak alanlarının yetersiz olması gibi sebepler etkili olmuştur. Nitekim Selçukluların Anadolu'ya Tuğrul Bey döneminde keşif amaçlı yapmış oldukları seferlerde öncelikleri bu günkü Doğu Anadolu bölgesi olmuştur (Turan, 2011, s. 112; Merçil, 1988 s. 50-51; Sevim, 1993, s. 45-54). Böylece Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan'ın el-Cezire ve Kuzey Suriye üzerine yaptığı akından önce, çok sayıda Türk topluluğunun Suriye bölgesine geldikleri bilinmektedir. Bu bölgeye ilk gelen Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk gibi Türk komutanlarının ilk etaptaki siyasi faaliyetlerinin iskân amaçlı olmadığı görülmektedir. Ancak Sultan Alp Arslan'ın Suriye'ye hareketinden sonra bölgeye gelen Türk komutanları, el-Cezire bölgesi ve Suriye bölgesini Türk yurdu haline getirmişlerdir (Gök, 2014, s. 221).

Nitekim 1059 yılında Büyük Selçuklu Devleti komutanlarından Salar-ı Horasan tarafından Urfa ve çevresine başarısız bir sefer düzenlemiştir (Sevim, 1993, s. 59). Daha sonra Sultan Alp Arslan, Mısır Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırma gayesini gerçekleştirmek üzere 1070 yılında Anadolu'ya gelerek fetih hareketlerine başladı. el-Cezire bölgesine yönelen Sultan Alp Arslan, Meyyafarikin'e (Silvan) gelerek halka ihsanda bulundu. Ardından Süveyda (Siverek) başta olmak üzere birçok kaleyi ele geçirdi. Bu sırada Sultan Alp Arslan'a tâbi olan kuvvetlerden bir bölük Harran ve çevresini yağmaladı. Buradan kaçan halk Rafika Kalesi'ne sığındı. Sultan Alp Arslan burada halk ile bir miktar mal karşılığında sulh yaparak 1070 yılı mart ayında Urfa'ya yöneldi. Urfa daha önce birkaç kez Selçuklu kuvvetleri tarafından kuşatılmışsa da sağlam surlara sahip olmasından dolayı alınamamıştı. Sultan Alp Arslan burayı ele geçirmek için 50 gün boyunca kuşatma altında tuttu. Ancak bir an önce Mısır'a ulaşma gayesinde olduğundan bu kuşatmayı kaldırdı (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 166; Sevim, 1989, s. 60). Akabinde Suriye'ye doğru hareket etti. 1071 Ocak ayında Birecik

yakınlarında bulunan Nehrü'l-Cevz yöresinden Fırat Nehri'ni geçerek burada bulunan çok hoşlandığı bir çayırdaki dinlemek için konakladı. Bu sırada yanında bulunan fakih Ebu Cafer, Sultan'a: "Allah'ın sana ihsan ettiği nimete şükret!" demesi üzerine, Sultan ona: "Bu nimet nedir?" diye sordu. Fakih, "Bu nehri şimdiye kadar Türk olarak yalnız köle asıllı hükümdarlar geçmişlerdir. Hâlbuki bugün, Hazreti âlileri, ilk kez bir Türk Sultanı olarak geçiyorlar" dedi. Bunu hiç bilmediğini belirten Sultan, beraberindekileri toplayarak şükür edasında bulundu (Sevim, 1989, s. 29).

1072 yılında Sultan Alp Arslan'ın ölümü üzerine oğlu Sultan Melikşah'ın tahta geçtiği sıralarda Kutalmışoğulları Urfa ve Birecik yakınlarına geldiler. Kutalmışoğulları bu yöredeki Türkmen grupları ile temasa geçince aynı soydan gelen Türkmen grupları¹ tarafından "Başbuğ" olarak kabul edildiler. Süleyman Şah ve kardeşleri Urfa, Birecik ve Fırat boylarında fetih hareketlerinde bulundular. Bu esnada Filistin Hâkimi Atsız'ın maiyetindeki Emîr Şöklü, Atsız'a karşı Kutalmışoğulların'dan birisini Filistin'e davet etti. Bunun üzerine Süleyman Şah'ın bir kardeşi ile Resultekin, Emîr Şöklü'ye katıldı. Ancak yapılan mücadelede Atsız'a mağlup ve tutsak oldular. Bu haberi alan Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve kardeşi Mansur, Birecik'teki karargâhlarından ayrılarak Anadolu'ya geçtiler (Aksarayî, 2000, s. 11; Honigsmann, 1970, s. 114; Sevim, 1990, s. 36-37). Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu hanedanından el-Cezire bölgesine gelenler Urfa ve Birecik yöresini siyasi faaliyetleri için bir dönem karargâh olarak kullandılar. Nitekim Kutalmışoğlu Süleyman Şah Anadolu Selçuklu Devletini kurma temellerinin ilk adımını Birecik taraflarından başlayarak atmıştır. Netice olarak Birecik kentinin Selçuklu tarihinde maddi ve manevi bir değer olduğu açıkça görülmektedir. (Paydaş, 2005, s. 98).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Birecik yöresinde siyasi hareketliliğin olduğu görülmektedir. Bu dönemde Bizans ordusunda görevli Ermeni Philaretos, siyasi otorite boşluğundan yararlanarak Maraş merkez olmak üzere Ermeni Prensiği'ni kurdu (Urfalı Mateos, 2000, s. 147; Ersan, 2007, s. 37). Birecik bundan sonra kısa süreliğine Ermeni Philaretos'un kurmuş olduğu Prensiğin hâkimiyet sahasına girdi. Ancak 1079/1080 yılında Selçukluların Suriye komutanlarından Tutuş Halep'i kuşattığı vakit Birecik'e gelerek orayı da ele geçirdi. Tutuş'un Birecik hâkimiyeti, 1095 yılındaki ölümüne kadar sürdü (İbnü'l-Esir, 1991, C. 10, s. 190; Özgüdenli, 2017, s. 197-200). el-Cezire bölgesindeki Hıristiyan halk, Haçlıların Anadolu'ya gelişine kadar Türklerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Yerli Hıristiyan halk, Haçlıların Anadolu'ya gelmesiyle bunu bağımsızlıkları için bir fırsat bilerek onların gelişlerini sevinçle karşılamışlardır (Turan, 1994, s. 295-299; Ersan, 2007, s. 23-34).

Haçlılar Anadolu'dan güneye yönelmeden önce Haçlı reislerinden Baudouin de Boulogne, Hıristiyan Ermenilerin ikamet ettiği Fırat'ın batısındaki Tell-Başir'i ele geçirdi. Bu vesileyle de bölgedeki birçok kaleyi rahatlıkla kuşattı. Baudouin, 1097 yılının sonlarında Birecik'in hemen üstünde Fırat'ın kenarında bulunan bir kaleye kadar ilerledi (Carnotensis, 2009, s. 73; Demirkent, 2013, s. 14-16). Ertesi yıl Urfa

¹ Bu esnada Birecik şehri Bizans'ın hâkimiyetindeydi. Buradaki Türkmenlerin, Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud'a esir düşmesi üzerine, Çağrı ve Tuğrul beylerin liderliğini kabul etmeyip Kuzey Suriye'ye gelen Yabgulu Türkmenleri olduğu kanaatindeyiz (Sevim, 1990, s. 1-2; Turan, 2007, s. 23).

piskoposu ve şehrin ileri gelenleri tarafından Baudouin'un davet edilmesi üzerine o da Urfa'ya doğru harekete geçti. Bu esnada Samsat Türkleri, onun Fırat'ı geçeceği mevki olarak tahmin ettikleri Birecik'te ona bir tuzak kurdular. Ancak Baudouin daha kuzeydeki bir geçiş mevkiinden yararlanarak pusuya düşmekten kurtuldu (Runcıman, 1989, C. 1, s. 157; Tyrensis, 2016, s. 156).

1098 yılında doğuda ilk Haçlı devleti olan Urfa Kontluğu'nun kurulmasıyla Baudouin, Samsat ve Suruç'u ele geçirdi. Bu girişim Birecik'in kuşatılması için zemin hazırlamıştı (Demirkent, 2013, C. 1, s. 45; Tyrensis, 2016, s. 158-160). Birecik'in mühim bir geçit konumu ve kalesinin oldukça müstahkem olması dolayısıyla ele geçirilmesi fevkalade zordu. Baudouin kontluğun sınırlarını daha da genişletmek gayesiyle 1117 yılında Suruç kontunu da yanına alarak, I. Haçlı Seferleri sırasında Ermeni kalelerini de kendisine bağlamak amacıyla Birecik'e atadığı Ermeni Ebu'l-Garip'e karşı yürüdü. Baudouin du Bourg, Ebu'l-Garip'i bir yıl boyunca muhasara altında tutup ona her türlü sıkıntı ve zorluğu yaşattı. Ebu'l-Garip bu müşkül durumdan dolayı çaresiz kalarak Birecik'i bütün havalisiyle birlikte Baudouin'a teslim etti. Baudouin du Bourg, Birecik'i ve ona bağlı olan yerleri teyzesinin oğlu Galeran (Valeran) du Puiset'in hâkimiyetine bıraktı. Böylece Birecik Urfa Haçlı Kontluğu'nun egemenliğine girdi (Urfalı Mateos, 2000, s. 258-260; Demirkent, 2013, C. 1, s. 162-164; Runcıman, 1989, C. 2, s. 107).

Haçlılar bu dönemde el-Cezire bölgesindeki siyasi boşluktan istifade ederek hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra Artuklu İlgazi ve Sökmen'in bölgede hâkimiyetlerini tesis etmeleriyle Haçlıların varlıkları tehlikeye düştü. Artuk Bey'in torunu Harput Hükümdarı Belek Gazi, 1122 yılında Urfa kontu ile Birecik Senyörü Galeran de Puiset'yı Suruç civarında mağlup ederek esir aldı. Bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabası içerisinde olan Zengîlerin el-Cezire bölgesine yönelmeleri buradaki siyasi dengeleri değiştirdi. Bizans İmparatoru, Urfa kontunun ailesinin hâkimiyetindeki bölgenin güvenliğini sağlamak için girişimde bulundu. Bunun üzerine ellerinde olan yerleri, bir miktar para karşılığında kendi hâkimiyetine vermesi şartıyla bu bölgenin bir yıllığına güvenliğini sağlayacağına dair söz verdi. Böylece Birecik ve Urfa Haçlı Kontluğuna bağlı diğer topraklar da Bizans'a teslim edildi (Tyrensis, 2009, s. 74; Paydaş, 2004, s. 156).

İmâdüddin Zengî'nin 1144 yılında Urfa'yı Haçlıların elinden almasından sonra sabık Urfa kontu II. Joscelin, Tell-Başir'e giderek oraya yerleşti. Orada hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışan Joscelin Birecik, Ravendan, Samsat, Ayıntab, Dülûk, Azâz ve Tell-Halid kalelerini elinde tutarak "Urfa Kontu" unvanını kullanmayı sürdürdü. Kuzeyde Maraş Senyörlüğü'nü elinde tutan Maraş ve Keysun hâkimi Baudouin de Mares de ona tâbi oldu (İbn Kalanisi, 2015, s. 153-154; İbnü'l-Esir, C. 11, s. 95; Süryani Mihail, 1944, s. 145).

Urfa'dan ayrılan İmâdüddin Zengî Suruç üzerine giderek orayı da hâkimiyetine aldı. Zengî, el-Cezire bölgesinde Birecik hariç tüm mevki ve kaleleri ele geçirmişti. Fakat Birecik alınması kadar kuşatılması da cesaret ve güç gerektiren bir kaleye sahipti. Nitekim bu kale Fırat kıyısında çok müstahkem ve ele geçirilmesi zor bir mevkideydi. Zengî, bu kaleyi almak için Suruç'tan yola çıkarak Birecik önüne geldi. Burada

ordugâh kurarak kaleyi kuşatmaya başladı. Haçlılar bu kaleye daha önceden çok sayıda asker ve erzak yığmışlardı. Zengî de buna karşılık olarak askerleriyle Birecik'e olası yiyecek, erzak ve takviye gönderilebilecek yolları kontrol altına aldı. Böylece kaledekilerin erzakları tükeninceye kadar kaleyi kuşatmaya devam etti. Bu kuşatma dört ay sürdü. Zengî kaleyi ele geçirmek üzereyken bir haberci gelerek Musul nâibi Nasrüddin Çakır'ın saldırıya uğrayarak öldürüldüğünü bildirdi. Zengî bu haberi alınca üzüntüye kapılarak daha fazla oyalanmadan Birecik kuşatmasını kaldırıp Musul'a gitti (el-Ömerî, 2014, s. 269; İbn Kalanisi, 2015, s. 154-155; İbnü'l-Adîm, 2014, s. 163; İbnü'l-Esir, C. 11, s. 95-98; Süryani Mihail, 1944, s. 126; Alptekin, 1978, s. 87). Bu esnada Zengî karşısında zayıf olduklarını anlayan Haçlılar, onun geri gelmesini düşündüklerinden korkuya kapıldılar. el-Ömerî Haçlıların 1144/1145 yılında Mardin Hâkimi Necmeddin Alp'a elçi göndererek Birecik'i ona teslim ettiklerini bildirdiğini nakletse de bu dönemde Mardin hâkimi Hüsameddin Timurtaş idi (el-Ömerî, 2014, s. 270; Alptekin, 1991, C. 3, s. 415).

İmâdüddin Zengî, Caber Kalesini kuşattığı sırada kölesi tarafından 15 Eylül 1146 tarihinde öldürünce ülke toprakları oğulları Nureddin Mahmud ile Seyfeddin Gazi arasında bölüştürüldü. Nureddin Mahmud kısa sürede hâkimiyetinde bulunan yerlerin işlerini düzene koydu (Kuşçu, 2013, s. 44). Daha sonra Mayıs 1150 tarihinde Haçlılara karşı giriştiği savaşta onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Urfa ve çevresinin Hâkimi II. Joscelin'i de esir aldı. Bu esnada Tell-Başir'i Beatrice ve onun oğlu III. Joscelin savunmaktaydı. Nureddin Mahmud'un fetihleri dolayısıyla zor duruma düşen Haçlılar, Birecik'in de aralarında olduğu birçok kenti para karşılığında Bizans'a bıraktı. Bunun üzerine Nureddin Mahmud, Joscelin'in ailesinin sığındığı Tell-Başir, Ravendan, Tell-Halid ve çevresini ele geçirdi. Bu sırada Hüsameddin Timurtaş da Birecik'i Haçlıların elinden aldı. Ardından Rumkale (Halfeti) hariç, Urfa Haçlı Kontluğunun hâkimiyetindeki tüm bölgeler Müslümanların hâkimiyetine geçti (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 92; Altan, 2014, s. 61).

Zengîlerin Birecik'te hâkimiyet sağlamasıyla burada Haçlı hâkimiyeti sona erdi. Bundan sonraki dönemde Birecik üzerinde çağdaş Türk devletleri arasında hâkimiyet mücadelesi cereyan etti. Bu Türk devletleri arasında da kısa sürede el değiştirildiği bilinmektedir. Nitekim 1153 yılında Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın ölmesiyle Necmettin Alp'ın kardeşi Siracüddeve b. Gıışşü'l-Hâs Birecik'e yönelerek orayı egemenliğine aldı. Siracüddeve burada bir müddet kalarak idareyi düzene koydu. Fakat Siracüddeve kısa bir müddet sonra Necmeddin Alp ile arasındaki husumeti bahane ederek ona karşı isyan etti. Necmeddin Alp karşı mukavemet gösteremeyeceğini bildiğinden amcası oğlu Şahabeddin Muhammed b. İlyas'a Birecik şehrini ona teslim edeceğine dair haber gönderdi. Ancak Siracüddeve bu kararında caydığından Birecik'i ona teslim etmeyip aksine şehre girmesine mâni olmaya çalıştı. Bilâhare Şahabeddin, Birecik kentini muhasara altına aldı. Bu sırada Sirâceddin'in askerlerinin Şahabeddin'e yardım etmesiyle kenti ele geçirdi ve Siracüddeve'yi de tutuklattı. Diğer taraftan Şahabeddin, Necmeddin Alp ile iyi geçinemediğinden bir süre sonra Nureddin Mahmud'un yanına giderek hizmetine girmek arzusunu ifade etti. Bu durumu memnuniyetle karşılayan Nureddin Mahmud onu kendi hizmetine

aldı. Böylece Birecik şehri Artuklu hanedanından birisinin idaresinde kalmak suretiyle Nureddin Mahmud hükümdarlığındaki Zengîlere bağlandı (İbnü'l-Ezrak, 1992, s. 108; Abdulgani Efendi, 1999, s. 45).

Birecik Kalesi hâkimi Şahabeddin Muhammed b. el-Artukî'nin 1175 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu Muineddin geçti. Ertesi yıl Necmeddin Alp'in ölümü üzerine, veliaht olan oğlu Kutbeddin II. İlgazi Mardin'de tahta oturdu. Ancak Birecik hâkimi Muineddin, Mardin hâkimi Kutbeddin İlgazi'nin hâkimiyetini tanımadı. Bunun üzerine Musul Atabeği İzzeddin Mesud'a tabiiyetini bildirerek yardım talep etti. İlgazi, dostu ve aynı zamanda akrabası olan İzzeddin Mesud'a elçi göndererek Birecik'i kuşatmak için müsaade aldı. Ardından İlgazi kendi hâkimiyetindeki Samsat Kalesine gitti ve orada konaklayıp Birecik'e asker sevk etti. Muineddin bundan dolayı 1182 senesinde Selahaddin Eyyûbî'den yardım istedi. Selahaddin Haçlılarla harp halinde olduğundan yardım edemedi ve İlgazi'ye elçi göndererek kuşatmayı kaldırmasını istese de İlgazi kuşatmayı sürdürdü. Birecik Kalesi'nin Fırat'a hâkim ve müstahkem özelliğinden dolayı kuşatmanın uzun sürmesi ve Selahaddin Eyyûbî'nin ordusuyla Mısır'dan harekete geçtiği haberinin gelmesi üzerine İlgazi kuşatmayı kaldırarak Mardin'e dönmek zorunda kaldı. Birecik'in böylece Artuklu muhasarasından kurtulmasının yanı sıra Musul Atabeyliği ile olan bağılılığı da ortadan kalkmış oldu. Birecik kentinin Mardin Artuklularının hâkimiyetinde olması da Orta Çağ için sıra dışı bir durum değildi. Zira Birecik'in Mardin Artukluları ile doğrudan sınır bağlantısı mevcut olmayıp kale hâkimiyeti esastı. Birecik bundan sonra Selahaddin Eyyûbî'ye tâbi hale geldi. Bu tabiiyetin ardından Birecik hâkimi, Selahaddin Eyyûbî'ye el-Cezire bölgesi üzerinde girişimde bulunacağı kuşatma hareketlerinde her türlü yardım ve desteğini sağlayacağına dair vaatte bulundu (İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 451-435; Paydaş, 2004, s. 157-158; Gök, 2013, s. 241).

Selahaddin Eyyûbî, Harran emîri Muzafferüddin Gökböri'nin davet etmesi üzerine 1182 yılında el-Cezire bölgesine doğru harekete geçti. el-Cezire'ye yönelen Eyyûbî ordusu Birecik'in karşısında Fırat kıyısında karargâh kurdu. Eyyûbî askerleri, nehir üzerinde kurulan bir köprüden Birecik'e girdiler. Selahaddin Eyyûbî'nin, Birecik'te bulunduğunu öğrenen Muzafferüddin onu karşılamak üzere ona doğru ilerledi (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 383; Kuşçu, 2013, s. 84). Bu sırada Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas, Selahaddin'in yanına gelerek itaatini arz etti. Böylece Birecik kenti savaş olmadan, kolay bir şekilde Selahaddin'e bağlandı. Bu durum Eyyûbîlerin diğer el-Cezire şehirlerinde hâkimiyet sağlama umudunu yeşertti (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 379-383; el-Ömerî, 2014, s.306; Süryani Mihail, 1944, s. 265).

Selahaddin Eyyûbî, 1187 yılında Kudüs'ü fethettiğinde, kentteki Haçlılar eman dilemişlerdi. Selahaddin Eyyûbî de her erkeğin 10, kadının 5, çocukların ise 2'şer dinar mukabilinde istedikleri yere gidebileceklerine dair kolaylık sağladı. Ancak fidye ödeyemeyecek durumda olanlar da vardı (Şeşen, 2016, s. 101). Bu durum karşısında Birecik hâkimi Mahmud b. İlyas, Kudüs'te bulunan Hristiyan esirlerin bir kısmını esaretten kurtararak Birecik'e yerleştirdi (Abu'l-Ferec, 1999, C. 2, s. 445-446).

Selahaddin Eyyûbî ilk olarak Halep melikliğini Melik Adil'e verdi. Onun ölümünden sonra Halep Melikliği Melik Zahir'e tevdi edildi. Melik Zahir döneminde

Birecik'e gelen dönemin tarihçi ve coğrafyacısı Yâkût (C. 1, s. 526), Birecik'in sözü edilen kişinin hâkimiyetinde olduğunu ve Birecik'te çok geniş bahçelerin varlığını belirtmektedir. Melik Zahir'in 1216 yılında Halep'te ölmesi üzerine Birecik'in hâkimiyeti Melik Zafir'in eline geçti. Ancak bir müddet sonra Melik Zafir hastalanınca Birecik ve hazinelerini 4 yaşındaki yeğeni Melik Aziz'e bıraktı. Melik Aziz amcasının ölümüyle Birecik'i teslim alarak atamalar yaptıktan sonra Halep'e döndü. Fakat 1230 yılında Birecik'e hâkim olan Melik Aziz'in hâkimiyeti pek uzun sürmedi. Nitekim Melik Aziz, 1236 yılında av için Birecik'e geldiğinde kafasını tıraş edip soğuk su ile yıkadığından dolayı hummaya yakalandı. Bunun üzerine Birecik'ten Halep'e döndükten sonra 25 Kasım 1236 tarihinde orada vefat etti (Kılıç, 2019, s. 16-45).

Orta Çağ Türk hâkimiyeti döneminde Birecik'te meydana gelen diğer bir önemli tarihi gelişme ise; Moğol baskısından kaçarak Anadolu'ya gelen Celaeddin Hârezmşah ve beraberindeki Hârezmlilerin el-Cezire bölgesinde sebep oldukları siyasi kargaşadır. Hârezmliler el-Cezire bölgesine geldikten sonra bir süre bağımsız şekilde hareket ettiler. Ardından Eyyûbi şehzadeleri ile birleşerek Mısır Sultanı Kamil'in oğlu Salih Necmeddin Eyyûb'a karşı ittifak yaptılar. Akabinde bu ittifaka Selçuklu hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev de dâhil oldu. Bu girişimlere karşılık Melik Salih bu bölgedeki Hârezmlilerin kendi tarafında yer almaları mukabilinde onlara Diyâr-ı Mudar bölgesini iktâ etme vaadinde bulundu. Melik Salih'in bu ince siyasetinden dolayı Hârezmliler, Selçuklu safından ayrılıp Eyyûbîlere taraftar oldular. Böylece Melik Salih, Hârezmliler arasında nüfuz sahibi oldu. Mısır Sultanı Kamil'in ölümü ile birlikte Hârezmliler, Melik Salih Necmeddin himayesinden çıkarak (Paydaş, 2004, s. 158-159) Birecik'ten Rakka'ya, Dımaşk'tan, Meyyafarikin'e kadar olan bölgede yağma ve talan hareketlerinde bulundular. Bu yağma hareketleriyle de kalmayarak 1240 yılında Eyyûbîlere tâbi Caber Kalesi hâkimi Melik Hafız Arslan'ı kuşattılar. Bu durum Eyyûbîler ile Hârezmlilerin karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Bunun üzerine Muazzam Turanşah idaresindeki Halep ordusu Hârezmliler üzerine harekete geçti. İki ordu Birecik'te karşı karşıya geldi. Ancak bu savaşta Halep ordusu büyük bir yenilgiye uğrayarak Birecik'ten kaçmak zorunda kaldı (el-Ömerî, 2014, s. 371; Kılıç, 2019, s. 67). Hârezmliler, Eyyûbîlere karşı kazandıkları bu zaferle bir müddet Birecik ve çevresinde ikamet ettiler. Ancak Hârezmlilerin el-Cezire, Suriye ve Mısır bölgesine oluşturdukları tehditten dolayı Eyyûbî, Artuklu ve Selçuklu ordularından müteşekkil bir ordu Birecik tarafına hareket etti. Böylece müttefik kuvvetler harekete geçerek öncelikle Birecik ve havalisine geldiler. Ardından yoluna devam eden bu müttefik kuvvetler 6 Nisan 1241 tarihinde Resulayn (Ceylanpınar) yakınlarında Hârezmlileri ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine Hârezmlilerin bir kısmı Bağdat civarına gittiler. Böylece Hârezmlilerin el-Cezire bölgesindeki olumsuz faaliyetleri bir nevi sona ermiş oldu (Paydaş, 2004, s. 159-162).

Hârezmşahlar Birecik ve çevresine geldiklerinde kendileriyle birlikte büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmişlerdi (Sevim, 1993, s. 210). Ancak Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubad'ın başarılı politikaları Moğolların el-Cezire bölgesine yerleşmelerini engellemişti. Fakat Moğollar Köseadağ Savaşı'nı kazandıktan sonra el-Cezire bölgesindeki faaliyetlerine hız verdiler. Şöyle ki; Moğollar 1260 yılına kadar el-

Cezire bölgesinde, Birecik'e kadar olan yerleri kimi zaman yağmalamış, kimi zaman da hâkimiyeti altına alıp vergiye bağlamışlardı (Abu'l-Ferec, 1999, C. 2, s. 544; Demirkent, 2007, C. 2, s. 193; Eskikurt, 2014, s. 110).

Eyyûbîlerin yıkılışı ile birlikte Birecik şehri Memlûk Devleti sınırlarına dâhil oldu. Bu dönemden itibaren Birecik İlhanlı-Memlûk hâkimiyet mücadelesinde önemli bir yer teşkil etti. Birecik kenti Memlûk Devleti açısından kilit noktadaydı. Nitekim Moğollar, 1260 yılında Ayn Câlut Savaşı'nı kaybettikten sonra bu savaşın intikamını almak için Memlûkler üzerine harekete geçtiler. Böylece Moğolların Birecik üzerine ilk seferleri Ayn Calut Savaşı'nın ardından cereyan etti. el-Cezire bölgesinde yer alan Moğol birlikleri, Baydar komutasında toparlanarak Birecik üzerine yürüdüler. Kentin hisar ve surlarını yıkarak savunmasız bir vaziyette bıraktılar. Bunun üzerine Birecik halkı Moğolların işgali karşısında zor durumda kalarak Halep nâibliğinden yardım talep etti. Bu talep üzerine Halep'ten Birecik'e yardıma giden birlikler, Moğol ordusunun kendilerinden kalabalık olduğunu görünce savaşmaya cesaret edemediler. Ancak Moğol birlikleri, bu yardım birliğinin peşine düşerek çoğunu katlettiler. Bu mağlubiyeti duyan Halep halkı, Moğolların daha önce Bağdat ve çevresinde yaptıkları tahribatları bildiklerinden aynı vahşetle karşı karşıya kalma korkusundan ötürü şehri boşaltarak güney istikametine doğru kaçmaya başladılar. Yukarda zikrettiğimiz gibi Birecik'in Memlûk Devleti'nin kilit noktası hadisesi bir nevi bu durumu ifade etmekteydi. Zira Birecik'in düşüşü, Moğolların Suriye'ye ayak basmaları demektir. Keza Memlûklerin, İlhanlılara karşı bu ilk savunma hattını ellerinde tutmaları Suriye'nin güvenliğinin teminatıydı. Birecik kenti bu hüviyetinin yanı sıra Memlûkler için Fırat'ın batısına yapılacak seferler için bir tahkimat mevkiiydi (Yiğit, 2015, s. 44-52). Birecik kentinin bulunduğu konumu itibarıyla buraya hâkim olan Memlûk Devleti'nin emîrleri diğer devletlere karşı seferleri buradan düzenliyorlardı. Nitekim Haziran 1264 tarihinde Memlûklerin Birecik nâibi Sârimeddin Bektâş Zâhidî'nin bir bölük askerle harekete geçerek Rumkalesi kapılarına kadar akın yaptığını ve sonrasında da bunu birkaç kez tekrarladığını sultana bir mektupla bildirmişti (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134).

Sultan Baybars, Birecik üzerine Moğolların ikinci saldırısı öncesi kendi taarruz ve savunma tedbirlerini almıştı. Çünkü Memlûk ülkesine bu esnada pek çok Türk ve Moğol asıllı mülteci akın etmekteydi. Şöyle ki; 12 Eylül 1263 Çarşamba günü Birecik ve Halep taraflarından sayıları 1200'ün üzerinde olan bir Moğol ve Türk topluluğunun aman istemek üzere Sultan Baybars katına geldiklerini bildiren mektuplar geldi. Sultan onlara iyi muamele edilmesini ve ihsanda bulunmasını istedi. Onlar için evler inşa edip aynı zamanda kutsal bir gün olan cuma gününde hil'ât giydirdi (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 116-117).

Bu durumu kendisi için bir askeri politika olarak gören Baybars, devlet ümerasıyla yaptığı toplantı sonucunda bu muhacirleri sıkı takibe almıştı. Bununla da yetinmeyerek silah imalatını hızlandırdı, savaş eğitimine ağırlık vererek sık sık teftişlerde bulundu. Bunun yanı sıra Memlûk askeri olası bir saldırıya karşılık teyakkuz halindeydi. Fakat beklenen bu Moğol saldırısı 1 Ocak 1265 tarihinde Birecik

üzerinde cereyan etti. Baybars avlanmak üzere Abbâse² taraflarındayken Moğolların toplanarak Birecik önlerine geldiği haberi sultana bildirildi. Bu duruma çok hiddetlenen sultan, Emîr Bedreddin Haznedâr'ı Kahire'ye yollayıp derhal Birecik'e 4 bin kişilik hafif süvari takviye birliğinin gönderilmesini emretti. Haznedâr derhal harekete geçerek buyrulan emri yerine getirdi. Ardından Baybars da Kahire'deki devlet merkezi Kal'atü'l-Cebel'e gidip Emîr İzzeddin Ügân'ı askerlerin başına komutan olarak tayin edip yanına Fahreddin Alâeddin Kuşdoğdı, Bedreddin Bîlîk Aydemirî gibi önemli emîrlere ve halktan bir topluluk gönderdi. Sultan bu birliğin ardından Emîr Cemaleddin Muhammedî ve Cemaleddin Aydoğdu'ya kısa sürede 4 bin kişilik başka bir birliği hazırlamalarını emretti. Bu üç grup arasında ikişer günlük mesafe mevcuttu. Sultan kendisi de bineklerini hazırlayarak silâhdârlarıyla 25 Ocak 1265 tarihinde yola çıktı. 9 Şubat'ta Gazze'ye ulaştığı sırada nâiblerinden, düşmanın Birecik'te 17 mancınık kurduğuna dair mektup aldı. Sultan bu durumu yakın emîrlere hariç herkesten gizledi. Ardından Emîr İzzeddin Ügân'a mektup yazarak "*Siz bu kaleye (Birecik) ulaşmanız ben birliklerin başında geleceğim*" diye haber göndererek hareket halinde olan askerlerini bir an önce Birecik'e ulaşmalarını emrediyordu. Nihayetinde 15 Şubat tarihinde sultana gelen bir ulak, Emîr İzzeddin Ügân'ın bir grup emîrle birlikte Birecik'e ulaştığını haber verdi. Moğollar ise bu esnada Memlûk askerlerinin azametinden korkarak mancınıkları yakıp ve Fırat Nehri'nde bulunan gemilerini batırıp kaçtılar. Sultan bu kahramanca mücadele karşısında kale halkının yanı sıra buradaki emîr, memur, asker ve ayak takımından herkesi çağırıp ihsanda bulundu. Birecik kalesini onarmalarını ve oraya Mısır ve Suriye'den savaş araçlarını taşımalarını, aynı şekilde 10 yıl boyunca yetebilecek ihtiyaç maddeleriyle doldurulmasını emretti. Böylece Birecik Moğol saldırısını atlattı (İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 575; Yiğit, 2015, s. 47-48).

Memlûk ve Moğol mücadelesi böylece sürüp giderken artık durum savaş safhasından elçilik teatisine dönüştü. Nitekim Sultan Baybars Mayıs 1272 tarihinde İlhanlı hükümdarı Abaka'nın sulh için gelen elçilerini iyi bir şekilde karşıladı. Sultan Baybars, bu gelen elçilere mukabil kendisi de iki elçisini hediyelerle birlikte Abaka'ya gönderdi. Sultan Baybars, bu elçiler vasıtasıyla Abaka'dan Müslümanlardan alınan ülkelerin kendisine verilmesini talep ediyordu. Ancak Abaka'nın bu şartı kabul etmemesi üzerine elçilik teatisi netice vermedi. (İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 582; Yiğit, 2015, s. 51-52).

Abaka Han, 1272 yılının kasım ayında, Memlûk Devleti üzerine sefer hazırlığı yaptı. Bu seferde Selçuklular ile ittifak sağladı. İlhanlı ile Selçuklu askerlerinden müteşekkil bu orduyu Suriye üzerine göndermişti (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 18; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 66; el-Ömerî, 2014, s. 400; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 295-296; Yuvalı, 2017, s. 232). Bu sırada Birecik ahalisi güvercinle Moğol askerlerinin işgali altında oldukları Sultan Baybars'a bildirdiler. Sultan Baybars, müstahkem kalenin muhafızlarına; "*Birecik kalesi sakinleri, onlara yardım edeceğimizden emin olsunlar ve dayansınlar. Mektubun geldiği günün 7. Gününde devlet sancağımız bölgenin üzerine doğacak.*"

² Mısır'da bulunan mezkûr şehir, Kahire'ye 15 fersah bir mesafede yer almaktadır. (el-Bağdâdî 2014, C. 2, s. 406).

Eğer bu sürede aksi bir durum meydana gelirse onlar kaleyi teslim etsinler” dedi. Sultan Baybars önden on iki bin asker gönderdikten dört gün sonra kendisi de yedi gulamıyla birlikte Birecik’e ulaştı. Diğer gün şafağın aydınlanmasıyla Baybars, Birecik’in karşı yakasında ordugâhını kurdu. Sultan Baybars, Moğolların Fırat Nehri üzerindeki geçitleri daha önceden kontrol altına alındığını düşünerek Moğollara karşı koymak için kendi deneyimli komutanlarından birkaçını farklı geçitlerden geçmeleri için yönlendirdi. Ardından Sultan Baybars askerlerini de teknelerle Fırat Nehri’nden geçirerek Birecik’e ulaştırdı. Birecik’i istila eden Moğollar, Memlûkler karşısında hezimete uğradı. Moğolların, ordugâhlarının Memlûklu askerleri tarafından ele geçirilmesiyle Memlûklu askerinin birkaç katı olmalarına rağmen ellerindeki her şeyi bırakarak kaçmaya yüz tuttular (Vâssaf, 1346, s. 54-55; Hvândmîr, C. 3, s. 1528; İbn Haldun, 1383, C. 4, s. 582; İkbâl, 1388, s. 211- 212;).

Bu yenilgi Moğol hükümdarını yıldırmadı. Nitekim Abaka Han tekrardan 29 Kasım 1275 tarihinde Memlûklerin hâkimiyetindeki Birecik’i kuşatması için kumandanlarından Abatay Noyan’ı görevlendirdi. Abatay ve maiyetindeki Tümenbaşı Emîr Tayşî’ye Selçuklu Muineddin Pervane’nin yanı sıra Mardin ve Meyyafarikin askerlerinin kumandanı Abdullah Lavi ve Musul, Şehr-i Zur ile Irak askerinden kitleler de müdahil oldu (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 58; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 73; Yiğit, 2015, s. 53). Bu askeri grup içerisinde 15 bin Moğollardan, 15 bini de Türkiye Selçuklu Devleti’nden olmak üzere en az 30 bin askerın savaşa katıldığı bilinmektedir. Birecik çevresinde bir araya gelen bu ordular, beraberindeki 70 mancınıktan 23’ünü kurarak Birecik Kalesi’ni taş yağmuruna tuttular. Buna karşılık kalede kurulan mancınıklarla Birecik’i kuşatan düşmana karşılık veriliyordu. Bu esnada Dımaşk’ta bulunan Sultan Baybars, derhal hazırlık yaparak Birecik’e doğru yola çıktı. O günün gecesinde Birecikliiler dışarı çıkararak başka mancınıkları da yakıp düşman askerini hezimete uğrattı. Bu başarılı girişimden sonra da tekrar kaleye girdiler. Ancak Sultan Baybars henüz Birecik’e ulaşmadan 20 Aralık 1275 tarihinde düşmanın hezimete uğrayıp geri çekildiğini öğrendi. Birecik’e gelen Sultan Baybars askerlerine 600 bin dinardan ziyade para dağıtarak ödüllendirmişti. Bu savaşta kale askerlerinin başarısının yanında halkın cesareti takdire şayandı (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 58-60; Baybars el-Mansurî, 2018, s. 73; İkbâl, 1388, s. 216; Yiğit, 2015, s. 52).

Moğollar, Memlûk Devleti’ne karşı hâkimiyet mücadelesinde emellerine ulaşmak için Eylül 1280 tarihinde tekrardan harekete geçtiler. Ardından da başlarında güçlü kumandanların bulunduğu bir sırada Halep üzerine saldırı düzenlediler. Lakin burada cereyan eden mücadelede yenilgiye uğradılar. Bu hezimetten sonra Moğol askerleri Birecik, Ayıntab gibi bulunduğu konum itibarıyla önem arz eden kentlere kaçtılar. Bunun üzerine Moğolların Fırat Nehri’nden geçişini önleyen Birecik halkı, burada çok sayıda düşman askerinin boğulmasına yol açtı. Bunların yanında Sultan Kalavun, Fırat Nehri’nin kıyısındaki kamışlıklara gizlenen Moğol askerlerini yok etmek için askerlerine orayı ateşe vermelerini emretti. Bu girişimle, kaçan Moğol askerlerinin çoğu Birecik’te telef oldu (Baybars el-Mansurî, 2018, s. 84-87; Şeşen, 2018, s. 27-33).

1303 yılında ise Gazan Han’ın kumandanlarından Kutluk Şah, Şam yakınlarında Memlûklerle girdiği mücadelede yenilgiye uğradı. Bu sefer Moğolların Suriye üzerine

olan son müdahalesi oldu. Nitekim bu yenilgiden sonra Moğol askerlerinin el-Cezire üzerine yoğunlaşarak burada tutunma pahasına mücadeleye giriştikleri görülmektedir (Demirkent, 2007, C. 2, 199). Bilâhare merkezi Musul olan Diyarbekir Eyaleti Valisi Sutay Noyan'ın el-Cezire bölgesine bir girişimi oldu. 1308 yılında Sutay, Rumkale yöresinde bulunan Türkmenler üzerine yürüdü. Sutay bu baskınla bu yöredeki Türkmen halkının mallarına zarar verip bazılarını da esir aldı. Bunun üzerine Memlûklerin Rumkale nâibi, bu gelişmeyi Halep nâibi Kara Sungur'a bildirdi. Kara Sungur da derhal Birecik, Rumkale ve Ayıntab nâiblerini de yanına alarak, Sutay'ı takibe koyuldu. Sutay'a Urfa civarında yetişen Halep nâibi, Moğol kumandanını yenilgiye uğratarak, Türkmenlerin can ve malını kurtardı (Sümer, 1970, s. 39). Moğollar bu yenilgiden sonra Fırat'ın üzerinde yer alan Rahbe Kalesi'ni 1312 yılında kuşatmışlarsa da havanın sıcaklığından dolayı daha fazla dayanamayarak çekilmişlerdir. Moğollar bu başarısız kuşatmanın ardından bu bölgede tutunamayacaklarını anladılar. Böylece el-Cezire bölgesinin büyük bir kısmı Moğollardan Memlûklerin hâkimiyetine geçti. Birecik de bundan payını alarak Moğolların bezdiren bu saldırılarından kurtularak ferahlığa kavuşmuştur (Demirkent, 2007, C. 2, s. 200; Sümer, 1970, s. 39).

Birecik kenti, daha sonra Emir Timur'a da ev sahipliği yapmıştır. Timur 1400 yılında Anadolu'dan ayrılıp Memlûklerin elinde olan Suriye toprakları üzerine yürüdüğünde burada Halep, Humus, Hama ve Dımaşk şehirlerini ele geçirdi (Aka, 2012, C. 41, s. 175). Emir Timur, Suriye dönüşünde Fırat'a yönelerek Birecik'ten kendisi için getirilen iki gemi ile Fırat suyunu geçti. Beraberindeki ordusuna da Fırat Nehri'ni geçmesini emretti. Diğer beyler, şehzadeler ve askerlerin tümü atlarını nehre sürerek Birecik'e sudan geçmek suretiyle ayakbastılar. Emir Timur ve ordusu Birecik'e ayak basmaları üzerine, oranın emîri Nasreddin Muhammed b. Şöhrî (Yezdi, 2013, s. 372-373) birtakım hediyelerle Timur'un huzuruna gelip itaatini arz etti. Emir Timur da kale emîrine lütuf gösterdi. Hemen ardından Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey oraya gelerek Emir Timur'a hediyeler takdim etti. Timur da Birecik'i Kara Yülük'e bıraktı. Urfa'ya gitmek üzere olduğu sırada Emir Timur'un içinden avlanmak arzusu geçti. Bu vesileyle hareket ettikten sonra av merasimi yapılmasını emretti. Bunun üzerine şehzadeler ve beyler birkaç gün av cergesi kurarak türlü türlü avlar elde ettiler. Bu av sahası daraldığında o kadar çok av toplanmıştı ki; avlar askerlerin eliyle yakalanabilecek kadar kolaylaşmıştı. Emir Timur Birecik'e eman verip av merasimini tamamladıktan sonra Rumkale üzerine gelip burayı kuşattı. (Abdurrezzak-i Semerkandî, 1383, s. 872-873; H'ândmîr, C. 3, s. 1706; Kazvîni, 1379/2000, s. 299; Nizamüddin Şami, 1987, s. 284).

15. yüzyıla gelindiğinde Birecik Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu ve Memlûk mücadelesine de tanıklık etti. Nitekim 10 Ekim 1417 tarihinde Kara-Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Ak-Koyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'ın üzerine yürümüştü. İki hükümdarın girdiği mücadelede Kara Yülük yenilgiye uğrayıp Halep'e kaçmıştı (1418). Bu seferin ardından, önce Ayıntab üzerine giden Kara Yusuf, ardından Birecik'e yöneldi. Kara Yusuf, ordusuyla Birecik bağlarına girip şehri muhasara altına aldı. Şehir halkı onunla savaşır bazı askerlerini öldürdü. Ancak şehir halkının bu

çabası Kara Yusuf'u durdurmaya yetmedi. Daha sonra Kara Yusuf Birecik'i yağmalayıp pazar yerlerini de ateşe verdi. Birecik halkı bu zor durum karşısında canlarını kurtarmak için kaleye sığındı. Bunu duyan Memlûkler, harekete geçmişse de Kara Yusuf'un oradan ayrılarak yurduna döndüğü haberi kendilerine ulaşması üzerine seferden vazgeçtiler (Paydaş, 1997, s. 46; Narin, 2019, s. 86). Kara Yusuf'un Ayıntab ve Birecik yörelerinde yağma ve yıkma hareketinde bulunmasının temelinde yatan sebep ise Kara Yülük'ün, Memlûklerin elindeki Halep'e giderek oraya sığınmasıydı. Birecik kenti, Memlûk-İlhanlı hâkimiyet mücadelesinden sonra yeniden hâkimiyet mücadelesinde bir başka çehre ile hedef noktası oldu (İbni Tagrıberdi, 2013, s. 425; Paydaş, 1997, s. 46; Korkmaz, 2022, s. 23).

1438 yılında Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza Bey, yeğeni Cihangir Mirza ile mücadelesi sırasında önce Urfa'yı kuşatmak istedi. Ancak Cihangir Mirza'nın Urfa'da kalabalık askerlerle bulunmasından dolayı bu planından vazgeçerek Birecik Kalesini kuşatmak için harekete geçmişti. Birecik'e kalabalık bir askerle gelerek bu kaleyi çembere almıştı. Birecik bu dönemde Cihangir Mirza'ya tâbi olan Fahreddin adında birisi tarafından yönetilmekteydi. Cihangir Mirza, bu emîre destek vermek için kardeşi Uzun Hasan Bey'i oraya göndermişti. Uzun Hasan Bey de Birecik'e gelip oradaki Hamza Bey'e bağlı topluluğa gece baskını düzenlemiş ve büyük bir bozguna uğratarak onların mallarını yağmalamıştı (Tihranî, 2014, s. 109; Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 326; Paydaş, 2022, s. 43-44).

Ak-Koyunlu hükümdarı Hamza Bey'in emirlerinden Ali Memaş da diğer Ak-Koyunlu emîrleri ile iyi geçinemediği için, Cihangir Mirza'nın yanına gitmek için Hamza Bey'in yanından ayrılmıştı. Fakat Cihangir Mirza'nın yanında da korku içinde bulunan Ali Memaş, onun yanından kaçıp Birecik'e hareket etti. Burada kardeşi İbrahim ile birleşerek Birecik'i idare etmeye başladılar. Ancak Ali Memaş'ın Birecik'teki hâkimiyeti pek uzun sürmeyerek kaleyi elinden aldıkları Fahreddin, Cihangir Mirza'nın adına, Ali Memaş'ı Birecik Kalesi'nde kuşattı. Bunun üzerine Ali Memaş Bağdat'ta bulunan Mahmud b. Osman Bey'e haber göndererek kaleyi ona teslim edeceğini bildirip, onu Birecik'e davet etti. Bu daveti değerlendiren Mahmud Bey, Bağdat'tan Birecik'e gelerek Fahreddin'i bozguna uğrattı. Dolayısıyla da Birecik Ali Memaş'ın hâkimiyetinden çıkarak Mahmud Bey'in hâkimiyetine girdi (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 241; Paydaş, 1997, s. 76-77)

Diğer taraftan Fırat Nehri'nin batısında cereyan eden siyasi çekişmeler de Birecik hâkimiyetini yakından ilgilendiriyordu. Nitekim Memlûklere tâbi olan Dulkadiroğulları Beyliği'nde şehzadeler arasında taht mücadeleleri cereyan ettiği sırada Memlûk-Osmanlı devletleri onların içişlerine müdahale etmişlerdi. Bundan dolayı da Dulkadiroğulları şehzadelerinin izlediği denge siyasetinden dolayı devletlerin siyasi sınırlarında değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Çünkü bu denge siyasetiyle 1466 yılında Birecik, Rumkale, Besni ve Gerger kentleri, Dulkadiroğulları'nın hâkimiyetine girdi. Bu dönemde Birecik'e gelen Memlûk elçisi İbn Ecâ et-Türkî (2018, s. 95) şehrin, Emîr Erdebeş adında birisinin idaresinde olduğunu aktarır. Ancak Dulkadiroğullarının Birecik hâkimiyeti uzun sürmedi. Çünkü Dulkadiroğlu kumandanı Kanıbay'ın Memlûklere karşı Ayıntab'da yenilmesi üzerine

1471 yılında Dulkadir beyi Şahsuvar, Maraş'a çekildi. Bu vesileyle de Birecik tekrardan Memlûk Devletinin hâkimiyetine girdi (Yınanç, 1989, s. 63-72).

Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in Anadolu'nun güneybatı bölgesine doğru hâkimiyetini yayma amacı doğrudan doğruya Ak-Koyunlu-Memlûk münasebetlerini etkilemişti. Uzun Hasan Bey'in bu gayesi onu deniz kıyısına ulaşım Venediklerle ilişkilerini geliştirme isteğini arttırdı. Bundan dolayı Ak-Koyunlu ile Memlûk devletleri zaman zaman siyasi emellerinden ötürü karşı karşıya gelmişlerdir (Paydaş, 2022, s. 114-116). Uzun Hasan Bey Diyarbakir, Urfa ve Birecik şehirleri dolayısıyla Memlûkler Devleti ile bazen mücadele bazen de barışçıl bir politikayla ilişkilerini sürdürmüştür. 1472 yılının kasım ayının başlarında, Sultan Uzun Hasan, Fırat'ı geçerek hızla Malatya, Gerger, Kahta ve Ayıntab'ı ele geçirdi. Ardından oğlu Uğurlu Mehmed de kış mevsiminde Fırat'ın doğu kıyısında yer alan Memlûklerin sınır karakolu konumunda olan Birecik'i istila etti. Ancak Uzun Hasan Bey aynı dönemde Osmanlı tehlikesi ile karşı karşıya olduğundan ötürü Birecik'te çok fazla kalmayı uygun görmedi. Bu nedenle Birecik'te Uğurlu Mehmed komutasında bir savunma birliği bırakarak geri çekildi. Ancak bu savunma birlikleri sözü edilen yılın mart ayında Memlûk komutanı Yaşbek karşısında ağır kayıplara uğrayıp Birecik'i terk etmek zorunda kaldılar. Böylece Birecik tekrar Memlûk hâkimiyetine girdi (Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 507; Erdem & Paydaş, 2021, s. 136). Birecik, 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin eline geçmesine kadar Memlûklerin egemenliği altında kalmıştır (Bostan, 1992, C. 6, s. 188).

3. Birecik Mevkiinde Fırat Nehri ve Kentteki Yapılar

3. 1. Birecik Kalesi ve Kentteki Yapılar

Yakın doğunun en önemli mevkilerine sahip olan Birecik Kalesi'nin inşa edilme tarihi M.Ö. 2000'li yıllara dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren başlayarak, farklı dönemlerde tahkim edilmiştir. Arami kralı II. Salmaneser (M.Ö. 852-824) Birecik Kalesini onararak buraya kendi adını vermişti. Nitekim bu kalenin ilk yazılı adı "Kar-Sulmanu-asarid" idi. Lakin Orta Çağdaki ismi ise Kal'a'tul-Bire idi. Birecik kenti, bulunduğu coğrafi konum ve verimli topraklarının varlığından dolayı tarih boyunca muhtelif millet ve devletlerin hâkimiyet mücadelesi sahası olmuştur. Bu mücadeleler sonrasında da kale çok sayıda tamirat ve tadilat geçirmiştir. Bu kale Hârûn Reşîd zamanında bayındır hale getirilmişti. Keza Eyyûbîler döneminde bu kalenin muhkem olduğu nakledilmiştir (el-Bağdâdî, 2014, C. 1, s. 286). Ancak kalenin günümüze ulaşan son şeklini, 13. yüzyılda meydana geldiği düşünülmektedir. Memlûkler hâkimiyetindeki bu kale Sultan Baybars, Sultan Bereke ve Sultan Kayıtbay dönemlerinde onarıldığı kaynaklardaki malumat ve kale üzerindeki kitabeler vesilesiyle anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Sultan Baybars kaleye yeni burçlar da eklemiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; Karakaş, 2012, s. 358-369; Kürkcüoğlu, 1996, s. 54; Streck, 1978, C. 2, s. 629-632).

17. yüzyıl seyyahı olan Evliya Çelebi Birecik Kalesi'ni şu şekilde olduğunu aktarır:

"Birecik Kalesi, Fırat Nehri doğu yakasında eğik bir yalçın kaya üzerinde, taştan yapılmış yüksek bir kaledir. Altı köşeli olup, burç ve kaleleri gayet sağlamdır. Her kulesi birbirine bakar. Hendeği yoktur. Zira altı tarafı gayya kuyusuna benzer"

kayalardır ki şahin, karakuş ve dölengeçler gibi yırtıcı kuşlara yuva olmuştur. Çevresinin uzunluğu belli değildir. Kible tarafında, iç kaleye karşı sağlam bir demir kapısı vardır. Hepsi üç kattır. Ama iç kalesi kadar sağlam hisar, olsa olsa Mardin Kalesi olabilir” şeklinde ifade etmektedir. Bu özelliğinin yanı sıra Orta Çağda kalede 10 yıllık ihtiyaçların sığabileceği kadar büyük bir deponun³ varlığı bilinmektedir (Tihranî, 2014, s. 109; İbn Abdüzzahir, 2021, s. 134; Hasan-ı Rumlu, 2006, s. 326).

Surlar kentlerin savunulmasında önemli bir yere sahiptir. Birecik kentinde günümüze kadar ulaşan surların kalıntıları mevcuttur. Ancak kentteki surların, inşa tarihi hakkında farklı bilgiler var. Bu surların Büyük İskender tarafından yapıldığı görüşü esas olmakla birlikte (Umar, 2011, s. 305), Mar Yeşua, (1996, s. 108) Bizans İmparatoru I. Anastasius döneminde inşa edildiğini söylemektedir. Bununla birlikte üzerindeki kitabeler Memlûk hükümdarı Kayıtbay döneminde yapıldığına işaret eder. Bizim kanaatimizce surlar, Sultan Kayıtbay’dan daha evvel var idi. Nitekim Birecik kentindeki surlarda kullanılan beyaza çalar renkli yöresel taşların zamanla yağmurun yağması, güneş ışınlarının etkisi ve nehrin taşması gibi doğal faktörlerin sonucunda taşların çatlaması ve dağılmasından dolayı yıkılmış olabilir. Aksi takdirde üzerinde yapılan mücadelelerle harap olan Birecik’in Memlûkler dönemine kadar surlar olmadan kendi adından söz ettirmesi düşünülemez. Nitekim Kayıtbay döneminde adından söz edilen inşa ile esasen surun tamir kast edilmektedir. Ayrıca bu dönemde surlara yeni kapılar da eklenmiştir. Birecik’in kuzeydoğu kesiminde yer alan Bağlar surları, muhtemelen kale dışında en erken yerleşim bölgesini kuşatmaktaydı. Surun görülebilen üç burcundan ikisi sağlam olarak günümüze intikal etmiştir. Bunun yanı sıra surun üzerinde; Bağlar Kapısı, Meydan Kapı, Meçan Kapı ve Urfa Kapısı adında dört kapı yer almaktaydı. Ancak bu dört kapıdan iki tanesi günümüze kadar sağlam kalabilmiştir. Günümüzde kent merkezine açılan Bağlar Kapısı ile Meydan kapısı mevcut olmayan kapılardır. Urfa kapısı günümüzde sapaşğlam ayaktadır (Streck, 1978, C. 2, s. 63; Umar, 2011, s. 306; Narin, 2019, s. 101). Birecik Kalesi’nde ve kale eteğinde Sultan Baybars döneminde çarşıların kurulduğu bilinmektedir. Bu pazarlar kent kapılarının bulunduğu alanlarda kurulmuştu. Keza kentin çarşısı da pazarlara nispetle oraya uygun bir şekil almıştır. Dolayısıyla Birecik kent kapılarının bulunduğu mevkiler kentin çarşısı ve hanlarının da bulunduğu yerlerdir. Bu yerlerde tüccarların ihtiyaçlarına göre iş kolları şekillenmiştir (Al-Melik-Al-Zahir, 2000, s. 72; Narin, 2019, s. 105).

Birecik kenti, Müslümanların hâkimiyetine girmesiyle kent mimarisinde dini bir unsurların zuhur edildiği görülmektedir. Nitekim İslam hâkimiyetiyle birlikte cami ve mescitler inşa edilmiştir. Orta Çağda inşa edilen bu cami ve mescitlerden günümüze intikal edenler şunlardır: Ulu Cami, Çarşı Cami ve Kule Mescidi’dir. Bu camilerin Memlûkler döneminde onarıldığı bilinmektedir (Narin, 2019, s. 93-97).

³ Kaleyi incelediğimizde günümüzde tahrip halde olmasından dolayı depoyu tespit edemedik.

3. 2. Fırat Nehri ve Önemi

Su kenarlarında kurulan şehirler, tarih boyunca önemli roller oynamışlardır. Sahil kentleri gerek stratejik konumları gerekse su yolu ulaşımında geçit noktaları olması itibariyle daima gözde kentler olmuştur. Birecik de bu özel konumuna uygun olarak Fırat Nehri'nin doğu yakasında bulunan, denize yüksekliği 450 metre iken Fırat Nehri'ne 56 metre yükseklikte olup çevresi dağlarla örülü bir kenttir. Birecik'te nehrin hemen yanında yer alan koni şeklindeki bir kaya parçası üzerine inşa edilen bir iç kale şehre hâkimdir. Bu kale bulunduğu konum itibariyle ilk ve Orta Çağ dönemlerinde tasarrufunda bulunduğu uygarlık ve devletler tarafından gerek nehrin müdafaası gerekse de el-Cezire ve Suriye hâkimiyet mücadelesi için kilit rol oynamış; bu suretle bir gözetleme, müdafaa ve taarruz cephesi olarak tahkim edilmiştir. Dolayısıyla da adeta bir üs olarak görülen Birecik Kalesi'nin bu durumu, Roma-Pers, Sasani-Bizans mücadeleleri ile bölgedeki Türk devletlerin Haçlı ve Moğollarla mücadelelerinde de benzer şekilde değerlendirilmiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187-189).

Fırat Nehri tarih boyunca uzun karayollarının bağlantısını sağlıyordu. Bu bağlamda Irak ile Suriye'yi birleştirdiği gibi, Hint Denizi memleketleri ile batı arasındaki bağlantıyı sağlayan önemli bir su yolu işlevi görüyordu. Anadolu içlerinden doğan Fırat Nehri, Toros geçitlerinin dar ve engebeli geçitlerini arkada bırakarak Suriye topraklarına yaklaştığında içinde gemiyle sefer müsait bir hal alıyordu. Fırat Irmağı'nın bu özelliği bilhassa Birecik mevkiinden itibaren göze çarpıyordu. Böylece Fırat Nehri hem nehir taşımacılığına hem de açtığı sefere müsait bir mevki, bu noktadan itibaren elverişli hale gelmekteydi. Bu yüzden ırmağın özellikle Birecik ile Basra Körfezi arasındaki kesiminde nehir taşımacılığı yapılmıştır. Irmağın Birecik mevki, ayrıca el-Cezire bölgesinin Anadolu'ya ve Suriye'ye açılan su yolu idi (Çelik, 2007, s. 58).

Görüğe göre Birecik'te bulunan gemi iskelesi, Fırat Nehri'nin zaman zaman kabarmasından dolayı günümüze intikal etmemiştir. Bununla birlikte Birecik'teki iskelenin Abbasi Halifesi Hârûn Reşîd (786-809) döneminde imar edildiği bilinmektedir. Tespit edilen tarihi 8. yüzyıla kadar gidebilen bu iskelenin, daha erken dönemlerde inşa edilmiş olma ihtimali de vardır. Zira kentler ve insanoğlunun faaliyetleri zamana ve mekâna bağlı olarak gelişmiştir (Bostan, 1992, C. 6, s. 187; Orhunlu, 1984, s. 117).

Fırat Irmağı'nın Birecik mevkiinde ilkçağdan itibaren suyu geçmek için köprüler inşa edildiği anlaşılmaktadır. Görünüşe göre bu geçiş Asurlar devrinde nehirde tulumlar ile sağlanmaktaydı. Bu faaliyet Osmanlı döneminde de uygulanmış ve bu işe "Kelek" adı verilmiştir (Streck, 1978, C. 6, s. 93). Bölge üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan veya bölge üzerinde mücadeleye girişen devletler, geçiş esnasında nehrin iki yakasının birbirine en yakın olduğu kara parçası üzerinde kısa sürede tesis edilebilen tarzda köprüler inşa etmişlerdir. Yukarıda Eyyûbî, Artuklu ve Selçukluların Hârezmliler üzerine sefere çıktıklarında Birecik mevkiinde kısa sürede köprü kurduklarından bahsedildi. Bunun gibi Artuklular döneminde Fahreddin Kara Arslan tarafından da ticaret ve ulaşımı hızlandırmak için Birecik'te bir köprü inşa edilmiştir (Alptekin, 2021, s. 65). Selahaddin Eyyûbî'nin nehir üzerinde kurulan bir köprüden

geçerek Birecik'e geldiği de bilinmektedir (İbnü'l-Esir, C. 11, s. 383). Bu köprüler devletlerin askeri kabiliyetleri ve şartları ile farklılık göstermekle birlikte, genellikle tombaz adı verilen altı düz kayık tarzında köprüler idi (Streck, 1978, C. 2, s. 632). Moğollar Fırat Nehri'nden Suriye'ye geçecekleri zaman tahtalar kullanarak ve tulumlar doldurarak köprü inşa etmişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere Birecik mevkiinde kurulan köprüler hiçbir zaman taştan veyahut kalıcı köprüler olmamıştır (Vâsaf, 1346, s. 54-55). 1436 yılında Birecik'e gelen Venedikli tüccar Josahat Barbaro, Memlûk Devleti hâkimiyetinde olan bu kentte on altı at yüklenilebilen bir kayığın varlığından bahsetmektedir. Bu tüccara göre Birecik'in transit ticareti o kadar yoğun olarak yapılmaktadır ki bu denli büyük bir kayık burada bulundurulmuştur (Barbaro, 2016, s. 52).

SONUÇ

Birecik şehri, Fırat Nehri kıyısında yer almasından dolayı tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Yer aldığı konumundan ötürü de hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Müslümanların egemenliğine girmesiyle kentte İslâmî mimari ön plana çıkmıştır. Kentte dini çehrenin değişiminin yanı sıra Türk hâkimiyetine girmesiyle de antropolojik değişimi beraberinde getirmiştir. Kent Türk hâkimiyeti döneminde de mücadele sahası olmaktan kurtulamamıştır. Nitekim Selçuklulardan sonra gelen Türk devletleri kendi aralarında Birecik üzerinde hâkimiyet mücadelelerine girişmişlerdi. Bununla birlikte Birecik Kalesi'nin muhkemliğinden dolayı Fırat'ın batısındaki Haçlıların, Urfa Haçlı Kontluğu ile doğrudan irtibat sağlamasını bir süre de olsa engellemiştir. Yine bu hüviyetinden dolayı el-Cezire bölgesine gelen Hârezm ve Moğolların Birecik'te hâkimiyet sağlayamamaları kentteki müstahkem kale ve sağlam surların bulunmasıyla mümkün olmuştur. Birecik Kalesi'nin bu müstahkem yapısı muhasaraların uzun sürmesine yol açıyordu. Bazen de aksine kalenin ve kentin tahrip olmasına neden olmuştur. Ayrıca kent, yer aldığı jeo-stratejik konumu itibarıyla bu dönemde tarihi bir rol oynamıştır. Nitekim Moğolların Suriye'yi egemenliği altına alarak Mısır'a kadar gitmelerine mâni olmuştur. Zira Birecik, Memlûklerin kuzey sınır kapısı konumundaydı. Bu ehemmiyetin bilincinde olan Memlûkler, Birecik kent ve kalesinin savunması için her türlü tedbiri almışlardır.

Birecik kentinin Fırat Nehri kıyısında yer alması ve düz bir ovada bulunması ticaret yollarının kavşak noktası olmasına imkân vermiştir. Bu vesileyle kente hâkim devletler tarafından özellikle Orta Çağ'da kentte çok sayıda inşa, imar, onarım ve iskân faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Ancak buradaki yapıların inşasında kullanılan malzemenin kaliteli olmayışı, nehrin taşması sonucu yapıların çatlamasına ve dağılmasına yol açmıştır. Bu kayıplar, kentin sosyo-ekonomik ve kültürel tarihini anlamaya imkân verecek malzemenin kullanımını da zorlaştırmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Biredjick is an ancient city located in the west of the Mesopotamian region and on the east bank of the Euphrates River. In antiquity, it was chronologically dominated by the Arameans, Hittites, Babylonians, Macedonian Alexander the Great, Seleucids, Osrhoene (Edessa Kingdom). This city was annexed to the lands of the Roman Empire

after the Kingdom of Edessa. It is known that it was connected to the Commagene Kingdom for a short time during the Roman rule. The Roman Empire attached great importance to the city of Biredjick due to its geo-strategic location. For this reason, the Roman Empire settled its legions here. Not only that, the Romans rebuilt the city and made it an exemplary Roman city. During this historical process, political struggles took place between the Romans and the Persians over the city of Biredjick. Later, with the establishment of Byzantium, this struggle continued between Byzantium and Sassanids. In fact, Biredjick has had its share of these struggles due to its geo-strategic location. Again, due to this feature, the city of Biredjick served as the border between the two states. This struggle continued until the Muslims came to the region.

Indeed, Muslims came to the al-Jazeera region during the Omar period. Then they conquered the cities here and spread Islam. Biredjick also came under the rule of Muslims in this period, namely in 637. In this period, the people of Biredjick, which was under the rule of a town, also accepted Islam. As the main manifestation of this, they built mosques and other religious buildings. Biredjick came under the rule of the Umayyads after the period of Hulafâ-yi Raşîdîn. This city came under the rule of the Abbasids with the destruction of the Umayyads. Biredjick was later included in the Byzantine lands again. Biredjick came under Seljuk rule with the Seljuk princes who came to the region when it was under Byzantine rule. These princes who came here were the founders of the Seljuk State of Turkey. Later, the dominance of the Seljuks over Biredjick was provided by Tutuş, the ruler of Syria. The Crusader County of Urfa, which was established by the Crusaders in the region after the Seljuks, tried to add the city of Biredjick to its lands. However, Biredjick had a strong and difficult castle to capture. Therefore, it was difficult for the Crusaders to capture this place.

Nureddin Mahmud Zengi took the city of Biredjick from the Crusaders in 1150. However, later on, struggles for dominance took place between the modern Turkish states over Biredjick. As a matter of fact, after a short time, this city came under the rule of Artukids. After the Zengis, it is seen that Biredjick changed hands between the Ayyubids and the Artuqids. As a result, with the arrival of Selahaddin Eyyubi in Biredjick in 1182, the dominance of the Ayyubids over this city was assured. The Khwarazm Shahs, who came to the al-Cezire region during the Ayyubid period, caused turmoil in Biredjick for a while.

Biredjick was annexed to the lands of the Mamluk State with the destruction of the Ayyubids. With the domination of the Mamluks, this city began to witness new and long-lasting historical events. As a matter of fact, since the Mamluks defeated the Mongols in the Battle of Ayn Golut, the Mongols turned to their lands to avenge this war and to wipe out the Mamluks from the near east. This situation started to affect the city of Biredjick directly. Because the city of Biredjick was the northern gate of the Mamluks. It was the gateway to Syria for the Mongols. Due to the fact that Biredjick was located on the banks of the Euphrates River and was a transitional location to Syria, it brought with it endless wars between the Mamluks and the Mongols. Naturally, these struggles caused destruction in the city of Biredjick. In the face of this situation, the Mamluks had to repair this place from time to time. For this purpose,

they made the castle and walls of the city fortified. After the withdrawal of the Mongols from the al-Cezire region, Biredjick became the battleground of the Mamluks, Aq-Qoyunlu and Kara-Qoyunlu states. As a matter of fact, due to the geo-strategic location of the city and the strongness of its castle, it was also in the interest of the states in question in this period. In addition, the city was located on the transition route of the Akkoyunlu and Karakoyunlu states to the west of the Euphrates River. Most importantly, since Biredjick was located on the Euphrates River where the land lands were closest to each other and was a settlement where trade was made through the waterway, it was important in the Middle Ages as well as in the ancient times. As a result, until 1516, Biredjick remained under the rule of the Mamluk State.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abdulğani Efendi. (1999). *Mardin tarihi*. (Haz.) Burhan Zengin. Ankara: Gap Kültür Yay.
- Abdurrezzak-i Semerkandî. (1383). *Matla'-ı sa'deyn ve mecma'-ı Bahreyn*. (C. 2). (Haz.) Abd'ul-Hüseyn Nevâî. Tahran: Pejûhişgâh-ı ulum-i insanı ve muta'alat-ı ferhengi.
- Abu'l-Farac, G. (1987). *Abû'lFarac tarihi* (C. 1-2) (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Albayrak, Yusuf. (2010). *Antik dönemde Edessa (Urfa)*. Ankara: Tiydem Yay.
- Alptekin, C. (2021). Artuklular. (Haz.). Osman Gazi Özgüdenli. *Selçuklu ve Atabegliler Tarihi Üzerine Araştırmalar* (s. 57-66). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Altan, E. (2014). Nur Al-din Mahmud B. Zangu. (1146-1174): One of the prominent leaders of the struggle against the Crusaders. *Tarih Dergisi*. 14, 57-78.
- Aslan, A. (2015). *Urfa-Harran (Diyâr-ı Mudar) bölgesinin tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- el-Bağdâdî (2014). *Merâsîdül-ittilâ alâ esmaâ'il-emkine ve'l-bikâ*. (C. I-III). (Gök, İ. H. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Barca, İ. (2016). İslâm şehir ve bölge tarihleri ile coğrafya eserlerinde coğrafi bölüm ve yerleşim birim adları: Şanlıurfa örneği. (C.1, s. 268-280). (Ed.), Kasım Şulul. *I.Uluslararası İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Şanlıurfa 25-27 Mart 2016)*. Ankara: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yay.
- Baybars el-Mansurî. (2018) *et-Tuhfetu'l-mulûkiyyefi'd -Devleti't-Turkiyye: Türk Devletleri Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*. (Polat, H. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Belazurî. (2002). *Fütuhu'l-büldan*. (Fayda, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bostan, İ. Birecik. *TDVİA*. (C. 6, s. 187-189.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Carnotensis, F. (2009). *Kudüs seferi (kutsal toprakları kurtarmak)*. (Barlas. İ. B. Çev.). İstanbul: Kültür Sanat Yay.
- Çandaroglu, G. (1988). Türklerin müslümanlığı kabullerinden önce Orta-Asya'dan Güneydoğu Anadolu'ya yapılan göçler ve bunların yer adların tesiri. (Ed.), Abdulkadir Karahan. *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu (Şanlıurfa, 1987)*. (s. 72-75) İstanbul: Ziraat Bankası Yay.
- Çelik, B. (1996). *Arkeolojide Urfa*. İstanbul: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay. 2008.
- Kürkçüoğlu, C. (1996). *Birecik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Çelik M. (2007). Kuruluşundan İslâm fethine kadar Edessa'nın siyasi tarihi. (C. 1) (Ed.), Çelik M. *Edessa'dan Urfa'ya*. Ankara: Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Çevik, A. (2009). Ortaçağ İslâm coğrafyacılarına göre el-Cezire ve idari taksimat. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 33, 35-64.
- Demirkent, I. (2013). *Urfa Haçlı kontluğu tarihi*. (C. 1-2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.).
- Demirkent, I. (2007). İslâm fethinden Osmanlı hâkimiyetine kadar Urfa'nın siyasi ve sosyal tarihi. (C. 2) (Ed.), Çelik M. *Edessa'dan Urfa'ya*. Ankara: Türkiye Tarih Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Ebu Bekr-i Tihranî. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ecâ et-Türkî. (2018). *İbn Eca seyahatnamesi*. (Şeker, M. Terc.) İstanbul: Ötüken Yay.
- Engin, Atilla. (1999). Paleolitik Çağ'dan Roma dönemi sonlarına kadar Birecik ve çevresi. (Ed.), A. Durukan. *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ankara: Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yay.
- Ercüment, Y. (2012). Roma-Parth mücadelesinde Fırat nehri'nin jeopolitik önemi. *Uluslararası Tarih ve Sosyal araştırmalar Dergisi*, 7, 45-64.
- Erdem İ. & Paydaş, K. (2007). *Ak-Koyunlu devleti tarihi*. Ankara: Birleşik Yay.
- Hatice P. Erdemir vd. (2015). Roma kaynaklarında Regnum Abgarı (Osroene) ve Edessa M.Ö. 132-24. (Ed.). d. Mehmet Doğan. 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi (102-119)*. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yay.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yay.

- Eskikurt, A. (2014). *Musul Atabegliği (Zengilerin son devri ve Lülü ailesi)*. İstanbul: Çamlıca Yay.
- George, Ostrogorsky. (2006). *Bizans devleti tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gök, H. İ. (2013). *Zengiler (Musul kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gök, İbrahim. (2014). Türklerin Suriye'ye girişi ve Süleymanşâh. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 217-251.
- Halife b. Hayyat. (2001). *Tarihu Halife b. Hayyat*. (Bakır, A. Çev.) Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Hasan-ı Rumlu. (2006). *Ahsenü't-tevârih*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Honigsmann, E. (1970). *Bizans devletinin doğu sınırı*. (Işıltan, F. Çev.) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Hvândmîr, Gıyâsüddin b. İmadeddin b. Hüseyin. *Tarih-i habîbü's-siyer fi- ahbar-i efrad-i beşer*. (C. 1-4). (Haz.) Hayyam. İsfahan: Merkez-i Tahkikat-i Reyane-i Kaime-i İsfahan.
- Işıltan, F. (1960). *Urfa bölgesi tarihi*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yay.
- İbn Abduzzahîr. (2021). *Kâtibin gözünden Sultan Baybars*. (Usta, A. Çev.) Yeditepe Yay.
- İbn Haldun. (1383). *el-İber (Tarih-i İbn Haldun)*. (C. 4). (Âyetî, A. Terc.). Tahran: Pejoheske-i Ulum-ı İnsani ve Mutalaat-ı Ferhengi.
- İbn Kalanisi. (2015). *Şam tarihine zeyl: I. ve II. Haçlı seferleri dönemi*. (Özatağ, O. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- İbnu'l Esir. (1991). *el-Kamil fi't-tarih*. (C. 1-12). (Ağırakça, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnu'l-Ezrak. (1992). *Meyyâfârîkîn ve Amid tarihi (Artuklular kısmı)*. Savran, A. Arş. İnc. Ve Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay.
- İbn Kesir. (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. (C. 1-15). (Keskin, M. Çev.). İstanbul: Gündoğdu Matbaası.
- İbn Şeddâd. (2000). *Al-Melik-al-zahir Baypars Tarihi II*, (Yaltkaya, M. Ş. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.).
- İbni Tagrıberdi. (2013). *En-Nücûmu'z-zâhire (parlayan yıldızlar)*. (Batur, A. Çev.) İstanbul: Selenga Yay.
- İkbal, A. (1388). *Tarih-i Moğol (Ez Hamle-i Çingiz ta teşkil-i devlet-i Timuri)*. Tahran: Müessesat-ı İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Karakaş, M. (2012). *Şanlıurfa ve ilçelerinde kitabeler*. Konya: Şanlıurfa Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî. (2000). *Mûsameretü'l-ahbâr*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kılıç, M. (2019). *Halep Eyyübîleri: el-melikü'n-Nasır II. Salahaddin Yusuf Devrinde Eyyübîler devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Korkmaz, a. (2022). *Kara-Koyunlu devleti'nin askerî teşkilâtı*. İstanbul: Efe Akademi Yay.
- Kuşçu, A. D. (2013). *Eyyübî devleti teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları.
- Küçükbaşçı, M. S. (2005). Mudar. *TDVİA*. (C. 30, s. 358-359). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kürkçüoğlu, C. (2013). *Şanlıurfa ili camileri*. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay.
- Mar Yeşua. (1996). *Urfa ve Diyarbakır'ın felaket çağı*. İstanbul: Yeryüzü Yay.
- Merçil, E. (1988). Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinde Haçlı seferlerin başlangıcına kadar Urfa'nın durumu. (Ed.), Abdulkadir Karahan. *Şanlıurfa ve Gap Sempozyumu (Şanlıurfa, 1987)*. (s. 50-51). İstanbul: Ziraat Bankası Yay.
- Narin, Ö. (2019). *Ortaçağ'da Birecik*. Yüksek Lisans Tezi. Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Orhunlu, C. (1984). *Osmanlı imparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- el-Ömerî. (2014). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım*, (Batur, A. Çev.) İstanbul: Selenge Yay.
- Paydaş, K. (1997). Akkoyunlular döneminde Urfa ve yöresi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. 129, 46-50.
- Paydaş, K. (2004). Artuklular'ın Urfa ve çevresindeki faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Türk tarihindeki önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 152, 147-158.
- Paydaş, K. (2005). Kutalmışoğulları'nın Urfa ve havalisine gelmeleri ve bu hadisenin Anadolu Selçuklu devleti'nin kuruluşundaki önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 155, s. 91-98.

- Paydaş, K. (2004). Moğol istilasından sonra Urfa ve Harran'a yerleşen Harezmliler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 150, 155-165.
- Paydaş, K. (2016). Memlûkler (1250-1517) ve Ak-Koyunlular'ın (1378- 1508) Urfa üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri. (Ed.). Kasım Şulul. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (Türkiye-Şanlıurfa, 25-27 Mart 2016)*. (C. 1, s. 217-225). Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Yay.
- Paydaş, K. (2002). *Uzun Hasan ve Otlukbeli savaşı*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yay.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı seferleri tarihi*. (C. 1-2). (Işıltan, F. Çev.). Ankara: TTK Yayın.
- Segal, Judaf. (2002). *Edessa (Urfa) Kutsanmış şehir*, (Arslan, A. Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun fethi Selçuklular dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (2. bs.)
- Sevim, A. (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Seydişehri, M. E. *İslâm tarihi*. (C. 7, s. 217). (C. 7). (Irmak, S. Çev.). İstanbul: Tan Matbaası.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-zaman fî tarihi'l-ayan'a Selçuklular. seçme, tercüme ve değerlendirme*. (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Streck, M. (1979). *Birecik. İslâm Ansiklopedisi* (C. 2, s. 629-632). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Süryani Mihail. (1944). *Vekayiname*. (H. D. Çev.). Basılmamış Türk Tarih Kurumu Nüshası.
- Şeşen, R. (1999). Haçlı seferleri sırasında Güneydoğu Anadolu bölgesi'nin siyasi ve sosyal ekonomik durumu, Haçlılarla yapılan mücadeleye katkısı. *Uluslararası Haçlı Sempozyumu*. (Türkiye-İstanbul, 23-25 Haziran 1997). (s. 3-45). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Şeşen, R. (2016). *Kudüs fatihi Selahaddin Eyyûbî*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Şeşen, R. (2018). *Sultan Kalavun ve oğlu*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Tâberi. (2007). *Tarih-i Tâberi*. (Gürtunca, M. F. Terc.). İstanbul: Sağlam Yay.
- Taşdöner, K. (2015). Hellenistik dönemin küçük bir krallığı: Kommagene. *Tarih Okulu Dergisi*, 8 (23), 97-118.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Turan, O. (1994). *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yay. (7. bs.).
- Turan, O. (2011). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. (14. bs.).
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un zeyli*. (Andreasyan, H. D. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (3. bs.).
- Vassâf. (1346). *Tahrîr-i târîh-i Vassâf*, (Haz.) Âyetî, A. Tahran.
- Willermus Tyrensis. (2009). *WillermusTyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*. (Haz.) Ergin, Ayan Ankara: Karadeniz Dergisi Yay.
- Willermus Tyrensis. (2016). *Willermus Tyrensis'in Haçlı kroniği*. (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Yâkût el-Hamavî, *Mü'cemü'l-büldân*. (C. 1.). Beyrut.
- Yılmaz, A. (1996). XVI. yüzyılda Birecik sancağı (doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yınanç, R. (1989). *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayihan Yay.

GENERAL NİKOLAY NİKOLAYEViÇ YUDENİÇ HAKKINDA BİYOGRAFİK BİR DEĞERLENDİRME

A BIOGRAPHICAL REVIEW ABOUT GENERAL NIKOLAY NIKOLAYEVIC YUDENIC

Ahmet KÖKSAL *

Atilla Ekrem YAVUZ **

* Doç. Dr. Karadeniz Teknik
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Tarih Bölümü

ahmetkoksall40@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9350-1928

Trabzon / TÜRKİYE

** Doktora Öğrencisi, Karadeniz
Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü, Tarih Bölümü

atillaeyavuz61@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8463-9626.

Trabzon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Yudenich, Rusya, Kafkas Ordusu,
Beyaz Ordu

Keywords

Yudenich, Russia, The Caucasus
Army, The White Army

Öz

Nikolay Nikolayeviç Yudenich 1862 yılında dünyaya geldi. Askerî eğitiminin ardından çeşitli kurmay ve cephe görevlerinde bulundu. Onu kariyerinde ön plana çıkaran görevlerden biri Rus-Japon Savaşı oldu. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden kısa bir süre önce Kafkasya Askerî Bölgesi Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. Aralık 1914'te Türk III. Ordunun mağlubiyeti ile sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı'nda önemli etkisi oldu. 1916 yılı sonundan Şubat 1917'ye dek süren Erzurum Harekâtı'nda taarruz planını hazırladı. Önce Erzurum'un Ruslar tarafından alınmasında, daha sonra da Trabzon Harekâtı'nda askerî yeteneklerini sergiledi. Bu tarihler itibarıyla Çarlık Rusya'sında kahraman bir asker olarak ünü ve saygınlığı arttı. Yudenich açısından hayatında yeni bir devreyi başlatan hadise Şubat Devrimi oldu. Bu süreçte Kafkas Cephesi Komutanlığına atanan Yudenich orduyu Türklere karşı taarruzlara devam ettirdi. Ancak devrimin getirdiği atmosfer içerisinde ordudaki problemler birliklerin durdurulması ve geri çekilmesini doğurdu. Çok geçmeden Geçici Hükûmetin taarruzu sürdürme emrini yerine getirmeyi kabul etmediği için cephe komutanlığından alındı. Yudenich 1918 yılının Kasım ayında Finlandiya'ya geçerek burada Bolşeviklere karşı mücadeleye katıldı. Yudenich'e Rusya'nın kuzey batısındaki Bolşevik karşıtı harekete liderlik etme görevi verildi. Liderliğindeki askerî birlikler 1919 yılının Mayıs-Haziran ve Eylül-Ekim aylarında iki defa Petrograd'a ilerledi. Ancak Bolşeviklerin sıkı direnişi ve ardından karşı taarruzu Yudenich ordularının yenilgisiyle sonuçlandı. Ocak 1920'ye gelindiğinde Yudenich, Kuzey-Batı Ordusunun dağıldığını duyurdu. Fransa'da Nice şehrine yerleşen Yudenich, 5 Ekim 1933'te Cannes'da öldü.

Abstract

Nikolay Nikolayeviç Yudenich was born in 1862. After his military education, he served in various military staff and frontline positions. One of the missions that brought him to the fore in his career was the Russo-Japanese War. Shortly before the outbreak of World War I, he was appointed Chief of Staff of the Caucasus Military District. In December 1914, He had a significant impact on the Sarıkamış Operation, which resulted in the defeat of the 3rd Army. Yudenich prepared an attack plan in the Erzurum campaign, which lasted from the end of 1916 to February 1917. He displayed his military skills first in the capture of Erzurum by the Russians and then in the Trabzon

Başvuru/Submitted: 05/02/2022

Kabul/Accepted: 26/03/2022

operation. As of these dates, his reputation and prestige as a heroic soldier in Tsarist Russia increased. For Yudenich, the event that started a new era in his life was the February Revolution. In this process, Yudenich, who was appointed as the commander of the Caucasian Front, continued the offensive against the Turks. However, in the atmosphere brought by the revolution, the problems in the army caused the troops to be stopped and withdrawn. Soon Yudenich was removed from the front command for refusing to follow the Provisional Government's order to continue the offensive. He went to Finland in November 1918, where he joined the struggle against the Bolsheviks. Yudenich was given the task of leading the anti-Bolshevik movement in the north-west of Russia. Troops under his leadership advanced to Petrograd twice, in May-June and September-October 1919. However, the strong resistance of the Bolsheviks and the subsequent counter-offensive resulted in the defeat of the Yudenich armies. In January 1920, Yudenich announced the disbandment of the North-Western Army. Yudenich, who first settled in Nice, France, died on October 5, 1933 in Cannes.

GİRİŞ

Eğitim Hayatı ve I. Dünya Savaşı'na Kadar Olan Görevleri

Nikolay Nikolayeviç Yudenic 18 Temmuz 1862 tarihinde Moskova'da dünyaya geldi. Annesi soylu sınıfına mensup Dal ailesinden Agniya Nikitiçna Dal'dır. Babası ise Konstantin Arazi Etüt Enstitüsü müfettişi olarak Moskova'nın çeşitli eğitim kurumlarında jeodezi, geometri, astronomi, aritmetik, matematik dersleri vermekte ve "Mejevoy Vestnik" adlı bir dergide editörlük yapmakta olan Nikolay İvanoviç Yudenic'tir. Eğitim hayatına Moskova'da başlayan N. N. Yudenic, ilköğreniminin ardından babasının görev yaptığı enstitüye girdi. Ancak kendisi asker olmak istiyordu ve bu okuldaki ikinci yılını geçirdiği 1879'da babasını ikna ederek III. Aleksandr Askerî Okuluna geçti (Bondarenko, 2013, s. 220). Onun askerlik mesleğini seçmesinde Moskova'da oturdukları evlerinin Rusya'nın ünlü askerlerini yetiştirmiş olan bu okula yakın olması, dolayısıyla tanık olduğu askerî törenler ve etkinliklerin etkili olduğu kaydedilmektedir (Şişov, 2004, s. 19).

Askerî okuldaki eğitimlerini başarıyla tamamlayan Yudenic 1881'de asteğmen rütbesiyle mezun oldu. Başarılı öğrencilere tanınan ilk görev yeri ve birliğini seçme hakkını, 1811'de Napolyon'un ordusuna karşı kurulan ve Koalisyon Savaşları'nda Paris'e girerek ünlü olan Varşova'da konuşlu Litvanya Muhafız Alayından yana kullanarak aynı yıl görevine başladı (Şişov, 2004, s. 22). Buradaki görevi sırasında Petersburg'da bulunan Nikolayev Genelkurmay Akademisinin¹ giriş sınavlarına hazırlandı ve 1884'te burada eğitime devam etti. Akademide özellikle bilim derslerinde gösterdiği üstün başarı üzerine 1885'te teğmenliğe terfi etti. 1887'de birinci derece yüzbaşı rütbesiyle akademiden mezun oldu ve Varşova'daki eski görev yeri olan Litvanya Muhafız Alayına bölük komutanı olarak atandı. Bir süre sonra da bu alayın bağlı olduğu 14. Kolorduda karargâh subayı oldu. Bu görevi sırasında askerlik hayatının ilk ödülü olan 3. Derece Aziz Stanislav Madalyasını aldı (Bondarenko, 2013, s. 222).

Nikolay Yudenic, Ocak 1892'de yarbay rütbesiyle merkezi Taşkent'te bulunan Türkistan Askerî Bölgesi'ne atandı. 1894 yılında Pamir'in Rusya'ya ilhak edilmesi için düzenlenen seferde kurmay başkanı olarak katılan Yarbay Yudenic'e bu sefer sonunda 2. Derece Aziz Stanislav Madalyası verildi. Bu seferde sonraları Genelkurmayda ve Savaş Bakanlığında birçok kademedeki görev alacak olan Dmitriy Vladimiroviç Filatyev'le birlikte görev yaptı. Filatyev onu "kararları kesin, sert, fikirlerini savunmada kararlı ve uzlaşmadan tamamen uzak" olarak tanımlamaktaydı (Bondarenko, 2013, s. 222).

Yudenic, 1895'te Taşkent'te evlendi. Eşi Taşkent'in Ruslar tarafından ele geçirilmesinde büyük rol oynayan ve o dönem yarbay olan Nikolay Pavloviç Jemçujnikov'un kızı Aleksandra Nikolayevna Jemçujnikova'dır. Ertesi yıl albaylığa

¹ Yudenic'in mezun olduğu Petersburg'da bulunan Nikolayev Genelkurmay Akademisi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus yayımlıcağının önemli kurumsal yapı taşlarından biri olmuştur. Yüksek eğitim yapan bu akademi, başta Türkistan ve diğer Rus genişleme saharında görevli komutanları yetiştirmiş, ideolojik ve askerî yaklaşımlar bakımından alt yapılarını şekillendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Özkan, 2017, s. 357-369).

yükseltilen Yudeniç, 1902 yılına kadar devam eden Türkistan'daki görevinin ardından Litvanya'da bulunan 18. Tüfekli Alayının komutanlığına atandı. Bu görevinde alay ekonomisinin idaresi ve sağlık koşullarının iyileştirilmesinde gösterdiği başarıyla dikkat çekti. Erelere karşı sert davranışta bulunan astsubayları cezalandırması, er kışlalarını ziyaret ederek tespit ettiği sorunlara çözümler getirmesi, askerler için hazırlanan yemeklerden numuneler alarak denetlemesi gibi uygulamaları onun asker üzerinde büyük etkiye sahip bir komutan olarak öne çıkmasını sağladı (Şişov, 2004, s. 38).

1904-1905 Rus-Japon Savaşı başladığında Yudeniç'e yakından bildiği Türkistan Askerî Bölgesi'ne general olarak gitmesi teklif edilse de , *"tümgeneralliğe hızlı terfi ve cephe gerisinin sessiz yaşantısından uzaklaşmak"* için cepheye gitmeyi tercih etti ve alayla birlikte savaşa katıldı (Bondarenko, 2013, s. 223). Tümgeneral Aleksiy Yevgrafoviç Çurin'in komuta ettiği tugayda görevlendirilen Yudeniç, tümgeneralin attan düşerek yaralanması üzerine kıdemi nedeniyle tugayın komutasına getirildi. Ağır Japon saldırısı altında bulunan ve iki alayla savunulan sağ kanattaki mevkiine gelen Yudeniç, karşı saldırı yapacak olan avcılara komuta edecek gönüllü subay bulamayınca tabancasını çıkararak taarruz birliklerine bizzat komuta edeceğini söylemiş ve saldırıyı başlatmıştır. Geri çekilmeye başlayan Japonların mevkilerine girmek üzereyken kolordudan gelen emir üzerine önceki mevkilere geri dönülmesini emretmek zorunda kalmıştır. Aldığı inisiyatifi uygunsuz bulan kolordu komutanlığı Yudeniç'e sert bir kınama mesajı yollamıştır. Bu olaydan birkaç gün sonra 20 Ocak 1905'te Albay Yudeniç, Ağustos 1917'de Genelkurmay Başkanı olacak olan Lavr Georgiyeviç Kornilov ile birlikte Hun-He Nehri kıyısında bir muharebe kazanmıştır (Bondarenko, 2013, s. 223).

Bu muharebeler sırasında (4 Şubat 1905) kolundan yaralanan Yudeniç cepheden ayrılmamış, aynı ay Tugay Komutanı Çurin'in iyileşmesi üzerine alayına geri dönmüştür. 22 Şubat gecesi Yansıtun Tabyası denilen Rus mevkilerine düzenlenen bir Japon hücumu sırasında başlattığı karşı saldırıda bizzat savaşmış ve bu defa da boynundan yaralanmıştır (Bondarenko, 2013, s. 223-224).

Rusya ve Japonya arasındaki muharebeler Mart ayında Japonların kesin üstünlüğüyle sonlanmıştır. Ancak bu savaş Yudeniç'in askerlik yaşamında bir dönüm noktası olmuş, sevk ve idaredeki becerisi ve cesur hamleleri tanınırlığını artırmıştır. Haziran 1905'te tümgeneralliğe yükseltilmiş, birkaç ay içinde kendisine ve alayına çeşitli ödüller verilmiştir (<https://www.prlib.ru/en/history/619421>).

Rus-Japon Savaşı'ndan sonra cepheden dönüş de Yudeniç için ayrıca bir tecrübe olmuştur. Savaşın Litvanya'daki görev yerine dönmeye önce 1905 yılındaki devrimci ayaklanmalara İrkutsk'ta yakından tanık olan General Yudeniç, bu bölgedeki isyanın bastırılmasında görev almıştır. Yudeniç, olayların getirdiği yıkımın büyüklüğü ve geniş katılım karşısında bağlı olduğu Çar'ın tek dayanağının ordu olduğu kanaatini edinmiş, ordunun Çar'a bağlılık görevini yerine getirebilmesinin merkezden gelecek emirleri beklemeksizin sorumluluk almasına bağlı olduğuna inanmıştır. Bu nedenle olayların bastırılması için sorumluluk alma yetkisinden en geniş şekilde faydalanarak hızlı ve sert hareket etmiştir (Şişov, 2004, s. 101-102).

Litvanya'ya döndükten kısa bir süre sonra 1907 yılında 1917'ye kadar görev yapacağı merkezi Tiflis'te bulunan Rus Kafkas Ordusu karargâhına atanmıştır. Yudenic'in bölgeye atıldığı sıralarda Rus Kafkas Ordusunun önemli kuvvetleri daha önce batıya kaydırılmıştı. Bulunduğu bölge dağlıktı ve ordu harekât ve kış şartlarına hazırlık bakımından oldukça yetersizdi. Ordunun bu durumu I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmekle birlikte lojistik olanakları iyi durumdaydı. Demiryolu ve karayolları hızla geliştirilmekteydi. İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov Kafkasya Valisi ve Kafkasya Askerî Bölge Komutanı olarak ordunun başında bulunuyordu. Bölge komutanının askerî işlerdeki yardımcısı olan General Aleksandr Zahareviç Mışlayevskiy fiilen orduyu yönetmekteydi² (Tekir, 2021, s. 128-129).

Vorontsov Daşkov Kafkasya'da idareciler ve halk tarafından oldukça saygın bir kişilik olarak tanınıyor, sıklıkla suikast ve bombalama olaylarının yaşandığı Tiflis'te rahat bir şekilde halkın içine karışabiliyordu (Şişov, 2004, s. 106). Fakat genel olarak Rus idaresi bölgede bazı ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bunların başında bölgenin Müslüman nüfusunun olası bir Rus-Türk savaşında Türk tarafını desteklemesi ihtimali geliyordu. Öte yandan bölge birçok farklı etnik unsuru barındırdığından milliyetçi ayaklanmalara da müsaitti. Böyle bir ayaklanmanın Osmanlı Devleti tarafından destek bulması özellikle 1914 itibariyle kaçınılmazdı ve bu durum bölgenin Rus denetiminden çıkmasıyla sonuçlanabilirdi. Rusya bu olasılıkları göz önünde tutarak bölgedeki Müslümanların siyasi birlik oluşturmasını engelleme ve yoğun bir Ruslaştırma politikasını uzun zamandır uygulamaktaydı. Dolayısıyla bölgenin kırılğan yapısı vali ve bölge komutanı olan Daşkov'un idarede ve orduda güvenilir kişilerle çalışmasını gerektiriyordu. General Yudenic Tiflis'e geldikten kısa bir süre sonra Vorontsov Daşkov'un güvenini kazandı. 1907'de geldiği Kafkasya'da Aralık 1912'den Şubat 1913'e kadar Kazan Askerî Bölgesi Komutanlığını yürüttüğü üç ay dışında ülkesinin savaştan çekildiği 1917'ye kadar görev yaptı ve savaş öncesinde görevi gereği bölge üzerinde ayrıntılı incelemelerde bulundu.³

Yudenic, Tiflis'teki görevi sırasında önceki tecrübelerinden de istifade etmiştir. 1905 olaylarına birçok askerinin karıştığını ve devrimci örgütlerin ordu içinde hücre yapılanmalarıyla güç kazanmaya çalıştığını bildiğinden astlarıyla arasında hiyerarşik düzenin haricinde gönül bağlılığı kurulmasını da önemli görmüştür. Nitekim General Yudenic'in Tiflis'te göreve başlar başlamaz ilk işi kendisinin burayı geçici bir görev gibi gören generallerden olmadığını göstermek oldu. Astlarının sorunlarıyla yakından ilgilenmesi ve onlara karşı koruyucu bir tutum sergilemesi nedeniyle karargâhta "sert ama adil bir baba" gibi görülüyordu. Ortak mesaide bulunduğu personelinin sıkça

² Kafkasya Ordusu Naibi Vorontsov-Daşkov oldukça yaşlıydı ve sağlık sorunları bulunuyordu. Bu nedenle esasen "harp tarihçisi" olan naibi Mışlayevskiy görevi sürdürüyordu (Kurat, 1990, s. 263). Mışlayevskiy, Rusya Harp Akademisinin tanınmış eğitimcilerinden ve teorik bilgisinin güçlülüğüne rağmen uygulamada yetersiz ve tecrübesizdi. Örneğin cepheyi bölgesel olarak ayırıp alt dereceli komutanlara görev vermek yerine tüm cepheyi 17 komutanlık şeklinde kurmuş ve hepsiyle ayrı ayrı ilgilenmişti (Çakmak, 2005, s. 25).

³ General Yudenic Kafkasya'daki karargâha "General Kvartirmeyster" denilen bir görevle atanmış olup bu görev "stratejik harekât planlama, geliştirme ve idare etme" şeklinde tanımlanmaktadır (<https://academic.ru/>, "Генерал-квартирмейстер").

evinde ağırlayan Yudenic, misafirperverliğiyle ayrıca saygı kazanmıştı (Bondarenko, 2013, s. 224-225). General Yudenic bu şekilde karargâh mensuplarının saygısını ve en önemlisi kendisine bağlılığını kazanırken diğer yandan gelecekte birlikte çalışacağı ekibini yakından tanıyordu.⁴

I. Dünya Savaşı'nda General Yudenic

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus Kafkas Ordusundan Batı Cephesi'ne kaydırılan kuvvetlerin boşluğunu doldurmak üzere yeni birlikler kurulmuş ayrıca 2. Türkistan Kolordusu da bölgeye getirilmişti. Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile olan sınırdan İran'daki Urmiye Gölü'ne kadar 700 kilometrelik saha Kafkas Ordusunun⁵ sorumluluk alanı olarak belirlendi. Başında General Mışlayevskiy'nin bulunduğu ordunun kurmay başkanlığına General Yudenic getirildi (Şişov, 2004, s. 106). Daha önceki tecrübesi ve başarıları Yudenic'in bu göreve getirilmesinde önemli bir etkendi. Kafkas Ordusunda görev yapmaya başladığından beri kurmay subaylarla kuvvetli bir iletişime sahipti ve nitelikli bir kadro oluşturmuştu. Yudenic, olası bir Türk Rus savaşına dair hazırlıkları da yapmıştı. Yudenic'in Türklere karşı hazırladığı plan savunma esasına dayanıyordu. Ruslar Kars Kalesi'ni merkez alarak savunma konumuna geçecekti. Zira bu esnada Türk kuvvetleri üstün durumdaydı. Savaşın başlaması durumunda ise Ruslar Eleşkirt Ovası'nı işgal edecekti (Kurat, 1990, s. 263).

Rusya ile Almanya arasında savaş başladığında Osmanlı Devleti tarafsız olmakla birlikte Rusya ile bir savaş kaçınılmaz görünüyordu. Bu nedenle Almanya ile imzalanan (ve bir süre gizli tutulan) ittifak anlaşmasında Osmanlı Devleti Rusya'nın kendisine saldırması durumunda Almanya'nın yanında savaşa gireceğini belirtmişti (Mahmud Muhtar, 1999, s. 230-231). Nitekim 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilan edildi ve Rus Kafkas Ordusu'nun karşısında konuşlandırılan 3. Orduda seferberlik hazırlıkları başladı (Altınbilek ve Kır, 1993, s. 69). Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın başladığı Kasım ayına kadar iki ordu birbirinin hareketlerini yakından takip etmekteydi. Bu süreçte Türk ve İran tarafıyla özellikle de 3. Ordunun durumu ile ilgili elde edilen her türlü istihbarat General Yudenic'e ulaştırılıyordu. Öte yandan sınır hattının topoğrafik haritalarının çıkartılması için çalışma yürütmekteydi (Şişov, 2004, s. 106, 129). Yudenic göreve geldiği 1907 yılından beri Kafkasya bölgesi üzerine çalışmalar yapmakta olduğundan savaş başladığında cepheyi en iyi tanıyan Rus komutanlarından biriydi. Nitekim savaşın daha ilk aşamasında aldığı etkili kararlarla bunu göstermişti.

Mareşal Fevzi Çakmak'ın tespitlerine göre Rus ve Türk tarafları açısından bir değerlendirme yapıldığında birbirine zıt karakterdeki komutanlardan müteşekkil komuta kademesi savaşın kaderini belirlemişti. Türk tarafı açısından Enver Paşa

⁴ Allen ve Muratoff'a göre Kafkasya Ordusunun Kurmay Başkanı olan General Yudenic, Kafkasya'yı iyi tanımakta olan "yorulmak bilmez ve çalışkan" bir askerdi ve Daşkov da Yudenic'i destekleyerek "insandan anladığını" göstermişti (Allen ve Muratoff, 1966, s. 225).

⁵ Rusların barış dönemlerinde Kafkasya'da; 1. ve 2. Kolordu Güney Kafkasya'da Tiflis'te, 3. Kolordu da Kuzey Kafkasya'da Viladivostok'ta olmak üzere üç kolorduları vardı. Bu orduda 6 piyade, 4 süvari tümeni, 3 avcı tugayı ve 54 batarya mevcuttu. Söz konusu tümenler ikişer tugay olup her biri 16 taburdan müteşekkildi (Çakmak, 2005, s. 25).

komutayı bizzat üstlenen kişiydi. Türk ve Rus taraflarında da üç kişilik yapılanma ön planda idi. Türk tarafında Hasan İzzet Paşa pasif şahsiyeti temsil ederken, Hafız Hakkı Paşa ve Enver Paşa oldukça aktifti. Fevzi Çakmak'a göre Sarıkamış felaketi "iş başında, ikisinin ortası itidal sahibi birisi bulunmadığından" meydana gelmişti. Ruslarda⁶ da benzer üçlü bir yapı vardı. 1. Kolordu Komutanı Berhman aktif, Ordu Kurmay Başkanı Yudenic pasif, Ordu Komutanı Yardımcısı Mışlayevskiy de "kuruntulu olmakla beraber, plânları uygularken normal" sayılabilirdi. Rusların başarısının ardında bu dengeli yapı olduğunu kaydeden Fevzi Çakmak, bu durumun ortalama bir hareket şeklini doğurduğunu ve Rusların başarılı olduğunu dile getirmektedir (Çakmak, 2005, s. XVII).

General Yudenic Kasım ayında yapılan Köprüköy ve Azap muharebelerinin ardından 3. Ordu Sarıkamış'a taarruz başlattığında Albay Yevgeniy Vasilyeviç Maslovskiy ve Yarbay Daniil Pavloviç Draçenko'yu yanına alarak durumu yakından görmek üzere cepheye hareket etti. Onlar daha yoldayken Sarıkamış'ı savunan Albay Nikolay Adrianoviç Bukretov tahliye için karargâhtan izin istemişti (Maslovskiy, 2015, s. 67). Karargâhın genel düşüncesi de Sarıkamış'tan çekilmenin daha iyi olacağı yönündeydi. Cephede denetlemelerde bulunan Ordu Komutanı General Mışlayevskiy de yaptığı durum değerlendirmesi sonrası çekilme emri vermeye hazırlanıyordu. General Yudenic bu sırada cepheye gelerek ayrıntılı bir inceleme yapmış⁷ ve geri çekilme fikrine kesin olarak karşı çıkmıştır.⁸ General Mışlayevskiy'i ikna etmeyi başarsa da ertesi gün 15 Aralık'ta General Mışlayevskiy henüz çarpışmaya girmemiş bazı birliklere geri çekilmelerini emretmiştir. General Yudenic'e bağlı kolorduyu da emrine verdiği General Berhman'ı Sarıkamış'taki birliklerin komutanlığına getirerek

⁶ Kafkas Ordusu Başkomutanı Daşkov, Sarıkamış hattında gerçekleşen muharebeler hakkında bir rapor elde ettikten sonra yardımcısı Mışlayevskiy'i tüm harekâtın sevk ve idaresi için görevlendirmiştir. Bu şekilde bölgede Rus ordu yapılanması ve görevleri şu şekilde teşkil edilmiştir. 1- General Berhman'ın 1. Kolordusu: Yüzviran-Komasor istikametinde taarruz etmek ve Köprüköy'ü ele geçirerek düşmanı geri atmak. 2- General Yudenic'in Karma Ordusu (4. Türkistan Avcı Tugayı, 17. Türkistan Avcı Alayının topçusu ile desteklenen 20. Piyade Tümeninin 2. Tugayı, Kafkas Topçu Tugayının 6 bataryası, Koban Kazak Alayının 3 bölüğü): Türk ordusunun sol kanadını çökertmek ve Oltu istikametinde taarruza geçmiş olan birliklerin irtibatını kesmek. 3- Albay Dıvgirt Müfrezesi: Sarıkamış yolunun gözetleme ve emniyetini sağlamak ve Oltu Müfrezesi ile Karma Kolordunun irtibatını sağlamak. 4- General İstomin ve Oltu Müfrezesi: Oltu'yu ele geçirmiş olan Türk birliklerine taarruz etmek. Bu yapılanma ile karma bir kolordu teşkil edilmiş, komutanlığına da Yudenic getirilmiştir (General Nikolski, 1990, s. 11).

⁷ Maskolofski'nin değerlendirmelerine göre Azap'tan sonra Türk üstünlüğü mevcuttu. Ruslar Kasım ayı sonlarında daha ziyade panik ve sıkışıklık halinde idi. "Düşmanın kol ve katarları 21 Kasım'da paniklediklerinden, Berhman ve kurmay başkanı Sarıkamış'a kaçmış ve Türklerin üstün geldiğini Tiflis'e bildirmiştir. Tiflis'ten durumu araştırmak için gelen kurmay başkanı Yudenic, otomobile cepheye giderek cephedekileri durdurmaya çalışırken garip bir rastlantı eseri olarak Hasan İzzet Paşa da orduyu geri çekmeye karar veriyor" (Çakmak, 2005, s. 39).

⁸ Rus ordu yönetiminin telaşlı ve heyecanlı bir süreç geçirdiği sırada sükûnet ve metanetini koruyan Yudenic, Başkomutan Daşkov'a "Türkler ümitsiz bir duruma düşmüşlerdir ve herhalde darmadağım ve perişan edileceklerdir. Geri bölgede düzeni sağlamak ve Sarıkamış birliklerini takviye etmek üzere Kars'ta teşkil edilmiş olan 3 ncü Avcı Tümeni'nin gönderilmesini rica ederim" şeklinde bir mesaj göndermişti (General Nikolski, 1990, s. 21; Allen ve Muratoff, 1966, s. 251).

Tiflis'e dönmüştür. General Yudenich, bu defa General Berhman'la⁹ çekilmemesi için iletişime geçti ancak ondan bir cevap alamadı. Bunun üzerine Yudenich çok ciddi bir sorumluluk alarak tüm yetkilerini kullanmaya¹⁰ karar verdi. Yarbay Draçenko'yu General Berhman'ın karargâhına göndererek çekilmeyi durdurmasını, aksi takdirde ordunun kurmay başkanı sıfatıyla birliklerin komutasını kendisi üstlenerek bunu yapacağını bildirdi (Maslovsky, s. 96-102; Altınbilek ve Kır, 1993, s. 463). General Berhman buna karşı çıksa da General De Vit'in de savunma fikrine destek vermesiyle birkaç gün daha kalmaya razı oldu (Bondarenko, 2013, s. 231).

Devam eden süreçte Ruslar Sarıkamış'ı savunmayı başarmış ve cephede üstün duruma gelmiştir. Ordunun üst rütbeli subaylarının Sarıkamış'ın tahliye edilmesi yönündeki genel kanaatine ısrarla karşı çıkan¹¹ General Yudenich, cephede Rusların lehine oluşan yeni durumun başlıca mimarı olmuştur.¹² Türk tarafından bakıldığında

⁹ Bu evrede Yudenich, birliklerin durumunun sıkıntılı olduğu, Berhman'ın psikolojik olarak çöktüğü kanaatindeydi. Ayrıca Mışlayevskiy'nin de iyi iş göremediğini düşünüyordu. (Allen ve Muratoff, 1966, s. 231)

¹⁰ Yudenich; Mışlayevskiy ve Berhman gibi iki etkili generale itiraz ederek "Şayet çekilirsek kesin mağlup oluruz. Direnmeğe devam edersek, kazanmamız da mümkün, kaybetmemiz de. En iyisi direnelim" düşüncesini ifade etmiş, nitekim harekâtın sonucunda önemli bir etki yapmıştır (Sadıgov, 2019, s. 46).

¹¹ 17 Aralık akşamı Yudenich karargâhı arayarak şu telgrafın çekilmesini istemiştir. "Başkumandanlık, Tiflis (Kopya General Mışlayevski'ye verilecek), Sarıkamış'taki Türk müfrezesi çok ağır bir durumda bulunmaktadır; müfrezenin Türkiye ile ulaşımını sağlayan yollar tarafımızca işgal edilmiştir. Bu grubun tamamen imha edilmesi için, Kars cephesinden çok büyük olmayan topçu ve süvari müfrezesinin ileri sürülmesi gerekmektedir. Diğer bölgelerdeki durumu bilmiyorum, fakat Sarıkamış'taki Türklerin Kars için artık tehlike arz etmediğini teyit ediyorum. 140- Yudenich." (Nerimanoğlu, 2021, s. 303); 25 Aralık 1914'te Sarıkamış'ta Hakkı Paşa'nın yalnız bırakılmaması için 9. Kolordu Sarıkamış'a yönlendirilmişti. Berhman, daima Aras'ın güneyinde Türk ordusunun önemli kuvvetlerinin bulunacağını düşünmekte ve kuzeyden bir harekât beklememekteydi. Nitekim İstomin Tugayının hareketleri haber alınınca Berhman da 11. Kolorduya taarruz etti. Rusların 60.000 asker kuvvetinde olan 39. Tümeni oldukça kuvvetliydi. Türk karşı kuvveti ise 22.000 asker civarındaydı. Yudenich burada Türk harekâtını durdurmaya muvaffak olmuştu. Kuzeydeki Türk harekâtına daha çok önem vermekte ve savunma ile sonuç alma niyetinde idi. Yudenich, 24-25 Aralık 1914 gecesi, yeni tayin olunduğu 2. Türkistan Kolordusunun karargâhı olan Sanamer'e geldi. 25 Aralık 1914'te 18. Alaydan bir taburu, erkenden arabalarla Sarıkamış'a sevk etti ve kolorduyu, Kocut-Alakilise hattına çekmeye başladı. Mışlayevskiy de Sarıkamış'a geldiği zaman burada, 24 Aralık 1914'te kuvvet olarak iki Drujin taburu, yeni gelmiş 2000 askerden oluşan ikmal kuvveti, harp okulundan yeni mezun olmuş 120 subay adayı ve 16 mitralyöz vardı. Bu kuvvetler Bükretof komutasında Bardız istikametine yönlendirildi. Esasen Sarıkamış'ta bir savunma tehlikesi doğmuştu. Bunu fark eden Mışlayevskiy de tehlikeyi anlayarak ihtiyattaki 80. Alayı Sarıkamış'a hareket ettirdi. Yudenich'in arabalarla yetiştirdiği 18. Türkistan Alayının bir taburu ile Amele Birliği direnmekteydi. Bu süreçte Mışlayevskiy 39. Tümenin üç alayın geri savunmasında kalmasını ve 26-27 Aralık 1914 gecesi Mecingert'e çekilmesini emretti. Buna göre 1. Plaston Tugayı Mecingert'e, 2. Plaston Tugayı Karakurt'a geçecek, 1. Kazak Tümeni Karaderbent'ten Başköy-Karakurt'a çekilecekti. Kuvvetlerin Kars merkez olmak üzere toplanması planlanmıştı. Fakat bu aşamada Yudenich devreye girdi ve emrin uygulanmasına engel oldu. Yudenich kışın düzenli bir çekilme olamayacağını, cephe gerisinin güvensiz olduğunu, halkın da ayaklanacağını düşünmekteydi. Yani çekilerek bir başarı ihtimali görmüyordu (Çakmak, 2005, s. 50-57; Altınbilek ve Kır, 1993, s. 430-431; Yarbay Selahaddin, 2006, s. 155).

¹² Yudenich'ten ziyade Berhman'ı ön plana çıkaran Nikolski ise Yudenich'in savunma fikrine ihtiyatlı yaklaşmakta ve Rusların başarısının Yudenich'in ısrarından kaynaklandığını sanıldığını ifade etmektedir: "Yudenich daima savunmada kalmak ve cepheyi geri almamak hususunda ısrar etmiş ve bütün başarının da bu ısrardan ileri geldiği sanılarak kendisi büyük bir şeref ve makam kazanmıştır. Yudenich'in ısrar

ise Fevzi Çakmak'ın değerlendirmelerine göre bölgede Hasan İzzet Paşa'nın kararsızlığı ve hatası Türk askerine üstün konumda iken geri çekilmeyi getirmiştir.¹³

Bu aşamadan sonra artık taarruz sırası Ruslara geçmiş ve Rus Kafkas Ordusunda ileri harekât hazırlıkları başlamıştır. Sarıkamış Muharebeleri'nde gösterdiği bu başarıdan sonra General Yudenich 4. Dereceden Aziz Georgiyev Nişanı ile ödüllendirilmiş ve ağır hasta olan Vorontsov Daşkov'un Çar'a ilettiği rapor doğrultusunda terfi ettirilerek 6 Şubat 1915'te Kafkas Ordusu Komutanlığına¹⁴ getirilmiştir (Maslovskiy, 2015, s. 126). Bu tarihten sonra ordusunu ileri harekât için hazırlamaya başlayan General Yudenich teşkilatçılık ve kabiliyetini ortaya koyarak birlikleri kış şartlarına uygun şekilde donatırken diğer yandan lojistik imkânlarını ve yolların mevcut durumunu da iyileştirmeye çalışmıştır (Kurat, 1990, s. 284-285).

General Yudenich'in başlattığı ve 1917'ye kadar devam edecek ileri harekâtın ilk aşamasında Kafkas Ordusu 1915 yılı boyunca İran'da ilerleme kaydetmiş Anadolu tarafında ise Mayıs ayında Malazgirt'i almıştı. Temmuz ayında meydana gelen muharebeler 3. Ordunun zaferiyle sonuçlanınca Rus Kafkas Ordusunun o bölgedeki birlikleri Malazgirt'i boşaltarak Eleşkirt'e çekilmişti. Cephenin kuzey kanadında ise Karadeniz'in kıyı hattından saldırıya geçen General Lyahov komutasındaki kuvvetler

ettiği gibi cephe yerinde durursa, bu kadar geniş bir cephe her yerden yarılma tehlikesine maruz kalacağından Sarıkamış'a büyük bir kuvvet ayrılmasına imkân olmaz, sonuçta orası da düşerdi." (Çakmak, 2005, s. 69).

¹³ *"Görülüyor ki, muharebe, komutanların sınırları ve askerlerin kahramanlıklarıyla halledilir ve bir eşitlik söz konusudur. Burada, Türk askeri üstün durumdayken, bizim komutanımız, "Çok cephane harcanyor buna dayanamayız." diye orduyu geri çekiyor. Buna bir sebep de İd ve Narman'da Rus tugayının küçük bir faaliyette bulunması ve abartılı haberlerin gelmesidir. Buna 30 ncu Tümenle başarılı bir karşılık verilebilirdi. Bu yüzden komutanlar, gerçek durumu görmeye çalışmalıdır. Çünkü iki taraf da aynı durumdaydı. Komutanlar, fedakârlığı sadece kendi birliğinden istememelidir. Düşmanın da durumunu düşünmelidir. Eğer dursaydık, Yudenich'in de maneviyatı kırılacaktı. Zaten Berhman'ın on günden beri maneviyatı bozulmuştu. Eğer Hasan İzzet Paşa "Ben çekileceğime düşman çekilsin!" deseydi, başarılı olacaktı. Geri çekiliş, boralı ve fırtınalı bir gecede yapıldı. Bazı kolordu komutanları bu durumdan etkilenmedi." (Çakmak, 2005, s. 40). Çakmak'ın tespitlerine benzer şekilde Allen ve Muratoff da Türk ordusunun "tertipsiz bir şekilde yürütülen" reorganizasyonunun aksine Yudenich ve maiyetinin oldukça sistemli çalıştığını öne sürmekte, bu noktada Rus komutanların işlerinin Türk askerî liderlerinden daha kolay olduğunun da altını çizmektedir. "Çünkü mahdut ve iyi hazırlanmış bir ileri üste bulunan ve sayı itibarıyla az olan bir ordunun reorganizasyonu, geniş, gelişmemiş ve karışık bir durumda olan bir imparatorluğun silahlı kuvvetlerinin yeniden kuruluşundan oldukça farklı bir teşebbüstür.". Ordu yönetim kademelerinde hâl böyle iken; Yudenich, Kafkas Ordusunun yönetim yapısını yalınlaştırmak için de çalışmış, ilk iş olarak maiyetini Tiflis'ten Kars'a yerleştirmiş, kış muharebelerinde verilen kayıpların yerini doldurmaya gayret etmiş, yeni birlikler teşkil etmiştir. Ayrıca birliklerin bakımına özel önem vermiş, ikmal, sağlık, iletişim, nakliye vb. gibi unsurlar üzerinde hesaplamalar ve düzenlemeler yaptırmıştır (Allen ve Muratoff, 1966, s. 270-271).*

¹⁴ *Sarıkamış'taki başarısı dolayısıyla Yudenich orgeneralliğe yükseltilmiş, Kafkas Ordusu komutanlığına getirilmiştir. 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Berhman da Batı Cephesine tayin edilmiştir. Bu sırada karargâhta pek çok atama yapılmış, Yudenich'in talebiyle Kafkas Ordusu Kurmay Başkanlığına General Bolhovitinof getirilmiştir. "Kafkas Umumi Valisi Graf Varonsof Daşkof, başkomutan durumunda karargâh ile Tiflis'te bulunuyordu. Ordu Kurmay Başkanı Tuğgeneral Bolhovitinof karargâhın büyük kısmı ile Tiflis'te idi. Daşkof Yüdenich'e çok itimat ettiğinden ordunun sevk ve idaresinde bütün yetkileri Yüdenich'e vermişti. Yüdenich, ordunun sevk ve idaresi için yeterli personelden oluşan küçük bir karargâh heyeti ile Kars'ta bulunmakta idi. Tiflis'te kalan kurmay başkanı General Bolhovitinof'un her iki karargâh arasında iyi bir bağlantı kurması ve General Yüdenich'in zaman zaman Tiflis'e giderek General Daşkof'a bilgi vermesi ve onun görüşlerini alması sayesinde bu iki başlı yönetim aksamadan yürütülebilmiştir." (Altınbilek ve Kır, 1993, s. 537-538)*

Hopa ve Artvin'i işgal etmişti. General Yudenic'in ileri harekât için ana hedeflerinden biri Erzurum'du ve Çanakkale'de boşa çıkacak Türk kuvvetlerinin kendi cephesine kaydırılmasından önce (Kurat, 1990, s. 288) burayı alarak bölgede tutunabileceğini hesaplıyordu. (Allen ve Muratoff, 1966, s. 300-304)

1916 başında Erzurum saldırısı¹⁵ için hazırlıkları tamamlayan General Yudenic Kazak birliklerinin en az bir haftalık erteleme isteğine rağmen hareket emri verdi (Kersnovskiy, 1994, s. 144). Harekete geçene kadar ilgisinin İran tarafında olduğu izlenimi veren Yudenic'in hücumu 3. Ordu için beklenmedik bir saldırı oldu. Köprüköy'deki muharebelerde elde edilen başarıdan sonra Kafkasya Valisi Grandük Nikolay Nikolayevic, General Yudenic'e saldırıyı Erzurum'a yöneltmekten vazgeçmesi emrini verdi. Grandük Eylül 1915'te Kafkasya valiliğine ve dolayısıyla Kafkas Ordusunun da başına atanmıştı. General Yudenic ordu komutanı olarak görevine devam etmekle birlikte Çar'ın amcası olan Grandük'e karşı sorumluydu (Maslovskiy, 2015, s. 194-195; Guze, 2007, s. 65). Grandük ordunun mühimmat eksikliklerinin yanı sıra o yıl boyunca güneybatı cephesinde yaşanan başarısızlıklardan sonra burada da olası bir başarısızlığın siyasi etkilerinden kaçındığından harekâtı genişletmekten çekiniyordu. Buna karşın General Yudenic Grandük'le iletişime geçerek Erzurum saldırısı için şartların oldukça uygun ve hazırlıklarının tam olduğunu¹⁶ ayrıca tüm sorumluluğu üstlendiğini bildirerek onu ikna etti (Zayonçkovskiy, 2002, s. 520; Price, 1918, s. 72.).

3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'nın İstanbul'da, ordunun Kurmay Başkanı Feliks Guse'nin ise hastalık izniyle Almanya'da bulunduğu bir sırada saldırıya geçen Ruslar bir dizi muharebenin ardından 16 Şubat'ta Erzurum'u işgal etti (Kurat, 1990, s. 289-290). General Yudenic 2. Dereceden Aziz Georgiyev Madalyası ile ödüllendirildi. Ayrıca İngiltere ve Fransa da kendisine Büyük Haç madalyaları gönderdiler (Bondarenko, 2013, s. 246; Sadıgov, 2020a, s. 307). Harekâtın devamında güneyde Muş ve Bitlis'in de kısa sürede Rus işgaline girmesiyle General Yudenic cephede geniş bir hareket alanı kazanmıştır. Kuzeyde sahil hattında ilerlemekte olan General Lyahov komutasındaki birliklerin 18 Nisan'da Trabzon'u işgal etmesiyle tüm Rus birlikleri cephede aynı çizgiye gelmiştir. 1916 yılının sonunda muharebelerin hızı yavaşlamıştır. Özellikle Trabzon çevresinde Türk karşı taarruzlarına karşı savunma yapan Rus birlikleri Temmuz ayında Erzincan ve Bayburt'u işgal ederek burada durmuştur (Tekir, 2021, s. 581).

¹⁵ Yudenic, Erzurum taarruzunu planlarken muhkem cepheyi zorlamak yerine iki yandan kuşatmayı planlamıştı. Bunun için aşamalı bir planı vardı. İlk olarak Tortum ve Malazgirt bölgelerinde üstün duruma geçmek niyetindeydi (Altınbilek ve Kır, 1993, s. 539).

¹⁶ "Grandük, pek çok kayıp verilmiş, güçlükler de çok artmış olduğundan, Erzurum'a hücum etmek istemiyordu. Yudenich de aldığı esirlerden Türk birliklerinin birbirine karıştığını ve çok fazla kayıp verdiklerini öğrendiğinden kalenin bir baskınla alınabileceğini ileri sürüyordu. Bu sırada Kargapazarı'na bir keşif kolu gönderiyorlar ve Kargapazarı'nın boş bulunduğu anlaşılıyor. Yudenich diyor ki, "Türkler Kargapazarı'nın önemini kavrayamamışlardır. Bunun üzerine buraya dayanarak Kargapazarı'nın kuzey tarafından, araziyi iyi bilen Perjevalski komutasındaki Türkistan Kolordusuyla bir baskı yaparsak kaleyi alırız. Önemli bir tepe eldedir. Diğerleri de tahkim olunmamıştır. Buradan kalenin düşmesi imkânı vardır." Teklif, nihayet Grandük tarafından kabul ediliyor" (Çakmak, 2005, s. 119-120).

Askerî kabiliyeti yanında General Yudenic'in işgal ettiği bölgelerdeki gayrimüslim azınlıklara özel önem vermesi dolayısıyla siyasi çalışmalarda bulunduğu da anlaşılmaktadır. Trabzon'un işgal edildiği gün General Yudenic maiyetiyle birlikte şehre gelmiş ve burada yaşayan gayrimüslimlerin sevgi gösterileri arasında karşılanmıştır. Rum Ortodoks Kilisesinde Metropolit Hrisantos'un yönettiği ayine katılan Yudenic şehrin ileri gelen gayrimüslim temsilcileriyle bir toplantı yaptıktan sonra şehirden ayrılmıştır (Maslovskiy, s. 318-319). General Yudenic'in bir Türk şehrinde gayrimüslim azınlıklarla yaptığı gövde gösterisi işgal süresince işgal bölgelerinde uygulanacak olan Rus siyasetinin işaretini vermiştir. Örneğin Trabzon'da imar faaliyeti adı altında şehrin Türk mahallerinde büyük bir yıkım yapılmış (Öksüz ve Usta, 2018, s. 171-172), şehirdeki birçok tarihi eser gelen uzman heyetler tarafından Rusya'ya götürülmüş (Akarca, 2014; Usta, 2004), Yudenic'in teşvikleri ve izniyle bir askerî gazete çıkarılmıştır (Yavuz, 2019). Ayrıca başta Van olmak üzere Doğu Anadolu'da Ermenilerin¹⁷ (Ermeni çeteleri ve "Rus Kafkas Ordusu'na bağlı Ermeni taburları) Müslüman halka karşı giriştikleri insanlık dışı uygulamalar yine onun işgal ve sorumluluk sahasında gerçekleşmiştir. General Yudenic ve karargâhı buna göz yummuş, dahası bazı Rus birlikleri de söz konusu faaliyetlere katılmıştır.¹⁸ Savaşın ilerleyen evrelerinde ise Ruslar açısından Ermenilerin özerkliğinin bir önemi kalmamıştır.¹⁹

Mart 1917'de, Rusya'da Çarlık yönetiminin yıkılıp yerine Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla sonuçlanan devrimlerden ilki gerçekleşti. İlk olarak geçici hükümet kuruldu. General Yudenic yeni kurulan hükümete bağlılığını bildirdi. Bu süreçte Çar'ın tahtını ve savaş sırasında üzerine aldığı başkomutanlık görevini bırakması sonrası Grandük Nikolay Nikolayevic başkomutan olarak atandı. Ancak Grandük çok

¹⁷ I. Dünya Savaşı henüz patlak verdiğinde Osmanlı-Rus çatışmasını kaçınılmaz olarak gören Ermeniler Ruslara birlikte hareket etme önerisinde bulunmuşlardır. Rus ordusuna hizmet etmesi planlanan Ermeni birliklerinin teşkili fikri I. Dünya Savaşı öncesinde Ermeni din adamlarından çıkmıştır. Bunun için girişimler Kafkasya Genel Valisi üzerinden sürdürülmüştür. Ermeni gönüllü birliklerinin kurulmasına yönelik bir toplantı Kafkas Genel Valisi sivil idare işler yardımcısı N. Peterson, Kafkas Bölge Kolordu Komutanı General Yudenic, Başpiskopos Mesrop Ter-Movsesyan, A. Khatsov, A. A. Qrutyan ve Ya. Zavriev'in katılımı ile yapılmıştır (Askarova, 2010, s. 138-139; Bilgin, 2015, s. 88-89).

¹⁸ Ruslar daha Osmanlı Devleti savaşa katılmadan önce Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak ve isyan ettirmek üzere planlama yapmıştı. Nitekim Yudenic, Ağustos 1914'te Rus Kafkas kuvvetleri içerisinde Ermenilerden oluşan beşinci kol teşkil edilmesini ve silah kaçırmayı hedeflemekteydi (Salt, 2014, s. 67). Bu hususta bir memorandum yayımlayan Yudenic, Rusya Yüksek Komutanlığından Ermeni ordusu için 25 bin silah temin edilmesini ve 12 milyon ruble ödenek ayrılmasını istemişti. Eylül ayında Daşkov da planın kademeli olarak uygulanması ve Rus kontrolünde ilerlemesi ikazını yaptı. Plana göre 100 kişiyi geçmemek üzere Ermeni çeteleri oluşturulacaktı. Her birine 250 ruble ödenecek bu çeteler sınır boyunda Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır hattına yerleştirilecekti (Günay, 2015, s. 78-79).

¹⁹ Savaş öncesinde Ermenilere vaatlerde bulunan Rusya, Anadolu'daki işgal sürecinde Ermeni özerkliğinden ziyade müttefik devletlerle kendi lehine pazarlık etmeyi tercih etmiştir. Nitekim Rusların Anadolu'daki işgal sürecinde elde edilen yerlere Ermenilerin yerleştirilmemesine yönelik bir politika güdülmüştür. Yudenic, elde edilen Eleşkirt ve Beyazıt Ovaları hakkında Daşkov'a gönderdiği bir raporda Ermenilerin Türkler ve Kürtler tarafından terk edilen yerlere yerleşmek niyetinde olduklarını, bunun kendileri açısından kabul edilemez olduğunu beyan etmiştir. Zira Yudenic, savaştan sonra Ermenilerin bu topraklardan çıkarılmasının zor olduğunu düşünüyordu (Demirel, 1996, s. 75).

kısa bir süre sonra bu görevden alındı. Kafkas Cephesi yeniden düzenlendi ve General Yudenich 16 Mart 1917'de başkomutan sıfatıyla cephenin tek sorumlusu haline geldi (Bondarenko, 2013, s. 251). Yudenich bu süreçte mevcut kargaşa ortamında dağılan ordu disiplini üzerine çaba sarf etmesine rağmen çok da başarılı olamadı (Yüceer, 1996, s. 13). Zira Rusya'nın bir süredir kötüye giden genel durumundan ordu bütünüyle etkilenmişti. Ülkedeki büyük gıda krizi orduyu da etkisi altına almış ayrıca siyasi kargaşa ortamı askeriyeye de aynen yansımış durumdaydı. General Yudenich mevcut sorunların çözümüyle uğraşmayı ve bu sırada savunmada kalmayı düşünüyordu. Bu nedenle, daha önce Irak'taki İngiliz harekâtını kolaylaştırmak için İngilizlerin talebiyle genişletilmiş olan İran'daki seferi durdurmak gerektiğini düşünüyordu. Ancak hükümet onun ilerlemeye devam etmesini istemekteydi. General Yudenich'e göre gelen durumda Kafkasya'daki kazanımların kaybedilmesi söz konusu olabileceğinden İstanbul'a yapılması düşünülen çıkarmanın bir an önce yapılması savaşı bitirecek ve bu kendi bölgesindeki durum için de kesin çözüm olacaktı. Bu görüşlerini Genelkurmay'a ve hükümete ileten Yudenich'in öne sürdüğü gerekçeler reddedildi. Ardından geçici hükümetin Savaş ve Deniz Bakanlıklarının başına gelmiş olan Aleksandr Fyodoroviç Kerenskiy tarafından "zamanın gereklerini görmezden geldiği" gerekçesiyle Yudenich'in görevinden azledildiği açıklandı. Böylece Mart ayında Kafkas Cephesi Başkomutanı olan Yudenich'in bu görevi Mayıs'ta son bulmuş²⁰ oldu. Yudenich'in Petrograd'a döndüğünde Kerenskiy'e azil sebebini sorduğu ve sebep olarak kendisine açıkça "orduda çok itibarlı" olmasının gösterildiği iddia edilmektedir (Bondarenko, 2013, s. 250-251).

İç Savaş Yılları ve Sürgün Hayatı

General Yudenich 1917 yılı Mayıs'ının sonunda Petrograd'a gitti. Başkentte gördüğü durum savaşın devam ettirilmesi için oldukça elverişsizdi. Siyasi dalgalanma tüm şiddetiyle devam ediyordu. Gıda ve diğer temel ihtiyaç malzemelerinin tedariki konusunda yaşanan kriz de sürüyordu. Karargâhta ise askerlerle sivillerin birbirine karışmış olduğunu gözlemlemişti. Rusya'da olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bu günlerde yine de başladığı işin sonunu getirebilmek için Savaş Bakanıyla görüşmeye gitti. Burada soğuk karşılanmakla birlikte emekli edilmemesine karar verildi. Fakat yeni başkomutan olan devrim yanlısı General Brusilov'un karargâhında yapılan toplantılarda "devrimci subayların askerî teamülleri yok sayması" onu ve daha sonra birlikte mücadele edeceği Denikin gibi generalleri sarsmıştı. Nitekim çok geçmeden Karargâhta devrimci subaylar tarafından istenmediği kendisine bildirildi. Bunun üzerine Moskova'daki ailesinin yanına dönen Yudenich onları alarak Petrograd'a geri döndü ve bir süre hiçbir şey yapmadı (Şişov, 2004, s. 280-284).

General Yudenich'in eskiden beri Çar'a bağlılığı biliniyordu. Askerî ve sivil anlamda geleneği yok ettiğine inandığı devrim hareketine ilke olarak karşı olmakla birlikte karşı

²⁰ Yerine önce onun karargâhında görev yapan Mihail Alekseyeviç Prjevalskiy, Ekim ayında ise İlya Zuraboviç Odişelidze getirilmiştir (Şişov, 2004, s. 282). Kafkas Cephesindeki 1916-18 yılları arasındaki gelişmelerle Yudenich sonrası durum için bkz. (Güleç, 1978).

örgütlenmeye başlayan Beyaz Hareket'e²¹ de sessiz²² kalmıştı. Fakat devrimcilerin "bizden olmayan bize karşıdır" anlayışı onu Beyaz Hareket'in saflarına itti (Şişov, 2004, s. 284). Ekim Devrimi sonrası Yudenîç, Devrimciler tarafından düşman görüldüğünden Trabzon Harekâtı sırasında tanıştığı Amiral Homenko'nun dairesinde gizlenmek zorunda kaldı. Bu devrede devrim karşıtı oldukları gerekçesiyle ordudan atılmış birçok subayla tanıştı. Bu kişilerle birlikte devrim karşıtı bir ayaklanma çıkarmayı düşünmüşse de bunun olanaksızlığını gördüğünden kendisine yapılan Finlandiya'ya geçerek orada Beyaz Hareket'e katılması teklifini kabul etti (Bondarenko, 2013, s. 252).

Beyaz Hareket, Vrangel, Denikin, Semyonov gibi tanınmış generaller tarafından örgütlenilmektedir. Finlandiya ağırlıklı olmak üzere Estonya ve kısmen Letonya'ya kaçan ve sayıları hızla artan "Beyazlar" Rusya'da Bolşevik rejime son vererek²³ eski düzeni yeniden kurmak için hazırlık yapıyordu. Bu kapsamda İngiltere, Fransa ve hatta henüz savaştan çekilmediği dönemde Almanya'dan²⁴ destek alınıyordu. General Yudenîç, Amiral Kolçak tarafından 24 Mayıs 1918'de hazırlanan ordunun komutanlığına atandı (Mityurin, 2004, s. 212; Gorn, Margulies, Kirdetsov & Ivanov, 1927, s. 28-35; Golinkov, 1981, s. 64). Kuzeybatı Ordusu adı verilen bu kuvvetler müttefiklerden gelmeye başlayan silah yardımlarının ardından 1919 yazının sonunda harekete geçti. Yudenîç önce Yamburg ve Luga'yı ele geçirdi. Fakat İngilizlerden²⁵

²¹ Bolşevik idaresine ilk karşı tepki Güney Rusya'da Don Kuban Kozaklarından geldi. Çarlık döneminde daha özerk bir statüye sahip olan Kozaklar yeni yönetimi tanımadıklarını beyan etti. Nitekim muhalefetin de merkezi bu bölgeydi. İlk olarak General Alekseyev ve General Kornilov bir "gönüllüler ordusu" teşkil etti. Böylece Beyaz Ordunun ilk nüvesi teşkil edilmiş oldu. Bolşevik karşıtı gruplar Beyaz Hareket'e dâhil olmaktadır. İki merkezde yapılan Beyaz Ordu, Volga üzerinde Samarra ve Uralların ötesinde Omsk'ta komuta ediliyordu. Omsk şehrinde Amiral Kolçak, Doğu Sibiry'a da Gregory Semenov, kuzeyde Arhangelsk bölgesinde Nikolas Çaykovski, Baltık hattında Yudenîç komutayı üstlenmişti. Beyaz Hareket'in kuvvetleri dikkate alındığında güçleri azımsanmayacak bir derecede idi. Doğuda Kolçak Ordusu ve Çek kuvvetleri, batıda Leh Ordusu, Baltık'ta Yudenîç Ordusu, kuzeyde Fin Ordusu, güneyde Denikin güçleri vardı (Bakar, 2012, s. 2-3). Yudenîç'in sorumluluk sahası için bkz. Ek-2.

²² Yudenîç Mart Devrimi sırasında Erzurum'da iken kendisini herhangi bir partiye ya da hiziplere bağlamamaya dikkat ederek beklemeye geçmişti. Kısa süre sonra devrimin onun konumunu ne kadar zayıflattığını gördü ve 1919'da kararlı bir Bolşevik karşıtı oldu (Luckett, 1971, s. 304).

²³ Bolşevizm'e sert bir darbe vurmaya hedefleyen hareketin hedefi Petrograd'dı. Ancak şehir sıkı bir tahkimatla korunmaktaydı. Teller çekilmiş, mayınlar döşenmiş, şehrin tüm unsurlarıyla savunulması için güçlü bir hazırlık yapılmıştı. Bolşevik tarafından bakıldığında ise Yudenîç'in hareketi İngiliz inisiyatifine yakın kabul edilmekteydi (Gorn, Margulies, Kirdetsov & Ivanov, 1927, s. 5).

²⁴ Almanya, Brest Litovsk sonrası Bolşevik karşıtı yapılanmalara destek kararı almış, Yudenîç de ortak düşmana karşı Almanlarla iletişim kurulabileceğine karar vermiştir. Nitekim 1918 yılı yazında Fon Rozenberg ile bir görüşme gerçekleştirmiştir (Sadıgov, 2020b, s. 257).

²⁵ Bu süreçte İngiliz Genelkurmayı, Yudenîç'in Petrograd'a yönelik planlı ilerlemesini başarısız bir girişim olarak görme eğilimindeydi ve hatta ordusunun Güney Cephesi'ne taşınmasını savundu. Ancak Bolşeviklerin zayıf yönlerinden etkilenen diğer İngiliz gözlemciler aynı fikirde değildi. Yudenîç'in düşüncesi ise orduda firarların başladığı bu esnada savaşa kapasitesini kaybetmeden Petersburg'a derhal bir saldırı yapılmasıydı. Yamburg'un alınmasından sonra Yudenîç ana hamlesini Yamburg-Petrograd demiryoluna yönlendirebilecek bir konumdaydı. Aynı zamanda, Petrograd ile Moskova arasındaki iletişim hatlarını kesmeyi ve böylece şehri izole etmeyi planlamıştı. Denikin'in birlikleri ise Güneyde Moskova'yı tehdit ediyordu. Yudenîç, Denikin'in elindeki kuvvetlere benzer bir güce sahip değildi. Kuzey-Batı Ordusunun ana kollarını ve yanlarını korumak için yeterli kuvveti

gelen silahların çok kötü durumda olduğu, top mermilerinin ve el bombalarının çoğu zaman patlamadığı, gönderilen uçakların uçuş yapacak durumda olmadığı anlaşıldı. Ordu, asker sayısı (18.000 civarı) bakımından da oldukça yetersizdi (Bondarenko, 2013, s. 253).

Bu şartlar altında Ekim'de Petrograd saldırısını başlatan²⁶ Yudenîç sert bir direnişle karşılaştı.²⁷ Başlangıçtaki başarılı sürece rağmen²⁸ daha sonrasında Kızıl Ordu'nun başlattığı karşı taarruz sonucu Estonya sınırına kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Yeni kurulan Estonya devleti Beyaz Hareket'e destek verdiği için Kızıl Ordu tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Kızıl Ordunun daha fazla tepkisini çekmemek için Estonya Hükûmeti perişan haldeki Kuzeybatı Ordusunu Ocak 1920'de silahsızlandırdı ve yakaladığı mültecileri kamplara yönlendirdi. Yol yapımında çalıştırılan mültecilerin birçoğu açlık ve soğuktan öldü (Mityurin, 2004, s. 214). General Yudenîç bu ağır durum karşısında 22 Kasım 1919'da Kuzeybatı Ordusunu fesheden emri imzaladı (Vasilyev, 2019, s. 468; Alekseyev, 1991, s. 334). Ocak 1920'de General Yudenîç, Finlandiya'da savaş hazırlıklarının yapıldığı sırada, Estonya'nın bağımsızlığı gündeme geldiğinde karşı tutum sergilemiş olduğu gerekçesiyle yanındaki subaylarla birlikte Reval'deki bir otelde tutuklandı. Fakat Estonya hükûmeti onu Kızıl Ordu ile yapacağı pazarlık için kullanmadan İngiliz Elçiliği araya girdi ve serbest bırakılmasını sağladı (Bondarenko, 2013, s. 253; Gorn vd., 1927, s. 160).

Yudenîç artık mücadeleyi devam ettirmesinin imkânsız olduğunu gördü ve Letonya üzerinden İsveç'e eşi Aleksandra Nikolayevna'nın yanına gitti. İkili Stockholm üzerinden İngiltere'ye hareket etti ve daha sonra temelli kalacakları Fransa'nın Nice şehrine geldi. Burada Saint Laurent du Var kasabasında bir çiftliğe yerleştiler. 1920'li yıllarda Fransa'da birçok göçmen Rus subayı bulunuyordu. Yudenîç'in evi bu subaylar tarafından sıklıkla ziyaret edilmekteydi. Kendisine zaman zaman Sovyet Hükûmetine karşı hazırlanan planlara katılması teklif edildiyse de askerî ve siyasi işleri kesin olarak bıraktığını belirterek teklifleri geri çevirdi (Bondarenko, 2013, s. 253-254).

olmadığı için, Petrograd'a yapılacak herhangi bir hareketin hızlı ve kararlı olması gerektiğinin farkındaydı. Diğer taraftan şehre ulaşıktan sonra bu defa nasıl tutacakları sorunuyla da yüzleşmek zorunda kalacaklardı. Ancak Beyaz Ordular Petrograd'ı ele geçirebilirlerse, bunun Bolşeviklerin morali üzerindeki etkisi yıkıcı olacaktı. Devrimin yapıldığı şehir Sovyetler için hayati öneme sahip bir semboldü (Luckett, 1971, s. 316-317).

²⁶ Müttefikler, bu harekât için vereceklerini ifade ettikleri desteği, Yudenîç kuvvetlerine vermemişler ve Riga'nın savunmasına yönelmişlerdi (Sadıgov, 2020b, s. 270)

²⁷ Ekim 1919'da General Yudenîç komutasındaki Beyaz kuvvetlerin Petrograd'a yönelik son hamlesi, Troçki'nin kişisel çabalarıyla ve halkın şehrin kapılarında toplanıp kuvvetli direnişi ile geri püskürtülmüştü. Bu süreçte Tuğamiral Walter Cowan komutasındaki İngiliz deniz kuvvetlerinin bölgedeki rolü de dikkat çekicidir. Zira Petrograd Beyaz kuvvetler tarafından alınsa bile, Finlandiya Körfezi'ndeki Neva'nın girişine komuta eden Rus kale adası ve Kronstadt deniz üssü Bolşeviklerin elinde kalsaydı hala kontrolü ellerinde bulunduracaklardı. Nitekim Yudenîç harekâtı başarısız olduktan sonra da İngiliz filosu Kronstadt'ta yerleşik Bolşevik güçleri tehdit etmek, Estonya kıyı şeridini bombalamaya karar verirlerse onlarla çarpışmak ve ileri bir üs olarak Reval'i korumak gibi amaçlarla orada kalmaya devam etmişti (Fuller, 2019, s. 553-555).

²⁸ Harekâtın kapsamlı detayı ve Yudenîç'in rolü için ayrıntılı bilgi için bkz. (Sadıgov, 2020b, s. 256-274).

Yudeniç'i Nice'de ziyaret edenler arasında komutanı olduğu Kafkas Ordusunun Tomilov ve Maslovskiy gibi bazı mensuplarının olduğu da bilinmektedir. Yudeniç bu subaylara Fransa'da yeni bir hayata başlamaları için yardımlarda bulunmuştur. En sık ziyaretçisi olan yakın dostu Maslovskiy'nin Rus Kafkas Ordusunun harekâtını ele alan bir eser üzerinde çalışmaya başladığı haberini alınca ona bir daktilo hediye etmiştir. Fransa'daki Rus göçmenleri arasında büyük saygı gören Yudeniç'in subay oluşunun 50. yılı Paris'teki bir salonda geniş bir katılımı kutlanmıştır. 1932 yılında sağlık durumu oldukça bozulmuş olan Nikolay Nikolayeviç Yudeniç bir süre hastanede yattıktan sonra 5 Ekim 1933'te 71 yaşındayken hayatını kaybetmiştir (Bondarenko, 2013, s. 253-254).

Biyograflar açısından spesifik bir kesit olarak ele alındığında, Çarlık Rusya'sının "kahraman"ı, Sovyet Rusya döneminin "işbirlikçi"si olarak görülen (Vasilyev, 2019) Yudeniç'in yaşamı, siyasal iktidarın söylemi belirleme gücünün kayda değer bir örneğidir. Önce, 1905 yılında Rus-Japon Savaşları'nın gazisi, Kafkas ve Doğu Cephelerinin kahramanı, "saldırı ve manevra dehası", efsanevi Piyade General Aleksandr Suvorov'un ekolünden gelen "Suvorov okulunun son komutanı" (<https://en.topwar.ru/2132-poslednij-polkovodec-suvorovskoj-shkoly.html>) olarak görülen Yudeniç, hayatının ikinci evresinde Bolşevikler açısından "İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapan" ihtiraslı bir komutan portresine dönüştürülmüştür. Sovyet yazınında Yudeniç ve diğer Beyaz Hareket komutanları "gülünç ve zayıf iradeli İtilaf uşakları", "çeteciler" "haydutlar" veya "servet avcısı" gibi ifadelerle tanımlanmıştır. Yudeniç hayatını kaybettiğinde İzvestia gazetesinde ondan bahisle "Ölümler İyidir ya da Hiçtir" isimli bir makale yayımlanmıştır (Vasilyev, 2019, s. 476-478). Böylece Sovyet döneminin tarihsel anlatısında, Petrograd önlerine kadar gelen, İç Savaş döneminin "azılı düşmanı" olarak karşıt cephede konumlandırılmıştır. Biyografik anlatımda tarihe hangi yönden bakıldığıнын, zaman, kişi ve olaylar arasındaki bağın ne derece önemli olduğunu (Akyıldız, 2017, s. 233) Yudeniç'in yaşamı bir kez daha kendi şahsında örneklemektedir.

SONUÇ

Nikolay Nikolayeviç Yudeniç'in yaşamı Çarlık Rusya'sından Sovyetler Birliği'nin kurulmasına giden değişim ve dönüşüm sürecine tekabül etmektedir. Askerî kariyerinde başarılı bir eğitim hayatı geçiren Yudeniç, XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızla gelişen Rus yayılcılığının önemli kurumsal yapı taşlarından olan askerî okullardan yetişmiştir. Yudeniç'in mezun olduğu Petersburg'da bulunan Nikolayev Genelkurmay Akademisi bu noktada önem kazanmaktadır. Nitekim başta Türkistan ve diğer Rus genişleme sahalarında görevli komutanlara bakıldığında bu akademinin etkisi ideolojik ve askerî yaklaşımlar bakımından dikkat çekmektedir.

Askerî eğitimini tamamladıktan sonra Yudeniç, Litvanya Muhafız Alayına bölük komutanı olarak atanmış, bir süre sonra da bu alayın bağlı olduğu 14. Kolorduda karargâh subayı olmuştur. 1892'de yarbay rütbesiyle merkezi Taşkent'te bulunan Türkistan Askerî Bölgesi'ne görevlendirilmiştir. 1894 yılında Pamir Seferi'nde kurmay başkanı olarak bulunmuştur. Bu seferde onun portresini betimleyecek şekilde "kararları kesin, sert, fikirlerini savunmada kararlı" olarak tanımlanmıştır. Türkistan

görevi sonrası getirildiği 18. Tüfekli Alayının komutanlığında alay yönetimindeki kabiliyeti ön plana çıkmıştır. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda da ordu içinde inisiyatif alma durumu yanında sevk ve idaredeki başarısıyla ününü arttırmıştır.

1905 yılındaki devrimci ayaklanmalara yakından tanık olan Yudenich, isyanların bastırılmasında görev alması dolayısıyla gelişmeleri gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu evrede Çarist yaklaşımı daha da kuvvetlenen Yudenich, Çar'ın tek dayanağının ordu olduğu kanaatini edinmiştir. Tiflis'te bulunan Rus Kafkas Ordusu karargâhına görevlendirildikten sonra Vorontsov Daşkov ve karargâh mensuplarıyla iletişimi geliştirmiş ve saygılarını kazanmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ordunun kurmay başkanlığına getirilmiş olan General Yudenich,, olası bir Türk-Rus savaşına dair hazırlıkları önceden yapmıştır. Öncelikle savunma esaslı bir plan oluşturan Yudenich, cepheyi tanımasının avantajlarını kullanmıştır. Sarıkamış Muharebeleri'nde Karargâhın fikrinin aksine geri çekilme düşüncesine kesinlikle karşı çıkmıştır. Nitekim Ruslar Sarıkamış'ı savunmayı başarmış, üstün duruma gelerek ileri harekâta başlamıştır. Kararlılığının getirdiği başarı Yudenich'i Kafkas Ordusu Komutanlığına taşımıştır. Erzurum Harekâtı'nda da organizasyonu yürüten Yudenich, lojistik imkânlarını geliştirdikten sonra Grandük'ü de ikna ederek ani bir taarruzun ve bir dizi muharebenin ardından Erzurum'un ele geçirilmesini sağlamıştır. Böylece Ruslar, güneyde Muş ve Bitlis'in, sahilde Trabzon'un dâhil olduğu geniş bir hareket alanı kazanmıştır.

Yudenich, Rusya'daki rejim değişikliğinin ardından ilk olarak başkomutan sıfatıyla tek sorumlu haline geldiyse de kısa süre sonra görevden azledilmiştir. Bu süreçte devrim karşıtı oldukları gerekçesiyle ordudan atılmış subaylarla birlikte hareket ederek Beyaz Hareket'e katılmıştır. Beyaz Hareket içerisinde Kuzeybatı Ordusuyla 1919 yılında iki defa Petrograd'a ilerlemiş ancak başarılı olamamıştır. Çok geçmeden Kuzeybatı Ordusu da dağılmış, Yudenich önce İngiltere'ye ardından Fransa'ya gitmiştir.

Yudenich'in yaşamı, tarihi hadiselerle ne zaman ve hangi yönden bakıldığı, kişi ile olaylar arasındaki bağın ne derece önemli olduğu gerçeğini bir kez daha vurgular nitelikte olarak somut bir örnek oluşturmaktadır. Hayatının her iki yönü arasındaki çizgide, "gazi", "saldırı ve manevra dehası" ve "kahraman" konumunda iken; yönettiği ordular Petrograd'a 20 km kala yenildiğinde Sovyet döneminin tarihsel anlatısında "işbirlikçi" şeklinde nitelenerek İç Savaş'ın azılı düşmanı olarak karşıt cephede konumlandırılmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Nikolay Nikolayevich Yudenich was born in 1862. Yudenich, had a successful education life in his military career. He was trained in military schools, which were one of the important institutional building blocks of the rapidly developing Russian expansionism in the second half of the century. The Nikolayev General Staff Academy in Petersburg, where Yudenich graduated, gains importance at this point. As a matter of fact, the influence of this academy draws attention in terms of ideological and military approaches, especially when we examine the commanders in Turkestan and other Russian expansion areas. After his military education, he served in various military staff and frontline positions. He preferred the Lithuanian Guard Regiment in

Warsaw as his first place of duty. One of the missions that brought him to the fore in his career was the Russo-Japanese War.

Shortly before the outbreak of World War I, he was appointed Chief of Staff of the Caucasus Military District. In December 1914, he had a significant impact on the Sarikamış Operation, which resulted with the defeat of the 3rd Army. Yudenich prepared an attack plan in the Erzurum campaign, which lasted from the end of 1916 to February 1917. He displayed his military skills first in the capture of Erzurum by the Russians and then in the Trabzon operation. As of these dates, his reputation and prestige as a heroic soldier in Tsarist Russia increased. For Yudenich, the event that started a new era in his life was the February Revolution. In this process, Yudenich, who was appointed as the commander of the Caucasian Front, continued the offensive against the Turks. However, in the atmosphere brought by the revolution, the problems in the army caused the troops to be stopped and withdrawn. Soon Yudenich was removed from the front command for refusing to follow the Provisional Government's order to continue the offensive.

By the end of May 1917, the political upheaval in Russia was continuing with all its violence. Very soon it was reported to Yudenich that he was not wanted by the revolutionary officers. General Yudenich's loyalty to the Tsar was known from time immemorial. He was opposed in principle to the revolutionary movement, since he believed that it destroyed the tradition in the military and civilian sense, but also remained silent about the White Movement, which began to organize against it. But his exclusion by the revolutionaries pushed him into the ranks of the White Movement. He went to Finland in November 1918, where he joined the struggle against the Bolsheviks. Yudenich was given the task of leading the anti-Bolshevik movement in the north-west of Russia.

The White Movement was led by well-known generals such as Wrangel, Denikin, and Semyonov. The "Whites" were preparing to put an end to the Bolshevik regime in Russia and restore the old order. In this context, support was received from England, France and Germany. General Yudenich was appointed to the command of the army prepared by Admiral Kolchak on May 24, 1918. Troops under his leadership advanced to Petrograd twice, in May-June and September-October 1919. However, the strong resistance of the Bolsheviks and the subsequent counter-offensive resulted in the defeat of the Yudenich armies. In January 1920, Yudenich announced the disbandment of the North-Western Army.

Yudenich saw that it was impossible for him to continue the struggle. He first went to England and then to Nice, France. Although he was offered to participate in the plans prepared against the Soviet Government from time to time, he turned down the offers, stating that he remained away from military and political affairs. Yudenich, who first settled in Nice, France, died on October 5, 1933 in Cannes.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muafır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

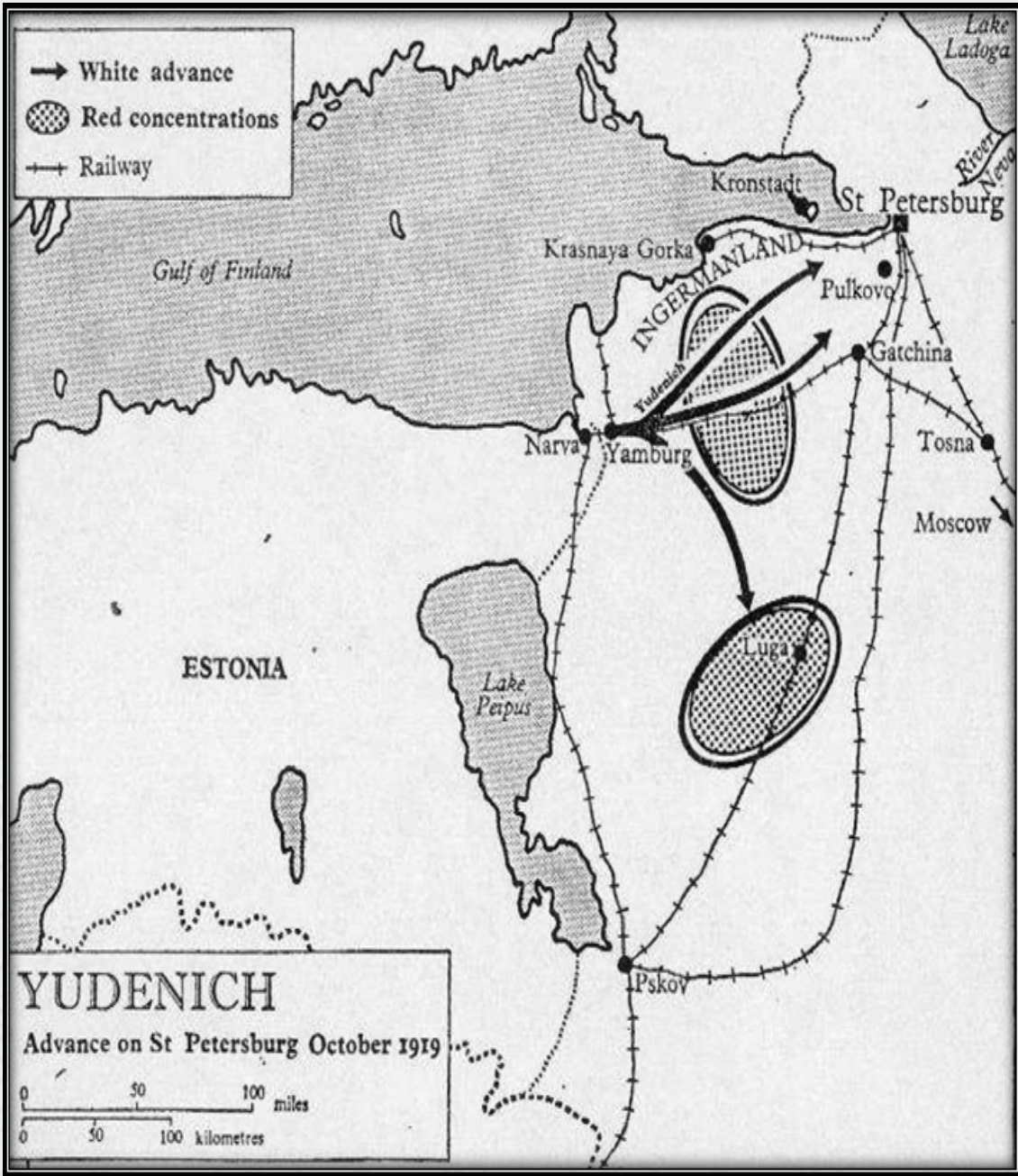
<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Akarca, H. D. (2014). İlmî işgal: Birinci Cihan harbi'nde Rus bilim adamlarının Trabzon ve civarında gerçekleştirdikleri arkeolojik faaliyetler. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9(17), 21-30.
- Akyıldız, A. (2017). İnsanı yazmak: 19. yüzyıl Osmanlı biyografi yazıcılığı ve problemleri üzerine bir değerlendirme. *Osmanlı Araştırmaları*, 50(50), 219-242.
- Alekseyev, S. A. (1991). *Деникин. Юденич. Врангель* [Denikin, Yüdeniç, Vrangel]. Moskova: Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelstvo.
- Allen, E. D. & Muratoff, P. (1966). 1828-1921 Türk-Kafkas sınırındaki Harplerin tarihi, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Alman Yarbay Guze. (2007). *Birinci Dünya savaşı'nda Kafkas cephesi'ndeki muharebeler*. Yarbay Hakkı (Çev.). A. Keskin (Haz.). Ankara: Genelkurmay Yayınları.
- Altınbilek, H. & Kır N. (1993). *Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kafkas Cephesi 3ncü ordu harekâtı Cilt II birinci kitap*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- Askarova, A. (2010). *Türk – Rus ilişkilerinde Eçmiyadzin Ermeni katogikosluğu'nun yeri (1914 – 1983)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bakar, B. (2012). *Esir şehrin misafirleri Beyaz Ruslar*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Bilgin, M. (2015). *Birinci Dünya savaşı'nda Kafkas cephesi sol kanat muharebeleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bondarenko, V. (2013). *Герои Первой Мировой* [Geroi Pervoy Mirovoy]. Moskova: İzdatelstvo Molodaya Gvardiya.
- Çakmak, F. (2005). *Birinci Dünya Savaşı'nda doğu cephesi harekâtı -1935 Yılında Harp akademisinde verilen konferanslar*. Tetik, A., Kiper, S. vd. (Yay. Haz.). Ankara: ATASE Yayınları.
- Demirel, M. (1996). *Birinci Dünya harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni hareketleri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Fuller, H. (2019). Great Britain and Russia's Civil War: The Necessity for a Definite and Coherent Policy. *The Journal of Slavic Military Studies*, 32(4), 553-555.
- General Nikolski (1990). *Sarıkaş Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Golinkov, D. (1981). *The Secret war against Soviet Russia*. Moskova: Novosti Press Agency Publishing House.
- Gorn, B., Margulies, S., Kirdetsov, G. & İvanov, N. H. (1927). *Юденич Под Петроградом из белых мемуаров* [Yüdeniç Pod Petrogradom iz belih memuarov]. Ленинград: Красная газета.
- Güleç, F. (1978). *Birinci Dünya harbinde Türk harbi İnci Cilt, 2nci kısım Kafkas cephesi, 2nci ordu harekâtı 1916-1918*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Günay, N. (2015). Yeniköy anlaşması'nın Ermeniler üzerindeki etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni işbirliği. *Gazi Akademik Bakış*, 8(16), 63-93.
- Kersnovskiy, A. A. (1994). *История Русской Армии* [İstoriya Russkoy Armii]. (C. 4). Moskova: İzdatelstvo Golos.
- Kurat, A. N. (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Luckett, R. (1971). *The White generals an account of the white movement and the Russian civil war*. London: Longman Publications
- Mahmud Muhtar, (1999). *Maziye bir nazar Berlin antlaşmasından Harb-i umûmîye kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya münasebetleri*. E. Kılınç (Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Maslovskiy, Y. V. (2015). *Великая Война на Кавказском Фронте 1914-1917*[Velikaya Voyna na Kavkazckom Fronte 1914-1917]. Moskova: İzdatelstvo Veçe.
- Mityurin, D. V. (2004). *Гражданская Война: Белые и Красные*[Grajdanskaya Voyna: Belie i Krasnie]. Saint Petersburg: Poligon.

- Nerimanoğlu, K. V. (2021). Rusya devlet askeri-tarihi arşivinde ve diğer I. Dünya savaşı kaynaklarında Sarıkamış trajedisi. *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu 13-16 Eylül/September 2018 – Bakü Bildiriler*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Öksüz, H. & Usta, V. (2018). *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu hayatı, hatıratı, Trabzon'un yakın tarihi ve Yassıada mektupları*, Trabzon: Serander Yayınevi.
- Özkan, M. (2017). Çarlık Rusya'nın askeri okulu: Nikolaevskaya akademisi. *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*. A. Demir, T. Kalkan vd. (Ed.), Ankara: Gece Kitaplığı.
- Price, M. P. (1918). *War & revolution in Asiatic Russia*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Sadıgov, R. (2019). Rus kaynaklarına göre Sarıkamış harekâtı. *SUTAD*, 46, 279-302.
- Sadıgov, R. (2020a). Birinci Dünya savaşı'nda Erzurum'un işgali: Rus basını ve literatürüne göre İşgalin Rusya'da ve dünyada yankılanması, *Osmanlı Araştırmaları*, 55(55), 281-318.
- Sadıgov, R. (2020b). *Kanlı dört yıl – Rus iç savaş tarihi (1917-1920)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Salt, J. (2014). Ermeni tehciri: “askeri mecburiyet” gerekçesi. *Ermeni Araştırmaları*, 48, 65-76.
- Şişov, A. V. (2004). *Юденич Генерал Суворовской Школы*[Yudeniç General Suvorovskoj Şkoly]. Moskova: İzdatelstvo Veçe.
- Tekir, S. (2021). *Beyaz Harp*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Usta, V. (2004). Rus bilimler akademisi heyeti tarafından işgal yıllarında Trabzon'da yapılan çalışmalar ve Rusya'ya götürülen eserler, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 153, 11-24.
- Vasilyev, K. İ. (2019). 'От Белобандита' До Героя: Как Менялся Образ Генерала Н. Н. Юденича в Отечественной Прессе (1924-2019) ['Ot Belobandita' Do 'Geroya': Kak Menyalsya Obraz Generala N. N. Yudeniça v Oteçestvennoy Presse (1924-2019)]. *Военная История России XIX-XX Веков*[Voenmaya İstorii Rossii XIX-XX Vekov]. Saint Petersburg.
- Yarbay Selahaddin (2006). *Kafkas cephesi'nde 10ncu kolordunun Birinci Dünya savaşı'nın başlangıcından Sarıkamış muharebelerinin sonuna kadar olan harekâtı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Yavuz, A. E. (2019). *Birinci Dünya savaşı'nda Trabzon'da çıkarılan Rus işgal gazetesi Trapezondskiy Voenny Listok (1-125. Sayılar / Kasım 1916-Mart 1917)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Yüceer, N. (1996). *Birinci Dünya savaşı'nda Osmanlı ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını kazanması 1918*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Zayonçkovskiy, A. M. (2002). *Первая Мировая Война* [Pervoaya Mirovaya Voyna]. Saint Petersburg: Poligon.
- <https://en.topwar.ru/2132-poslednij-polkovodec-suvorovskoj-shkoly.html> “The last commander of the Suvorov school” (05.08.2021)
- <https://academic.ru/>, “Генерал-квартирмейстер” sorgusu, (01.09.2021)
- <https://www.prlib.ru/en/history/619421> (12.09.2021)

EKLER

Ek 1: Beyaz Ordu Harekâtı İçerisinde Yudenich'in Konumu Ekim 1919 (Luckett, 1971, s. 301)

Ek 2: General Nikolay Nikolayevič Yudenič ve Kurmayları 1919 (Luckett, 1971, s. 303).

HAKAN-I SABIK'TAN HAKAN-I MAĞFUR'A: II. ABDÜLHAMİD'İN ÖLÜMÜNÜN YERLİ VE YABANCI GAZETELERDEKİ YANSIMALARI *

FROM EX-SULTAN TO FORGIVEN ONE: REFLECTION OF ABDULHAMID II'S DEATH IN TURKISH AND FOREIGN NEWSPAPERS

Fikrettin YAVUZ *
Zeynep İSKEFİYELİ **

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
fyavuz@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3161-457X

Sakarya / TÜRKİYE
** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
zcumhur@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3841-815X

Sakarya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

II. Abdülhamid, Ölüm, Cenaze,
İmaj, Osmanlı Gazeteleri,
Yabancı Gazeteler

Keywords

Abdulhamid II, Death, Funeral,
Image, Ottoman Newspapers,
Foreign Newspapers

Başvuru/Submitted: 10/01/2022

Kabul/Accepted: 24/03/2022

Öz

Osmanlı Devleti'nin en uzun süre tahtta kalan padişahlarından biri olan II. Abdülhamid, yaklaşık otuz üç yıl devam eden saltanatının ardından 1909'da tahttan indirildi. Saltanatı boyunca önce 1870'lerin ortalarındaki Balkan Krizi'nde, sonra bilhassa 1890'lardaki Ermeni isyanlarında aldığı tedbirler nedeniyle Batı kamuoyunda olumsuz ithamlara ve yakıştırmalara maruz kaldı. Osmanlı Sultanı olarak sürekli ötekileştirilen II. Abdülhamid için hakaretlere varan "Kızıl Sultan/Red Sultan", "Büyük Cani-Katil/Great Assassin" ve "Mel'un Abdul/Abdul the Damned" gibi yakışsız tabirler kullanıldı. Sultan Abdülhamid'in bu menfi imajını Batı kamuoyunda en fazla işleyen, gazeteler olmuştur. Benzer bir durum Jön Türk hareketinin mensuplarınca yayımlanan gazetelerde de dikkati çekmektedir. Sultan'ın muhalifleri olarak önce Osmanlı coğrafyasında daha sonra yurt dışında birçok yerde çıkarılan gazete ve dergilerde Osmanlı Sultanı'na karşı menfi yayınlar yapılmış ve Abdülhamid imajının olumsuz yönde gelişmesine neden olunmuştur. Tahttan indirildikten sonra Osmanlı gazetelerinde "hakan-ı sabık" yabancı gazetelerde ise eski sultan anlamlarına gelen "ex-sultan" ifadesi kullanılan II. Abdülhamid önce Selanik'te daha sonra ise Beylerbeyi Sarayı'nda toplamda dokuz yıl sürgün hayatı yaşadı. Şubat 1918'deki vefatı sonrasında Osmanlı gazetelerinde "hakan-ı mağfur, yabancı gazetelerde ise "death sultan" şeklinde gazete sütunlarına haber oldu.

Bu çalışmada II. Abdülhamid'in ölümünün yerli ve yabancı basındaki yansımalarının irdelenmesi hedeflenmektedir. Atı, İkdam, Sabah, Tanin, Tasvir-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun ve Vakit gibi Osmanlı gazeteleri ile İngiliz, Fransız ve Amerikan basınının önde gelen gazeteleri çalışmanın kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede yerli ve yabancı gazetelerde ilk olarak II. Abdülhamid'in ölümü ve cenaze merasiminin nasıl tasvir edildiğinin betimlenmesi, ikinci olarak Sultan hakkındaki görüşlerinde menfi/müspet herhangi bir değişme olup olmadığının tespit edilmesi hedeflenmektedir. Böylece yerli ve yabancı basın tahttan indirildikten dokuz yıl sonra Abdülhamid'e yaklaşımı da mukayese edilmiş olacaktır

Abstract

Abdulhamid II, one of the longest reigning sultans of the Ottoman Empire, was dethroned in 1909 after his reign that lasted for about thirty-three years. During his reign, he was exposed to negative accusations and ascriptions in the western public opinion because of the measures taken by him firstly in the Balkan Crisis in the mid-1870's, and then, especially in the Armenian Rebellions of 1890's. For Abdulhamid II, being constantly alienated as the Ottoman Sultan, it was used improper expressions like "Red Sultan", "Great Assassin" and "Abdul the Damned". Newspapers became

* Bu çalışma 22-24 Ekim 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilen Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

the main element highlighting this negative image in the western public opinion. The similarity can be observed in the newspapers published by the members of the Young Turk movement. As the opponents of the Sultan, negative publications were made against the Ottoman Sultan in newspapers and magazines firstly published in the Ottoman geography and then in many places abroad, causing the image of Abdulhamid II to develop in a negative way. Abdulhamid II, who was called as "ex-sultan" after his dethronement both in the Ottoman and western newspapers, lived for nine years in exile at first in Thessaloniki and then at Beylerbeyi Palace. After his death in February 1918, he was reported in the Ottoman newspapers as "hakan-i mağfur/forgiven Sultan" and in the foreign newspapers as "death sultan". In this paper, it is aimed to examine the reflections of the death of Abdulhamid II in the national and foreign newspapers. Ottoman newspapers such as Atı, İkdam, Sabah, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Tercüman-ı Hakikat, Servet-i Fünun and Vakit and the leading newspapers of British, French and American presses constitute the sources of study. In this frame, it is aimed to describe firstly how Abdulhamid's death and funeral ceremony were portrayed, and secondly to determine whether there is any negative/positive change in their perception of the Sultan image in Turkish and foreign newspapers. Thus, it could be possible to compare Turkish and foreign newspapers' approach towards Abdulhamid after nine years of his dethronement.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın son, XX. yüzyılın ilk çeyreği dünyanın büyük güçlerinin birbirlerine karşı cephe almaları ve bu cepheleşme sonucunda insanlık tarihinin ilk büyük savaşının yaşandığı kaotik bir dönemi içerisinde barındırır. Bu sürecin ilk bölümünün önemli simalarından biri olan II. Abdülhamid devletlerarasındaki mücadelede mahir bir dış politika takip ederek, otuz yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirmesini sağlamıştır. Tahta çıktığında, birkaç yıldır kaynayan Balkanlar'daki krizle ve bunun sonucunda Osmanlı-Rus Savaşı ile yüzleşmek durumunda kalan Sultan, iktidarı bırakmak durumunda kaldığı Nisan 1909'a kadar, saltanatının ilk anından son anına kadar uluslararası ilişkilerin merkezinde yer almıştır. Bu süreç boyunca Batı'daki imajı menfi yönde bir durum arz eden Sultan Abdülhamid, sürekli ve dozu artan bir şekilde yakışıksız ve tahkir edici sıfatlara maruz kalmıştır. Bunun temel sebebi Balkan Krizi'nde bilhassa Ermeni isyan ve olaylarında aldığı tedbirlerdir. Bu çalışmanın amacı Sultan'ın ölümünün yerli ve yabancı basın tarafından kamuoylarına nasıl sunulduğu olduğu için bu hususların ayrıntılarına girilmemiştir. Üstelik II. Abdülhamid konusunda yapılmış çalışmalarda bu hususların altının çizilmiş olduğu da söylenebilir (bkz. Kurşun, 2011; s. 181-201, Kurşun, 2000; s. 105-118, Yazıcı, 2014; s. 233-247).

Abdülhamid'in ölümünün yerli ve yabancı basında ne şekilde ele alındığına geçmeden önce ölüm hadisesinin nasıl gerçekleştiğini kısaca tasvir etmekte fayda vardır. Tahttan indirildikten sonra Selanik ve daha sonra İstanbul'daki sürgün günlerinde Sultan çeşitli rahatsızlıklar geçirmiş 1917 yılının sonlarında ise Sultan'ın sağlık problemleri ve bu konudaki şikâyetleri artmaya başlamıştı (Çakmak, 2014; s. 207). Bu durum özel doktorunun tuttuğu günlük kayıtlarda da dikkati çekmektedir (Hülagü, 2007; s. 291-336.). Sabık Sultan'ı ölüme götüren süreç 5 Şubat tarihinde baş gösteren mide ağrısı ve soğuk algınlığı ile başlamıştır. Akşam yemeğini müteakip rahatsızlandıktan sonra, çağrılan doktorların yaptığı muayenede Sultan'ın rahatsızlığının ciddi olduğu anlaşılmıştı. Nitekim ilk bulgular nefes darlığı, çarpıntı, sol ciğerde kan toplaması ve nabız düşüklüğü gibi ciddi bulgulardı. Durum saraya bildirildikten ve özel bir doktor heyetinin tedavisinden sonra kısa bir süre şikâyetleri azalan Sultan'ın sağlık durumu tekrar ciddileşti. Özel doktoru Atıf Hüseyin Bey'in anlattığına göre 10 Şubat 1918 Pazar günü öğleden sonra saat 14:45'te Sultan kendisini çağırıp hacamat yapmasını istemiş, ardından dışarı çıkıp Şehzade Selim Efendi ile görüştüğü esnada Sultan'ın bayıldığı haberiyle Harem Dairesi'ne geri dönmüştü. Atıf Hüseyin Bey hatıratında, "*hareme vardığımda Sultan'ın korktuğu şey başına gelmiş*", diyerek ölüm sahnesi ve kendisinin yaptıklarını detaylarıyla aktarmıştır (Hülagü, 2007; s. 345). Sultan'ın ölümü, cenaze merasimi ve defin işlemleri literatürde yaklaşık olarak benzer bir şekilde tasvir edilmektedir. Özetlemek gerekirse, Abdülhamid'in ölümüne çok üzülen kardeşi Sultan Reşad padişahlara mahsus bir alayla atası II. Mahmud türbesine defnine irade buyurmuştur. Sabık Sultan'ın naaşı Topkapı Sarayı'na getirilmiş, Hırka-i Saadet Dairesi'nde yıkanıp kefenlenmiştir. Ardından nazır, ulema, siyasetçi gibi kalabalık bir devlet ricalinin katılımı ile cenaze namazı Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından kılınmıştır. Oradan Divanyolu'na

çıkarılan tabut yol boyunca iki sıra asker arasında Sultan Mahmud türbesine getirilmiş ve buraya annesinin yanına defnedilmiştir (Çakmak, 2014, s. 210-213, Georgeon, 2006; s. 603, Akpınar, 2017; s. 413-415).

Yaşadığı dönemde dünya sahnesinde her daim dikkat çeken bir figür olan Sultan Abdülhamid'in ölümü eski günlerde olduğu gibi onu yine yerli ve yabancı kamuoyunda gündeme getirdi. Tahttan indirildikten sonra Osmanlı gazetelerinde "hakan-ı sabık" yabancı gazetelerde ise eski sultan anlamlarına gelen "ex-sultan" ifadesi kullanılan Abdülhamid için artık yeni sıfatlar görünür olmuştur. Bu çalışmada ilk olarak yabancı ülke daha sonra Osmanlı gazetelerinde Sultan'ın ne şekilde hatıra getirildiği üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede öncelikle iktidarı esnasında belki de en fazla mücadele ettiği İngilizlerin daha sonra Amerikan ve Fransızların gazeteleri ele alınacaktır.

1. İngiliz Gazeteleri

İngiliz basınında II. Abdülhamid'in ölümü ile ilgili ilk haberler hemen ertesi gün telgrafla kısa bir bilgilendirme şeklinde hemen bütün gazetelerde yer aldı. Avrupa gazeteleri bu bilgiyi Reuters Ajansı vasıtasıyla Viyana ve Amsterdam üzerinden aldıklarını kaydederken, gazetelerden bazıları sadece çok kısa ölüm haberini yaparken bazıları ise saltanatı ile ilgili uzun ve ilginç değerlendirmelere yer vermiştir. 11 Şubat tarihli İngiliz gazeteleri haber başlıklarına, "*Abdülhamid Öldü, Eski Sultanın Ölümü*" gibi ifadeleri taşıyarak durumu kamuoylarına aktardılar. Müteakip günlerdeki haber-yorum detaylarına bakıldığında saltanatının üzerinden dokuz yıl geçmiş olsa da gazetelerin Abdülhamid'in iktidar yıllarındaki yaklaşımlarından herhangi bir taviz vermedikleri dikkati çekmektedir. İngilizlerin önemli gazetelerinden biri olan *Pall Mall Gazette*, Reuters Ajansı telgrafından iktibasla ölüm nedeninin zatürre olduğunu ve resmi cenaze merasimi yapılacağı bilgisini paylaştıktan sonra Sultan'ın tahta çıkış sürecini izah ederek Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra denge politikası takip etmeye başladığını kaydetmiştir. Diğer birçok gazete haberinde görüleceği üzere bu haberde de Sultan hakkında yirmi yıl önce yazılan olumsuz yazılardaki vurgular ve tanımlamalar tekrar gün yüzüne çıkarılmıştır. Zulmeden, Hıristiyanlara özellikle Ermenilere acı çektiren zalim hükümdar şeklinde tasvir edilen Abdülhamid'in Müslümanlığına da vurgu yapılmıştır. Bağdat Demiryolu yapımı, ordunun modernizasyonu ve Wilhelm'in ziyaretleri ile Almanlarla yakınlaşmasının üçlü ittifakın temellerini attığı kaydedilen haberin en dikkat çekici yorumlarından biri de Saltanatı'nın ülkesi için uzun bir şanssızlık dönemi olduğu şeklindeki olumsuz yaklaşım ve bunu müteakip yazılanlardır. Haberin bu kısmında ilginç bir değerlendirme dikkati çekmektedir. Haberde Abdülhamid'in takip ettiği siyasetinin güçlülüğüne işaret edilirken tahttan indirilmesinden sonra işten el çekirildiği için meydana gelen olaylarının Osmanlı Devleti'ni yıkıma sürüklendiği ifadelerine yer verilmiştir. Batı gazetelerinde nadir görülen bu tarz müspet değerlendirmeler haber ve yorumlarda ancak satır aralarında bulunabilir.

Haberin bundan sonrasında Sultan'ın saltanat devrinde de sürekli öne çıkarılan suikast korkusunda bahsedilirken, bu korkunun onu "serinkanlı bir zalimliğe ittiği" ileri sürülmekte, ardından tahttan indirildikten sonraki hayatıyla ilgili İngiliz *Daily*

Chronicle'in ünlü muhabiri M. H. Donohoe'nin söylediği olumsuz hususlar öne çıkarılmıştır. Adıgeçen muhabirin söyledikleri Batı'daki Abdülhamid imajında çok da fazla bir değişim olmadığını gözler önüne sermektedir:

"Bugünün Abdülhamid'i yalnız ve mutsuz bir adamdır. Asık suratlı ve alingan...tebaasını şedit ve haksız yere ölüme gönderdi... vesveseli... suikastten korkan...zehirlenme korkusundan muzdarip..."

Sultan Abdülhamid'in vehmi yani birtakım korkuları olduğu birçok kaynakta belirtilmektedir. Ancak Batı gazetelerinde bu duruma olduğundan daha fazla atıf yapıldığı, doğrusu bunun abartıldığını söylemek gerekir. Bu haberde de durum farksız değildir. Gazetede en ilginç değerlendirme en sona bırakılmış ve Abdülhamid hakkında yarı olumlu yarı olumsuz şu ifadelere yer verilmiştir:

"Uzun süre zamanın en nefret edilen adamlarından biri olarak hatırlanacak. Ancak geleceğin Türk tarihçileri onun Saltanat dönemini Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya milletleri arasında mevkisini koruduğu son dönem olarak hatırlayacaklar gibi..." ("Abdul Hamid Dead", *Pall Mall Gazette*, February 11, 1918, s. 1-2).

11 Şubat tarihli İngiliz gazetelerinden bazıları Abdülhamid'in ölümünü ele alırken saltanatı ve kişiliği ile ilgili olarak önyargılı olduklarını, iktidar yıllarındaki hatırlatır ifadeleri başlıklarına taşıyarak ortaya koymuşlardı. Örneğin bunlardan birinde "Ermeni Katliamları" ifadesi başlığa taşınırken, Abdülhamid tam bir despot olarak tasvir edilmiştir. Haberde "Ermeni Meselesi'ni, Ermenileri ortadan kaldırarak çözmek istedi, vilayetlerde binlerce Hristiyan'ı katletti" gibi ifadeler vurgu yapılırken, tüm bu sebeplerle Avrupalıların müdahalesinin geldiği, Gladstone'un Sultanı suçlayıp, Türklerin Avrupa'dan atılması gerektiğini söylediği kaydedilmiştir. Bu haberdeki iktidarının "korku ve kan saltanatı", onu en iyi tasvir eden ifadenin ise "dehşet verici Abdul" olduğu şeklindeki değerlendirmeler II. Abdülhamid'e bakışta İngiltere'de fazla bir değişim olmadığını göstermektedir ("Death of Ex-Sultan of Turkey, Armenian Massacres Recalled", *Dundee Evening Telegram and Post*, February 11, 1918, s. 3).

Bununla birlikte gazetelerindeki bazı değerlendirmelerin sayıları az olmakla birlikte daha objektif olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin uzun uzun Sultan'ı tanıtan bir yazıda, ölümünün yeni rejimin günahlarından ötürü Osmanlı ülkesinin acı çektiği sırada gerçekleştiği kaydediliyor, yeni rejimle İttihatçılar işaret ediliyordu. Haberde özellikle Sultan'a bakışta birbirinden tam manasıyla farklı düşünen iki grubun ortaya çıktığından, siyah ve beyaz gibi zıt değerlendirmeler yapıldığından bahsedilmiştir¹. Haberin devamında Osmanlı ve özellikle Abdülhamid hakkında pek görülmeyen bir özeleştirisi de dikkati çekmektedir. Metinde, "bir yazarın dediği gibi Batı Avrupalı bizler her şeyin suçunu Sultan'a yüklemeyi kendimize huy edindik. Buna kendimizi inandırdık",

¹ Söz konusu değerlendirme iki grubun Abdülhamid'e bakışta nasıl bölünme olduğunu ortaya koymaktadır. Doğuya özgü unvanlarını abartan Sultan'a muhabbet besleyen gruba göre O, ileri görüşlü, döneminin en zekilerinden, gerçek bir reformist, tam bir gayretkeş insan örneği, büyüleyici bir üslup ve asaletle sahip, müzik ve sanat aşığı, kesinlikle korkusuz, cesur ve tebaasının sevdiği nazik bir babadır. Diğer grup ise Sultan'ın unvanını zalim bir lakapla Melun Abdul diye kısaltmaktan zevk alır. Onlar için Sultan kötü olan her şeydir ("Death of Abd-ul-Hamid", *Birmingham Daily Mail*, February 11, 1918, s. 1).

denilerek Sultan'ın barbarlığı ve zalimliği hikâyelerini yayımlamanın Batılılar için bir moda haline geldiği, basındaki yazarların her türlü aşağılamayı Sultan'a yaptıkları kaydedilmiştir. Batı gazetelerinde nadir rastlanan bu habere göre, Abdülhamid ile alay edilmiş, Sultan günah örneği/modeli olarak görülmüştür. Onunla ilgili sarayındaki insanları öldürttüğüne, Mithat Paşa'nın başını sepette getirttiğine veyahut Yıldız'daki bahçıvanları bile katlettiğine yönelik onlarca hikâye anlatıla gelmiştir. Bu ifadeleri müteakip yapılan eleştiri bu iddiaların doğru olamayabileceği ve bunların ihtiyatla ele alınmasından sonra geriye kalan bilgilerle Abdülhamid'in gerçekten kim olduğunun ortaya koyulabileceği şeklindeydi. Haberin devamında Sultan hakkında olumlu birçok değerlendirme yapılmıştır. Mesela Ruslarla yaptığı savaşı kaybettikten sonra ülkesini uluslararası rekabette takip ettiği ustaca politika ile yabancılara karşı daha güçlü bir hale getirdiği ifadesi bunlardan sadece biridir. Bu olumlu fikirlere rağmen gazetenin Batı kamuoyunda Türk'e ve Sultan'a bakıştaki genel kanıdan kendini sıyıramadığı haberin sonundaki şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Şunu söylemek gerekir ki Abdul'un canını dişine takarak elinde tuttuğu imparatorluk topraklarının büyük bir parçası dağıldı gitti, Jön Türkler de tarihlerini şimdi ölen yaşlı Türk'ün işlediği suçlara benzer suçlarla kirlettiler” (“Death of Abd-ul-Hamid”, *Birmingham Daily Mail*, February 11, 1918, s. 1).

Sultan'ın kişiliği hakkında yorum yapılan bir başka haberde de aynı durum dikkati çeker. Önce Abdülhamid ile ilgili olumlu şeyler söyleyen kişilerin ifadeleri derlendikten sonra onu istihza eden ifadelere yer verilmektedir. İngiliz Elçisi Lord Dufferin'in Osmanlı Sultan ile ilgili söylediği, *“Huzuruna çıkmaya muvaffak olan herkese gösterdiği muazzam ilgide, letafet ve nezakette zamanın hükümdarlarının hepsinin ötesindedir”* sözleri, Bayan Max Müller'in *“çok latif bir ev sahibi, çok kibar, hürmetkar, nazik ve sohbetlerinde çok zeki, misafirlerini hoş tutmak için çok istekli”* gibi gayet olumlu ifadeleri müteakip Sultan, herkesi düşman gören kimseye uzun süre güvenemeyen biri olarak tasvir edilmektedir (*“Deposed Sultan Dies in Prison, Abd-ul-hamid's Troublous Reign Recalled”*, *Birmingham Daily Post*, February 12, 1918, s. 3).

Aslında bakılırsa Abdülhamid'in ölümü üzerine İngiliz gazetelerindeki haberlerde genelde öne çıkarılan hususlar despotluk, katliam özellikle Ermeni katliamı iddiaları, ölüm korkusu gibi olumsuz kavramlardır. Kendisi ile ilgili olumlu hususların altı çizilse bile söz dönüp dolaşıp Abdülhamid'in despotluğuna getirilmektedir. Müttefikler birçok gazete ve dergi onun Türkiye'deki eğitim konusunda muazzam işler yaptığından bahsetmektedir. Mesela *The Globe*, eğitimin Sultan Abdülhamid'in bir tutkusu olduğunu yazarken sözü birçok olumlu sıfatla birlikte şu şekilde despotluğa getirmiştir: *“O, zarif ve kibar, dikkat çekici devlet adamlığı özelliklerine sahip mahir bir despot idi”* (“Death of Abdul Hamid”, *The Globe*, February 11, 1918, s. 2). Benzer ifadeler bir başka gazetede şu şekilde sütunlara taşındı:

“Kültürsüz ve olağanüstü kurnaz, duygularını gizlemede ve her türlü entrikada mahir olan Abdülhamid daha cesur olabilseydi çok büyük bir Sultan olabilirdi. Görüldüğü gibi o arkasında saray ve tahtının kanlı tarihindeki en kötü sicili bıraktı” (“Abdul Hamid Dead, Bloodstained History of The Ex-Sultan, His Lowly Origin”,

Nottingham Evening Post, February 11, 1918, s. 2).

İngiliz gazetelerindeki II. Abdülhamid'e yönelik bu bakışın temel sebebini, hem batıdaki genel Türk imajına hem de Saltanat yıllarında kendisi ile ilgili batı kamuoyunda oluşturulan imaja bağlamak gerekir.

İngiliz gazetelerinde ölümü sonrasında saltanatında adıyla özdeşleştirilen tabirlerin özellikle sütunlara çekildiği görülmektedir. İngiliz Başbakanı Gladstone'un "*Büyük Katil/Cani*" dediği *Eski Sultan Öldü*" başlığı ile verilen bir haberde, 1890'larda öne çıkarılan diğer menfi sıfatlardan bahsedilmektedir. Haberde "*Melun Abdul*" tabirini Şair William Watson'un bir sonatında ilk kez kullandığı, yine bir din adamı olan Dr. (Joseph) Parker'ın Sultan'a "*Tanrı onun belasını versin*" dediği vurgulanmıştır ("*Ex-Sultan Death, Man Whom Gladstone Called the Great Assassin*", *Sheffiel Evening-Yorkshire Telegraph Star*, February 11, 1918, s. 4). Özellikle bu iki tabir bilhassa 1890'larda olduğu gibi vefatı sonrasında diğer birçok gazetede de vurgulanmış hatta haber başlıklarına çekilmiştir ("*Great Assassin, Nine Years a Prisoner*", *Evening Despatch*, February 12, 1918, s. 1; "*Abdul Hamid Dead, Former Sultan of Turkey Dies An Exile*", *Daily Record and Mail*, February 12, 1918, s. 1). Bu konuda bir başka gazete Gladstone'un yanısıra Sultan Abdülhamid'e hakaret içeren unvan verenlerden birinin de ünlü Fransız Edebiyatçı Anatole France olduğunu, Sultan'a "*korkudan çılgına dönmüş despot*" dediğini vurgulamıştır ("*Death of Abdul Hamid, Notorious Ex-Sultan of Turkey, Nine Years a Prisoner*", *Birmingham Daily Gazette*, February 12, 1918, s. 1). Ölüm haberini Abdülhamid'in bir Selamlık töreni fotoğrafı ile okuyucusuna ulaştıran *Daily Mirror*, "*modern dönemin en muamma şahsiyeti, karakteri esrarlı ve bir bilmece şeklinde öldü*" ifadelerini Willliam Watson'un "*Melun Abdul*" tabirini satırlarına taşıyarak aktarmıştır. Haberde çok az hükümdarın Abdülhamid'in kazandığı nahoş üne kavuştuğuna ve Ermeni katliamlarının onun döneminde gerçekleştiğine vurgu yapılmıştır ("*Abdul the Damned, Death of Turkish Despot Who Was Guilty of Armenian Massacres*", *The Daily Mirror*, February 12, 1918, s. 1).

Bir Liverpool gazetesi Gladstone'un tabirini başlığına taşıırken, Abdülhamid'in önce reformist sonra despota dönüştüğünü uzun bir değerlendirme ile okuyucusuna aktarmıştır. Özellikle 1890'dan sonra gücü tam anlamıyla ele geçirdiği söylenen Sultan'ın kendisine üç hedef belirlediği ileri sürülmektedir. İslam'ın gerçek lideri olmak, Panislamizm hareketine destek sağlamak, yabancı etkisini yıkmak ve mümkün mertebe Hıristiyan unsuru azaltmak. Bu noktada iddialar bir adım daha öteye götürülerek Sasun'da üç bin kişinin, çok planlı bir şekilde kadın çoluk çocuk demeden onun emriyle mahirane bir şekilde katledildiği, müteakiben şehirlerde yüz bin kişinin öldürüldüğü ileri sürülmüştür ("*Death of Ex-Sultan Abdul Hamid, The Great Assassin*", *Liverpool Daily Post*, February 12, 1918, s. 7).

Ölümü sonrasında İngiliz gazetelerinde Abdülhamid hakkında öne çıkarılan hususlardan bir diğeri de hafiye teşkilatı hakkında yazılanlardır. İktidarı ele aldıktan sonra Bulgar, Sırp, Rum ve Ermenilerin onun elinden çok çektiği ileri sürülen bir haberde, sistemli bir casuslar ordusuna sahip olduğu ve nihayet bunun kendi sonunu getirdiği kaydedilmekteydi ("*A Reign of Terror, Death of the Ex-Sultan Abdul*

Hamid", *Aberdeen Evening Express*, Feb. 12, 1918, s. 2; "Death of the Ex-Sultan Abdul Hamid, Blood-stained Career", *Aberdeen Press and Journal*, Feb. 12, 1918, s. 3). Hafiye teşkilatı kurduğu kaydedilen bir başka gazete haberinde bunun bir casus sistemi olduğu, her tabakadan insanı içerisinde barındırdığı ve sistemin başında da bizatihi Sultan'ın kendisinin olduğu ifade ediliyordu. Aynı haberde çok az insanın onun kadar fazla ve acımasızca eleştirildiği şeklindeki objektif bir ifade ile birlikte haber metninde uzun uzun diğer gazetelerdeki menfi ve bazen de küçük düşürücü "*fırsatçı, Ermeni katliamlarının müsebbibi, korkak, huysuz ve sinirli*" gibi tabirlere yer verildiği görülmektedir ("Death of Ex-Sultan Abdul Hamid", *The Scotsman*, Feb. 12, 1918, s. 4). Menfi yaklaşımla kaleme alınan bir başka haberde Abdülhamid'in bir dönem dünyanın en nefret edilen lideri olduğu vurgusu dikkati çekmektedir ("Abdul Hamid Dead", *Western Daily Press*, Feb. 12, 1918, s. 4). Bir başka gazetede neredeyse aynı kelimeleri tercih ederek, tarihte çok az hükümdarın onun gibi kötü bir şöhrete sahip olduğu vurgulanmaktadır ("Abdul the Damned, The Kaiser's Bosom Friend Dead", *The Western Gazette*, Feb. 15, 1918, s. 1). Bu konuda dikkat çekici değerlendirmelerden bir başkasında ise İngilizlerin 34 padişah içerisinde Abdülhamid'i en kötüsü olarak görme eğiliminde oldukları detaylı bir hayat hikâyesiyle verilmektedir. Haberin devamında Ermeni olayları "*Hamid'in Siyaseti*" şeklinde aktarılırken, 26 Ağustos 1896'da gerçekleşen Banka Baskını Sultan'ın katliam gecesi, bir karnavalı şeklinde yansıtılmakta en az üç bin kişinin öldürülüp, bin kişinin ise kayıp olduğu belirtilmektedir. Aradan yirmi yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen, baskın hadisesinin bu şekilde anlatılması ve haberin sonunda "*büyük devletlerin temsilcileri Yıldız Köşkü'nü işaret ederek büyük yok edici orada yaşıyor dediler*" ifadesi, Sultan'a bakışı ortaya koyması açısından dikkate şayandır. Üstelik haberin en sonunda William Watson'ın tanımı "*Şeytani tahtında oturan Melun Abdul*", Dr. Parker'ın tanımını ise "*Tanrı adına, Tanrı onun belasını versin*" şeklinde verilmekte, menfi bakış böylelikle daha açık bir şekilde ortaya koyulmaktadır ("Abdul Hamid Dead, Story of The Life of The Great Assassin", *The Western Morning News*, Feb. 12, 1918, s. 6). Daha genel bir perspektiften bakıldığında, vefatı sonrasında bu tür ifadelerin kullanılmasının temel sebebini, Abdülhamid'in saltanat yıllarında takip ettiği politikalara bağlamak mümkündür. Nitekim gerek isyanlar esnasında aldığı önlemler gerekse Almanya üzerinden takip ettiği denge siyaseti, başta İngiltere olmak üzere Osmanlı coğrafyasında çıkarı olan büyük devletlerin siyasetlerine engel olma hedeflidir.

Ölümü sonrası gazete haberlerinde dikkati çeken unsurlardan biri de Türk-Alman ittifakında Abdülhamid'in rolü hakkında yapılan yorumlardır. "*Türk-Alman Birliği'nin Mimarı*" şeklinde başlık atılan bir haberde, Almanlara verdiği ayrıcalıklara değinilirken Sultan hakkında menfi tanımlar birbiri ardına sıralanmıştır ("Death of Abdul Hamid, Author of the Turco-German Entente", *Northern Whig*, Feb. 12, 1918, s. 4). Bu konuda en dikkat çeken tanımlama Kayzer'in dostu ifadesidir ki bir gazete "*Kayzer'in can ciğer dostu öldü*" şeklinde haber başlığı kullanmıştır ("Abdul the Damned, The Kaiser's Bosom Friend Dead", *The Western Gazette*, Feb. 15, 1918, s. 1). Bu konuda gazete sütunlarında altı çizilen hususlar, Abdülhamid'in denge politikasını Almanların da desteklediği, Kayzer'in onu koruması altına aldığı ve bunun sonucunda ticari imtiyazlar elde ettiği şeklindeki ifadelerdir ("Death of Ex-Sultan

Abdul Hamid", *The Scotsman*, Feb. 12, 1918, s. 4, Pall Mall Gazette, "Abdul Hamid Dead", Feb. 11, 1918, s. 1). Bu konuda vurgulanan diğer hususlar ise Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmiş olması ve ordunun modernizasyonu için silah ve mühimmatın yanında Alman subaylarının getirtilmesidir ("Death of Ex-Sultan Abdul Hamid, The Great Assassin", *Liverpool Daily Post*, Feb. 12, 1918, s. 7; "Death of Abdul Hamid, Notorious Ex-Sultan of Turkey, Nine Years a Prisoner", *Birmingham Daily Gazette*, Feb. 12, 1918, s. 1). Haberlerde bu konulara dikkat çekilmesi İngiliz kamuoyunda Üçlü İttifak'ın temelini bu yakınlaşmanın bir sonucu olduğu kanısının ciddi şekilde düşünüldüğü izlenimini vermektedir. Nitekim Bismarck döneminden itibaren Abdülhamid'in Almanya ile yakınlaşma çabası içerisinde olduğu ve bu değerlendirmede haklılık payı olduğu söylenebilir. (Ortaylı, 1981, s. 26).

Ölümü sonrasında bir İngiliz gazetesi "*Büyük Cani*" ve "*Melun Abdul*" gibi klasik ifadelerin yanı sıra Diran Kelekyan adından bir Ermeni'nin onun hakkında verdiği bilgileri de okuyucularıyla paylaşmıştır. Kelekyan, Abdülhamid'in iyi bir tüccar ve marangoz aynı zamanda iyi bir binici ve avcı olduğundan bahsetmektedir. İngiltere'de popüler olmadan çok önce Sultan'ın yapay bir gölde elektrikli bir istimbotla gezmeyi sevdiğinden, haremde ve sarayda elliden fazla odası olduğundan bahseden Kelekyan, gece ve gündüz Sultan'ın nerede olduğunu kimsenin bilmediğinden, yaşamını esrarengiz bir şekilde sürdürdüğünden söz etmektedir ("Death of Abdulhamid, His Disastrous Reign", *York Shire Post and Leeds Intelligencer*, Feb. 12, 1918, s. 6).

İlginç olan şey cenaze merasimi hakkında İngiliz gazetelerinde neredeyse tek bir haberin dahi yapılmamış olmasıdır. Sadece bir Liverpool gazetesinde, Reuters Ajansı'nın dünyaya geçtiği haber okuyuculara aktarılmıştır. Bu haberde ise cenazenin Beylerbeyi'nden çıkışını müteakip defnedilişine kadar geçen süreç, cenazeye katılanlar belirtmek suretiyle resmedilmiştir ("Ex-Sultan's Funeral", *Liverpool Daily Post and Mercury*, February 14, 1918, s. 3). Ölümüyle ilgili ilginç ve biraz da abartılı haberlerin gazetelerin birkaç gün sonraki nüshalarında yer aldığı görülmektedir. Bunlardan biri Abdülhamid'in servetiyle ilgili olup, çeşitli Alman bankalarında 4 milyon sterlini olduğuna yönelik haberdir. Söz konusu habere göre tahttan indirilişinden sonra bu mesele sürüncemede kalmıştır. Paranın ölümü sonrasında İstanbul'a gönderilmesiyle ise Almanya'nın Babıali üzerindeki etkisinin artacağı vurgusu yapılmıştır ("bdul Hamid's German Investments", *Birmingham Daily Post*, Feb. 19, 1918, s. 2). II. Abdülhamid'in mirası meselesi vefatı sonrasında haberde de vurgulandığı üzere hayli tartışmalı bir hale gelmiş özellikle eşleri ve çocukları bu konuda hak arama çabası içerisinde olmuşlardır (Kartın, 2015, s. 69; Ayrıca bkz. Terzi, 2014).

İngiliz gazetelerinde Sultan Abdülhamid hakkında çıkan en ilginç haber Amerikan gazetelerinde de yer bulacak olan babası Abdülmecit'in saati ile ilintili ve hikâye formatında verilen haberdir. Söz konusu haberde Sultan hakkında ilgi çekici üç hikâyenin anlatıldığından bahsedilmektedir. Bu hikâyelere göre Abdülhamid aynı köstekli saati, İngiliz, Fransız ve İtalyan büyükelçilerine hediye etmiştir. Üç hikâyede de Abdülhamid bir şekilde büyükelçileri gücendirmiş, nihayetinde onları memnun edecek kararlar almıştır. Birbirine benzer şekilde anlatılan hikâyelerin sonunda ise

Sultan'ın maddi değeri az fakat manevi değerinin çok olduğunu söylediği babasından kalma saatini büyükelçilere vererek gönüllerini aldığı nakledilmektedir ("Dead Sultan and His Father's Watch, An Amusing Story, How Abdulhamid Appeased Ambassadors", *Yorkshire Evening Post*, Feb. 20, 1918, s. 3).

İngiliz gazetelerinde tabiri caizse en dış dokunur yorum, onun ölümünün İslam dünyasına olan etkisiyle ilgilidir. Habere göre, ölümü o an için Türkiye açısından politik bir öneme sahip değildi. Ancak tahttan indirilmesine rağmen, İslam dünyasında hala halife olarak görülmekteydi ve o yaşadığı sürece bir başkasının halife makamında olması da zordu. Şimdi ise İslam dünyası Osmanlı'nın kontrolünden daha rahat çıkabilecek ve Saltanat makamı bundan böyle İslam âlemi tarafından aynı şekilde kabul görmeyecekti ("Abdul and Islam", *Penrit Observer*, Feb. 19, 1918, s. 6). Sultan Abdülhamid'in ölümünün ardından bu tarz yorumların yapıldığı haberler az olmakla birlikte İngiliz gazetelerinde Sultan'ın vefatıyla birlikte onlarca haber yapıldığı ancak genel hatlarıyla sabık Sultan'a bakışta herhangi bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Genel itibariyle haberlerde işlenen dokunun devrindekilerden farklı olmadığını az olmakla birlikte objektif denilecek değerlendirmelerin yer aldığı yorumlarda bile Abdülhamid'e atfedilen menfi sıfatlarının öne çıkarıldığını söylenebilir.

2. Amerikan Gazeteleri

İngiltere'de olduğu gibi Amerikan gazeteleri de ölüm haberini Reuters Ajansı vasıtasıyla kamuoylarına duyurdular. Neredeyse incelenen bütün gazetelerin bu konuyla ilgili haberlerinin bir bölümünde ajansın haberini küçük değişikliklerle verdiğini görüyoruz ("Abdul Hamid Former Sultan of Turkey Dies", *St. Louis Post Dispatch*, Feb. 11, 1918, s. 9). Bununla birlikte gazetelerde en dikkat çeken haberler birbirine çok benzer ifadelerle Sultanı ve dönemini tanıtıcı olanlarıdır. Bu haberlerde vurgu yapılan hususlar, Sultan'ın üç kıtaya Avrupa, Asya ve Afrika'ya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nda 33 yıl hükümdarlık yaptığı, aynı zamanda hilafet makamının sahibi olduğu ve bu nedenle yüz milyon Müslüman'ın ona hürmet gösterdiği şeklindeki ifadelerdir.

Saltanatı boyunca bilhassa 1890'larda Ermeni İsyancıları'nda aldığı tedbirler nedeniyle Amerikan basınında görülen tahkir edici tabirler, İngiltere'de olduğu gibi, burada da başlıklara çekilmiştir. Bu konuda özellikle, "*despot*", "*büyük katil*" ve "*melun*" ifadelerinin öne çıkarıldığını görüyoruz. Özellikle despot tabirinin öne çıkarıldığı Amerikan gazetelerinin birkaçında bu hususu pekiştirmek için muhtemel hayali bir hikâye de anlatılmaktadır. Amerikan okuyucusunun dikkatini çekmesi pek muhtemel olan bu hikâye Yıldız Sarayı'ndaki bir papağanla ilgilidir. Rivayet odur ki, papağanın biri bir gün pencerenin pervazına çıkmış ve "-Cafer Cafer" diye seslenmiş. Harem ağalarından biri de kendisi çağrılıyor diye Sultan'a cevap vermek üzere atılmıştır. Söylenen o ki, bu Sultanı öyle çok kızdırmış ki Sultan papağanın boynunu sıkmış ve sinirli bir şekilde şöyle haykırmıştır: "*Bu sarayda emir verecek sadece bir ses olmalı*" ("Abdulhamid, Once Sultan of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11; "Ex-Sultan Of Turkey Dies A Prisoner" *The Hartford Courant*, Feb. 12, 1918, s. 17; "Former Sultan of Turkey Dead", *The Statesman*, Feb. 11, 1918, s. 1). Bu tarz,

okuyucunun ilgisini cezbedecek hikâyelerin Amerika basınında üstelik despot tabir edilen bir kişinin anlatıldığı haberlerde yer alması doğal karşılanabilir. Ancak bazı gazeteler bu boyutu aşan haberlere imza atarak, Amerikan kamuoyunun Sultan Abdülhamid'e bakışını da şekillendirmişlerdir.

Bu çerçevede bazı gazeteler daha ileri giderek ağır ithamlar barındıran haberleri okuyucularıyla paylaşmışlardır. Mesela bu gazetelerden biri Saltanatı'nı "öldürme, zina, hırsızlık, sefahat ve suç takviminde bilinen her türlü abartılı yersizlik dönemi" şeklinde tasvir etmekte ve haberi şu şekilde sonlandırmaktadır: "Bu Abdülhamid'e zamanında göz yumanlar da cehennem kapısında Abdul ile buluşacaklar" ("Abdul Hamid, a Real Sultan From the Arabian Nights", *St. Louis Post Dispatch*, Feb. 15, 1918, s. 13; "The Passing of Abdul Hamid II", *Philadelphia Tribune*, Feb. 16, 1918, s. 4). Benzer menfi bir başka haberde, "katil, hasta adam, kızıl ve melun" tabirlerinin yanında kendisiyle ilgili olumlu görüş bildirenlerin ifadelerine de yer verilmiştir. Örneğin bir Londra gazete muhabirinin Sultan hakkında söylediği "o mevcut hükümdarlar arasında en zekisi, deha seviyesinde zekâya sahip" sözlerine yer verilmiştir ("Old-World Chitchat: The Eclips of Turkish Kaiser", *Cincinnati Enquirer*, Mar. 9, 1918, s. 4). Aynı tavrı gösteren bir başka gazetede klasik kötülme ifadelerini müteakip, "anormal biri-sıradan biri değil, diplomatların en kurnazı, ülkesinin prestij ve bütünlüğünü tek başına korudu" şeklinde olumlu görüş bildirilmiştir ("Death of Abdul the Damned", *The Philadelphia Inquirer*, Feb. 13, 1918, s. 10). Bu konuda en mutedil değerlendirmeyi *Indianapolis Star* gazetesinin yaptığını söyleyebiliriz. İnsanların Sultan olduğunda bile aynı fikre sahip olmadığı belirtilen haberde Abdülhamid için bir kesimin "zalim, dar kafalı, kışkanç, gelişime kapalı, hükümdar olma özelliklerinden mahrum" dediğini, diğer tarafın ise kendisi doğulu olsa da çok ciddi sosyal ve finansal reformlar yaptığını kabul ettikleri belirtilmektedir. Haberin devamında kendisini yeren Jön Türklerin onu tahtından ettikleri, Almanların da Jön Türkleri manipüle ettiği ileri sürülmektedir ("Former Abdul Hamid", *Indianapolis Star*, Feb. 12, 1918, s. 6).

Görüldüğü üzere tahttan indirilmesinin üzerinden neredeyse on yıl geçmiş olsa da Amerikan gazetelerindeki önyargı kırılmış değildir. Kendisiyle ilgili çok olumlu hususlara değinilen haberlerde dahi eleştiri ve menfi sıfatlara değinilmeden geçilmemiştir. Özetle bu tür haberlerde Osmanlı Devleti'nin gücünü arttırdığı, okulları ıslah ettirip, ordusunu güçlendirdiği, ticaretin geliştiği ve Panislamizm'in onun hükümdarlığında ortaya çıktığı belirtilmektedir ("Abd-ul Hamid, Once Sultan Of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11; "Former Sultan of Turkey Dies in Exile at Salonica", *Indianapolis Star*, Feb. 12, 1918, s. 5). Bir başka benzer haberde ülkenin yıkılışını engelleyen becerikli bir diplomat olduğu ifade edilmekte fakat haberin sonunda döneminin Türkler için 33 yıllık bir terör dönemi olduğu kaydedilerek menfi yaklaşım sergilenmektedir ("Abdul Hamid Dies; 9 Years A Captive...", *New York Times*, Feb. 12, 1918, s. 11).

Ölümü sonrasında sabık sultan hakkındaki bir başka haberde, kendisine eleştiri oklarının yönelmesinin sebebinin kurmuş olduğu hafiye teşkilatı olduğu kaydedilmektedir. Haberde sadece İstanbul'da 1000 casusun olduğu, şüphelendiğini güzelce ağırlayıp daha sonra öldürtüp İstanbul'da bir kenara attırdığını bazı

diplomatların söylediği ileri sürülmektedir ("Death of Abdul Hamid", *The Washington Post*, Feb. 12, 1918, s. 4). Bu çerçevede haberlerde özellikle üzerinde durulan bir hususta Sultan'ın suikast ve ölüm korkusudur. Birçok gazete bu hususu öne çıkarmıştır. Zehirlenme korkusu nedeniyle yemeklerini önce hizmetçilerine yedirttiği, gazeteler de ölüm korkusuna bağlanmıştır.

Amerikan gazetelerinde Sultan'ın ölümünü müteakip yapılan haberlerin diğer ülkelerdekine nispetle daha sansasyonel, abartılı ve asparagas hatta uydurma bir şekilde verildiğini söyleyebiliriz. Bu konuda Amerikan gazetelerinin sütunlarına asparagas bir Çingene hikâyesi taşınmıştır. Bu habere göre Çingene'nin biri Sultan Abdülhamid'in falına bakmış ve ona çok vahşi bir şekilde öleceğini söylemiştir. Gazetelere göre bu kehanet sürekli suikastla ölüm korkusu içerisinde yaşamasının temel sebebi imiş ("Former Sultan of Turkey Passes Away In Exile", *San Francisco Chronicle*, Feb. 12, 1918, s. 2; "Deposed Sultan of Turkey Dead", *The Philedelphia Inquirer*, Feb. 12, 1918, s. 4; "Former Sultan of Turkey Dead", *The Statesman*, Feb. 11, 1918, s. 1; "Former Abdul Hamid", *Indianapolis Star*, Feb. 12, 1918, s. 5). Bu tür haberlerde bombadan korktuğu, üst üste iki gece aynı odada yatmadığı, yastığının altına her daim tabanca koyduğu şeklindeki ifadeler yer verilmiştir ("Abdulhamid, Once Sultan of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11; "Abdul Hamid, a Real Sultan From the Arabian Nights", *St. Louis Post Dispatch*, Feb. 15, 1918, s. 13). Üstelik bazı haberlerde daha da ileri gidilerek haremde bir gözdesini kalbinden vurduğu dahi iddia edilmiştir. Bir başka Amerikan gazetesi Sultan'ın bu sözde cinayetini daha detaylı bir şekilde, bir cinayet hikâyesi formatında okuyucularına aktarmıştır ("Death of Abdul the Damned", *The Philedelphia Inquirer*, Feb. 13, 1918, s. 10, "Abdulhamid", *The Hartford Courant*, Mar. 9, 1918; s. 12).

Amerikan gazetelerinde İngilizlerde olduğu gibi cenaze merasimi hakkında sadece bir gazetede kısa bilgi verilirken ("Abdul Hamid Buried", *New York Times*, Feb. 14, 1918, s. 5), okuyucunun dikkatini çekecek asparagas haberlerin sayısının daha çok olduğu görülmektedir. Bu konuda Sultan'ın tahttan indirildikten sonra mücevherlerinin akıbeti ile ilgili bilgi veren haberler de İngiliz basınında olduğu gibi dikkati çeker. Bu haberlerde Sultan'ın mücevherlerinin açık arttırma ile ve 1 milyon dolara satıldığı kaydedilmektedir. Söylendiğine göre elde edilen para gazetelerdeki ifade ile "Jön Türk donanmasına harcanacaktır" ("Former Sultan of Turkey Dead", *The Statesman*, Feb. 11, 1918, s. 1, "Abdulhamid, Once Sultan of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11). Asparagas haberlerden belki de en dikkati çeken Abdülhamid'in evlilikleriyle ilgili olanıdır. "Çok Kez Evlendi" şeklinde bir başlıkla verilen bir haber, abartının boyutunu göstermesi açısından dikkate şayandır. Söz konusu haberde 1300 ile 1500 arasında karısı olduğu, kendisi öldüğünde geriye 300 dul eş bıraktığı yazılıyordu (Eugene Brown, "Much Married", *Los Angeles Times*, Feb. 13, 1918s. II4). Aslında Abdülhamid'in hayatı boyunca 13 hanımı olmuştur (Hülagü, 2011, s. 273-287). Burada verilen abartılı rakamların temel sebebinin algı yönetimi ve Sultan'ın menfi imajını pekiştirmeye dönük bir çaba olduğu açıktır.

Amerikan gazetelerinde Sultan'ın tahttan indirildikten sonraki hayatıyla ilgili bazı haberlerde dikkati çeken husus, onun hobileri hakkında yapılan değerlendirmelerdir.

Bu haberlerde Selanik'te kale gibi bir evde izole bir şekilde yaşarken, okuduğuna ve çokça sigara içtiğine vurgu yapılmakta, hobilerinin ise kimya ve mühendislik olduğu ifade edilmektedir. İddiaya göre kimya ile ilgilenmesinin temel sebebi çok korktuğu için zehir analizleri yaptırmasıydı. Hobileri arasında ayrıca cami ve saray projeleri çizmek olduğu söylenen Sultan'ın bahçesinde astronomi aletlerinin bulunduğu, bunun bilimle ilgisinin olmadığı, tek amacının yakın bir tepede ikamet eden kuzenini gözetlemek olduğu ileri sürülmektedir ("Abdulhamid, Once Sultan of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11).

Sürgün hayatı hakkında verilen haberlerde öne çıkarılan hususlardan bir diğeri de Abdülhamid'in hatıratını yazdığına yönelik ifadelerdir. İddiaya göre, Selanik'e gelmeden birkaç yıl önce anılarını yazmaya başlamış, hatta bir kısmını da yayımlamıştır. Ancak bir süre sonra huzursuzluğu, yazdıklarını yırtıp atmasına neden olmuştur. Anılarını 1913 yılında Almanya'da yayımlattığı ve şöyle dediği rivayet edilir. "*İnsanoğlunu yanlış şeyler yapmaya kaderi iter*" ("Abdul Hamid Dies; 9 Years a Captive", *New York Times*, Feb. 12, 1918, s. 11). Yine bu gazetelerdeki iddialardan biri de Selanik'ten kaçma ve başaramayınca intihara teşebbüs etmesidir. Buna göre 1911 Mart'ında kaçmaya teşebbüs etmiş, başaramayınca kırdığı bir bardakla bileklerini kesmek istemiş, bir hizmetçisi ona engel olmuştur. Ardından Sultan'ın şunları söylediği iddia edilmektedir. "*Allah Jön Türklerin belasını versin. Bu imparatorluk yakın zamanda kaybolup gidecek, denizin dibini boylayacak*" ("Abdul Hamid Goes into Great Beyond", *The Atlanta Constitution*, Feb. 12, 1918, s. 2; "Ex-Sultan of Turkey Dies A Prisoner", *The Hartford Courant*, Feb. 12, 1918, s. 17). Bu abartılı ve asparagas yaklaşımın bir benzerini Sultan'ın cinayet romanlarına olan ilgisine yönelik yorumlarda da görüyoruz. Kendisini Selanik'ten İstanbul'a getiren Alman gemi kaptanına Sherlock Holmes'u sevdiğini hatta yazarı Conan Doyle'u Zaptiye Nezaret'i'nin başına geçirmek istediğini söylediği ileri sürülmektedir ("Abdul Hamid Dies; 9 Years a Captive", *New York Times*, Feb. 12, 1918, s. 11). Bu konuda bir başka asparagas habere göre Yıldız Sarayı'nda uyuyabilmek için haremde birine cinayet romanları okutur, ne zaman suçlular cezasını bulur o zaman rahatça uykuya dalardı ("Death of Abdul Hamid", *The Washington Post*, Feb. 12, 1918, s. 4). Amerikan gazetelerinde yayımlanan haberlerden en ilginç Kanada doğumlu Amerikalı gazeteci Walt Mason'un şiiridir. Sultan Abdülhamid'in kendi devrinde çok eleştirildiği kaydedilen şiirde, Jön Türkler kastedilerek, "yeni büyük canilerin" ortaya çıktığı belirtilmektedir².

Daha ziyade İngiliz gazetelerini haber kaynağı olarak kullanan Amerikan gazetelerinin Sultan'ın ölümünü İngiltere'de sunulduğu şekilde kamuoylarına aktardıklarını söyleyebiliriz. Saltanat yıllarındakinden çok farklı olmayan menfi yaklaşımın hissedildiği Amerikan gazetelerinde asparagas hikâye ve haberlerle

² Abdülhamid'in mezarının başındayım. Dünya savaşı fırtınasının çok uzağında/ ve yattığı yerin üstünde yabancı hercai haresi gördüm. Her ulus onu eleştirdi. Tahtındayken, dünya onu iki kere melun ilan edip adını ah ile andı. Herkesin itibar etmediği Abdul yatıyor, sonsuz uykusunda ve daha büyük caniler zuhur ediyor ve o oldukça önemsiz görünüyor (Walt Mason, "Rippling Rhymes: Abdul The Damned", *Los Angeles Times*, May 25, 1918, s. II4).

meselenin Amerikan okuru için daha cazip hale getirilmek istendiği düşünülebilir.

3. Fransız Gazeteleri

Bütün ülkelerde olduğu gibi Fransız gazeteleri de Sultan'ın ölümünü Reuters Ajansı'nın haberiyle kamuoylarına duyurmuştur. Bu haberlerin bazılarında Ermeni katliamından sorumlu olduğu belirtilirken, resmi cenaze merasimi yapılacağı vurgulanıyordu³. Abdülhamid'in ölümü sonrasında Fransız gazetelerinde çıkan hemen her haberde Sultan'ın kısa hayat hikâyesine yer verilmiştir. Bu haberlerde genelde doğum tarihi tahta çıkış ve tahttan indiriliş tarihleri yer almaktadır ("Mort D'Abdul-Hamid", *La Lanterne*, 12 Fevrier 1918, s. 2; "Abdul-Hamid est mort", *Le Radical*, 12 Fevrier 1918, s. 2; "Abdulhamid est mort", *L'Homme libre*, 12 Fevrier 1918, s. 2; *L'Humanité*, 12 Fevrier 1918, s. 2). Fransız gazetelerdeki haber ve yazılarda en dikkati çeken husus batıda ismiyle özdeşleşen "Kızıl Sultan" ibaresidir. Bazılarında bu ibare haber başlıklarına dahi çekilmiştir (La mort d'Abdul Hamid", *Le Temps*, 12 Fevrier 1918, s. 2). Bu tür haberlerden birinde "akıllı ve eğitilmiş ancak zalim ve sadakatsiz" ("La mort d'Abdul Hamid", *Le Temps*, 12 Fevrier 1918, s. 2), bir diğerinde ise "ülkesi için zalim, ülkesine zarar veren bir hükümdar" ifadeleri kullanılmıştır (*La Nation*, 17-23 Fevrier 1918, no. 38, s. 3). "Kızıl Sultan" başlığını taşıyan bir başka haberde, Saltanatı'nın "katliamlarla tarihte kanlı bir iz" bıraktığı iddia edilmektedir. Aynı haberde Alman Büyükelçi Constans'ın Kızıl Sultan tabirine yönelik değerlendirmelerine de yer verilmiştir. Ona göre Sultan suça meyilliydi ve başkasına olduğu kadar kendisine de zulmedip sert davranırdı. Bir keresinde kanserden korktuğu için demiri kızdırıp boğazındaki yarayı korkmadan dağlamıştı. Söylendiğine göre kendisi ağrı çekerken, "Ona neden benim gibi yapmıyorsun" diye sessizce fısıldamış ve şöyle eklemiş "Bir gün diş ağrısı çekerken elime küçük bir kerpeten aldım ve hızlıca dişimi çektim". Constans bu güçlü karaktere rağmen ürkek olduğunu belirttiği Sultan'ın kendisine her yaklaşımdan korktuğunu hatta gölgesinden bile ürktüğünü ifade etmektedir ("Mort du Sultan Rouge", *Le Gaulois*, 12 Fevrier 1918, s. 1).

Gladstone'un Abdülhamid'e Kızıl Sultan dediği ifade edilen ve eleştirinin ötesinde hakaretâmiz tabirler olan bir başka haberde Sultan, "riyakâr, kana susamış, kendisine engel olacak herkesi sürgün edip katleden biri" olarak lanse edilmektedir ("Abdul Hamid est mort", *Le Petit Parisien*, 12 Fevrier 1918, s. 2). Bir başka haberde devrinde Osmanlı ülkesinin adeta korku imparatorluğu olduğuna dair bir dizi örnek verilmekte ("Abdul-Hamid II", *La Nation*, 24 Fevrier- 2 mars 1918, no. 38, s. 5) böylece Sultan'ın menfi imajı pekiştirilmektedir. Benzer bir yaklaşım başka bir haberde karşımıza çıkmaktadır. Sultan'ın insanlara yönelik zalimliğinin doğurduğu boşluğu hayvan sevgisiyle doldurduğu iddia edilmekte, söz konusu haberde bu yüzden Yıldız

³ ("Mort D'Abdul-Hamid", *Le Figaro*, 12 Fevrier 1918, s. 2, "La Mort D'Abdul-Hamid", *La Croix*, 13 Fevrier 1918, s. 5). Ölüm haberiyle ilgili birkaç gazetede Bursa'da vefat ettiğine dair bilgi verilmesi ise ilginçtir. Buna çok bir anlam verilemese de, bir yanlış okumadan kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak dahası vardır ki bir başka haberde tahttan indirildikten sonra Manisa'da tutulduğu ve muhtemelen burada öldüğü ifade edilmektedir ("Un Tyran Disparait", *Le Matin*, 12 Fevrier 1918, s. 1). Bu tarz haberlerin olması Fransız gazetelerinden en azından bazılarının haber kaynaklarına şüphe ile yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sarayının her türden kuşun bulunduğu kafeslerle dolu olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ardından Amerikan gazetelerindeki papağan hikâyesi anlatılmakta, Sultan'ın papağanın başını kopardığı kaydedilmektedir. Sultan'ın zalimliği kurgusu ile kaleme alınan bu haberde, Abdülhamid'in düşmanlarını/muhafızlarını hassas işkencelerle öldürttüğü ileri sürülmektedir. İddiaya göre en çok kullanılan yöntem uykusuz bırakma, vücudun hassas bölgelerine yavaş yavaş baskı yapma ve koltuk altlarına pişmiş yumurta koymaktı ("Abdul Hamid", *Le Cri de Paris*, 17 Fevrier 1918, s. 9). İşte bu şekilde tasvirler yapılan Fransız gazetelerinde ünlü Alman Başbakanı Bismarck'ın onun için söyledikleri de sorgulanmıştır. Bismarck'a göre Avrupalılar Abdülhamid'i hasta adam olarak görüyor, fakat o Abdülhamid'in Haliç'in kıyısındakilerden çok daha iyi bir diplomat olduğunu düşünüyordu ("La mort d'Abdul-Hamid", *La Nation*, 17-23 Fevrier 1918, no. 38, s. 3). Aynı gazete birkaç gün sonraki nüshasında Bismarck'ın ifadesinin doğru olup olmadığını sorguluyordu ("Abdul-Hamid II", *La Nation*, 24 Fevrier- 2 mars 1918, no. 38, s. 5).

Fransız gazetelerinde daha birçok yakıştırma ve eleştiriye yer verildiği görülmektedir. Elektrik ve telgrafı yasakladığı, gençliğinde içki içtiği bunlardan sadece ikisidir. Bu haberler hazırlanırken daha birçok sıfat kullanıldığını söyleyebiliriz. Eleştiri noktalarından bir diğeri de kurduğu hafiye teşkilatıdır ki ülkenin Yıldız emrindeki hafiyelerle dolu olduğu kaydedilmektedir ("Le "Sultan Rouge" est mort", *Le Petit Journal*, 12 Fevrier 1918, s. 1; "Abdul-Hamid II", *La Nation*, 24 Fevrier- 2 mars 1918, no. 38, s. 5). Bu esnada çıkan bir başka eleştiri haberinde ise Abdülhamid'in Almanya'nın dostu, kendi halkının ise düşmanı olduğu ifade ediliyordu ("Un Tyran Disparait", *Le Matin*, 12 Fevrier 1918, s. 1).

Amerikan gazetelerinde olduğu gibi, Fransızlar da Abdülhamid'in mücevherlerinin müzayedede satıldığını, "serveti nihayet müzayedede mezarçısının tokmağına tabi oldu" ifadeleriyle okuyucularına duyurmuşlardı ("Mort du Sultan Rouge", *Le Gaulois*, 12 Fevrier 1918, s. 1). Fransız gazetelerinde Abdülhamid hakkında Batı'da kendisine hüsnü niyetle bakanların sadece sanatçılar olduğu, devrinde Osmanlı ülkesinde yabancıların kısmen özgür oldukları gibi değerlendirmeler de dikkati muciptir ("La Mort d'Abdul- Hamid", *Journal des débats politiques et littéraires*, 13 Fevrier 1918, s. 1).

Fransız basınında çıkan en dikkat çekici haber hatıratı ile ilgili olanıdır. Yazdıklarından derlendiği söylenen bu haberde Sultan Abdülhamid'in ağzından şu ifadeler yer verilmektedir:

"Allah bilir ki her insan hayatının yönünü belirleyen koşulların ürünüdür. Her şeyden evvel aldığı eğitimin ürünüdür. Hangi şartlarda yetiştiğimi unutmuyoruz. Kardeşlerim şımartılıp, pohpohlanırken, babamın neden bana iyi davranmadığını bilmiyorum. Beni sadece zavallı kardeşim Murat anladı. Çocukluğumdan beri ciddi bir karaktere sahiptim, oyunlara ilgi duymadım. İnsanın varoluş sorununu ilk anlardan itibaren düşünürdüm. Ben hayal kurardım, hocalarım beni azarlardı ve babama şikâyet ederlerdi. Maiyetimin beni yanlış anladığını hisseder, kendimi daha çok içime kapatırdım. Kardeşimin yerine tahta geçtiğim zaman beni bir entrika ağına düşürmeye çalışan insanlarca kuşatıldığımı hissettim. Tahtımı ve hayatımı korumak için ustalıklı

bu entrikaya karşı koymasa mıydım?" ("Abdul-Hamid peint par lui-même", Le Gaulois, 24 Fevrier 1918, s. 2)⁴.

Sultan Abdülhamid'in ölümünü müteakip Fransız gazetelerinde çıkan haberlere bakıldığında durumun genel olarak İngiliz ve Amerikan matbuatından çok da farklı olmadığı görülebilir. Saltanat devrindeki yaklaşımın birkaç anekdot üzerinden kurgulanan anlatımlarla devam ettiği söylenebilir. Fransız basını da kurguladıkları Abdülhamid imajı üzerinden Sultan'ın ölümü hadisesini okuyucularına aktarmayı tercih etmişlerdir. Bunu yaparken de haber çerçevesini aşarak gerçekleri öznel bir biçimde anlatmaktan, eleştirinin de ötesinde tahkir edici üsluptan kurtulamamışlardır.

4. Osmanlı Gazeteleri

Osmanlı matbuatı Sultan Abdülhamid'in vefatını 11 Şubat tarihli nüshalarında resmi tebliğ yayınlamak suretiyle kamuoyuna duyurmuşlardır. Bu gazetelerden bazıları resmi tebliğin detaylarını verirken, bir kısmı ise tebliği kısaltarak yayımlamıştır ("Hakan-ı Sabık'ın İrtihali", *Tasvir-i Efkar*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no 2362 s. 1; "Hakan-ı Sabık'ın İrtihali", *Vakit*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no. 113, s. 1; "Hakan-ı Sabık'ın İrtihali", *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no, 13281, s. 2; "Tebliğ-i Resmi", *Tanin*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no 3294 s. 1; "Tebliğ-i Resmi", *Sabah*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no 10143 s. 1; "Tebliğ-i Resmi", *İkdam*, 11 Şubat 1334/28 R. ahir 1336, no.8545, s. 1). Sultan'ın vefatıyla ilgili asıl yorum ve değerlendirmelerin 12 Şubat tarihinden itibaren yapılmaya başlandığını görüyoruz.

Bu çerçevede cenaze merasimi detaylarıyla tasvir edilmiştir. Resmi cenaze merasimi için Sultan Mehmed Reşad'ın emir verdiği belirtilen gazetelerde, cenaze töreninin muhteşem bir şekilde icra edildiği, belirtilen programa uyulduğu detaylarıyla tasvir edilmiştir ("Hakan-ı Sabık'ın İrtihali", *Tanin*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no 3295 s. 1; *Tasvir-i Efkar*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no 2363 s. 1). Beylerbeyi'nden alınıp Topkapı Sarayı'na getirilişi, cenaze namazını müteakip Divanyolu vasıtasıyla II. Mahmud Türbesi'ne defnedilişi edebî, zaman zaman eleştirel ve fakat hüznü bir üslupla ele alınmıştır. Söz konusu gazetelerin neredeyse tamamı Sultan'ın ölümü hakkında doktorların tuttuğu raporları da sütunlarına taşımıştır ("Hakan-ı Sabık'ın Cenaze Merasimi", *Sabah*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 10144, s. 1; "Abdülhamid Han-ı Sani", *İkdam*, 12 Şubat 1334/29 R. ahir 1336, no.7546, s. 1; "Hakan-ı Sabık'ın İrtihali", *Tanin*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no 3295 s. 1;

⁴ Literatürde II. Abdülhamid'in hatıraları başlığını taşıyan iki kitap vardır. Bunlardan ilki İsmet Bozdağ'ın yayına hazırladığı "*Abdülhamid'in Hatıra Defteri*" adlı çalışma olup, söz konusu eserin tamamen sahte olduğu Ali Birinci tarafından tespit edilmiş ve bu durum ilim âlemiyle paylaşılmıştır. İkinci kitap ise orijinali Fransızca olarak Ali Vehbi Bey tarafından derlendiği ifade edilen, tam yayın tarihi bilinmeyen ve Türkçeye "*Siyasi Hatıratım*" şeklinde çevrilen eserdir. Buradaki alıntının, Bozdağ'ın yayına hazırladığı ve orijinalinde Süleyman Nazif tarafından yazılan ve sonrasında eklemeler yapılmış olan metinden alınmış olma ihtimali yoktur. Nitekim Nazif sahte olduğu anlaşılan bu hatıratı ilk kez 1919 yılında *Utariit* adlı dergide yayınlamıştır. Dolayısıyla bu gazetede alıntının kaynağı, Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun yayın tarihini 1913 şekline verdiği Fransızca esere ait olmalıdır. (Gökhan Çetinsaya, "Sultan Abdülhamid'in Hatıra Meselesine Bir Zeyl", *Toplumsal Tarih*, No: 301, Ocak, 2019, s. 54-58; Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Meselesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19 (2005), s.177-194).

“Abdülhamid Han-ı Sani'nin İrtihali”, *Vakit*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 114, s. 1).

İktidarında kendisine yakın İkdam gazetesinde kaleme alınan bir yazıda kimsenin Sultan hakkında bir şey söylemesine gerek olmadığı, tarihin saltanatını muhakeme edeceği ifade edilmektedir (“Abdülhamid Han-ı Sani”, *İkdam*, 12 Şubat 1334/29 R. ahir 1336, no.7546, s. 1). Benzer bir yaklaşımı *Tanin* gazetesi, eleştiri hakkının saklı tutulduğunu belirtilerek şu şekilde sergilenmiştir:

“Ölüm karşısında bütün ihtiraslar sükût eder... Abdülhamid artık bizim değil tarihindir ve bu tabutun içindeki bu memleketin mukadderatı üstünde otuz üç sene icra-yı hükm etmiş bir hükümdardır. Bundan dolayı Hakan-ı merhumla tabutuna gösterilen bu mutantan ihtiramı halkın hanedana ve hükümdarlık makamına karşı perverde eylediği merbudiyetle anlamak lazım gelir ve bu bir hakikattir... Merhum ile bugün hala kurtulmak ve yaşamak için bütün dünyaya karşı mücadele eden Osmanlılar arasında acı ve tatlı birçok şeyler geçmiştir. Bunları biz unutmuyor ve tedkikini tarihe terk ediyoruz. İrtihali haber aldığımız dakikada bir vazifemiz vardı: ölünün sabık hükümdar olduğunu düşünmek. Padişahımız bize vazifemizi hatırlattı. Biz de ihtima' ile ifa ettik. Cenab-ı Hakk merhumu mazhar-ı rahmet ve gufran eylesin.” (“Hakan-ı Sabık'ın İrtihali”, *Tanin*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 3295 s. 2).

Bu tür değerlendirmelerin yanı sıra haberlerde dikkati çeken ve gazetelerin sütunlarında hayli yer kaplayan, Abdülhamid devrindeki siyasi gelişmelerdir. Mesela *İkdam* gazetesinde doğumu tam tarih ile verildikten sonra, tahta çıkışı, Kanuni Esasi'nin ilanı, Osmanlı-Rus Savaşı, Ayastefanos, aşarın idaresi, Mısır Meselesi, Yunan Meselesi, Kâmil Paşa'nın sadareti, Halil Rifat Paşa'nın sadareti, Osmanlı donanmasının mahvı başlıkları altında siyasi tarihi gelişmeler uzun uzun anlatılmıştır. Yine *İkdam*'da 33. padişah, 26. halife olduğu belirtilirken üç kıtada kırk milyon Osmanlı ve üç yüz milyon Müslüman'ın halifesi olduğu vurgulanmıştır (“Abdülhamid Han-ı Sani”, *İkdam*, 12 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no.7546, s. 1). *Vakit* gazetesi bu bilgilerin yanında Kanuni ve 4. Murat'tan sonra en uzun süre tahta kalan üçüncü Sultan olduğunu belirtmiş aynı zamanda hal fetvasını da yayımlamıştır (“Hakan-ı Sabık'ın İrtihali”, *Tanin*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 3295 s. 1; *Vakit*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 114, s. 1).

Gazetelerde bu haberlerin yanı sıra okuyucuya Sultan hakkında farklı bilgiler veren yazılar da yer almıştır. Bu tür yazılarda, Abdülhamid'in ülke için yaptığı önemli işlerden tutun da, kişiliği, gündelik yaşamı, hobileri gibi birçok husus bir arada değerlendirilmiştir. Bu çerçevede özellikle *Vakit* gazetesinde 12 Şubat'ta kaleme alınanlar ilginçtir. Buradaki haberin hayatından bahsedilen kısmında Sultan'ın büyüçülüğe ve falcılığa önem verdiği kaydedilmektedir. İddiaya göre münecimler gençliğinde bir gün padişah olacağını söylemişler, bu da gerçekleşince Sultan'ın fala olan inancı güçlenmiştir. O yüzden Sultan etrafına birçok falcı toplamıştır.

“Sultan kılıç kullanmakta ve jimnastik yapmakta mahirdi. İskemleye oturacağı zaman kuvvetini göstermek için iskemleyi kolu gergin olduğu halde bir ayağından tutup

yatay vaziyete havaya kaldırır ondan sonra otururdu. Evcil hayvanları özellikle kuşları, içi doldurulmuş/tahnitlenmiş hayvanları severdi. Gençliğinde kelebek koleksiyonuna merak sarmıştı. Yine gençliğinden itibaren nadir silahlara ilgi duyar, toplardı. Tarabya'daki sayfiyesinde kıymetli bir silah müzesi vardı. Marangozluk ve oymacılığa merakını uyandıran Mecklenburglu Karl Penş? Adında bir Alman idi. Parayı çok sever idaresini bilirdi. Hesaplarını kendi tutar emlakının idaresine, nakit parasının tasarrufuna, çiftliklerinin gelirleriyle ilgili işlere bizzat bakardı. Galata'da borsa oynar fakat parasını gayet korkarak kullanırdı... Hafızası gayet kuvvetliydi. Birçok şeyleri unutmuş gibi görünür, bir gün hiç kimsenin aklına gelmediği bir zamanda sorardı. Fevkalade çok çalışırdı, zamanını gayet güzel tanzim ederdi. Gayet erken kalkardı. Sabahları kışın alaturka 1'de yazın 12'den önce kalkardı. Arkasında entari ayaklarında siyah terlik olduğu halde banyoya giderdi. Banyoda birkaç dakika su dökünmekle yetinirdi. Mesaisini geçirdiği odasına döndüğünde gözü önünde pişirilen kahveyi içerdi. Yumurta ve süttten ibaret hafif bir kahvaltı yaptıktan sonra jurnalleri okumaya başlardı. Öğle yemekleri çorba, et, tatlı ve meyveden ibaret idi. Kâğıthane suyundan başka su içmezdi. Sevdiği yemekler pilav, keskin sirkeli paça, pizola idi. Zehirlenmeye en az kabiliyeti olduğu için yumurtayı her şeye tercih ederdi. Geceyi hangi dairede hangi odada geçireceğini kimse bilmezdi. Tiyatro ve konserleri de çok severdi" ("Abdülhamid-i Sani'nin İrtihali", *Vakit*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 114, s. 2).

İsimsiz bir şekilde kaleme alınan ve detaylı bilgilerin verildiği bu tür haberlerin yanı sıra ismiyle yazı kaleme alanlar da dikkati çekmektedir. Bu çerçevede özellikle tarihçi Mehmed Ata, Abdurrahman Şeref, Ruşen Eşref ve Celal Nuri'nin yazdıkları Osmanlı aydınının, ölümü sonrasında sabık sultana nasıl baktığını görmek ve değerlendirmek açısından son derece önemli bir fırsat verir.

Bu çerçevede Mehmed Ata'nın *Tanin* gazetesinde 12 Şubat tarihli yazısında Sultan'a yönelik olumlu bir tavır sergilendiğini görüyoruz. Ata, Abdülhamid devrini yazmanın zamanının gelmediğini belirtse de, devrindeki gelişmelerin unutulmaması gerektiğini kaydetmektedir. Yazısında, imar faaliyetlerinden bahsederken resmi bina ve hayır kurumlarının inşa edildiğini, Müze-yi Hümayun'un kurulduğunu, Mekteb-i Mülkiye ve Darülfünun'un yanı sıra binlerce okul (ibtidai ve idadi) inşa edildiğini belirten Mehmed Ata, Sultan'ın hayli demiryolu ve karayolu yaptırdığını, Ziraat Bankası'nı kurdurduğunu ve en önemlisi sınırlı bir sürede Hicaz Demiryolu gibi büyük bir işletmeyi inşa ettirdiğini kaydetmekte ve böylece devrindeki gelişmelere vurgu yapmaktadır (Mehmed Ata, "Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Hayat-ı Saltanatının Hulasa-i Vekayi'i", *İkdam*, 12 Şubat 1334/29 R. ahir 1336, no. 7546, s. 1).

Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey, *Servet-i Fünun*'daki yazısında Abdülhamid'in tahttan indirilmesini ele almıştır. Bu yazının girişinde Sultan'ın artık tarihe mal olduğunu, insanların kalplerindeki husumete son vermeleri gerektiğini belirten Şeref Bey, ölüye rahmet okumak ve taksiratına mağfiret dilemek icap ettiğini vurgulamıştır. Ardından Abdülhamid devrindeki gelişmelerin tarihini yazma işinin müstakbel tarihçilere düştüğünü ve bunun tarihçilerin adil vicdanlarına ve tarafsız kalmalarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Müteakiben Abdülhamid'in kişisel

özelliklerinden bahseden Şeref Bey yazısına şöyle devam etmektedir:

“Sultan’ın siması atalarına benzer. Bellini’nin Fatih portresinde bu görülebilir. Sabık Sultan, zeki, hassas, dakik, her daim nazik muamele eden, kendine has bir ses tonuna sahip, hilafet ve saltanat vakarına uygun hareket eden biridir. Maiyetini taltif eder, kendisiyle görüşen yabancıları tatlı dili nezaketiyle etkilemenin yolunu bilir, tehdidini hakıyla yapmaya kadir, gerekli olduğunda sertliğini gösterir veya hiddetini teskin ederdi. Küçük yaştan beri meyilli olduğu vehminin etkisiyle saltanat ve hilafetini tehlikede görmesi manevi bir maraz halini almıştı ve aldığı tüm tedbirlere rağmen tahttan indirildi”.

Abdülhamid hakkındaki bu değerlendirmelerini müteakip tahttan indirilmesini anlatan Abdurrahman Şeref sözlerini *“Hengam-ı ikbalinde ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur”*, mısraını okuyanlardan birçoğunun cenaze namazında Baki’nin *“Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî, Durup el bağlayalar karşına yârân saf saf”*, beytini hatırlarına getirmekten kendilerini alamadıklarını belirterek bitirmiştir. Abdurrahman Şeref yazısının en sonunda ise Haşr Suresi’nin *“ibret alın ey basiret sahipleri”* ayetini yazmıştır (Abdurrahman Şeref, *“Sultan Abdülhamid Han-ı Sani, Suret-i Hal’i”*, *Servet-i Fünun*, 8 Mart 1334/23 C. evvel 1336, no, 1383, s. 70-74).

Ölümü sonrasında müspet menfi en ilginç bilgi ve değerlendirmeler 12 Şubat tarihli *Vakit* gazetesinde R. E. kısaltmasıyla devrinin değerlendirildiği yazıda yapılmıştır. İsmi açıkça yazılmasa da bu kişi o sırada gazete yazarlarından olan Ruşen Eşref’ten başkası değildir. Ruşen Eşref büyük bir kalabalık olduğundan bahsederken, herkesin ondan farklı farklı bahsettiğini kaydetmektedir. Yazdıklarında eleştiri dozu daha fazla hissedilen Eşref özetle şu hususları dile getirmektedir: *“II. Abdülhamid otuz üç sene geniş ve ihtiyaçlarla dolu bir ülkeyi kendi başına idare etmek istemişti. Abdülhamid de XIV. Louis gibi kanun benim diyebiliyordu. Geniş yetkilerine rağmen sorumluluklarını yerine getirmedi ve ülke acılar yaşayıp geriye gitti”*. Bu şekilde eleştirilerini sıralayan Eşref birçok okul açılmış ve Avrupa ile ilişkiler arttırılmışsa da faal bir neslin yetişmediğini ileri sürmekte ve sözlerini şu şekilde devam ettirmektedir:

“Yetişenler ya vilayetlere sürülüyor veyahut yurt dışına gitmek durumunda kalıyordu. Güçlü bir ordu ve donanma yoktu. Zamanında Yunan Zaferi, yeni mavzerler ve yeni elbiselerle ordu teçhiz edilse de ilerleme noktasında eksiklikler vardı. Bahriye içinde aynı şey geçerlidir. Nafia’da, Hicaz Demiryolu büyük bir başarıdır. Bazı vilayetlerde faal valiler nedeniyle yollar yapılmıştır. Birkaç yere uzaklardan su getirilmiştir. Fakat bunlar yeterli değildir. İç siyasette attığı her adım, aldığı her tedbir yanlıştır. Devrinde Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Teofik Fikret onun zamanında ona rağmen yetişmiştir. O, devrinde millette olan yetenekleri ortaya çıkarmak yerine, boğmuştur”.

Ruşen Eşref bütün bu eleştirileri yaptıktan sonra kabahatin sadece Sultan’da aranmaması gerektiğini ise şu sözlerle dile getirmiştir:

“Bütün bu mesuliyet dün bu milletin omuzları üstünde sırmalı şallara bürünmüş giden hükümdarın mıydı? Hayır! Onun etrafını saranlar, onun vehham tabiatından kendi lehlerine faydeler çıkarmak için milletini ve milletinin ihtiyaçlarını unutmuş

hod-perest açgözlü insanlara da râci'dir hem daha ziyâde onlara râci'dir. Allah kendisini gufranına mazhar etsin" (R. E. (Ruşen Eşref), "Sultan Abdülhamid-i Sani'ye Dair", *Vakit*, 12 Şubat 1334/30 R. ahir 1336, no. 114, s. 1).

Devrin önemli gazetecilerinden Celal Nuri, *Ati*'nin 12 Şubat tarihli nüshasındaki yazısında cenazeye katılmak için Topkapı Sarayı'na gidişinden itibaren gördüklerini edebî ve hüznü bir üslupla kaleme almıştır. Cenaze alayının gerçekten çok azametli olduğunu, tekbir ve tehlillerle eski saray dediği Topkapı'dan çıkarıldığını belirten Celal Nuri, ardından Sultan Hamid'i kendilerinin değil, üç nesil sonra gelen insanların bilimsel metotlarla değerlendirmesi gerektiğinin altını çizmektedir (Celal Nuri, "Sultan Hamid'in Tabutu Arkasında", *Ati*, 12 Şubat 1334/30 R. ahir 1336, no. 43, s. 1).

SONUÇ

Bir devrin en mühim hükümdarlarından biri olarak 33 yıldan fazla Osmanlı tahtında kalan ve Dünya siyaset sahnesinde takip ettiği politikalarla her daim adından söz ettiren Sultan II. Abdülhamid gerek padişahlığında, gerek sürgün hayatında ve gerekse ölümünden sonra Dünya kamuoyunun dikkatini çekmeye devam etmiştir. Saltanat yıllarının başlangıcından itibaren Batı kamuoyunda özellikle gazeteler vasıtasıyla menfi manada sürekli olumsuz bir portre şeklinde lanse edilen Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde olduğu gibi ölümü de hem yerli hem yabancı gazetelere haber olmuştu. Bu çerçevede ölümü sonrasında İngiliz, Fransız ve Amerikan gazetelerinde yazılıp çizilenlere bakıldığında Abdülhamid imaj ve algısında pek fazla bir değişiklik olmadığı söylenebilir.

Bilhassa iktidarını güçlendirdikten sonra dış politikada en ciddi tehditlerden biri olarak görülen İngiltere ve matbuatında ölümünü konu edinen haberlere bakıldığında, devrinde öne çıkarılan "Büyük Canı" ve "Melun Abdul" gibi menfi sıfatların tekrardan başlıklara çekildiğini görüyoruz. Yabancı gazetelerin tamamında olduğu gibi İngiliz gazetelerinde de cenaze merasimi hakkında neredeyse hiç bir bilgi verilmemiştir. Daha ziyade devrinde öne çıkarılan yukarıda bahsi geçen sıfatların verilme sebebi olarak gösterilen Ermeni Sorunu konuyla ilgili hemen her haberde tek cümlede olsa vurgulanmıştır. Yine saltanat yıllarında olduğu gibi sayısı az olmakla birlikte zaman zaman Sultan hakkında yapılan olumlu değerlendirmelerde bile söz dönüp dolaşp Abdülhamid'in "zalimliğine" getirilmektedir. İngiliz gazetelerinde onun özellikle eğitim konusundaki başarısından söz edildikten sonra vurgulanan şey umumiyetle müstebitliği hakkındaki yorumlardır.

Bu genel çerçeve içerisinde hafiye teşkilatıyla ilgili, Türk Alman ittifakının mimarı olduğuna yönelik haberlerin yanı sıra Abdülhamid'in avcılığı, tüccarlığı, marangozluğu gibi kişisel özelliklerine yer verilen haberler de yoğunluktadır. Sözü kısası İngiliz gazetelerinde Abdülhamid ile ilgili öne çıkarılan hususlar, despotluk, katliam, ölüm korkusu, zalimlik gibi hususlardır ki bunlar saltanatı devrinde de yabancı basının çizdiği Sultan imajındandır.

Amerikan gazetelerinin genel mantığı İngilizlerinkinden çok farklı değildir. Haber kaynağı olarak Reuters ve İngiliz gazetelerinden beslenen Amerikan gazeteleri aldıkları haberleri daha ilgi çekici başlık ve formatlarla Amerikan kamuoyuna

sunmuşlardır. Sultan'ı ve Osmanlı Devleti'ni tanıtıcı genel bilgilerin verildiği dikkat çeken Amerikan gazetelerinde Sultan'ın ölümü sonrasında yapılan haberlerin diğer ülkelere nazaran daha sansasyonel, abartılı hatta papağan ve çingene hikayelerinde olduğu gibi asparagas ve uydurma bir şekilde sunulduğunu söyleyebiliriz. Hâsılı Amerikan basını da İngiltere'de olduğu gibi Saltanat yıllarındaki bakışından bir şey kaybetmiş değildir.

Fransız basını ve gazeteleri de tıpkı diğer iki ülkede olduğu gibi Sultan'ın ölümünü benzer bir yaklaşımla kamuoylarına aktarmışlardır. Kızıl Sultan, Ermeni katliamı gibi tabirler ve eleştirinin ötesine geçen menfi sıfatlarla örgülenen haber ve yorumlar Fransa'da da Sultan'a bakıştaki menfi durumun canlılığını yitirmediğini göstermektedir.

Üç yabancı ülkenin gazeteleri toplu değerlendirildiğinde adeta eski gazete haberlerini gün yüzüne çıkarıp kullandıkları izlenimi oluşmaktadır. Az olmakla birlikte müspet her bilgi ve yorum olumsuz ve zaman zaman hakarete varan sıfatlarla adeta gölgelenmiştir. Bu tarz bir tavır sergilenmesinin sebebini devrin şartlarında da aramak gerekir. Zaten Batı için öteki olan ve uzun yıllar barbar tabir edilen bir milletin sabık sultanına bakışta fazla bir değişiklik olması da beklenemez. Üstelik bu ülkelerden ikisi ile hâlihazırda savaşan bir ülkenin padişahıdır II. Abdülhamid.

Osmanlı gazetelerine gelince yabancılardan farklı olarak cenaze merasimi detaylarıyla haberleştirilmiştir. Gazetelerde II. Abdülhamid'in hayat hikâyesi, dönemindeki siyasi gelişmeler, kendisinin farklı özelliklerini anlatan uzun ve detaylı haberler yapılmıştır. Bununla birlikte devrin önemli kalem erbaplarının Sultan hakkında yazdıkları da dönemin entelektüellerinin Abdülhamid'e bakışları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Mehmed Ata, Abdurrahman Şeref, Ruşen Eşref ve Celal Nuri'nin yazdıklarında genel olarak dikkati çeken hususlar, devrinde önemli gelişmeler olmakla birlikte bazı yanlış politikalar takip ettiği şeklindeki değerlendirmelerdir. Hemen tamamı Sultan Abdülhamid'i yargılamanın zamanı olmadığı, bu işi gelecek nesillerin yapması gerektiği konusunda hemfikirdirler. Kısacası ölümü sonrasında Batı gazeteleri Kızıl Sultan anlayışından sıyrılamamışken, Osmanlı gazeteleri ise Hakan-ı Mağfur tabirini kullanarak Sultan'a bakıştaki tutumlarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

EXTENDED ABSTRACT

Abdulhamid II, one of the longest reigning sultans of the Ottoman Empire, was dethroned in 1909 after his reign that lasted for about thirty-three years. During his reign, he was exposed to negative accusations and ascriptions in the western public opinion because of the measures taken by him firstly in the Balkan Crisis in the mid-1870's, and then, especially in the Armenian Rebellions of 1890's. For Abdulhamid II, being constantly alienated as the Ottoman Sultan, it was used improper expressions like "Red Sultan", "Great Assassin" and "Abdul the Damned". Newspapers became the main element highlighting this negative image in the western public opinion. The similarity could be observed in the newspapers published by the members of the Young Turk movement. As opponents of the Sultan, Young Turks published journals and newspapers in many places firstly in the Ottoman geography and then in foreign

countries, in which they published unfavourable news and thus contributed much the development of Abdulhamid's negative image. Being called both in the Ottoman and western newspapers as "ex-sultan" after his dethronement, Abdulhamid II lived for nine years in exile at first in Thessaloniki and then at Beylerbeyi Palace and finally died in February 1918.

Considering what was written and drawn in the British, French and American newspapers following ex-sultan's death, we could say that there was not much change in the image and perception of the Sultan. When we look at the news about his death in the British newspapers, we see that the negative epithet such as "The Great Assassin" and "Abdul the Damned", which were prominent in his period, are re-introduced into headlines of newspapers. Likewise, the general approach of American newspapers is not much different from that of the British. Fed by Reuters and British newspapers, American newspapers and journals presented their news to the American public with more interesting titles and formats. We could say that the news and comments in the American newspapers that gave general information about Abdulhamid II and the Ottoman Empire after his death was presented in a more extraordinary and somewhat exaggerated way than in other countries, like in the parrot and gypsy stories. The French press and newspapers, just like in the other two countries, conveyed the death of Abdulhamid II to the French public with a similar approach. The news and comments including insulting expressions such as the Red Sultan and Armenian Massacres indicate that the negative attitudes towards the death Sultan in France was not changed at all. When the newspapers of the three foreign countries are collectively evaluated, it seems like that they used the old newspaper news of his reign. A few numbers of positive information and comments on him were almost overshadowed by the negative and sometimes insulting titles.

Unlike the foreign press and newspapers, Ottomans press reported the funeral ceremony in detail to the public. In the Ottoman newspapers, there were long and detailed news about Abdulhamid's life story, the political developments in his period, and his different characteristics. Besides, the writings of the important scribes of the period on Abdulhamid also give important clues about the view of the intellectuals of the period towards the death sultan. The points that attract attention in the writings of Mehmed Ata, Abdurrahman Seref, Rusen Esref and Celal Nuri are the evaluations that though there were important developments in his period, he followed erroneous policies. Almost all of them agree that it is not time to judge Sultan Abdulhamid but the future generations should do it. In short, after his death, the western newspapers could not get rid of the concept of "the Red Sultan", while the Ottoman newspapers showed their attitudes towards the Sultan by using the phrase "the Forgiven Sultan".

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA**Sürelî Yayınlar**

Aberdeen Evening Express
 Aberdeen Press and Journal
 Birmingham Daily Gazette
 Birmingham Daily Mail
 Birmingham Daily Post
 Cincinnati Enquirer Daily Record and Mail
 Dundee Evening Telegram and Post
 Evening Despatch
 Indianapolis Star
 İkdam
 Journal des débats politiques et littéraires
 La Croix
 La Lanterne
 La Nation
 Le Cri de Paris
 Le Figaro
 Le Gaulois
 Le Matin
 Le Petit Journal
 Le Petit Parisien
 Le Radical
 Le Temps
 L'Homme libre
 L'Humanité
 Liverpool Daily Post and Mercury
 Liverpool Daily Post
 New York Times
 Northern Whig
 Nottingham Evening Post
 Pall Mall Gazette
 Penrit Observer
 Philadelphia Tribune
 Sabah
 San Francisco Chronicle
 Sheffield Evening-Yorkshire Telegraph Star
 St. Louis Post Dispatch
 Tanin
 Tasvir-i Efkâr
 Tercüman-ı Hakikat
 The Atlanta Constitution
 The Daily Mirror
 The Globe
 The Hartford Courant
 The Philadelphia Inquirer
 The Scotsman
 The Statesman

The Washington Post
 The Western Gazette
 The Western Morning News
 Vakit
 Western Daily Press
 York Shire Post and Leeds Intelligencer
 Yorkshire Evening Post

Kitap ve Makaleler

- Abdurrahman Şeref. Sultan Abdülhamid Han-ı sani, suret-i hal'i. *Servet-i Fünun*, 8 Mart 1334/23 C. evvel 1336, no, 1383, s. 70-74.
- Birinci, A. (2005). Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Meselesi", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 19, s.177-194.
- Brown, Eugene. (1918). Much married. *Los Angeles Times*, Feb 13, II4.
- Celal Nuri. Sultan Hamid'in tabutu arkasında. *Atı*, 12 Şubat 1334/30 R.ahir 1336, no. 43, s. 1.
- Çakmak, A. (2014). *Sürgün'de bir hakan II. Abdülhamid'in Selanik ve Beylerbeyi günleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çetinsaya, G. (2019). Sultan Abdülhamid'in hatıra meselesine bir zeyl. *Toplumsal Tarih*, No: 301, s. 54-58.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hakan A., (2017). *Saraydan esarete Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Hülagü, M. (2007). *Sultan II. Abdülhamid'in sürgün günleri 1909-1918, hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'in hatıratı*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Hülagü, M. (2011). Sultan II. Abdülhamid'in eşleri ve çocukları. *Devr-i Hamid*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 3, 273-287.
- Kartın, C. (2015). İngiliz arşiv belgelerinin ışığında II. Abdülhamid'in mirası (1920-21). *Tarihin Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13, 69-99.
- Kurşun, Z. (2000). II. Abdülhamid döneminde batı basınında imaj düzeltme çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin kurulması ve faaliyetleri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, 105-118.
- Kurşun, Z. (2011). Osmanlı-dünya ekseninde II. Abdülhamid imajı. *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, (C. Yılmaz, Ed.). İstanbul: 2010 İstanbul Avrupa Başkenti Yapım Production.
- Mason, W. (1918). Rippling rhymes: Abdul the damned. *Los Angeles Times*, May 25, II4.
- Mehmed Ata. (1336). Sultan Abdülhamid Han-ı Sani hayat-ı saltanatının hulasa-i vekayî'i. *İkdam*, 12 Şubat 1334/29 R.ahir 1336, no.7546, 1.
- Ortaylı, İ. (1981). *II. Abdülhamit döneminde Osmanlı imparatorluğunda Alman nüfuzu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- R. E. (Ruşen Eşref). (1334). Sultan Abdülhamid-i Sani'ye dair. *Vakit*, 12 Şubat 1334/30 r. ahir 1336, no. 114, 1.
- Terzi, A. (2014). *Abdülhamid'in mirası petrol ve arazi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Yazıcı, S. (2014). Sultan II. Abdülhamid örneğinde tarihsel algılamının değişimi. *International Journal of History Studies*, 6/5, 233-247. Doi Number:10.9737/historyS1503.

EKLER

Ek 1: "Tebliğ-i Resmî", *Sabah*, 11 Şubat 1334/ 29 R. ahir 1336, no. 10143 s. 1.

Ek 2: "Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Hayatı Saltanatı'nın Hulasa-i Vekayi'i", *İkdam*, 12 Şubat 1334/29 R. ahir 1336, no.7546, s. 1.

Ek 3: "Abdülhamid-i Han-ı Sani'nin İrtihali", *Vakit*, 12 Şubat 1334/ 30 R. ahir 1336, no. 114, s. 1.

ABDUL HAMID DEAD.

NOTORIOUS EX-SULTAN
OF TURKEY.

A LONELY MAN.

KAISER'S FRIEND DIES
IN CAPTIVITY.

AMSTERDAM, Sunday.

A Constantinople telegram received here to-day via Vienna reports the death there to-day of the ex-Sultan Abdul Hamid from inflammation of the lungs.

He will be given a State funeral.—
Reuter.

ABDUL HAMID.

By the death of Abdul Hamid there has passed away one of the most prominent figures of the last century.

Ek 4: "Abdul Hamid Dead", *Pall Mall Gazette*, February 11, 1918, s. 1.

NEW YORK TRIBUNE

Abd-ul Hamid, Once Sultan Of Turkey, Dies a Prisoner

Autocratic Ruler for Thirty-
three Years of 100,000,000
Subjects; Shorn of Power
in 1909 by Young Turks
Revolution

AMSTERDAM, Feb. 11.—The death yesterday of Abd-ul Hamid, former Sultan of Turkey, from inflammation of the lungs, is announced in a dispatch received here to-day from Constantinople, by way of Vienna. A state funeral will be held.

Abd-ul Hamid was for thirty-three years Sultan of the Ottoman Empire sprawling upon the three continents of Europe, Asia and Africa, and at the same time was commander of the faithful army of Moslems. He was paid homage by nearly a hundred million subjects. Shorn of power, he died a prisoner, pitied, if not despised.

He lived in constant dread of death. He had often escaped it only by good luck or unusual precautions against plots. Yet in his later years he had sought death by his own hands, so melancholy had his existence become.

He gained ascendancy in circumstances nearly as tragic as those which ended his career. Born September 22, 1848, the second son of Sultan Abd-ul Medjid, he became sovereign when his elder brother, Murad V, was deposed because of mental incapacity in 1876. Turkey was then in a state of extreme depression, almost succumbing to the tremendous blows of Russia. Out of this slough the new Sultan saved the remnants of Turkish prestige. The Turkish Empire increased its power. Schools were reformed, the army built up, commerce extended and pan-Islamism created under Abd-ul Hamid.

Overcome by Young Turks

Though he had fought outside forces to prevent disintegration of his empire, his fall came with the Young Turks' revolution. He was deposed in 1909 and imprisoned in Salonica. He was a prisoner in a home which was virtually a fortress, he wasted away, powerless and almost forgotten. His younger brother, Mahomed V, succeeded him as Sultan. His harem was broken up, his court jewels sold at auction for upward of a million dollars, which went toward building warships for the Young Turks' navy, and the former Sultan, once possessor of millions, received a few thousand dollars a year for his comfort in exile.

ABD-UL HAMID

bombs that he seldom slept twice in succession in the same room.

At Salonica, prisoner in a home which was virtually a fortress, he wasted away, powerless and almost forgotten. His younger brother, Mahomed V, succeeded him as Sultan. His harem was broken up, his court jewels sold at auction for upward of a million dollars, which went toward building warships for the Young Turks' navy, and the former Sultan, once possessor of millions, received a few thousand dollars a year for his comfort in exile.

Inspector Dillon
Involved in
Police Show
Goes on Leave of
After Interview
Commissioner Ex
Retirement Pre
Costigan Loses Staff
Hotel Squad
Abolished

By George Clarke

Chief Inspector James F. Dillon of the Police Department was on leave the first day he has been back at his desk since December 28 because of a twenty days' leave of absence. Commissioner Enright made the announcement at 8:15 o'clock last night at a conference, from which Dillon emerged making no effort to conceal his anger.

A few minutes later Commissioner Enright casually announced to the staff in the Detective Bureau that he had called on "Honorable Dan" Costigan, who had been in charge of the hotel squad and reduces to seven the first grade detective force, whom is Isabelle Goodwin, a woman detective on the force.

The extended leave of Chief Dillon forecasts, the Commissioner feels, the retirement of the chief, for to allow a leave of twenty days to a ranking official of the department is to quit.

Chief Dillon arrived at his home yesterday prepared for an unpleasant surprise. He had been at City Hall with Mayor Hylan, and, while the Mayor nor Commissioner

Ek 5: "Abdulhamid, Once Sultan of Turkey, Dies a Prisoner", *New York Tribune*, Feb. 12, 1918, s. 11.

Le Matin

UN TYRAN DISPARAIT

ABDUL HAMID le "Sultan rouge" est mort

*Il fut l'ami de l'Allemagne
et l'ennemi de ses sujets*

BASSE, 11 février. — L'ancien sultan Abdul Hamid a succombé à une pneumonie. Un traité impérial décrète que les funérailles auront lieu lundi d'une manière digne d'un souverain.

ABDUL HAMID

Abdul Hamid, qui vient de mourir à l'âge de 75 ans, avait succédé à son frère Mourad V, le 31 août 1876, et fut lui-même

BOLO DEVANT

LE PLAIDO

*Le célèbre prédicateur mon
la force de son*

LES DÉCLARATIONS DE PA

Un peu moins de monde que samedi, c'est-à-dire qu'une épingle (à la rigueur) pourrait encore se glisser entre les rangs serrés du public.

Côté des dames, voisinant avec nos plus charmantes acrices, quelques habituées des paroisses aristocratiques se sont donné rendez-vous pour entendre un de leurs prédicateurs préférés, Mgr Bolo.

« Monseigneur » doit parler longtemps. Il pourrait prendre pour texte ces paroles de l'Écriture : « Le frère que son frère défend est semblable à une place forte ». Mais la citadelle que Monseigneur entreprend de secourir est trop démantelée.

Cette déposition, qui devait être la première, fut d'ailleurs différée.

Au début de l'audience, le greffier donne lecture d'une lettre de M. Forsans, sénateur, maire de Biarritz, rectifiant certaines déclarations de Mme Bolo.

Autre rectification écrite. Elle est de M. Charles Humbert. Le greffier en donne lecture :

Paris, 9 février 1918.

Monsieur le président du conseil de guerre. Je viens de lire dans les journaux l'étrange démenti que M. le président Monier oppose à ma déposition d'avant-hier par l'entremise des agences.

Témoin à votre barre, j'estime qu'il ne m'est pas permis d'engager une polémique avec un témoin que sa santé empêche de comparaître. C'est à vous seul que je dois la nouvelle affirmation de mon entière sincérité.

M. Monier confesse qu'il m'a fourni sur Bolo des renseignements favorables, mais il allègue — je cite le texte — « que tout était fini quand je lui ai parlé de Bolo ».

C'est absolument inexact.

Bolo m'a été présenté par d'autres personnes. Je l'ai dit et n'ai pas à y revenir.

Ek 6: "Un Tyran Disparait Abdul Hamid le "Sultan rouge est mort", *Le Matin*, 12 Fevrier 1918, s. 1.

BULGAR KOMİTECİ MİHAİL GERCİKOV'UN EDİRNE VİLAYETİNDE ASAYİŞİ BOZMA GİRİŞİMLERİ (1903-1908)

BULGARIAN COMMITTEE MEMBER MIHAIL GERDZHNIKOV'S ATTEMPTS TO DISRUPT PUBLIC ORDER IN THE PROVINCE OF ADRIANOPOLE (1903-1908)

Abdülkadir ERÇİN * Öz

* Arş. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi
Tarih Bölümü
aercin@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4070-9025
Bartın / TÜRKİYE

19. yüzyılda milliyetçilik akımlarının etkisiyle Balkanlarda etnik ayaklanmalar baş gösterdi ve 1830 yılında Yunanistan bağımsızlığını kazandı. Sırlar başta olmak üzere diğer Balkan ulusları Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için çeteler meydana getirerek bağımsızlıkları için mücadeleye giriştiler. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Anlaşması ile önce Trakya'nın ve Makedonya'nın bir kısmını içine alan Büyük Bulgaristan kuruldu. Ancak Avrupalı devletlerin duruma müdahalesi ile Ayastefanos yerine bu kez Berlin Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Bulgaristan'ın sınırları daraltıldı ve Bulgaristan özerk bir prenslik olarak Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Berlin Anlaşması'ndan memnun olmayan Bulgarlar büyük komite ve çeteler meydana getirerek yeniden Büyük Bulgaristan'ı kurmak için harekete geçtiler. Birçok komite kuruldu. Özellikle Makedonya İç Örgütü ve Bulgaristan'daki Yüksek Komite bünyesinde barındırdığı komiteciler ile diğerlerinden ayrıldı. Komiteciler isyan bölgelerine taksim edildi. Edirne vilayeti sorumluluğu Mihail Gercikov'a verildi. 1877 yılında Filibe'de dünyaya gelen Mihail Gercikov genç yaşlardan itibaren komitecilik deneyimi yaşamış biriydi. Cenevre'de okuduğu dönemlerde Rus etkisi ile arkadaşlarıyla beraber anarşist bir cemiyet bile kurmuştu. Cemiyet kısa ömürlü olmasına rağmen başarısı Bulgar komiteciler arasında yayılmış ve kendisi Makedonya İç Örgütüne katılmıştı. Örgütün kendine verdiği talimat gereği 1901-1903 yılları arasında Edirne vilayetinde gizli keşifler yapan Gercikov 1903 yılında İinden İsyani'nin devamı olarak Edirne vilayetinde çıkarılan Preobrajen İsyani'nin baş aktörlerinden biri oldu. İsyan sırasında kurduğu çeteler ile özellikle vilayete bağlı Kırkkilise (Kırklareli) ve Trnova'da Osmanlı Devleti'ne büyük kayıplar yaşattı. İsyandan sonra vilayette faaliyetlerine devam eden Gercikov Bulgaristan Komiserliği vasıtasıyla Osmanlı Devleti tarafından yakın takibe alındı. Yakalanması için uzun uğraşlar verildi. Fakat Gercikov sürekli kılık değiştirerek Edirne vilayetine sızma girişimlerini sürdürdü. Vilayetin asayişini bozmak için irili ufaklı çeteler kurarak saldırı faaliyetlerinde bulundu. Gercikov'un Edirne vilayetindeki faaliyetleri 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilene kadar sürdü. II. Meşrutiyet'in getirdiği kısa süreli sükûnet ortamı ile Mihail Gercikov Edirne'ye yönelik saldırılarına son verdi.

Anahtar Kelimeler

Mihail Gercikov, Edirne vilayeti, Bulgar Komiteleri, Preobrajen İsyani, Osmanlı Devleti

Keywords

Mihail Gerdzhikov, Adrianople Province, Bulgarians Committees, Preobrazhenie Uprising, Ottoman State

Abstract

In the 19th century, ethnic uprisings began in the Balkans due to the influence of nationalism movements; thus, Greece gained independence in 1830. Other Balkan nations, especially Serbians, started fighting for their independence from the Ottoman

Başvuru/Submitted: 30/03/2022

Kabul/Accepted: 23/05/2022

Empire by forming gangs. With the Treaty of San Stefano signed after the Russo-Turkish War of 1877-1878, the Great Bulgaria which included part of Thrace and Macedonia was established. However, with the intervention of European states, the Treaty of Berlin was signed instead of San Stefano. With this treaty, the borders of Bulgaria were restricted; also, Bulgaria was annexed to the Ottoman Empire as an autonomous principality. Dissatisfied with the Berlin Treaty, the Bulgarians formed large committees and gangs, and took action to re-establish the Great Bulgaria. Many committees were created. In particular, the Internal Macedonian Revolutionary Organization was distinguished from others by its committee members from the supreme committee in Bulgaria. The committee members were spread to uprising zones. The responsibility for Adrianople Province was given to Mihail Gerdzhikov. Mihail Gerdzhikov was born in Plovdiv in 1877 and had experience as a committee member since he was young. As a student in Geneva, he even established an anarchist society with his friends under Russian influence. Although the society was short-lived, its success spread among the Bulgarian committees and he joined the Internal Macedonian Revolutionary Organization. According to the instructions given by the organization, Gerdzhikov, who made secret discoveries in Adrianople Province between 1901 and 1903, became one of the main actors of the Preobrazhenie Uprising, which was carried out in Adrianople Province in 1903 as a continuation of the Ilinden Uprising. During the uprising, he caused great losses to the Ottoman Empire with the gangs he founded, especially in Kirk Kilise (Kırklareli) and Veliko Tarnovo, which were connected to the Province. After the uprising, Gerdzhikov continued his activities in the Province and was closely monitored by the Ottoman State through the Bulgarian commissariat. Long efforts were made to capture him. But Gerdzhikov constantly continued his attempts to infiltrate Adrianople Province in disguise. He engaged in attacks by forming large and small gangs to disrupt the public order of the Province. Gerdzhikov's activities in Adrianople Province continued until the Second Constitutional Era in 1908. With the short-term calm brought by the Second Constitutional Era, Mihail Gerdzhikov put an end to his attacks on Adrianople Province.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde Bulgar uyanışının oluşmasında 19. yüzyılın başlarında milliyetçilik akımları ile belirgin bir şekilde başlayan süreçlerin etkisi bulunmaktadır. Siyasal bağımsızlık hareketlerinin güç kazanması önce 1805 yılında Sırp'ların, ardından 1821 yılında Yunanlıların isyan etmesine neden olmuş ve nihayetinde 1830 yılında Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır (Uzun, 2000, s. 269). Bağımsızlık hareketlerinin devlet içerisinde alevlenmesi iç istikrarın sağlanmasını gerekli kılmıştır. Bu noktada 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi ile Osmanlı Devleti yeni bir süreç içerisine girmiştir. Gayrimüslim tebaaya kanun önünde eşitlik getirilmesi içeride ayrıcalıklı bir tebaa durumunda bulunan Rumları rahatsız ederken, diğer Hristiyan tebaa da eşitlik prensibi gereği yeni haklar talep etme yoluna gitmiştir. Hristiyan tebaanın savunuculuğunu yapan Ruslar Ortodoksları, Fransızlar Katolikleri, İngilizler ise Protestanları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme gereği duymuşlardır. Bu süreçte özellikle Ruslar Ortodoks Sırp ve Bulgarların haklarının gereği gibi verilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamışlardır (Karal, 2007, s. 187-188).

Bağımsızlık elde edemeyen Sırp'lar Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra da mücadelelerini sürdürmüştür. 1841 Niş ve 1850 Vidin İsyanlarında Bulgarlar da Sırp'larla ortak hareket ederek devlet içerisinde karışıklık çıkarmışlardır. 1850 Vidin İsyanı bir kısım Bulgar isyancıların tüm Bulgaristan'ı ayaklandırarak Sırbistan gibi muhtar bir yönetim elde etmeyi amaçladıklarını göstermiştir (İnalçık, 1992, s. 65-67). 19. yüzyılın ikinci yarısına girilirken Balkanlarda neredeyse Bulgarlardan başka muhtariyetini kazanmamış Hristiyan bir topluluk kalmamıştı. Slavlık hissi ile artık Bulgarlar da Osmanlı idaresinden ayrılmak istiyorlardı. Rusya'nın Bulgar gençlere Rusya'da tahsil görme fırsatı sağlaması ile eğitim alan gençler Slavlık duygularını Bulgar halkına aşıyorlardı (Şentürk, 1992, s. 87). Fakat 1860'lı yıllarda belirginleşen milliyetçi Bulgar hareketi Yunanistan ve Sırbistan'ın bölgesel istekleri ile çatışmaktaydı. Ayrıca Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinin önünde başka engellerde bulunmaktaydı. Her şeyden önce Bulgar toprakları Balkanların İstanbul'a en yakın olan bölgesinde yer almaktaydı. Haliyle Bulgar coğrafyası merkezi hükümetin kontrol ve askeri müdahalesine fazlasıyla müsaitti. Bununla birlikte Bulgarların Sırp, Yunan, Karadağlı ve Rumenlerin aksine halkı örgütleyip birleştirecek merkezi bir kurumları bulunmuyordu. Kilise Fenerli Rumların kontrolündeydi (Jelavich, 2009, s. 365-366).

Bulgarlar artık Bulgar Kilisesi'nin Rumlara bağlı olan patrikhaneden ayrı olarak yapılanmasını istiyorlardı. Osmanlı Devleti de iki millet arasındaki bu sorunu uzlaşma yoluyla çözmek istemekteydi. Bulgarların artan talepleri karşısında Osmanlı Devleti patrikhaneden ayrı bir Bulgar kilisesi kurulması için 11 Mart 1870 tarihinde "Eksarhlık Fermanı"nı yayımlıyordu. Böylelikle ayrı bir ruhani lider önderliğinde Bulgar Eksarhlığı kuruluyordu. Eksarhlığın kurulmasıyla Bulgar Milleti ayrı bir mevcudiyete sahip oluyor, ileride kurulacak olan Bulgaristan'ın hudutları da dini anlamda çizilmiş oluyordu (Güllü, 2018, s. 353-355). Eksarhlığın kurulması Bulgaristan'ın kuruluşuna yönelik ilk adım olmakla birlikte bundan sonra Rusya'nın desteğiyle ilk ihtilal cemiyetleri de ortaya çıkmaya başladı. Cemiyetlerin kurulmasını 1876 yılında meydana

gelen büyük bir ayaklanma izledi. Türklerin bulunduğu çok sayıda köy ve kasabalar ayaklanma sonucu yıkıldı. İsyân zorlukla bastırılabilirdi. Balkanlardaki karışıklıkların etkisiyle 1877-1878 yılları arasında bu kez Osmanlı Rus Savaşı patlak verdi. Savaş sırasında Ruslarla iş birliği yapan Bulgarlar bölgede büyük bir zulüm hareketine giriştiler (Yalçınkaya, 2006, s. 327-328).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkanlardaki karışıklıkların ve Avrupa diplomasisinin işe karışmasının bir sonucuydu. Savaşın arkasındaki en temel düşünce Rusya'nın önderliği altında gelişen "Panslavizm" akımıydı. Panslavizm akımı tüm Slav kavimlerin siyasal dayanışmasını sağlamayı amaçlamaktaydı (Armaoğlu, 2014, s. 481). Osmanlı- Rus Savaşı Osmanlı Devleti açısından yıkım ile sonuçlandı. Zira savaştan sonra 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Anlaşması ile Osmanlı Devleti Balkanlardaki topraklarının büyük bir bölümünü kaybediyor ve Büyük Bulgaristan kuruluyordu. Anlaşma bir bakıma Rusya'nın desteğiyle MS 900 yılları civarındaki Orta Çağ Bulgar İmparatorluğu'nu yeniden canlandırıyor, Balkan coğrafyasındaki topraklarda Yunan emellerine de son veriyordu (Davis, 1922, s. 337). Anlaşma bu haliyle Avrupalı güçler tarafından kabul edilmedi. Araya giren Avrupalı devletlerin gayretleriyle bu kez Ayastefanos Anlaşması yerine 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Anlaşması imzalandı. Anlaşma ile Bulgaristan Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir prenslik olarak kuruluyordu. Fakat Ayastefanos Anlaşmasının getirdiği Büyük Bulgaristan'ın sınırları daraltılıyor ve Batı Trakya, Doğu Rumeli ve Makedonya coğrafyası¹ Bulgarların elinden geri alınıyordu. Anlaşmaya göre ayrıca Doğu Rumeli özerk bir eyalet haline getirilirken, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'da bağımsız bir devlet oluyordu (Armaoğlu, 2014, s. 515-516).

Berlin Anlaşması Bulgar çeteciliği için bir gelişim noktası olacaktır. Berlin Anlaşması ile istediği emellere ulaşamayan Bulgarlar anlaşmadan sonra Makedonya coğrafyasını kendilerine ait olduğunu düşünerek ele geçirmeye çalışacaklardır. Bu uğurda kültürel ve dini propaganda yürüterek komiteler kuracak ve Avrupa'nın dikkatini çekerek bölgenin Bulgaristan'a ilhakı için mücadele edeceklerdir (Tan, 2013a, s. 51-52). Bu çalışmada Bulgar komitenciliklerinin Balkanlarda Edirne vilayeti üzerindeki emelleri ve etkileri incelenerek bu uğurda vilayetin asayişini sekteye uğratarak, Trakya'yı Osmanlı hâkimiyetinden çıkarmayı amaçlayan Bulgar komiteci Mihail Gercikov'un Edirne'ye yönelik çete faaliyetleri ele alınmıştır.

Bulgar Komitelerinin Oluşturulması ve Komitelerin Edirne Vilayeti'ne Yönelik Planları

Berlin Anlaşması ile kurulan Bulgaristan Prensligi için temel hedeflerden bir tanesi yine aynı anlaşma ile oluşturulan Doğu Rumeli vilayetini ilhak etmek oldu. Anlaşmadan sonra iki Bulgar bölgesinin yeniden birleştirilmesi için propagandalar yapılmaya başlandı. 1885 yılında Bulgar Prensi Alexander'in önderliğinde iki bölge halkı birlik ilan etti (Forbes, Toynbee, Mitrany & Hogarth, 1915, s. 58). Doğu Rumeli vilayetinin Bulgaristan Prensligi tarafından ilhak edilmesi Edirne vilayetine yönelik

¹ Makedonya olarak tanımlanan coğrafya 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaklaşık 62.000 km² lik bir alanı kapsıyor ve Manastır, Selanik, Kosova ile çevresini içine alıyordu (Saatçi, 2006, s. 553).

ciddi bir Bulgar tehdidinin oluşumuna zemin hazırladı. Zira Bulgarlar için Edirne vilayeti oldukça önemli bir konumdaydı. Edirne vilayeti henüz 93 Harbi'nden önce 1876 yılında merkez Edirne, Gelibolu, Tekfurdağı, İslimye ve Filibe sancaklarından meydana gelmekteydi (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1293 (M. 1876), s. 171). II. Abdülhamid döneminde Edirne vilayetinin sınırları kuzeyden Doğu Rumeli vilayeti, doğudan Karadeniz ve İstanbul vilayeti, güneyden Çanakkale Boğazı, Marmara ve Adalar Denizi'ne kadar ulaşırken vilayet batıdan ise Selanik vilayeti ile çevriliydi (Özey, 2002, s. 6). 1878 yılında sadece vilayetin merkez sancağı olan Edirne ile Tekfurdağı ve Gelibolu sancaklarının toplamında 224.475 civarında azımsanmayacak bir Bulgar nüfus bulunuyordu (Köse, 2019, s. 277-278). Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Filibe ve İslimye topraklarının elden çıkması ile Edirne'de Bulgar nüfus iyice azalmıştı. Ancak mevcut Bulgarların bile sayısı az değildi. 1897 yılında Edirne vilayetinde 62.984 erkek, 60.442 kadın toplamda 123.426 Bulgar yaşıyordu (BOA, DH.TMIK.S. 1/26). 1904 yılına gelindiğinde bu sayı 64.505 kadın ve 63.245 erkek olmak üzere toplamda 127.750 kişiye ulaşmıştı (BOA, A.MTZ.(04). 132/40).

Mevcut şartlar Bulgarları Makedonya coğrafyasının yanında Edirne vilayetini de ele geçirmeye itiyordu. Bu noktada Berlin Anlaşmasından sonra Bulgarlar tarafından Bulgar-Makedon Merkez Komitesi, Makedonya Komitesi, Muhibb-i Vatan Cemiyeti, Merkezi Edirne-Makedonya Komitesi, Makedonya Politik Cemiyeti, Genç Makedonya Cemiyeti, Makedonya Talebe Teşkilatı ve Makedonya Bulgar Komitesi gibi örgütsel yapılar meydana getirildi. Bu komiteler arasındaki fikri anlaşmazlıklar ise bir süre sonra bu komitelerin "Santralist" ve "Vırhovist" olarak ayrı ayrı adlandırılmalarına neden oldu. Bu örgütler içerisinde santralist bir grup olan Makedonya Dahili İhtilal Komitesi (İç Örgüt) kendisine parola olarak "Makedonya Makedonyalılarıdır" sözünü temel almaktaydı. Örgütün amacı bağımsız bir Makedonya meydana getirmektir (Aydın, 1989, s. 210). Komitenin başlıca üyeleri arasında Damyan Gruev, doktor Hristo Tatarçev, öğretmen Petr Pop Arsov ve Hristo Bostanciev, kitapçı İvan Hacnikolov gibi kişiler bulunmaktaydı (Adanır, 2001, s. 119).

Komite ilk kongresini 1894 yılı başlarında gerçekleştirdi. Burada komitenin gizli ve devrimci karakterde olmasına, faaliyet alanının yalnızca Makedonya'yı kapsamasına, örgütün üyelerinin Makedonya'da doğmuş ya da yaşayan kimseler olmasına ve komitenin Bulgaristan, Sırbistan ile Yunanistan'dan bağımsız hareket etmesine karar verildi (Pribichevich, 1982, s. 120). Santralist komiteler görüldüğü üzere Bulgar vurgusu yapmaktan ziyade, tüm Makedonya halklarının savunucusu olarak kendilerini sınıflandırma gereği duymaktaydılar. Santralistlerin örgütünün kurulmasından kısa bir süre sonra Vırhovistler² olarak adlandırılan Bulgaristan'daki Makedonyalı mülteciler de Trayko Kitançev başkanlığında Yüksek Makedonya Komitesini kurdular. Bu komite 1895'te Bulgar ordusundaki subayların desteğini alarak Avrupa kamuoyunun dikkatini çekip, Osmanlı Devleti'ne gözdağı vererek kilise ve eğitim alanında yeni ayrıcalıklar koparmak için kısa ama etkili isyanlar çıkardı. Bu olaylardan sonra Santralist ve Vırhovistler birbirlerine karşı muhalif bir tavır takındılar

² Vırhovistler kendilerine "Makedonya Bulgaristanındır" sözünü parola olarak benimsemişlerdi (Uzer, 1979, s. 117).

(Adanır, 1975, s.16). Bulgarların komitecilik faaliyetleri karşısında Makedonya’da kendi haklarını korumayı amaçlayan Sırp ve Yunanlılar da boş durmadı. Onlar da bölgede kendi komite ve örgütlerini kurdular. Osmanlı Devleti bölgedeki hâkimiyetini yitirmeye başladıkça bu örgütlerin ve destekçilerinin sayısı giderek artış gösterdi (Saatçi, 2004, s. 40).

Komitecilik faaliyetlerinden Edirne vilayeti de fazlasıyla etkilendi. Öncelikle Makedonya coğrafyasında Bulgar komiteciler tarafından “Daskal” ve “Daskaliçe” adı verilen kız ve erkek muallimler Bulgar köylerine gönderildi. Ardından Edirne vilayeti sınırları içinde yer alan Kırkkilise (Kırklareli) ve Dedeağaç’a daskal ve daskaliçeler gönderildi. Fakat muallimler işe Gümülcine sancağına bağlı İskeçe yakınlarındaki Gabrova Yeniköy’den başladılar. Ardından Kırkkilise ve Dedeağaç çevresindeki 19 Bulgar köyüne yöneldiler. Köylerde halk ile yaşamaya başlayan muallimler Bulgarları kilise dili ile kandırarak Türk düşmanlığı ve Bulgar kimliği fikrini aşılamağa başladılar. Bu sırada Gümülcine ve İskeçe bölgelerinde birkaç Bulgar köyü bulunuyordu. Dedeağaç, Dimetoka, Kırkkilise gibi bölgelerdeki çok sayıda köyde ise yaklaşık %3 oranında Bulgar yaşamaktaydı. Fakat Tırnova ve Gramatik tarafları neredeyse tamamen Bulgarlardan oluşuyordu. Komiteciler buralara faal azalarını da yaymıştı. Azaların etkisiyle sınır boylarını geçen Bulgarlar ufak çaplı da olsa köy baskınlarına başlamışlardı (Şeref, 1934, s. 42-43).

Bulgar komiteciler tüm Rumeli vilayetleri içindeki ilk büyük çete hareketlerinden birini Edirne vilayetine bağlı Gümülcine sancağının Rupçoz kazasına bağlı Yanıklı köyünde gerçekleştirdiler. Yaklaşık 400 civarında Bulgar çete üyesi 270 hanenin üzerinde bir yerleşim yeri olan Yanıklı köyüne baskın düzenledi. Köyü ateşe veren komiteciler 125 kişinin evlerinin içinde yanarak can vermesine sebebiyet verirken 18 erkek, 3 kadın ve 5 çocuğu ise silahla öldürdüler (Aydın, 1989, s. 216). Bulgarların Makedonya coğrafyası yerine ilk büyük komite hareketlerinden birini Edirne vilayetinde gerçekleştirmesi elbette plansız değildi. Bulgarlar Avrupa kamuoyuna Makedonya sorununa ve Büyük Bulgaristan’a Edirne vilayetinin de dâhil olduğunu göstermek niyetindeydiler.

Rumeli vilayetlerinde karışıklıkların ve asayiş sorunlarının artması Osmanlı Devleti’ni yeni tedbirler almaya itmiştir. 22 Nisan 1896 tarihinde Rumeli’ye yönelik ıslahat layihası yürürlüğe girmiştir. Bu layihaya göre Makedonya coğrafyasını da içine alan tüm Rumeli vilayetlerinde idari, adli ve mali alanda düzenlemelere gidilmiş, kiliselerin tamiri, aşar vergisinin düzenlenmesi ile okulların ıslahına dair yeni uygulamalara başvurulmuştur (Törel, 2020, s. 183). Ancak Osmanlı Devleti’nin ıslahat planının Rumeli’deki karışıklıkları önleyebildiğini söylemek zordur. Zira Yunanistan’ın Makedonya’da Sırp, Bulgar ve Ulah çetelerine karşı olarak kurduğu silahlı Etniki Eterya örgütünün kışkırtmaları sonucu Makedonya Rumları ayaklandığı gibi, yine aynı örgütün propagandaları sonucu Osmanlı Devleti 1897 yılında Yunanistan ile bir savaşa tutuşmak zorunda kalmıştır. Savaşı Osmanlı Devleti kazanırken Yunanistan Makedonya’daki çetecilik faaliyetlerine bir müddet ara vermek zorunda kalmıştır. Bu durum aynı zamanda Yunanistan’ın Makedonya üzerinde uygulamak istediği davaya da ağır bir darbe vurmuştur (Saygılı, 2015, s. 150-151).

Yunan komitelerinin almış olduğu darbe ise bir bakıma Makedonya coğrafyasında Bulgar komitecilerin daha güçlü hale gelmesine ortam hazırlamıştır.

Bulgar militan grupları Yunanistan'ın durumundan yararlanarak Makedonya'da propaganda eylemlerini 1897 yılından itibaren şiddete dönüştürmeye başlamıştır. Bu bağlamda 1897-1898 yıllarında Bulgar komiteler Osmanlı jandarmasına karşı şiddet eylemlerine yönelmişlerdir (Yıldız, 2020, s. 93). Kısa süre sonra iç örgüt olarak adlandırılan Makedonya İç Örgütü ile Yüksek Makedonya Komitesi arasında şartların değişmesiyle 1899-1901 yılları arasında bir birliktelik kurulmuştur. 1899 yılında Bulgar ordusunun eski subaylarından Boris Sarafov³ Yüksek Makedonya Komitesi'nin başkanı olarak seçilmiştir. Bu seçimden sonra iç örgütün Yüksek Makedonya Komitesi üzerindeki etkisi artmıştır (Adanır, 2001, s. 156). Bulgar Makedonya Komitesi aynı dönemde 1899 yılında ihtilal açısından Edirne vilayetini Kırkkilise, Tırnovacık, İskeçe, Pınarhisar, Mustafa Paşa, Ahiçelebi ve Uzunköprü gibi stratejik bölgelere ayırmıştır (Ertürk, 2018, s. 57-58).

1900 yılına gelindiğinde ise Bulgarların Edirne vilayeti üzerindeki istekleri artık netleşmiş bulunuyordu. Amaç vilayette asayiş bozmak ve nihayetinde Edirne'yi Osmanlı idaresinden koparıp Bulgaristan'a ilhak etmektir. Hatta bu amaç için çalışan 6 kişi aynı yıl Edirne vilayetinde yakalanmıştı. Komite adına çalışan bu kişiler Bulgar Hükümetinden silah desteği alarak Edirne vilayetinde cemiyetlerini büyütme gayesi taşıyorlardı. Vilayet idaresinin gayretleri ile yakalananlar arasında çete lideri Nikola ile komite adına adam toplayan Daskalyani Çanakov da bulunuyordu (BOA, İ. DH. 1381/30). Fakat komitecilerin eylemlerini durdurmak mümkün olmadığı gibi komitecilerin bölgede yeni ve daha sansasyonel eylemleri planlandığı anlaşılmaktaydı. Öyle ki 1901 yılında Bulgar komiteciler Ermeniler ile iş birliği yaparak Şark Ekspresi'ni havaya uçurmak ve Edirne Valisi Arif Paşa'yı fidye karşılığında kaçırmak için Edirne bölgesine gelmişlerdir. Osmanlı Devleti böylesi bir olaya mahal vermeden çeteyi tespit etmiş ve çete üyesi 7 kişiyi öldürmüştür. Çete elebaşları Semerciyan ve Mercanof 'un da aralarında bulunduğu çeteciler yakalanarak 27 Kasım 1901 tarihinde Edirne'de asılarak idam edilmişlerdir (İsoy & Hasanoğlu, 2021, s. 144).

Edirne vilayetinin stratejik önemi 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık Bulgar komitelerinin tüzüklerine de yansiyordu. 1902 yılında alınan kararlar her şeyi açıkça ortaya koymaktaydı. Zira 1902 yılında Bulgar Makedon Komitesi Gotse Delçev ve Petrov gibi sol görüşlü komitecilerden etkilenerek yeni bir tüzük meydana getirdi. Örgütün adındaki Bulgar adı atılarak örgüte "Makedonya-Edirne Gizli İhtilal Örgütü" adı verildi. Tüzüğün ilk maddesinde siyasal muhtariyet için ihtilal yapılacağı, Makedonya ve Edirne'nin hoşnutsuz halklarının milliyetlerine bakılmaksızın tek bir örgüt içinde birleştirileceği ifade edildi (Adanır, 1975, s. 16). Görüldüğü üzere Bulgar komiteciler Makedonya'nın yanında Edirne'nin halklarına yani özelde oradaki Bulgar topluluklarına da hitap ettiklerini ifade etmek istiyorlardı. Aynı süreçte Edirne

³ 12 Temmuz 1872 tarihinde Nevrekep yakınlarında dünyaya gelen Boris Sarafov Sofya'da askeri okulu bitirmiş ve St.Petersburg'ta Rus Genelkurmay Akademisinde eğitim görmüştür. Kendisi Yüksek Komite'ye başkanlık etmeden önce 1897-1899 yılları arasında faaliyet gösteren Gizli Subay Cemiyetlerinin kurucuları arasında yer almıştır (İsoy & Hasanoğlu, 2021, s. 81).

vilayetindeki başarısız komiteci girişimlerinin Bulgarları Edirne’de yeni operasyonel örgütlenmelere ittiğini de belirtmek gerekir. Meşhur eşkiya Mercanof’un öldürülmesi, çete lideri Nikola’nın yakalanması Bulgar komitesine Edirne vilayeti genelinde eylemler yapması için daha profesyonel bir komiteciye gereksinim duyulduğunu göstermiştir. Bunun için seçilen kişi ise bölge için çok daha yıkıcı sonuçlara sebebiyet verecek olan Mihail Gercikov olacaktır.

Mihail Gercikov ve 1903 Preobrajen İsyanı

Mihail Gercikov 1877 senesinde Filibe’de dünyaya gelmişti. Orada liseyi bitirdikten sonra 1899 yılında Manastır’a öğretmen olarak tayin edilmişti (Ertürk, 2018, s. 57). Gercikov’u komiteciler arasında tanıtan ilk gelişme ise 1895 yılına rastlamaktadır. 1895 yılında Filibe’de Gercikov’un önderliğinde Rus etkisinde anarşist bir grup kurulmuştu. 1897 yılında ise arkadaşları ile Cenevre’de bulunan Gercikov onlarla “Makedonya Gizli İhtilal Komitesi”ni meydana getirmişti. Bu komitenin ömrü sadece 1 yıl sürmüştü, hareket 1898 senesi sonunda dağılmıştı (İsov & Hasanoğlu, 2021, s. 115). Komite kısa ömürlü olmasına rağmen kendisine bir program belirleyebilmişti.

Komite siyasi kazanım ve Makedonya’daki hedeflerine bireysel terör eylemleri ve suikast girişimleri ile ulaşmayı planlıyordu. Komite çatısı altında toplanan gençler radikal fikirlerini “Glas” ve “Odmazda” isimli gazetelerinde ifade etmekteydiler (Rahman, 2019, s. 450). Komitenin ana fikri Makedonya halkının ortak hareket etmesi üzerine temellenmişti. Bu noktada bölgede yaşayan hiçbir halkın önceliği ve önderliği olmayacak, Sırp, Yunan ve Bulgar şovenizmi ile mücadele edilecekti. Hatta Osmanlı Sultanına karşı yapılacak olan mücadeleye Türk halkı dahi isterse dâhil edilebilirdi. Fakat bu oluşum uzun ömürlü olmadığı gibi Gercikov ve arkadaşları da kısa süre sonra hâlihazırda var olan Makedonya İç Örgütüne katılmışlardır (Adanır, 2001, s. 183).

Gercikov kısa süre içerisinde kişiliği ile komite içerisinde saygın bir yer kazanmıştır. Büyük Türk casusu olarak ün kazanan ve Bulgar Sadık olarak bilinen Bulgar komiteci Stoyan da anılarında Gercikov ile 4 sene geçirdiğini ve onun Mercanof gibi dağdan yetişme olmadığını, okumuş tahsilli biri olduğunu ifade etmektedir. Stoyan ayrıca onun bilge haline atıf yaparak Gercikov’un çete reisinden çok salon adamına benzediğini belirtmektedir (Sertoğlu, 1966, s. 33-34). Gercikov’un işlerini kolaylaştıran başka etmenler de bulunmaktaydı. Babası Filibe’de Bulgar Bankası müdürüydü. Bu durum Bulgar Hükümetinin onun faaliyetlerine göz yummasında önemli bir etkendi. Bulgar çetecilerin en ileri gelenlerinden olmakla birlikte kendisi Bulgar Anarşist Cemiyetinin de faal azalarından biriydi. Kendisinden küçük iki erkek kardeşi daha bulunmaktaydı. Gercikov, kardeşler arasında en büyük kişi olarak kendisi gibi komiteci olan kardeşleri üzerinde de söz sahibiydi (BOA, Y.PRK. MYD 25/63). 1901 yılının ortalarına kadar Selanik vilayeti çetesinin üyelerinden biri olan Mihail Gercikov daha sonra faaliyetlerini yürütmesi için Edirne vilayetine gönderilmişti. Gercikov Edirne vilayetine geldikten sonra uzun bir süre vilayette gizlice keşifler yapmıştı (BOA, A. MTZ.(04). 103/55).

Gercikov’un da aralarında bulunduğu Bulgar komitecileri için 1902 yılı önemli bir dönüm noktası oldu. Komiteler artık topyekûn sansasyonel eylemlere geçmeyi

planlıyordu. Buna yönelik ilk hareket Cuma-i Bala Ayaklanmasıydı. Ayaklanma 1902 yılının sonbaharında Sofya'daki Bulgar komitesi tarafından gerçekleştirildi. Ayaklanmadaki amaç Avrupa'nın dikkatini bölgeye çekmekti. Ayaklanma fazla büyüme imkânı bulamadan Osmanlı Devleti tarafından bastırıldı (Saatçi, 2002, s. 60). Ayaklanma sırasında 600 isyancı Bulgar öldürülürken 50'ye yakın Müslüman ise şehit oldu (Uzer, 1979, s. 138). Cuma-i Bala İsyanı büyümeden bastırılrsa da Avrupalı güçlerin dikkatini bölgeye çekme açısından başarıya ulaştı. Osmanlı Devleti Avrupalı güçlerin Balkanlara müdahalesini önlemek maksadıyla isyandan sonra Makedonya'ya yönelik komisyonlar kurdu. Ardından 18 maddelik Rumeli vilayetlerine yönelik talimat yayımlandı. Bu talimatın uygulanması için Makedonya coğrafyasına müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa⁴ tayin edildi. Meydana getirilen talimat özellikle Hristiyanların idari ve mali mevkiilerdeki sayısının artırılması, adliye işlerinin Hristiyan halkların talepleri dikkate alınarak şekillenmesi üzerinde duruyordu (Bayraktar, 2014, s. 15-16).

Fakat Avrupa devletlerini ve Balkan halklarını memnun etmeyen talimat haliyle beklenen sonucu da vermedi. Makedonya ile yakından ilgilenen Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun girişimleri ile bu kez 1903 yılının Şubat ayında Osmanlı Devleti'ne Viyana Islahat Programı sunuldu. Program genel af ilanı, polis ve jandarmanın yabancı uzmanlar tarafından ıslah edilmesi ile ilgili maddeleri kapsıyordu. Osmanlı Devleti gelen baskılara dayanamayarak ıslahat programını kabul etmek durumunda kaldı. Fakat Viyana Islahat Programı da Makedonya'daki çeteler tarafından tatmin edici bulunmadı (Dikici, 2010, s. 78-79). Bulgar komiteleri bundan sonra büyük çaplı bir isyan hareketi için hazırlıklara başladı. Ancak bu noktada komiteciler arasında fikir ayrılıkları baş gösterdi. Zira komitecilerin bir kısmı isyan kararını kayıtsız şartsız desteklerken Gercikov'un da aralarında bulunduğu diğer komiteciler isyandan ziyade terör eylemleri ile hareket edilmesi fikrini savundular. Nihai olarak ise isyanda karar kılındı (Ertürk, 2018, s. 130).

İsyan hareketi için Bulgar komiteciler tarafından geniş çaplı hazırlıklara başlandı. Makedonya İhtilal Komitesi içinde "Gemiciler" adı verilen anarşist küçük bir grup dikkat çekmek için 1903 yılının Nisan ayında Selanik'te bombalama eylemlerine başladı. Osmanlı Bankası şubesi havaya uçurulduğu gibi bir Fransız yolcu gemisi de batırıldı (Adanır, 1995, s. 50). Osmanlı Devleti Makedonya'daki ve Edirne'deki komite hareketlerini bu süreçte yakın takibe aldı. Hatta Bulgar komitesinin önde gelen isimlerinden Delçev 4 Mayıs 1903 tarihinde Osmanlı birlikleriyle girdiği bir çatışmada öldürüldü (Phillips, 2004, s. 27). Takibe alınan baş komitecilerden biri de Mihail Gercikov idi. 1903 yılının Nisan ayında Gercikov'un Tırnovacık tarafına gittiği ve kısa süre zarfında Bergos'a (Lüleburgaz'a) gideceği haber alındı. Zira daha önce de kendisinin Bergos'a gelip trenle Sofya ve Filibe'ye gittiği, Kondulof isimdeki ortağı ile görüştüğü tespit edilmişti. Osmanlı Hükümeti bu noktada Bergos'tan diğer memleketlere gitmek isteyenlerin takip altında tutulmasını, bölgede çok sayıda komite

⁴ Hüseyin Hilmi Paşa başarılı bir Osmanlı devlet adamı olarak 2 Aralık 1902 tarihinde Rumeli Umumi Müfettişliği görevine getirilmiştir. Kendisi Rumeli bölgesinin tümünde valilerden daha geniş yetkilerle en üst düzey görevli olarak hizmet vermiştir (Tilbe, 2021, s. 322).

postalarının dolaştığını ve bunlara dikkat edilmesini Edirne vilayet yönetimine bildirdi. Ayrıca bölgede istasyondan giden yolcuların üstlerinin aranarak zararlı evrak bulunduranların hakkında işlem yapılması isteniyordu (BOA, A.MTZ.(04). 93/12). 1903 yılının Haziran ayına gelindiğinde Gercikov artık Edirne vilayetine yönelik eylemlerine başlamış bulunuyordu. Kendisi Hasköy taraflarından imtiyaz sınır hattını tacize teşebbüs etmiş ancak gördüğü karşılık üzerine geri çekilmişti. Ardından Sofya'daki komite üyeleri tarafından gönderilen talimata uygun olarak 14 kişilik çetesiyile Bergos'a giderek burada çetesine birkaç kişi daha ilhak etmişti. İlhak olayından sonra ise çetesiyile yanına 8 çuval peksimet, 2 çuval dakik ve biraz da silah aldıktan sonra sınır hattını geçmek üzere Bergostan ayrılmıştı (BOA, A.MTZ.(04). 96/54).

1903 yılının Temmuz ayında kısa süre sonra Edirne vilayetinde büyük bir eylem yapılacağıın işaretleri alınmıştı. Zira Mihail Gercikov 160 kişilik çetesiyile Edirne'ye giderken, komiteye mensup 80 kişilik diğer bir çete ise Kırkkilise'ye doğru yönelmişti. Kırkkilise'ye yönelen çetenin bir kısmı Pınarhisar yolu üzerinde Büyükdere mevkiinde konuşlanırken diğer kısmı Kırkkilise'ye daha yakın yerde toplanarak bölgedeki Osmanlı askerlerine taciz hareketlerinde bulunmuştu (BOA, A.MTZ.(04). 99/40). Gercikov önderliğinde yapılan tacizler bölgede çok daha büyük çaplı isyan hareketleri öncesi ön hazırlık sürecini oluşturuyordu.

Makedonya'da büyük ayaklanma olarak 1903 yılının Ağustos ayındaki Aziz İlyas Günü seçildi. Aziz İlyas Günü Slavcada İlinden olarak adlandırıldığından isyana da *İlinden İsyanı* adı verildi. Bu ayaklanmadan birkaç gün sonra diğer bir bayram gününde ise Edirne vilayeti için Preobrajen Ayaklanması başlatıldı. İlinden-Preobrajen Ayaklanması Osmanlı Avrupa'sında yer alan Hristiyanları kıskırtmada öncekilere göre daha başarılı oldu. İsyana kapsamında Makedonya'da Kruşevo'da, Doğu Trakya'da ise Istranca'da komiteciler tarafından idari merkezler kuruldu (Crampton, 1997, s. 131).

İlinden İsyanı'nın başlangıç noktası olarak komite tarafından Manastır vilayeti seçildi. Zira Osmanlı birlikleri Makedonya'nın kuzeyinde yoğunlaştığından Manastır vilayetinde zayıf durumda bulunuyordu (Ahabab, 2015, s. 122). Haliyle isyancılar ayaklanma sırasında Manastır vilayetinin büyük bir kısmında etkin hale geldiler. İsyana Bulgaristan'dan gelerek katılan Bulgarlar da oldu. İsyan sırasında Makedonya'da çok sayıda köy ve ev yakılırken binlerce kişi de evsiz kaldı (Stavrianos, 2000, s. 523). İsyan sırasında Müslüman, Rum ve Ulah halkına büyük zararlar verildi. Birçok insan katledilirken tren yolları ve telgraf hatları da tahrip edildi. İsyana destek veren 100.000'e yakın Bulgar ahalisi ise ayaklanmanın bastırılmasından sonra Bulgaristan'a iltica etti. İlinden İsyanı Makedonya coğrafyasında büyük ölçüde 10 gün içinde bastırıldı. İsyan sırasında 4.694 komiteci etkisiz hale getirildi (Korkmaz, 2020, s. 326-327).

İlinden-Preobrajen İsyanı'nın Edirne vilayetindeki yansıması ise daha farklı oldu. Vilayette isyan 1903 yılının Ağustos ayında Tırnovacık'a bağlı Stoilovo köyündeki Türk kışlasına bomba atılması ile başladı. Telgraf hatları kesildi. Demiryolları ve köprüler tahrip edilirken karakollar hedef alındı. Vilayette 16 karakol ve Türk kışlası yakıldı. Komite tarafından köy voyvodalarına saldırılar konusunda geniş yetkiler

verildi (Ertürk, 2018, s. 281-282). İsyanın başlarında Filibe’de Mihail Gercikov’un evinde meydana gelen dinamit patlama hadisesi Osmanlı Hükümetini uzun süre uğraştırdı. 8 Ağustos 1903 tarihinde Mihail Gercikov’un kendi hanesinde ve arkasında bulunan evlerde çok sayıda dinamit kazara ateş aldı. Büyük bir patlama ile çevredeki birkaç ev yıkılırken patlamadan dolayı ilk belirlemelere göre bir kadın ile bir çocuk da hayatını kaybetti (BOA, Y.PRK.MYD. 25/63). Bulgaristan Komiserliğine göre dinamitlerin patlaması ile ilgili iki rivayet bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi ve en kuvvetlisine göre Filibe’de Mihail Gercikov’un kardeşleri araba ile sevk edilmek üzere dinamit bombalarını el çantalarına koydukları sırada dinamitlerden birinin düşerek patlamaya sebep olduğuydu. İddialara göre Gercikov’un kardeşlerinden biri patlama sırasında hayatını kaybetmiş diğeri ise zabıta tarafından yakalanıp tutuklanmıştı. Diğer bir rivayete göre ise bombalar evden arabaya yüklenirken bizzat Mihail Gercikov’da orada bulunmaktaydı. Ancak Gercikov’a bir şey olmaması bu iddiaları çürütüyordu. Osmanlı Hükümetini asıl düşündüren şey bombaların nerede ve nasıl imal edildiğiydi. Yapılan incelemelerde Mihail Gercikov’un evinde dinamit imal etmeyip burayı depo olarak kullandığı, asıl dinamit bombalarının Filibe-Karlova yolu üzerinde bir köyde Balabanof isimli bir kişinin rakı fabrikasında imal edildiği sonucuna varılmıştı (BOA, Y.PRK.ASK. 200/11).

Osmanlı Devleti’nin dinamit endişesi yersiz sayılmazdı. Zira Bulgaristan Komiseri Ali Ferruh Bey⁵ Edirne imtiyaz hattı üzerinde Gökçepınar, Soğanlı, Küçükderbent ve Büyükderbent bölgelerinin Bulgar eşkıyası tarafından geçiş yeri olarak kullanıldığını, Ayrıca Mihail Gercikov’un Dedeagaç’tan itibaren üçüncü tüneli dinamitle tahrip etmek için harekete geçtiğini belirtiyordu (BOA, HR.SFR.04. 224/46). Ali Ferruh Bey Gercikov’un eşkali hakkında Osmanlı Hükümetine bilgi vermekle birlikte Gercikov’un Edirne vilayetinde olduğunu ve muhtemelen ya Bulgar tüccar vekaletanesinde ya da Bulgar Metropolithanesinde iskân ederek isyanı yönettiğini düşünüyordu (BOA, HR.SFR.04. 224/48). Komiserlikten haberler gelmeye devam ediyordu. Filibe’den 4 araba tüfek, fişenk ve dinamit bombaları imtiyaz hattı üzerinden Edirne vilayetindeki köylere sevk edilmeye başlanmıştı. Birkaç gün zarfında biri 92, diğeri 71 kişiden oluşan çetelerin Gercikov önderliğinde sınırı geçerek Cısr-i Mustafa Paşa yakınındaki köprüleri dinamitle patlatacakları, Dimetoka kazasına bağlı Ortaköy ve Soğanlı gibi yerlere komite tarafından teşviklerle bir hayli silah, dinamit ve bomba getirecekleri haber alınmıştı (BOA, HR.SFR.04. 224/50).

Preobrajen Ayaklanması sırasında dinamitlerin vilayete nasıl sevk edildiği konusu da aydınlanmaya başlamıştı. 1903 yılının Ağustos ayında Mihail Gercikov evinde bulundurduğu dinamitleri Cısr-i Mustafa Paşa civarında Kadıköy havalisine göndermiş, bu işlerde kendisine yardım etmesi için Filibe’den önce 20, sonra da 15 kişi Gercikov’un ekibine katılmıştı. Sadece bir hafta içerisinde Eski Zağra’dan Kavaklı havalisine çok sayıda eşkıya gitmişti. Bergos’taki bir Bulgar eşkıyasına da tren yolu ile

⁵ Ali Ferruh Bey parlak bir Osmanlı diplomatı olup henüz 37 yaşında 5 Şubat 1902 tarihinde Bulgaristan Komiserliği görevine başlamıştır. Komiserliği boyunca gösterdiği hizmetler ile takdir toplayan Ali Ferruh Bey Sofya’da görevi başında iken 39 yaşında 20 Ekim 1904 tarihinde vefat etmiştir (Aydın, 1996, s. 81-82).

2 sandık dinamit gönderilmişti (BOA, A.MTZ.(04). 103/56). Yapılan araştırma sonucu dinamit ve silah cephanelerinin ufak sandıklarda gülyacağı sandıklarının içinde Edirne, Kırkkilise ve hatta İstanbul'a nakledildiği anlaşılmıştı (BOA, A. MTZ. (04) 103/55). Edirne'deki isyanda Mihail Gercikov'un kardeşi de aktif rol oynamaktaydı. İsyân sırasında Edirne İstasyonunda 3 tane papaza rastlanmış fakat bunların bir tanesinin telaş içinde olması dikkat çekmişti. Uzun boylu, hafif yapılı, buğday tenli, koyu kumral sakallı, bıyıklı ve iri siyah gözlü kişinin sonradan Gercikov'un küçük kardeşi Stefan Gercikov olduğu anlaşılmıştı. Katolik papazı kıyafetiyle Edirne'de bulunduğu anlaşılan Stefan Gercikov'un yakalanıp tutuklanması için Edirne'de ikinci ordu komutanlığına tebligat yapılmıştı. Papaz hadisesinin olduğu sıralarda ayrıca Bulgar eşkıya çetelerinin birleşerek Ahi Çelebi kazasına saldıracakları, Pazarcık havalisinden 400'ü aşkın eşkıyanın bunun için harekete geçtiği haber alınmıştı (BOA, Y.MTV. 250/48).

Mihail Gercikov isyanın planlayıcısı olduğu kadar uygulayıcısı olmayı da sürdürüyordu. 1903 yılının Ağustos ayının sonunda Gercikov maiyetindeki 280 kişilik çete ile Tırnova'ya hareket etmiş, Yine Filibe'de oluşturulan 200 kişilik bir çete ise Edirne taraflarına doğru yola çıkmıştı (BOA, HR.SFR.04. 224/80). Bu sıralarda Bulgar *Dnevnik* ve *Vetserna Pochta* gazetelerinde Mihail Gercikov'un yakalanarak Vasilkoz kaymakamlığına teslim edildiğine dair haberler yer almaya başlamıştı (BOA, HR.SFR. 04. 450/150). Fakat bu haberler asılsızdı. Öyle ki Gercikov halen rahat bir şekilde bomba ve dinamit sevk etmek üzere Filibe'den Edirne'ye ve Edirne'den Filibe'ye gidip gelmekteydi. Osmanlı Devleti'ni asıl düşündüren şey Gercikov gibi bir anarşistin serbestçe dolaşması ve Bulgar Hükümeti tarafından tutuklanmamasıydı. Fakat Bulgar Hükümeti tutuklamak şöyle dursun komitelere destekte vermekteydi. Hatta bu amaçla Filibe'de belediye bahçesinde komiteciler tarafından bir gece eğlencesi tertip edilmiş ve yarım franktan biletler bastırılıp satışa çıkarılmıştı. Hasılat firari Bulgarlara ve çete üyelerine gönderilecekti. Aynı eğlencede Avrupa devletlerinin konsolosları için de 2 franktan biletler basılmak istenmiş ancak konsoloslar bu biletleri almayı reddetmişti. Hasılatı alan çete üyeleri Sarımbey ve çevresine giderek silahlanıp imtiyaz hattına hareket etmişlerdi (BOA, A. MTZ.(04) 104/92). Daha sonradan Bulgar Jimnastik Kulübünün de katılım gösterdiği eğlence tertibatından yaklaşık 3000 frank hasılat elde edildiği anlaşılmıştı (BOA, HR.SFR. 04. 225/32).

Bulgar Hükümetinden alınan destekler komitecilerin Edirne vilayetindeki faaliyetlerinin hız kesmeden devam etmesine neden olmaktadır. Sandık içinde dinamitler Eylül ayında bu kez Şark Kumpanyası treni ile Bergos'a gönderilmişti. Üsküdarköy ile Cısr- i Mustafa Paşa arasında dolaşmakta olan Gercikov ise meydana gelen bir çatışma sonucu yaralanarak civardaki bir köye sığınmıştı (BOA, HR.SFR.04. 225/34). Çok geçmeden Gercikov'un yarasının ciddi olmadığı anlaşılmıştı. Zira kısa sürede toparlanan Gercikov, Yanbolu taraflarından Gaipeler adı verilen bölgeye hareket etmiş ve etrafına Edirne'ye saldırmak için 200 kadar eşkıya toplamıştı (BOA, HR.SFR.04. 225/46). Gercikov önderliğindeki Preobrajen İsyanı'nın Ağustos ve Eylül ayı bilançoları vilayette ağır olmuştu. Bergos'ta hükümet binası dinamitle tahrip edilmiş 250 kişi hayatını kaybetmişti (*The Daily Telegraph*, 26 Ağustos 1903, s. 7). Eylül

ayının başlarında Kırkkilise ve çevresinde 120 Bulgar eşkıyası etkisiz hale getirilirken 30 eşkıya da Osmanlı kuvvetlerine teslim olmuştu (*The Age*, 3 Eylül 1903, s. 5). Preobrajen İsyanı'nın devam ettiği sıralarda meydana gelen çatışmalar vilayetin asayişini büsbütün bozmuştu. Hatta vilayet valisi ve aynı zamanda II. Ordu kumandanı olan Arif Paşa güvelik sorunları nedeniyle vilayet halkına karşı mahcup olduğunu ve kimsenin yüzüne bakacak hali kalmadığını söyleyerek istifa etmek istemişti (BOA, Y.PRK.ASK. 204/87). İsyanın vilayette kesin olarak bastırılması 1903 yılının Ekim ayını bulmuştu (Ertürk, 2018, s. 286). Ancak isyanın sonuçları son derece yıkıcı olmuştu. Çatışmaların yoğun yaşandığı Kırkkilise ahalisi Rum, Bulgar, Müslüman karışık olan toplamda 23 köy, Tırnova'da ise bir kısmı Müslüman çoğunluğu ise Bulgarlardan oluşan toplam 27 köy ağır bir şekilde tahrip edilmişti (BOA, A. MTZ.(04). 105/70).

Mihail Gercikov'un Preobrajen İsyanı Sonrası Vilayetteki Faaliyetleri

İlinden- Preobrajen İsyanı sonrası Makedonya'da yeni bir ıslahat sürecine girildi. Avusturya-Macaristan ve Rusya "Mürzteg Programı" adında bir ıslahat programını Ekim 1903'te Osmanlı Hükümetine sundular. Program Jandarma'nın yabancı bir general nezdinde ıslahı, isyandan zarara uğrayan Hristiyanların uğradığı zararın karşılanması, yakıp yıkılan köy, kilise ve okulların yeniden inşa edilmesi, bölgede yeni bir mülki teşkilatlanmaya gidilmesi ve çeşitli mali yükümlülüklerin yerine getirilmesi gibi maddeleri içermekteydi. Osmanlı Hükümeti hiç değilse vilayetlere Hristiyan bir vali atamaktan kurtulduğunu düşünerek Mürzteg Programı'nı kabul etmek durumunda kalmıştı. Fakat program Bulgarların komitecilik faaliyetlerini önlemede başarılı olamadı (Beydilli, 1989, s. 95-97). Mihail Gercikov Filibe- Sofya-Edirne arasında isyandan sonra da seyahatlerine devam etti. Hatta bu süreçte sık sık Edirne Bulgar Metropolidi ile görüştü (BOA, A. MTZ.(04). 107/6). Gercikov'un Edirne Bulgar dini lideri ile bir araya gelmesi kendisinin ve komitenin Edirne'ye yönelik planlarının halen devam ettiğini gösteriyordu.

1903 yılının sonu komiteler ve Gercikov için yoğun geçti. 30 kişilik bir çete Kırkkilise sancağına bağlı bir köye gelerek bombalarla saldırdı. Birçok hane tahrip edildiği gibi 30 kişi de saldırıda hayatını kaybetti. Fakat Mihail Gercikov zabıta tarafından yakalanarak tutuklandı ve sürgün edildi (BOA, HR.SFR.04. 451/82). Bulgaristan Komiserliği de Bulgar Dnevnik gazetesine atıf yaparak Gercikov'un tutuklandığını teyit etti (BOA, A.MTZ.(04). 107/44). Bulgaristan Komiserliği çekincelerini de dile getirdi. Komiserliğe göre Mürzteg Programı kapsamında Rumeli'de yapılacak ıslahatlar hızlıca Edirne vilayetinde de uygulanmalıydı. Öyle ki Bulgar komiteleri Edirne vilayetinde yeniden karışıklık çıkarma niyetindeydi. Bu noktada Kırkkilise sancağı dâhilindeki Tırnovacık bölgesine İslam köylerini tahrip etmesi ve keşif yapması için 7-8 kişilik çeteler gönderilmişti. Daha sonra büyük çeteler oluşturularak vilayet genelinde büyük çaplı saldırılara yeniden başlanacağı düşünülmüyordu (BOA, HR.SFR.04. 226/23).

1903 İlinden-Preobrajen İsyanı sonrası sürekli değişen güç dengeleri kısa süreliğine olsa da Bulgar ve Sırp çetelerini de bir araya getirdi. 1885 yılında Doğu Rumeli'yi ilhak eden Bulgaristan'ın Edirne ve Rodoplar çevresine yayılması sıranın Makedonya'ya

geldiğini gösteriyordu. Makedonya’da topraklarını genişletmek isteyen Sırlar bu durumdan hoşnutsuz olmuş ve Bulgarlar ile uzun süren kanlı çarpışmalara girmişlerdi (Tepedelenlioğlu, 1992, s. 69). İinden-Preobrajen İsyanı’ndan hemen önce Bulgar komiteleri arasında başlayan fikir ayrılıkları isyandan sonra verilen kayıplar ve moral bozukluğu ile daha da derinleşmiş, Bulgar komiteciliği bir hayli zayıflamıştı (Hacısalihioğlu, 2008, s. 116). Örgüt artık toparlanmak için ittifaklıklara gereksinim duymaktaydı. Sırlar çete güçleri sayesinde uygun bir ortak gibi görünüyordular. Filibe’ye gönderildikten sonra tutukluluğu kaldırılan Mihail Gercikov Edirne vilayeti komitesi başkanlığına atanmış ve kendi cemiyeti ile meşgul olmaya başlamıştı. Bununla birlikte Gercikov önderliğinde Bulgarlar Sırlarla ortaklık kurmuşlardı. Filibe’de Sırlardan oluşan komite teşkil edilerek Osmanlı topraklarında Sırp ve Bulgar komitecilerin birlikte hareket etmesine karar verilmişti (BOA, HR.SFR.04. 226/23). Fakat komitenin güçlü bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi için yeni mali kaynaklara ihtiyacı bulunmaktaydı. İinden-Preobrajen İsyanı İç Makedonya Örgütüne ekonomik anlamda büyük zarar vermişti. Bu amaçla örgüte para yardımı ve adam toplamak için Boris Sarafov ve Mihail Gercikov yurtdışı seyahatlerine başladı. Sarafov örgütün Manastır vilayeti yapılanması için Gercikov ise Edirne vilayeti yapılanması için çalışıyordu (BOA, A. MTZ.(04). 108/30). Gercikov yardım toplama amacıyla Belgrat’ tan hareket ederek İngiltere, Fransa ve İtalya’ya seyahatler düzenledi (BOA, A. MTZ.(04). 107/70).

Mihail Gercikov 1904 yılının Mart ayına kadar yardım toplama işi ile ilgilendiğinden Edirne vilayetine yönelik bir girişimde bulunmadı. Ancak Mart ayı ile birlikte yeniden ön plana çıkmaya başladı. 1903 yılında Vasilikoz taraflarına yapılan saldırılarda haydutların başında bulunan Gercikov bu sefer komite kâtiplerinden Salyanof ile beraber yanına 30 kişi daha alarak Bergos’a geldi (BOA, A. MTZ.(04). 113/47). Gercikov’un bu hareketi Osmanlı Hükümeti tarafından şüpheli bulunduğundan Gercikov yeniden yakın takibe alındı. 1903 yılındaki Preobrajen İsyanı’nın yöneticisi olan Gercikov’un Sarafov ile Sofya ve Avrupa hattında yaptığı seyahatlerden sonra Sarafov tarafından ayrılarak komitenin diğer kanadını temsil eden Sunçef ile birlikte hareket etmeye başlaması Osmanlı Hükümetinin ayrıca dikkatini çekti (BOA, Y.MTV. 258/96). Gercikov’un bu davranışları örgüt içerisinde yeni arayışlara girdiğini gösteriyordu.

1904 yılının Nisan ayına gelindiğinde Osmanlı Hükümetinin elde ettiği istihbaratlar kaygıların yersiz olmadığını gösteriyordu. Filibe ve çevresinde Gercikov’a bağlı olarak sayıları 40 ile 180 kişi arasında değişen eşkiya çeteleri kurulmuştu. Bu çetelerin elemanları daimî surette Gercikov ile irtibat halindeydiler. Konunun önemine binaen İkinci ve Üçüncü Ordu komutanlıkları da dikkatli olmaları konusunda uyarılıyordu (BOA, A. MTZ.(04). 114/30). Gercikov çeteleri uzaktan denetleyecekti. Zira Gercikov’un önceleri başlayan rahatsızlığı giderek artış göstermişti. Filibe’deki doktorları kendisine hastalığından dolayı bir sene istirahat etmesi gerektiğini söylemişlerdi (BOA, Y.PRK.MK. 18/69). Bu sıralarda yeni olaylara sebebiyet vermemesi için 1904 yılı Nisan ayında Türk- Bulgar Anlaşması imzalanarak yeni çatışmaların önüne geçilmek istendi. Padişah II. Abdülhamid genel af ilan etti (*Edirne*, 1

Cemaziyelevvel 1322 (M. 14 Temmuz 1904), s. 1). 1903 İsyanı sırasında Edirne vilayetinde yaşayıp da Bulgaristan'a göç eden Bulgar vatandaşları vilayetteki evlerine geri dönmeye başladılar. İşlerin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi için Kırkkilise, Tırnova ve Ahtapolu kazalarında komisyonlar kuruldu (*Edirne*, 18 Rebiülevvel 1322 (M. 2 Haziran 1904), s. 1). Aftan Edirne vilayetindeki suçlu Bulgar mahkûmlarda yararlandı. İlk etapta Nisan ayında vilayet hapishanelerinde tutuklu bulunan 430 Bulgar mahkûm serbest bırakıldı (*The Times*, 19 Nisan 1904, s. 3). Bir ay sonra serbest bırakılan Bulgar mahkûm sayısı 450'yi geçti (*The Times*, 23 Mayıs 1904, s. 4).

1904 yılındaki Padişah affı Bulgar komiteleri üzerinde beklenen etkiyi göstermedi. Gercikov doktorların istirahat telkinlerine kulak asmayarak yeniden hazırlıklara başladı. Sunçef ile çalışmaya başlayan Gercikov onunla da beklediği uyumu yakalayamadığından kısa süre sonra kendisi ayrı bir müstakil fırka oluşturdu. Yeni bir çete tertip edip Filibe'den yanına bir miktar dinamit ve bomba imaline mahsus aletler alarak bunları imtiyaz hattı üzerinde bulunan Bulgar köylerine nakletti (BOA, A. MTZ.(04). 115/85). Vladimir Kovaçof isimli bir çete reisini de yanına alan Gercikov Edirne vilayetine saldırmak için 170 kişilik bir eşkıya çetesi meydana getirdi (BOA, DH.MKT. 844/28). Bulgaristan Komiserliği herhangi bir karışıklığa mahal vermemek için Gercikov'u özel takibe aldı. Dinamit işinde uzmanlaşan Gercikov'un istişare ettiği adamlar incelemeye alındı. Gercikov'un etrafında her zaman 15 kişi kadar haydutları bulunuyordu. Bu haydutların tam olarak ne yaptıkları bilinmemekteydi. Ancak anlaşıldığına göre bu kişiler Edirne vilayetinde eşkıyalık yaparak dağa adam kaldırma, köylere saldırma gibi eylemleri gerçekleştiriyorlardı. Son olarak Gercikov'un adamlarından Yorokof'un karışıklık çıkarmak amacıyla Kırkkilise'ye geçeceği haber alınmıştı (BOA, A. MTZ. (04). 121/58).

Gercikov ise Bergos ve imtiyaz hattında bir ay kadar seyahat ettikten sonra Filibe'ye dönmüştü. Burada çete üyeleri ile görüşüp onları organize etmişti. Gercikov'dan talimatı alan çete üyeleri Müslümanların olduğu Osmanlı topraklarındaki Hristiyan köylerine gelerek buralardaki Bulgar halkına birtakım telkinlerde bulunmuşlardı. Gercikov'un yönlendirdiği adamlar komiserliğin düşüncesine göre papaz kıyafetleri giyerek Edirne vilayeti sınırlarına girmektedir. Bu gibi durumların önlenmesi ve şüphelilerin yakalanması için Cısr-i Mustafa Paşa tren istasyonunda özel bir memur görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı (BOA, A. MTZ.(04). 121/94). Gercikov ve adamlarını tanıyabilecek özelliklere sahip bu memura aylık 400 kuruş maaş verilecekti. Görevlendirilen memur yolcular arasında şüpheli kişilerin bulunup bulunmadığını kontrol etmek için trenlere binip inceleme yapabilecekti (BOA, A. MTZ.(04). 123/43).

1905 yılında Osmanlı Hükümeti Gercikov'un yakalanması meselesine daha fazla mesai harcamaya başladı. 1905 yılının başlarında Bulgaristan Komiserliği Edirne vilayetini sıkı bir şekilde uyardı. Komiserlik Gercikov'un bir süredir Edirne vilayetinde olduğunu ve vilayette karışıklık çıkarmak için 18 çete birden tertip ettiğini bildirdiyordu. Gercikov'un tanınması için eşkâli hakkında da bilgiler verilmekteydi. Buna göre Gercikov'un sakalının kenarında ve sağ kulağının alt tarafında bir yara izi bulunuyordu. Bu eşkâle uyanlara karşı dikkatli olunması istenmekteydi (BOA, A.

MTZ.(04). 125/19). Komiserliğin dikkat çektiği bir başka konu Bulgar komiteleri ile Ermeni komiteleri arasında son zamanlarda artan bilgi alışverişine dairdi. Bulgarlar ile Ermeni komiteleri arasında 20.yüzyıla girilirken önemli bir bağ kurulmuştu. En güçlü Ermeni komitelerinden biri olan "Potorig" örgütü 1901 yılında Filibe'de kurulduğu gibi Ermenilerin meşhur cemiyetlerinden olan Taşnaklar da 1904 yılında tarihlerindeki en önemli kongrelerden birini Sofya'da düzenlemişlerdi. Üstelik Sultan II. Abdülhamid'e 1905 yılında düzenlenecek olan bombalı suikast⁶ kararı da Sofya'daki Taşnak kongresinde alınmıştı (Yıldırım, 2010, s. 83-84). Suikast girişiminin ardından Sofya'daki merkez komitenin davetiyle Bulgar ve Ermeni komiteler durum değerlendirmesi yapmak için bir araya gelmişti. Dikkat çekilen diğer bir nokta ise Gercikov'un uyarılara rağmen bir türlü ele geçirilememesiydi. Gercikov son olarak Yanya yolu üzerinden Gevgili denilen bölgeye gitmişti. Kendisi kamufle olmak ve tanınmamak için Fransız pasaportu alıp Fransız misyonerlerine mahsus bir kıyafet ile seyahatlerini sürdürmekteydi (BOA, HR.SFR.04. 231/40).

Bulgaristan Komiserliği 1905 yılı boyunca Mihail Gercikov'un izini sürmekteydi. Gercikov bir süredir kayıptı ve kendisinden haber alınamıyordu. Son iddialara göre Filibe'de izine rastlanılmayan Gercikov validesi ile birlikte Belgrat'ta bulunuyordu. Ancak bu bilgi de kesin değildi. Mihail Gercikov ortada gözükme de kendisi gibi komiteci olan kardeşleri Fransız misyonerleri kılığında Edirne topraklarına girip çıkmaktaydı. Ayrıca Edirne Komitesi de hâlâ aktif olarak sık sık toplantılar gerçekleştiriyordu (BOA, TFR.I.A. 26/2504). Şartlar birlikte düşünüldüğünde Edirne vilayeti için komite tehdidinin devam ettiği görülüyordu. Mihail Gercikov ise takip edildiğinin farkında olarak sık sık yer değiştirmekteydi. Kendisi hakkında en son 1905 yılının Ağustos ayında yanında 28 eşkıya ile birlikte Samakov civarında bir manastırda imtiyaz hattına saldırarak için hazırlık yaptığına dair haberler alınmıştı (BOA, A. MTZ.(04) 133/10).

1905 yılının yaz aylarından itibaren Bulgar komitelerinin Makedonya ve Edirne'deki eylemleri gözle görülür bir şekilde azaldı. Bunun çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. Her şeyden önce komiteler kendi içinde sağ ve sol kanat olarak fikri ayrışmalar yaşamaya başladılar. İç Makedonya Örgütünün Bulgaristan'dan bağımsız Makedonya için mi hareket edeceği yoksa Bulgaristan'a bağlı sadece Bulgar emelleri doğrultusunda mı faaliyet göstereceği temel sorunların başında gelmekteydi (Hacısalihoğlu, 2008, s. 119-120). Bu açmazların yanında Makedonya'da değişen güç dengeleri de komiteleri kısıtlayan başka bir unsurdu. 1904 Osmanlı-Bulgar Anlaşması sonrası kısa süreli sükûnet ortamından sonra 1905 yılında Rus Devriminin patlak vermesi Bulgarları destek açısından güçsüz bırakırken Türklerin de destek vermesi ile Rum çete ve komiteleri kısa sürede Makedonya'da Bulgar komitelerini sindirmeye başlamıştı. Üstelik zaten sağlam temellere dayanmayan Sırp-Bulgar uzlaşması da Bulgarların Makedonya'daki Sırbistan sınırını belirlemeyi sürekli ertelemesi nedeniyle tamamen bozulmuştu. 1905 yılından itibaren Sırp ve Bulgar çeteleri arasında

⁶ Ermeni suikastçiler Sultan II. Abdülhamid'e 21 Temmuz 1905 tarihinde İstanbul'da Cuma selamlığı sırasında bombalı bir suikast düzenlemişlerdi. II.Abdülhamid, suikastten yara almadan kurtulurken 26 kişi hayatını kaybetmiş, 56 kişi de yaralanmıştı (Engin, 1995, s. 417-420).

çatışmalar hız kazanmıştı (Adanır, 2001, s. 232-241). Çatışma ortamından bizzat Mihail Gercikov da etkilenmişti. 1906 yılının Şubat ayında Gercikov yanındaki iki adamı ve iki Bulgar talebe ile Belgrat'ta "Rus Çarı" isimli lokantada otururken yan masada bulunan nasyonalist Sırp talebelerden biri kalkıp Gercikov'un yanına giderek Bulgarların Sırpı yalnız bıraktığını ve telef ettiğini söylemesi üzerine oradaki Bulgar ve Sırp arasında ciddi bir tartışma yaşanmaya başlamıştı. Olayların büyümesi üzerine Mihail Gercikov silahını çıkarıp bir iki el ateş ederek oradaki nasyonalist Sırp talebelerden ikisini yaralamıştı. Kargaşa ortamından yararlanan Gercikov polis gelmeden lokantadan uzaklaşmayı başarmıştı (BOA, A. MTZ.(04). 138/99). Örgüt içindeki iç çekişmeler ve Sırp-Bulgar çekişmeleri arasında Edirne vilayeti hattına bomba sevkiyatı ise sürmekteydi. Mihail Gercikov'un denetiminde 8 Bulgar tarafından bomba imal edildiğine dair Bulgaristan Komiserliğinin ciddi endişeleri bulunmaktaydı. Olayla ilgili yapılan incelemede dinamitlerin bir kısmının Meriçler köyünde Atnaş Pakunof'un hanesinde saklandığı, buradaki dinamitlerin Eski Zağra'da Yordan Garof isiminde birinin idaresinde Bulgar tarafına nakledileceği anlaşılmıştı. Hatta Meriçler köyündeki dinamit imalathanesinin dikkat çekmesi üzerine buradaki imalathanenin Arnavutköy'e nakledildiği, buradan da dinamitlerin ticaret yolu üzerinden Edirne'ye oradan da Eski Zağra'ya gönderildiği tespit edilmişti (BOA, A. MTZ.(04). 155/45). Edirne'ye yönelik saldırılar yerine Edirne'nin kısa süreliğine artık örgüt tarafından bir dinamit sevkiyat noktasına dönüştürüldüğü anlaşıyordu.

1906 yılı örgütün Edirne vilayetinde en pasif kaldığı yıl olmuştu. 1907 yılı da farklı olmadı. Bulgar komiteleri giderek kan kaybetmeye devam ettiler. Hatta birçok komiteci Osmanlı Hükümeti tarafından yakalandı. Bunların içinde uzun zamandır takip edilen Mihail Gercikov da vardı. Gercikov 1907 yılının Nisan ayında Osmanlı Hükümetinin Bulgar Hükümetine telkiniyle ele geçirildi. Kendisi gözaltına alındı (BOA, A. MTZ.(04). 155/45). Fakat gözaltına alındıktan sonra Sofya'dan Filibe'ye iade edilen Gercikov sadece birkaç gün gözaltında tutularak serbest bırakıldı (BOA, A. MTZ.(04). 155/55). Burada düşündürücü olan Bulgar Hükümetinin Gercikov'a yaklaşımıydı. Kendisi tescilli bir eşkiya olan Gercikov'un hemen serbest bırakılması bu yakalamanın göstermelik bir tutum olduğunu gösteriyordu. Zaten aradan iki ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra merkezi Edirne'de bulunan II. Ordu Kumandanlığından Gercikov'a dair çok önemli bir uyarı geldi. Bu uyarı Gercikov'un halen vazgeçmediğine işaret etti. İddiaya göre Bulgarlar 300 kişiden oluşan 6 adet çete oluşturacaktı. Bu çeteler Edirne ve Makedonya coğrafyasında Rum ve Sırp çetelerine karşı savaşacaklardı. Çeteleri kumanda etme görevini Gercikov ve Boris Sarafov üstlenecekti. Sarafov Makedonya'daki çeteleri, Gercikov ise Edirne'deki çeteyi yönetecekti (BOA, Y.PRK.ASK. 247/115). Çetelerin giderleri Bulgaristan Emareti dâhilinde Sofya ve Filibe'de basılan haritalı ilmühaberler ve belediye daireleri tarafından toplanan yardım paraları ile karşılanacaktı. Fakat kısa süre sonra yapılan araştırma sonucu Sarafov ve Gercikov'un başkanlığında çeteler oluşturacağı haberinin asılsız olduğu ortaya çıkarılmıştı (BOA, HR.SFR.04. 241/53).

Asılsız haberlere rağmen Bulgarlar küçük gruplarla da olsa Edirne vilayetine saldırmaya devam ettiler. 1907 yılının Ekim ayında Cisir-i Mustafa Paşa kazasına bağlı

Kocaaslan bölgesine 7 kişilik Bulgar eşkıyası saldırdı. Burada çıkan çatışma sonucu eşkıyadan 2 kişi öldürülürken diğerleri firar etmeyi başardı (BOA, DH.MKT. 1240/72). Kısa bir süre sonra Bulgar eşkıyası bu kez Gümülcine'nin Sıçanlı köyüne saldırmak için harekete geçti. Ancak hem köylünün karşılık vermesi hem de olayı karakolhaneye haber vermeleri üzerine eşkıya geri çekildi. Takibe alınan eşkıyalardan biri yakalandı. Olayı karakolhaneye haber veren köylülerden 10-12 kişi sonradan sorguya alındı. Bu kişiler bu tip eşkıya saldırılarını gerekli birliklere önceden haber vereceklerini garanti ederek serbest bırakıldılar (BOA, BEO 3174/237986). Osmanlı Hükümetinin Gercikov'a dair çekinceleri ise son bulmadı. Zira Gercikov'un Bulgar eşkıyası olan Arnovudof ile Lefke geçidinden geçeceğinin haber alınması üzerine durum bölgedeki II. Ordu kumandanlığına ve Cısr-i Mustafa Paşa kaymakamlığına bildirildi (BOA, Y.PRK.UM. 80/92). Mihail Gercikov'a yönelik çekinceler kısa süre sonra haklılığını gösterdi. Gercikov ilk etapta 120 kişilik bir çete kurmak için çeşitli ayrılıkçı cemiyetler ile bir araya gelmeye başladı (BOA, DH.ŞFR. 391/45). Ardından çetesini kurup büyütürken 250 kişiye çıkardı. Anlaşıldığına göre bu 250 kişilik çete üç kola ayrılarak Edirne, Cısr-i Mustafa Paşa ve Kırkkilise taraflarına sevk edilecekti. Gercikov çeteleri sevk ederken imtiyaz hattı üzerindeki köylerde saklanacaktı (BOA, A.MTZ.(04). 163/13).

Gercikov'un çetesini oluşturduğu sırada Bulgar komiteleri arasında meydana gelen iç hesaplaşma ve suikast haberi dikkatleri bir süreliğine başka bir yöne çevirdi. Sofya'daki komitenin önde gelen isimlerinden Boris Sarafov diğer karşı grupta yer alan komiteci Sandanski⁷ tarafından tertiplenen bir suikast sonucu 1907 yılının sonlarında öldürüldü. Suikastın perde arkasında 1901 yılında Amerikalı misyoner Miss Stone'un kaçırılması sırasında elde edilen fidyenin Sarafov tarafından Sandanski'ye eksik ödenmesi ve Sandanski'nin Sarafov başkanlığındaki Sofya'daki komite oluşumuna düşmanlık beslemesi bulunuyordu (Tan, 2013b, s. 55). Sarafov'un ölümüyle ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurması için ilk düşünülen isimler ise Dr. Tatatciyef ile Mihail Gercikov'du (BOA, A. MTZ.(04). 162/106). Gercikov Sarafov'un partisinde başa geçmese de Sarafov'un öldürülmesinden sonra örgüt içi diplomasi ile daha yakından ilgilenmeye başladı. Bu noktada Bulgaristanda sık sık Ermeni Balkan Komitesi idarehanesine giderek buralarda saatlerce süren toplantılara katıldı. Toplantılara katılım yoğun oldu. Rusya'dan firar eden Ermeniler bile Bulgaristan'a gelerek toplantılara dâhil oldular. Elbette Bulgarlar ile Ermeniler arasındaki bu yakın ilişki Osmanlı Hükümetinin dikkatini çekmeye başladı. Filibe ve Sofya'daki Ermeniler ile Bulgar çete reislerinden Sandanski'de yakından iletişim kurmuştu. Bu durum Bulgar komiteleri ile Ermeni komiteleri arasında yeni bir ittifak kurulduğunu gösteriyordu. Yapılan ittifaka göre Sofya'dan tedarik edilecek bombalar Ermenilerin de yardımıyla Anadolu sahillerine sevk edilecekti. Osmanlı hükümetinin dikkatini çeken bir diğer nokta Gercikov ile Sandanski arasındaki ilişkinin boyutu oldu. Zira daha önceleri

⁷ 1872 yılında dünyaya gelen Sandanski 1895-1899 yılları arasında aktif çetecilik faaliyeti yürüttükten sonra Makedonya'ya gelmiş ve İç Makedon Örgütü'nün saflarına katılmıştır. (İsov & Hasanoğlu, 2021, s. 227). Çetecilik faaliyetlerinden önce cezaevinde gardiyanlık yaptığından önceleri zindancı anlamına gelen "Zandanski" adı ile anılırken sonraları ismi Sandanski olmuştur (Uzer, 1979, s. 118).

birbirlerine ayrı düşen Gercikov ile Sandanski yeniden görüşmeye başlamışlardı (BOA, HR.SFR.04 244/36).

1908 yılı Bulgar komiteleri için uzlaşma çabaları ile geçerken Mihail Gercikov da Osmanlı kuvvetlerinden büyük bir darbe yedi. 1907 yılının sonlarında Gercikov'un Edirne vilayetine saldırmak için Eskizağra'da kurmak istediği büyük eşkıya çetesi Osmanlı askeri güçleri tarafından haber alındı ve çete kurulamadı. Üstelik çete üyesi pek çok eşkıya da öldürüldü. Fakat bu durum başka bir endişeye sebep oldu. Bu kez Mihail Gercikov'un çetesine yapılan baskına çok sinirlendiği ve olayın intikamını almak için Edirne vilayetine ciddi bir şekilde saldıracağına dair haberler yayılmaya başlandı (BOA, DH.MKT. 1228/55). Üstelik haberler yayılırken Gercikov'un takibinde de kopukluklar meydana geldi. Bulgaristan Komiserliği tarafından neredeyse günü gününe takip edilen Gercikov'dan 20 gün kadar uzun bir süre hiçbir haber alınamaması Edirne vilayetine yönelik ani bir saldırı ihtimalini güçlendirdi (BOA, HR.SFR.04. 245/35). Komiserlik yoğun bir istihbarat yürütmeye başladı. Nihayet 1908 yılının Nisan ayına gelindiğinde Mihail Gercikov'un Sofya'da dolaşmakta olduğu haberi alındı. Edirne vilayeti imtiyaz hattına karşı yapılabilecek saldırılara karşı önlemlerini arttırdı (BOA, HR.SFR.04. 245/62). Gercikov 1908 yılının Temmuz ayına gelindiğinde Edirne vilayetine saldırmak için Sofya'da bir çete tertip etmeye başladı (BOA, Y.MTV. 312/79). Fakat bu tertibat 1908 Jöntürk hareketi ile bir anda son buldu.

1908 yılının Temmuz aylarının sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi subayların Makedonya'da çıkardıkları ayaklanma sonucu II. Abdülhamid II. Meşrutiyet'i ilan etmek durumunda kaldı (Bournoutian, 2011, s. 221). İttihat Terakki Cemiyeti'nin hareketi İç Makedonya Devrimci Örgütü'nün sol kanadını temsil eden Sandanski tarafından memnuniyetle karşılandı. Sandanski ve onun temsil ettiği grup İttihat ve Terakki Cemiyetinin hareketine aktif olarak katıldığı gibi bu grup Makedonya sorununun Osmanlı Devleti'nin iç demokratikleşme hareketi ile kendiliğinden düzeleceğine inanıyorlardı (Todorov, 1979, s. 91). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Edirne vilayetinde Dedeağaç sancağı başta olmak üzere vilayetin çeşitli yerlerindeki Bulgar çeteleri tamamen dağılmış, eşkıyalar ve firarda olanlar köylerine dönüp kendi gündelik işleri ile meşgul olmaya başlamışlardır (*Edirne*, 14 Şaban 1326 (M. 11 Eylül 1908), s. 1). Kısa süreli sükûnet ortamında Mihail Gercikov'un da Edirne vilayetine yönelik faaliyetleri son bulmuştur. Mihail Gercikov'a yönelik Osmanlı arşivlerindeki son bilgiler tespit edebildiğimiz kadarıyla Balkan Savaşları öncesi 1911 yılına aittir. Bu arşiv vesikasında Gercikov'un da aralarında bulunduğu eşkıya grubunun Osmanlı topraklarına girmeleri halinde eşkallerinin tespit edilebilmesi için fotoğraflarının gerekli kurum ve sefaretlere takdim edildiği belirtilmekteydi (BOA, HR.SFR.04. 251/61). Bununla birlikte Mihail Gercikov çetecilik faaliyetlerini tamamen sonlandırmamış Balkan Savaşları sırasında aktif olarak çeteleriyle Makedonya ve Trakya'da Bulgar ordusunun yanında mücadeleye devam etmiştir (Ertürk, 2018, s. 491).

SONUÇ

Bulgar komitecilerin etkin bir silahlı mücadele hareketine girişmesinde 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın büyük bir etkisi vardır. Savaş sonucu imzalanan Ayastefanos Anlaşması ölü bir şekilde doğsa da Bulgarlara büyük Bulgaristan'ı hayal ettirmesi bakımından önemlidir. Ayastefanos yerine Berlin Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi ise Bulgaristan'ın Makedonya ve Trakya'daki hayallerini yıkıma uğratmış, Bulgarlar bu andan itibaren Makedonya ve Trakya'yı silahlı komiteler vasıtasıyla Osmanlı hâkimiyetinden koparmak için harekete geçmişlerdir. Makedonya'da Makedonya İç Örgütü, Sofya'da Yüksek Komite kurulmuş ve komiteler oluşturdukları çeteler vasıtasıyla hem Makedonya'da hem de Edirne vilayetinde isyanlar çıkarmışlardır. Bu noktada Edirne vilayetine ayrı bir parantez açmak gerekir. 93 Harbi'nden sonra önce Bulgar Prenslığı meydana getirilmiş ardından Filibe ve İslimye gibi Bulgar nüfusun yoğun olduğu topraklar vilayetin elinden alınarak vilayete sınır olarak Doğu Rumeli vilayeti kurulmuştur. Böylelikle Edirne vilayeti Bulgarlar tarafından coğrafi olarak üst taraftan kuşatılmıştır. Doğu Rumeli vilayetinin 1885 yılında Bulgarlar tarafından ilhaki ile Edirne bölgesinde komitecilik faaliyetleri giderek hız kazanmıştır.

Edirne'de Bulgarlar açısından komiteciliğin sağlam bir temele oturtulmasında Mihail Gercikov'un payı büyüktür. Anarşist bir eğilimle yetişen Gercikov Cenevre'de komiteciliğin esaslarını özümseydikten sonra Makedonya İç Örgütüne katılmış ve Edirne vilayetinin stratejik açıdan isyana açık bölgelerini tespit ederek vilayette oldukça büyük tahribata yol açan eylemler gerçekleştirmiştir. 1903 İinden- Preobrajen İsyanı'nın gerçekleştiriliş biçimini tasvip etmese de Edirne vilayetinde giriştiği çete faaliyetleri nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından yakın takibe alınmıştır. 1903 İsyanı sonrası Bulgar komitelerinin yaşadığı iç hesaplaşmalar genel anlamda isyan faaliyetlerini duraklatsa da Mihail Gercikov Edirne vilayetinde çete faaliyetlerini 1908 yılına kadar kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür. Bulgarlar açısından Gercikov'un bu başarısında yürütmüş olduğu örgüt içi diplomasinin etkisini yadsımamak gerekir. Dağdan yetişme bir çeteci profili taşımayan, eğitilmiş salon adamı görünümünde olan Gercikov örgüt içinde daima makul dengeleri gözeterek Boris Sarafov ve Sandanski'nin aksine iç çatışmalara girmemiştir. Hatta gerektiğinde Sırplarla ve Ermeni komiteleriyle yakın ilişkiler kurmaktan da geri durmamıştır. Onun bu çok yönlü siyaseti oluşturduğu çetelere kolayca adam bulmasını sağlamış ve kendisi Edirne vilayeti için her zaman ciddi bir tehdit olarak görülmüştür. 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet'i ilan etmesi ile Bulgarlar Balkanlarda istedikleri reformların devlet eliyle gerçekleştirileceğini düşünerek kısa süreliğine çete faaliyetlerine son vermişlerdir. Mihail Gercikov'da bu süreçte Edirne vilayetine yönelik asayiş bozma girişimlerini bir kenara bırakmıştır. Gercikov'un vilayete yönelik saldırılara son vermesinde 1908 yılında Bulgaristan'ın tamamen bağımsızlığını kazanması da etkili bir faktör olmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

The 19th century was quite significant in terms of the development of Bulgarian nationalism and Bulgarian committees, as in other Balkan nations. At the beginning of the 19th century, the uprisings of the Serbians and then the Greeks against the

Ottoman Empire set an example for the Bulgarians to fight for their independence. With the Treaty of San Stefano signed after the Russo-Turkish War of 1877-1878, Bulgarians, who actively participated in the separatist movements since the second half of the 19th century, achieved their dreams of Great Bulgaria on paper, which included part of Macedonia and Thrace. However, with the intervention of European states, the Treaty of Berlin was signed instead of San Stefano, and Bulgaria lost its independence that it gained on paper and its borders were extremely narrowed. As a result of the Treaty of Berlin, the independence of Serbia and Montenegro and Romania from the Ottoman Empire was a great destruction for the Bulgarians, who were only able to obtain autonomy. The disappointment brought by the Treaty paved the way for the establishment of gangs and committees for independence purposes.

Many committees were established in order to build Great Bulgaria through uprisings. Especially, the Internal Macedonian Revolutionary Organization and the Supreme Committee in Bulgaria were prominent organizations among them. The Internal Macedonian Revolutionary Organization aimed to protect the rights not only of Bulgarians but also of other Balkan nations living in Macedonia. The Supreme Committee in Bulgaria defended Bulgarian independence and Bulgarian ambitions. The committees started to cause disturbance in the Ottoman lands through the gangs formed by their committee members. One of the targets of the committees was the Adrianople Province.

After the Treaty of Berlin, the regions heavily populated by Bulgarians, such as Plovdiv and Sliven, were out of the control of the Adrianople Province; thus, the Eastern Rumelia province was created. Adrianople was geographically surrounded by the autonomous Bulgaria and Eastern Rumelia province in the north. However, many Bulgarians were still living in Adrianople Province, especially in Kirk Kilise (Kırklareli), which was a sanjak of the Province. With the annexation of the Eastern Rumelia province by Bulgaria in 1885, the order in Adrianople began to deteriorate gradually. Bulgarian committees tried to make Adrianople, which they considered to belong to the Great Bulgaria, a part of the Macedonia problem. Accordingly, the committee members who set the Yanıklı Village of the Komotini sanjak on fire, caused the death of many people. Not content with this, the committee members planned actions such as bombing the Orient Express out and kidnapping the Governor of Adrianople for ransom. The Ottoman Government, informed about the plans in advance, caught and executed the committee members such as Mercanof and Semerciyan, who wanted to cause confusion in the region. But these measures did not cause the Bulgarian committees to back down. On the contrary, the committee decided to appoint a much more professional committee member to Adrianople. The person chosen for this would be Mihail Gerdzhikov.

Mihail Gerdzhikov, who was born in Plovdiv in 1877, became interested in anarchism under Russian influence at a young age. In 1897, he formed the "Macedonian Secret Revolutionary Committee" in Geneva with his friends. This committee aspired all peoples in Macedonia to act jointly, did not discriminate between peoples and aimed to fight together against the Ottoman Sultan in the region.

Yet, when the organization disbanded after a year, Mihail Gerdzhikov joined the Internal Macedonian Revolutionary Organization. Gerdzhikov, whose father was a bank manager in Plovdiv, was a member of the committee; so were his two brothers. Gerdzhikov had worked for the formation of the Macedonian Committee in the Salonica (Thessaloniki) Province until mid-1901. However, then he was assigned to the Adrianople Province. After he was assigned to Adrianople, he made secret discoveries in the Province for a long time and located strategic places to attack. Bulgarian committees started to take high-profile actions in Macedonia lands as of 1902. The Gorna Dzhumaya uprising and the attacks in Thessaloniki drew the attention of the European public to the region. However, in 1903, the committee decided to engage in a great simultaneous revolt, including all Macedonia and the Adrianople Province. While some of the committee members supported this great revolt idea, Mihail Gerdzhikov and some other committee members were in favor of individual small-scale attacks. Nevertheless, they decided upon the great revolt. In 1903, the Ilinden Uprising in Monastir, Macedonia; and a few days later, the Preobrazhenie Uprising in the Adrianople Province took place. Mihail Gerdzhikov was in the leadership of the Preobrazhenie Uprising. Gerdzhikov both played an active role in the conduct of the revolt, and also took on important tasks in the delivery of dynamite into Provinces. The revolt led by Gerdzhikov caused great destruction in the Adrianople Province. In particular, 23 villages in Kirk Kilise and 27 villages in Veliko Tarnavo were destroyed. After lasting about two months, the revolt was finally suppressed in October 1903. Mihail Gerdzhikov continued his activities between Plovdiv-Sofia-Adrianople after the revolt, as well. Especially since 1903, the Ottoman Government followed Gerdzhikov closely through the Bulgarian Commissariat.

The failure of the Ilinden-Preobrazhenie uprising for the Bulgarian committees led to disagreements within the committees. At that point, Gerdzhikov got closer to Sunçef within the organization. But this was short lived. Gerdzhikov later founded his own independent society. He organized trips abroad with Boris Sarafov to raise funds for the financially struggling committee. In 1904, an agreement was made between the Ottoman Empire and the Bulgarians. With this agreement, which reorganized the situation of the Bulgarians who left their homes during the Ilinden-Preobrazhenie Uprising and addressed the situation of the Bulgarian prisoners, many Bulgarians returned to their homes in the Adrianople Province and many Bulgarian prisoners were released. In 1905 and 1906, the Bulgarian committee's and thus Mihail Gerdzhikov's activities in the Adrianople Province diminished. During this period, there was dissent within the committee as right and left wing. In this process, Gerdzhikov did not engage in internal conflicts and tried to continue his activities in Adrianople by forming gangs. Sometimes he infiltrated the Province disguised as a French missionary, and sometimes he helped his brother and his men to infiltrate the Adrianople Province with priest clothes. He played an active role in the organization's alliance with the Serbians and Armenians, although he was at variance from time to time. After Sandanski got Boris Sarafov killed as a result of an intra-organizational revenge in 1907, one of the people considered to replace Sarafov in Sarafov's party was Mihail Gerdzhikov. Gerdzhikov did not hesitate to communicate even with Sandanski,

who had his colleague Sarafov killed. Gerdzhikov was able to easily gather people around himself by conducting a good balance policy as a man-about-town within the organization.

In 1907, as a result of the attempts of the Ottoman Government, he was arrested by the Bulgarian Government. However, it soon became clear that this arrest was only for show. Because Gerdzhikov was released after being detained by Bulgaria for a few days. After he was released, he continued his offensive activities against the Adrianople Province by forming large gangs. In 1908, a major blow was dealt to Gerdzhikov's gang. Many of his men were killed. At the time when he formed a new gang, with the initiative of the Young Turks, the Ottoman Ruler Abdul Hamid II announced the Second Constitutional Era. In the short-term calm environment brought by the Second Constitutional Era, the gangs affiliated to the committee across the Adrianople Province laid down their arms and started to engage in their own business again. Mihail Gerdzhikov put an end to his actions against the Adrianople Province due to the atmosphere brought by the constitutionalism and after Bulgaria gained full independence by leaving the Ottoman Empire.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

A-Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, A. MTZ.(04). 93/12, 96/54, 99/40, 103/55, 103/56, 104/92, 105/70, 107/6, 107/44, 107/70, 108/30, 113/47, 114/30, 115/85, 121/58, 121/94, 123/43, 125/19, 132/40, 133/10, 138/99, 155/45, 155/55, 162/106, 163/13.
- BOA, BEO 3174/237986.
- BOA, DH.MKT. 844/28, 1228/55, 1240/72.
- BOA, DH.ŞFR. 391/45.
- BOA, DH.TMIK.S. 1/26.
- BOA, HR.SFR.04. 224/46, 224/48, 224/50, 224/80, 225/32, 225/34, 225/46, 226/23, 231/40, 241/53, 244/36, 245/35, 245/62, 251/61, 450/150, 451/82.
- BOA, İ. DH. 1381/30.
- BOA, TFR.I.A. 26/2504.
- BOA, Y.MTV. 250/48, 258/96, 312/79.
- BOA, Y.PRK.ASK. 200/11, 204/87, 247/115.
- BOA, Y.PRK.MK. 18/69.
- BOA, Y.PRK. MYD 25/63.
- BOA, Y.PRK.UM. 80/92.

B-Sürelî Yayınlar

- Edirne*, (1322, 18 Rebiülevvel (M. 2 Haziran 1904) s. 1.
- Edirne*, (1322, 1 Cemaziyelevvel (M. 14 Temmuz 1904) s. 1.
- Edirne*, (1326, 14 Şaban (M. 11 Eylül 1908) s. 1.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, H. 1293, (M.1876), s. 171.
- The Age*, (1903, 3 Eylül). s. 5.
- The Daily Telegraph*, (1903, 26 Ağustos). s. 7.
- The Times*, (1904, 19 Nisan). s. 3.
- The Times*, (1904, 23 Mayıs). s. 4.

C-Kitaplar ve Makaleler

- Adanır, F. (1975). Makedonya sorunu ve Dimitar Vlahof'un anılarında II. Meşrutiyet. *Birikim*, (9), 14-26.
- Adanır, F. (1995). Osmanlı imparatorluğu'nda ulusal sorun ile Sosyalizmin oluşması ve gelişmesi: Makedonya örneği. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923* (M. Tunçay & E. J. Zürcher, Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 33-72.
- Adanır, F. (2001). *Makedonya sorunu*. (İ. Catay, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 123.
- Ahbab, Y. (2015). Amerikan ve İngiliz basınında İlinden isyanı (1903). *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (KAREN)*, 1(1), 119-151.
- Armaoğlu, F. (2014). *19. yüzyıl siyasi tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydın, M. (1989). Arşiv belgeleriyle Makedonya'da Bulgar çete faaliyetleri. *Osmanlı Araştırmaları IX*, 209-234.
- Aydın, M. (1996). Bulgaristan komiserliği. *Belgeler*, XVII/21. 71-120.
- Bayraktar, K. (2014). Makedonya sorunu ve Avrupa müdahalesi (1902-1905). *Bilig*, (69), 1-28.
- Beydilli, K. (1989). II. Abdülhamid devrinde Makedonya mes'elesi'ne dair. *Osmanlı Araştırmaları IX*, 77-99.
- Bournoutian, G. A. (2011). *Ermeni tarihi Ermeni halkının tarihine kısa bir bakış*. (E. Abadoğlu & O. Kılıçdağlı, Çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.

- Crampton, R.J. (1997). *A Concise History Of Bulgaria*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Davis. W.S. (1922). *A short history of the near east from the founding of Constantinople (330 A.D. To 1922)*, United States of America, New York: Macmillan Company.
- Dikici, A. (2010). Osmanlı Makedonya'sında kurulan ilk uluslararası polis barış koruma misyonu: Mürzsteg reform programı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (24), 75-108.
- Engin, V. (1995). Sultan II. Abdülhamid'e düzenlenen Ermeni suikasti ve bu sebeble Belçika ile yaşanan diplomatik kriz. *Belleten*, C. LIX, (225), 413-428.
- Forbes N., Toynbee A.J., Mitrany D. & Hogarth D.G. (1915). *The Balkans a history of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*. England: Oxford University Press.
- Güllü, E.R. (2018). Bulgar Eksarhlığı'nın kuruluşu ve statüsü. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 17 (1), 350-361.
- Hacısalihoğlu, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya sorunu (1890-1918)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İnalçık, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar meselesi doktora tezi'nin 50. yılı*, İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- İsov, M. & Hasanoğlu, E. (2021). *Osmanlı Avrupası'nda bölücülük cereyanı Makedonya komitacılarının anuları*, İstanbul: Selenga Yayınları.
- Jelavich, B. (2009). *Balkan tarihi 1 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Tercüme eden: Haşım Koç & Gülçin Koç), İstanbul: Küre Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat devirleri (1789-1856)*, C. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, E. (2020). Osmanlı arşiv evraklarına göre İinden isyanında yaşanan başlıca olaylar. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, 2 (1), 304-333.
- KÖSE, M. (2019). İngiliz büyükelçisi A.H. Layard'ın raporuna göre 1878 yılında Türkiye Avrupa'sının demografik yapısı, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (18), 236-291.
- Özey, R. (2002). 19. Asırda Edirne vilayeti coğrafyası. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (6), İstanbul. 1-36.
- Phillips, J. (2004). *Macedonia, warlords & rebels in the Balkans*. Great Britain: Yale University Press.
- Pribichevich, S. (1982). *Macedonia its people and history*. United States Of America: The Pennsylvania State University Press.
- Rahman, R. (2019). Makedonya'da milliyetçilik ve kimlik faktörlerin oluşmasında etkili olan gelişmeler 1875-1930 dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (68), 441-460.
- Saatçi, M. B. (2002). Osmanlı imparatorluğu'nun son döneminde Makedonya sorunu. *Makedonya Sorunu Dünden Bugüne* (Derleyen: Murat Hatipoğlu). Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları. 45-70.
- Saatçi, M. B. (2006). Makedonya sorunu. *Balkanlar el kitabı 1*, Çorum/Ankara: KaraM & Vadi Yayınları. 553-567.
- Saygılı, H. (2015). Rumeli müfettişliği döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan komitecileri ve Osmanlı devleti. *Güvenlik Stratejileri*, (21), 147-183.
- Sertoğlu, M. (1966). *Büyük Türk casusu Bulgar Sadık*. İstanbul: İtimat Kitabevi.
- Stavrianos, L.S. (2000). *The Balkans since 1453*. New York: New York University Press.
- Şentürk, M.H. (1992). *Osmanlı devleti'nde Bulgar meselesi (1850-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeref, M. (1934). *Bulgarlar ve Bulgar devleti*. Ankara: Hakimiyeti Milliye Matbaası.
- Tan, H. (2013a). Bulgar komite faaliyetlerine genel bir bakış. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (1), 45-69.

- Tepedelenlioğlu, N. N. (1992). *Sultan Abdulhamit ve Osmanlı imparatorluğunda komitacılar*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Tilbe, Ö. (2021). *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli umumi müfettişliği (1902-1908)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Todorov, N. (1979). *Bulgaristan tarihi*. (V. Atayman, Çev.). İstanbul: Öncü Kitabevi Yayınları.
- Törel, T. (2020). II. Abdülhamid döneminde Edirne vilayeti jandarma tensikatı. *Balkan Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 179-197.
- Uzer, T. (1979). *Makedonya eşkiyalık tarihi ve son Osmanlı yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzun, T. (2000). Osmanlı devleti'nde milliyetçilik hareketleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (IV), 257-275.
- Yalçınkaya, M. A. (2006). Osmanlılar döneminde Bulgaristan. *Balkanlar El Kitabı I*, Çorum/Ankara: KaraM & Vadi Yayınları, 320-330.

D-Tezler

- Ertürk, S. (2018). *Balkanlarda aşırı milliyetçi bir örgütlenme: Makedonya- Edirne Dâhili İhtilal Teşkilatı (1893-1912)*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. İzmir.
- Saatçi, M. B. (2004). *Makedonya sorunu (1903-1913)*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Antalya.
- Tan, H. (2013b). *Makedonya'da Bulgar komite faaliyetleri ve Boris Sarafof*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.
- Yıldırım, B. (2010). *Bulgaristan'daki Ermeni komitelerinin Osmanlı devleti aleyhine faaliyetleri (1890-1918)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. İstanbul.
- Yıldız, A. M. (2020). *Makedonya'yı tahayyül etmek: Makedonya sorunu'nun ulusal kimlik inşası üzerinden analizi*. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

EKLER

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIGI (BOA) ♦

DH.MKT.00844.00028.003

Ek-1. Mihail Gercikov, Edirne İhtilal Komitesi Reisi (BOA, DH. MKT. 844/28).

EMİR TİMUR KÜREGEN'İN TORUNU EBU'L-KÂSİM BÂBÜR KALENDER MİRZÂ'NIN ŞİİRLERİNDE TASAVVUFÎ SÖYLEM

SUFI DISCOURSE IN THE POEMS OF EBU'L-QASIM BABUR QALANDAR MIRZA, THE GRANDSON OF AMIR TIMUR KURAGAN

SONAY ÜNAL * Öz

Moğol İmparatorluğu'nun siyasî teşekkülünün ardıllarından Çağatay Hanlığı'nın nüfuzunu kaybettiği bir zamanda Emîr Timur Küregen b. Emîr Tarâğây tarafından kurulan ve onun ahfadı tarafından yönetilen Timurlular, Mâverâünnehr ve Horasan merkez olmak üzere geniş bir alanda hüküm sürmüşlerdir. Adını kurucusu Timur'dan alan bu devletin hükümdarları ve yöneticileri tarıma, ticarete, ilime, bilime, sanata, âlimlere, sanat ehline, mimarî çevre ve imar faaliyetlerine, İslâm dini ve din adamlarına, manevî bir hayat olan tasavvufa ilgi ve alaka göstermişlerdir. Türkler, Türkleşip Müslüman olmuş Moğollar, İranlılar, Araplar, Ermeniler gibi milletlerin dâhil olmasıyla meydana gelen Timurluların himayesinde bilim, kültür, sanat, fikir hayatının muhteşem bir inkişafı söz konusudur. Takribî yüz elli yıl kadar hâkimiyetini çok geniş bir alana ulaştıran Timur başta olmak üzere onun takipçileri Timurîler devrinde birçok hükümler devlet işlerinin yanı sıra bilimsel, sanatsal ve kültürel faaliyetleri destekleyip kalem ehli ile yakından alakadar olmuşlardır. Birçok kalem ehline hamilik yapmış Timur'un torunu, Gıyâseddîn Mîrzâ Bâysungur'un oğlu Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ da her türlü sanatla uğraşan ilim sahibi insanları himaye etmiş ve meclisinde bulundurmıştır. İlmî ve edebî yönü oldukça yüksek bir devlet adamıdır. Tasavvuf içerikli Farsça şiirleri de vardır. Sanatsal ve kültürel faaliyetleri ile adından söz ettiren babası Mîrzâ Bâysungur döneminde doruğa ulaşan tasavvufî düşüncenin tesirinde kaldığı kaleme aldığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Bu çalışmada tasavvufun gelişim sürecine yer verilerek Timur soyundan olan Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender Mîrzâ'nın şiirleri aracılığıyla tasavvufa ilgisi ve şiirlerinde tasavvufî söylem hususu araştırmacıların dikkatine sunulacaktır.

* Dr., Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi
sonay.unal@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8650-4311
Karaman / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Timurlular, Emîr Timur Küregen,
Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender,
Tasavvuf, Şiir

Keywords

Timurids, Amir Timur Kuragan,
Abu'l-Qasim Babur Qalandar,
Sufism, Poetry

Abstract

At a time when the Chagatai Khanate, one of the successors of the political formation of the Mongol Empire, lost its influence, the Timurids, founded by Amir Timur Kuragan b. Amir Turagay and ruled by his descendants, ruled over a wide area, including Transoxiana and Khorasan. The rulers and administrators of this state, which took its name from its founder Timur, showed interest and paid attention in agriculture, commerce, science, art, scholarship, people of art, architectural environment and construction activities, Islamic religion and clergy, and Sufism, which is a spiritual life. There is a magnificent development of science, culture, art and intellectual life under the auspices of the Timurids, which was formed by the inclusion of nations such as Turks, Turkicized Muslim Mongols, Iranians, Arabs and Armenians. During the Timurids period, many rulers, especially Timur, who extended his dominance to a very wide area for about one hundred and fifty years, supported scientific, artistic and

Başvuru/Submitted: 27/06/2022

Kabul/Accepted: 15/11/2022

cultural activities as well as being closely involved with the writers. Abu'l-Qasim Babur Qalandar Mirza, the grandson of Timur and the son of Gıyasad al-Din Baysunghur Mirza set protectorate on many authors and poets, also protected people who were knowledgeable in all kinds of arts and had them in his assembly. He is also a statesman with a very high scientific and literary aspect and has Persian poems with Sufi content. It is understood from his poems that he was under the influence of Sufi thought, which reached its peak in the period of his father, Baysunghur Mirza, who made a name for himself with his artistic and cultural activities. In this study, the development process of Sufism will be included and the interest of Sufism and the subject of mystical discourse in his poems will be brought to the attention of researchers through the poems of Abu'l-Qasim Babur Qalandar Mirza, who is a descendant of Timur.

GİRİŞ

Tasavvufî düşüncenin temeli, kâinatta tek bir varlığın bulunduğu, tek varlık dışındaki diğer varlıkların ise onun kâinattaki aksi, tecellisi olduğu görüşüne dayanır. Tek olan Allah'tır. Kâinât ve var olan her şey Allah tarafından yaratılmıştır. Onun dışındaki varlıklar Yüce Allah'ın tecellileridir. Yaratılmış canlı cansız bütün varlıklar yani bütün mevcûdat Allah'ın anlaşılıp bilinmesi için vardır. Buna tasavvuf ve felsefe literatüründe "Vahdet-i Vücûd" görüşü denmektedir (Şeşen & Yıldız, 2016, s. 65). Tasavvuf akımı birdenbire ya da bir kişinin çalışması ve isteği ile ortaya çıkmamıştır. Uzun bir gelişim süreci yaşamıştır (Eyuboğlu, 1993, s. 45). Fitnelerin ve sapmaların birbirini kovaladığı dönemlerde zühd hayatı olarak başlayan bu akım Irak'tan İran'a, İran'dan Türkistan, Harizm ve Horasan'a, buradan da Anadolu'ya geçerek yayılmıştır. Özellikle İran'da, şiir ve edebiyatta oldukça etkili olmuştur (Şeşen & Yıldız, 2016, 65). Hicrî dördüncü yüzyılda Mâverâünnehr ve İran'da ayrı bir akım olarak gelişmeye başlayan tasavvufun İran edebiyatı alanında öncülüğünü yapan Sanâî-yi Gaznevî (ö. 525/1031) tasavvuf düşüncesinin gelişmesine öncülük etmiş kişi kabul edilmektedir (Mojdehî, 1376/1997, 967-968); Kırlangıç, 2009, 7-8; Erçavuş, 2021, 241). Kendisinden sonra gelen ünlü mutasavvıf şairlerden Ferîdüddîn Attâr (ö. 627/1230), Mevlânâ Celâledîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadî-i Şîrâzî (ö. 691/1292) büyük ölçüde Sanâî'nin etkisinde kalmışlardır (Bilgen, 1992, s. 183; İnal Savi, 2009, 502-503). Sanâî-yi Gaznevî (ö. 525/1131), Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221) gibi mutasavvıf şairlerden başlayarak Abdurrahman-i Câmî (ö. 898-1492) gibi klasik dönem son büyük şairine kadar birçok sanatkar tasavvufun etkisinde kalmış; onu besleyip güçlendirmişlerdir (Mojdehî, 1376/1997, s. 967-968; Şeşen & Yıldız, 2016, s. 65). Bir müelliften diğerine değişse de hassaten İslâm etkisine bağlı olarak doğan tasavvufun son derece hızlı ve olumlu bir şekilde geniş kitleye ulaşip yaygın duruma gelmesinde söz konusu mutasavvıf âlim ve bilginlerin eserleri ve muhtelif meclislerdeki sohbetleri etkili olmuştur.

Orta Asya, İran ve diğer sahalarda hâkimiyet kuran Moğollar döneminin ilk harp devresinde ilim ve edebiyat büyük bir darbe almıştır. Lakin Moğol hâkimiyetinin tam anlamıyla kuruluşundan sonra maddî, manevî ve edebî hayatın ilerlemesi için samimiyetle çalışılmıştır. İran Moğolları yani İlhanlılar (653-753/1256-1353)'ın hüküm sürdükleri Azerbaycan sahasında büyük bir fikir faaliyeti ve ilim hareketinin varlığı görülmektedir (Köprülü, 1981, s. 225). İslâmiyet'i kabul eden Gâzân Mahmûd Hân (694-703/1295-1304)¹ din büyüklerini ve İslâm padişahlarını taklit ederek mescidler, medreseler, hangâhlar, şifahâneler gibi pek çok yapı tesis ettirmiştir (Âşfîyânî, 1388/2009, s. 304-305). İran Moğolları tamamen İslâmiyet dairesine girince din âlimleri ve sûfiler büyük bir hürmet ve mevkîi bulmuştur. Kurumların yaygınlaşması ve Moğol saraylarında onlara karşı gösterilen hürmetkâr yaklaşım ile birlikte o sahalarda dinî ve tasavvufî eserlere rağbet artmış ve bu tür eserler de yavaş yavaş çoğalmaya başlamıştır. Gâzân Hân'ın meşhur türbesini yaptırırken onun etrafında bir tekke ile Şafîî ve Hanefîlere mahsus iki medrese yaptırması, dervişler için hangâh inşa ettirmesi, meclisinde Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) ve Hümâm-i Tebrîzî (ö. 714/1314) gibi

¹ İslâm dinini benimseyen ve devletin resmi dini haline getiren ilk Moğol hanıdır. Şafak, 1321/1942, s. 266.

dönemin en ünlü mutasavvıf âlim şairlerini bulundurması, Sadrüddîn İbrahim ve Sadüddîn Kutluk Hoca gibi irfan ve gönül sahibi sûfilerle münasebeti bu cereyanın kuvvetini özünde aksettirmektedir (Köprülü, 1981, s. 226). Tasavvufun gelişimi üzerine bu birkaç sözden sonra çalışmanın izleyen bölümlerinde Timurlular döneminde âlimlere ve kalem ehline yaklaşım ele alınarak Ebu'l-Kâsım Bâbü Kalender Mîrzâ'nın şiirlerinde tasavvufî söyleme yer verilecektir.

Emîr Timur Küregen ve Timurîler Döneminde İlim ve İrfan

İslâm dinine inanan Emîr Timur Küregen² tarafından İslâmî esaslar üzerine kurulan Timurlular (771-912/1370-1506) döneminde manevî ve edebî iklim ilk etapta sekteye uğrasa da siyasî açıdan kurulan denge ile beraber yöneticilerinin irfanî, sanatsal, kültürel faaliyetleri destekleyip alakadar olmaları yeniden entelektüel ortamın gelişmesine ve kuvvetlenerek ilerlemesine katkı sağlamıştır (Şafak, 1321/1942, s. 266-268; Alan, 2004, s. 151-171).³ Geniş bir alanda hüküm süren Timurlular'ın zuhur ettiği Mâverâünnehr ve Horasan sahasında Moğol öncesi devirden itibaren yüz yılı aşan bir süre boyunca varlık gösteren sufiler önemli bir konuma sahip olmuş ve inançlarını yayabilmişlerdir (Aka, 2002, s. 107; Yüksel, 2021, s. 95). Timurlular döneminde tasavvufun birçok kolu arasında Nakşbendîlik ciddi bir itibar görmüştür.⁴ Tasavvuf tarikatlarının fevkalade yayıldığı Timur devrinde her tarafta câmi, medrese, hangâh ve tekke kurulmasına müsamahakâr davranılmış; din adamlarına, seyyidlere, şeyhlere, dervişlere, meczuplara teveccüh gösterilmiştir. Toplum üzerinde sahip oldukları nüfuzun farkındalığı ile âlimlere saygıda, ikramda kusur edilmemiş ve onlar herkesten üstün tutulmuşlardır (Yüksel, 2008, s. 239-258). Timur onlara karşı mürüvvette endaze tanımamış, onların sözlerini dinlemiş ve onları yanından ayırmamıştır (Yezdî, 2013, s. 473). Hatta henüz gençlik yıllarından itibaren sufilerle münasebete önem veren ve tüm seferlerini İslâmî anlayış doğrultusunda düzenlediğini dile getiren Timur'un siyasî ve askerî kazanımlarının arkasında manevî koruyuculuğunu yaptığı bazı sufilerin duasının önemli bir etki gösterdiğine inandığı ve onların bazı kelimelerinden ve davranışlarından hükümler çıkardığı görülmektedir. Şeyh Emîr Külâl (ö. 771/1370), Hâce Şemseddîn Külâl, Bâbâ Sengû-i Endhûdî (ö.

² Emîr Timur, Moğol taifesi ile girdiği savaşta sağ ayağından ciddi bir yara alması sonucu topallaması nedeniyle Timurleng olarak da bilinmektedir. Timur, Emîr Hüseyin'in kız kardeşi Olcây Türkân ile evlendikten sonra Emîr Hüseyin'in sülalesi ve ordusu arasında Moğolca damat anlamına gelen "Küregen" lakabı ile de anılmıştır. Bir müddet sonra ise tekrar ihtilafa düştüğü Emîr Hüseyin'i Belh civarında bulunan Hindivân Kalesi'nde kuşatıp muzaffer gelince de 771/1370 senesinde hâkimiyet elde etmiş ve düzenlediği kurultayda kendisini "Sâhibkırân" unvanıyla nitelendirmiştir. Zerrînkûb, 1384/2005, s. 591-592; Lakapları arasında "Yedi İklimin Sahibkırânı", "Melik ve Sultanların Efendisi" de vardır. Yezdî, 2013, s. 473; Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlar için kullanılan ve bilhassa Timur'u niteleyen "Sâhibkırân" sıfatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Alan, 2019, s. 443-444.

³ İrfanî, sanatsal, kültürel faaliyetlere ehemmiyet gösteren Emîr Timur tarım ve ticareti de ihmal etmemiştir. Öyle ki; O, ülke sınırları içerisindeki bir karış yerin boş kalmasına razı gelmemiştir. Bkz. Barthold, 1930, s. 35; Aka, 2000, s. 454-455.

⁴ Türkistan'da yaygınlaşan Kübreviyye, Yeseviyye gibi tarikatların yerini alan Nakşbendîliğin tesiri altında tarihî ve edebî eserlerin pek çoğu dinî izahlarla ele alınmıştır. Bkz. Bulduk, 2009, s. 483, d. 9.

786/1384), Şeyh Zeyneddîn Ebû Bekir-i Tayâbâdî el-Havafî (ö. 790/1388)⁵, Bahâeddin Nakşbend (ö. 791/1389), Seyyid Cemâleddîn Bereke (ö. 806/1404), Hâce Bâyezîd, Hâce Alî (ö. 832/1429) gibi sufi müntesiplerle Timur'un hususî yakın bir dostluğu olmuştur (Tosun, 2007, s. 408-412; Yüksel, 2021, s. 96-104). Hatta Timur; Şemseddîn Külâl, Seyyid Bereke ve Zeyneddîn Ebû Bekir-i Tayâbâdî'nin duaları, nasihatları ve tavassutu ile başarılar elde ettiğini açıkça ifade etmiştir. Ancak o, tasavvuf ehli kimselerle dostane ilişkiler içerisinde olsa da devlet için potansiyel tehlike arz ettiklerine kanaat getirdiğinde onlar üzerinde etkili olmak için bazı şeyh, zâhit, derviş ve sâlih kimselerin bertaraf edilmesi hususunda muhtelif birtakım önlemler almaktan çekinmemiştir (Zerrînkûb, 1384/2005, s. 610-611; Yüksel, 2021, s. 96).⁶ Mevlânâ Türk-i Tûsî ve müridinin öldürülmesi rivayetine yer veren Zeki Velidi Togan'a göre, zaman ilerledikçe İslâm medeniyeti tesirinde kalan Timur, İslâmiyet'i kendi Türk-Moğol töreciliği çerçevesinde anlamış, özellikle orduyu şeyh ve sufilerin tesirinden koruyarak ordusunda İslâmiyetle bağdaşmayan gayri İslâmî Türk-Moğol ananelerini kuvvetle tercih etmiştir (1932, s. 9-10). Togan'ın görüşü dikkate alınırca, Müslümanlık tarafı ağır basan Timur'un bu yaklaşımı kesif faaliyetlerde bulunarak halk üzerinde olumsuz etki de yaratabilen şeyh ve sufilerin ordu içerisinde nüfuz ve itibar sahibi olmalarına mâni olmak istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bununla beraber din ve devlet işleri birbirinden ayrı tutulmuş ve devletin kontrol mekanizmasının devamlılığı amaçlanmış olabilir. Son tahlilde Timur'un bu tutumu sufilerle dalgalı bir irtibatının olmasına yol açmış ise de seküler bir devlet yapılanmasının tarihteki ilk örneğini teşkil etmiştir, denilebilir.

Moğolların damadı, Türklerin Beyi, Müslümanların ise emiri olmayı başarmış Timur'un birbirine tezatlık ihtiva eden ve aşırıya kaçan tutum ve davranışları sebebiyle araştırmacılar kimi zaman onun İslâm'a duyarlılık samimiyetini, mütedeyyinliğini, dini menfaatince kullanıp kullanmadığını sorgulamıştır. Hayrunnisa Alan'ın da ifade ettiği gibi "*Mühim olan modern anlayışla bizim onu nasıl görmek istediğimiz değil o dönem insanının kendilerini nasıl gördükleridir.*" (2007, s. 87).

Timur'un ölümünden sonra bozkırdan cennet bahçesine dönüşmüş mirastan nasiplenen oğulları ve torunlarından birçok hükümler akîdeye uygun olarak câmi, medrese, kütüphane yaptırmış; irfan ve edebiyatın hamisi olarak sanatkâr, bilgin, şeyh, derviş ve tasavvuf ehline teşvikkâr ve hürmetkâr davranmış; onlarla her fırsatta iyi ve samimî bir münasebet kurmuştur (Zerrînkûb, 1384/2005, s. 618-627). Tosun'un da kaydettiği gibi bu yolla ahâli üzerinde tesiri yüksek olan şeyh ve sufi müntesiplerin sözcülük ve temsilcilik otoritesinden faydalanılmış ve halkın taleplerinden haberdar olunmuştur.⁷ Timur başta olmak üzere Halîl Sultan, Şâhruh Mîrzâ, İbrâhîm Mîrzâ,

⁵ Timur'un ziyaret edip duasını almak istediği Şeyh Zeyneddîn Ebû Bekir-i Tayâbâdî el-Havafî ile görüşmesi hakkında bkz. İbn Arabşah, 2012, s. 62-63.

⁶ Şerefüddîn Ali Yezdî'nin *Zafernâme* adlı eserinin tercümesini yapan Ahsen Batur'a göre de; Timur, tarihin kaydettiği büyük fatih ve büyük komutanlardan olup tebaasına karşı cömert, adil ve merhametli iyi bir yönetici olsa da işlenen kusurlu davranışları cezalandırma hususunda insafli davrandığı söylenemez. Bkz. Yezdî, 2013, s. 21.

⁷ Timur zamanında olduğu gibi ardılları olan çocukları ve torunları devrinde de sufilerle iyi ilişkiler kurulmuştur. Ancak münasebetsiz söz söyleyen, devlete sorun çıkaran yahut çıkarma ihtimali olan

Cûkî Mîrzâ, Fîrûzşâh b. Argûn, Sultan İskender-i Şîrâzî, Uluğ Bey Mîrzâ, Sultan Ahmed Mîrzâ, Ebû Bekir Mîrzâ b. Cûkî Mîrzâ, Sultan Ebû Saîd, Sultan Mahmûd Mîrzâ, Hüseyin Baykara Mîrzâ, Sultan Ali Mîrzâ, Sultan Üveys Hân Mîrzâ, Kîçik Mîrzâ, Sultan Bedüzzamân Mîrzâ, Şâh Garîb Mîrzâ, Ferîdûn Hüseyin Mîrzâ, Sultan Muhsîn Mîrzâ, Muhammed Mümin Mîrzâ Zahiruddîn Muhammed Bâbüür Şâh, Alâuddevle Mîrzâ vb. isimler devlet işlerinin yanı sıra irfanî, bilimsel, sanatsal ve kültürel faaliyetlere ihtimam gösterip desteklemiş; sanat ve edebiyatın, ilim ve irfanın inkişafında büyük rol oynamış; güzel yazı, süsleme, resim, şiir, müzik gibi birçok sanat dalı ve kitaplarla alakadar olmuş kimselerdendir.⁸ Gıyâseddîn Mîrzâ Bâysungur (ö. 837/1434) ve oğlu Ebu'l-Kâsım Bâbüür Kalender (ö. 860/1456)'in de onlara yaklaşımı müspet yönde olmuştur.

Ebu'l-Kâsım Bâbüür Kalender Mîrzâ'nın Şiirlerinde Tasavvufî Söylem

Şairlerle ve tasavvuf ehliyle oturup kalkan ve onlarla görüşen Bâysungur Mîrzâ edebiyat ve güzel sanatlara olan ilgisi ile tanınmaktadır. Son derece cömert, hoşsohbet, alçak gönüllü, hükümlerinde âdil, merhametli ve eğlenceyi seven bir kişi olup edebiyatın, sanatın, ilmin ve irfanın hamisidir. Pek çok eşi benzeri olmayan hüner ve fazilet sahibi onun himayesinde yetişmiştir.⁹ Bâysungur Mîrzâ, 1421'de Azerbaycan'da Türkmenlerle yapılan savaş dönüşü Tebriz'de bulunan o devrin ünlü nesta'lik hattatı Cafer-i Tebrîzî (ö. 884/1480)'yi beraberinde Herat'a getirerek kütüphanesine müdür tayin etmiştir. Daha sonra davet edilen sanatkârlar da onun idaresi altında temerküz etmiştir. Böylece Bâysungur'un özel kütüphanesi adeta bir sanat merkezi haline gelmiştir. Bu tarihlerde Baysungur'un kardeşi İbrâhim'in vali bulunduğu Şîraz ve İsfahan da sanat bakımından önemli birer merkez olmalarına rağmen buralardaki bazı sanatkârların Herat'a gitmesi bu iki şehrin önemini azaltmıştır. Kaynakların verdiği bilgiye göre Herat'ta devrin en seçkin hattat, nakkaş, zerefşan, vassal, müzehhip ve mücellitlerinden meydana gelen kırk kadar sanatkâr paha biçilmez derecede kıymetli eserlerini hazırlayarak Herat sanat ekolünü kurmuşlardır. Sanat tarihçisi Binyon bu ekolü Baysungur Sanat Akademisi¹⁰ olarak adlandırmıştır (Togan, 1949, s. 528-532; 1987, s. 435; Muinüddîn-i İsfizârî, 1338/1959, s. 25; Alparşan, 1992, s. 276-277).

bazı sufi müntesipler devletin bekâsı için sürgün, tecrit, hapis, idam gibi yollarla bertaraf edilmişlerdir. Bkz. 2007, s. 417-418.

⁸ İlim, irfan, sanat ve edebiyatın gelişmesinde en büyük rolü oynayanlar Şâhruh, Bâysungur, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara olmuştur. Bkz. Togan, 1949, s. 528-538; Gündoğdu, 1995, s. 26; Zerrînkûb, 1384/2005, s. 633; Tombuloğlu, 2018, s. 385; Herat'ta saltanat sahibi olan Şâhruh Timur'un ölümünden sonra sülalesinin lideri olarak Semerkand, Tebriz, Fars, İsfahan gibi vilayetlerde hüküm süren hattat, ressam ve şair mizaçlı mirzalar arasında uyumsuzluklara engel olmakla beraber câmi, medrese, hangâh gibi yapılar inşa etmeleri için de teşvik edici olmuştur. Şâhruh ve diğer Timurlu mirzaların desteği ise maddi ve manevî birliği sağlayan sanat ve irfanın gelişmesinde cevvaliyet sağlamıştır. Bkz. Zerrînkûb, 1384/2005, s. 632-634; Alan, 2004, s. 155-156.

⁹ Bâbâ Sevdâî bu taifedendir. Tarihçiliğiyle tanınan şair ve âlim Şerefüddîn Ali Yezdî (ö. 858/1454) de *Zafernâme* adlı eserini Bâysungur Mîrzâ'nın uhdesinde kaleme almıştır. İyilik ve cömertlikle muamelede lütufkâr olan Mîrzâ'nın hükümlerle gayretle iccittiği dost meclislerinden biri olan Bâbâ Sevdâî'ye hediye göndermesi ve iltifatta bulunması hakkında bkz. Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 32-33; 1347/1968, s. 37-38.

¹⁰ Baysungur'un sanat akademisindeki bazı sanatkârlar hakkında bilgi için bkz. Togan, 1954, s. 74-81.

Bâysungur Mîrzâ'nın edebiyat ve güzel sanatlar ile alakadar, tasavvuf ehliyle de hemhal olması oğlu Bâbür Kalender üzerinde etki bırakmış ve küçük yaşlardan itibaren bulunduğu meclisler vesilesiyle kendine has bir edebiyat ve sanat zevkinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹¹

Hükümranların, âlimlerin ve ahalinin saygısını kazanmış klasik dönem son büyük mutasavvıfı Nûreddîn Abdurrahman-i Câmî (ö. 898/1492)'nin Timurlular ile teması Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender zamanına tesadüf etmektedir. Tasavvufî risaleler kaleme almış olan Câmî muamma konulu bir eserini Bâbür'e ithaf etmiştir.¹² Kaynaklarda Bâbür Kalender'in son derece derviş hasletli olduğu da kaydedilmiştir. Onun hoş ahlâklı, cömert ve teveccühü yüksek bir devlet adamı olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. İnsanî duygularla fakir ve kimsesizlere karşı müşfik bir yaklaşım sergilemiş, cömertlikle ve iyilikle muamelede adeta nam salmıştır. Kaynakların bildirdiğine göre Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender'in ihtiyaç sahibi kimselere cömertçe bir yaklaşım sergilediğini özünde barındıran birkaç rivayet vardır. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

“Derler ki, günlerden bir gün Bâbür Kalender'in huzuruna varıp söylemişler: Hâtim-i Tâî¹³ kırk kapıdan oluşan bir hane yapmış ve ihtiyaç sahibi kimseler bütün kapıya gelip bir istekte bulunsa dâhi Hâtim onlara güler yüz ile ihsanda bulunmuştur. Bunun üzerine Bâbür Kalender Mîrzâ'nın, ilk kapıda misli ile verilmelidir ki diğer kapıya ihtiyaç hâsil olmasın.” dediği kaynaklara yansımıştır (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 34; 1347/1968, s. 38).

İlmî ve edebî yönü de son derece güçlü olan Bâbür Kalender kendisinden önceki ve sonrakiler gibi devlet işleri ile meşgul olmasının yanı sıra dönemin her türlü sanatla uğraşan ilim sahibi insanların himaye etmiş ve meclisinde bulundurmıştır. Edebiyat, güzel sanatlar ile ilgilenmiş ve şiirler kaleme almıştır. Ana dili olan Türkçenin dışında Farsça şiirleri de vardır. Sanatsal ve kültürel faaliyetleri ile adından söz ettiren babası Bâysungur döneminde doruğa ulaşan tasavvufî düşüncenin tesirinde kaldığı kaleme aldığı şiirlerinden anlaşılmaktadır. Tasavvuf risalelerinden *Lema'ât*¹⁴ ve *Gûlşen-i Râz*¹⁵ adlı eserler ile iştigal etmiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 34; 1347/1968, s. 38).

¹¹ Ayrıca kaydetmek gerekir ki, Timur sarayında mirzalar ve hanedan üyeleri hükümdar eşlerinin gözetiminde özel yetiştiriciler tarafından özenle büyütülmüş, onlara dönemin meşhur âlimlerinden dinî ve aklî eğitim olmak üzere çeşitli dersler özel bir ihtimam ile verilmiştir. Bkz. Yüksel, 2017, s. 291; Tombuloğlu, 2018, s. 379.

¹² Fatih Sultan Mehmed, Hindistan sahasından Balkanlar'a geniş bir coğrafyada şöhret bulmuş Câmî'yi İstanbul'a davet etmek için Atâullah-i Kirmânî'yi Halep'e göndermiştir. Ancak Kirmânî oraya vardığında Câmî Halep'ten ayrılmış olduğu için bu davet gerçekleşmemiştir. Bkz. Okumuş, 1993, s. 95; Abdurrahman-i Câmî döneminin dinî şahsiyetleri, tasavvuf büyükleri ve siyâsî ileri gelenleri arasında itibar ve saygı görmüştür. Günümüz Avrupalı araştırmacılar da onun ilmî ve manevî otoritesinin büyüklüğünden hem fikirdirler. Bkz. Hikmet, 1363/1984, s. 1-3; Muhâcirî, 1376/1997, s. 16.

¹³ Cahiliye döneminin zenginlerinden biri olan Hâtim-i Tâî, Tâî kabilesinin lideridir. Cömertliği ve misafirperverliği ile şöhret bulmuştur. Bkz. Tülücü, 1997, s. 472-473.

¹⁴ Fahrüddîn-i Irâkî olarak bilinen Fahrüddîn İbrâhîm b. Şehriyâr Irâkî-i Hemedânî (ö. 688/1289)'nin tasavvuf ile ilgili eseridir. Hicrî yedinci yüzyılın en büyük mutasavvıf ve şairi Fahrüddîn-i Irâkî'nin bu eseri irfan aşıkları nazarında bu dalda son derece önemli keşif ve ilham hazinesidir. Bkz. Devletşâh-i Semerkandî, 1382/2003, s. 215; Fahrüddîn-i Irâkî, 1993, s. I-VIII.

Bilindiği üzere tasavvuf ve şiir arasındaki bağ asırlar öncesine dayanmaktadır. Gelişim süreci doğu edebiyatında hassaten Fars şiiri ve edebiyatında kendine özgü evrensel bir kimlik kazanan tasavvuf, mutasavvıf şairler vasıtasıyla evrensel yolcuğuna başlamıştır (Râstgû, 1389/2010, s. 39).¹⁶ Sufi şairler vasıtasıyla büyümeye ve gelişmeye devam eden tasavvuf hükümdar, devlet adamları, emirlerin söylediği şiirlere de konu edilmiştir. Örneğin, Ebu'l-Kâsım Bâbür Kalender mizacı şiir yazma hususunda oldukça iyi olan hükümlerlendandır. Mutasavvıf kalem ehli ve şairlerle küçüklüğünden itibaren birlikte olma olanağı bulan Bâbür Kalender okuduğu tasavvufî eserlerle de tasavvufun iç dünyasına tesirini güçlü kılmış olmalıdır ki, tasavvuf konulu şiirler de söylemiştir. Tasavvuf içerikli şu rubâî ona aittir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 34; 1347/1968, s. 38):

Rubai:

میدان بیقین که مرد بالا دستی
گر جام شکستی بیقین بد مستی

گر باده و جام را بهم پیوستی
جامست شریعت و حقیقت باده

Şarap ve kadehi birbirine eriştirirsen, kesinlikle bil ki mertebesi yüksek birisin

Şeriat kadeh, hakikat ise onun içindeki içkidir, eğer kadehi kırarsan şüphe yok ki fazla sarhoşsun

İslâm dini telakkisine göre tasavvufun içyüzünü yani Allah'ın insan ile insanın da Allah ile münasebetini, insanda duyarlı manevî ve ahlaksal bir bilincin gelişmesini zahir eden bu şiir Bâbür Kalender Mîrzâ'nın tasavvufî dil tecrübesini ortaya koymakla birlikte onun tasavvufa gayet yetkin vukufiyetine işaret etmektedir. Ayrıca şiir ve edebiyat aracılığı ile de gelişimine hızla devam eden tasavvufun şair mizaçlı hükümdar ve devlet adamlarını da tesiri altına aldığı ortaya koymaktadır.

Bâbür Kalender Mîrzâ'nın son derece güzel ve benzersiz söylediği şu gazeli de oldukça meşhurdur (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 34-35; 1347/1968, s. 38-39):

Gazel:

آن کو دم از قبول نفس میکند نی است

در دور ما زکهنه سواران یکی می است

¹⁵ Mahmud-i Şebüsterî yahut Şebüsterî diye tanınan Şeyh Sa'duddîn Mahmûd b. Eminüddin Abdülkerîm b. Yahya Şebüsterî-i Tebrîzî (ö. 720/1320)'nin tasavvufî mesnevisidir. Hicrî sekizinci yüzyılın ünlü mutasavvıfı ve şairi Şebüsterî vahdet-i vücûd görüşü üzerine bir mukaddime ile başladığı bu eserde, irfanî ve mistik bilgilere âyet ve hadîslerden misaller getirerek ilmi bir mahiyette yer vermiştir. Bkz. Zebîhullah-i Sâfâ, 1361/1982, s. 156-157; Şebüsterî, 1972, s. II.

¹⁶ İran edebiyatında tasavvufî ilk beyitler Horasanlı mutasavvıf şair Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 440/1048)'a ait olduğu kabul edilmektedir. (Yıldırım, 2012, s. 468). Her ne kadar Ebû Saîd Ebu'l-Hayr tasavvufun bazı konularını şiirlerine katmışsa da onun şiirlerinden geriye bir şey kalmamıştır. Bundan ötürü Senâî-yi Gaznevî, İran edebiyatının ilk büyük mutasavvıf şairi olarak dünya çapında şöhret kazanmıştır. Bkz. Bilgen 1992: 183. Celâleddîn Muhammed-i Belhî (ö. 672/1273), Bahâeddîn Muhammed Hüseyin Hatîbî-i Belhî (ö. 628/1231), Seyyid Burhâneddîn Muhakkık-i Tirmizî (ö. 638/1240), Şemseddîn Muhammed b. Alî-i Tebrîzî (ö. 645/1247), Selâhaddîn Zerküb-i Konevî (ö. 657/1258), Hüsâmeddîn Çelebî (ö. 687/1288), Sultan Veled (ö. 712/1312) gibi şairler tasavvufun evrensel yolculuğuna katkı sağlamış önemli bazı mutasavvıf şairlerdendir. Bkz. Zebîhullah-i Sâfâ, 1361/1982, s. 49.

دارا نداشت هرگز و کاووس را کی است
 کز گوشه‌اش دود دل خلق در پی است
 سودای کفر و کافری و آنچه در می است
 لیلی و قوف یافت که مجنون درین حی است

این سلطنت که ما ز گدایش یافتیم
 دانی کمان ابروی خوبان سیه چراست
 دارد بزلف او دل زنار بند ما
 بابر ناله زارت رسید بگوش یار

Zamanımızın eski süvarilerden biri meydır, her vakit durmaksızın nefes isteyip kabul eden şey neydir

Bu saltanat ki biz onu dilencilik ile elde ettik, Dârâ'nın hiçbir zaman yoktu Kâvûs'un ne zaman oldu

İyilerin keman kaşları niçin siyahtır bilir misin? Çünkü onların gönül dumanının köşelerinden halk güç almaktadır

Onun zülfü ile gönül kemerimiz bağlı bulunmaktadır; küfür, kafirlik ve çokça yapılan iyilik sevdası ondadır

Bâbur senin ağlayıp inlemen sevgilinin kulağına ulaştı, Mecnun'un bu hay içinde olmasından Leyla haberdar oldu

Hicrî yedinci ve sekizinci yüzyıl büyük mutasavvıflarından Fahrüddîn-i Irâkî, Mahmud-i Şebüsterî'nin eserlerinden ve döneminin irfan sahibi kimselerinden feyz ve ilham alan Bâbür Kalender Mîrzâ şiirlerinde mutasavvıflar arasında dile getirilen mey, meyhane, şarap, kadeh, sakî gibi muhtelif tasavvuf remizlerinden faydalanarak cismanî nefsin isteklerinden, noksanlık ve çirkinlikten beri iyiye ve iyiliğe yönelten tasavvuf ilmine hâkimiyetini gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte Mîrzâ insanın bedensel uzuvlarından göz, el, yüz, ben, yanak, kulak, kaş, zülûf gibi sûfiyane şiir diline girmiş kelimelerden istifade ederek istiare ve mecaz yoluyla tasavvuf dilinde öz bakımından apayrı bir anlam taşıyan Allah'a karşı içinde bulunulan ruh haline yani insanın Allah'a merbûtiyetine işaret etmektedir.

Şu üç beyit de Bâbür Kalender Mîrzâ'ya aittir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 35; 1347/1968, s. 39):

Gazel:

آن را مگوی دل که کم از سنگ خاره نسیت
اینجا بغیر کشته شدن هیچ چاره نیست
به عیش کوش که عالم دوباره نیست

هر دلست که واله رخ آن ماهپاره نیست
گفتم بتا چه چاره کنم در غم تو؟ گفت
نوروز و نوبهار و گل و می و دلبران

O ay parçası gibi güzel yüze âşık olmayan her gönül, sana gönül denmez çünkü taş parçasından geri kalır yanın yok

Dedim: ey sevgili! Senin gamının karşısında ne yapayım? Dedi: burada öldürülmekten başka hiçbir çare yok

Neoruz, ilk bahar, gül, kadeh ve dilberler, dünyaya ikinci kez gelinmediği için hayatı güzel yaşa

Bu üç beyitte ezeli ve ebedi sevgilinin güzelliğinin aynası olan insanoğlundan, evrenden ve yaratılış âlemindeki varlıkların adlarından da ilham alan Bâbü Kalender Allah'a olan kalbi coşkunluğunu ifade etmiştir.

SONUÇ

Ebu'l-Kâsım Bâbü Kalender Mîrzâ'nın üzerinde barındırdığı hoş hasletleri ve günümüze ulaşan tasavvufi şiirleri küçük yaşlardan itibaren döneminin en seçkin alimlerinin etkisinde kaldığına dair fikir vermesi bakımından önemlidir. Zira babasının adeta sanat merkezi haline getirdiği Herat'ta her zanâatın en iyileri bulunmaktaydı. Tüm kalem ve sanat ehli onun etrafında toplanmıştı. Devrin irfan sahibi büyük mutasavvıfı Abdurrahman-i Câmî'nin Timurularla ilk teması onun ile olmuştur. Bâbü Kalender Mîrzâ da ilime ve ilim sahiplerine önem veren babası gibi dervişlere, alimlere, zanaatkarlara karşı ceddinin benimsediği tutumu sürdürmüş, onlarla yakın ilişkiler kurup onlara hamilik yapmıştır. Bu doğrultuda onlarla hemhal olmuş ve tasavvuf neşvesine sahip önemli kimselerin kaleme aldığı *Lema'ât* ve *Gülşen-i Râz* gibi eserlerle meşgul olmuştur. Bununla beraber İslâm inancında anlamsız kabul edilen gelip geçici hazlara ehemmiyet göstermeyip düşünsel alanda dinsel ve ahlaksal bilince sahip olma yolunda tasavvuf anlayışlı bir yaşam sergilediğini söylediği şiirleri vasıtasıyla ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bâbü Kalender Mîrzâ'nın tasavvuf dili ile kaleme aldığı şiirlerinden onun ulvî iç esenliğinde, güzel ahlakında, ruh olgunluğunda tasavvufun tesirini rahatlıkla hissedebilmekteyiz. Ayrıca zahiri ve batinî yönden mamur olduğuna işaret eden şiirlerindeki tasavvufi söylem onun hem ilme hem marifete sahip olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Timurids dominated an extensive area, including Transoxiana and Khorasan. Although the spiritual and literary climate was interrupted in the first stage during the Timurids, which was founded on Islamic principles by Amir Timur, who believed in the religion of Islam, once the political balance ensured the support and involvement of the rulers in the intellectual, artistic and cultural activities contributed to the development and strengthening of the intellectual environment. The establishment of

madrasahs and lodges was tolerated during the Timur period, when Sufi orders spread tremendously. In that period religious men, sheikhs, sayyids, dervishes and lunatics were favoured. With the awareness of the influence they have on the society, scholars were put before to society and to all classes. As a matter of fact, it is seen that Timur, who gave importance to relations with Sufis since his youth and organized all his expeditions in line with Islamic understanding, believed that the prayers of some Sufis, whom he had spiritually protected, behind his political and military achievements, had an important effect and made judgments from some of their words and behaviours. However, even though he was in friendly relations with the Sufi people, he did not hesitate to take various measures to eliminate some sheikhs, dervishes and righteous people in order to be effective on them when he was convinced that they were a potential danger to the state. This approach of Timur, whose Muslim side predominates, must have arisen from his desire to prevent the sheikhs and Sufis, who could have a negative impact on the people by engaging in conspiracy activities, from having influence and prestige in the army. Nonetheless, religious and state affairs may have been kept separate from each other and the continuity of the state's control mechanism may have been aimed. In the last instance, although this attitude of Timur led to his fluctuating contact with the Sufis, it can be said that he constituted the first example of a secular state structure in history. Due to Timur's contradictory and exaggerated attitudes and behaviours, researchers sometimes questioned whether he used his Islamic sensitivity and sincerity, his obedience, for his own benefit.

It can be said that Timur's view of science, art, lore and public works is relatively positive. At the same time, after Timur's death, many of his sons and grandchildren, who were inherited, also cared for and supported erudite, scientific, artistic and cultural activities in addition to state affairs; played a great role in the development of art and literature, science and wisdom. As the patron of wisdom and literature, they acted encouragingly and respectfully to artists, scholars, sheikhs, dervishes and mystics; they have established good and sincere relations with them at every opportunity. Abu'l-Qasım Babur Qalandar's approach to them was also positive.

As it is known, the connection between Sufism and poetry dates back centuries. Sufism, which gained a unique universal identity in eastern literature, especially in Persian poetry and literature, started its universal journey through mystic poets. Sufism, which continues to grow and develop through Sufi poets, has also been the subject of poems sung by rulers, statesmen and emirs. For instance, Babur Qalandar Mirza, who was interested in some branches of art and books, is one of the rulers who are very good at writing poetry. Babur Qalandar Mirza, who had the opportunity to be together with mystic writers and poets since his childhood, must have strengthened his influence on the inner world of Sufism with the Sufi pieces he read, as he also wrote poems on Sufism. It is understood from the poems he wrote that he was under the influence of mystical thought, which reached its peak in the period of Baysunghur Mirza, who made a name for himself with his artistic and cultural activities. Babur Qalandar Mirza's mystical poems that have survived to the present day are important in terms of giving an idea that he was under the influence of the most distinguished

scholars of his period from an early age. Because Herat, which his father turned into an art center, hosted the best masters of every craft and all the pens and artists gathered around him. Babur Qalandar Mirza, like his father, who gave importance to science and scholars, maintained the attitude adopted by his ancestors towards dervishes, scholars and craftsmen, established close relations with them and became patroness of them. In this direction, he became acquainted with them and engaged in works such as Lamaat and Gulshani Raz, which were written by important people with mysticism. However, it is possible to say that he did not give importance to the fleeting pleasures that were considered meaningless in the Islamic faith, and demonstrated through his poems that he exhibited a mystical life in the way of having religious and moral consciousness in the intellectual field. Influence of Sufism in his lofty inner well-being, good morals, and spiritual maturity from the poems written by Babur Qalandar Mirza in the language of mysticism can easily be felt. In addition, the mystical discourse in his poems, which indicates that he was prosperous in terms of both external and internal aspects, clearly reveals that he had both knowledge and ingenuity. This study generally includes the development process of Sufism. Besides, Babur Qalandar Mirza's interest in Sufism and the subject of mystical discourse in his poems were presented to the attention of researchers through his poems.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (2000). Timur sadece bir asker mi idi? *Bellekten*. 64(240). 453-466.
- Aka, İ. (2002). Timur, din ve ulemâ. XIV. *Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*. (C. 1, 09-13 Eylül). Ankara: 107-111.
- Alan, H. (2004). Timurluların bilim ve sanata yaklaşımları ve bazı son dönem sanatkârları. *Bilig*, 30, 151-171.
- Alan, H. (2007). *Bozkırdan cennet bahçesine Timurlular (1360-1506)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alan, H. (2019). Sâhipkıran. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek-2, s. 443-444). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Alparslan, A. (1992). Baysungur Gıyâseddîn. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 276-277). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Âştîyânî, A. İ. (1388/2009). *Târîh-i Moğol ez hamle-i Çingîz tâ dooleti Tîmûrî*. Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Barthold, W. W. (1930). *Uluğ Bey ve zamanı*. (T. A. Nimet. Çev.). İstanbul. Evkaf Matbaası.
- Bilgen, B. (1992). Hakîm Sanâî'nin Tarîk Al-Tahkîk isimli mesnevi üzerinde bir araştırma. *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Dergisi*, 5(1), 183-193.
- Bulduk, Ü. (2009). *Timur hakkında bilinmeyen bir Timur-Name*. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. (Özel Sayı C. 1). Ankara: 480-487.
- Câmî. N. A. (1376/1997). *Mesnevî-i Selâmân ve Absâl*. (Z. Muhâcirî, Nşr.). Tahran: Neşr-i Ney.
- Devletşâh-i Semerkandî (1382/2003). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. (E. G. Browne, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Esâtîr.
- Erçavuş, D. (2021). Senâî-yi Gaznevî'nin tevhid anlayışı, *Uluslararası Tasavvuf ve Edebiyat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ed. A. Gökhan) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1993). *Bütün yönleriyle tasavvuf tarikatlar mezhepler tarihi*. İstanbul: Der Yay.
- Fahrî-i Herevî (1345/1966). *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*. (A. Hayyâmpûr, Nşr.). Tebriz: İntişârât-i Mu'essese-i Târîh ve Ferheng-i İran.
- Fahrî-i Herevî (1347/1968). *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*. (H. Râşidî, Nşr.). Haydarâbâd.
- Fahrüddîn-i Irâkî (1993). *Lema'ât*. (S. Yetkin, Çev.). İstanbul: MEB.
- Gündoğdu, A. (1995). *Hive Hanlığı tarihi: Yedigâr Şibanileri devri (1512-1740)*. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hikmet, A. A. (1363/1984). *Câmî: Mutezemmin-i Tehkîkât der Târîh-i Ehvâl ve Âsâr-i Menzûm ve Mensûr Hâtemü'ş-Şuerâ-i Nureddîn Abdurrahman-i Câmî*. Tahran: İntişârât-i Tûs.
- İbn Arabşah (2012). *Acâibu'l-Makdûr fi Nevâib-i Timûr*. (Ahsen Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Kırlangıç, H. (2009). Mevlâna'da Senâî etkileri. *Nüsha*. Yıl 9. Sayı 28. s. 7-32.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Mojdehî, S. B. (1376/1997). İrfân ve edeb-i fârsî. *Dânişnâme*, (C. 2). Tahran: 967-968.
- Muinüddîn-i İsfizârî (1338/1959). *Ravzatu'l-Cennât*. (M. K. İmâm, Nşr.). C. 2. Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran.
- Okumuş, Ö. (1993). Abdurrahman-i Câmî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, 94-99). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Râstgû, S. M. (1389/2010) *İrfân der gazel-i Fârsî*. Tahran: İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.
- Şafak, R. (1321/1942). *Târîh-i Edebiyât-i İrân*. Tahran.
- Şebüsterî (1972). *Gülşen-i Râz*. (Abdülbaki Gölpınarlı Çev.). İstanbul: MEB.
- Şeşen, İ. & Yıldız, A. (2016). *Türk İslâm edebiyatı*. İstanbul: Rağbet Yay.
- Togan, Z. V. (1932). Temür Bek'in İslâmiyete Bakışı. *Atsız Mecmua*, Yıl 2. Sayı 13. s. 7-11.
- Togan, Z. V. (1949). Büyük Türk Hükümdarı Şahruh. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (C. 3, Sayı 3-4). 520-538.
- Togan, Z. V. (1954). Topkapı sarayındaki dört cönk. *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, (C. 1, Sayı 1-4). 72-89.
- Togan, Z. V. (1987). Herat. *İslâm ansiklopedisi*. (C. 5-1, s. 429-442). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Tombuloğlu, T. (2018). Timurlularda eğitim. 4. *Uluslararası Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, (4-7 Ekim). Muğla: 376-386.
- Tosun, N. (2007). Timur ve Timurlular'ın tasavvuf ehli ile münâsebetleri. *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, (Abdulvahap Kara & Ömer İşbilir Ed.). İstanbul: 406-418.
- Tülücü, S. (1997). Hâtim et-Tâî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 472-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yezdî, Ş. A. (2013). *Emir Timur: Zafernâme*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Yıldırım, N. (2012). *Fars edebiyatında kaynakbilim*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Yüksel, M. Ş. (2008). Arap kaynaklarına göre Timur ve din. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (C. 23, Sayı 1). 239-258.
- Yüksel, M. Ş. (2017). Ortaçağlarda beyin göçü ve etkileri: Timurlular örneği. *OTAM*, 42: 283-302.
- Yüksel, M. Ş. (2021). *Timurlularda din-devlet ilişkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Zebîhullah-i Sâfâ (1361/1982). *Târîh-i edebiyât-i İrân*. (C. 2). Tahran: İntişârât-i Firdevs.
- Zerrînkûb, A. (1384/2005). *Rûzgârân: târîh-i İrân ez âğâz tâ sukût-i saltanat-i Pehlevî*. Tahran: İntişârât-i Sohen.

ORTA ÇAĞ MACAR KRALLIĞI'NDA SEKELLERİN ASKERİ FAALİYETİ ve OSMANLI-MACAR MÜCALESİNDEKİ KONUMU

MILITARY ACTIVITY OF THE SZEKLETS IN THE MIDDLE AGES HUNGARY KINGDOM AND THEIR POSITION IN THE OTTOMAN-HUNGARY STRUGGLE

Pınar YİĞİT TÜRKER * Öz

Türk soylu kavimler arasında adı geçen Sekeller, Orta Çağ Macar Krallığı'nda Macar ordusunun hafif süvari tabakasını oluşturmuştur. Sekeller, Orta Çağ boyunca Macar ordusunda daha çok savaşçı özellikleriyle ön plana çıkmıştır. Türk bozkır savaş geleneğinde sonradan katılan halkların savaş öncesi ordunun keşif seferlerini yerine getirme, gözcülük faaliyetleri ve ordunun önünden gitme, savaş sonrası ise ordunun arkasını kollama görevi Macar ordusunda Sekeller tarafından sağlanmıştır. Ayrıca dönemin kaynakları onların genel olarak doğu sınır bölgelerinde kaldığından ve sınır koruma rollerinden bahseder. Günümüz Romanya toprakları dahilinde bulunan Transilvanya'da (Osmanlı'da Erdel) yaşayan Sekeller, barış zamanı içeride, savaş zamanı ise orduda ön muhafız ve sınır koruma vazifelerini uzun zaman sürdürmüşlerdir. Bu vazifeleriyle ayrıcalıklı statünün sahibi olmuşlardır. Ayrıca batılı vakanüvislerin dikkatinden kaçmamışlar, usta savaşçılar olarak nitelendirilmişler ve Avrupa'da okçuluktaki yetenekleriyle bilinmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara girmesinden sonra kaderleri onları Macar kralının yanında olmaya zorlamıştır. Ordudaki askeri başarıları sayesinde Macar krallarının özgür, müttefik ve sevilen bir halkı olmuşlardır.

* Dr.,

pinaryigit07@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-6515-6506

Isparta /TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Orta Çağ Macar Krallığı, Macar,
Sekel, Erdel

Keywords

Medieval Hungarian Kingdom,
Hungarian, Szeklers, Transylvania

Abstract

The Szeklers, mentioned among the tribes of Turkish origin, formed the light cavalry layer of the Hungarian army in the medieval Hungarian Kingdom. Szeklers came to the fore in the Hungarian army during the Medieval Ages with more warrior characteristics. In the Turkish steppe war tradition, the task of carrying out the expeditions of the army before the war, scouting activities and going in front of the army, and watching over the army after the war was provided by Szeklers. In addition, the sources of the period mention that they generally remained in the eastern border regions and their role in border protection. The Szeklers, who lived in Transylvania (Erdel in the Ottoman Empire) within the territory of today's Romania, continued to serve as front guards and border guards in the army for a long time during peacetime and in wartime. They have gained privileged status with these duties. They also did not escape the attention of western chroniclers, were characterized as master warriors and were known in Europe for their talents in archery. After the entry of the Ottoman Empire into the Balkans, their fate forced them to side with the Hungarian king. Thanks to their military success in the army, they became a free, allied and beloved people of the Hungarian kings.

Başvuru/Submitted: 16/03/2022

Kabul/Accepted: 06/12/2022

GİRİŞ

Günümüzde Avrupa'nın kalbinde Karpat ve Tuna Havzası'nda yaşayan Macarlar, MÖ 3. ve 4. binden itibaren Ob ve Baltık arasındaki sahadan, Fin-Ugor kavimlerinin arasından çıkmıştır (Çoban, 2006, s. 165). Macarlar, liderleri Árpád yönetiminde 895-96 tarihlerinde Karpat Havzası'nda, farklı bir kültür ortamında yer bularak, bu toprakları kendilerine yurt edinmiştir. Macarlar, ilk zamanlar zorlansa da bu toprakları kendileri için bir yurt olarak görmüş ve kalıcı olmanın yollarını aramıştır. Onlar, başarılı liderleri sayesinde iskân faaliyetlerine başlayarak (Güngörmüş, 2010, s. 22), Árpád Hanedanı döneminde ve özellikle 12. yüzyıl başlarına kadarki dönemde doğal sınırlarına ulaşmıştır (Bilge, 2010, s. 2). Árpád Hanedanı'nın siyasi stratejisi, kolektif mülkiyet sistemi yerine bireysel, özel mülkiyetin tanınması ve korunmasından oluşmuştur. Ayrıca doğu sınırında beliren Peçenek, Kuman gibi savaşçı kavimleri, onların gelenek ve göreneklerine karışmadan zekice bir politika izleyerek krallığın askeri yardımcılarını dönüştürmeleri dikkate şayandır (Kálnoky, 2019, s. 47).

Macar Devleti'nin Doğu Avrupa'da kısa zaman zarfında bu derece kökleşmesinde Karpat Havzası'nda belirli ve güçlü bir siyasi birliğin olmaması da etkili olmuştur. Aynı zamanda yurt tutma döneminde diğer siyasi birliklerin, Moravyalıların, Frankların, Bulgarların, Hırvatların ve Sırpaların uç bölgelerde bulunmasının rolü büyüktür. Yine Macar Devleti'nin kurulmasında Slavlar arasında kalmış ve yeniden siyasi oluşumlarını canlandırmak isteyen Avarların da katkısı olmuştur (Çoban, 2006, s. 174).

Fetih zamanında, Macarların ordu örgütlenmesi bir soy, akrabalık veya ittifak mantığına dayanıyordu. Ancak zamanla askerî kriterler etrafında yeni hiyerarşiler gelişti. Krallığın ilk yüzyılları boyunca, Kral I. István (1000-1038) ve halefleri kabile reislerinin hakimiyetini kırmaya devam etti. Sonrasında ordudaki işlevsellik ön plana çıkmaya başladı. Bu durum akrabalık çıkarlarına üstün geldi ve kralın ayrıcalığın koruyucusu, onaylayıcısı olduğu yeni bir yapı oluştu. Yardımcı halkların soylu askerleri, Macar ordusu içinde eriyerek Macar Krallığı'nın askerleriyle bütünleşti (Kálnoky, 2019, s. 48). Fakat Sekeller yine yardımcı halk düzeyinde olmasına rağmen kendi benliklerini, özgürlüklerini muhafaza etti ve Macar ordusundaki rolleri uzun süre aynı şekilde devam etti. Peçenek ve Kuman iç yapılarının çözülerek Macar toplumuyla bütünleşmesine rağmen Sekel boy yapısında bir değişim olmadı. Boy yapıları sonraki idari birimlerinin oluşumlarına etki ederek teşkilatlanmalarını ve Erdel topraklarında kalıcı olmalarını sağladı. Ayrıca Sekellerde; Peçenekler ve Kumanelerde olduğundan daha derinlemesine kök salmış olan, ortak toprak mülkiyeti ve ayrıcalıklarının kabulüne ilişkin bireysel özgürlük ve kolektif düzenlemelere ilişkin kendi iç hukuk yapıları, onların eski düzendeki statülerinin korunmasını sağladı. Yani sadece Sekeller boy yapısına bağlı bir şekilde hem askerî rollerini hem de hukuki özerkliklerini sürdürdü (Kálnoky, 2019, s. 51).

Orta Çağ Macar Krallığı ve Sekeller

Macar Krallığı, Árpád Hanedanı'ndan (895/96-1301) Gezá'nın oğlu I. István'ın (Aziz István) Papa II. Sylvester'in gönderdiği krallık tacını 1 Ocak 1001 yılında Estergom'da giymesi ile kurulmuştur (Bilge, 2010, s. 2, Yiğit Türker 2022, s. 153).

Hristiyan Macar Krallığı'nın kurulmasıyla da Macaristan ve Erdel'de ele geçirilen yerler, Avrupa'nın hem ekonomik hem de sosyal açıdan gelişmesini sağlamıştır (Asztalos, 1936, s. 186). Macaristan ve Erdel arazisi Avrupa'nın kilit noktası, adeta Avrupa'nın kalesi durumundaydı. Erdel'de yaşayan Macarlar ve Sekeller en erken dönemlerden itibaren geniş ve ıssız alanları dezavantaj olarak görmeyerek bu alanları kendileri adına avantaja çevirmeyi bildiler. Ancak bütün önlemlere ve iskân politikasına rağmen bu alanlar tarihi boyunca batıya giden göçebe halklar tarafından birbiri ardına acımasızca saldırıya uğramıştır (Asztalos, 1936, s. 186).

Árpád Hanedanı kralları, 1049'dan sonra giderek yaygınlaşan bir uygulamayla; kralın ülkenin bir bölümünü, -genellikle Tisa'nın doğusundaki bir bölümünü- tahtın varisine devretmesini temel almıştır. Doğu bölgelerini bu şekilde tanıma fırsatı bulan varisler, özellikle László'yla birlikte stratejik açıdan dikkat çeken Erdel'i de buna dahil etmiştir. László, kardeşi Géza'yla ülkenin doğu bölgesini almıştır. Hatta böylece Peçenek ve Kumanlara karşı yapılan savaşlarla değerli deneyimler elde edilmiştir. Yavaş yavaş doğal sınırlar ve gerçek yerleşimler arasındaki boşluk doldukça, doğudan gelen tehdide karşı teşkilatlanma oluşmuş, bu durum Erdel'de ve yakın yerlerde hızlı bir temponun oluşmasına sebep olmuştur. Sekeller de bu aşamada Mures ve Olt arasındaki bölgelere ve Karpatların doğu sırtlarına yerleşme imkanı bulmuştur. Sekellerin ilerlemesiyle oluşan boşluğu ise doğuya ilerleyen Macarlar doldurmuştur. Erdel'de bu durum yeni kraliyet kalelerinin inşa edilmesini sağlamış, Aziz István döneminde sadece Doboka, Cluj Napoca, Torda ve Gyulafehérvár kaleleri dikkat çekerken, sonrasında bunlara Dés ve Küküllővár eklenmiştir (Asztalos, 1936, s. 186-187).

Macar kralları, özellikle güçlü bir faktörün olmadığı ıssız alanlarda kalıcı yerleşim için iskân faaliyetlerine önem vermiştir. Bunun için Macar krallığı, Macarların yeterli olmadığı durumlarda yabancı yerleşimcileri de kullandı. Erdel'de ise sınırları korumak ve savunmak için daha çok Sekellerden yararlandı (Asztalos, 1936, s. 187). Böylece Orta Çağ Macar Krallığı'nda Sekeller askerî özellikleri ile ön plana çıkan müttefik bir topluluk haline geldi. Ataları Hun Türklerinden aldıkları mirasla, daha çok Macar ordusunun önünde öncü grup olarak ilerleyişleri ve savaş sonrasında ise ordunun arkasından gelmeleriyle dikkat çektiler (Garda, 1994, s. 6; Asztalos, 1936, s. 222). Zaten Árpád'ın fetih ordusunun kabileler şeklinde oluşumu ve onların çözümlenmesi, tarihçilerin oldukça zorlandıkları bir konu olmuştur (Kálnoky, 2019, s. 44). Fetih zamanındaki Macar askerî yapısı göz önüne alındığında da diğer halklar arasında sadece Sekeller, Macar Krallığı'ndaki sayısız yeniden yapılanma karşısında statülerini koruyabilen tek topluluktur. Bu özellikleri onlara ayrıcalıklı bir statüye sahip olmalarının yolunu açmıştır (Garda, 1994, s. 6).

Sekeller ve Macar Krallığı'ndaki Askeri Faaliyetleri

Sekellerin ayrıcalıklı statüsü ve benliklerini korumadaki ısrarları onların menşelerine ve tarihlerine olan ilginin çoğalmasına sebep oldu ve haklarında birçok araştırma yapıldı. Bu araştırmalar sonucu Sekellerin Hun/Türk, İskit, Macar, Bulgar,

Peçenek, Hazar kökenli, Kabar vb olduğu yönünde görüşler ortaya çıktı.¹ Bu konuda görüş bildirenler genel olarak iki gruba ayrılır. Tarihçilerin çoğunluğu oluşturduğu kısım, Sekelleri Macarların yanında askerî yardımcılar, yani Macarlara sonradan katılan bir halk olarak değerlendirirken, çoğunluğunu arkeologlar ve dilbilimcilerin oluşturduğu kısım ise onları Macarlardan ayırmaktan imtina etti. Ayrıcalıklarının ise etnik değil, özel askerî rollerinin gereği olduğunu belirtirler (Kordé, 1991, s. 17).

Orta Çağ tarihî vesikalarında ilk olarak Olsava'da 1116 yılında Çeklere ve Leitha yakınlarında 1146 yılında Avusturyalılara karşı gerçekleşen savaşlarda Sekellerin adı geçmektedir (Györffy, 1959, s. 46; Yiğit Türker, 2016, s. 126). Bu savaşlarda Macar okçularının Sekel ve Peçeneklerden oluştuğu ve orduda ön muhafız olarak yerleştikleri bilinmektedir ki 1146'daki savaşın anlatımında "*szokás szerint a Magyar csapatok elött jártak (her zamanki gibi Macarların önündeydiler)*" ibaresi bunu göstermektedir (Kordé, 2001, s. 37).

Macar tarihî vesikalarında adlarının anılmaya başlanmasından itibaren Sekeller, Macar ordusu içinde atlı savaşçılar ve hafif süvari birlikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyılda Macarların daha çok köylere yerleşmesi ve köylüleşmesi sonucunda hafif süvari ordusu Macar olmayanlardan; başta Kumanlar olmak üzere Sekel, Peçenek ve az sayıda Rumenlerden sağlanmıştır. Bunlar kraliyet ordusu ve zırhlı süvarilerin ardından Macar ordusunun en önemli bileşeni, aslı kısmıdır (Molnar, 1949, s. 279). Dönemin materyalleri Sekellerin en başından itibaren sınır korumasının bir parçası oldukları hakkında bilgi vermektedir. 13 ve 14. yüzyıllara ait kaynaklara göre, Macaristan'daki yerleşimlerinin özellikle doğu sınırlarında olduğu ve herhangi bir yönden bir saldırı olması durumunda savaşçı kavimlerle ilk karşılaşmalar arasında olduklarını gösteriyor. Sınır korumadaki rolleri Erdel'in oluşumunda da önem arz etmiştir. Hatta bu durum daha sonraki Sekel yerleşimlerinin ve Sekel yurdunun (Székelyföld) yapılanmasını da sağlamıştır (Kordé, 2001, s. 38).

Sekellerin Macar ordusunun önde gelen bileşenleri içinde olduğu Macar kralları yanındaki etkinliklerinden anlaşılmaktadır. Ancak 15. yüzyıla kadar Sekellerin askere alınma yöntemleri ve örgütlenme biçimleri hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Tek bilinen zenginlerin ve mülk sahibi olanların askerlik hizmetini at sırtında, yoksul kesmin ise yaya olarak yaptığıdır (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32).

Sekeller, sadece ülke içindeki seferlere katılmakla kalmadılar, ülke dışındaki seferlere de katıldılar. Yukarıda adı zikredilen bu savaşlardan (1116 Olsava ve 1146 Leitha) sonra 1210 civarında onları Macar krallığı tarafından Bulgar Çarı Boril Asen (1207-1218) için oluşturulan Bulgaristan seferinde görmekteyiz. Çar Boril Asen, Filibe bozgunu sonrasında Vidin'de bir ayaklanma ile karşılaşmış ve bunun için Macar kralı II. András'tan (1205-1235) yardım istemiştir. II. András ise Kont Joachim önderliğinde Sekel, Peçenek ve Sakson savaşçılarından oluşan bir grubu Çar için göndermiştir (Vásáry, 2018, s. 69). Ordu Ogozt Nehri'ni geçtikten sonra Kumanlardan üç liderin saldırısı ile karşılaşmış; bunlardan ikisi öldürülmüş, diğeri ise esir alınıp Kral'a

¹ Sekellerin menşei hakkında ortaya çıkan görüşlerle ilgili daha detaylı bilgi için bkz (Gömeç, 2011, Ögel, 1945; Yiğit Türker, 2022; Kordé, 2001; Kordé, 1993; Kordé, 1997; Öz, 2021, s. 64-128).

gönderilmiştir. Bunun sonucunda Joachim'ın askerleri başarılı bir şekilde ilerleyip, Vidin'i Bulgar Çarı'na teslim etmiştir (Vásáry, 2018, s. 69-71; Yiğit Türker, 2022, s. 185).

Sekellerin barış zamanında içeride, savaş zamanında ise sınırların korunmasındaki görevi uzun süre devam etmiştir. O zamana göre etkili bir savaş taktiği kullandıkları 13. yüzyıl batılı vakanüvislerin de dikkatinden kaçmamıştır. Vakanüvisler onları "usta savaşçılar" olarak nitelendirmiş (Kálnoky, 2019, s. 73) ve atlı süvari dövüş taktiğinin üzerinde durmuştur (Molnar, 1949, s. 275). 13. yüzyılın ortalarında Macar Kralı IV. Béla (1235-1270) Vágvölgy'li (Vágvidék) Sekellerin kendi yanında çok şanlı bir şekilde savaştığını, kraliyet ruhuna ayak uydurduklarını ve onlara hayran olduğunu dile getirmiştir (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32).

1200'lü yılların ortalarına doğru Doğu Avrupa'da Tatar (Moğol) tehlikesi ortaya çıkmıştır. Ünlü askerî teşkilatları ve harp teknikleriyle dört ordu halinde Macaristan'a giren Tatarlar uzun süre Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. Esas ordu Batu Han önderliğinde Vereczke Boğazı'ndan Tisa Vadisi'ne, diğer üçü Erdel üzerinden Radna Geçidi'nden Szamos Vadisi'ne doğru taarruza geçmiştir (Jancsó, 1931, s. 41; Eckhart, 2010, s. 65; Yiğit Türker, 2022, s. 186). Erdel tarafından üç ordunun girmesi bu bölge halkını oldukça etkilemiştir. Tatarlarla yüz yüze kalan Sekeller, onların harp tekniklerine aşina oldukları halde ne kadar mücadele etseler de başarı sağlayamamış ve yüksek yerlere çıkmıştır (Balás, 1984, s. 110). Erdel'i oldukça etkileyen bu istila, dönemin kaynaklarında da yer bulmuştur. O zamanlarda Erdel'de yaşayan ve Tatar İstilasından kaçan Varad'lı Rogerius, Erdel'in Tatarlar tarafından ne kadar tahrip edildiğini *Siralmas Éneke* adlı çalışmasında anlatmıştır.²

Orta Çağ kaynakları 1241-1242 Tatar işgalinin ardından Sekellerin ve Rumenlerin Erdel'deki geçitleri güçlendirip kapattıklarına ve IV. László (1272-1290) zamanında Aranyos³ Sekellerinin asi Kumanlara ve ülkeyi 1285'te tekrar işgale gelen Tatarlara karşı başarılı bir direniş gösterdiklerine atıf yapmaktadır (Kordé, 2001, s. 38).

Tatar İstilasını Erdel'in etnografik haritasında büyük bir değişikliğe neden olmuştur. Hatta dönemin Erdel Piskoposu Gál, Tatarların geri çekilmesinden dört yıl sonra, 1246'da Kral'a, nüfusun çok azaldığını, Gyulafehérvár'da (Alba Iulia) ve çoğu yerde tek bir kişiyle bile karşılaşmanın çok zor olduğunu yazmıştı. Bu yüzden buraya yerleşmek isteyenlerin işlerinin kolaylaştırılması gerektiğini ve yer gösterilmesi gerektiğini belirtmişti (Balás, 1984, s. 110). IV. Béla ise ülkenin tekrar eski gücüne kavuşması için gerekli çalışmaları başlatmış ve savunma tedbirleri almıştır. 1260 yılına kadar geçen süre zarfında Erdel'de gerekli çalışmalar yapılmış ve bölge hızlı bir şekilde toparlanmıştır (Eckhart, 2010, s. 67; Çoban, 2005, s. 179).

² Tatar İstilasından kaçan Rogerius, Erdel'de kimseyle karşılaşmadığını, yönünü sadece kesik bir kule sayesinde bulduğunu, Enyed, Tordá ve Gyulafehérvár'da harabe yığımından başka bir şey olmadığını yazmıştır. Bkz (Rogerius Mester, 1861).

³ Aranyos, Sekel idari bölgeleri arasında benzersiz bir yere sahiptir. En önemlisi Aranyos Sekelleri için kraliyet ayrıcalıkları birbiri ardına devam etmiştir. Bunlar 1270-72 Kral V. Istvan, 1289 IV. László, 1291 III. Endre, 1313 I. Károly, 1394-1436 Sigismund ve 1469-1484 Kral Matyas tarafından verilen imtiyaz belgeleridir (Kálnoky, 1872, s. 100). Hatta III. Endre, IV. László'nun 1289'da Aranyos topraklarında yaşayan Kézdi Sekellerinin ayrıcalıklarını kelimesi kelimesine tasdik eder (Székely Oklevéltár I, 1872, s. 26).

Daha sonraki zamanlarda da Sekeller doğulu akıncılara karşı (Peçenekler, Tatarlar, Osmanlı Türkleri...) etkinliğinden hiçbir şey kaybetmemiş olan hafif ve hızlı süvari taktiğini kullanmaya devam etmiştir. Ayrıca hafif silahlı süvari kavramının korunması, Sekellerin askerî yükümlülüklerini sınırlı araçlarla uzun süre yerine getirmesine olanak tanımıştır (Kálnoky, 2019, s. 73).

14. yüzyılda Erdel’de Árpádların mirasını Anjou Hanedanı’ndan olan Károly sonrasında Nagy Lajos/I. Lajos (1342-1382) devraldı. I. Lajos zamanında Macaristan, en müreffeh dönemlerinden birini yaşadı.

Károly, ülkeyi içinde bulunduğu durumdan çıkarmak için çetin mücadeleler vermişti. Hatta Károly, I. Lajos’a fetihlerde kullanabileceği kadar sağlam bir ordu ve devlet bıraktı. I. Lajos ise bu siyaseti devletin temellerini sarsmadan aktif ve saldırgan bir şekilde devam ettirdi (Çoban, 2005, s. 182). Károly uyguladığı siyasetle Macar dış ticaretini kuzey ve kuzey-batı yönünde geliştirirken, I. Lajos bunu güney ve güney-doğuya doğru Erdel şehirlerini de kapsamak suretiyle daha da yaygın hale getirdi (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 41). I. Lajos, Venedikle yapılan savaşın sonucu olarak Dalmaçya’yı Macar tacına bağladı (Çoban, 2005, s. 182). I. Lajos’un ilk yıllarında Moldovya ve Karadeniz civarındaki Nogay Tatarları Sekel yurdu ve Erdel civarını sık sık rahatsız etmiş ve zarar vermişti (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 41). Ancak Macar Krallığı içeride bu sorunlarla uğraşırken, dışarıda beliren yeni tehlike uzun süre onları uğraştırmıştır. Bu yeni tehlikenin adı Osmanlı Türkleridir.

Osmanlı-Macar Mücadelesi ve Sekeller

14. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Türklerinin Balkan yarımadasındaki başarılarının bölge konjonktürü açısından ciddi sonuçları ortaya çıktı. Bizans’ın ve diğer Balkan ülkelerinin zayıf durumda olması, Hristiyan dünyasının karışıklık içinde bulunması Osmanlı Türklerinin ilerlemesine yardımcı oldu. Tuna boylarına kadar devam eden ilerleme sonucunda (Baştav, 1994, s. 365-367; Halasi-Kun, 1990, s. 889), Osmanlı Türkleriyle bölgedeki ciddi rakip olan Macarlarla, dolayısıyla Sekellerle mücadele kaçınılmaz hale geldi.

Balkan topraklarındaki istikrarsızlık sonucu I. Lajos (1342-1382) döneminde, 1365 civarında Macar yönetimine karşı Sırbistan, Bulgaristan ve Havasaföld hareketlenmeye başladı. Bunları Boğdan⁴ izledi. I. Lajos, Balkan topraklarındaki isyanı bastırdı ve I. Boğdan’ın (1363-1367) oğlu Lackó boyun eğmeye zorlandı (Asztalos, 1936, s. 204). Zaten I. Lajos, uzun süre Bulgarlara, Sırlara ve Bizans’a ait topraklarda Macar bayrağı altında büyük bir Doğu Latin Devleti kurma hayalinin peşinden koşmuştu. Ancak bunun öncesinde Karpatların, Rumen ve Alplerin ötesindeki Macar ülkesindeki komşularını ve Boğdan’da organize olmuş Rumenleri kendi amacı için kazanmayı ve ilhak etmeyi düşünüyordu. Ayrıca çökmekte olan Bulgaristan’da da gözü vardı (Jorga, 2005, s. 211-212).

⁴ Eflak ve Erdel’in tersine Osmanlı-Boğdan ilişkileri daha geç dönemlerde (15. yy) başlamıştır. Çünkü bu zamana kadar Boğdan Prensi I. Boğdan’ın ölümünden 1387 yılına değin Macar Krallığı’nın egemenliğinde olmuştur. Daha sonra Boğdan Voyvodası Petru Muşat, 26 Eylül 1387 tarihinde Leh Krallığı’na bağlılığını iletmış ve Lehistan’ın egemenliğine girmiştir (Heper, 2020, s. 68).

1368 yılına gelindiğinde I. Lajos'un Bulgaristan üzerine gittiği görülmektedir. Burada kaleleri kurtarmak için harekete geçmiş, ancak Eflak Voyvodası I. Vladislav'ın taraf değiştirmesi işleri zorlaştırmıştır. Severin Kalesi'nin Eflaklıların eline geçmesi planın değişmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine Eflak'ı kutsal taca dahil etmek amacıyla burayı istila etmiştir. I. Lajos'un bu seferde ordusu soylulardan ve Sekellerden oluşmuştur. Ancak Sekeller doğrudan Kral'a değil Erdel voyvodasına bağlı savaşmış, Sekel İspanı⁵ István Lackfi, Erdel Voyvodası Miklós Lackfi komutasında kalmıştır (Öz, 2021, s. 175; Kordé, 2005, s. 722). Bu seferde birçok soylu ve Sekelle birlikte Miklós Lackfi de öldürülmüştür. Ancak Sekel İspanı István Lackfi kaçmayı başarmıştır. I. Lajos'un Balkan politikası gereği Erdel toprakları daha çok ilgi çeken bir yer haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak da Erdel Voyvodası en sevilen, yakın ve yetenekli kişiler arasından seçilmiştir. Kral'ın yakın çevresine ait bir ailenin uzun süre Erdel voyvodalığı görevini üstlenmesi, I. Lajos'un güneydoğu dış politikasının temeli olarak Erdel'e önem verdiğini kanıtlar niteliktedir. Lackfi ailesinin bölgesel etkisi, Kral'ın bu güvenilir ailenin mümkün olduğunca fazla mülke sahip olmasını sağlamaya çalıştığını, böylece her zaman yeterli bir savunma ve hücum ordusunu krallığın doğu kesiminde kralın amaçlarına uygun olarak hazır bulunduğunu göstermektedir (Asztalos, 1936, s. 202, 204-205).

I. Lajos'un ölümüyle Lüksemburg ailesinden Sigismund'un (1387-1437) egemenliğinin güçlenmesine kadar geçen sürede, Macarların Balkanlardaki ağırlığı azaldı ve güneydeki büyük bir güç olarak konumu sarsıldı. Türkler, bitmek bilmeyen bir enerjiyle Balkanlarda daha da kuzeye ilerlediler ve Macar vasal devletleri giderek Türk gücünün hakimiyet alanına girdi. Bu durum Ulah voyvodalıklarında dahi hissedildi. Boğdan'ın durumu özellikle zorlaştı, çünkü Macar ve Türk güçlerinin yanı sıra birdenbire güçlenen Lehistan, Boğdan'ı kendi ilgi alanlarına dahil etmek isteyenler arasında belirdi (Asztalos, 1936, s. 202).

1375 yılına gelindiğinde yeni bir mesele ortaya çıktı. I. Lajos Türklerle ittifaka yanaşan Havasaföld (Muntenia/Eflak) Voyvodası'na karşı bir sefer kararı aldı. Mücadeleler birden fazla alanda gerçekleşti. Bu savaşlardan bazılarının Sekel yurdunda gerçekleştiği ve nihai başarıdan Sekel nüfusunun da yararlandığı tahmin edilmektedir (Kordé, 2001, s. 38-39).

I. Murat (1362-1389) döneminde hızla genişleyen Osmanlıların Anadolu sorunları ile meşgul oldukları bir sırada, Balkan coğrafyasında Sırbistan, Bulgaristan ve Bosna onlara karşı birleşmişti (İnalçık, 2006, s. 20-21). Rigómeze (Rigóföld Csata) Savaşı olarak nitelendirilen I. Kosova Savaşı'nda (1389) Osmanlıların Hristiyan müttefiklere karşı başarı sağlaması Balkan topraklarında korkuya sebep oldu. Zaferle sonuçlanan savaşın sonucunda Osmanlı hakimiyeti Balkanlarda yerleşti (Yusufoğlu, 1995, s. 39). Bu tarihlerden itibaren Osmanlı tehdidi Macar sınırlarına kadar ulaştı ve buna paralel olarak baskınların sıklığı arttı. Bu askerî seferler ülke topraklarının hem güney taraflarını hem de Erdel bölgesini oldukça etkiledi. Bunun üzerine Türklerin durdurulması ve Avrupa'dan çıkarılmalarıyla ilgili çalışmalar başladı (Kordé, 2001, s.

⁵ Sekel İspanı ve faaliyetleri için bkz. Yiğit Türker, a.g.t., s. 182-198; Ayrıca bkz. <http://lexikon.katolikus.hu/S/sz%C3%A9kely%20isp%C3%A1n.html> (Erişim Tarihi 02.10.2022)

39). Sonrasında uzun süren seferler ve savaşlar döneminin başlamasıyla zaten sürekli seferber halde olan Sekellerin ve Sekel İspanının askerî rollerini daha da önemli hale getirdi (Kordé, 2005, s. 723; Kordé, 2001, s. 39).

I. Lajos'un ölümünden sonra Sigismund, saltanatı boyunca daha çok dışarda Türklerle içeride de Havasaföld gibi vassalların voyvodalarıyla uğraştı. Eflak Voyvodası Mircea kısa sürede teslim olurken, Boğdan Voyvodası István ancak başkentinin düşmesiyle Macar Krallığı'na bağlandı (Asztalos, 1936, s. 206). Sigismund'un bu mücadelesinde yine yanında Sekellerin olduğu göze çarpar. Sekellerin savaşın öncesinde önden gitme yani ön muhafızlık rolleri Boğdan voyvodası István'a karşı yapılan askerî girişimde yine ön plandaydı. Bu sırada Sekellere öncülük eden Sekel İspanı, István Kanizsai (1390-1395) idi. Orta Çağ Macar tarih yazıcılarından Thuroczy, bu seferden bahsederken István Kanizsai'nin ordusu ve faaliyetleri hakkında bilgi vermez (Kordé, 2005, s. 722-723). Ancak Sigismund'un bu askerî seferine ilişkin 12 Şubat 1395'te -savaşın hemen bitimi- Brassó'da yayımlanan belgesinde István Kanizsai'nin faaliyetlerinden şu şekilde bahseder:

“in anno videlicet proxime elapso cum dilectus fidelis noster vir magnificus dominus Stephanus de Kanisa comes Siculorum nostrorum in nostris serviciis prope Moldauiam exercitualmente fuisset constitutus (Geçtiğimiz yıl, sevgili ve sadık adamımız, Sekellerin kontu muhteşem Lord Stephanus de Kanisa'nın Moldova yakınlarında askeri faaliyetlere başladığı yılı.)”

Buradan anlaşıldığı üzere Sekel İspanı daha önceden keşif seferlerine başlamış, Kral'ın ordusu ise sonradan onlara katılmıştır (Kordé, 2005, s. 723; Károly, 1872, s. 82).

Türkleri Balkan coğrafyasından uzaklaştırma çalışmaları, Kral Sigismund'un Niğbolu'da (1396) önderlik ettiği Haçlı Seferi'nin başarısızlığa uğramasıyla son bulmuştur (Kordé, 2001, s. 39). Sekellerin de bulunduğu Macar ordusu (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 42; Balás, 1984, s. 117) ve Sigismund bu savaşta çetin mücadeleler vermiş kolay bir şekilde boyun eğmemiştir. Ancak Sigismund, kaybedeceğini anladığında Cilly Kontu ve Zollern Kontu sayesinde, Niğbolu açıklarında Tuna Nehri üzerindeki küçük gemilerden birine binerek hayatını kurtarabilmiştir. Erdel Voyvodası Vlad ise esir alınmıştır (Jorga, 2005, s. 269).

Osmanlıların Niğbolu Savaşı'ndaki başarıları sonrasında Balkanlara ve özellikle Erdel'e olan ilgileri daha da artmıştır. Bu mücadelelerde de Sekeller yer almıştır. Kral Sigismund'un 29 Ağustos 1399 tarihli belgesinde, Sekel İspanı Péter Perényi'nin (1397-1401)⁶ Türklere karşı tekrarlanan cesaretini özellikle vurgulamaktadır (Kordé, 2019, s. 180). 1400'lerin başında Osmanlılar daha çok Tuna'nın güneyinde kalmayı tercih etmiştir ve artık Türklerin Balkanlardaki varlığı kalıcı hale gelmiştir. Bu durum yani güneyde beliren Osmanlı tehdidi ise Macaristan için Moğollardan sonra en tehlikelisi olmuştur (*Erdély Története*, 1987, s. 350-352).

Osmanlılar, I. Mehmed (1413-1421) zamanında, Banat ve Demir-Kapı'yı kullanarak bir akın gerçekleştirmiş, bu akın (1420) Erdel Voyvodası Miklós Csáky'nin telaşa

⁶ Péter Perényi'nin Sekel İspanlığına atıfta bulunan belge için bkz. Székely Oklevéltár I, 1872, s. 91-92.

kapılmasına neden olmuştur. Miklós Csáky, Vidin muhafızlarının gerçekleştirdiği bu akına engel olmaya çalışmış ama başarı sağlayamamıştır. Sonucunda Hátszeg (günümüz Romanya'da Huneodora ilçesinde bir yer) civarında yenilmiştir. Bir sene sonraki akın, Eflak Voyvodası'nın teşvikiyle Tuna Serhad beyi tarafından gerçekleştirilmiş, Sekel ve Saksonlar mağlup edilmiş, Brassó (Braşov) şehri yakılmıştır (Szilágyi, 1866, s. 116; Erdély Története, s. 352). Bu vesileyle, Osmanlılar Barcaság ve Fogaras'a baskın düzenlemiştir. Bunun üzerine 1427'de Sigismund, Erdel'in güney sınır bölgesine kişisel bir ziyarette bulunmuş ve iki yüzyıl önce II. András tarafından belirlenen örneği takip ederek, Cermen Şövalyelerini Severin Eyaleti ve Kuzey Eflak'a yerleştirmeyi teklif etmiştir. Ancak bunda başarı sağlanamamıştır (*Erdély Története*, 1987, s. 350-352).

Sigismund artan Türk tehdidi karşısında 1429 tarihinde bazı ulusal savunma düzenlemesine gitmiştir. Burada Sekellerle ilgili olan kısımda Sekellerin Türklere karşı iki askerî birlikle (voyvoda için de aynı miktar) yetenekleri doğrultusunda savaşa katılacakları, Sekel ve Saksonların toplamda 4.000 kişi olacağı yer almıştır (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32). 1432'de Türk ve Rumen orduları bir kez daha Macaristan'a girmiştir. Yeni tahkimatlarla savunulan Brassó ve Szeben (Sibin/Sibiu), saldırıya karşı oldukça direnmiş, ancak Sakson bölgesi ve ilk kez Sekel yurdu büyük maddi ve insan kayıplarına uğramıştır. 1434'te Brassó halkı, işgali kolaylaştırmak için Osmanlılarla pazarlık yapmakla suçlanmış, Erdel'in önde gelenleri, Fogaras'taki Rumenlere karşı sıkı önlemler almak zorunda kalmıştır (*Erdély Története*, 1987, s. 352). Hatta Sekel ispanı Jakcs K. Mihály (1427-1438), üzerine düşen görevi yerine getirmek için uğraşmış, Fogaras şehrini korumak için bölgedeki Rumenlere karşı tüm askerî gücüyle karşılık vereceğine dair güvence vermiştir (Székely Oklevéltár I, 1872, s. 128-129).

Bütün bunlardan sonra 1435'te Sigismund, özellikle güney sınırlarında artan Türk tahditlerine karşı önlem aramaya başlamıştır. Bunu için ülke savunmasına odaklanıp bir dizi askerî düzenlemeyi uygulamaya koymuştur (*Erdély Története*, 1987, s. 352). Bu kapsamda orduyu yeniden düzenlemiştir. Ayrıca banderiyal sistemindeki⁷ düzenlemenin yanı sıra, her asilzadenin 33 serf için bir asker ve her 100 serf için 3 asker göndermesi istenmiştir. Ayrıca sahra ordusunu (telekkatonaság, milis portalis) kurmuştur. Kara ordusunu desteklemek için bir savaş vergisi alınmaya başlanmıştır. Yine soyluların askerlik süresini düzenleyen yasayı Türk tehdidi son bulana kadar geçici bir şekilde askıya almıştır (Jansó, 1931, s. 72). Bu dönemde Erdel'de bulunan ordu, voyvoda, piskopos ve Sekel ispanının askerlerinden müteşekkildir. Bölgede bulunan şehirler de orduya belli miktarda asker göndermiştir. Kaleler ise Kral'ın adına korunmuş ve voyvodanın komutası altına alınmıştır (Jansó, 1931, s. 72). Bu kraliyet kaleleri uç bölgelerde -Görgény, Höltövény, Törçs ve Királykő- krallığın itibarını sağlamanın yanı sıra, oldukça önemli bir askerî-stratejik rol oynuyordu (Kordé, 2005, s. 724). Törçs Kalesi'nin Sekel İspanı ve yanındakilerin yetkisi altında olduğu belgelere de

⁷ Bu sistem Aziz István'dan itibaren 1848'e kadar olan sürede, soyluların ordusunda tek bayrak altında savaşmak isteyen kişiler tarafından oluşturulmuştur. Büyük gelirlere sahip bireyler, kendi gelirleri doğrultusunda yetiştirdikleri savaşçılarla, kendi bayrakları altında savaşa katılmışlardır. <http://mek.niif.hu/00000/00060/html/010/pc001009.html> (Erişim Tarihi 05.10.2022)

yansıyordu (Székely Oklevéltár I, 1872, s. 61). Kral Mátyás'ın 3 Haziran 1460 tarihinde Brassó şehrine yazdığı mektup, bu kalelerin Erdel'in ülke güvenliğinde kilit bir rol oynadığını açıkça doğrulamaktadır. Ayrıca ülkeye giden yolların korunmasını sağlamak ve denetlenmesi için gerekenin yapılması isteniyordu. Sekel İspanı İmre Bebek Pelsóci'nin (1438-1440) Töröcsvár'ın (Töröcs kalesi) altındaki yolu Türklerin akınlarına karşı korumak istediği 14 Eylül 1438 tarihli yazısında açıkça görülmektedir. Burada sadece kalelerin stratejik rolüne değil, aynı zamanda devlet adamlarının sorumluluğuna da değiniliyordu. Çünkü ihmal durumunda yeterli gıda sağlanamıyordu. Bu yüzden Sekel ispanlarının bir görevi de sınır koruması için yeterli miktarda erzak sağlanmasıydı (Kordé, 2005, s. 724). Sekel ispanlarının askerî rolü, doğrudan askerî liderlikle de sınırlı değildi. En önemli görevleri Erdel'in doğu-güneydoğu sınırlarını güvence altına almaktı. Sekel halkının bu tür geleneksel faaliyetlerine ek olarak, sınır savunması, Sekel ispanının sorumluluğuna giren kalelere dayanıyordu (Kordé, 2005, s. 724).

Sigismund, Türk tehditleri karşısında askerî düzenlemelerin yanı sıra, birtakım başka önlemlere de başvurmuştu. Örneğin; 8 Nisan 1435 tarihinde iki tüzük yayımlamıştı. Bunlardan birinde Türklerin sebep olduğu yıkım sonucunda Brasóv, Földvár ve Barcaság sakinlerini birkaç yıl boyunca vergiden muaf tutuyordu. Diğerinde ise Voyvoda'yı Brasóv halkının zararının karşılanması için harekete geçmeye çağırıyordu (Kordé, 2004, s. 213).

Sigismund'un saltanatının son yıllarına geldiğimizde 1437'de Erdel'de bir köylü isyanı patlak vermiş ve Sekeller ispanlarının önderliğinde ayaklanmanın bastırılmasında ve sonrasında iç ve dış (Türkler ve köylüler) düşmanlara karşı oluşturulan Kapolna Birliği'nde yer almıştır (Kordé, 2001, s. 39-49). Erdel Piskoposu György Lépes'in uzun süredir ödenmeyen vergileri gümüş para üzerinden talep etmesi ve köylülerin üzerindeki baskıların arttığına yönelik algı, isyanın başlamasına sebep olmuştur (Dilbaş, 2020, s. 20). İsyân Mezöseg'de başlamış ve en fazla burada etkili olmuştur. Sonrasında Nyirseg ve Szamosköz'deki Macarlara kadar ulaşmıştır. Voyvoda, olayların yatıştırılmasında yeterli olmayınca Sekeller ve Saksonlar isyanın bastırılmasında görevlendirilmiştir (Eckhart, 2010, s. 95). Ayaklanmanın tam olarak neticesi bilinmemektedir. Ancak köylülerin üstün taraf olarak ayrıldıkları tahmin edilir (Dilbaş, 2020, s. 22-24; Balás, 1984, s. 117-118; Yiğit Türker, 2021, s. 192).

Erdel'in üç milleti (Macar, Sekel, Sakson) köylü isyancılarına karşı yeterince direniş göstermişlerdir, ancak asıl tehlike Osmanlı Türkleridir ki onlar bu sırada Osmanlı saldırısını bertaraf edecek kadar güçlü değillerdi. 1438'de bir Osmanlı, Sırp ve Rumen ordusu Demir Kapı'dan Hunyad'a (Hunedoara) doğru ilerlemiştir. Bu basit bir akın gibi görünse de asıl amacı Temesvar ve Buda'ya ulaşmak olan planın bir parçası ve Türk Sultanı II. Murat'ın bir taktiğidir. Türklere burada Havasalföld (Muntania/Eflak) voyvodası Vlad Drakul (III. Vlad/Kazıklı voyvoda 1428/1431 – 1476/1477) eşlik etmiştir. III. Vlad Szászsebes halkını teslim olmaya ikna etmiştir. Szeben ise sekiz günlük direnişin ardından Osmanlı kuşatmasından kurtulurken, Gyulafehérvár ve Küküllövár bu kadar şanslı olmamıştır (Erdély Története, 1987, s. 357). Barcaság yoluyla geri çekilen Türk ordusunun 70.000 kişiyi de beraberinde götürdüğü bilinmektedir. Bu sırada Erdel

voyvodası Türklerin sefer haberini alınca soyluları silaha çağırduğunda ortada görünmeyen lordları sorumlu addeden Dezsó Losonczy'dir. Losonczy, bu lordlar için cezalar talep ederek mallarına el koymuştur. Bölgedeki Sakson köylülerinin çoğu ise Türklerden kaçarak ülkenin içlerine doğru gitmiştir. Türklerin geri çekilmesinden sonra ise ikamet yerlerine dönmek istemişlerdir (Jansó, 1931, s. 74).

Bu saldırı ve özellikle Szeben halkının kahramanca direnişi çağdaş Bizans, Polonya ve Avusturya vakayinamelerinde yer bulmuştur ve Erdel böylece gelecek yıllarda daha da fazla dikkat çekecektir. Çünkü Osmanlıların güney sınırındaki saldırıları yenilendikçe, amacın sadece Balkanlardaki hâkimiyetlerini pekiştirmek ve Macarları korkutmak değil, Macaristan'ı fethetmek olduğu ortaya çıkmıştır (*Erdély Története*, 1987, s. 357). Türkler 15. yüzyılın ortalarından itibaren artık Tuna hattında taarruz hareketlerini hız kesmeden sürdürmüştür. Türkler, başta Erdel olmak üzere Macaristan topraklarına girmekten de geri durmamıştır. Hatta diyebiliriz ki Güney Macaristan'da Macarların azalması bu zamanlarda başlamıştır (Eckhart, 2010, s. 97).

Kral Sigismund'un 1 Ocak 1438'de ölümünden sonra, damadı Avusturya Prensi Albert Macaristan kralı oldu. Albert, Macaristan tahtına oturan ilk Habsburg kralıydı (Jansó, 1931, s. 74). Ancak Albert dönemi uzun sürmedi. Albert'in 28 Ekim 1439'da Viyana'da ölümünden sonra Kraliçe Elizabeth ve Ulászló arasındaki Macar tahtı için rekabet ortamı doğdu. Bu rekabetin galibi, Severin banı János Hunyadi'yi Erdel Voyvodası olarak atayarak Erdel'deki çalkantılı koşullara son vereceğini düşünen Ulászló (I. Wladislas) oldu (Jansó, 1931, s. 75). Ulászló'nun (1440-1444) önceliği Osmanlılara karşı ülke savunmasını güçlendirmektir. Saltanatının hemen başında, 1441'de, ülkenin savunmasını yeniden düzenledi ve güney sınır bölgelerinin yönetimini elden geçirdi. Erdel'in savunması için kral seçimini Macsó banı Miklós Újlaki ve eski silah arkadaşı, Severin banı János Hunyadi'den yana kullandı. János Hunyadi'ye mevcut görevlerinin yanı sıra Temes Kontluğu, Sekel İspanlığı ve Erdel Voyvodalık unvanları verildi. Újlaki sınır bölgesinin batı yarısını, Hunyadi doğu yarısını savunmakla görevlendirildi (*Erdély Története*, 1987, s. 357) Bu tarihten itibaren Erdel Voyvodası (1441) ve aynı zamanda Sekel İspanı János Hunyadi (1407-1456) Macar tarih sahnesine adım attı ve 1456'ya kadar Erdel'in sorumluluğunu üstlendi. Böylece Hunyadiler çağı dediğimiz Orta Çağ Macar tarihinin parlak dönemi başlamış oldu (Jansó, 1931, s. 75).

János Hunyadi'nin önderliğinde ve daha sonra oğlu Mátyás'ın (1458-1490) saltanatı sırasında, Sekellerin askerî erdemlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu sayede savaştaki becerilerini tekrar tekrar sergilemek için birçok fırsat elde ettiler (Kordé, 2001, s. 40). Hunyadi, voyvodalığının daha ilk yıllarında Türklerle karşılaşmak zorunda kaldı (Jansó, 1931, s. 75). 1441/42'ün kış aylarında Vidin mutasarrıfı olduğu bilinen Mezid Bey, Erdel'e bir akın düzenlemişti. Amacı 1438 yılında yapılan seferi tekrarlamaktı. İlk olarak Olt bölgesine, oradan Szeben'e ilerledi. III. Vlad yine kendisinden istenileni; askerî birlikleri ve iâşe maddelerini temin etmek zorunda kaldı. Türkler, Maros Nehri boyunca ilerledi, Demir Kapı'dan geçerek Tisa Nehri'ne kadar, o güne değin hiç ayak basamadıkları ovaya saldırmak istedi. Mezid Bey'in bu seferde 17.000 kişilik orduya sahip olduğu tahmin edilmektedir (Jorga, 2005, s. 372; Balás, 1984,

s. 122). Bu mücadelede Hunyadi'nin liderlerinden biri Sepsiszentgyörgy'den János Székely idi (Balás, 1984, s. 122). Macar asilzadeleri ise; Osmanlı'nın savaş stratejilerini yıllardır öğrenen Hunyadi'nin liderliğinde birleşmişti. Bunun yanı sıra ülkenin batısında ve Banat'ta yeniden düzenlenen yedi yeni Romen eyaleti ve Erdel Başpiskoposu György Lépes de toparlardan topladığı askerlerle Voyvoda'nın ordusuna katıldı. Gyulafehérvár yakınlarındaki Szentimre'de savaşın kaderinin tayin olduğu çatışma meydana geldi. Piskopos Lépes, çatışma sırasında hayatını kaybetse de bu çatışmadan Osmanlılar yenik ayrıldı. Hunyadi, geri çekilen birlikleri takip etti. Bu yüzden Osmanlı akıncıları Olt geçitlerini kullanarak Eflak'a geçmek zorunda kaldı (Jorga, 2005, s. 372-373; Szilágyi, 1866, s. 133-134; *Erdély Története*, 1987, s. 358). Bu dönemde Türklere karşı yapılan tüm savunma savaşları bir nevi Hunyadi'nin hayatıyla iç içeydi. Bu zafer çok önemliydi çünkü Hunyadi'nin adı Avrupa'da önem kazandı. Kazanılan ganimetin ise Buda'ya gönderildiği tahmin edilmektedir (Szilágyi, 1866, s. 134). Sekellerin bu savaşta Hunyadi'nin ordusunda ön safları oluşturduğu bilinmektedir (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 42).

Szentimre'deki başarısız çatışmanın ardından, bu mağlubiyetin utancından kurtulmak isteyen Rumeli Beylerbeyi Şehabeddin Paşa, Anadolu'daki altı önemli sancakbeyi ile Tuna boylarına doğru yola çıktı. Türkler bu defa Silistre üzerinden devam ederek Yukarı Yalomita Nehri kenarından ve Buzau geçidinden Erdel'e girmeyi planladılar. Ancak Hunyadi ve ağır silahlı savaşçılardan oluşan 15.000 kişilik ordusuyla karşılaşmaları kaçınılmazdı. Hunyadi'ye Újlaki de destek vermişti. Eylül ayında gerçekleşen muharebe sonucunda Şehabeddin Paşa kolayca bozguna uğradı ve geri çekildi (Jorga, 2005, s. 373; Szilágyi, 1866, s. 135).

Her iki savaş incelendiğinde Erdel'de savaşan ordunun Türk ordusundan sayıca çok daha az olduğu göze çarpmaktadır. Bu savaşlarda Sekellerin Macar ordusuna ciddi anlamda olumlu katkıları olmuştu. Ancak sadece Sekel halkı değil, yerli halk ve köylüler de savaşa katılmıştı. Savaşlardan oldukça iyi ganimet elde edildi. Hunyadi, Tövisen'de inşa edilmiş bir Katolik kilisesine sahipti ve bunun yanında bu zaferi anmak için Marosszentimre'de bir kilise inşa ettirdi. Hunyadi'nin yine ganimetin bir kısmını Csiksomlya'daki Fransisken manastırının binasını yenilemek ve geliştirmek için kullandığı bilinmektedir (Balás, 1984, s. 122).

Hunyadi'nin 1441 ve 1442 de Osmanlıları üst üste yenilgiye uğratmasının ardından, yine onun birliklerinden oluşan bir Macar ordusu Tuna'yı geçip Balkan Dağları'na ilerlemiş ve Osmanlı birlikleri arasında endişeye sebep olmuştur. II. Murat ise daha barışçıl yaklaşarak 1444'te Edirne'de Macarlarla anlaşma imzalamıştır. Kral ve Sırp despotu anlaşmaya Szeged'de onay vermiştir. Bu anlaşmada Macarlar, Tuna'yı geçmemeyi ve Bulgaristan üzerindeki iddialarından vazgeçtiklerini kabul ederken, Osmanlılar Sırbistan Despotluğu'nun yeniden kurulmasını kabul etmişti (İnalçık, 2006, s. 27; *Erdély Története*, 1987, s. 358). Hunyadi ve Osmanlı karşılaşmasının bir sonraki durağı Hunyadi'nin yenilgiyle ve Ulászló'nun ölümüyle sonuçlanan Varna (1444) muharebesi ve sonrasında 1448'deki II. Kosova savaşı olmuştur. Her ne kadar bu mücadeleler yenilgiyle sonuçlansa da Hunyadi'nin disiplini ve başarıları, Türkleri bir

müddet Macar sınırlarından uzak tutmayı sağlaması açısından önemlidir (Erdély Története, 1987, s. 358).

II. Murat'tan sonra Osmanlı İmparatorluğu, II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet) ve lalaları Şehabeddin ve Zağanos'un fetih planlarını gerçekleştirmelerine olanak verecek kadar iyi durumdaydı. II. Mehmet'in asıl amacı, Tuna'nın güneyindeki tüm Balkan ülkeleriyle Fırat'ın batısındaki tüm Asya ülkelerini Osmanlı yönetimi altında birleştirmek ve Bayezit zamanındaki merkeziyetçi imparatorluğu yeniden canlandırmaktı. Bu doğrultuda ilk hedefi İstanbul'un fethedilmesi idi (İnalçık, 2006, s. 29).

Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'un fethi sonrasında Balkanlardaki başlıca amaçlarından biri Macar etkisini bertaraf etmektir. Sırp despotu Brankoviç, 1451'de Macarların yardımıyla Kruşevats bölgesini ele geçirmişti ve Macar etkisini Balkanların merkezine taşımıştı. Fetihden sonra ise Sırbistan üzerine dört sefer yapmış ve 1459'da bölgeyi ilhak etmiştir. Bütün bu gelişmeler arasında en olumsuzunu ise 1456 yılındaki başarısız Belgrad kuşatmasıdır. Bu kuşatmada Macarlar Osmanlıları geri püskürtmüşlerdir. III. Vlad 1461'de Macarlarla ittifakı sonucu 1461 yılında Tuna havalisinde Osmanlılara saldırmıştır. Fatih'in buna cevabı gecikmemiş, ertesi yıl Eflak'ı işgal ederek III. Vlad'ın yerine Radul'u geçirmiştir. Fatih'in bunu yapmaktaki amacı Macar tehdidini zayıflatmaktır (İnalçık, 2006, s. 32).

Sekeller, Sigismund sonrasında 1458'de tahta geçen Matyas döneminde de görevlerini aksatmadan yerine getirmiştir. Sigismund'un 1429'daki askerî düzenlemesi, 1463 yılında kral Mátyás tarafından da onaylanmıştır (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32; Balás, 1984, s. 124). Erdel'de üç milletin⁸ askeri yükümlülüklerini yeniden düzenleyen ve onaylayan 26 Nisan 1463 tarihli bu kraliyet kararnamesi, Sekellerin seferberlik prosedürü hakkında da bilgi verir. Ayrıca burada Sekellerin savaşa gitme yükümlülükleri öne sürülerek tarihlerinden gelen "antik geleneklere" açıkça atıfta bulunulur (Kálnoky, 2019, s. 73). Buna göre genel seferberlik durumunda;

"Sekellerin üçte ikisi savaşta, üçte ikisinden geriye kalan kısmı ise içerideki tehlikeye karşı kaleleri ve sınırları korumak için hazır bulunmalıydı (Székely Oklevéltár I, 1872, s. 196; Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32). Yine bu kararnamede, "tüm ilçelerdeki soyluların dörtte birinin, Sekel yurdu gibi yüksek risk altındaki bir sınır bölgesi olan Hunyad ilçesinde bulunanların da üçte birinin rapor vermesi gerektiği" yazmaktadır (Kálnoky, 2019, s. 73-74). Sekellerdeki seferberlik prosedürüyle alakalı olarak;

"Sekellere emrin iletilmesi köyden köye kanlı bir kılıç taşınması yoluyla ya da Sekel ispanının veya voyvodanın mektubuyla yapılmaktaydı. Acil durumlarda ise tepelerde şenlik ateşlerinin yakılması, zurna (túzhalom) benzeri bir çalgının üflenmesi ve davulların çalınmasıyla bir silah çağrısı yapılırdı. Buna katılmayanlar ise başlarını kaybetmekle cezalandırılırdı." (Székely Oklevéltár I, 1872, s. 198; Szádeczky-

⁸ Erdel topraklarında gerek Macar Krallığı'nın uyguladığı iskân politikası sonucu gerekse doğal sınırların sağladığı olanaklardan ötürü 13. yüzyılın ilk zamanlarında çoğunluğu üç etnik grup sağlamaktaydı. Bunlar Macarlar, Sekeller ve Saksonlardı. Bu yüzden Erdel, üç uluslu olarak adlandırılmaktaydı. (Asztalos, 1936, s. 187-188; Erdély Története, 1987, s. 296).

Kardoss, 1927, s. 32; Balás, 1984, s. 124; Kordé, 2001, s. 52-53; Öz, 2021, s. 147-148).

Ayrıca seferberlik sırasında herhangi bir eksiklik olmaması için, Sekel idari birimlerinin yöneticileri, barış zamanlarında ve seyrek olmamak kaydıyla, silahlar ve diğer askerî teçhizat üzerinde bir savaş denetimi yapmakla yükümlüydüler. Eğer emre uymazlarsa ağır şekilde cezalandırılacakları ve kızgın demirle yakılacakları bildirilmişti. Kral'ın lütfu bile bağışlanmalarında etkili olmayacaktı. Bu nedenle, Kral Mátyás'ın da onayladığı bu askerî düzenleme, Sekellerin eski geleneklerinin bir uygulayıcısı ve eski uygulamada var olan düzenin yazılı bir kaydı olarak kabul edilebilir (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 32-33; Balás, 1984, s. 124).

25 Kasım 1467'de Mátyás, ordusuyla Brassó'dan Hárómszék üzerinden Eflak Voyvodası Stefan'a karşı bir sefer düzenlemiştir. Ojtoz Boğazı'na ulaştıklarında buranın büyük ağaç kütükleri yüzünden ulaşıma kapalı olduğunu görmüşlerdir. Bu kütükleri temizlemek için büyük bir çaba gerekiyordu. Ancak o bölgeyi iyi bilen ve yaşama şartları açısından buna yabancı olmayan Sekeller, Kral için yolu hızlı bir şekilde temizlemişler ve ordu bu sayede ilerlemiştir. Macar ordusu buradan Seret Vadisi üzerinden Románvásár'a (Roman), oradan da Eflak boyunca Moldvabánya'ya (Baia) ilerlemiştir. Burada Erdel'li bir Sekel Kral'a Eflak Voyvodası'nın 12.000 kişilik ordusuyla yaklaştığı haberini vermiştir. Gece şehre her iki taraftan saldırılmış ve şehir ateşe verilmiştir. Dört saat gibi kısa bir sürede 7.000 Oláh ve 1.200 Macar'ın öldüğü tahmin edilen büyük bir savaş başlamıştır. Kral Mátyás'ın bu seferde sırtına saplanan bir okla yaralandığı bilinmektedir. Bu nedenle seferi sonlandırarak Erdel'e dönmüştür. Sekeller yine burada Miklós Csupor liderliğinde⁹ ordunun ilerisinde asayişi sağlamak ve gerisinde ordunun arkasını kollama görevlerine devam etmiştir (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 43; Balás, 1984, s. 126; Öz, 2021, s. 179).

II. Mehmet döneminde Boğdan tahtına geçen Büyük Stefan / Ştefan Cel Mare (1457), iktidarının ilk yıllarında Osmanlı'ya sadık kalmış, vergisini aksatmamış ancak Türklerin zor bir döneminde; Venedik, Macar, Napoli ve Arnavutluk ile savaştığı bir sırada kendi bağımsızlığı için uğraşmıştır (Uzunçarşılı, 2006, s. 78). Ştefan Cel Mare'nin, Osmanlı tarafından Eflak'a atanan Radul'u Eflak'tan çıkarması ittifakı bozduğu anlamına gelmiştir. II. Mehmet bunun üzerine 1475'te Hadım Süleyman Paşa komutasındaki bir orduyu Ştefan Cel Mare üzerine göndermiştir. İşkodra seferinden dönen yorgun Osmanlı ordusu Eflak üzerine sefere çıkmıştır. Ştefan Cel Mare oldukça iyi hazırlanmasına rağmen yardım çağrısında bulunduğu kimseden cevap alamamıştır. Boğdan'a gelen yardımlar sadece 5.000 Sekel askeri ve Erdel'de bulunan 1800 Macar askeriyle sınırlı kalmıştır. Vasliu (Vaszló) civarında gerçekleşen savaşta Ştefan Cel Mare'nin uyguladığı taktik karşısında Osmanlı ordusu yenik düşmüştür (Heper, 2020, s. 71-72; Uzunçarşılı, 2006, 78-79). Bu mücadelede Stefan'ın yaklaşık 30.000 askere sahip olduğu bilinmektedir (Jorga, 2005, s. 155). Bu seferle alakalı olarak Mátyás'a verilen raporda şu ayrıntılara yer verilmektedir:

⁹ Miklós Csupor (1468-1472), Stefan üzerine yapılan seferde Sekel liderlerinden bir tanesidir. Csupor, bu seferde kendini göstermesini bilmiş ve sefer dönüşünde Mátyás tarafından kendisine mülk bağışları gerçekleştirilmiştir (Mór, 1912, s. 204).

“Komutası altında 100.000 Türk ve 20.000 köylü bulunan paşa, diğer voyvodalarla birlikte yolları tesviye etmek ve kaleleri kuşatmak için kullanılacak teçhizatla Bulgaristan’dan Boğdan’a geldi. Eflak voyvodası István bunu öğrendi, komşu yerlerden ve Sekellerden yardım almaya çalıştı. Moldovalı Olahlardan toplanan sayı 5.000, Macarlardan toplanan sayı ise 1.800 kişiydi. Voyvoda toplanan ordusuna baktığında, düşmanla bu kadar küçük bir kuvvetle açık bir savaşa giremeyeceğini anladı, bu yüzden müstahkem bir yere çekilmenin ve Türklerin geçmek zorunda kalacağı tüm alanları yakmanın iyi olduğunu düşündü. Ancak bu voyvodanın istediği gibi olmadı. Türkler, birkaç gün boyunca gerçekten yiyecek sıkıntısı çektiler ve yorulduklar, ancak István’ın engelleyemediği vagonlar ve yük sığırları kullanarak Eflak’tan yiyecek getirerek yardım aldılar. Yedi Türk voyvodası, Sekel ve Eflak birliklerinin yakınında kurulan iyi korunan gıda depolarını işgal etmek için gönderildi. Ancak Sekeller onları bozguna uğrattı ve hatta o kadar ileri gitti ki, Türklerin arkalarında getirdiği yiyecekleri bile ele geçirdiler. Devamında savaşa katılmaya karar verdiler. Türklerin askeri konumu, voyvoda István’a göre daha kötü durumdaydı. Çünkü dar ve elverişsiz bir konumda bulunuyorlardı. 10 Ocak günü başlayan saldırı 12 Ocak’a kadar kesintisiz devam etmiş ancak Türkler yerinden çıkmamıştır. Son gün şafak vaktinde István en güçlü saldırıyı yaparak, ok ve mızraklarla saldırmış ve Türkleri etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Türkler artık direnemeyeceklerini anladıklarında geri çekilmeye başlamışlardır. Geri çekilen orduyu Sekeller, Olahlar ve Macarlar takip etmiştir” (Mór, 1912, s. 221-223).

Vaslui’de yenilen Türkler misilleme olarak 1479 yılında 43.000 kişilik ordu ile Erdel’e girdi. General Pál Kinizsi (1432–1494) ve István Ecsedi Báthory (1430-1493) liderliğinde gerçekleşen *Kényérmeze Savaşı*’nda Sekeller de yer aldı (Balás, 1984, s. 126). Sekeller ordunun sol kanadında Maros taraflarında saf tuttular. Saksonlar ise sağ kanatta yer aldılar ve Türkler karşısında fazla direnemediler. Pál Kinizsi ve ordusu mücadelenin en kritik anında savaşa dâhil oldu ve bu savaşı parlak bir zafere dönüştürdü. Savaşta 30.000 Türk’ün, 10.000 Erdel askerinin öldüğü tahmin edilir. Bu zafer sadece Macaristan’da değil, Roma’da dahi kutlamalara sebep oldu (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 44).

1481’de Mátyás, István Ecsedi Báthory’i Erdel Voyvodası ve Sekel İspanı olarak görevlendirdi. Ancak bu Sekeller için sıkıntılı bir dönem oldu. 1490’da tahta çıkan II. Ulászló’nun (1490-1516) saltanatı sırasında Báthory, “kendisinden şikâyet etmeye cüret eden herkesin iki başı olması gerektiğini, çünkü kafalarından birinin nasıl olsa kopacağını” ifade etmişti. Bunun üzerine Sekeller, 2 Aralık 1492’de Udvarhelyszék’teki Nagysólymos’ta ulusal bir toplantı düzenledi. Sekeller Kral’a yazdıkları mektuplarında şikâyetlerini dile getirdiler (Balás, 1984, s. 126; Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 44). Ayrıca

“Ulászló’nun kardeşi Albert’i desteklediklerinden dolayı Sekellerin kötü muameleye maruz kaldıklarını ve kendilerine düşman gibi davranıldığını, masum insanların öldürüldüğünü, bazı insanların gözlerinin oyulduğunu, evlerinin yıkıldığını, eşlerinin ve kızlarının işkenceye uğradıklarını, mallarına ve hayvanlarına el koyulduğunu yazmaktaydılar. Bütün bunlardan dolayı Báthory’nin liderliğinde kalmayacaklarını hatta gerekirse ülke dışına çıkmayı tercih edeceklerini” söyleyerek şikâyetlerini ilettiler. (Balás, 1984, s. 127).

Bütün bunların yanı sıra sürekli savaş durumu birçok canın kaybedilmesinin yanı sıra ağır bir mali yüke sebep olmaktadır. Bu durum 15. yüzyıldan itibaren Sekeller arasında meydana gelen toplumsal gerilimlerin de derinleşmesine katkı sağladı (Korde, 2001, s. 40). Bu sırada 1492 yılında Türkler yeniden Erdel'e bir saldırı düzenledi. Türkler, şubat ayında Verestorony'e girip 5 gün boyunca burada kaldılar. Ekim civarında Barcaság'a saldırdılar. Macarlar, Sekellerin yardımıyla Türkleri bozgun uğrattı. 1494-1495'te Erdel bölgesinde keyfi olarak alındığı ve bizzat Kral tarafından koyulduğu düşünülen bir vergi yüzünden kral Ulászló'ya karşı bir ayaklanma meydana geldi. Sekellerin vergiden muaf olması bu isyanda taraf olmalarını engelledi ve Sekeller yeniden Szerémseg ve diğer askerî operasyonlarda yerlerini aldılar (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 45; Balás, 1984, s. 128).

Görüldüğü üzere Sekeller sadece ülke içinde değil ülke dışındaki savaşlarda ve isyanlarda ne zaman ihtiyaç olsa cesur bir şekilde saflarını tutmuştur. II. Ulászló, Sekellerin bu erdemlerini büyük bir önem taşıyan imtiyaz mektubu ile ödüllendirmek istedi. Bu imtiyaz mektubu Sekellerin eski yasal geleneklerini ve görevlerini maddeler halinde özetlenmesiyle oluştu (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 45; Kordé, 2001, s. 56). Adı geçen bu imtiyaz mektubu Sekellerin askere alınma ve savaşa gönderilme şekilleri hakkında en ayrıntılı belge olarak bilinmektedir. Bu belgede;

“Kral (majesteleri) doğuya doğru şahsen, yani Boğdan'a doğru bir sefer/savaş başlatırsa, o zaman her Sekel (atlı ve piyade) kralın ordusu önünde asker olarak yürümek, kralın ülkesinin sınırları dışındaki bir çatışmada, 15 gün boyunca masrafları kendilerine ait olmak üzere kralı beklemek ve kralın ordusunu takip etmektedir. Ayrıca, kral savaşmak için kendi gitmeyip vekilini gönderdiğinde, tam olarak Sekellerin yarısı yukarıdaki hükümleri takip etmesi gerekmektedir. Yine kral şahsen güneye doğru yani Havasaföld'e (Eflak) bir sefer/savaşa gittiğinde Sekellerin (atlı ve piyade) tam yarısı, gidiş yolunda kralın ordusunun önünde giderek, benzer şekilde tam 15 gün boyunca çatışmayı beklemek zorundadır. Kralın ordusu dönerken de orduyu takip etmek zorundadır. Kralın vekili Eflak'a doğru bir sefer/savaşa giderse, Sekellerin beşte biri hizmet etmek ve savaşmak zorundadır. Yine kral batıya doğru bir sefer/savaşa giderse, toprak sahibi olan her on Sekelden biri kralın hizmeti için paralı asker çıkarmak zorundadır. Aynı yere kralın vekili giderse ya da kral kuzeye kendi bir sefer başlatırsa, o zaman Sekeller yirmi kişiden bir asker çıkarmak zorundadır. Ordu bu şekilde oluşturulduğunda her Sekel idari birim (szék)¹⁰ soyluları arasından bir askerî lider (komutan) verilmesi zorunludur.

Ancak yukarıda sözü edilen yöntem sadece ülkeye veya Erdel bölgesine yönelik acil ihtiyaç ve tehlikeye karşı, Sekellerin durum devam ettiği sürece savaşmaları ve asker yetiştirmeleri gerektiği şekilde değil; Sekeller durum yatışınca, düşmanlar çekilinceye, ülke huzur ve barışa kavuşuncaya kadar asker çıkarmak, görevlerini yerine getirmek zorundadır. Zira görüldüğü üzere her gün yeni bir tehlike ortaya çıkmaktadır. Bundan sonra ortaya çıkacak tehlikeler nedeniyle yeni bir plan ve tavsiyeye ihtiyaç olabileceğinden, mevcut onay yeni durumla zıt olmamalıdır. Yukarıdakilere ek olarak,

¹⁰ Sekel idari birimleri (szék) hakkında daha detaylı bilgi için bkz (Yiğit Türker, 2022, s. 206-216).

Sekel topluluğu, Erdel'i tehdit eden herhangi bir savaşta, Kral'ın, Voyvoda'nın ya da mevcut Sekel İspan'ın talebi üzerine uygun askerî silahlarla savaşmak ve ülkenin savunulması için nöbet tutmak zorundadır. Bu nedenle Sekeller, Macar kralları tarafından asaletli, ayrıcalıklı soylular olarak her türlü vergiden ve hizmetten muaftır. Ayrıca savaşan Sekellerin bir ataması veya sayımı olduğunda Sekel İspan'ı bunu Sekel soylularıyla yapmak zorundadır. Böylece Sekel İspan'ı, ihtiyaç durumunda nasıl davranması gerektiğini ve ihtiyaca göre kaç kişiyi bırakabileceğini belirler.

Sekel savaşçıları kralın ordusuna dâhil olduktan sonra, kral ordusundan kaçmaları veya rahatsız edecek herhangi bir olayda, bu kişilerin başları alınır, malları krala veya memurlarına bırakılır. Bu savaşçılardan inatla evde kalan veya orduya katılmayı reddedenler, efendileri tarafından cezalandırılabilir veya para cezasına çarptırılabilir. Ayrıca Sekel soyluları ve soyluların topraklarında yaşayan toprak sahipleri ve sakinleri, yoksulluk nedeniyle zayıflamış olanlar kayıt altına alınma ve askerî sefer durumlarından muaftır. Ancak düşman Erdel bölgesine girer ve orada hasara neden olursa bu durumda onlar, Sekel İspan'ın kararına göre savaşmak zorundadır” (Székley Oklevéltár III, 1872, s. 138-140; Kordé, 2001, 56-58).

Kral II. Ulászló, Sekel imtiyazlarının teyidi sırasında tüm bunları onlara özel bir değer atfederek;

“Sekellerin atalarının ve kardeşlerinin kan dökerek ve fedakârlık yaparak Macar tacını Türklere karşı savunmasında liderleri eşliğinde büyük bir başarı kazandıklarını ve daha sonra tahta geçtiğinden bu yana sadece Türklere karşı değil, ülke içindeki isyancılara karşı, her zaman yorulmak bilmeyen bir ruhla ve her çağrıda seve seve sadık hizmetlerini yerine getirdiklerini” ifade etmiştir (Szádeczky-Kardoss, 1927, s. 45; Székley Oklevéltár III, 1872, s. 144).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Karpat Havzası dâhilindeki siyasi oluşumlardan Hunlar ve Macarlar sonrasında en ilgi çeken halklardan biri; günümüzde Macarca konuşan Sekellerdir. Onlar Erdel'in güneydoğu ve doğu taraflarını kendilerine yurt edinmişler ve daha çok sınır bölgelerinde yaşamışlardır. Sekeller, yaşadıkları coğrafyanın stratejik ve askerî konumundan, yani doğuya açılan bir kapı görevi görmesinden dolayı askerî anlamdaki önemli konumlarını uzun zaman sürdürmüştür. Orta Çağ Macar Krallığı'nda sınır savunma görevi Sekellere verilmiş ve onlar da bazı ayrıcalıklar karşılığında bu görevlerini aksatmadan yerine getirmiştir. Orta Çağ'da Macar ordusu dâhilinde savaştan önce öncü kuvvetler, savaş sonrasında ordunun arkasını kollama görevleri devam etmiştir. Sekeller, Macar ordusundaki bu görevlerinden ötürü dönemin kaynaklarında genel olarak Macar soylu olarak addedilmiş, ancak gerçekte hiçbir zaman benliklerini kaybetmemiş ve özgür bir toplum olarak ön plana çıkmıştır. Onlar adeta Macar ordusunun içindeki görünmeyen kahramanlar olmuştur. Türklerin Balkan topraklarını ele geçirmesi ve bu coğrafyadaki aktif politikaları nedeniyle bölgenin diğer etkili güçlerden biri olan Macarlar ile çatışması kaçınılmaz hâle gelmiştir. Bundan dolayı Osmanlı-Macar mücadelelerine sahne olan I. Kosova (1389), Niğbolu (1396), Varna (1444) ve II. Kosova (1448) gibi savaşlarda Sekeller Macar

ordusuna aktif bir şekilde katılmıştır. Türklerin Erdel sınırlarında belirmesi ve fetih hareketleri Sekelleri savunma hattının ön saflarına giderek daha fazla yerleşmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra Sekeller, Macarlara sadece harici savaşlarda değil, sınırlar dâhilinde herhangi bir isyan ya da başkaldırı olduğunda da destek vermekten geri durmamış, Macar ordusunun aslî bileşenlerinden biri olmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

The Szeklers, who formed the light cavalry layer of the army in the medieval Hungarian Kingdom and lived in Transylvania today, came to the forefront with his pre-war reconnaissance activities, taking part in front of the army and watching over the army after the war. This task, which was performed by the peoples who joined the Turkic noble tribes, was provided by the Szeklers and Pechenegs in the Hungarian army. This situation is important in terms of reminding the Turkish-style steppe warfare tradition.

After the Hungarian capture of the country in 895/96, the Hungarian kings gave importance to settlement activities in areas where there was no strong factor. The Hungarians formed an organization against the threats coming from the east, and the Szeklers had the opportunity to settle in the regions between Mures and Olt, where they had the opportunity to live for a long time without losing their warrior qualities. Thus, the Szeklers became a community that was in the Middle Ages Hungarian political formation but at the forefront with its military features. The lives of the Szekler in Transylvania and their role in border protection later contributed to the formation of the Szekler settlements and therefore the Szekler land.

The privileged lives of the Szeklers as a result of their military characteristics, their devotion to their history and their fond nature of their freedom have attracted the attention of historians and researchers. Thereupon, a lot of research has been done on the history and origins of the Szeklers. Thus, ideas have been put forward that the Szeklers are Hun/Turk, Hungarian, Bulgarian, Scythian, Khazar, Pecheneg etc. In medieval Hungarian historical documents, the authors described them as "the people of Attila". They were first mentioned together with the Pechenegs in the wars against the Czechs in 1116 in Olsava and the Austrians in 1146 near Leitha.

The Szeklers during the intensified raids -13 and 14th century-, they became the main elements of the Hungarian army. Because of the place where they live, it is the Szeklers who first encountered the warrior tribes. While the Szekels ensured security in the country in peacetime, they acted with the army in wartime. For this reason, they have participated in expeditions not only within the country but also abroad. For example, the Szeklers took part in the army formed by András II around 1210 for the Bulgarian Tsar Boril Asen and successfully completed their mission. Their knowledge in warfare and their archery skills were appreciated by the chroniclers of the period and were described as master warriors". After the successful advance of the Ottoman Turks in the Balkan lands, conflict with the Hungarians became inevitable. For this reason, the Szeklers also took part in wars such as I Kosovo (1389), Nicopolis (1396), Varna (1444) and II Kosovo (1448). The conquest movements of the Turks on the Transylvania side forced the Hungarians and the Szeklers to make more defense. The

brave fighting of the Szeklers and their usefulness in the war were appreciated by the kings of the period. Thus, the Szeklers had a privileged status during the Middle Ages.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Asztalos, M. (1936). Erdély története, *A Történeti Erdély*, Ed. Miklós Asztalos, Kiadja Az Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest.
- Balás, G. (1984). *A Székelyek nyomában*, Budapest.
- Baştav, Ş. (1994). Osmanlı imparatorluğu'nun yeniden kuruluşunda Rumeli'nin katkısı. *Makaleler 2*, (E. S. Yalçın, Dr, E. Erdoğan, Yay. Haz.). Ankara: Berikan Yayınevi, 365-381.
- Bilge, S. M. (2010). *Osmanlı'nın Macaristanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Çoban, E. (2005). Ana hatlarıyla erken dönem Macar ortaçağına bir bakış. *Balkanlar El Kitabı*, C. I Tarih, (O. Karatay & B. A. Gökdağ, Der.). Ankara: Akçağ Yayınları, 164-183.
- Eckhart, F. (2010). *Macaristan tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Dilbaş, G. (2020). Feodal Macaristan'da toplumsal yapı ve Macar tarihindeki ilk ayaklanma: Erdel köylü ayaklanması. *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. 3, S. 1, 6-44.
- Erdély története három kötetben a kezdetektől 1606-IG* (1987). Ed. László Makkai; András Mócsy, Akadémiai Kiadó, C. I, Budapest.
- Wertner M. (1912). Magyar hadjáratok A XV. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, XIII. évf. 1. sz, ss. 201-237.
- Garda, D. (1994). *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós.
- Gömeç, S.Y. (2011). Türk tarihinde sek El-Çik-Çigil meselesi. *A.Ü. D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, C. 18, S. 2, 49-60.
- Güngörmüş, N. (2010). *Macaristan'da değişim ve demokrasiye geçiş (1989-2009)*. Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.
- Györffy, G. (1959). *Tanulmányok a Magyar állam eredetéről*. Budapest.
- Halasi-Kun, T. (1990). Türk-Macar akrabalığı üzerine. (E. Çoban, Çev.), *Erdem*, C. 6, S. 18, 885-892.
- Heper, Y. (2020). *Osmanlı devleti ve Eflak-Boğdan ilişkileri (1574-1634)*. Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak.
- İnalçık, H. (2006). *Osmanlı imparatorluğu klasik çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jancsó, B. (1931). *Erdély története*. Cluj-Kolozsvár.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı imparatorluğu tarihi (1300-1451)*. C. 1, (N. Epçeli, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kálnoky, N. (2019). *The Szekler nation and medieval Hungary: politics, law and identity on the frontier*. (F. Kálnoky, trans.), London and New York: Bloomsbury Academic.
- Károly, S. (1872). *Székely oklevéltár I (1211 – 1519)*. Magyar Történelmi Társulat, Kolozsvár.
- Kordé, Z. (1991). A Székelyek aXII. századi elbeszélő forrásokban. *Acta Historica*. C. 92, 17-24.
- Kordé, Z. (2019). *A Székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. Szeged.
- Kordé, Z. (2001). *A középkori Székelység krónikák és oklevelek a középkori sékelyekről*. Csíkszereda.
- Kordé, Z. (2005). Megjegyzések a Székely ispánok 1467 előtti katonai szerepéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 721-732.
- Kordé, Z. (2004). A székelyispáni méltóság a Zsigmond-korban. *Történelmi Szemle*, XVI, 3-4, 193-239.
- Kordé, Z. (1993). A Székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas*, 21-39.
- Kordé, Z. (1997). Gondolatok a Székely eredetkérdésről. *Aetas*, 2-3, 7-31.
- Molnar, E. (1949). *A Magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig*. Budapest.
- Ögel, B. (1945). Sekel'lerin ataları hakkında (Sikil, Esgil Boyları). *Belleten*, C. IX, Sayı:33-34-35-36, Ankara, 469-484.
- Öz, A. (2021). *Orta Çağ'da Macarlar ve Sekeller*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

- Rogierius, M. (1861). *Váradai kanonok soralmas éneke Magyarországnak IV-Dík Béla király idejében a Tatárok által történt romlásáról*. (S. Károly, Terc.). Pest.
- Szádeczky-Kardoss, L. (1927). *A Szekely nemzet története es alkotmánya*. Budapest.
- Szilágyi, S. (1866). *Erdélyország története*. C. I, Pest 1866.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2006). *Osmanlı tarihi*. C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Vásáry, İ. (2018). *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı öncesi Balkanlar'da doğulu askerler (1185-1365)*. (A. C. Akkoyunlu, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Yiğit Türker, P. (2022). *Orta Çağ Erdeli'nde hâkim unsurlar ve Sekeller*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Yiğit Türker, P. (2016). Milli destanlara göre Sekellerin menşei, *History Studies*, C. 8, S. 2, 125-137.
- Yusufoglu, H. (1995). *Osmanlı-Macar ilişkileri*. Ankara:Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları.

FİNANS VE EMPERYALİZM: OSMANLI COĞRAFYASINDA ALMAN BANKALARI (1897-1914)*

FINANCE AND IMPERIALISM: GERMAN BANKS IN THE OTTOMAN LANDS (1897-1914)

Burak ÇITIR * Öz

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin modern finans kurumlarından Alman bankalarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki varlıkları incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak, Osmanlı-Alman tarihsel ilişkilerine ve bu ilişkiler içerisindeki iktisadi yakınlaşmaya bakıldıktan sonra Alman bankalarının Osmanlı'da kuruluş süreçleri kronolojik olarak ortaya konulmuştur. Daha sonra da Almanların Drang nach Osten politikaları uyarınca bankaların nerede, ne zaman ve ne amaçla kuruldukları ve bu bankaların hangi süreçlerden geçerek Osmanlı'daki faaliyetlerine son verdikleri araştırılmıştır. Araştırma arşiv belgeleri, bankalara ait yıllıklar ve basın malzemesine dayanılarak hazırlanmıştır. Çalışma boyunca uygulanan yöntem, kullanılan kaynaklar ve elde edilen tarihsel veriler sayesinde Alman bankalarına ilişkin literatürde dağınık halde bulunan ve bütünsellikten uzak duran bilgiler düzenli hale getirilirken, Alman finans sektörünün varlığının bugüne kadar üzerinde durulmayan bir konusu açıklanmaya çalışılmıştır.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi,
bcitir@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7199-6816.
Sakarya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu, Banka, Deutsche Bank, Deutsche Orientbank, Deutsche Palästinaabank

Keywords

Ottoman Empire, German Empire, Bank, Deutsche Bank, Deutsche Orientbank, Deutsche Palästinaabank

Abstract

In this study, German banks, as one of the modern financial institutions of the period before the First World War in the Ottoman Empire, are examined. In this context, after examining the Ottoman-German historical relations and the economic rapprochement within these relations, the establishment processes of German banks in the Ottoman Empire are chronologically revealed. Later, it is investigated where, when and for what purpose the banks were established in accordance with the Drang nach Osten policies of the Germans, and through which processes these banks ceased to operate in the Ottoman Empire. The research is prepared on the basis of archival documents, bank annuals, and press materials. Thanks to the method applied throughout the study, the resources used and the historical data obtained, while the information about German banks that exists disorganizedly in the literature and remains far from holistic is organized, an issue of the existence of the German financial sector that has never been emphasized before is tried to be explained.

Başvuru/Submitted: 18/01/2022

Kabul/Accepted: 22/04/2022

* Bu makale, yazarın hâlihazırda çalışmakta olduğu "Osmanlı-Alman İktisadi İlişkileri (1900-1939)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Modern dönemde ülkeleri belirli özelliklerine göre tasnif etmek yaygındır. Bu tasniflerden birisi de finansal sistemlere göre yapılanıdır. Piyasa ya da banka temelli ikili tasnif sistemi bu ayrımda yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Piyasa temelli sistemde ihtiyaçlar menkul kıymetlerin ihracı yoluyla kısa vadeli finansman teminiyle karşılanırken; banka temelli sistemde ihtiyaçlar ağırlıklı olarak bankalar aracılığıyla sağlanmaktadır. Bu sistemlerden piyasa temelli olanı Anglosakson kökenli Amerika ve İngiltere’de; banka temelli olanıysa Almanya ve Japonya’da uygulanmaktadır (Ortabağ, 2018, s. 11).

Osmanlı İmparatorluğu’nda modern anlamda ilk kurumlar Tanzimat öncesinde İngiliz ve Fransız sermayedarlar tarafından kurulmaya başlanmıştır. Kurulan ilk bankalar da haliyle bu ülkelerin sistemlerine uygun hareket etmiştir (Ortabağ, 2018, s. 12). Almanların uyguladıkları banka temelli sistemdeyse ticaret bankaları üstlendikleri aktif rolle toplumun tasarruflarını kaynak ihtiyacı içerisindeki kesimlere aktarmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bankacılık sistemiye her ne kadar kendi içerisinde farklı ülkelere ait sistemleri barındırsa da temelde bir noktada birleşmektedir. Bu da devlete borç verme ve hızlı finansman temini adına devlet tahvillerinin ihracı ve pazarlanmasını sağlayan bir yapıya sahip olmalarıdır. Bunu da Osmanlı’da Galata bankerleri başlatmışken (Oktar - Varlı, 2015, s. 5), sistemin evrensel olarak en iyi uygulayanı Almanlardır (Grossman, 2010, s. 159).

Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanya’yla olan yakınlaşmasında devletin mali iflası sonrasında içerisinde bulunduğu durumu güçlendirmeye çalışması etkili olmuştur. Bunun yaşanmasında Düyun-ı Umumiye öncesinde İngiltere ve Fransa’nın Osmanlı’yla olan ilişkilerinde hep Osmanlı’nın zarar eden taraf olması etkili olmuştur. Düyun-ı Umumiye sonrasında dönemin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid’in Alman İmparatorluğu’nu önceleyen dış politikasıyla Osmanlı-Alman iktisadi ilişkileri de o zamana kadar görülmemiş bir gelişme kaydedecektir. Bu ilişki içerisinde yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı’da devletin mali olarak ihtiyaç duyduğu destek ve gerekli finansmanın sağlanmasında Alman bankaları uyguladıkları sistemle öncü roller oynamıştır. Bu sayede Alman bankaları sadece kendi emperyalist düşüncelerinin etkisiyle finansman sağlamada değil aynı zamanda Alman İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’ndaki politik, siyasi ve askeri ilişkilerini ilerletmesinde de önemli etkilere sahip olmuştur.

İşte tamda bu noktada tartışılması gereken Osmanlı-Alman ilişkilerinde Alman bankalarının edindikleri yerdir. Çünkü ikili ilişkilerde askeriye her zaman ön planda olsa da bu ilişkilerin de şekillenmesini sağlayan finansal yapı ne durumdaydı ve buna Alman bankalarının katkıları nasıl olmuştu?

Bu konuda, Osmanlı İmparatorluğu’nda finansal sistemin bir parçası olan bankacılık tarihi üzerine sayıca fazla kitap, makale ve tez araştırması bulunmaktadır. Fakat literatür kendi içerisinde bazı eksikleri ve sorunları barındırmaktadır. Erol Ortabağ’ın bir bütünlük içeren eseri (Ortabağ, 2018) dışında literatürde, Osmanlı’da bankacılığın/finans sektörünün kuruluş sürecini inceleyen bu denli bir esere ulaşmak zordur. Bankacılığın yanı sıra kredi kurumlarına dair benzer bir durum da mevcuttur.

Literatürde varolan eksiklik, Osmanlı'da faaliyette bulunan bankalara ait dağınık durumda bulunan çalışmalarla giderilmek durumundadır (Al, 2003). Bu da beraberinde yinelenen ve doğruluğu giderek zayıflayan bilgi yığınlarına dönüşmektedir.

Bu çalışmayla, Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılık tarihinin söz konusu durumu göz önünde bulundurularak, Osmanlı'da faaliyet gösteren Alman bankaları bir bütünlük içerisinde incelenmeye çalışılarak literatüre katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı-Alman Tarihsel İlişkilerine Kısa Bir Bakış

Osmanlı-Alman iktisadi ilişkilerini incelemeyen önce iki devlet arasındaki tarihsel arka plana bakmak adeta zorunluluktur. Bu ilişkilerde Alman İmparatorluğu'nun kuruluşunda etkili olan Prusya Krallığı ayrı bir öneme sahiptir. İlk diplomatik temaslar, I. Friedrich'in (1701-1713) tahta çıkışı dolayısıyla bir Osmanlı heyetinin Berlin'i ziyaretiyle (Beydilli, 1983, s. 13) gerçekleşse de Osmanlı-Alman *diplomatik* ilişkilerini oluşturan asıl gelişmeler Kral II. Friedrich'in (Büyük Friedrich) hükümdarlığı dönemine (1740-1786) rastlamaktadır. Bu dönemde farklı vesilelerle Osmanlı İmparatorluğu'yla irtibata geçmeye çalışan Prusya, özellikle Avusturya'yla giriştiği vesayet mücadelesinde Osmanlı'yı müttefiki olarak yanında görmek istemektedir. Bu amaçla, Mart 1755 ve Ocak 1757'de İstanbul'a elçi gönderen Prusya'nın ittifak çabaları, Sultan III. Mustafa'nın saltanatı döneminde (1757-1774), 22 Mart 1761'de sekiz maddelik bir ticaret anlaşmasıyla gerçek oldu (A.DVN.NMH., 1:1; A.DVNS.NMH.d., 1:15-49; Mecmua-i Muâhedat, 1878, s. 83-90).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Prusya'ya kıyasla güçlü olduğu bir dönemde, 1768-1774 arasında Rusya'yla giriştiği savaşı kaybetmesiyle imzalanan *Küçük Kaynarca Anlaşması* (1774) siyasi dengeleri tamamen değiştirmiştir. Bu değişim, Osmanlı'nın daha önceden Prusya'yla pek de tercih etmediği bir *ittifak* anlaşmasına sıcak bakmasına neden olmuş ve 1 Şubat 1790'da Hristiyan bir devletle ilk *askeri* ittifak anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmayla, Osmanlı-Prusya diplomatik ilişkileri zirveye ulaşmıştır.¹

İttifak anlaşmasıyla Prusya kendisine müttefik bulsa da IV. Koalisyon Savaşı'yla Fransa'nın 1806'da Berlin'i işgal etmesi, Osmanlı-Prusya ilişkilerini etkilemiş ve duraklama dönemine girilmiştir (Karal, 1983, s. 165). Koalisyon Savaşları'na son veren 1815 Viyana Antlaşması'na kadar ikili ilişkilerden bahsetmekse pek de mümkün olmamıştır.

Alman topraklarında siyasi ve askeri durum 1815 sonrasında normale dönerken aynı dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu, İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamaktaydı (Kütükoğlu, 2013, s. 138). 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla İngilizler, Osmanlı'dan ticari imtiyazlarla elde etmekteydi. Bu dönemde temelde iktisadi bir birlik olan *Hansa Birliği* de Balta Limanı'nın sağladığı imtiyazlardan yararlanmak adına harekete geçmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'yla 20 Mayıs 1839'da bir anlaşma imzalamıştır (HR. SYS., 1887/2-1; İ.HR., 8/374-1; HAT, 1183/46702-1; Mecmua-i

¹ 22 Mart 1761'de imzalanan anlaşma, 31 Ocak 1790'da 50 yıl süreyle uzatıldı (Mecmua-i Muâhedat, 1878, s. 83-90; Beydilli, 1984, s. IX-X; Önsoy, 1981, s. 1424).

Muâhedat, 1878, s. 94; Kurdakul, 1981, s. 231-236; Müller, 2002, s. 111). Bu antlaşma aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'yla bir Alman devlet yapılanması arasında imzalanan ilk imtiyazlı ticaret anlaşmasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu, Hansa Birliği'yle imzalanan imtiyazlı ticaret antlaşmasından sonra 22 Ekim 1840'ta Prusya önderliğindeki bir diğer Alman iktisadi yapılanması *Zollverein* ile de aynı şartlar altında antlaşma imzalamıştır (Kurdakul, 1981, s. 245-248; Béatrice, 2015, s. 68). Bu iki ayrı antlaşmayla Osmanlı-Alman *iktisadi* ilişkileri o döneme kadar ki en yüksek seviyesine ulaşmıştır.

Hansa Birliği ve Zollverein gibi iktisadi birlikteliklere sahip Almanlara kıyasla yabancılara karşı gümrüksüzlüğün bir göstergesi olan kapitülasyonları uygulayan Osmanlı İmparatorluğu zaten sanayileşememiş küçük ölçekli üretim sektörünüye tamamen yok etmekteydi. Buna bir de vergilerin düzenli toplanamayışı, içte ve dışta askeri harcamaların artışa geçmesi ve toprak kayıpları da eklenince devletin maliyesi içinden çıkılmaz bir hal almaktaydı. Tam da bu dönemde başlayan Kırım Savaşı (1853) sırasında alınan *ilk* dış borç zamanla içinden çıkılmaz bir hal alarak 1870'lerde Osmanlı maliyesinin işlevsiz hale gelmesini ve devlet tahvillerine olan uluslararası talebin düşmesine neden olmuştur. 1876 Sırbistan-Karadağ ayaklanmaları, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında ödenen yüksek savaş tazminatı (Karal, 1983, s. 422-426) devlet maliyesinin artan oranda bozulmasında rol oynamıştır.

Kırım Savaşı'ndan 1874'e kadar ki tüm borçlanma ve faizler altından kalkılmaz bir hale geldiğinde, 6 Ekim 1875 tarihli Heyet-i Vükela kararıyla devlet maliyesinin iflasi verilmek zorunda kalındı (Sağlam, 2007, s. 37).

1875'teki moratoryumun ardından mali durumun düzeltilmesi adına arayışa giren Osmanlı yönetimi, istenilen adımları atamayınca Hicri 28 Muharrem 1299'da *Muharrem Kararnamesi*'ni ilan etmek zorunda kaldı (HR.İD., 292: 53). Bu kararnameyle, *Düyun-ı Umumiye İdaresi* adıyla bir kurum teşkilatlandırılarak devlet borçlarının çeşitli vergilerden sağlanan gelirle ödenmesi düşünülmüş ve İngiltere, Fransa, Hollanda, İtalya, Avusturya ve Almanya'nın yanı sıra Osmanlı'dan da temsilcilerin yer aldığı bir komisyon kurulmuştur (Küçük - Ertüzün, 1994, s. 58-62).

Osmanlı yönetiminin Düyun-ı Umumiye aracılığıyla tahvil sahipleri ve Galata bankerleriyle borçların yeniden yapılandırılması konusunda uzlaşmaya varması, Avrupa finans piyasalarından Osmanlı'ya fon akışını yeniden canlandırmıştır (Ortabağ, 2018, s. 241). Bu dönemde Alman yatırımcılar da Osmanlı'ya gelmeye başlamıştır. Sultan II. Abdülhamid, İngiliz ve Fransızlara kıyasla yatırımlarda ortak olarak artık Alman İmparatorluğu'nu görmekteydi.

Alman İmparatorluğu'nun (1871) kuruluşundan itibaren ulaşılan endüstriyel gelişmişlik, hammadde ve pazar ihtiyacı 1888'de Kayzer II. Wilhelm'i, *Weltpolitik* (Önsoy, 1982, s. 15) adını verdiği yayılcı politikasını izlemeyi zorunlu kılıyordu. Aynı zamanda finans sektöründe biriken likidite, yatırım yapan Alman bankaları ve bu bankaların krediler yoluyla finansman sağladığı yatırımcılar da Kayzer'i yeni pazarlar konusunda zorluyordu. Bu doğrultuda Togo, Kamerun, Güney-Batı Afrika ve

Alman Doğu Afrikası² kısa sürede Alman emperyalizminin yayılma alanları haline getirildi. Ancak hammadde açısından zengin olmayan bu yerler Kayzer'in hedefini Yakındoğu'ya yöneltmesine neden oldu (Önsoy, 1982, s. 15). Batı Avrupa sanayi ülkelerinin denetimi altında bulunan coğrafya, Alman ürünleri için de iyi bir pazar ve hammadde deposuydu. Aynı zamanda bir tarım ülkesi olmasıyla da gıda tedarikinde önemli bir yere sahipti. Bunlara ek olarak Alman endüstrisinin ihtiyaç duyduğu krom, bakır, kurşun ve petrol gibi maden yatakları da işletilmek üzere yatırımcı beklemekteydi. Tüm bu düşüncelerle Kayzer, Kasım 1889'da İstanbul'u ziyaret ederek güvene dayalı bir yakınlaşmayı tesis etmek adına elinden geleni yapacaktı (Çolak, 2016, s. 83).

Kayzer II. Wilhelm önderliğindeki Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerini geliştirmek istemesindeki temel yaklaşımları bu şekildeyken Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in bu yakınlaşmadan beklentileriye farklıydı. Kayzer'in ziyareti Şansölye Bismarck'ın iktidar yıllarında Rus dostluğuna tercih edilen Osmanlı'yla değişen Alman dış politikasının önemli adımlarından biriydi. Yukarıda da belirtildiği üzere yer altı ve yer üstü hammadde kaynaklarının yanı sıra kalabalık nüfusuyla Osmanlı, Alman emperyalizmine büyük faydalar sağlarken Sultan'ın da *Panislamizm* politikasının Avrupa'da destekçi bulmasını sağlamıştı. Bu sayede hem Osmanlı Sultanı hem de Alman Kayzeri, sömürge coğrafyalarındaki Müslümanları İngiliz, Fransız ve Rus yönetimleri aleyhine kullanabileceklerdi (Önsoy, 1982, s. 16). Özellikle Kırım Savaşı sonrasında güç kaybeden Osmanlı, süreç içerisinde müttefiklerinden yeterli desteği görememenin yanı sıra sürekli toprak kaybına da uğrattırırken (Karal, 1983, s. 79)³ başta Prusya olmak üzere Alman İmparatorluğu'yla yaşanan olumlu gelişmeler bu devletle yakınlaşmayı sağlamıştı. Fakat Sultan II. Abdülhamid, önceki toprak kayıpları ve politik kaosu göz önünde bulundurarak temkinli bir politika izleme taraftarıydı (Sultan Abdülhamit 1984, s. 25; Yüceer, 1987, s. 24). Sultan, her ne Almanlara karşı temkinli olmak istese de konjonktür gereği yakınlaşmaktan başka da bir şansı bulunmamaktaydı. Aynı şekilde Kayzer II. Wilhelm de emperyal çıkarları için dış politikasında Osmanlı'yı incelemeye başlamıştı. Bu kapsamda 1887'de imzalanan ve 1890'da yenilenecek olan Alman-Rus İttifak Anlaşması yenilenmeyecek buna karşın 26 Ağustos 1890'da Osmanlı İmparatorluğu'yla bir ticaret anlaşması imzalanacaktır (Düstur, I. Tertip, Cilt: VI, s. 728-737).

Sultan ve Kayzer'in politik iş birliği yadsınamaz bir seviyeye ulaştığında iktisadi ilişkiler de gelişmeye başlamıştı. Özellikle, Anadolu ve Bağdat Demiryolları'nın yapım ve işletim imtiyazlarının Alman yatırımcılara verilmesi, Osmanlı'nın Almanlar için yeni faaliyet alanı olarak belirlenmesini sağlamıştı. Tüm bu ve benzeri siyasi ve iktisadi yakınlaşmaların yanı sıra Almanların Müslüman sömürgeye sahip olmamaları ve

² Günümüzde Ruanda'nın büyük bir kısmıyla Burundi, Tanzania ve Mozambik'in de bir kısmını içine alan bölge.

³ 1871'de Fransa'nın Alman Birliği tarafından yenilgiye uğratılması Osmanlı'yı dış politikada başka aktörlerle çalışmaya itti (Kurat, 1986, s. 10).

Sultan'ın İslamcılık politikasını desteklemeleri Osmanlı'nın Almanya'ya yakınlaşmasında artı etkiye de sahipti (Önsoy, 1982, s. 17).

Kayzer II. Wilhelm'in 1889'daki ilk ziyaretiyle Osmanlı'daki Alman yatırımları bir yandan başlarken diğer bir yandan da yeni yatırımlar konusunda çalışmalar devam etmekteydi. Bu kapsamda, 1897'de İstanbul'a görevlendirilen Marschall von Bieberstein, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman siyasi ve ekonomik emellerini başarıyla temsil ederken Alman ticari beklentileri hakkında da iyimser bir rapor hazırlatmıştır. Bu raporda, Alman sanayi ve sermayesinin genişlemesi için bolca alan olduğu; ordu-demiryolları, limanlar ve inşa edilecek köprüler, elektrik işleri, tramvaylar, deniz taşımacılığı gibi konuların Almanlara için iyi bir şans sunduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda Anadolu Demiryolu'nun mevcut halinin Dicle ve Fırat bölgelerinin yanı sıra Basra Körfezi'ne bağlanmasını da tavsiye edilmiştir (Henderson, 1948, s. 58-59).

Bieberstein'in tüm bu tavsiyelerinin de etkisiyle Osmanlı-Alman ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası olan, Kayzer II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'na ikinci ziyareti planlanmıştır. Kayzer, yapılacak görüşmeler için Dışişleri Bakanı Bernhard von Bülow⁴ ve Deutsche Bank'ın genel müdürü Georg von Siemens'i de beraberinde getirmiştir. 18 Ekim-26 Kasım 1898'de gerçekleşen ikinci ziyaret (Alkan, 2008.) sonuçları itibarıyla ikili ilişkilerinde siyasi olduğu kadar iktisadi etkileriyle de ilerleyen dönemde iki devletin ilişkilerine yön verici özelliktedir.

Kayzer II. Wilhelm'in iktidarıyla Osmanlı-Alman ilişkileri her alanda gelişmeye başlamıştı. Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye içerisindeki Alman payı her geçen gün artmakta, en büyük paya sahip İngilizlerin payıysa bu dönemde tersi istikamette azalmaktaydı. İngiltere, 1887'de Osmanlı'da yüzde 61'lik bir ticaret hacmine sahipken aynı dönemde Almanya'nın oranı sadece yüzde 6'ydı. 1910'a gelindiğindeyse her iki ülkenin ticaret hacmindeki değişim dikkat çekici bir seviyeye gelmişti. İngiltere'nin ticaret hacmi yüzde 35 seviyesine gerilerken, Almanya yüzde 21 seviyesine yükselmişti. Almanya'nın Osmanlı'ya yönelik bu dönemdeki ticareti tek başına düşünülmemeli, bu işlemlerde her ne kadar oran tam belli olmasa da Avusturya-Macaristan üzerinden gerçekleşen Alman mal akımı da dikkate alınmalıdır. Avusturya'nın 1887'de yüzde 12 olan ticaret hacmi, 1910'da Almanya'yla aynı seviyeye yüzde 21'e çıkmıştır. Bu da göstermektedir ki, Almanya aradan geçen neredeyse çeyrek asırlık süreç içerisinde İngiltere'nin üstün konumunu Avusturya'yla ele geçirmiştir (Ortaylı, 2018, s. 53).

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Faaliyette Bulunan Alman Bankaları

Almanya'da sanayi devriminin gerçekleşmesiyle dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin bu sektöre kredi olarak aktarılması, finans sektörünü geliştirirken; Osmanlı'daysa borç para gereksiniminin karşılanması bankaların kurulmasını gerekli kılmıştı (Akgüç, 1989, s. 10). 1873 Mayıs'ında Avusturya ve Almanya'daki bankacılık krizleri (Grossman, 2010, s. 67) global krize dönüşünce etkileri 1875'te Osmanlı'yı iflasa sürüklemişti. İflasla içine girilen mali

⁴ Bu ziyaretten bir yıl sonra 16 Ekim 1900'de Şansölye olacaktır.

bunalımın devam ettiği süreçteyse bankaların kurulmasına belli süre izin verilmedi. Bu süreç, 1881’de Düyun-ı Umumiye’nin kurulmasıyla bir müddet daha devam etti.

Düyun-ı Umumiye’den önce devlete borç verme üzerine yapılan bankalar aynı zamanda devlet tahvillerinin dış sermaye piyasalarında pazarlanmasını sağlamaktaydı. Osmanlı bankalarının dikkat çekici özelliği, spekülatif hareketlerden yararlanmak adına çoğunun tek şubeli ve daha çok Galata bankerlerinin girişimiyle kurulan küçük çapta işletmeler olmalarıydı. Düyun-ı Umumiye sonrasında uluslararası konjonktürün de etkisiyle dünya piyasalarında dalgalanmalı bir seyir hâkim oldu. Bu durum, Osmanlı finans sektörünü de yakından ilgilendirmekteydi. 1885’te ticaret dünyasında yaşanan çok sayıda iflas vakasına banker ve borsacılar da eklenince toparlanma süreci uzun sürdü. Bu süreç, 1888 ortalarında, Ziraat ve Selanik bankalarının kurulmasına kadar etkisini devam ettirdi (Ortabağ, 2018, s. 71). İlgili bankaların kurulması, Avrupalı bankaların zamanla Osmanlı’da şubeler açmasına da ön ayak oldu.

İlgili bankalarının kurulmasının etkisiyle, Osmanlı’da şubeler açmaya başlayan Avrupalı bankalar arasında Almanların ağırlığı da artarak devam etti. Alman bankaları diğer ülkelerin aksine kendi etki alanlarının olduğu yerlerde faaliyet göstererek ulusal çıkarlarını korumakta ve aynı zamanda kendi ülke firmalarını da desteklemekteydi (Akgüç, 1989, s. 9). Almanya gibi İngiltere ve Fransa’nın aynı yöndeki iktisadi hamleleri Osmanlı topraklarını adeta bir rekabet alanına çevirmişti. İngiltere bu dönemde savunma durumuna geçerken; Almanya, modern ekonomisini tekeli bir biçimde kurabilmesinin sağladığı olanaklarla, dünyadaki etki alanını İngiltere’nin aleyhine genişletirken dönemin emperyalist düşünceleri çerçevesinde yatırımcılarının ihtiyacı olan sermaye ihracını 4D olarak da tanımlanan dört büyük banka Deutsche Bank, Diskonto-Gesellschaft, Dresdner Bank ve Darmstädter Bank aracılığıyla yürütmeye başladı. Bu bankaların işlemleri hakkında Dresdner Bank yöneticilerinden birisi şu açıklamayı yapmaktadır: *“Bu dört büyük bankanın her birisinin belirli etki alanları vardır. Diğer bankalar bu alanları ele geçirmeye çalışmazlar.”* Alman İmparatorluğu’nun emperyal düşüncelerinin bir ifadesi olan bu açıklamaya nazaran başlangıçta birbirlerinin çalışma alanlarına saygı duyan bu bankalar zamanla kendi emperyal düşünceleriyle hareket ederek çatışmalar yaşayacaktır. Bu çatışmaların temelindeyse, Osmanlı İmparatorluğu’nda kimin söz sahibi olacağı etkili olmuştur. Başında beri bilinen bir gerçek vardı ki, Alman emperyalizminin dünyayı bölüşme ve faaliyet planında Osmanlı İmparatorluğu’na ait işlemlerde söz sahibi Deutsche Bank’tır (Feis, 1961, s. 65).

Deutsche Bank’ın, Anadolu ve Bağdat Demiryolları için finansman sağlaması bu konudaki ayrımın bir göstergesiydi; bu finansman Alman sanayisinin Osmanlı topraklarına adım atması için de ciddi bir adımdı (Pamuk, 2005, s. 211-212). Bu yatırımın yanı sıra 1910’da Osmanlı Maliyesi’ne finansman sağlanması da verilebilecek birçok örnekten biriydi. Osmanlı’nın ekonomik anlamda sıkıntıya girmesi ve borç konusunda İngiltere ve Fransa’yla yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması sonrasında, Almanlar borç vermeyi kabul etti (Mead, 2003, s. 208). Bu konuda ana yüklenicinin

Deutsche Bank'ın önderliğindeki konsorsiyum olması diğer Alman yatırımcılara da örnek oldu.

Deutsche Bank'ın Osmanlı maliyesiyle ilişkilerini geliştirmek ve emperyal çıkarlarını daha iyi bir şekilde hayat geçirmek adına da gerçekleştirdiği çalışmalardan birisi de Osmanlı borçlarına ait hisse senetlerini toplamasıdır. Özellikle 1880'lerden itibaren İngiltere'nin satışa çıkardığı hisselerin alınmasına önem vermiştir. Bu sayede 1890'lardan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayenin en büyük ilgili alanı olan Osmanlı borçları konusunda elini güçlendirmeye başlamıştır ki, bu dönemde yabancı sermaye sırasıyla Osmanlı borçları, demiryolu ve bankacılık sektörlerinde adlarından söz ettirir olmuştur. Bu sıralama içerisinde Deutsche Bank'ın hem borçlar hem de bankacılık faaliyetleriyle yer alması Alman emperyalizminin Osmanlı topraklarındaki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir (Ortaylı, 2018, s. 62-63).

Deutsche Bank'ın Osmanlı'daki aktif etkinliği Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etse de bu bankadan çok daha önce kurulan ve Filistin'de faaliyetlerine başlayan özellikle de dönemin Alman emperyal dış siyasetinin önemli politik adımlarından *Drang nach Osten* ile uyumuyla adından söz ettiren Deutsche Palästina Bank da imparatorluğun levant kıyılarında varlık göstererek hem Alman Protestan Cemaati – Templer hem de bölgeye gelen hacılar, turistler ve özellikle de Yahudi göçmenlerin iktisadi etkinliklerinde varlık göstermektedir.

Deutsche Bank ve Deutsche Palästina Bank'ın yanı sıra kendine ana faaliyet alanı olarak başta Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Anadolu ve Rumeli topraklarını seçen fakat kısa sürede Mısır'dan Fas'a kadar genişleyen Deutsche Orientbank da unutulmamalıdır. Banka, yöneticilerinin aktif bir şekilde fırsatları değerlendirerek hızlı kararlar almasıyla faaliyette bulunduğu kısa süre içerisinde Akdeniz coğrafyasında Alman emperyalizminin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Alman emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yayılmasında başta krediler yoluyla daha sonra da kendi çeşitli yatırımlarıyla özellikle de Alman yatırımcıların finansal olarak desteklenmesi ve gerektiğinde bu yatırımcıların şirketlerine ortaklık yoluyla katılım sağlanmasıyla aktif rol oynayan bu üç Alman bankası, Deutsche Palästina Bank, Deutsche Orientbank ve Deutsche Orientbank, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kuruluş tarihleri dikkate alınarak ayrı başlıklar altında aşağıda değerlendirilecektir.

3. *Drang nach Osten*'in Uygulayıcısı Olarak Deutsche Palästina Bank

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk Alman bankası Deutsche Palästina Bank'ın kuruluşu Almanların *Drang nach Osten* politikasının adeta kısa bir tarihçesidir. Filistin'de yerleşik bulunan Templer'in (Kudüs Alman Protestan Cemaati) zaman içerisinde ekonomik bir güç olarak yükselmesindeki en önemli adımlardan biridir. Almanlar, Avrupalı yatırım bankalarının önemli rol oynadığı Filistin'in (ya da daha geniş anlamda Güney Suriye'nin) ekonomik modernleşmesinde rol almaya çalışırken bir yandan da bu banka aracılığıyla, 19. yüzyılın sonlarında Ortadoğu'daki etkinliklerini de arttırma çabası içerisinde girdiler.

Filistin'in finansal hayatı, 19. yüzyılın ortalarına kadar mevduat, kredi işleri ve aynı zamanda hem artan mal ve başış trafiği hem de hacı, turist ve (Yahudi) göçmen akışının ortaya çıkardığı çeşitli para birimlerinin değişimi ve transferiyle uğraşan Jacob Valero (1848), M. P. Bergheim & Söhne (1851) ve Pilger-Missions-Handlung (Hac Misyon Kuruluşu-1856) gibi özel bankalara (tüccar bankerlere) yeterli hareket alanı sunmaktaydı (Gross, 1988, s. 150).

Filistin'in demografik yapısına en büyük etkilerden biri olan Birinci Aliyah ile 1860'lardan itibaren on sekiz bin civarında olan nüfus, yüzyılın sonunda elli bin dolaylarına çıkmıştı. Bu dönemde, özel bankalar da gayrimenkul piyasasına girmeye başlamıştı. Bu olaylar, 1891 Kasım'ında Filistin'de yabancılara toprak satma konusunda periyodik olarak yinelenen yasaklardan biriyle sonuçlandı. Bu yasak, bölgenin önde gelen kapitalistlerini ve özel bankalarını da büyük likidite sorunlarına itti. Bu bankalardan biri de 1851'de kurulan ve Londra bankaları için acente olarak çalışan M. P. Bergheim & Söhne'ydi (Grunwald, 1965, s. 92). Banka, 1892 Ocak ayında iflas ederken aynı zamanda Osmanlı Bankası'nın acentesi olarak çalışan Alman asıllı Johannes Frutiger'in şirketi Frutiger & Co. (Grunwald, 1965, s. 94) için de süreç daha uzun ve daha karmaşıktı ama aynı son kaçınılmazdı. Zaman içerisinde iflasını açıklayacak olan Frutiger & Co., ileride Deutsche Palästina-bank adını alacak olan Alman Filistin ve Şark Şirketi (Deutschen Palästina- und Orient-Gesellschaft)'nin temelini oluşturacaktır.

1892 Eylülü'nde Yafa-Kudüs Demiryolu'nun açılması, bölge emlak piyasasında işlerin kademeli olarak yeniden canlanmasını ve bu sayede Frutiger'in de işlerinin iyileşmesini sağladı. Bu olumlu gelişmesinin yaşanmasında, Frutiger'in ortaklarından Joseph Navon Bey'in ilgili demiryolu hattının *babası* olarak tanınması da etkili olmuştur (BOA, A.DVN.MKL., 32:9). Fakat işlerin iyiye gittiği bir dönemde sağlık sorunları nedeniyle bir türlü kendini toparlayamayan J. Frutiger, şirketin yönetimini Wilhelm Faber'e devretse de işler eskisi gibi iyi gitmemekte ve aynı Bergheim & Söhne de olduğu gibi, 11 Nisan 1896'da iflas kararı açıklanmaktadır.

Alman Filistin ve Şark Şirketi'nin kurulması işte tam da bu noktada "Frutiger & Co.'nun çöküşünün bir sonucu" ve aslen "şirket, Frutiger & Co.'nun lehine bir yardım eylemi" (Gross, 1988, s. 151) idi. Şirketin kurucuları, Kudüs Alman Protestan Cemaati'ne mensup kişilerdi; kurucular bu şirketten olağanüstü bir kâr beklemiyordu. Kendilerini, Drang nach Osten'in ekonomik çıkarlarının korunması ve kutsal topraklarda Protestan cemaatinin teşvikine adayarak, Kudüs'te 1 Mayıs 1897'de (Vorarlberger Landes-Zeitung, 16.06.1899, s. 2; Gross, 1988, s. 149), 100 bin Alman Markı kuruluş sermayesiyle ilgili şirketi kurdular. Aynı yılın Aralık ayından itibaren de Alman Filistin ve Şark Şirketi, Deutsche Palästina-bank resmi adıyla bir banka şubesi kurdu (BArch, Der Tropenpflanzer, Juli 1897, R 8024:325, 0001; Ortaylı, 2018, s. 161). Bu durum, Deutsche Palästina-bank'ın yalnızca bir banka olmadığını aynı zamanda bir cemaatin kendi gelecekleri adına finans alanına adım atmasının da göstergesiydi.

Tüm bu düşüncelerle, Kudüs'te kurulan bu ilk şube ne yazık ki, Wilhelm Faber ismi ve iflas eden Frutiger ile olan bağlantılarından dolayı bazı kesimlerde haklı olarak şüphe ve güvensizlik uyandırır da mütevazı başlangıç sermayesi ve Filistin'deki çoklu

rekabet ortamında var olma savaşı vermeye başladı (Schwanitz, 2002, s. 163). Çevrenin tüm olumsuz yaklaşımlarına karşın Alman Filistin ve Şark Şirketi, kurucuları olan Kudüs Alman Protestan Cemaati'nin ekonomik desteğini de arkalarına alarak bankaya yeterli bir deneme süresi ve şans vermeye kararlıydı. Tam da bu ortamda şirket, 1897'de toplamda 13 bin Mark'tan fazla kaybı olduğunu rapor etmesine rağmen yine de kurucular, 1899 Mayıs'ında sermayelerini önemli ölçüde artırarak işletmelerini bir hisse senedi şirketine dönüştürmeyi başardılar. Bununla birlikte, *Alman Filistin ve Şark Şirketi* ile *Deutsche Palästina-bank*'ın varlığının yarattığı isim karmaşasının önüne geçmek adına şirket, *Deutsche Palästina-bank* adı altında birleşme kararı aldı. Birleşme kararının yanı sıra aynı zamanda sermaye artışı için de karar alındı. Bu artış için belirleyici olan faktörse, Hohenlohe ailesinin endüstriyel olarak en başarılı ismi ve Almanya'nın sayılı zenginlerinden Prens Christian Kraft ile üç yeni üyenin katılması ve kurucu üyelerden Karl von der Heydt'in hisselerini arttırmasıydı. İlerleyen yıllardaysa Prens Christina Kraft, şirketin ana hissedarı olacaktır (Gross, 1988, s. 22).

Sermaye artışı ve Prens Kraft ile beraberindekilerin şirkete dâhil olmasıyla, yeni adıyla *Deutsche Palästina-bank AG*, 1899 Mayıs'ında 450 bin Mark sermayeyle kuruldu ve 26 Ekim 1899'da Berlin'de tescil edildi. Şirketin amacı, Filistin özelinde ve Levant'ta ticaret, para ve kambiyo senetlerinin tahvili olmak üzere diğer tüm bankacılık işlemlerini yürütmektir. Şirket yapısında yaşanan bu değişimle birlikte şubeleşme konusunda da önemli adımlar atıldı. Yafa'da var olan acente şubeye çevrilirken, Gazze'deki acenteyse 1900 yazında işlemlere başladı (Gross, 1988, s. 155).

1904'te Filistin'e başlayan İkinci Aliyah ve buna bağlı olarak gerçekleşen sermaye girişleri, on yıl boyunca devam eden büyük bir ekonomik canlılığı da beraberinde getirdi. Filistin'de yaşanan bu finansal canlanma aynı zamanda bankanın faaliyetlerini de arttırdı. Haziran 1904'teki genel kurulda, bölgede yaşanan yoğunluğa cevap verebilmek adına Hayfa'da üçüncü şubenin açılmasına onay verildi. Şubenin başına da Hermann Frutiger getirildi. Hayfa'daki şubeye ek olarak, Ortadoğu'nun önemli finans merkezlerinden Beyrut'ta da bir acente (daha sonra şube) açılmasına karar verildi. Şubeler ölçeğindeki bu artış bankanın finansal anlamda da güçlenmesini sağladı. Yahudi göçleriyle her geçen sene sermayesini arttıran banka, 1906'da sermayesini 1 milyon Marka çıkardı (Hoffmann-Halle, 1915, s. 411).

Deutsche Palästina-bank'ın ortaklarından Prens Kraft, bankanın önemli hissedarlarından biri olsa da Almanya'daki işleri içerisinde bu yatırımı küçük ve muhtemelen önemsiz bir parçaydı. Bunun nedeni, Fürstenberg Prensi Max Egon ve Hohenlohe-Oehringen prenslerinden Friedrich Karl gibi diğer aristokrat kapitalistlerle birlikte sermaye yatırımı, finans ve yönetim şirketi olan *Prens Grubu* (Fürstenkonzern) adıyla tanınan bir holding kurmalarıydı. Bu grup, 1905'te Madeira AG'ye, 1908'de *Handelsvereinigung AG* adıyla 15 milyon Mark sermayeli bir şirket haline geldi. İleri de görüleceği üzere Prens Grubu'nun bir anda bu kadar büyümüş olması ani mali bunalımı da beraberinde getirerek *Deutsche Palästina-bank* üzerinde yıkıcı etkilerini gösterecektir.

Handelsvereinigung AG'nin kurulmasıyla birlikte bir yandan *Deutsche Palästina-bank* ön plana çıkarken, bir yandan da Hohenlohe Grubu, Hamburg'ta

bulunan Alman-Levant Nakliye Hattı'nın (Deutschen Levante Schiffslinie) kontrol edilmesi için başarılı bir güç mücadelesine öncülük etti. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra Deutsche Palästina Bank'ın Hamburg'ta şube açmasını da sağladılar. Bu sayede prenslerin banka yönetimindeki gücü daha da arttı (Gross, 1988, s. 156-157).

Deutsche Palästina Bank AG'nin çıkarılacak tüm yeni hisselerin Handelsvereinigung AG tarafından bir milyon Marka devralınmaya hazır olduğu bilinerek, 18 Haziran 1908'deki genel kurulda şirketin kayıtlı sermayesinin beş milyon Marka çıkarılmasına karar verildi. Aynı toplantıda şirketin adının *Deutsche Filistin- und Levante-Bank* olarak değiştirmek için yapılan başvuruya reddedildi. Bunun amacı Filistin ve Suriye'deki işi daha da geliştirmek olduğu açıktı. Bu sayede, banka belirli bir coğrafyaya bağlı kalmak zorunda olmayacaktı. Bu karardan sonra, Hamburg'da bir şube kurulmasına karar verildi. Kurulacak olan bu şubeyle bankanın denetleme kurulunda da artık iki Hamburg şirketinin, Georg Kleinwort ve Anth Schröder & Co.'nun temsilcileri de yer aldı (Gross, 1988, s. 157).

Hamburg'ta şube açılması konusunda, İngiltere ve Rusya arasında kısa süre önce gerçekleştirilen Reval Görüşmeleri'nin (9-10 Haziran 1908) muhtemelen etkisi olmuştu. Bankanın bu görüşmelerden çok kısa bir süre sonra, 18 Haziran'da, genel kurulunu toplayarak, amacı Almanya ile Yakındoğu arasındaki nakliye işlerini genişletmek ve nakliye şirketlerini destekleyici krediler vermek olan bir şube açması dikkate değerdi. Bu sayede, Drang nach Osten politikasına uygun hareket edilecek ve Almanya'nın doğudaki emperyal çıkarları korunmaya çalışılacaktı.

Banka, Kudüs Alman Protestan Cemaati'nin etkisinden çıkarak bir hisse senedi şirketi haline geldikten sonra her geçen gün kendini geliştirmeye ve büyümeye devam etti. 1910'da, özellikle *Filistin ve Levant* üzerindeki coğrafi yetki sınırının kaldırılması yönünde banka tüzüğü değiştirilerek daha önceden sadece güney Suriye'de faaliyet göstermelerine karşı artık Şam ve Trablus'ta şubeler açıldı ve bankanın 5 milyon Marklık hisseleri borsada işlem görmeye başladı. Kurucu üyelerden Karl von der Heydt'in bankadaki hisselerinden elini çekmesiyle de Prens Christian Kraft'ın hisseleri yüzde 50'yi geçti ((Young, 1992, s. 34; Weltwirtschaftliches Archiv, 1916, s. 153; Gross, 1988, s. 158).

Yönetimde değişikliklerin yaşandığı bir süreçte, Osmanlı ile İtalya arasındaki Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanların savaş alanı dışındaki eylemlerinden biri olan Beyrut bombardımanı bölgenin finans merkezi oluşuna zarar verilmek istendi. Bu kapsamda, Beyrut'ta yaşanan İtalyan bombardımanı Selanik Bankası ve Osmanlı Bankası isabet eden top mermileriyle ağır hasar alırken bu bankalara komşu olan Deutsche Palästina Bank şubesinin de dış cephesi büyük hasar alır (Neues Wiener Journal, 26.02.1912, s. 4; Salzburg Wacht, 27.02.1912, s. 4.; Şıvgın, 1989, s. 100-102).

Bombardıman olayı banka yönetimini her ne kadar tedirgin etse de 1914 Nisanı'na kadar başta Kudüs olmak üzere Hayfa, Yafa, Trablus, Beyrut, Şam ve İskenderun'da

yeni şubeler açıldı. Nasıra ve Nablus'ta da acenteler yoluyla faaliyetlere devam edildi (Freely & Freely, 2014, s. 74; Schwanitz, 2002, s. 172).⁵

Kuruluşundan itibaren sürekli gelişme gösteren banka, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı'da yaşanan siyasi ve askeri krizlerden ve 1913'te Almanya'da büyük şirketlerin yaşadıkları finansal krizlerin Prens Grubu'nu (Früstenkonzern) da etkilemesiyle sarsıldı. Kısa sürede yıkıcı etkileri ortaya çıkan kriz sonucunda Prens Grubu aynı yıl tasfiye edildi. Bu tasfiye işlemi Deutsche Bank tarafından gerçekleştirildi. Bu süreçte grubun önem kazanmaya başlayan yatırımlarından Deutsche Palästina-bank da etkilenerek tasfiyesine başlandı. Fakat bu işlem grubun Almanya'daki yatırımlarına öncelik verilmesinden dolayı ilerleyen bir tarihe bırakıldı.

Prens Grubu'nun tasfiyesi sürecinde, Yakınoğu'da faaliyette bulunan bir başka Alman bankası Deutsche Orientbank, faaliyetlerini genişletme adına tasfiye için sırasını bekleyen Deutsche Palästina-bank'a talip oldu. Yapılan görüşmeler sonucunda bankanın şubelerinin, 1 Temmuz 1914'te Deutsche Orientbank'a devredilmesine karar verildi. Fakat kısa bir süre sonra genel savaşın patlak vermesi buna izin vermedi (Barth, 1997, s. 70).⁶

Savaşla birlikte faaliyetleri duran Deutsche Palästina-bank'ın Filistin'deki şubeleri 1922'de İngiliz Manda yönetimi tarafından tasfiye edildi. Almanların Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmaları sonrasında bankanın Almanya'da bulunan kısmıysa 1919-20'de Alman Milli Bankası (Nationalbank für Deutschland) ve Sichel Grubu'nun katılımıyla Frankfurt'a taşındı ve Westbank AG adını aldı. Westbank AG ise Wilhelm Faber tarafından temsil edildi. Böylelikle, Johannes Frutiger'in eski ortağı Deutsche Palästina-bank'ın da kapanmasında aktif olarak yer aldı.⁷

4. Akdeniz'de Bir Alman Bankası: Deutsche Orientbank

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizmle bütünleşen Anadolu kıyılarında 1906'dan itibaren şubeleşen Deutsche Orientbank'ın temelleri, 1881'de Alman Milli Bankası ve Yunan Milli Bankası'nın merkezi Berlin'de olan benzer adlı *Orientbank*'ı 10 milyon Frank sermayeyle Atina'da kurmasıyla atıldı (BOA, BEO, 2696: 202165; BOA, BEO, 2758: 206795). Bu sayede Almanlar dolaylı da olsa ilk defa Osmanlı'da bankacılık faaliyetleri yürütebilecekti. Fakat 1905 sonlarında, bankanın yöneticilerinden Richard Witting, Yunan tarafının iyi bir partner olmadığı yönünde notunu düşerken aynı zamanda İstanbul şubesi müdürü Rössler de bir başka Alman bankası, Dresdner Bank'ın bu bankada yer alması için çaba göstermekteydi. Görüşmeler sonunda,

⁵ Yakın zamanda savaşın patlamasıyla Deutsche Palästina-bank, şubelerinin alınmadığı söylenmektedir. Buna karşın Deutsche Orientbank da savaş nedeniyle bir önceki yılın mali durumuna sürüklendiğini belirtmiştir. Tüm bu tartışmaların ışığında Ağustos ve Ekim 1914 arasında Deutsche Palästina-bank'ın Deutsche Orientbank'a satışı tartışılmaktadır.

⁶ Boris Barth'ın bu fikrine muhalif olacak fikirler de mevcuttur. Bunlardan biri de bankanın yapılan anlaşma sonucunda Deutsche Orientbank'a satıldığına yöneliktir (Hoffmann-Halle, 1915, s. 413; Daily Consular And Trade Reports, 1914, s. 973); Fakat Deutsche Orientbank'ın Levant Trade Review'e düzenli olarak verdiği reklamlarında 1914 sonrasında şubelerinin sayısında ve bulunduğu yerlerde bir değişiklik yoktur (Levant Trade Review, June Quarter 1911, s. 73; Levant Trade Review, December Quarter 1914, s. 264).

⁷ 1968'deyse bir şirket olarak Südbank'a dönüştürüldü (Gross, 1988, s. 158).

1904'ten beri Orientbank'a ortak olan Dresdner Bank ve A. Schaffhausen'schen Bankverein, Yunan Milli Bankası'nın paylarını almayı kabul ettiler. Devir işlemlerinden sonra 16 milyon Mark sermayeli anonim şirket statüsünde yeni bir bankanın kurulması konusunda anlaşıldı. Yeni bankanın adı *Deutsche Orientbank*'tı (Barth, 1997, s. 69).

Berlin'de 3 Ocak 1906'da kurulan Deutsche Orientbank AG, 20 Ocak'ta ticari sicil kaydını da alarak kuruluşunu tamamladı (BArch, von der Heydt's Kolonial-Handbuch 1910, R 8024:324, 0027). Deutsche Orientbank'ın kurulmasıyla Orientbank'ın sahibi olduğu şubeler de bölüştü. Hamburg ve İstanbul şubeleri *Deutsche Orientbank*'a; İzmir, Selanik ve İskenderiye şubeleri *Orientbank*'ta kaldı. Bu şubeler dışında Nil'deki şubede yer alan Alman hisseleri 1906 Nisan'na kadar varlığını devam ettirdi. Bu tarihte Fransızların ilgili hisseleri almalarıyla Almanların Orientbank'taki varlıkları sona erdi (Barth, 1997, s. 69). Fakat ileride de görüleceği üzere birlikte çalışmaya devam edildi.

Kurulan yeni bankanın amacı, her türlü bankacılık işlemlerinin yanı sıra Almanya ile Doğu arasındaki ticari ilişkileri teşvik etmektir (BArch, Deutscher Reichsanzeiger, 1914, R 8024: 324, 0047). Bu amaçla, Hamburg ve İstanbul şubelerine ek olarak mart ayında İskenderiye'de, haziran ayındaysa Kahire ve Bursa'da şubeler açıldı (Schwanitz, 2002, s. 165). Banka kendine faaliyet alanı olarak sadece Osmanlı coğrafyasını değil aynı zamanda Alman yayılcılığının da etkisiyle Fas'ı da görmeye başladığında bu bölgeye de yöneldi. Bölgedeki ticari çevrelerin de talebi üzerine 1908'de, Tanca ve Kazablanka'da iki şube açılması konusunda çalışmalara başlandı (BArch, Deutsche Orientbank AG, 1908, R 8024: 324, 0010). Bu şubelerin faaliyete geçtiği 1909'daysa bölgenin ekonomik gelişiminden duyulan memnuniyet şirketin raporuna da yansıyor "...ilk yılda beklentilerimiz doğrultusunda gelişti. Ülkenin daha fazla ekonomik kalkınması, bu çalışma alanı için de müreffeh bir gelecek için umut vadediyor" notu düşülüyordu (BArch, Deutsche Orientbank AG, 1909, R 8024: 324, 0022).

Fas'ta açılan şubelerle Akdeniz'in batısında faaliyette bulunan banka, Osmanlı'nın yeni ticaret merkezlerinden Mersin ve Dedeoğlu'da da şubeler açılması konusunda çalışmalarına başladı. Her iki kentin kaderi de adeta birbirine eşti. Yüzyıl öncesine kadar adlarından pek de söz edilmeyen bu iki yerleşim yeri, bölgelerinden geçen demiryolları (Bağdat ve Şark demiryolları) sayesinde birer limana sahip olarak ticaret merkezi haline geldiler. İşte bu özellikleri Deutsche Orientbank'ın şube açmasında önemli bir etkendi. Mersin şubesi 1909'da, Dedeoğlu şubesi de 1910'da açıldı (BArch, Deutsche Kolonialwerte, 1910, R 8024: 324, 0025).

Deutsche Orientbank, Osmanlı ve Fas'taki faaliyetlerinin yanı sıra 1909'da Mısır'da genişlemeye giderek İskenderiye ve Kahire yanı sıra Minye, Mansûre, Tanta, Demenhur ve Beni Süveyf şubelerini açtı. Bu sayede Mısır'daki şube sayısını yediye çıkardı (BArch, Deutsche Orientbank AG, 1910, R 8024: 324, 0031). Böylelikle Mısır, bankanın önemli hareket merkezlerinden biri konumuna geldi.

Banka, 1910'da yapısal olarak ilk kuruluş aşamasını geride bırakmıştı. Artık faaliyet alanlarında bir yandan yoğunluk kazanmaya çalışırken diğer yandan da şirket yapısını kuvvetlendirmeye çalıştı. Bu kapsamda, Osmanlı başta olmak üzere

Akdeniz'deki varlığını artırırken aynı zamanda farklı bölgelerde faaliyet gösteren Alman şirketleriyle de temasta bulundu. Bu şirketlerden biri de levantta faaliyetlerini yoğunlaştıran Deutsche Palästina Bank idi. Bu bankayla kurulan dostane ilişkilerle Suriye ve Filistin'de dolaylı olarak temsil edilmeye başlanan Deutsche Orientbank, zamanla gelişen ilişkiler ve Deutsche Palästina Bank'ın Halep'te şube açmaktan vazgeçmesiyle, Nisan 1910'da burada şubelerini açtı (Barth, 1997, s. 70); bu şubeyi haziran ayı başında da Adana şubesinin açılışı izledi (BArch, Deutsche Kolonialwerte, 1910, R 8024:324, 0026).

Akdeniz'in batısı ve doğusunda bir ekonomik güç oluşturan Deutsche Orientbank, 1907'deki küresel banka krizinden (Grossman, 2010, s. 83) güçlenerek çıkar ve bu gücünü 21 Eylül'deki olağanüstü genel kurulunda sermayesini ikiye katlamasıyla da gösterir. Bu sayede, 32 milyon Mark'la yurtdışında faaliyet gösteren Alman bankaları arasında en yüksek sermayeye sahip olur (BArch, Berliner Börsen-Courier, 1910; Deutsche Kolonialwerte, 1910, R 8024:324, 0028.; von der Heydt's Kolonial-Handbuch 1910, R 8024:324, 0027). Şirket artık şubeleşme sürecini de tamamlayarak 1911 itibarıyla Berlin, Hamburg, İstanbul'da bir şube ve üç emanet kasası, Edirne, Dedeoğlu, Bursa, Mersin, Adana, Halep, İskenderiye, Kahire, Minye, Mansûre, Tanta, Demenhur, Beni Süveyf, Tanca ve Kazablanka şubelerine sahiptir (Levant Trade Review, June Quarter 1911, s. 73).

Tüm siyasi istikrarsızlıklara rağmen bankanın Edirne ve Dedeoğlu şubelerine ev sahipliği yapan Balkan coğrafyası, Osmanlı'nın potansiyel olarak en müreffeh yeriydi. Balkan Savaşları öncesinde ve sırasında yaşanan siyasi gerilimler bankanın İstanbul temsilcisi von Hartmann'ın, Alman dışişleri bakanlığından Bulgaristan'daki depolar ve çalışanlar için diplomatik koruma talebinde bulunmasını beraberinde getirdi. Alınan önlemler ve bankanın temelini oluşturan Orientbank ile olan yakın temasla bu sıkıntılı dönem atlatılır. Fakat Rum ve Bulgar nüfusun yoğun olarak yaşadığı Dedeoğlu, Bulgarlar ile Yunanlılar arasında önemli bir mücadele alanına dönüşür. Beklenen son 1912'de gelir ve Bulgarlar kenti işgal eder. 1913'teki Bükreş Anlaşması'yla da kent tamamen Bulgar yönetimine geçtiğinde, bankanın Yunan Orientbank ile olan bağının da etkisiyle Dedeoğlu şubesinin kapatılması zorunlu olur (Barth, 1997, s. 85-86).

Bankanın Bulgarlarla olan sorunlu ilişkisi, Osmanlı-İtalyan ve Balkan Savaşları'nın getirdiği ekonomik yük aynı zamanda Akdeniz'de sömürgeleri bulunan İngiltere ve Fransa menşeli bankaların faaliyetleri, Deutsche Orientbank'ı artık hissedilir şekilde rekabete zorlamaktaydı. Her ne kadar İngilizler liberal bir politikaya sahip olsalar da bankanın, Mısır'daki yatırımlarından memnun değillerdi. Aynı durum Fas'taki Alman yatırımları için Fransız bakış açısında da geçerliydi. Bu durum 1912'te Fransızların Fas'ı sömürge haline getirmesiyle içinden çıkılmaz bir hal alınca (The American Journal of International Law, 1912, s. 159-167), bankanın Tanca ve Kazablanka'daki şubeleri Fransız Société Générale'ye satıldı. Finans çevrelerince şaşkınlıkla karşılanan bu durum hakkında banka şu açıklamayı yapmaktaydı:

"Deutsche Orientbank, bu yerlere yerleşen ve orada iyi işler yapan ilk kurumdu. Ancak Fas giderek daha fazla bir Fransız kolonisi haline geldikten ve Société Générale'ye ek

olarak dört Fransız bankası da oraya yerleştikten sonra, Alman kurumu için buradaki işler giderek azaldı.”

Banka yönetimi, içinde bulunulan durumda Fas'taki önemli Alman çıkarlarını destekleyebileceğine inanmadığından ve Fransa'nın bölgede artan etkisi de göz önüne alındığında, şubeleri elden çıkarmaya sıcak bakıyordu. Bu duruma giderek azalan iş hacmi de eklenince daha sonradan düşük fiyata satış işleminin gerçekleşeceği düşüncesiyle, şubelerin Fransız Société Générale devrinin tam vakti olduğu düşünüldükçe, 1913'te devir işlemi gerçekleştirildi (BArch, Berliner Tageblatt, 1913, R 8024: 324, 0044).

Bankanın Akdeniz'in batısında yaşadığı gelişmelerin yanı sıra doğudaki Osmanlı-İtalyan savaşı işlerini etkilese de zarar az hissedilmekteydi. Buna rağmen, henüz netlik kazanmayan siyasi durum, Osmanlı coğrafyasında özellikle dikkatli olunması gerektiğini de ortaya çıkarmıştı. Tüm bu gelişmelere karşın her geçen gün İstanbul'daki işlem hacminin genişlemesiyle banka yönetimi, faaliyet merkezini buraya taşıma kararı vermekte ve bu amaçla bir arazi satın alınarak (BArch, Deutsche Orientbank AG, 1911, R 8024: 324, 0038) bina inşasına başlamaktadır. Her ne kadar inşa çalışmaları 1912'de bitse de içinde bulunulan savaş ortamının ne getireceği tam belli olmadığından taşınma işlemi banka yönetimince daha sonraki bir tarihe ertelenmiştir. Bankanın faaliyetleri Osmanlı-İtalyan ve Balkan Savaşları sırasında etkilense de, şaşırtıcı bir biçimde 1912 ve 1913'te, üst üste birer milyon Mark'tan fazla net kar elde edilince hem bankanın merkezi İstanbul'a taşındı hem de yeni bir genişleme kararı alındı. Bu amaçla, ani bir tasfiye kararı alan Deutsche Palästina-Bank'ın şubelerine talip olundu. Bu sayede sahip olunan Berlin, Hamburg, İstanbul, Edirne, Dedeoğaç, Bursa, Mersin, Adana, Halep, İskenderiye, Kahire, Minye, Mansûre, Tanta, Beni Süveyf ve Demenhur şubelerine ek olarak, Deutsche Palästina-Bank'ın Kudüs, Hayfa, Yafa, Tripolis, Beyrut, Şam ve İskenderun şubeleriyle Nasıra ve Nablus'taki temsilciliklerinin de alınmasıyla hem şube ağını genişletmesi hem de bankanın kendi ticaret piyasasını oluşturması planlandı (Freely & Freely, 2014, s. 74; Schwanitz, 2002, s. 172).⁸ 5 milyon Mark sermayeye sahip Deutsche Palästina-Bank'ı bünyesine katacak kadar gelişen banka, aradan geçen kısa sürede iyi bir yönetim sayesinde nasıl gelişebileceğini de adeta göstermekteydi. Bu devir işlemiyle birlikte banka, kuruluşundan beri sahip olduğu diğer şubeleriyle Doğu Akdeniz'de Osmanlı Bankası'yla rekabet edebilecek bir konuma gelmeyi planlamaktaydı (Annuaire Oriental du Commerce, 1908, s. 1062-1063). 1 Temmuz 1914'te imzalanan anlaşmayla Deutsche Palästina-Bank'ın şubelerinin Deutsche Orientbank'a aktarılması planlansa da Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi bu işlemin gerçekleşmesine izin vermedi (Barth, 1997, s. 70).

Deutsche Orientbank'ın yöneticileri son birkaç yılda faaliyette buldukları tüm bölgelerde yönetsel anlamda zorluklarla yüzleşmeye başlamıştı. Bu zorluklardan Deutsche Palästina-Bank'ı devralarak güçlenerek çıkmak isteseler de savaşın patlak vermesi bu düşüncelerine engel olmuştu. Savaşın başlamasından önce Fas'taki

⁸ Ağustos ve Ekim 1914 arasında Deutsche Palästina-Bank'ın Deutsche Orientbank'a satışı hala tartışma konusuydu.

şubelerin Fransızlara devrinden sonra savaşın başlamasıyla birlikte Mısır şubelerine de İngilizler el koymuştu (BArch, Berliner Tageblatt, 1914, R 8024: 324, 0048). Osmanlı'daki şubeleriye savaşın başlamasıyla birlikte diğer bankaların çoğunda olduğu gibi kasalarını geçici olarak kapattı. Fakat moratoryum yasaları çıkarılmasından hemen sonra bankacılık işlemlerine kalındığı yerden devam edildi (BArch, Berliner Tageblatt, 1914, R 8024: 324, 0047). Bu süreç savaş boyunca devam etse de savaşın sonunda galip devletler tarafından bu şubelere de el konularak çalışanları, Mondros Mütarekesi uyarınca sınır dışı edildi (Erim, 1953, s. 523). Savaş sonrasında banka, 1923 itibarıyla yeni Türk devletinin kurulmasıyla başta İstanbul şubesi olmak üzere faaliyetlerine yeniden başlayacaktır.

5. Alman Emperyalizminin Finansal Lokomotifi: Deutsche Bank

Alman Birliği'nin kurulmasından kısa süre önce sanayileşmedeki hızlı gelişmeler, bu sektörün finansal olarak desteklenme ihtiyacını doğurdu. Bu ihtiyaç ise özel bankaların kurulmasını teşvik etti. Tam da bu dönemde Delbrück Leo & Co.'nun başkanı Adelbert Delbrück ile politikacı, bankacı ve para uzmanı olan Ludwig Bamberger güçlerini birleştirerek bir banka kurma konusunda anlaştılar (Gall, Feldman & James & Holtfrerich & Büschgen, 1995, s. 3).

Alman dış ticaretinin İngiliz ve Fransız bankalarına olan bağımlılığı, kurulması planlanan bu bankayla ortadan kaldırılabilirdi. Bu nedenle bankayı Prusya'nın başkenti Berlin'de kurma niyetleri olduğunu açıklayan ikili, bankanın adını bu ulusal çıkara hizmet etmesi için *Deutsche Bank* olarak belirledi. Yapılan başvuru sonucunda, 22 Ocak 1870'te bankacılık lisansı alındı. Banka:

"Almanya'nın diğer Avrupa ülkeleri ve deniz aşırı piyasalar arasındaki ticari ilişkilerinin geliştirilmesi ve özellikle de her türlü bankacılık ticaretinin gerçekleştirilmesini" amaç edinmekteydi.

Banka lisansı alınsa da üstesinden gelinmesi gereken bazı siyasi engeller vardı. Prusya'da, anonim şirket statüsündeki bankaların kurulması için daha önceki tüm başvurular hükümet tarafından reddedilmişti. Ancak bu kez karar, kurucuların itibarı ve Berlin'in banka projesine finans merkezi olarak atfedilen önemi sayesinde farklıydı. Kral Wilhelm, 10 Mart 1870'te Deutsche Bank AG'nin imtiyazını onayladı. Bu, Prusya'da bir anonim bankaya verilen ilk ve son imtiyazdı. Böylelikle, bankanın 5 milyon Taler⁹lik sermayesiyle ilk genel kurul toplantısı yapıldı (Der Direction der Deutschen Bank Actien-Gesellschaft, 1871, s. 3; Poroy, Tekinalp & Çamoğlu, 2003, s. 9) Bu toplantıda, bir yönetim kurulu seçilirken başkanlığına da genç avukat Georg von Siemens getirildi. Yardımcılığınaysa Fransız bankası Comptoir d'Escompte'nden Hermann Wallich atandı (Deutsche Bank, 2007, s. 11). Tüm bu hisse satımı ve yönetim oluşturma işlemlerinden sonra banka, 9 Nisan 1870'te çalışmaya başladı.

Dünyanın birçok yerinde yatırımlar yoluyla diğer bankalar ve saygın kişiler arasında bir bağ kurmayı amaçlayan banka, aynı yıl Berlin'de Institut zur Aussenhandelsfinanzierung'u (Yurtdışı Ticaret Finansmanı Enstitüsü) kurdu ve

⁹ Taler, Almanların 15-19. yüzyıllar arasında kullanmış olduğu gümüş para birimine verilen addır.

1873'te bu amaca hizmet etmesi adına Londra'da ilk yurtdışı şubesini açtı (Der Direction der Deutschen Bank, 1873, s. 3).

Banka, enstitü aracılığıyla yeni yatırımlar için çalışırken aynı dönemde Osmanlı Demiryolları için projeler hazırlayan Wilhelm von Pressel de projelerine finansman aramaktaydı. Bu amaçla, Siemens ile irtibata geçse de dönemin Alman resmi politikasının Osmanlı'ya karşı takındığı mesafeli tavrından dolayı projeye ilgi gösterilmedi. Fakat araya giren Mauser firması satış müdürü Alfred Kaulla sayesinde Siemens ikna edildi (Özyüksel, 2013, s. 53).¹⁰ Yapılan görüşmeler sonucunda, 4 Ekim 1888'de Sultan II. Abdülhamid, İstanbul ile Ankara'yı bağlayacak olan Anadolu Demiryolu'nun yapım ve işletim imtiyazını Deutsche Bank'ın öncülüğündeki konsorsiyuma verdi. İlgili konsorsiyum da imtiyaz hakkını, 4 Mart 1889'da İstanbul'da kurulan Anadolu Demiryolu Şirketi'ne devretti (Deutsche Bank 2011, s. 33; Hoffmann-Halle, 1915, s. 418). Daha sonra da hem bu şirkete ait hisse senetlerini işleterek finansal riskleri dağıtma hem de siyasal etkilerden uzak tutma amacıyla Deutsche Bank ve Wienerbankverein ortaklığıyla 1890'da Zürih'te *Bank für Orientalische Eisenbahnen* (Meyer, 1955, s. 77) kurularak hisse senetleri 1907'ye kadar burada işlem gördü (Ortabağ, 2018, s. 75; Lodemann & Pohl, 1988, s. 18; Schwanitz, 2002, s. 16; Tezçakar Özdemir, 2016, s. 82-84). Her ne kadar banka olarak adlandırılrsa da bu kurum daha ziyade finansal bir holding yapısındaydı.

Banka, Osmanlı'da bir şubeye sahip olmasa da demiryolu inşaatları sayesinde Babiali ve Galata bankerleri üzerinde dolaylı bir etkiye sahipti. Faaliyetlerini ise Anadolu Demiryolları Şirketi yöneticisi ve Düyun-ı Umumiye Almanya temsilcisi olarak da görev yapan Arthur Gwinner yürütüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1888'den itibaren varlık gösteren banka, Anadolu Demiryolu imtiyazından sonra 1890'da Selanik-Manastır ve 1892'de Eskişehir-Konya demiryolu hatlarının imtiyazlarını da aldı (Hoffmann-Halle, 1915, s. 418). 1899'da da Bağdat Demiryolu'yla banka varlığını daha da güçlendirdi. Bu imtiyazla Deutsche Bank, Anadolu Demiryolu'nu sekiz yıl içerisinde Konya'dan Bağdat'a ve oradan da Basra'ya kadar uzatmayı kabul ediyordu (Deutsche Bank, 2011, s. 52; Özyüksel, 2013; Mühlmann, 1926, s. 121-137; Alkan, 2003, s. 56). Bağdat Demiryolu İmtiyazı aynı zamanda bankanın Birinci Dünya Savaşı öncesinde yurtdışı yatırımlarının en ünlüsü ve en önemlisiydi.¹¹

Bankanın yurtdışı yatırımları konusunda elde ettiği bu başarısı bir iddiayla gölgelenmekteydi. Banka, demiryolu imtiyazını elde etmek için gerekli olan yüksek finansman konusunda Osmanlı Bankası ile anlaşma yapmış, böylece ortak iş yürütmeye başlamışlardı. Fakat bu ilişki, Alman Dışişleri ve İstanbul'daki Alman diplomatlarınca şiddetle protesto edilmiştir. Hatta Kayzer II. Wilhelm'e ayrıntılı şekilde ulaştırılan bir notada, Deutsche Bank'ın Fransızlarla iş birliği yaparak ulusal çıkarlardan ziyade kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu ithamında bulunulmuştur (Barth, 1997, s. 78). Bu konuda Deutsche Bank'a karşı Osmanlı'daki yatırımlarında

¹⁰ Alfred Kaulla, 1882-1900 yılları arasında Württembergische Vereinsbank yönetim kurulu üyesi aynı zamanda Mauser silah firmasının satış müdürüdür.

¹¹ Bağdat Demiryolu Mukavelenameleri için bakınız (Bağdat Demiryolu'na Ait Mukavelat, 1329).

devlet desteğini arkasına almaya çalışan Deutsche Orientbank da harekete geçmiştir. Bankanın yöneticilerinden Gutmann, kendi kuruluş ilkelerinden birinin de Deutsche Bank'ın kozmopolit yapısının aksine Alman çıkarlarının savunuculuğu olduğunu belirterek Kayzer nezdinde güç kazanmaya çalışmıştır (Those, 1992, s. 415).

Deutsche Bank üzerinde politik baskının kendini iyice hissettirdiği dönemde, Mayıs 1907'de ABD'nin San Francisco kentinde yaşanan deprem, dünyayı iktisadi anlamda etkisi altına alacak ve süreç ekonomik resesyona sonuçlanacaktı. Deprem sonucunda ortaya çıkan ve 1907 Banka Paniği olarak da bilinen dünya piyasalarını derinden etkileyen bu krizden güçlenerek çıkmayı başaran Alman bankaları, yatırımlarını çeşitlendirme ve arttırma yoluna gitmiştir. Kriz sonrasında dokuz büyük Alman bankasının yıllık kârı 140 milyon Marka ulaşırken, bunların içerisinde en yüksek pay 35,07 milyon Mark ile Deutsche Bank'a aittir. Bu yüksek kâr oranı sayesinde banka, politik baskılardan da kurtulmakta ve yatırımlarına devam etmektedir (Schweizerische Metallarbeiter-Zeitung, 19 März 1910, s. 1-2; Odell & Weidenmier, 2004, s. 1002-1027; Akyıldız, 2001).

Deutsche Bank'ın, bu dönemde Osmanlı coğrafyasında ve başka coğrafyalarda da yatırımları artarak devam etmektedir. Bu yatırımlarından Osmanlı coğrafyasında olanlara şu örnekler verilebilir: Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketi'nin yanı sıra hem bu şirketlerle bağlantılı hem de münferit olarak Selanik-Manastır Osmanlı Demiryolu Şirketi, Haydarpaşa Liman Şirketi, Deutsche Levantinische Baumwoll-Gesellschaft (Alman Levant Pamuk Şirketi) ve Deutsche Petroleum AG (Alman Petrol Şirketi). İlgili dönemde bankanın yıllık raporlarında 56 farklı firmanın tahvilleri ve 123 demiryolu ve sanayi şirketinin hisselerine sahip olduğu da belirtilmektedir (Des Vorstandes der Deutschen Bank, 1909).

Anadolu'daki yatırımlarını bu dönemde çeşitlendirme yoluna giden Deutsche Bank, Anadolu Demiryolu'nun çevresine yerleşenlere Anadolu Sanayi ve Ticaret Şirketi'nin (Anatolischen Industrie- und Handelsgesellschaft) tarım makinelerini krediyle satmaya başladı. Ayrıca 1907'de Osmanlı hükümetiyle Anadolu Demiryolları Şirketi, Konya Ovası'nın güneydoğusunu sulama projesi için anlaşma sağladı. Konya Ovası'nda uygulanan projenin başarısından sonra bu sefer teklif Osmanlı hükümetinden gelmekte ve Kilikya'da da aynı faaliyetlerde bulunmaları istenmektedir. Bu faaliyetlerle birlikte demiryolunun inşasından bu yana hububat fiyatları ortalama üçe katlanırken devletin vergi gelirleri de artmaktaydı (Hoffmann-Halle, 1915, s. 418).

Osmanlı'da faaliyet gösteren Alman kapitalistleri içerisinde demiryolu imtiyazından dolayı Deutsche Bank'ın payı çok büyüktü. Fakat bu imtiyaza karşılık olan devlet ödemeleriyle köylüye yüklenen aşar vergisiyle sağlanınca devreye Düyun-ı Umumiye İdaresi girmiştir. Osmanlı topraklarında "kapitalizmin bir ileri karakolu" ve "emperyalizmin bir aracı" olarak davranan İdare, demiryolları için Deutsche Bank'a ödenecek borcu da devlet adına toplama görevini üstlenmiştir (Kazgan, 2006, s. 31).

Deutsche Bank her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda yirmi yıldan uzun süredir farklı yatırımlarda bulunsa da kendine ait bir şubeye sahip değildi. Banka yöneticilerinin şube açılma konusundaki yatırım fikirleri Osmanlı başkentinde değişen

politik, ekonomik ve sosyal koşulların da etkisiyle olgunlaşmaya başlamıştı. Bu süreçte, Jön Türklerin Osmanlı yönetimini ele almaları, banka fikirlerinde etkili oldu. İstanbul'da yayımlanan günlük gazete *Osmanischer Lloyd*'da bankanın 1908 Yılı Faaliyet Raporu yayımlanarak, 1909 yılı içerisinde, banka denetleme kurulunun İstanbul'da bir şube kurmaya karar verdiği belirtilmiştir (Osterbeilage zum 'Osmanischen Lloyd', 11 April 1909, s. 1-2). Bankanın yıllık raporunda da belirtildiği üzere, II. Meşrutiyet'ten sonra kendi adıyla Almanya dışındaki ikinci şubesi, 17 Ağustos 1909'da İstanbul'da açıldı (Osmanischer Lloyd, 15 Ağustos 1909, s. 3).¹² Şubenin müdürü Otto Kaufmann ve yardımcısı Arthur von Haas'tı (Des Vorstandes der Deutschen Bank, 1910, s. 12).

Bankanın şubesinin Anadolu Demiryolları Şirketi'nin bulunduğu Basmacıyan Hanı'nda açılması demiryolu şirketiyle arasındaki bağı daha da pekiştiriyordu. Banka aynı zamanda Aşir Efendi Caddesi'nde, Yeni Cami ve Sirkeci Garı arasındaki kütüphanede ve Ana Postahane'nin çevresinde finanse ettiği malların sevkiyatları için geniş ve büyük depolara da sahipti. 1 Nisan 1910'da Basmacıyan Hanı'ndaki merkez şubeye çevirilerek Galata Voyvoda Caddesi'ndeki yeni yere taşındı. Bu binanın zemin katını banka kullanırken, birinci katı Anadolu Demiryolları Şirketi, ikinci katı muhasebe ve muhabir bankacılık bölümü, üçüncü katıysa arşivleme bölümü olarak kullanıldı (Freely & Freely, 2014, s. 76; A Century of Deutsche Bank in Turkey, 2009, s. 9-10). Bankanın 1909'da İstanbul şubesi açıldığında beklentilerinin mütevazı bir şekilde olduğu belirtilmiş olsa da Galata'daki şube sayesinde 1911'de ilk defa Deutsche Bank'ın dünyadaki tüm faaliyetlerine doğrudan katkı sağlandı (Des Vorstandes der Deutschen Bank, 1910, s. 5; Hoffmann-Halle, 1915, s. 419-420). Bu sayede Osmanlı'daki şubeler, bankanın doğrudan katkısı olmadan kendi faaliyetlerini yürütebileceklerini kanıtlamış oldu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Balkan coğrafyasında bankanın Babıali'yle arasının açılmasıyla başlayan süreç, bölgedeki savaş ortamının da etkisiyle faaliyetlerin sekteye uğramasına neden oldu. Bu nedenle, 1890'da Zürih'te kurulan *Bank für Orientalische Eisenbahnen* ve Selanik-Manastır Demiryolu, Avusturya-Macaristanlı bir finans grubuna devredildi (Des Vorstandes der Deutschen Bank, 1914, s. 10).

1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce İstanbul'daki şube Bağdat'taki yeni şubeye aktarıldı ve Osmanlı başkentindeki Deutsche Bank faaliyetleri durduruldu. 1918'deyse savaşın galip devletleri tarafından Deutsche Bank'a ait olan başta Anadolu Demiryolları ve Bağdat Demiryolu olmak üzere diğer tüm işletmelerine el konuldu (Deutsche Bank, 2011, s. 76). Çalışanlarıysa diğer tüm Alman yatırımlarında olduğu gibi Mondros Mütarekesi çerçevesinde sınır dışı edildi.

SONUÇ

Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Osmanlı-Alman ikili ilişkileri yavaş ama istikrarlı bir şekilde artarak devam etti. Bu ilişkilerin daha da artmasında kırılma noktası Kayzer II. Wilhelm'in tahta geçişiyle uygulamaya başladığı Weltpolitik etkili oldu. Bu emperyal politikadan güç alan Alman yatırımcılar, Alman bankalarının

¹² Başka bir kaynakta şubenin açılış tarihi 16 Ağustos 1909 olarak aktarılmaktadır (A Century of Deutsche Bank in Turkey, 2009, s. 7).

sağladıkları finansmanlar ve Osmanlı yönetiminin de desteğiyle Yakındoğu faaliyetlerine daha da önem göstermeye başladılar.

Alman Bankaları, Batı Avrupa'da dış ticaret ve sömürgecilik sayesinde sağlanan servet birikimini krediler yoluyla sanayi sektörüne aktararak finans sektörünü geliştirirken, aynı durum Osmanlı'da hazinenin borç para gereksiniminin karşılanması ve devlet tahvillerinin dış sermaye piyasalarında pazarlanmasını sağlamak amacıyla bankaların kurulmasıyla sonuçlandı. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1875'teki iflasının ardından 1888'e kadar yeni bankaların kurulmasına izin verilmese de bu tarihten sonra Avrupalı büyük bankalar, Osmanlı topraklarında şubeler açmaya başladı. Bu bankalar arasında Alman bankalarının ağırlığıysa artarak devam etti. Bu dönemde Alman bankalarının özelliği, ülkelerinin emperyalist düşünceleri çerçevesinde etki alanları oluşturduğu yerlerde faaliyet göstererek ülke çıkarlarını korumak ve aynı zamanda sağlamış oldukları finansmanlarla Alman firmalarını desteklemektir.

Kudüs'te bulunan Alman Protestan Cemaati'nin (Templer) iktisadi faaliyetlerde etkin rol oynamasıyla başta Filistin olmak üzere Osmanlı coğrafyasındaki Alman iktisadi faaliyetlerinde hızlı bir artış yaşandı. Bu artışın yaşanmasında Almanların doğuya yönelik geliştirdikleri emperyal politikaları *Drang nach Osten* önemli bir yer tutmaktaydı. Bu politika ve Templer'in desteğiyle kurulan Deutsche Palästina Bank ise bölgesel bir banka olmasına karşın zamanla şube sayısını arttırırken faaliyet alanını da genişleterek levantta önemli bir finansal kurum olarak varlık göstermiştir.

Deutsche Palästina Bank ile Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyetlerine başlayan Alman bankacılık sektörü, Almanların Osmanlı topraklarında emperyalist fikirlerini finanse etmek amacıyla adeta bir sıçrama tahtası vazifesi görmesini istedikleri ve Alman-Yunan ortaklığıyla kurulan Orientbank ile de faaliyet göstermektedir. Fakat Yunan ortakların iyi bir partner olmaması hisselerinin Almanlar tarafından alınmasına ve ardından Deutsche Orientbank adıyla Osmanlı coğrafyasında tamamen Alman sermayeli yeni bir bankanın kurulmasını sağlayacaktır. Banka hızlı karar alabilme yetisine sahip yöneticileri sayesinde kısa zamanda Osmanlı'nın resmi bankası rolünü üstlenen Osmanlı Bankası'yla yarışır hale gelmiştir. Yatırımlarını sadece levantta değil aynı zamanda Alman yayılcılığının da etkisiyle batı Akdeniz'de de geliştirse de dönemin siyasi konjonktürüne yenik düşen banka, genel savaş öncesinde yönünü levantta genişlemeye çevirmiştir.

Bu iki Alman finans kurumunun yanı sıra Alman bankacılık ve finans sektörünün öncülerinden ve en büyük paya sahip olanı Deutsche Bank, Almanların Osmanlı'daki emperyalist fikirlerinin uygulanması noktasında yatırımlarıyla sadece Osmanlı-Alman ilişkilerine değil aynı zamanda dönemin dünya siyasetine etkileri olan adımlar atmıştır. Öyle ki, banka zaman içerisinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları gibi dönemin en büyük uluslararası projelerine finansman sağlamakla kalmayıp aynı zamanda bu projelerin yürütücülüğünü de üstlendi. Bir kara taşımacılık sektörü olmasına karşın ilgili projelerin uygulama sahasının genişliği dünya deniz taşımacılığı sektörüne etki etmiş ve dönemin uluslararası siyasetinde kendinden bolca söz ettirmiştir.

Sonuç olarak Alman bankaları, Osmanlı coğrafyasında Deutsche Bank öncülüğündeki ulaşım ve altyapı faaliyetlerine ek olarak tarım, madencilik, emlak ve inşaat sektörleri gibi farklı birçok alanın gelişmesine yönelik yatırımlarıyla Alman ticaret, sanayi ve işçiliğine yeni pazarlar açılmasına öncülük etmişlerdir. Bu sayede dönemin resmi Alman emperyal politikası *Weltpolitik* ve onun doğuya özgü parçası *Drang nach Osten*'in uygulanmasına sağladıkları finansman destekleriyle de katkı sağlamışlardır.

Yukarıda adı geçen üç bankanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki varlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Alman ittifakının mağlubiyetiyle son buldu. Bankaların Osmanlı'daki şubelerinin bir kısmı galip devletler tarafından lağvedilirken bir kısmıysa başka yerlerdeki şubelere aktarıldı veya başka ülke bankalarına devredildi.

Dönemin resmi Alman emperyalist siyasetinin ekonomik ve politik açıdan güçlü bir Osmanlı'ya her zaman ilgi göstermesi, Alman bankalarının bu bölgedeki faaliyetlerinin sadece kâr amaçlı fikirlerden etkilenmediğini aynı zamanda Alman ulusal çıkarları tarafından da yönlendirildiğini göstermektedir. Kayzer II. Wilhelm de ulusal çıkarlar gereği ekonomik açıdan güçlü bir Osmanlı'ya ihtiyaç duyuyordu ve nitekim Alman ekonomisi de Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetlerini bu doğrultuda uygulamıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Writing the history of German banking presents a number of difficulties compared to writing the history of banks of other countries due to the relative irrelevance of modern historiography and the fact that the bank archives could not be preserved due to the wars. This is also the case for German banks operating in the Ottoman geography. Of these banks, only historical sources belonging to Deutsche Bank have survived to the present day, thanks to the bank's archival records being relatively preserved compared to others. However, the historical material belonging to the other two banks, Deutsche Palästina-Bank and Deutsche Orientbank, has been tried to be constituted by combining various archival sources and secondary literature works.

After establishing the German Empire, Ottoman-German bilateral relations continued to increase slowly but steadily. The breaking point in the further growth of these relations was the *Weltpolitik*, which Kaiser Wilhelm II began to implement with his coming to the throne. German investors taking strength from this imperial policy, began to pay more attention to their Near Eastern activities with the financing provided by German banks and the support of the Ottoman administration.

German banks played leading roles in the system they implemented by not only getting stuck in banking activities in the known sense and acting in a broader perspective. Thanks to this, they were actively involved not only in loans and purchases of shares under the influence of their imperialist ideas but also in the further development of the political and military relations of the German Empire in the Ottoman Empire.

Deutsche Bank, which operated in the Ottoman Empire and undertook to finance German imperialism operations on Ottoman land, financing primarily for the

Anatolian and Baghdad Railways was a severe step for the investments of German industry on Ottoman land. In addition to these investments, lending to Ottoman finances was one of the many examples. From the beginning, it had been a well-known fact in German imperialism's plan of dividing the world and operating. Deutsche Bank had a say in transactions belonging to the Ottoman Empire.

After the 1890s, foreign capital in the Ottoman Empire became popular in the Ottoman debt, railway, and banking sectors, respectively. In this ranking, Deutsche Bank's participation in both debts and banking activities was meaningful in demonstrating the effectiveness of German imperialism on Ottoman land.

While the influence of Deutsche Bank on issues such as investment and financing support was known in the Ottoman Empire, Deutsche Palästina Bank was another German bank that started operating in the Ottoman Empire much earlier than this bank. As this bank received the support of the The German Templar Society in the Palestinian (Southern Syria) region where it operated, it also acted in line with Drang nach Osten, one of the important policies of German foreign policy of the period. Although it was a regional bank, this bank took an active part in the economic activities of pilgrims, tourists, and especially Jewish immigrants who came to the region. Thus, it increased the number of branches and expanded its field of activity and established itself as an important financial institution in the Levant region over time. However, before the First World War, the bank's roofing company went into liquidation with the sudden bankruptcy of Fröstenkonzern. In this process, another German bank, Deutsche Orientbank, would want to buy branches of this bank. However, the beginning of the First World War very soon after these developments would prevent transfer operations from being carried out.

As mentioned above, another German bank operating in the Ottoman Empire was Deutsche Orientbank. Although the Germans wanted to carry out banking activities in the Ottoman Empire with Orientbank, which was first established with a German-Greek partnership, it was reported that the Greek side was not a good partner over time. After that, a separate bank was established under the name of Deutsche Orientbank with the acquisition of Greek shares by the Germans. Although this new bank chose Western Anatolia and Rumelia region as its field of activity, it soon branched out into vast geography from Egypt to Morocco.

Despite the British and French activities in the Mediterranean geography, the bank supported the German economic expansion with the feature of spreading in such vast geography. When Deutsche Palästina Bank entered the liquidation process, it wanted to increase its power in the region by taking over the branches of this bank and rivalling the Ottoman Bank, the most widespread bank of the period. But the outbreak of the First World War would not allow it to happen.

Although all three German banks financed German economic expansion in Ottoman geography from the time they were founded until the First World War, their greatest influence was that they led the German political progress to take firm steps. The activity procedure also played an important role in realising the progress. Before the Germans had dominated a region economically, they built up that region through

financial institutions. This accumulation was used to finance German investors who would be functioning in the region. In the Ottoman Empire, two other banks other than Deutsche Bank generally operated in this way. On the other hand, with its experience in financing abroad, Deutsche Bank would not open a branch in the Ottoman Empire until 1909. Their activities in the Ottoman Empire were carried out by the Anatolian Railway Company, which they had financed until this date.

Regarding the official German foreign policy of the period, a strong Ottoman Empire was always needed. For this purpose, German financial institutions aimed to profit from activities in the region and served the German national interests. These three banks of the German Empire operating in the Ottoman Empire, also known as Weltpolitik, served the German policy of world domination and the eastern-specific part of this policy, Drang nach Osten. However, with the defeat of the Ottoman-German alliance in the First World War, the victorious states abolished some of the bank branches. At the same time, some were transferred to branches elsewhere or transferred to banks in other countries.

In the study, the establishment, activities, and termination processes of three German banks in the Ottoman Empire are investigated.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muafır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BArch (Bundesarchiv).
 R 8024:324. (1906-1914). Deutsche Orientbank AG, Berlin.
 R 8024:325. (1897). Deutsche Palästina- und Orient GmbH, Berlin.
 BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi).
 Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO). (2696:202165, 2758:206795).
 Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Defterleri (A.DVNS.NMH.d.). (1-15/49).
 Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemî (A.DVN.NMH.). (1-1).
 Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A.DVN.MKL.). (32-9).
 Hariciye Nezâreti Siyasi Evrakı (HR. SYS.). (1887-2/1).
 İrade Hariciye Evrakı (İ.HR.). (8-374/1).
 Hariciye Nezâreti Idare Evrakı (HR.İD.). (292-52).
 Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT). (1183-46702).
 Der Direction der Deutschen Bank Actien-Gesellschaft. (im Februar 1871). *Geschäfts-Bericht, für die Zeit vom April bis Ende December 1870*. Berlin.
 Der Direction der Deutschen Bank. (den 31 December 1873). *Vierter Geschäfts-Bericht, für die Zeit vom 1. Januar bis 31. December 1873*. Berlin.
 Des Vorstandes der Deutschen Bank. (den 4. März, 1909). *Neununddreissigster Geschäfts-Bericht, für die Zeit vom 1. Januar bis 31. Dezember 1908*. Berlin.
 Des Vorstandes der Deutschen Bank. (den 3. März, 1910). *Vierzigster Geschäfts-Bericht, für die Zeit vom 1. Januar bis 31. Dezember 1909*. Berlin.
 Des Vorstandes der Deutschen Bank. (den 4. März, 1914). *Vierundvierzigster Geschäfts-Bericht, für die Zeit vom 1. Januar bis 31. Dezember 1913*. Berlin.

Sürelî Yayınlar

- Daily consular and trade reports. (1915). *United States, Bureau of Foreign and Domestic Commerce, and United States, Bureau of Manufactures, 1914(3)*, 973.
 Das Leben in Jerusalem. (1899, 16 Juni). *Vorarlberger Landes-Zeitung*, 1-3.
 Deutsche Bank. (1909, 11 April). *Osmanischer Lloyd, Osterbeilage zum 'Osmanischen Lloyd'*, 1-2.
 Deutsche Bank. (1909, 15 August). *Osmanischer Lloyd*, 3.
 Deutsche Orientbank A.G. (1911, June Quarter). *Levant Trade Review*, 1(1), 73.
 Deutsche Orientbank A.G. (1914, December Quarter). *Levant Trade Review*, 4(3), 264.
 Die deutschen Grossbanken. (1910, 19 März). *Schweizerische Metallarbeiter-Zeitung*, 1-2.
 Die Feststellung des Schadens. (1912, 27 Februar). *Salzburg Wacht*, 4.
 Depeschen des Neuen Wiener Journal Das Bombardement von Beirut. (1912, 26 Februar). *Neues Wiener Journal*, 4.
 Düstur, I. (1939). Tertip, VI, Ankara: Devlet Matbaası.
 Mecmua-i Muâhedat, I. (1878). İstanbul: Hakikat Matbaası.

Araştırma-İnceleme Eserler

- A century of Deutsche bank in Turkey* (2009). İstanbul: Aksoy Printing.
 Akgüç, Ö. (1989). *100 Soruda Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
 Akyıldız, A. (2001). *Osmanlı dönemi tahvil ve hisse senetleri 'Ottoman securities'*. İstanbul: Mas Matbaası.
 Al, H. (2003). Osmanlı bankacılığı üzerine bir kaynak taraması. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi TALİD*, 1(1), 171-188.
 Alkan, N. (2003). *Die deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe, Die deutsche-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse 1890-1909*. Münster: LIT Verlag.
 Alkan, N. (2008). Dış siyasetin bir aracı olarak hükümdar gezileri: Kayzer II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati, *Osmanlı Araştırmaları*, 16, 9-53.
 Bağdat demiryolu'na ait mukavelat. (1329). Dersaadet: Selanik Matbaası.

- Banque imperiale Ottomane. (1908). *Annuaire Oriental du Commerce*, 24. Edition, 1062-1063.
- Barth, B. (1997). Politische bank wider Willen: die Deutsche Orientbank vor dem Ersten. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte / Journal of Business History*, 42/1, 65-88.
- Beydilli, K. (1981). İlk Prusya-Osmanlı münasebetleri hakkında bazı kayıtlar ve düzeltmeler. *Jurgowsky-Sattler-Seewald. Serta Balcanica-Orientalia Monacensia, Sonderbald I*, 219-231.
- Beydilli, K. (1983). Colmar Von Der Goltz paşa'nın gelişine kadar prusya-Alman siyasi ve askeri münasebetlerine kısa bir bakış. *20. Yüzyıl Başına Kadar Türk Askeri Eğitim Tarihi Gelişimi* içinde (s. 13-17). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Beydilli, K. (1984). *1790 Osmanlı-Prusya ittifâkı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Beydilli, K. (1985). *Büyük Friedrich ve osmanlılar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Çolak, F. (2016). Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren bir Alman kuruluşu: 'Anadolu demiryolu şirketi'. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 81-102.
- Dedinger, B. (2015). Trade statistics of the Zollverein, 1834-1871. *Revue de l'OFCE*, 140(4), 67-85.
- Deutsche Bank 1870-2010*. (2011). München: Piper Verlag.
- Deutsche Bank, Eine Geschichte in bildern/an illustrated history*. (2007). München/Zürich: Piper Verlag.
- Die deutschen Übersee- und Kolonialbanken. (1916). *Weltwirtschaftliches Archiv*, 7, 153.
- Dursun, D. (1989). Almanya. *İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 510-520). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*, 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Feis, H. (1961). *Europe the world's banker 1870-1914*. New York: Yale University Press, 1961.
- Freely, B. & Freely, J. (2014). *Galata, Pera, Beyoğlu: bir biyografi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gall, L., Feldman, G. D., James, H., Holtfrerich, C., Hans E. B. (1995). *Die Deutsche Bank 1870-1995*. München: Verlag C. H. Beck.
- Gross, N. T. (1988). Die Deutsche Palästina-Bank 1897-1914 ein forschungsfragment. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte/Journal of Business History*, 33(3), 149-177.
- grossman, r. s. (2010). *unsettled Account: The Evolution of Banking in the Industrialized World Since 1800*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Grunwald, K. (1965). Jerusalems banken im 19. Jahrhundert. *Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*, 10(2), 91-96.
- Henderson, W. O. (1948). German economic penetration in the middle east, 1870-1914. *The Economic History Review*, 18(1/2), 54-64.
- Hershlag, Z. Y. (1964). *Introduction to the modern economic history of the middle east*. Leiden: E. J. Brill.
- Hoffmann-Halle, W. (1915). Deutsche banken in der Türkei. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 6, 410-421.
- Holborn, H. (1925). Deutschland und die Türkei 1878-1890. *Archiv für Politik und Geschichte*, 5(2), 111-159.
- Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı tarihi, Birinci Meşrutiyet ve istibdat devirleri (1876-1907)* (C. 8). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kurat, Y. T. (1986). *Osmanlı imparatorluğu'nun paylaşılması*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kurdakul, N. (1981). *Osmanlı devleti'nde ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Küçük, C. & Ertüzün, T. (1994). Düyün-ı Umûmiyye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8). 58-62.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na giden yol Osmanlı İngiliz iktisâdî münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lodemann, J. Pohl, M. (1988). *Die Bağdadbahn*. Mainz: v. Hase und Koehler.
- Mead, A. (2003). *Bağdat demir ve petrol yolu savaşı (1903-1923)*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Meyer, H. C. (1955). *Mitteuropa in German thought and action 1815-1945*. The Hague: Martinus Nijhoff.

- Morocco. (1912). *The American journal of international law*, 6/1, 159–167.
- Mühlmann, C. (1926). Die deutschen Bahnunternehmungen in der asiatischen Türkei 1888-1914. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 24, 121-137.
- Müller, H. (2002). Bremen und Türken zur Zeit des Osmanischen Reiches. *Bremisches Jahrbuch*, 81, 97-125.
- Odell, K. & Weidenmier, M. (2004). Real Shock, Monetary Aftershock: The 1906 San Francisco Earthquake and the Panic of 1907. *Journal of Economic History*, 64(4), 1002-1027.
- Oktar, S. & Varlı, A. (2015). İttihat ve Terakki dönemi'nin ulusal bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli bankası. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27 (2) , 1-20.
- Ortabağ, E. (2018). *Osmanlı imparatorluğu'nda bankacılığın gelişimi ve regülasyon*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2018). *Alman nüfuzu*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman iktisadi münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Özyüksel, M. (2013). *Osmanlı imparatorluğu'nda nüfuz mücadelesi Anadolu ve Bağdat demiryolları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poroy, R., Tekinalp, Ü., Çamoğlu, E. (2003). *Ortaklar ve Kooperatifler Hukuku*. Dokuzuncu Bası, İstanbul: Beta Yayınları.
- Sağlam, M. H. (2007). *Osmanlı devleti'nde moratoryum 1875-1881 Rüşum-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Scheel, H. (1930). *Die Schreiben der türkischen Sultane an die preußischen Könige in der Zeit von 1721 bis 1774: und die ersten preußischen Kapitulationen vom Jahre 1761* (Doctoral dissertation), Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Griefswald, Berlin.
- Schwanitz, W. G. (2002). *Gold, bankers und diplomaten zur Geschichte der Deutschen Orientbank 1906-1946*. Berlin: Trafo Verlag.
- Sultan Abdülhamit Siyasi Hatıratım. (1984). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Şıvgın, H. (1989). *Trablusgarp savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan ilişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tezçakar Özdemir, B. (2016). *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Siemens tarihi*. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Those, J. (1992). European banks in the middle east. Cameron Rondo (Ed.), *International Banking 1870-1914* içinde (s. 406-467). Oxford: Oxford University Press.
- Unat, F. R. (1968). *Osmanlı sefirleri ve sefaretnâmeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Wallach, J. L. (1975). Bismarck and the 'eastern question'-a re-assessment". J. L. Wallach (Ed.), *Germany and the Middle East 1835-1939* içinde (s. 23-29). Tel-Aviv: Tel-Aviv University, Faculty of Humanities, Aranne School of History, Institute of German History.
- Young, G. F. W. (1992). German banking and German imperialism in Latin America in the Wilhelmine era. *Ibero-amerikanisches Archiv*, 18(1/2), 31-66.
- Yüceer, S. (1987). *1876-1908 Osmanlı-Alman siyasi ilişkileri* (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

TYOLOGICAL COMPARISON OF QUANTITATIVE CATEGORY IN THE MEDIEVAL AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE (XV CENTURY)

ORTA ÇAĞ AZERBAIJAN EDEBİ DİLİNDE ÇOKLUK KATEGORİSİNİN TİPOLOJİK KARŞILAŞTIRILMASI (XV. YÜZYIL)

Aynur PASHAYEVA * *Abstract*

* Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics, Department of Azerbaijani Language, aynurgadimaliyev@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9448-3928
Bakü / AZERBAIJAN

In terms of expressing the concept of quantity in language, modern Turkic languages are on a par with other developed languages of the world and do not stay behind other languages in terms of the diversity of the concept of quantity (lexical, morphological, and syntactic method). Turkic languages do not recognize boundless and unlimited plurals, duality, trinity, quartet do not show special morphological forms in the language, either representative or distributive plural morphemes are used, the "singular-plural" correlation is characteristic of all Turkic languages. All these features of the quantitative category indicate the level of development of the quantitative category in the Azerbaijani and Turkic languages. In this study, the facts concerning old and middle Turkic written monuments and modern Turkic languages are compared with the materials of medieval Azerbaijani literary language. The material of other language families was also touched upon to determine the accuracy of the obtained results, as well as to substantiate the scientific opinions put forward. Apart from minor differences, the stages of development of the quantity concept in all languages of the world, and in human cognition, are consistent.

Keywords

Quantity category, medieval, typological, Azerbaijan, Turkic languages

Anahtar Kelimeler

Çokluk kategorisi, ortaçağ, tipolojik, Azerbaycan Türkçesi, Türk dilleri

Öz

Çağdaş Türk lehçeleri çokluk kategorisinin dilde ifade edilmesi bakımından dünyanın diğer dilleri ile aynı düzeydedir ve çokluk kategorisinin çeşitliliği (sözlüksel, biçimbilimsel ve sözdizimsel yöntem) bakımından diğer dillerin gerisinde kalmamaktadır. Türk dillerinde sınırlı ve sınırsız çokluk yoktur ayrıca Türk dilleri, ikilik, üçlük, dörtlük dilde özel morfolojik birimlere sahip değildir. Bunun yerine Türk dillerinde temsili veya dağıtımçı çokluk biçimbirimleri kullanılır. Teklik – çokluk bağlantısı tüm Türk dillerinin ana özelliğidir. Çokluk kategorisinin tüm bu özellikleri, çokluk ifadesinin Azerbaycan ve Türk dillerinde ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, Eski ve Orta Çağ Türk yazılı anıtları ve çağdaş Türk dilleri ile ilgili gerçekler, Orta Çağ Azerbaycan edebî dilinin yazılı kaynaklarıyla karşılaştırılmıştır. Elde edilen sonuçların doğruluğunun tespiti ve ortaya konulan bilimsel görüşlerin doğrulanması için diğer dil ailelerinin yazılı belgelerine de başvurulmuştur. Küçük farklılıklar dışında, çokluk kategorisinin dünyanın tüm dillerinde ve bir bütün olarak insan bilişinde gelişim aşamalarının aynılık teşkil ettiği görülmüştür.

Başvuru/Submitted: 01/03/2022

Kabul/Accepted: 02/12/2022

INTRODUCTION

The grammatical structure of any language emerges as a product of the long-term activity of human cognition. Therefore, grammatical categories cannot appear suddenly in a language because they are abstract categories by nature. The sensory-visual perception of a concrete set of objects and events in the world around us and the determination of the difference between them led to the emergence of the quantitative category as an abstract, generalized category of human perception. Once the words expressing a specific quantitative concept are used in the lexicon of any language, the morphological features of the quantitative concept can be reflected in the language. In fact, the meaning expressed by morphological units is nothing more than semantic repetition being in lexicon and syntax. To be more precise, the materials provided by many languages of the world clearly prove that “the quantitative category, including singular, dual, and plural forms of morphological expression of the concept of quantity, appears in the language when it is already existed the words that means “one”, “two”, “three “. (Kipchak, 2000, p. 164). Both lexically and grammatically the development of the quantitative category is related to the genesis of numbers as part of speech in a language. For the emergence of the concept of “one” and “more than” led to the emergence of forms of counting (two, three, four, etc.), which are concrete sets.

In terms of expressing the concept of logical quantity in language, Turkic languages are on a par with other developed languages of the world and do not lag other languages in terms of diversity of expression of the quantity concept (lexical, morphological, and syntactic method). As it is known, special morphological features are not used in Turkic languages to express the duality and trinity of objects and events. In these languages, the only quantitative correlation is the "singular-plural" correlation.

The quantitative category, which attracts attention with its antiquity in the Turkish language, is subject to certain rules and norms. Characterizing the quantitative category from this point of view, N. G. Dmitriev writes that “in Turkic languages this category and its ways of formation have specific features that distinguish it from Russian and Indo-European languages” (Dmitriev, 1956, p. 65). Historically, in the Turkic languages, the content of the plurality is expressed with the help of various forms and elements. At different times, the problem of expressing the concept of quantity in the Turkic languages, both in philological and turkological terms, has been the subject of research at both the synchronic and diachronic levels. Scholars have studied the words and morphemes expressing the concept of quantity in modern Turkic languages, as well as in the language of old Turkic written elements, and the etymology of the suffixes of the quantitative category has come to the fore.

It should be noted that our research was conducted mainly based on materials of the 15th century Azerbaijani-Turkic literary language. The language of old and middle Turkic written monuments, as well as materials of modern Turkic languages were used to determine the accuracy of the obtained results and to substantiate the ideas put forward. While writing the article presented to the readers, certain goals were followed and, accordingly, several tasks were set. Our main goal is to determine the methods of

expression of the quantity concept in the Azerbaijani Turkish and Turkic languages with the facts brought from written monuments, to comment on their origin in the language, to study the problems of further development. After a separate examination of the facts that are the bearers of the plural category on the material of the Azerbaijani Turkish language of the XV century, it is possible to say a certain opinion about the formation of forms forming a grammatical plurality in Azerbaijani and other Turkic languages.

“Quantitative category, unlike other grammatical categories, has more complex and multifaceted features, more diverse means of expression, diversity of content” (Aslanov, 1985, p.51). From this point of view, the quantitative category in the Azerbaijani language is expressed by morphological, lexical-semantic, and syntactic methods.

Lexical-semantic aspect of the quantitative category

The quantity concept is reflected in the language in a lexical way, which is the oldest method. In the medieval written monuments of the Azerbaijani language, words with quantitative meanings such as *yügüş*, *varı*, *köp*, *artıq*, *az*, *çok*, *tümen*, *küll*, *qalaba* are widely found. During the research, we observe that these lexical facts are widely used in the language of 15th century written monuments.

F.e. *Bir degül, iki degül kim bivefasız varınız* (Eyvazova, 1999, p. 21); *Sinadun özünü eğyar Hidayetle ögüş* (Pashali, 2011, p. 320), *Ezel neqqaşi hüsnin tek yügüş suret nigar etdi* (Pashali, 2011, p. 321), *Ruzigari-sengdildin köp çekib min dağlar* (Kishveri, 2010, p. 24), *Ne kim qılsan tesevvür xubluğundin andin artuxdur* (Kishveri, 2010, p. 25); *Xaki-payınge gelibmen yüz tuman ümmid ile* (Kishveri, 2010, p. 41), *Lale tek bağrımnda qaldı yüz tümen daği-nihan* (Kishveri, 1984, p. 144); *Ne denlü artuq olurse revacım* (Musabeyli, 2012, p. 1048), *Dirlik dileyen olma gerek külli özünden* (Musabeyli, 2012, p. 916), *Azü çok anı bilür eşqe mesel töreden* (Musabeyli, 2012, p. 839) and so on.

In the examples these words: *varı* “all”, *ögüş/yügüş* “many, a lot of”, *artuğ/artux/artuq* “more than”, *köp* “many, much”, *tuman/tümen* “many; ten thousand”, *külli* “a great number of”, *az* “little”, *çok* “many, much” are used in these meanings. In the later stages of language development, some of them became archaic in modern Azerbaijani Turkish language and lost their functionality. The word *tümen*, widely used in old Turkic sources, is recorded in the sense of “plurality” (Kashgarlı, IV, 2018, p. 670). This word has two meanings in Mahmud Kashgarlı’s “Divan”: 1) **tümen** - very “many”: *tümen türlüğ sözledi* “many, many words are said”; 2) **tümen ming** - “a thousand times, a thousand, a million”: *tümen ming yarmak* “one million money” (Kashgarlı, I, 2018, p. 402). In the language of “Kitabi-Dada Korkud”, an old monument of the Oghuz Turks, **tümen** also expressed the number of thousands: *Ağ ağıldan tümen qoyun vergil* (Kitabi Dada Gorgud, 1988, p.36); *Toquz tümen genc oğuz söhbetine derilmişdi* (Kitabi Dada Gorgud, 1988, p. 68).

M.Kipchak, who studied the problem of the quantity concept in the old Turkic and modern Turkic languages, put forward original ideas about the word **tümen**: “This

word relates to the word **duman-tuman** in terms of origin. This meaning of the word **duman** relates to the development of the plurality concept. In other words, the word "tumen" has been used to denote an indefinite quantity since that time when the word "thousand" meant a specific quantity. This is proved by the following facts in the Turkic languages: compare: in the old Turkic language **tümen** "plurality, large quantity, thousands", "darkness"; in Kyrgyz: **tümön** "innumerable quantity, plurality"; in Tuva: **tümen** "plural"; in the Khakas language: **tüben** "an innumerable plural of" and so on. (Kipchak, 2000, p. 385). During the research, the scientist concluded that the word **tümen** in its meanings passed from Turkish to Middle Persian. During the further development of the Turkic languages, this word began to express a specific quantity - the concept of "ten thousand". The emergence of this concept came after the collapse of the Praturkic" (Kipchak, 2000, p. 385). From this point of view, the concept of "ten thousand" in some modern Turkic languages is not expressed only by the word **tümen**. For example, in the Siberian Turkic language, this concept is expressed by the word **ban** (Chinese **van**) which is derived from Chinese. The modern Salar language also uses the Chinese word **zanzu** to express this concept (Tenishev, 1976, p. 121). Or, in the Kyrgyz language, the term "ten thousand" is given by the word **san** (Checheybayeva, 1971, p. 9).

Commenting on the fact that without accepting the plural form of some words society has a plural meaning in the linguistic memory, Chingiz Huseynzadeh defines community as a cognitive-semantic and universal perception formed because of interaction with real world objects and events in human mind processes (Huseynzadeh, 2006, p. 93-95). Although the words denoting a community mean the sum of things and persons, they are singular in form. In the 15th century Azerbaijani literary language there are people, nation, population, division, herd, tribe, nation, among other lexical units:

Qaçsa sürüden yanulub Rövseni, Lütfi şeban eyle ana, ey Ğeni (Musayeva, 2003, p. 245); Bize qayğu çeri çekdi, varalım ceng edelim (Kihveri, 1984, p. 57), yanında ehli-dinler dine bilmez (Pashali, 2011, p. 301), Xelqe zülm olsa, varıb sultane qarşu dad eder (Kishveri, 2010, p. 35), Cehanda bir bölük heyranlerüz biz (Musabeyli, 2012, p. 1053), Yetmiş iki milletin eşqe göre bir derem (Musabeyli, 2012, p. 1041), Ya qarışmış ola iki tayife (Musayeva, 2003, p. 264), El-ulus yığılıb kebin qıldılar (Tebrizi, 2004, p. 72); Leşkeri ilen ol gelür bizden saru (Tebrizi, 2004, p. 70), Karvan qorxulu yerde ses çıxarmaz söyleşüb (Musabeyli, 2012, p. 351) and so on.

As in the modern Azerbaijani language, in the language of middle Azerbaijani written monuments, it is observed that the collective nouns take the plural suffix: *Ellere cövri-kerem ehsan olan demde görür (Musabeyli, 2012, p. 350), Sizin ellerde adet beylemi olur (Musabeyli, 2010, p. 194).*

In the 15th century of Azerbaijani literary language, there are words that have passed from other languages and are in the plural form because of internal inflection: *Felek övraqine sığmaz hekayet (Eyvazova, 1999, p. 31), Dutma üşşaqını reqib ile bir (Pashali, 2011, p. 325), Ayaqlarında üşşaqun seri var (Musabeyli, 2010, p. 175), Göğlerin neğematini guş eyleyen (Musayeva, 2003, p. 284) and so on. Although the words *ovraq* "sheets",*

üşşaq “lovers” and *neğemat* “songs” given in the example were used in Arabic in the plural form, at that time they were used as a single word in the Azerbaijani literary language and lost their function as a lexical archaism in the modern Azerbaijani Turkish literary language. It should be noted that “in Turkic languages, words that have passed from other languages, formed by internal inflection, are accepted as singular words, and still accept the suffixes of the quantitative category” (Dmitriev, 1956, p. 67).

One of the lexical means of expression of the quantitative category, numbers have maintained the stability of the Azerbaijani language in all periods of development. When comparing the numerical system of modern Turkic languages with old Turkic written sources, although there is a relative change in phonetics, there is no difference in semantics. Thus, the singular, decimal, hundred, thousand number system, which corrects quantitative numbers, does not differ from the modern Azerbaijani language:

İki gün daxi derya seyran etdüm, Üçüncü günde İstanbule yetdim (Musabeyli, 2010, p. 218); *Yedi göge veren qüdretle dövi* (Musabeyli, 2012, p. 376), *Bir demazem yüz bin etse qehr ile bane ceza* (Musabeyli, 2012, p. 338) *Nebinin hicretinden keçmiş inan, Sekiz yüz seksenü toquz yıl, ey can* (Musayeva, 2003, p. 223), *Yeddi gündən qırx güne meşhur olur* (Tebrizi, 2004, p. 41), *Dört yanası ol bağın gülüzar idi* (Tebrizi, 2004, p. 45), *Beş kere ol hal bele keçdi Yusif* (Tebrizi, 2004, p. 39), *Bir qız oldu yaşı on dört ol zaman* (Tebrizi, 2004, p. 71) and so on.

Numbers, which are a means of expressing the quantity concept, belong to the oldest lexical layer of the language. From this point of view, it is much more difficult to give an etymological explanation of numbers than to explain the origin of other words. Commenting on the issue, M. Kipchak said that “this is due, on the one hand, to the fact that they belong to the most ancient layer of the language, and, on the other hand, to the expression of abstract concepts. In other words, numbers are the product of a period in which human cognition has shifted from concrete to abstract” (Kipchak, 2000, p. 348).

Morphological Aspect of the Quantitative Category.

At first glance, it is noticeable that there are more plurals in the language of old Turkic written monuments than in modern Turkic languages. This suggests that the mind of ancient man was more concrete and definite than that of modern man. In the past, people preferred to be in contact with concrete clusters rather than indefinite clusters. “Collective plural is mostly expressed in the language of ancient times. This was more in line with the concrete thinking of the ancients. Collective plurality is less abstract and less capacious” (Serebrennikov, Hajiyeva, 1979, p. 89-90). M. Kipchak, who does not accept this idea unconditionally, thinks that “the number of plural suffixes in a language is directly related to the type of that language” (Kipchak, 2000, p. 329)

It should be noted that different forms of grammatical plurality are observed in different languages of the world. Distributive plurality is one such form. “The main feature that distinguishes a distributive set from other sets is that it represents a set

that, although there are separate units that make up this set, the number of units is infinite" (Kipchak, 2000, p. 51). In language the distributive plural can be expressed in different ways (by internal inflection, by suffixes). In fact, it is possible to use several different methods in parallel to create a distributive plurality in the same language. For example, in Arabic, the distributive plural can be formed both by internal inflection (*meşhur-meşahir, kasib-kesebe, ruh-ervah*) and by suffixes (*tesnif-tesnifat, ali-aliyat*). In English, the distributive plural is formed by the suffix *-s*: car - cars, book - books, etc.

In Turkish, plural suffixes are used to form a distributive plural. Although the number of these suffixes in the language of old Turkic written monuments is a great number, in the 15th century of Azerbaijani literary language, as well as in all modern Turkic languages, the suffix *-lar, -ler* and its various phonetic variants are used. Only in the modern Chuvash language, the plural suffix *-sem* is used. The absence of the suffix *-lar* in Chuvash is solved by "the fact that the Chuvash language is surrounded by Finno-Ugric languages and is strongly influenced by these languages" (Kipchak, 2000, p. 166).

The suffix *-lar / -ler*, which expresses the plural content, as a key indicator of the quantitative category in the Azerbaijani Turkish language, has become very widespread and normalized in all periods of language development. In the language of written monuments of the 15th century, as in our modern literary language, the suffix *-lar, -ler* has been added to nouns, to all parts of speech that have a substantive content and can be substantivized. For example;

Qonşular sanurlar evde kimsem ölmüş, bes ki, men (Kışveri, 1984, p. 81), Göyükdə dağlar ana yaprağlar oldu (Kışveri, 1984, p. 88), Yamanlardan saqın, yaxşılar iş et (Musayeva, 2003, p. 153), Bu sözü gerçi demişler ulular, Açıq köüllüler, yüzü sulular (Musayeva, 2003, p. 168), Ağular yütmüşem hicran elünden (Musabeyli, 2010, p. 186), Çoxların munda qefasın görmüşem bir dağı sen (Pashali, 2011, p. 360), qaçan ayruqlar ile ola yoldaş (Musabeyli, 2010, p. 216), Bulardan keçse axır terki serdir (Musabeyli, 2010, p. 201) and so on.

As can be seen from the examples, the quantitative suffix *-lar, -ler* is attached to all the main parts of speech in the language of written monuments and expresses the sum of things, persons, events, and is distinguished by its productivity. However, compared to old Turkic written sources, this morphological feature was not so productive. In this regard, V. Kotvich notes that the suffix *-lar, -ler*, which acts as one of the main means of use of the plural in the Orkhon-Yenisei monuments, was less developed in ancient times (Kotvich, 1962, p. 336). "With the exception of Chuvash, then *-lar* must have attracted the attention of everyone who reads the Orkhon Monuments (Grönbeck, 1995, p. 50). Commenting on K. Grönbeck's opinion, Nadir İlhan said that although the suffix *-lar* is widespread in Uyghur texts and in all Turkic languages, the situation in Orkhon monuments may be a special case. He explains this by the fact that the Orkhon monuments are tomb inscriptions, and they talk about some events from the past and give some recommendations for the future. Because of it the text has a limited subject matter. The main reason for the low development of the plural suffix *-lar* in Orkhon Monuments is the new formation of the plural suffix *-lar,*

therefore its use is not yet widespread and the suffix *-lar* is not the only plural suffix of that period (Ilhan, 2009, p. 62-64). Some researchers have suggested that the suffix *-lar* was added to words in Old Turkic for high-ranking officials, and that one of the meanings of the verb *-sa* was “to show respect,” according to the proposed etymology are also used for people who are considered and respected (Kuznetsov, 1995, p. 216-218).

Şinasi Tekin, who stated that the suffix *-lar* became an independent plural during the Uyghur period and began to be used in both nouns and verbs, said that this suffix was also used after the numeral words. Then he explained the reason for the loss of this function by the suffix *-lar*, with a changing social order and outlook of the community (Tekin, 1992, p. 87).

In turkology, excessive research has been conducted on the origin of the suffix +lAr, and various opinions have been expressed. Most linguists (Baskakov, Kononov, Poppe, Serebrennikov, Ramsted, Zeynalov, Jalilov and others) have said that the suffix *-lar* is formed from the combination of the suffix *-la* and the element *-r* in terms of diachrony (Kipchak, 2000, p. 177-179). Serebrennikov considers that although there are different interpretations of the theory that the plural suffix *-lar* consists of two parts, in any case, this theory is closer to the truth (Serebrennikov, 1970, p. 51). Firidun Jalilov showed that in Prototurkic the suffix *-lar* is formed from the combination of the morphemes *-la* and *-ar*, which denote a plurality. “So, the fusion of *-la + ar > -laar > -lar* still were in Prototurkic. However, the morphemes *-la* and *-ar* were used in parallel with the suffix *-lar* for some time, and the traces of these morphemes remained in the Azerbaijani language” (Jalilov, 1988, p. 197). Jalilov rightly points out that some linguists (D. Sinop, P. Aalto) are mistaken in showing that the suffix *-lar* is a derivation (Jalilov, 1988, p. 196-197).

Except for the suffix *-lar*, *-ler*, *-z*, *-t*, *-an*, *-gun*, *-k*, *-gil* and other morphological features have been developed in old Turkic written sources as a means of expressing the quantitative category. In the language of the Orkhon-Yenisey monuments, these forms, and elements, which are “unproductive” (Malov, 1951, p. 50-51), were completely petrified in the Middle Ages as part of certain words and morphemes. Zeynep Korkmaz also explains that even though the plural suffixes *+ t*, *+ an / + en*, *+ s* and *+ z* are active in Mongolian, the reason why they are rarely seen and lost in Old Turkic is because of change of the function and category of these suffixes in Turkic after the 10th century (Korkmaz, 1988: p. 49-50). Tofiq Hajiyev believes that “every grammatical suffix does not disappear without a trace and does not disappear once and for all. In the process of gradual emergence, some roots begin to petrify in morphemes” (Hajiyev, 1977, p. 158). It is possible that “these elements existed at a time when the suffix *lar*, *-ler* were less common and less developed, and served to create a plural tense” (Kotvich, 1962, p. 336). However, in the later stages of language development, “from time to time it is stabilized, turning into petrified language fact and assuming the main user function of the quantitative category” (Abdullayeva, 2019, p. 19) the suffix *-lar*, *-ler* caused constant intensity.

We did not see the need to analyze these morphemes as a means of using the quantitative category, which were fossilized during the study of the Azerbaijan literary works of the 15th century, representing the Middle Ages. Let us refer only to one or two facts that we have only briefly encountered: *eren* “brave” and *oğlan* “children, sons” occur in the ancient -an morpheme, which creates the semantics of the plurality. For example:

Eren izin izler isen, yüzi nedir gözler isen (Musayeva, 2012, p. 920), *Hebibi sevdiği candan şu dinün nuru oğlandır* (Hebibi, 1980, p. 40), *Pirü cevan, emredü oğlan deme* (Musayeva, 2003, p. 346).

Sometimes, words such as *er-en*, *oğl-an*, *ört-en*, formed with the suffix -an, -en, can be combined again by adopting the suffix -lar /-ler” (Sertkaya, 1989, p. 335). The same form can be observed in the 15th century Azerbaijani literary language:

Erenlerin ebasini mehebbetden geyen gelsün (Musayeva, 2012, p. 859), *Erenler seteri, reyhani übbad* (Musayeva, 2003, p. 220), *Duydu bir övret naghah bu sözleri, Dedi oğlanları, eşitdi özleri* (Tebrizi, 2004, p. 17).

Accepting the suffix -an as a sign of an ancient plural, Sherbak showed that it was used in East Turkistan texts in only two or three words (Sherbak, 92). According to Firidun Jalilov, found in the toponyms and ethnonyms (*Alban//alban//alpan, Aran//aran, Turan//turan, türkan, kuman//kuban and so on*) the suffix -an is formed based on plurality and as these onomastic units were words of pure Turkic origin the suffix -an as a quantity identifier was an isoglas of areal character in ancient Central Asia (Jalilov, 1988, p. 192-193).

Syntactic Aspect of Quantitative Category

In language, the quantity concept and plurality can also occur syntactically. Farhad Zeynalov shows two ways of syntactically creating the quantity concept in modern Turkic languages “with the help and participation of definite and indefinite quantities, in pairs and repetition of words” (Zeynalov, 1974, p. 72-73). Commenting on the quantity notion formed by the repetition of words, Nasirov said that these repetitions did not mean the plurality alone. These repetitive word groups are formed by the repetition of two words (*qazan-tabaq, ata-baba, ata-ana*) and using in a repetitive way (*adam-madam, at-pat, etik-metik*) in front of the word bringing b, m, p, and other consonants and expressing plurality. He emphasized his thoughts by examples (Nasirov, 1961, p. 13).

Applied in old Turkic written texts, this method is widely used in all Turkic languages and dialects. We observe the same picture in the Azerbaijan literary language of the 15th century:

Göz dikenini içre qat-qat nola ger bağlansa yaş (Pashali, 2011, p. 319), *Nece uzun-uzun efkar edersen* (Musabeyli, 2012, p. 1049), *Dilerem anı ola pare-pare* (Musabeyli, 2010, p. 197), *Barı tur bir var, oturma gez ev-ev* (Musayeva, 2003, p. 293), *Axırı çok-çok belaye düşdi ol* (Tebrizi, 2004, p. 55) and so on.

As can be seen from the above examples, the use and repetition of words in a language has the function of reinforcing the meaning of a sentence, expressing continuity, and showing the multiplicity of concepts or actions. For example, when we say “*ev-ev gez*” (go from house to house) in the example, we mean that not only two houses have been visited, but also many houses for a certain reason. Or, when it is said, “*Çok-çok belaye düştü*” (he has befallen to many disasters) the repetition of the word “many” means not only the multiplicity of actions, but also the enhancement of the power of meaning. When such words are used together, they both express the plurality of the lexical quantity within them, and they reinforce the plurality by syntactically repeating it.

CONCLUSION

The quantity concept is encountered in the human mind as an abstract category of cognition with some suffixes, words, and word groups. Although language systems are different, humans and the world in which they live have common features and similarities in terms of creation. Although the common features of human creation, such as classifying concepts, counting the beings they possess, and owning things, differ from one language to another, they have given rise to number systems, the concept of ownership, and the concepts of singularity and plurality.

When comparing the language of old Turkic written monuments with the language of modern Turkic languages, it becomes clear that the number of morphemes in the language of monuments is greater than in modern Turkic languages, i.e. in the later stages of the language's development, some of these suffixes (-*an*, -*t*, -*z*) lost their function, and a small number of them remained petrified in some words (*eren*, *oğlan*) until they reached their modern state. The lack of suffixes expressing quantity in modern Turkic languages, as well as the absence of the binary form of the quantitative category are characterized by the "singular-plural" correlation.

In general, we can talk more about the quantity concept, we can give more examples. However, some issues that are not mentioned, analyzed, or evaluated may be left out of the need to complete the research in a certain place. This study will be of interest in the study of turkology and the grammatical structure of Turkic-speaking sources.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abdullayeva, G. (2019). *XVII. asr Azərbaycan edebi dilinin grammatik norma demokratizmi*, [Democracy of grammatical norm of the Azerbaijani literary language of the XVII century]. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Aslanov, A. (1985). *Müasir Azərbaycan dilinde grammatik kategoriyalar (Kemiyyət və inkarlık kategoriyaları)*, [Grammatical categories in modern Azerbaijani language (Quantity and negative categories)] Bakı: Maarif.
- Buran, A. (1999). *Türkçede kelimelerin ekleşmesi ve eklerin kökeni*, [Addition of words and the origin of suffixes in Turkish]. 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı, Ankara: Türk Dil kurumu Yayınları.
- Celilov, F. (1988). *Azərbaycan dilinin morfonologiyası*. [Morphonology of the Azerbaijani language]. Bakü: Maarif Neşriyyatı.
- Çeçeybayeva, N. (1974). *İmya Çislitelnoe v Kirgizskom yazıke*. [Numerals in the Kyrgyz language]. Frunze: AKD.
- Dmitriyev, N. (1956). *Kategoriya çisla*. [Category number]. Moskova: Nauk.
- Emre, A. (1940). *Türkçe'de çoğul belgisi -ler'in etimolojisi üzerine bir araştırma*. [Study on the etymology of pluraller in Turkish]. *Türk Dil Kurumu, Belleten II/5-6*.
- Eyvazova, R. (1999). *Orta asr edebi dil elagelerinin kişveri eserlerinde tezahürü* (Lingvistik tehlil). [Manifestation of medieval literary language relations in kishvari's works (Linguistic analysis)]. Bakü: Elm.
- Gabain, A.V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. [Old Turkish grammar]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Grönbech, K. (1995). *Türkçenin yapısı*. [Structure of Turkish]. (Akalın Mehmet, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıyev, T. (1977). *XX Asrın evvelerinde azərbaycan edebi dili tarihi*. [History of Azerbaijan literary language in the early twentieth century]. Bakı: Elm.
- Hebibi. (1980). *Şeirleri*. [Poems]. Bakü: Yazıçı.
- Hüseynzade, Ç. (2006). *Azərbaycan Türkçesinde teklik çokluk kategorisi üzerine*. [On the single plurality category in Azerbaijani]. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi sayı: 38; 93-102*.
- İlhan, N. (2009). *Türk dilinde çokluk*. [Plurality in Turkish]. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Kâşgarlı, M. (2018). *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Cilt IV. [Divani Lûgat-it-Türk (Index)]. (Besim Atalay, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıpçak, M. (2000). *Kemiyyət anlayışının dilde ifadesi (Tarixi-tipoloji tədqiqat)*. [Expression of the concept of quantity in language (Historical-typological research)]. Bakü: Elm.
- Kişveri. (1984). *Eserleri*. [Works]. Bakı: Yazıçı.
- Kişveri. (2010). *Türk divanı*. [Turkish divan]. Bakı: Nurlan.
- Kitabi-Dede Qorgud*, (1988). [Kitabi-Dada Korkut]. (Tertib edenler: F.Zeynalov, S.Elizade). Bakı: Yazıçı.
- Kononov, A. (1956). *Grammatika sovremennogo Tureçkovo literaturnogo yazıka*. [Grammar of modern Turkish literary language]. Moskovo: Nauk.
- Korkmaz, Z. (1988). *Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan unsurlar ve Moğolcanın Türk dili araştırmalarındaki yeri*. [Common elements between Turkish and Mongolian and the place of mongolian in Turkish language studies]. Ankara: TDAY-B.
- Kotviç, B. (1962). *İssledovanie po Altayskim yazıkam*. [Research in Altaic languages]. Moskova: Nauk.
- Kuznetsov, P.İ. (1995). *Türkiye Türkçesinin morfoetimolojisine dair*. [On the morphoethymology of Turkish]. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.

- Malov, S. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. [Monuments of old Turkic writing]. Moskovo: Nauk.
- Musabeyli, A. (2010). *Türkiyede yaranan Azərbaycan edebiyatı ve Xelilinin "Fırqetname"si*. [Azerbaijani literature in Turkey and Khalili's "Fırqetname"]. Bakü: Nurlan.
- Musabeyli, A. (2012). *Şeyx İbrahim Berdei ve Türk divanı*. [Sheikh Ibrahim Bardai and the Turkish divan]. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Nasirov, D. (1961). *Karakalpak tilinde köplik kategorisi (İlmi grammatika boyınşa materiallar)*, [Plural category in the Karakalpak language (Materials on scientific grammar)]. Nukus: Tuls.
- Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri*. [Gagauz Turkish grammar]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paşalı, A. (2011). *Efsheddin Hidayet ve "Divan"ı, (Tekstoloji-filoloji tedqiqat ve metn)*. [Afsahaddin Hidayat and "Divan" (Textual-philological research and text)]. Bakü: Nurlan.
- Poppe, N. (2008). *Altay dillerinde çokluk ekleri. (Caner Kerimoğlu, çev.)*. [Plural suffixes in Altaic languages" Trans]. *Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2*.
- Ramsed, G. (1957). *Vvdenie v Altayskoe yazıkoznanie*. [Introduction to Altai linguistics morphology]. Moskova: Nauk.
- Serebrennikov, B. (1970). *O Nekotorih çastnih detalyah proçessa obrazovanniya affiksa mnojestvennogo çisla -lar v Tyurkskih yazıkah*. [On some private details in the process of forming the affix of the plurallar in Turkic Languages]. *Sovyetskaya Tyrukologiya Dergisi № 1*.
- Serebrennikov, B., Hacıyeva N. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri*. [Comparative historical grammar of Turkish writing languages]. (Tevfik Hacıyev ve Mustafa Öner, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. (1989). *"-an/-en ekli yeni şekiller ve örnekleri üzerine"*. [On new figures and patterns with -an / -en"]. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
- Şerbak, A. (1989). *Türkçe morfoloji tarihi inceleme meselesine dair*. [On Turkish morphological historical studies]. Ankara: TDAY- Belleten.
- Tebrizi, H. (2004). *Yusif ve Züleyxa (Elmi-tenqidi metni ve transfoneliterasiyası)*. [Yusif and Zuleykha (scientific-critical text and transphoneliteration)]. Bakü: Nurlan.
- Tekin, Ş. (1992). *Eski Türkçe, Türk dünyası el kitabı*. [Old Turkish, Turkish world handbook]. Ankara: Dil-Kültür-Sanat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Tenishev, E. (1976). *Story Salarского yazıka*. [Story of the Salar language]. Moskova: Nauka.
- Zeynalov, F. (1974). *Türk Dillerinde müqayiseli qrammatika*. [Comparative grammar of Turkic Languages]. Bakü: ADU.

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI ÜLKELERİNİN SALGIN SÜRECİNDE EĞİTİMDE YAŞADIKLARI SORUNLAR VE ANA DİLİ EĞİTİMİNE YANSIMALARI

THE PROBLEMS ENCOUNTERED DURING THE PANDEMIC PERIOD IN EDUCATION IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES AND ITS REFLECTIONS ON NATIVE LANGUAGE EDUCATION

Bekir DİREKÇİ *

Bilal ŞİMŞEK **

Serdar AKBULUT ***

Öz

COVID-19 salgını nedeniyle toplumsal yaşamda sorunlar ortaya çıkmış, ülkeler çeşitli önlemler almak durumunda kalmıştır. Alınan önlemlerin bir kısmı ise eğitim alanında olmuştur. Söz konusu süreçte dünya genelinde uzaktan/çevrim içi eğitim gündeme gelmiş ve birçok ülkenin uzaktan/çevrim içi eğitime geçiş yaptığı görülmüştür. Bu süreç, Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkelerde de benzer şekilde gelişmiştir. Öncelikle televizyon ve radyo kanalları gibi araçlar kullanılarak uzaktan başlatılan eğitim, ülkelerde geliştirilen dijital platformlarla desteklenmiş ardından farklı uygulamalar aracılığıyla çevrim içi eğitim seçeneği oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca öğretmen ve öğrencilere dijital araç dağıtımı yapılmış ve öğretmenlerin dijital ortamda ders anlatabilme becerilerini geliştirmeye yönelik kurslar verilmiştir. Yapılan araştırmalar ve yayımlanan raporlar incelendiğinde; Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkelerde, fizikî ve teknolojik altyapının eksikliği, öğretmen-öğrenci ve velilerin uzaktan/çevrim içi eğitime yeterince hazırlıklı olmadığı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin verimli kullanılmadığı, derslere katılım oranlarının düşmesi, ders sürelerinin yetersizliği, dijital içerik eksikliği, geri bildirim sağlanamaması, ölçme ve değerlendirmenin sağlıklı yapılamaması ve motivasyon kaybı gibi sorunların yaşandığı tespit edilmiştir.

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi,
bdirekci@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-6951-8567
Antalya / TÜRKİYE

** Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi,
bilalonursimek@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-2738-4898
Antalya / TÜRKİYE *

*** Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar
Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
akbulutserdar@yandex.com,
ORCID: 0000-0002-5809-1481
Manisa / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Türk Devletleri Teşkilatı, COVID-19,
uzaktan eğitim, çevrim içi eğitim, ana dili
eğitimi

Keywords

Organization of Turkic States, COVID-
19, distance education, online education,
native language education,

Abstract

The Covid-19 epidemic caused problems in social life, and as a result, countries had to take various precautions. Some of the precautions taken have been in the field of education. In this process, it has been observed that many countries around the world have switched to distance/online education. This process has developed similarly in the member states of the Organization of Turkic States. First, distance education initiated using tools such as television and radio channels was supported by digital platforms developed in countries, and then an attempt was made to create an online education option through different applications. In addition, technological tools were distributed to teachers and students, and courses were given to improve teachers' ability to

Başvuru/Submitted: 10/01/2022

Kabul/Accepted: 15/09/2022

teach in a digital environment. When the research and published reports are examined; in the member countries of the Organization of Turkic States, it has been observed that the lack of physical and technological infrastructure, teachers, students, and parents are not sufficiently ready for distance/ online education. In addition, it has been determined that information and communication technologies cannot be used efficiently, that there are problems such as falling attendance rates, insufficient course times, lack of digital content, inability to provide feedback, problems in ensuring the reliability of measurement and evaluation and loss of motivation.

GİRİŞ

Toplumsal değişim ve dönüşümler her zaman düz bir çizgide ilerlemez. Bu değişimi tetikleyen farklı etmenler beklenmedik zamanlarda kendini gösterebilir. Son 50 yıl içerisinde kamu ve birey odaklı dijitalleşme ve çağın gereklerine uygun teknolojik donanımları edinme, neredeyse zorunlu bir ihtiyaç hâlini almıştır. Devletler dijital altyapıya büyük yatırımlar yaparken bireyler de bu yeniliklere uyum sağlamak için kendilerini geliştirme çabası içine girmişlerdir (Aldemir & Avşar, 2020). Dijital dönüşüm süreci belirli bir hızda ve zamana yayılarak ilerlerken bireyleri, toplumları ve devletleri etkileyecek bir sağlık krizi, 12 Aralık 2019'da Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan kentinde tespit edilmiştir (Euronews, 2020). 7 Ocak'ta Dünya Sağlık Örgütü artan vakaların yeni tip bir koronavirüs olduğunu duyurmuştur. Bu dönemde vakalar tüm dünyada görülmeye başlanmış ve Dünya Sağlık Örgütü, 11 Mart'ta koronavirüsü küresel salgın (pandemi) olarak ilan etmiştir (World Health Organization, 2020a).

Salgın nedeniyle alınan önlemler sonucunda toplumsal yaşamda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu süreçte dünyada eğitimin çevrim içi ya da uzaktan yapılması, kamu hizmetlerinin çevrim içi ortamlarda yürütülmesi, birçok özel şirketin yeni iş modellerine geçmek durumunda kalması söz konusu değişikliklere örnek olarak verilebilir. Salgın yayıldıkça ülkeler daha sert tedbirler almak zorunda kalmış ve farklı kısıtlamalar uygulanmıştır. Bu önlemler sonucunda yeni iş konsepti ve yeni bir eğitim konsepti ortaya çıkmış gerek bürokratlar ve işverenler gerek vatandaşlar, dijital yeteneklere sahip olmanın ne kadar önemli olduğunun farkına varmıştır (Aldemir & Avşar, 2020). Salgın sürecinde toplumsal yaşam ve çeşitli organizasyonların faaliyet biçiminde yaşanan sorunların sebebi olarak dijital dönüşümün hızlı yapılamaması ve bireylerin gerekli becerilere sahip olmaması görülebilir.

Toplum yaşamının ve devlet organizasyonunun önemli bir boyutu olan eğitim, salgın döneminden önemli ölçüde etkilenmiştir. COVID-19'un küresel salgın olarak ilan edilmesiyle birlikte hükümetler salgının yayılımını yavaşlatmak için okulların kapanması ve eğitimin uzaktan veya çevrim içi devam etmesi yönünde kararlar almıştır (Daniel, 2020). Uzaktan veya çevrim içi öğrenme yeni bir kavram ya da yeni bir uygulama değildir (Schneider & Konsey, 2021) ancak geleneksel eğitimin yaygın olarak devam ettiği ve gerekli hazırlıkların yapılamadığı bir ortamda uzaktan/çevrim içi eğitime geçilmesi, beraberinde birçok sorun getirmiştir. Söz konusu acil durum eğitimi gerektiren durumlarda sorunların daha az hissedilmesi ve sürecin başarıyla yönetilmesi için;

- Sistemsel hazırlıkların yapılması,
- Farklı düzey ve koşullardaki öğrencilerin ihtiyaçlarının belirlenmesi,
- Öğrencilere ve velilere güven verilmesi,
- Uzaktan öğrenmeye yönelik basit yaklaşımların benimsenmesi,

(Daniel, 2020) faydalı olacaktır.

Bu kapsamda öğretim programları, ders materyalleri, fiziksel ve dijital altyapının sağlanması, öğretmenlerin ve öğrencilerin dijital yetkinliklerinin ve dijital ortama taşınan eğitime ulaşılabilirliğin artırılması önem arz etmektedir. Dünya genelinde

eğitim sisteminin dönüşümü için her ülkenin mevcut eğitim sürecini etkileyecek ekonomik, teknolojik ve akademik başarı gibi boyutların analizi yapılarak zayıf ve güçlü yönlerin belirlenmesi ve bir yol haritası belirlenmesi gerekli görülmektedir.

Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinde Salgın Döneminde Eğitim

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi); Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 3 Ekim 2009 tarihinde Nahcivan Anlaşması'yla kurulan, Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı iş birliğini teşvik etmeyi ve desteklemeyi amaçlayan bir kuruluştur (Mert, 2015). Türk Keneşi, 1992 yılında toplanmaya başlayan, "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" ile ortaya çıkmış irade ve siyasi gerekliliğin bir sonucu olarak kurulmuştur. Türk Keneşi, ekonomik, siyasi, kültür, eğitim ve bilim başta olmak üzere pek çok alanda iş birliğini artırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda farklı ülkelerle de iş birliğini artırmak için üye ve gözlemci ülkeler konseye dâhil olabilmektedir. Temel amacı Türk devletleri arasında iş birliğini artırmak olan konseye, 30 Nisan 2018 tarihinde Özbekistan da üye olarak katılmıştır. 12 Kasım 2021 tarihinde ise İstanbul'da düzenlenen Türk Konseyi 8. Zirvesi'nde alınan kararla "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak isim değişikliğine gidilmiştir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Türk Devletleri Teşkilatı'nda 5 üye ülke (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye) ve 2 gözlemci ülke (Macaristan, Türkmenistan) bulunmaktadır.

COVID-19 salgını döneminde yeni bir boyut kazanan eğitim sürecine hazırlık ve eğitimin kesintisiz devam etmesi için alınacak önlemlerin gerçekleştirilmesine yönelik fiziki ve teknik altyapının yeterliği büyük öneme sahiptir. Bunun yanında öğretim hedeflerinin mevcut koşullara uygun olarak yeniden belirlenmesi, eğitim/öğretimin devamlılığının sağlanması ve salgın sonrası döneme hazırlıkların yapılması gerekmektedir. Tüm bu başlıklar ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişliği ile ilişkili olduğundan her ülkede farklı gündem maddeleri oluşturabilir. Söz konusu durumda, ülkelerin iş birliği içerisinde olmaları ve ortak sorunlara birlikte çözüm üretmeleri yararlı olacaktır. Bu noktada ortak tarih, dil ve kültürel bağları ile Türk devletleri arasında iş birliğini artırmayı amaçlayan Türk Devletleri Teşkilatı ya da eski adıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi üye ülkelerin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim konularında birlikte hareket etmeleri için önemli bir fırsattır. Nitekim teşkilatın kuruluş amaçları arasında eğitim de önemli bir başlık olarak sunulmuştur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Bu çalışmada COVID-19 salgınının Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerde yürütülen uzaktan/çevrim içi eğitim sürecine etkilerini ve bu sürecin ana dili eğitimine yansımalarını incelemek amaçlanmıştır.

COVID-19 salgını nedeniyle alınan önlemler: Dünya Sağlık örgütü tarafından COVID-19'un küresel salgın ilan edilmesiyle birlikte birçok ülkede eğitime ara verilmiş ve uzaktan/çevrim içi eğitime geçilmiştir (The Organisation for Economic Co-operation and Development, 2020). Benzer önlemler salgının yayılmasını önlemek ve öğrencileri/öğretmenleri korumak amacıyla Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerde de alınmıştır. Salgın döneminde öncelikli olarak okulların kapatılması ve uzaktan eğitime geçiş sürecine yönelik kararlar alınmıştır. Bu kararlar incelendiğinde; Türkiye'de 16 Mart 2020 tarihinde eğitime okullar ve üniversitelerde iki haftalık ara

verilerek kısıtlamaların başlatıldığı daha sonra ise bu süre uzatılarak uzaktan eğitime geçildiği görülmektedir (Eken, Tosun & Tuzcu Eken, 2020). Dönemsel olarak 8 ve 12. sınıflar ile köy okullarının genel olarak açık tutulmasına yönelik uygulamalar denense de salgın nedeniyle aktif vaka sayısının artması eğitimin uzaktan/çevrim içi olarak sürdürülmesine yol açmıştır. Azerbaycan'da ise 3 Mart 2020 tarihinde salgın nedeniyle eğitime ilk ara verilmiş daha sonra alınan kararlarla eğitim-öğretim dönemi uzaktan/çevrim içi sürdürülmüş, 2020-21 öğretim yılı hibrit (uzaktan ve yüz yüze eğitimin birlikte uygulanması) eğitimle ve sınırlı katılımlı yüz yüze eğitim şeklinde yapılmıştır (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2021). Kazakistan'da ise uzaktan eğitime aşamalı olarak 16 Mart 2020'de üniversite ve kolejlerde, 6 Nisan 2020'de ise diğer eğitim kademelerinde geçilmiştir. Kırgızistan'da 23 Mart 2020 tarihinde uzaktan eğitim kararı alınmıştır (Çimen, 2020). Kırgızistan'da 11 Kasım 2020 tarihinde başlayan ikinci yarıyılı birlikte yüz yüze eğitime geçme kararı, salgının seyrine göre bölgesel olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (WHO, 2020b). Özbekistan'da ilk olarak 15 Mart'ta okullar önlem amaçlı kapatılırken 18 Mart 2020'den itibaren tüm eğitim kurumlarının başlangıçta üç hafta süreyle kapatıldığı ve ardından akademik yılın sonuna kadar (25 Mayıs 2020) kapatıldığı duyurulmuştur (United Nations International Children's Emergency Fund, 2020).

Tablo 1. *Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinde Okulların Kapalı Kalma Süresi*

Ülke	Okulların kapalı kalma süresi
Azerbaycan	48 hafta
Kazakistan	43 hafta
Kırgızistan	27 Hafta
Özbekistan	12 hafta
Türkiye	49 hafta

(United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2021a)

Tabloya bakıldığında Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'de okulların 41 hafta üzerinde kapalı kaldığı görülmektedir. Söz konusu süre ile bu ülkeler UNESCO tarafından dünyada okulları en uzun süre kapalı tutan ülkeler listesine alınmıştır. Okulların en az kapalı tutulduğu Özbekistan'da hâlâ kısmî olarak okullar kapalı iken Eylül 2021 itibariyle Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'de tamamen yüz yüze eğitime geçilmiştir (UNESCO, 2021a).

COVID-19 salgını sürecinde uzaktan eğitimi etkileyen unsurlar: Salgının önlenmesi amacıyla alınan önlemler kapsamında okulların kapalı kalma süresi uzayınca dünyadaki bütün ülkelerde eğitime yönelik farklı arayışlar ve uygulamalar başlamıştır. Bunlardan en yaygın olanı çevrim içi ya da uzaktan eğitim uygulamaları üzerinden eğitimin sürdürülmesi olmuştur. Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelerinde de benzer şekilde uzaktan eğitime geçilmiş ayrıca çevrim içi dersler de yürütülmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde geliştirilen bir çevrim içi ve uzaktan eğitim platformu olan EBA (Eğitim Bilişim Ağı) üzerinden ilk ve orta kademedeki eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu platformda öğrencilere canlı video dersler, ders kayıtları, ders kitapları ve ek materyaller sunulmuştur (Aydın,

2020; Millî Eğitim Bakanlığı, 2020a; Eğitim Bilişim Ağı, 2021). Bunun yanında devlet televizyonu TRT ile MEB ortaklığı sonucunda uzaktan eğitim için 3 ayrı kanal açılmış ve dersler bu kanallar üzerinden çevrim içi eğitime katılmayan öğrencilere sunulmuştur (MEB, 2020b). Ayrıca GSM operatörleri üzerinden uzaktan eğitimde kullanılması amacıyla ücretsiz internet hizmeti de sağlanmıştır (MEB, 2020c). Özbekistan'da da çevrim içi eğitime katılmayan öğrenciler için ulusal televizyondan dersler yayınlanmış ayrıca YouTube ve Mover.uz gibi video paylaşım sitelerinden de faydalanılmıştır. Özbekistan Eğitim Bakanlığı tarafından geliştirilen Kundalik eğitim platformu da çevrim içi ve uzaktan eğitimde kullanılmıştır (Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan, 2021). Kırgızistan'da Eğitim ve Bilim Bakanlığı bir çevrim içi öğrenme ve uzaktan eğitim platformu geliştirmiş ve salgın döneminde eğitim faaliyetlerini oku.edu.gov.kg üzerinden yürütmüştür. Bu platformda benzerleri gibi video dersler, öğretim materyalleri, kitaplar, eğitici oyunlar ve testler içerirken bu platforma erişim için öğrenci ve öğretmenlere ücretsiz internet sağlanmaya çalışılmıştır (Ministry of Education and Science, 2021). Teşkilatın tüm ülkelerinde çevrim içi eğitim platformları geliştirildiği gibi Kazakistan'da (Kundelik, Online Mektep) ve Azerbaycan'da da (Virtual Mekteb) benzer şekilde platformlar geliştirilmiş ve internete erişimi olmayan öğrencilere yönelik televizyon yayınları aracılığıyla dersler verilmiştir (UNESCO, 2021b).

Uzaktan/çevrim içi eğitime yönelik altyapı: Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkelerinde uzaktan/çevrim içi eğitim süreçlerine bakıldığında çevrim içi eğitim platformları ile canlı ya da kayıtlı video dersler ve materyal destekleri sunulduğu, bunların televizyon yayınlarıyla da internet erişimi olmayan kesimlere ulaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle çevrim içi ve uzaktan eğitimde teknolojik altyapının ve gerekli ekipman altyapısının öğretmen ve öğrencilere yeterince sunulması gereklidir. Bu noktada ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi (Eken, Tosun, & Tuzcu Eken, 2020; Erturgut, 2010; Kurttaş, 2021; The World Bank, 2020), internet erişim hızları (Sarı & Nayır, 2020; Sezgin & Fırat, 2020; Solidjonov, 2021; Todd, 2020), internete bağlanabilen cihaza sahip olma (Akyürek, 2020; Şahbaz, 2020) gibi parametreler uzaktan/çevrim içi eğitime etki etmektedir.

Tablo 2. *Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinin Kişi Başına Düşen GSYİH Verileri*

Ülke	GSYİH (USD)	Referans Dönem
Azerbaycan	5593	2020-12
Kazakistan	11075	2020-12
Kırgızistan	1000	2020-12
Özbekistan	2457	2020-12
Türkiye	15226	2020-12

(Trading Economics, 2020)

Üye ülkelerinin kişi başına düşen GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) verileri incelendiğinde en yüksek düzeyde olan Türkiye'nin dünya sıralamasında 50. sırada olması gelişmiş ülke vatandaşlarına kıyasla Türk Devletleri Teşkilatı üyesi ülkelerin vatandaşlarının teknolojik aygıtlara ve internet alt yapısına erişiminde sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu duruma çözüm üretmek için üye ülkelerde kamu ve

sivil toplum kuruluşlarının yardımlarıyla bu dönemde öğrencilere tablet ve bilgisayar dağıtımı yapılmış ve söz konusu eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır (Bokayev, Torebekova, Abdykalikova & Davletbayeva, 2021; Huseinova, 2020; Khusanov, Khusanova & Khusanova, 2020)

Tablo 3. *Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinin Ortalama İnternet Hızı Verileri*

Ülke	Mobil		Sabit	
	Hız (mbps)	Sıra	Hız (mbps)	Sıra
Azerbaycan	39.25	62	25.36	124
Kazakistan	31.81	83	61.05	70
Kırgızistan	24.95	101	47.91	85
Özbekistan	18.92	122	40.64	94
Türkiye	47.43	53	40.58	95
Dünya Ortalaması	56.74		110.24	

(Speedtest, 2021)

Çevrim içi ve uzaktan eğitime erişimde diğer önemli bir unsur olan internet hızı verileri incelendiğinde Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerin hem mobil hem de sabit geniş bant internet hızlarında dünya ortalamalarının altında olduğu görülmektedir. Bu konuda dünya ortalamalarının üzerine çıkabilecek seviyede alt yapı kurmak için çalışmalar yapmak uzaktan ve çevrim içi eğitimin erişilebilirliğini arttıracaktır.

Uzaktan/çevrim içi eğitim, yüz yüze eğitimden farklı olarak verilere ulaşma ve bilgiyi işleme süreçlerindeki farklılıklardan dolayı teknolojik imkânlarla daha çok bağlıdır (Şahin & Tekdal, 2005). Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin GSYİH ve internet hızı verileri salgın döneminde uzaktan ve çevrim içi eğitim için yeterli fiziksel ve teknik altyapıya sahip olmadığını göstermektedir. Buna ek olarak eğitimde mevcut akademik başarı durumunun analizi de eğitimde yapılacak planlamalara önemli bir veri sunabilir.

Tablo 4. *Türk Devletleri Teşkilatı Ülkelerinin Eğitimde Başarı Düzeyleri*

Ülke	GSYİH (USD)	Referans Dönem
Azerbaycan	5593	2020-12
Kazakistan	11075	2020-12
Kırgızistan	1000	2020-12
Özbekistan	2457	2020-12
Türkiye	15226	2020-12

(OECD, 2018; World Population Review, 2021)

Ülkelerin eğitimde gelişmişlik düzeylerini belirleyen farklı uluslararası endekslerin yayımladığı veriler incelendiğinde, Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin endekslerde yer alan ülkelerin ortalamalarına göre daha düşük seviyede başarı puanı elde ettiği görülmektedir. Bu durum COVID-19 öncesi dönemde yapılmış PISA 2018 verilerinde de kendini göstermektedir. Hem PISA hem de WPR'de Özbekistan değerlendirilmemiştir. Ancak genel olarak üye ülkelerin birbirine yakın puanlar elde ettiği görülebilir.

Salgın döneminde ortaya çıkan zorluklar yalnızca belirli ülkeleri etkilememiştir. Dünya genelinde devlet kurumları, eğitimde sürekliliği sağlamak ve uzaktan/çevrim içi eğitim şartları oluşturabilmek amacıyla uluslararası kuruluşlar, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları ile iş birliği yapmaktadır. Ancak şu anda, yapılan eğitimin ve uygulanan eğitim politikalarının eğitimin kalitesine ve herkes tarafından ulaşılabilirliğine ya da fırsat eşitliğine ne gibi etkileri olduğu tam olarak bilinmemektedir (UNESCO, 2020). Bu kapsamda Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde eğitimi etkileyen fiziksel ve teknik sorunları çözmeye ve akademik başarıyı artırmaya yönelik yeni planlamalar ve uygulamalar hayata geçirilebilir. Ayrıca çevrim içi/uzaktan öğrenme sürecini etkileyen bu koşullar iş birliği içerisinde geliştirilebilir.

Salgın Döneminde Yürütülen Uzaktan/Çevrim içi Eğitim Sürecinde Paydaşların Durumu

Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yürütülen uzaktan/çevrim içi eğitim uygulamalarına yönelik farklı bağlamlarda çeşitli araştırmalar yürütülmüştür. Bu araştırmalarda eğitim-öğretim sürecinin paydaşlarına yönelik çıktılar mevcuttur. En çok üzerinde durulan paydaşlardan biri ise öğretmenlerdir. Yapılan araştırmalarda öğretmenlerin genelinin uzaktan/çevrim içi eğitime hazırlıklı olmadığı dikkat çekmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin hepsi için geçerli olan bu durum ülke öğretmenleri ve araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur (Doghonadze, Halawachy, Knodel & Adedoyin, 2020; Salakhova vd., 2020; Aijan & Sharma, 2021; Aydın & Erol, 2021; Bokayev vd., 2021). Nitekim söz konusu ülkelerde görev yapan bazı öğretmenler uzaktan/çevrim içi eğitim sürecinde önemli problemler yaşadıklarını ve geleneksel eğitimi tercih ettiklerini vurgulamışlardır. Bunun sebepleri arasında öğretmenlerin bilgisayar ve internet gibi temel araçları temin etmekte sıkıntılar yaşaması (Aijan & Sharma, 2021; Durrani, Helmer, Polat & Qanay, 2021; Tanrukulu, 2021; Zoirjon Ogli, 2021), bilgi ve iletişim teknolojilerini verimli kullanacak becerilere yeterince sahip olmaması (Karimova & Garibli, 2019; Aydın & Erol, 2021; Metin,

Gürbey & Çevik, 2021; Salakhova, Shamsitdinova & Shakhakimova, 2020; Bokayev vd., 2021; Durrani vd., 2021), motivasyonlarının düşmesi (Kovyazina, Boranbay & Beysembayev, 2020; aktaran Durrani vd., 2021; Tanrukulu 2021), iş yükünün artması (Metin vd., 2021; Yusupova 2021; Kovyazina vd., 2020; aktaran Durrani vd., 2021), fiziksel ve zihinsel olarak sağlıklarının etkilenmesi (Kovyazina vd., 2020; aktaran Durrani vd., 2021) ve stres (Doghonadze vd., 2020) gibi etmenler gösterilmiştir.

Yürütülen eğitimin amaçları ele alındığında en çok sorun yaşayan paydaşın öğrenciler olduğu belirtilebilir. Öğrencilerin yaşadığı en temel problem ise bazı öğrencilerin yeterli teknolojik alt yapıya sahip olmamasıdır. Nitekim Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde, Azerbaycan'da bazı öğrencilerin gerekli teknolojik cihazlara ve internet alt yapısına sahip olmadığı görülmektedir (Doghonadze vd., 2020). Kazakistan'da ise bir araştırmaya katılan Kazakistanlı öğrenciler arasında uzaktan/çevrim içi öğrenme sırasında en aktif kullanılan teknolojik cihazın %45,91'lik oranla akıllı telefon olduğu bunu %31,99'luk oranla TV ve akıllı telefon cevabının izlediği tespit edilmiştir. Yalnızca dizüstü veya masaüstü bilgisayardan derse katılanların oranı ise %2,75'te kalmıştır. Bu oran oldukça düşüktür. Aynı araştırmanın katılımcılarının %34,4'ü ise internetinin yavaş olduğunu ve bu nedenle sorun yaşadığını ifade etmiştir (Bokayev vd., 2021). Bu sorun ise özellikle Kazakistan'ın kırsal bölgelerinde kendini göstermektedir (Kurmangaliyev, 2019; aktaran Durrani vd., 2021). Aijan ve Sharma'nın (2021) yapmış olduğu araştırmada, Kırgızistan'da bazı öğrencilerin gerekli teknolojik cihazlara erişemediği ve internete erişim problemi yaşadığı ortaya konulmuştur. Öğretmen ve öğrencilerin hepsinde bilgisayar olmadığı ve telefon kullanmak zorunda oldukları da tespit edilen diğer bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbekistan'da özellikle kırsal kesimlerde yaşayan bazı öğrencilerin internet erişimi olmadığı veya teknolojik araç eksikliği yaşadığı belirtilmiştir (Khusanov vd., 2020; Yusupova, 2021). İnternet alt yapısı zayıf olan öğrenciler Kundalık platformu yerine Telegram kullanmayı tercih etmiştir (Salakhova vd., 2020). Türkiye özelinde yapılan araştırmalarda da benzer problemlerin olduğu görülmektedir. Yapılan araştırmalarda internet bağlantısı, altyapı ve sistem gibi sorunlar yaşandığı gözler önüne serilmiştir (Aydın & Erol, 2021; Metin vd., 2021). Nitekim yapılan araştırmalar, ülkelerin gayri safi yurt içi hasılası ve internet hızları gibi verilerin bir yansıması olarak görülmektedir. Her ne kadar Türk Devletleri Teşkilatı ülkeleri bu sorunları çözme eğiliminde olsa da söz konusu problemler henüz çözüme kavuşmamış özellikle ülkelerin kırsal bölgelerinde problemler devam etmiştir. Dünya Bankasının 2020 yılında yayımlanmış olduğu veriler göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan'da kırsal bölgede yaşayan halkın genel nüfusa oranı %44, Kazakistan'da %42, Kırgızistan'da %63, Özbekistan'da %50, Türkiye'de ise %24 olduğu görülmektedir. Söz konusu bölgelerde yaşayan öğrencilerin eğitimden geri kalmaları ise önemli bir gündem maddesi olmalıdır.

Öğrenciler yalnızca teknolojik cihazlara erişim ve internet alt yapısı hususunda sorun yaşamamaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yapılan araştırmalarda, bazı öğrencilerin televizyon için hazırlanmış uzaktan eğitim içerikleri ile dersleri takip ettiği ve çevrim içi derslerde yeterli etkileşimi sağlayamadığı görülmektedir

(Salakhova vd., 2020). Öğrenmeyi olumsuz etkileyebilecek bu durumun sebepleri arasında öğrencilerin derslere katılmaması (Aydın & Erol, 2021; Fiş Erümit, 2021; Aijan & Sharma, 2021), ders süresinin kısaltılması (Durrani vd., 2021) ve öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanma becerilerinin yeterli olmaması (Aijan & Sharma, 2021; Doghonadze vd.,2020; Bakhisheva & Mukhtar, 2020) gösterilebilir. Ayrıca ifade edilen öğretmen yetersizlikleri ve alt yapı problemleri de etkileşimin önündeki engeller arasında sayılabilir. Uzaktan/çevrim içi eğitimi geleneksel eğitimden ayıran temel noktalardan biri öğrenme sorumluluğunun öğrenciye daha çok verilmesidir. Buna karşın yapılan araştırmalar bazı öğrencilerin bağımsız öğrenme becerilerinin düşük olduğunu göstermektedir (Bakhisheva & Mukhtar, 2020; Aijan & Sharma, 2021). Geleneksel eğitimle öğrenim gören öğrencilerin plansız ve hazırlıksız bir şekilde uzaktan/çevrim içi eğitime geçiş yapmış olduğu düşünüldüğünde bu durum normal karşılanabilir.

Uzaktan/çevrim içi eğitim sürecinin diğer bir paydaşı ise velilerdir. Salgın sürecinde eğitimin evde sürdürülmesi velilere önemli bir sorumluluk yüklemiştir. Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yapılan araştırmalarda da bu ifadeyi destekler nitelikte verilere ulaşılmıştır. Azerbaycan'da yapılan bir araştırmada uzaktan/çevrim içi eğitimde velilere büyük sorumluluklar düştüğü, velilerin çocuklarının anlayamadığı konuları anlatma noktasında sorumluluk aldığı ayrıca onları teşvik etmek durumunda oldukları ifade edilmiştir (Ahmadova, 2020). Kazakistanlı velilerin önemli bir bölümünün ise uzaktan eğitimden memnun olmadığı görülmektedir (Bokayev vd., 2021). Veliler öğrencilerin gelişim süreçlerini izlemede rol almak zorunda kalmıştır. Bu süreç çalışmak zorunda olan veliler için oldukça zor geçmiştir (Durrani vd., 2021). Kırgızistan'da yürütülen bir araştırmaya katılan öğrenciler ders süreçlerini organize etmek için velilerden yardım aldıklarını ifade etmişlerdir. Buna karşın veliler çocuklarını düzenli olarak izlemenin zor olduğunu ve onlarla zaman zaman çatışma yaşadıklarını belirtmişlerdir (Aijan & Sharma, 2021). Durum Özbekistan ve Türkiye'de de benzer şekilde gelişmiştir. Bu ülkelerde yapılan araştırmalarda ise öğretmenler, velilerin çocuklarının derslerine karşı ilgisizliklerini vurgulamış ve veli-öğrenci-öğretmen iş birliğinin zayıf olduğuna dikkat çekmişlerdir (Rakhmatova, 2020; aktaran Inoyatova, Ergasheva, Islamova & Saidova, 2021; Aydın & Erol 2021). Nitekim farklı eğitim seviyesine ve yaşam koşullarına sahip olan velilerin hepsinin dijital okuryazarlık becerisinin yüksek olması ve evde çocuklarına sınırsız vakit ayırabilmesi beklenemez. Ayrıca öğrencinin anlayamadığı her konuda velilerin yardımcı olamaması da süreci zorlaştıran farklı bir etmen olarak görülmektedir.

Uzaktan/Çevrim içi Eğitim Sürecine Ana Dili Öğretimi Bağlamında Bir Bakış

Literatürde yapılan bazı araştırmalar çevrim içi dil öğretiminin yüz yüze öğretim kadar başarılı sonuçlar verebileceğini gösterse de söz konusu araştırmalar çevrim içi öğretim ortamını bilinçli seçen sınırlı sayıda katılımcıyla yürütülmüştür (Blake ve diğerleri, 2008; Chenoweth & Murday 2003; Chenoweth ve diğerleri, 2006; Enkin & Mejías-Bikandi, 2017; Goertler & Gacs, 2018). Salgın sürecinde yürütülen uzaktan/çevrim içi ana dili dersleri ise öğretmen, öğrenci ve velilerin altyapı eksiklikleri yaşadığı, teknoloji kullanım becerilerinin yetersiz olduğu bir ortamda ve

yüz yüze eğitime göre tasarlanmış bir müfredatla gerçekleştirilmiştir. Devletlerin ani gelişen bu duruma hazırlıksız yakalanması sebebiyle yürütülen uzaktan/çevrim içi derslerin benzer sonuçlar vermeyeceği tahmin edilebilir. Nitekim öğretmen ve öğrencilerin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanma becerilerinin yeterli olmaması (Aijan & Sharma, 2021; Bokayev vd., 2021), ders sürelerinin kısaltılması ve bu sürede müfredatın yetiştirilmeye çalışılması süreci zorlaştırmaktadır (Durrani vd., 2021). Ayrıca dijital ortamda öğretmenlerin öğretim materyallerini verimli kullanamadığı görülmektedir (Bokayev vd., 2021). Bu noktada uzaktan gerçekleştirilen bir ana dili öğretiminde yaygın olarak sadece slaytları kullanmak hedeflenen noktaya ulaşmayı zorlaştırmaktadır (Sanobar Kuldasheva, 2020). Öğretim programlarının uzaktan/çevrim içi eğitime uygun olmaması (Günaydın, 2021), materyal eksikliği (Bayburtlu, 2020), dil becerilerinin gelişimine yönelik dijital ortamda yapılacak etkinliklerin eksikliği (Özgül ve diğerleri, 2020) yine ana dili öğretmenleri tarafından ortaya konulan sorunlar arasındadır. Bunun yanında bazı ana dili öğretmenlerinin uzaktan/çevrim içi ortamda öğretim stratejilerini kullanamadığı da tespit edilmiştir (Tanrıkulu, 2021).

Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yürütülen uzaktan/çevrim içi eğitimin başarıya ulaşmasındaki en büyük engellerden biri öğretmen-öğrenci etkileşiminin yeterli düzeyde sağlanamıyor olmasıdır (Serçemeli & Kurnaz, 2020). Öğrencilerin derslere katılma düzeylerinin düşmesi (Bayburtlu 2020; Metin ve diğerleri 2021; Tanrıkulu 2021), bazı öğretmenlerin ve öğrencilerin teknolojik cihazlara erişememesi, internetinin olmaması veya internetin yavaş olması (Doghonadze vd.,2020; Aijan & Sharma, 2021; Bokayev vd., 2021) gibi sorunlar öğretmen ve öğrenci arasındaki etkileşimi azaltmaktadır. Söz konusu etkileşim eksikliğinin öğrencilerin özellikle dinleme ve konuşma becerilerinin gelişimini olumsuz yönde etkilediği ana dili öğretmenleri tarafından bildirilmiştir (Tanrıkulu, 2021). Nitekim bazı ana dili öğretmenleri temel dil becerilerinin tam olarak kazandırılabilmesi için yüz yüze eğitimin şart olduğunu ifade etmiştir (Bayburtlu, 2020). Yapılan araştırmalar ışığında, ana dili öğretiminin TV, radyo ve hazır video içerikleri gibi tek yönlü öğretim araçlarıyla gerçekleşmesinin dil öğretiminde başarıyı olumsuz etkileyeceği söylenebilir. Dil dersleri beceri tabanlı bir öğretim gerektirmesi nedeniyle öğretmen-öğrenci etkileşiminin sağlıklı yürütülmesi esastır.

Salgın döneminde uzaktan/çevrim içi ana dili öğretimine yönelik yapılan araştırmalarda temel dil becerilerinin öğretiminde sorunlar yaşandığı ortaya konulmuştur (Çarkıt & Koçoğlu, 2020; Özer & Çekici, 2020). Söz konusu sorunlardan biri olarak ders sürelerinin yetersiz olması gösterilebilir (Aydın & Erol, 2021). Öğretmenlerin uzaktan/çevrim içi öğretim sürecinde tüm öğrencileri kontrol etmek ve onlara yardımcı olmak için yeterli fırsatları olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca azalan ders süresinin öğretmenlerin bir konunun yalnızca içeriğine odaklanmasına sebep olması ve tüm etkinliklerin dijital olarak uygulanacak şekilde hazır olmaması da önemli başlıklardır (Em, 2021). 20 dakikalık ders süresi, öğrencilere açıklayıcı sorular sormaları ya da öğretmenlere öğrencilerin öğrenme süreçlerini izlemek için yeterli zamanı sunmamaktadır. Hem dijital zorluklar hem de kısa ders süresi etkileşimli ve

iletişimsel öğretimi engellemekte, öğretme ve öğrenmeyi olumsuz etkilemektedir (Durrani vd., 2021). Yapılan araştırmalarda ders süresinin öğrencilerin okuma (Tanrıkulu, 2021), konuşma (Durrani vd., 2021; Tanrıkulu, 2021) ve dinleme (Durrani vd., 2021) becerilerinin gelişimine olumsuz etkisi olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu durumun, her öğrenciye pratik yaptırmak için yeterli fırsat bulunamamasıyla alakalı olduğu düşünülmektedir.

Öğrenme süreci etkileşim gerektirmektedir. Öğrencinin bilgisini test etme fırsatına sahip olmak için geri bildirim ihtiyacı vardır. Ancak Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde yürütülen uzaktan/çevrim içi eğitim sürecinde geri bildirim organize edilme aşamasında sorunlar yaşandığına yönelik bazı araştırmalar mevcuttur (Khusanov vd., 2020; Günaydın, 2021; Süğümlü, 2021). Söz konusu çalışmalarda, uzaktan eğitimin geri bildirim bağlamında yetersiz olduğu ve öğretmen-öğrenci etkileşiminin sınırlandığı ifade edilmiştir (Sarıçam ve diğerleri, 2020). Ayrıca öğrencilerin “ders sürecinde soru sormama” hususunda sorunlar yaşadığı da tespit edilmiştir (Aydın, 2020). Geri bildirim yetersizliğinin öğrencilerin motivasyon seviyelerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceği (Hurd, 2005) dikkate alındığına, bu durumun uzaktan/çevrim içi eğitim gören öğrencilerin eğitim kalitesinde düşüşe neden olabileceği (Aijan & Sharma, 2021) düşünülmektedir. Nitekim öğrencilerin dil becerilerinin geliştirilmesine yönelik yapılan etkinliklerde veya dilbilgisi öğretiminde az sayıda öğrenciyle etkileşim kurulması ve yalnızca onların gelişim süreçlerine yönelik dönütler verilmesi diğer öğrencilerin gelişim süreçlerini olumsuz etkileyebilir. Altyapı eksiklikleri, etkileşim problemleri, içerik eksikliği ve ders süresinin yetersiz olması gibi etkenlerle yaşanan geri bildirim eksikliklerinin bazı dil becerilerinin gelişimine olumsuz etki ettiğine yönelik veriler (Tanrıkulu 2021) bulunsa da bu durumun tüm dil becerilerinde benzer sonuçlar verebileceği düşünülmektedir.

Yapılan araştırmalarda uzaktan/çevrim içi eğitim süreçlerinden, öğrencilerin temel dil becerilerini geliştirme noktasında yeterli verim alınamadığı ortaya konulmuştur (Aydın & Erol, 2021; Durrani vd., 2021; Tanrıkulu, 2021; Günaydın, 2021; Sarıçam ve diğerleri, 2020; Kavan & Adıgüzel, 2021; Özer & Çekici, 2020). Bu durum bir süreci kapsamakta, sürecin son basamağında ise değerlendirmede yaşanan problemler yer almaktadır. Yapılan araştırmalarda öğretmenler, öğrencilerin ne bilip ne bilmedikleri konusunda güvenilir bir bilgiye sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir (Durrani vd., 2021). Nitekim öğrenciler tamamen kontrollü ve güvenilir bir şekilde değerlendirmeye tabi tutulamamaktadır. Söz konusu durum öğrencilerin birbirlerinden kopya çekmesine ve velilerin çocuklarına değerlendirme aşamasında yardımcı olmasına yol açmıştır (Khusanov vd., 2020; Durrani vd., 2021). Bu da değerlendirmenin güvenilirliğini ortadan kaldırarak ölçme ve değerlendirme araçlarının yetersizliğini göstermekte (Tanrıkulu, 2021) ve yeni bir değerlendirme sistemine duyulan ihtiyacı artırmaktadır (Aijan & Sharma, 2021). Temel dil becerilerinin öğretiminde ölçme ve değerlendirme sorunlarının yaşanması (Süğümlü, 2021), eğitimin niteliğini düşürmektedir (Çarkıt & Koçoğlu, 2020). Öğrencilerin okuma, yazma, dinleme/izleme ve konuşma becerilerinin gelişimini ölçebilecek nitelikte değerlendirme uygulamalarının yapılmadığı görülmektedir. Bu durum öğretmenlerin söz konusu

sisteme uyum sağlayamaması, uzaktan/çevrim içi ortamda bu becerilerin gelişimini ölçebilecek yeterli aracın bulunmaması, öğrencilerin derse devam sorunlarının olması ve iletişim problemleri gibi nedenlerle açıklanabilir. Çeşitli araştırmaların sonuçlarına dayanan bu sorun henüz tam manasıyla ortaya konulamamış, öğrencilerin temel dil becerileri noktasında ne durumda olduğunun tespitine yönelik çalışmalar Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin hiçbirinde tam olarak gerçekleştirilmemiştir.

SONUÇ

Yapılan araştırmalarda Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerindeki fizikî ve teknolojik altyapının, öğretmenlerin, öğrencilerin ve velilerin genelini uzaktan/çevrim içi eğitime hazırlıklı olmadığı dikkat çekmektedir. Paydaşların, bilgi ve iletişim teknolojilerini verimli kullanacak beceriye yeterince sahip olmadığı ve motivasyon kaybı yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Teşkilat ülkelerinde uzaktan/çevrim içi eğitime tam manasıyla geçebilecek bir alt yapının henüz hazır olmadığı da görülmüştür. Bu sorunları öğrencilerin derslere katılmaması, ders süresinin kısılmasından kaynaklı sorunlar, dijital içerik eksikliği, geri bildirim ve değerlendirme sorunları takip etmiştir. Söz konusu problemler öğrencilerin temel dil becerilerinin gelişimini sekteye uğratmıştır. Paydaşların bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanma düzeyinin düşük olduğu ve dijital içeriklerin yetersiz olduğu tespit edilmiş, temel dil becerilerine yönelik etkinliklerin sağlıklı bir şekilde yürütülemediği anlaşılmıştır. Geleneksel eğitim kurgusuyla uzaktan/çevrim içi eğitimin yürütülmeye çalışıldığı bir ortamda uzaktan/çevrim içi eğitim anlayışına uygun bir müfredatın, ders kitabının ve etkinliklerin eksikliği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra ülkelerdeki öğrencilerin dil becerilerinin durumunu tespit edebilecek ölçme ve değerlendirme uygulamalarının yapılamadığı görülmüştür. Bu durumun nedenleri arasında ise uygun ölçme araçlarının olmaması, devamsızlık, etkileşim, geri bildirim ve kopya çekme gibi başlıklar sıralanabilir.

Ortaya konulan birçok sorun arasında Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinin salgın döneminde eğitimin sürdürülebilirliği amacıyla çeşitli çalışmalar gerçekleştirdiği görülmektedir. Teknolojik cihazı bulunmayan öğretmen ve öğrencilere cihaz dağıtım, internet bağlantısı sağlama, televizyon ve radyo yayınları, dijital platformlar ve ders içerikleri hazırlama, öğretmenlere seminerler verme gibi sıralanabilecek bu çalışmaların sonucunun henüz istenen düzeyde olmadığı yapılan araştırmalarda ortaya konulmuştur. Salgın döneminin yarattığı ekonomik ve sosyal sorunların eğitime olumsuz yansımaları, ülkelerin iş birliği yapmalarının önemini artmıştır. Bu noktada kuruluş amaçları dikkate alındığında Türk Devletleri Teşkilatı'nın önemli bir eksikliği kapatabileceği düşünülmektedir. Nitekim Teşkilatın amaçları ve görevleri arasında yer alan *“Siyasi, ticari ve ekonomik konular ile kanunu uygulama, çevre, kültür, bilimsel-teknik, askeri-teknik, eğitim, enerji, ulaştırma, kredi ve finans alanları ve ortak çıkarları ilgilendiren diğer alanlardaki etkin bölgesel ve ikili iş birliğinin teşvik edilmesi”* ve *“Bilim ve teknoloji, eğitim, sağlık, kültür, spor ve turizm alanlarında etkileşimin genişletilmesi”* ifadeleri Türk devletleri arasında kurulacak iş birliğinin önünü açmaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2009). Uzaktan/çevrim içi eğitim sürecinin eğitimin yanı sıra ekonomiye, bilim ve teknolojiye ve sosyal konulara yansımaları olduğu düşünüldüğünde, Türk

devletlerinin bir arada çalışma ihtiyacının arttığı söylenebilir. Teşkilatın Türk Üniversiteler Birliği, Türk Akademisi gibi organizasyonlara sahip olması, öğrenci değişim programları gerçekleştirmesi ve ortak tarih, coğrafya ve edebiyat kitapları üzerine çalışmalar yapması eğitim alanında yürütülen iş birliğinin sonucudur (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021). Söz konusu ortak çalışmalar, salgın dönemi gibi ülkelerin farklı alanlarda zorlandığı bir dönemde uzaktan/çevrim içi eğitim alanında da gerçekleştirilebilir.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın genel yapısı incelendiğinde Türk diline özel bir yer ayrıldığı görülmektedir. Astana merkezli, 2012 yılında uluslararası bir kuruluş haline gelen Türk Akademisi aracılığıyla Türk dili üzerine çalışmalar yapılması (Türk Devletleri Teşkilatı, 2016), ortak alfabe hususunun üzerinde durulması (Türk Devletleri Teşkilatı, 2021), üye devletlerin dillerinin liselerde seçmeli ders olarak öğretilmesine odaklanması (Türk Devletleri Teşkilatı, 2015) ve Türk dilinin üye devletleri birleştirici bir unsur olarak görülmesi Türk devletlerinde yürütülen ana dili eğitiminin de önemini artırmaktadır. Söz konusu veriler ışığında, genelde uzaktan/çevrim içi eğitim özelde ise anadili eğitiminde yaşanan sıkıntıların çözümü bağlamında Teşkilat bünyesinde bir çalışma grubu oluşturulabilir. Ayrıca ülkelerin eğitim politikalarını desteklemek için ortak bir eğitim fonunun oluşturulması ve yapılacak çalışmaların bu fon aracılığıyla gerçekleştirilmesi önerilebilir. Türk tarihinde önemli bir yer tutan bir ilin temsili Teşkilatın eğitim başkenti olarak belirlenmesi ve çalışmaların burada oluşturulacak çalışma grubuyla yürütülmesi faydalı olabilir. Söz konusu çalışma grubunun faaliyetleri arasında, Türk Devletleri Teşkilatı ülkeleri için ortak eğitim politikaları belirlemek (öncelik dil, edebiyat, tarih ve coğrafya gibi alanlara verilebilir), ülkelerin eğitim alt yapılarını tespit etmek ve çözüm önerileri sunmak, ortak dijital bir eğitim platformu oluşturmak, geliştirilecek iş birlikleriyle dil öğretimine yönelik kitap ve etkinlik gibi dijital içeriklerin oluşturulmasına ve iş birliğinin artırılmasına öncülük etmek gösterilebilir. Bu çalışmalar yalnızca salgın dönemine bağlı olarak yürütülmemeli, geleceğe yönelik bir eğitim anlayışı benimsenerek çalışma alanları genişletilmelidir.

EXTENDED ABSTRACT

The Covid-19 epidemic caused problems in social life, and as a result, countries had to take various precautions. Some of the precautions taken have been in the field of education. In this process, it has been observed that many countries around the world have switched to distance/online education. This process has developed similarly in the member states of the Organization of Turkic States. First, distance education initiated using tools such as television and radio channels was supported by digital platforms developed in countries, and then an attempt was made to create an online education option through different applications. In addition, technological tools were distributed to teachers and students, and courses were given to improve teachers' ability to teach in a digital environment. When the research and published reports are examined; It is noteworthy that the physical and technological infrastructure, teachers, students, and parents in the member countries of the Organization of Turkic States are not prepared for distance/online education. It has been determined that the

stakeholders do not have enough skills to use information and communication technologies efficiently and they experience loss of motivation. In addition, it has been observed that an infrastructure is not ready yet for fully transition to distance/online education in the countries of the Organization. These problems were followed by the students not attending the classes, the problems caused by the shortening of the course duration, the deficient of digital content, feedback, and evaluation problems. The problems disrupted the development of students' basic language skills. It has been determined that the level of use of information and communication technologies by the stakeholders is low and the digital content is insufficient, and it has been understood that the activities for basic language skills cannot be carried out sturdily. It has been emphasized that in an environment where distance/online education is tried to be carried out with traditional education setup, the lack of a curriculum suitable for distance/online education approach, textbook and activities. In addition, it has been observed that measurement and evaluation practices which can determine the language skills situation of the students in the countries cannot be made. Among the reasons for this situation, the lack of suitable measurement tools, absenteeism, interaction, feedback, and cheating can be listed.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Ahmadova, S. (18-19 June 2020). Teaching methods in the epidemic period in Azerbaijan. *55th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development*, Baku.
- Aijan, I. K. & Sharma, M. (2021). A Study on the impact of the online education system adopted during the Covid-19 pandemic with reference to Kyrgyzstan and India. *Journal of Cardiovascular Disease Research*, 12(2), 210-219. <https://doi.org/10.31838/jcdr.2021.12.02.25>.
- Akyürek, M. İ. (2020). Uzaktan eğitim: Bir alanyazın taraması. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-9.
- Aldemir, C. & Avşar, M. N. (2020). Pandemi döneminde dijital vatandaşlık uygulamaları. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 148-169.
- Aydın, E. (2020). Covid-19 döneminde EBA ile yapılan uzaktan eğitim sürecinde canlı Türkçe derslerinin değerlendirilmesi. *Journal of History School*, 50, 512-540. <http://dx.doi.org/10.29228/Joh.46444>.
- Aydın, E. & Erol, S. (2021). The views of Turkish language teachers on distance education and digital literacy during Covid-19 pandemic. *International Journal of Education and Literacy Studies*, 9(1), 60-71. <http://dx.doi.org/10.7575/aiac.ijels.v9n1p.60>.
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2021). *Məktəblərdə "COVID-19"-la bağlı vəziyyətə dair məlumat*. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/15821-1>. Erişim tarihi: 29.07.2021.
- Bakhisheva, S. & Mukhtar, Z. (2020). Қашықтан білім берудің кейбір мәселелері мен мүмкіндіктері (Аралық Зерттеу). *Вестник КазНУ. Серия педагогическая*, 64(3), 59-70. <https://doi.org/10.26577/JES.2020.v64.i3.06>.
- Bayburtlu, Y. S. (2020). Covid-19 pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde öğretmen görüşlerine göre Türkçe eğitimi. *Electronic Turkish Studies*, 15(4), 131-151. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44460>.
- Blake, R., Wilson, N., Cetto, M., & Pardo-Ballester, C. (2008). Measuring oral proficiency in distance, face-to-face, and blended classrooms. *Language Learning & Technology*, 12(3), 114-127.
- Bokayev, B. & Torebekova, Z. (2021). Exposing policy gaps: the experience of Kazakhstan in implementing distance learning during the COVID-19 pandemic. *Transforming Government: People, Process and Policy*, 15(2), 275-290. <https://doi.org/10.1108/TG-07-2020-0147>.
- Chenoweth, N. A. & Murday, K. (2003). Measuring student learning in an online French course. *Calico Journal*, 20(2), 285-314.
- Chenoweth, N. A., Ushida, E. & Murday, K. (2006). *Student learning in hybrid French and Spanish courses: An overview of language online*. *Calico Journal*, 24, 115-146.
- Çarkıt, C. & Koçoğlu, A. (2020). Covid-19 sürecinde Türkçe dersi uygulamaları üzerine nitel bir araştırma. *International Journal of Languages Education*, 8(4), 110-122.
- Çimen, Z. (2020, May 6). *Türk dünyası raporu*. Akademikaraştırma.org, <https://akademikarastirma.org/aae-turk-dunyasi-raporu-mayis-2020/>. Erişim tarihi: 07.06.2021.
- Daniel, S.J. (2020). Education and the COVID-19 pandemic. *Prospects*, 49, 91-96. <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09464-3>.
- Doghonadze, N., Aliyev, A., Halawachy, H., Knodel, L. & Adedoyin, A. S. (2020). The degree of readiness to total distance learning in the face of COVID-19- teachers' view (Case of Azerbaijan, Georgia, Iraq, Nigeria, UK and Ukraine). *Journal of Education in Black Sea Region*, 5(2), 2-41. <https://doi.org/10.31578/jrebs.v5i2.197>.
- Durrani, N., Helmer, J., Polat, F. & Qanay, G. (2021). Education, gender and family relationships in the time of COVID-19: Kazakhstani teachers', parents' and students' perspectives.

- Partnerships for Equity and Inclusion (PEI) pilot project report*. Graduate School of Education, Nazarbayev University.
- Dünya Bankası. (2020). *Kırsal nüfus (Toplam nüfusun yüzdesi)*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>. Erişim tarihi: 22.07.2021.
- Eken, Ö., Tosun, N. ve Tuzcu Eken, D. (2020). Covid-19 salgını ile acil ve zorunlu uzaktan eğitime geçiş: Genel bir değerlendirme. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 113-128. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.780722>.
- Em, A. (2021). *Attending to diversity and inclusion through Content and Language Integrated Learning (CLIL) in Kazakhstan: Teachers' experiences and practices in diverse CLIL classrooms* (Unpublished master thesis). Nazarbayev University Graduate School of Education, Nur-Sultan City.
- Enkin, E. & Mejías-Bikandi, E. (2017). The effectiveness of online teaching in an advanced spanish language course. *International Journal of Applied Linguistics*, 27(1), 176-197. <https://doi.org/10.1111/ijal.12112>.
- Erturgut, R. (2010). İnternet temelli uzaktan eğitimin örgütsel, sosyal, pedagojik ve teknolojik bileşenleri. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 1(2), 79-85. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/gazibtd/issue/6613/87877>
- Euronews. (2020, 5 Mayıs). *Dünyada Covid-19: İlk 4 ayında neler yaşandı? Salgının seyri ne durumda?* <https://tr.euronews.com/2020/05/04/dunyada-covid-19-salg-n-n-ilk-100-gununde-yasananlar-ilk-nerede-ortaya-c-kt-nas-l-yay-ld>. Erişim tarihi: 17.06.2021.
- Fiş Erümit, S. (2021). The distance education process in K–12 schools during the pandemic period: Evaluation of implementations in Turkey from the student perspective. *Technology, Pedagogy and Education*, 30(1), 1-20. <https://doi.org/10.1080/1475939X.2020.1856178>.
- Goertler, S. & Gacs, A. (2018). Assessment in online German: Assessment methods and results. *Die Unterrichtspraxis/Teaching German*, 51(2), 156-174. <https://doi.org/10.1111/tger.12071>.
- Günaydın, Y. (2021). Türkçe öğretmenlerinin uzaktan eğitimde yazma becerisinin geliştirilmesine ilişkin yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71, 703-724. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4520>.
- Hurd, S. (2005). Autonomy and the distance language learner. Holmberg, Boerje; Shelley, Monica & White, Cynthia (Eds.), *Distance education and languages: Evolution and change in* (s. 1-19). New perspectives on language and education. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Huseinova, A. (2020). The development process of distance education in Azerbaijan. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 3, 101-105.
- Inoyatova, Z. K. (2021). Organization and management of digital education in Uzbekistan during the COVID-19 pandemic. *Psychology and Education Journal*, 58(1), 1983-1994.
- Karimova, T. & Garibli, E. (2019). Lifelong economic education based on distance learning education. *5th International Conference on Lifelong Education and Leadership for ALL-ICLEL*, 93-98.
- Kavan, N. & Adıgüzel, A. (2021). Türkçe öğretmenlerinin salgın süreci eğitim faaliyetlerine ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Electronic Journal of Education Sciences*, 10(19), 138-155.
- Khusanov, K., Khusanova, G. & Khusanova, M. (2020). Distance education in Uzbekistan during the pandemic of Covid-19. https://www.researchgate.net/profile/Kasim-Khusanov/publication/342515299_Distance_Education_in_Uzbekistan_during_the_pandemic_of_Covid-19/links/5ef8f834299bf18816ee59ec/Distance-Education-in-Uzbekistan-during-the-pandemic-of-Covid-19.pdf. Erişim tarihi: 03.07.2021.

- Kuldasheva, S. (2020). The effectiveness of using multimedia in distance learning in mother tongue. *Педагогика В Теории И На Практике: Актуальные Вопросы* 11, 20-22.
- Kurtdaş, E. M. (2021). Dijital çağda uzaktan eğitim: Umutlar, hayaller ve gerçekler. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(3), 2347-2378. <https://doi.org/10.17679/inuefd.1006089>.
- Mert, O. (2015). Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurulu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 53, 273-290.
- Metin, M., Gürbey, S. & Çevik, A. (2021). Covid-19 Pandemi sürecinde uzaktan eğitime yönelik öğretmen görüşleri. *Maarif Mektepleri Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 66-89. <https://doi.org/10.46762/mamulebd.881284>.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021). *Eğitim ve Bilişim Ağı* (EBA). <http://www.eba.gov.tr/>.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021a). EBA'da canlı sınıfla eğitim başlıyor. <http://www.meb.gov.tr/ebada-canli-sinifla-egitimbasliyor/haber/20602/tr>. Erişim tarihi: 29.05.2021.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021b). Uzaktan eğitim için uydu frekans ve yayın platformları bilgileri. <http://www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-icin-uydu-frekans-ve-yayinplatformlaribilgileri/haber/20565/tr>. Erişim tarihi: 9.06.2021.
- Millî Eğitim Bakanlığı. (2021c). Türkiye koronavirüs salgınında ulusal çapta uzaktan eğitim veren 2 ülkeden biri. <http://www.meb.gov.tr/turkiye-koronavirus-salgininda-ulusal-capta-uzaktan-egitim-veren-2-ulkeden-biri/haber/20618/tr>. Erişim tarihi: 27.06.2021.
- Ministry of Education and Science of the Republic of Kyrgyzstan. (2021). Distance education. <https://edu.gov.kg/kg/news/bilim-ber-zhana-ilm-ministrliqi-mektep-okuuchulary-chn-distanttyk-okutuunu-kantip-uyushturat-tshndrbz/>. Erişim tarihi: 27.10.2021.
- Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan (2021). Uzbekistan: A timely response on learning during school closures. <https://uzedu.uz/en/uzbekiston-maktablarning-yopilishiga-oz-vaqtda-javob>. Erişim tarihi: 21.09.2021.
- OECD. (2018). PISA 2018 insight and interpretations. Paris, France: OECD.
- OECD. (2020). Education responses to COVID-19: Embracing digital learning and online collaboration. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19). <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/education-responses-to-covid-19-embracing-digital-learning-and-online-collaboration-/>. Erişim tarihi: 03.11.2021.
- Özer, Ö. & Çekici, Y. E. (2020). Uzaktan eğitim yoluyla yürütülen Türk dili derslerinin değerlendirilmesi: nitel bir araştırma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (7), 92- 110. <https://doi.org/10.29000/rumelide.808251>.
- Özgül, E., Ceran, D. & Yıldız, D. (2020). Uzaktan eğitimle yapılan Türkçe dersinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Millî Eğitim Dergisi*, 49(1), 395-412. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.776137>.
- Salakhova, E., Shamsitdinova, M. & Shakhakimova, M. (2020). The impact of information technologies on distance education during pandemic in the Republic of Uzbekistan. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 8962-8967.
- Sarı, T., & Nayır, F. (2020). Challenges in distance education during the (Covid-19) pandemic period. *Qualitative Research in Education*, 9(3), 328-360. <https://doi.org/10.17583/qre.2020.5872>.
- Sarıçam, İ., Özdoğan, Ü. & Topçuoğlu Ünal, F. (2020). Uzaktan eğitim bünyesindeki Türkçe dersinin uygulanmasına yönelik öğretmen görüşleri. *Turkish Studies-Educational Sciences*, 15(4), 2943-2959. <https://doi.org/10.47423/TurkishStudies.42919>.
- Schneider, S.L. & Konsey, M.L. (2021). Distance learning in the era of COVID-19. *Archives of dermatological research*, (313), 389-390. <https://doi.org/10.1007/s00403-020-02088-9>.

- Serçemeli, M. ve Kurnaz, E. (2020). Covid-19 pandemi döneminde öğrencilerin uzaktan eğitim ve uzaktan muhasebe eğitimine yönelik bakış açıları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 40-53.
- Sezgin, S. & Fırat, M. (2020). Covid-19 pandemisinde uzaktan eğitime geçiş ve dijital uçurum tehlikesi. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 37-54. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/auad/issue/57638/767299>
- Solidjonov, D. Z. O. (2021). The impact of the development of internet technologies on education at pandemic time in Uzbekistan. *CTYΔEHT ΓO ΔA*, 108-110.
- Speedtest. (2021). Speedtest global index. <https://www.speedtest.net/global-index>. Erişim tarihi: 03.10.2021.
- Süğümlü, Ü. (2021). A case study on teaching Turkish through distance education. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 8(1), 174-190. <https://doi.org/10.17220/ijpes.2021.8.1.278>.
- Sahbaz, A. (2020). Views and evaluations of university students about distance education during the COVID-19 pandemic. *Educational Process: International Journal (EDUPIJ)*, 9(3), 184-198.
- Şahin, M. C. & Tekdal, M. (2005). İnternet tabanlı uzaktan eğitimin etkililiği: bir meta-analiz çalışması. https://www.researchgate.net/profile/Mehmet-Tekdal/publication/237803864_Internet_Tabanli_Uzaktan_Egitimin_EtkililigiBir_Meta-Analiz_Calismasi/links/0c960528b0dd23de1a000000/Internet-Tabanlı-Uzaktan-Egitimin-EtkililigiBir-Meta-Analiz-Calismasi.pdf. Erişim tarihi: 09.10.2021.
- Tanrıkulu, F. (2021). Uzaktan eğitim sürecinde Türkçe öğretmenlerinin dijital ortam ve içeriklerin kullanımında karşılaştıkları sorunlar. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 78-120.
- The World Bank (2020). *How countries are using edtech (including online learning, radio, television, texting) to support access to remote learning during the COVID-19 pandemic*. <https://www.worldbank.org/en/topic/edutech/brief/how-countries-are-using-edtech-to-support-remote-learning-during-the-covid-19-pandemic>. 22 Mayıs 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Todd, G. (2020). *COVID-19 and the education systems in Tanzania: Brainstorming for a true ed-tech disruption? (Part II)*. <https://blogs.worldbank.org/education/covid-19-and-education-systems-tanzania-brainstorming-true-ed-tech-disruption-part-ii> 22 Mayıs 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Trading Economics (2020). Kişi başına düşen GSYİH- ülkeler listesi. <https://tr.tradingeconomics.com/country-list/gdp-per-capita>. Erişim tarihi: 02.11.2021.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2015). Türk Konseyi 2015 faaliyet raporu. <https://www.turkkon.org/assets/pdf/yayinlar/turk-konseyi-2015-faaliyet-raporu-4-tr.pdf>. Erişim tarihi: 04.10.2021.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2016). Türk Konseyi 2016 faaliyet raporu. <https://www.turkkon.org/assets/pdf/yayinlar/turk-konseyi-2016-faaliyet-raporu-6-tr.pdf>. Erişim tarihi: 04.10.2021.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2021). Türk Devletleri Teşkilatı. <https://www.turkkon.org/tr>. Erişim tarihi: 03.11.2021.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2009). Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi kurulmasına dair Nahçıvan anlaşması. https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_201404_17_193951.pdf. Erişim tarihi: 04.10.2021.

- UNESCO. (2020). Distance learning strategies, what do we know about effectiveness? <http://www.unesco.org/covid19EDwebinar>. Erişim tarihi:29.11.2021.
- UNESCO (2021a). COVID-19 impact on education. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse#schoolclosures>. Erişim tarihi:29.11.2021.
- UNESCO (2021b). National learning platforms and tools. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/nationalresponses>. Erişim tarihi:29.11.2021.
- UNICEF. (2020, September). Education continuity in COVID-19 pandemic times: Impressions on introducing distance learning in basic. <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3606/file/DL%20Rapid%20Assessment%20report%20Oct%206%202020%20eng.pdf>. Erişim tarihi:15.10.2021.
- WHO. (2020a, March 11), WHO director-general's opening remarks at the media briefing on COVID-19- 11 March 2020, Geneva, Switzerland. <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>. Erişim tarihi: 27.10.2021.
- WHO. (2020b, January 17). Policy responses for Kyrgyzstan: 6.1 measures in other sectors. <https://www.covid19healthsystem.org/countries/kyrgyzstan/livinghit.aspx?Section=6.%20Measures%20in%20other%20sectors&Type=Chapter>. Erişim tarihi: 07.11.2021.
- World Population Review. (2021). Education rankings by country 2021. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/education-rankings-by-country>. Erişim tarihi: 16.11.2021.
- Yusupova, S. A. (2021). Modern distance education in Uzbekistan and its development prospects. *Archive of Conferences*, 23(1), 252-253.

AHMET BAYTURSINULI'NIN TİL QURAL İSİMLİ GRAMERİNDEKİ ÇATI KONUSUNUN ÇAĞDAŞ KAZAK GRAMERLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

A COMPARISON THE SUBJECT OF THE VOICE IN THE VERB IN AHMET BAYTURSINULI'S GRAMMAR TİL QURAL AND CONTEMPORARY KAZAKH GRAMMARS

Onur BALCI * Öz

Kazak edebiyatının en önemli simalarından biri olan Ahmet Baytursinuli edebiyatçı kimliğinden ziyade âlim kimliğiyle tanınan bir şahsiyettir. Kazak edebiyatını tanıtan ilk eseri yazmış, Arap alfabesini Kazak Türkçesi fonetiğine uydurmuş, okullar için kitaplar yazmış ve Kazakçanın ilk grameri olan Til Qural'ı kaleme almıştır. Baytursinuli'nin yazdığı Til Qural Kazak Türkçesi dil bilgisi sahası için bir ilktir. O zamana kadar Nogay ve Rus gramer kaidelerine göre yetişen Kazak gençlerinin, Kazakçanın kurallarını bilmesi gerektiğini düşünen Baytursinuli bu eseri yazmıştır. Üç cilt olarak çıkan eser bugüne kadar defalarca basılmış, çağdaş Kazak gramerlerine kaynaklık etmiştir. Bugün çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde Baytursinuli'nin bu eserinde ürettiği terimler kullanılmaktadır. Baytursinuli, Til Qural'da neredeyse bütün gramer konularına değinmiştir. Bu konulardan biri de çatı meselesidir. Baytursinuli çatı terimini etis kelimesi karşılar ve geçişli, geçişsiz, işteş, dönüşlü, oldurgan, ettirgen, edilgen, işteş-oldurgan, tekrarlanma ve şiddetlenme olmak üzere toplam on çatıdan bahseder. Bu çatıları tanımlar ve bu çatılara dair örnekler verir. Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde de çatı meselesi ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu mesele işlenirken Til Qural'daki bazı çatılar bu kategoriye dâhil edilmemiştir. Ancak Til Qural'da olmayan bazı yeni terimler üzerinde durulmuş, konu daha ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bu çalışmada Baytursinuli'nin Til Qural isimli gramerindeki çatı bahsi çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri ile karşılaştırılacak, benzer ve farklı yönler gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Til Qural, filde çatı, dil bilgisi, çağdaş Kazak gramerleri

Keywords

Til Qural, voice in the verb, grammar, contemporary Kazakh grammars

Abstract

One of the most important figures of Kazakh literature is Ahmet Baytursinuli, he is known for his scientific life rather than literary one. He wrote the first work introducing Kazakh literature, adapting the Arabic alphabet to Kazakh phonetics, he also wrote books for schools and the first grammar of Kazakh, the Til Qural. Til Qural written by Baytursinuli is a first for the Kazakh grammar field. Baytursinuli thought that Kazakh youth, who had been raised according to Nogai and Russian grammatical rules until then. They should know the rules of Kazakh, for this reason wrote this work. His work was published in three volumes, and it has been printed many times until our

Başvuru/Submitted: 04/12/2021

Kabul/Accepted: 28/06/2022

days. It has been a source for modern Kazakh grammars. Today, the terms produced by Baytursinuli are used in contemporary Kazakh Turkish grammars. Ahmet Baytursinuli mentioned almost all grammatical issues in *Til Qural*. One of these issues is the voice issue. Baytursinuli meets the voice term with the term *etis*. It mentions a total of ten voices, including the transitive, intransitive, reciprocal voice, reflexive, ergative, causative voice, passive voice, reciprocal-ergative voice, recurrence voice, and intensification voice. Baytursinuli defines these voices and gives examples of these voices. Contemporary Kazakh grammars have also committed the voice issue in detail. This issue was being handled and some voices mentioned by Baytursinuli were not included in this category. However, some new terms that are not in *Til Qural* are emphasized and the subject is examined in more detail. In this study, the voice chapter in Ahmet Baytursinuli's grammar named *Til Qural* will be compared with contemporary Kazakh grammars similarities and different aspects are shown as well.

GİRİŞ

1. Ahmet Baytursınulı'nın Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Kazak edebiyatının, Kazak siyasi hayatının, Kazak matbuatının, Kazak Türkolojisinin, Kazak edebiyat biliminin en önemli isimlerinden biri olan Ahmet Baytursınulı, bütün Türk dünyasını etkilemiş çok yönlü bir kişidir. Baytursınulı, Kazak Türkçesinin alfabetini düzenlemiş, edebiyat bilimi üzerine kitap kaleme almış, kendi dilinin gramerini o zamanın modern dilbilim yöntemlerini de kullanarak yazmış, kendi edebiyatına ürünler kazandırmış, reforme ettiği alfabe sayesinde halkın okumasına, ilim öğrenmesine hizmet etmiş önemli bir şahıstır.

Ahmet Baytursınulı, Kostanay vilayetinin Sarıtübek köyünde (Torğay ilçesinin Tosın nahiyesinin 5 numaralı köyünde) 1872 yılında dünyaya gelmiştir. *"Arşiv vesikalarına dayanırsak A. Baytursınulı'nın kendisinin doldurduğu 'Halk Eğitim Komiserliğinin Hizmet Belgesinde' 5 Eylül 1872 şeklinde yazılıdır."* (İsimakova, 2003, s. 5)¹. Babası Baytursın Şoşakulı, Ahmet Baytursınulı Torğay'daki iki sınıflık Rus-Kazak okulunda okurken cezaya çarptırılarak Sibiryaya sürülmüştür (Avezov, 2014, s. 65). 1891 yılında bu okulu bitirdikten sonra 1895 yılında Orenburg'daki öğretmen okulunu tamamlamış, 1896-1907 yılları arasında Aktöbe, Kostanay ve Karkaralı'da öğretmenlik yapmıştır (İsimakova, 2003, s. 6).

Baytursınulı, 1896'da Ombı'da (Omsk'ta) Akmola ve Semey okullarında müdürlük yapan Alektorov ile haberleşerek Omsk'a gelmiştir. Alektorov'un İlminskiy'in yolundan gittiğini anlamıştır. Ancak bu tanışmanın Baytursınov üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. İlk olarak Baytursınulı bu tanışmadan sonra Kazak halkının durumu üzerine etraflıca düşünmeye başlar. İkinci olarak da bu tanışma sonrasında Baytursınulı'nın fikirleri daha sağlam temellere oturur (Avezov, 2014, s. 66). Ahmet Baytursınulı, Omsk'tan sonra Karkaralı'ya gelir. Karkaralı'da çalışırken siyasetle ilgilenmeye başlar. Çarlık yönetiminin sömürgecilik siyasetine karşı yapılan ayaklanmaya katılır. Çarlık yönetimine gönderdiği bir dilekçe ile Kazak halkına sosyal eşitlik verilmesini, Kazak topraklarındaki eğitim öğretim faaliyetlerinin düzenlenmesini ister. 1907 yılında kısa bir tutuklanmanın ardından salıverilir ancak 1909 yılında Alihan Bökeyhanov ve arkadaşlarının faaliyetlerine katılması sebep gösterilerek yeniden tutuklanır (Sızdıkova, 1990, s. 8). Sekiz aylık tutukluluk hâlinin ardından hapisneden çıkar. 1910'da Orenburg'a gelir. 1917'ye kadar burada kalır. Bu sırada Ufa'daki Kazak gençleriyle bir araya gelerek Kazak gazetesini çıkarmaya başlar (Koç vd., 2007, s. 467).

Baytursınulı, Orenburg'da da boş durmamış halkına hizmet etmek, sömürgecilik siyasetine karşı mücadele etmek, eğitim öğretim faaliyetleri gerçekleştirmek yolunda önemli adımlar atmıştır (Sızdıkova, 1990, s. 9). *"Çarlık rejimi yıkıldıktan sonra milli faaliyet ve hareketler güçlenmeye başladı. Baytursınov, Ekim Devriminin halklara özgürlük*

¹ Baytursınulı üzerine yapılan çalışmalarda müellifin doğum tarihi farklı şekillerde gösterilmiştir. Sızdıkova (1990, s. 6), Avezov (2014, s. 65), Koç vd. (2007, s. 466) ve Biray (1999, s. 10) yazarın doğum tarihini 1873 olarak kaydetmişlerdir.

getireceği ümidiyle bu ihtilali desteklemiştir. Bundan sonra millî faaliyetler çerçevesinde Çarlık idaresi altındaki milleti için kendi içinden başkan seçmek düşüncesiyle kongreler düzenlemiştir.” (Koç vd., 2007, s. 468). Halkı için daima çalışan Baytursınulı, kendisi gibi düşünen Kazak, Kırgız ve Tatar aydınları ile Alaş isminde bir parti kurar. Alaş Partisi Kazak millî siyasetinin en önemli sembollerinden biridir. “Ahmet Baytursınulı’nın, Alaş Partisi’nin yöneticilerinden biri olduğu, Kazak halkının bağımsız memleketi için verdiği siyasi mücadelede piştiği tarihî bir gerçektir. 1919’da Alaş’ın yöneticiliğine gelişiyile birlikte Kazak ihtilal komitesine üye olarak seçilmiştir. Yani Sovyet Hükümeti zamanında da önemli mevkilerde görevler almıştır.” (İsimakova, 2003, s. 7). Ahmet Baytursınov’un da kurulması için büyük çaba sarf ettiği Alaş’da Hükümeti 1920 yılında dağıtılmıştır (Koç vd., 2007, s. 468).

Baytursınulı, 1920’li yıllarda pek çok alanda çalışmıştır. Hem eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmiş hem de siyasi görevler almıştır.

“1922-1925 yılları arasında Kazakistan Halk Eğitim Komiserliğinin bünyesinde bulunan Bilim ve Edebiyat Komiserliğinin başkanı, Kazak Ülkesini Araştırma Topluluğunun kıdemli başkanı olmuştur. Sovyetlerin Tüm Rusya 7. ve 8. kongrelerine kadar Rusya Merkezî Yürütme Komitesi üyesi ve Sovyetlerin Kazakistan I. Kongresine kadar Kırgız Askeri Komiserliğinin üyesi olarak görev yapmıştır.” (Sızdıkova, 1990, s. 15).

Baytursınulı, 1920’li yılların başından itibaren hem memleket meseleleri ile hem de eğitim öğretim faaliyetleri ile ilgilenmiştir. 1921 ile 1928 arasında Orenburg’daki Kazak Halk Eğitim Enstitüsünde, 1926-1929 yılları arasında Taşkent’teki Kazak Pedagoji Enstitüsünde Kazak dili ve edebiyatı dersleri vermiş, 1928’de Millî Kazak Üniversitesinin açılması ile bu üniversitenin bünyesine girmiş ve Kazak dili ve edebiyatı profesörü olarak görev almıştır. Baytursınulı, 1 Haziran 1929’a kadar Kazak Pedagoji Enstitüsünde görev yapmıştır (Sızdıkova, 1990, s. 16).

1928 yılının sonbaharında uygulanmaya konan, halkın mal varlığına el koyma üzerinde şekillenen ve *Goloşçekinin Qızıl Kerveni* ‘Goloşçekin’in Kızıl Kervanı’ adıyla bilinen politika neticesinde Kazak toprakları yağmalanmaya başlamış, aydınlar ise bu duruma karşı çıkmıştır. Bu aydınlardan biri de Ahmet Baytursınulı’dır. Bu olaylar neticesinde Baytursınulı tutuklanmıştır. “Kendisi Arhangelks’e, hanımı ve kızı ise Tomsk’a gönderilir. Onun sosyal hizmeti, ilmî çalışmaları, şiirleri ve fikirleri yargılanır.” (Biray, 1999, s. 11). “M. Gorki’nin eşi E. P. Peşkova’nın ricasıyla Baytursınov’un Sibiry’a’daki mahkumiyetine son verildi. Bu yıllarda iş bulmasına, bilimsel faaliyetlere katılmasına ve fahri öğretmenlik yapmasına izin verilmemiştir. İzinsiz olarak Ruslara Kazakça öğretmek geçimini sağlamıştır.” (Koç vd. 2007, s. 469-470). Ancak yazarın bu özgürlüğü çok sürmemiştir. 8 Ekim 1937’de tutuklanmış, 8 Aralık 1937’de ise kurşuna dizilerek öldürülmüştür (Sızdıkova, 1990, s. 18).

Ömrünü halkına adayan bu büyük zatın suçsuz olduğuna, ölümünden 51 sene sonra 1988’de Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Yüksek Mahkemesi tarafından karar verilmiştir.

Ahmet Baytursınu'lu'nun 50. yaş günü münasebetiyle bir yazı kaleme alan, Kazak edebiyatının zirve şahsiyetlerinden biri olan Muhtar Avezov, bu yazısını Baytursınu'lu'yı özetleyen şu veciz cümleler ile bitirir:

"Ahan²- eserleri yanan canın ürünleri. Yaptığı işlerin meyvesi ise arkasından gelen gençler. Onun ardından Baytursınov mektebini takip edenler, bu mektebe giren genç nesiller, yeni gelişmekte olan Kazak edebiyatının öncüsü olarak Ahmet Baytursınov'u saymaktadır.

Kaleminden damlayan bal tıpkı ilaç gibidir. Bugün dahi Kazak evlatları ömrünün uzun, eserlerinin verimli olmasını dilemekten geri durmazlar." (Avezov, 2014, s. 69-70).

Baytursınu'lu Kazak millî alfabesinin hazırlanmasında öncü rol oynar. Kaleme aldığı *Ädebiyet Tanıtqış 'Edebiyat Bilgisi'* ile Kazak edebiyat teorisinin geliştirilmesinde öncü olmuş, *Til Qural 'Gramer Kitabı'* ile de ilk Kazak gramerini ortaya koymuştur. Aynı zamanda yazdığı edebî eserlerle 20. yüzyıl başındaki Kazak edebiyatının canlılık kazanmasında etkili olmuştur. *"A. Baytursunoğlu, sanatkâr, şâir, aktarmacı, gazeteci, yayıncı, dilci ve edebiyatçı gibi vasıflarıyla, Kazak halkını sosyal ve medenî bir uyanışa hazırlayan, onlara yol gösteren tanınmış bir Kazak âlimidir."* (Biray, 1999, s. 12).

1.2. Eserleri

Baytursınu'lu, kısa sayılabilecek hayatına çokça eser sığdıran velut müelliflerden biridir. Öyle ki Rabiyağa Sızdikova editörlüğünde kaleme alınan *Ulittñ Ulı Ustazı 'Halkın Büyük Üstadı'* isimli kitapta Baytursınu'lu tarafından kaleme alınan toplam 386 eser kronolojik olarak sıralanmıştır (Sızdikova, 2001, s. 210-244). Bu sıralamada yazarın makaleleri ve tercümeleleri ayrı ayrı eserler olarak ele alınmış, eserlerin farklı yıllardaki baskıları da listeye dâhil edilmiştir.

Ahmet Baytursınov'un iki şiir kitabı vardır. Bunlar *Qırıq Mısal* (Kırk Masal) ve *Masa* (Sivrisinek) isimli kitaplardır. *Qırıl Mısal*, 1909, 1913 ve 1922 yıllarında fasiküller halinde yayımlanmış bir eserdir. Eserde masal tarzında yazılmış şiirler bulunmaktadır. Bazı çalışmalarda bu eserin Rus masalcı İ. A. Kırilov'un eserlerinden şiir tarzında yapılan çevirilerden oluştuğu belirtilmiştir (bk. Koç vd., 2007, s. 470; Tamir, 1998, s. 435). Bu durumla ilgili İsimakova şunları kaydetmektedir:

"Bu metinlerde Kırilov'dan çevrildi şeklinde bir açıklamaya rastlamadık. Bundan dolayı biz, masal tarzında yazılan eserlerin o türü kaleme alan yazarın kendi eseri olarak değerlendirildiği edebiyat teorisi uzmanları tarafından kanıtlandığı için, bu durumun bilim âlemine yerleşmiş, su götürmeyen bir konu olduğunun A. Baytursınu'lu tarafından bilindiğini düşünüyoruz.

Doğu edebiyatının eski dönemlerdeki örneklerinden olan masal türünün bütün halkların ortak hazinesi olarak değerlendirildiği bilinir. Folklor uzmanlarının bu anlamda Kazak masallarının gelişimini inceledikleri bellidir.

² Ahmet Baytursınu'lu'nun isminin saygı ve sevgi bildiren bir şekilde kısaltılması.

Ancak, Kazak ozan ve yazarlarının masal türünde eser ortaya çıkarmalarında İ. A. Kırilov'un eserlerinin etkisinin olduğunu da kabul etmek zorundayız." (İsimakova, 2003, s. 14).

Masa (Sivrisinek) 1910 yılında Orenburg'da yayımlanır. Yazarın kitap adı olarak seçtiği *Masa* bir metafordur. Şair, halkı uyandırmayı amaçlamaktadır. Bu eserde yazarın kendi şiirlerinin yanında bazı Rus ve Avrupalı şairlerden yaptığı tercümeleler de bulunmaktadır (İsimakova, 2003, s. 17).

Yukarıdaki eserlerin dışında Ahmet Baytursınulı'nın ilmî eserleri de bulunmaktadır. Bu eserler, Baytursınulı'nın bilimsel kimliğini ortaya koymasından dolayı son derece önemlidir. Bu eserleri şu şekilde göstermek mümkündür:

1. *Oquw Quralı* 'Okuma Kitabı' (1912): Eser Kazak Türkçesinin ilk alfabe ve imla kitabıdır.

2. *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı Birinci Yıllık' (1914): Ses ve şekil bilgisi konularının işlendiği gramerdir.

3. *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı İkinci Yıllık', (1915): Şekil bilgisi konularının işlendiği gramerdir.

4. *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Dil Bilgisi Kitabı, Cümle Sistemi ve Türleri, (1916): Eserde genel olarak Kazak Türkçesinin söz dizimi bahisleri anlatılmıştır.

5. *Bayanşı* 'Açıklayıcı' (1920): Öğretim metodolojini içeren kitap 'Kazak öğretmenler için' notu ile yayımlanmıştır.

6. *Er Sayın* 'Er Sayın' (1923): Yazar tarafından derlenen aynı isimli destan.

7. *Älippe Astarı* 'Alfabe Astarı' (1924): *Oquw Kuralı* isimli kitabın öğreticiler için hazırlanan biçimi.

8. *Sawat Aşqış* 'Okuma Yazma Öğreticisi' (1924): Eser, ses yöntemi ile düzenlenmiş Kazakça alfabeyi içermektedir. Yetişkinler için hazırlanmıştır.

9. *23 Joqtaw* '23 Ağıt' (1926): İçinde halk arasından derlenen 23 ağıt bulunmaktadır.

10. *Oquw Quralı* 'Okuma Kitabı' (1926): Eser 3. ve 4. sınıflarda okutulmak üzere T. Şononov ile birlikte hazırlanmıştır.

11. *Ädebiyet Tanıtqış* 'Edebiyat Bilgisi' (1926): Kazak edebiyatına dair bilgiler veren bir eserdir.

12. *Älip-biy* 'Alfabe' (1926): Baytursınulı tarafından düzenlenen alfabeyi içermektedir.

13. *Til Jumsar 1- Bölüm* 'Uygulamalı Gramer 1. Bölüm' (1928).

14. *Til Jumsar 2- bölüm* 'Uygulamalı Gramer 2. Bölüm' (1929). (Tamir, 1998, s. 435-436; Koç vd., 2007, s. 472; İsimakova, 2003, s. 19-20; Sızdıkova (ed.), 2001, s. 210-244).

Görüldüğü üzere Ahmet Baytursınulı edebî eserlerden ziyade bilimsel eserler ortaya koymuştur. Arap alfabesini Kazak Türkçesinin imlasına uydurmuş, Kazak edebiyatını derli toplu şekilde bir kitapta işlemiş, öğrenciler için okul kitapları kaleme almış, bu kitapların öğretmenler için olanlarını da ayrıca hazırlamıştır. Baytursınulı'nın eserleri defalarca farklı şehirlerde basılmıştır.

2. Til Qural (Gramer Kitabı)

Til Qural, Ahmet Baytursınulı tarafından kaleme alınan üç kitaptan müteşekkil bir dil bilgisi kitabıdır. Baytursınulı, üç kitabı da farklı konulara hasrederek Kazak Türkçesinin gramerini ilk defa yazan isim olmuştur.

Baytursınulı, birinci kitaba yazdığı *Söz Bası* 'Söz Başı' bölümünde genel olarak insan dilini, dillerin mahiyetini anlattıktan sonra kitabı yazma amacını şu şekilde dile getirmiştir:

"Halkların yaşantısında, yürüdüğü yolda, huylarında nasıl farklılıklar var ise dillerinde de öyle farklılıklar vardır. Gençliğinde Rusça veya Nogayca okuyan kardeşlerimiz sözün sistemini, mantığını doğrudan Kazakça düşünerek yazamıyor. Yazsa da zorlukla yazıyor. Çünkü gençliğinde Kazakça yazmayı alışkanlık edinmemiş. Rusça okuyanlar Rus dilinin sistemine göre, Nogayca okuyanlar ise Nogay dilinin sistemine göre yazmayı öğrenmişler. Kazakça sözcükleri alarak Rusçanın veya Nogaycanın sistemine yerleştiren ortaya çıkan şey hakiki bir Kazakça olmaz. Böylece geride kalmamak için her vatan evladını önce kendi dilinde okutmak, onlara kendi dilinde yazmayı çizmeyi öğretmek, kendi dilinin sistemini göstermek gerekir. Çocuklar bunlara tamamen alıştıktan sonra onlara başka diller okutulabilir. Biz de eğer dilimizin bozulmadan korunmasını istiyorsak başkaları gibi öncelikle kendi dilimizde okutup sonra başka dilleri okutmak zorundayız. Kazakların ilkokullarında başka derslerle birlikte Kazak dilinin söz dizimi, biçim bilgisi de öğretilmeli. Üç yıllık ilkokullara uygun olarak Kazak dilinin söz dizimini, şekil bilgisini bölerek çocuklara okutmak uygundur. Bu düşünceyle biz de Til Qural isimli kitapları çıkarmaktayız." (Baytursınulı, 2005, s. 30).

Til Qural Kazakça için bir ilktir. Bu tabirin yabancı karşılanabileceğinin bilincinde olan yazar konu ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır:

"Til Qural ismi ne kadar yabancı ise içeriği de ilk aşamada o kadar yabancı görünür. Çünkü bu, Kazaklarda daha önce olmayan bir şeydir. Halk arasında daha önce olmayan bir şey yabancı sayılır, yadırganır. Arapça veya Rusça söz dizimi ve şekil bilgisi öğrenenler için yabancı görünmekle birlikte anlaşılabilir değildir. Arap ve Rus söz dizimi ve şekil bilgisinde okutulan hususlar bunda da vardır. Farkı şudur: Onlarda Arapça veya Rusça anlatılan isimler bunda Kazakça anlatıldı. Bu nedenle okunan aynıdır sadece adı farklıdır." (Baytursınulı, 2005, s. 30-31).

Eserin ilk cildi *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı, Birinci Yıllık' ismini taşımaktadır. 1914'te Orenburg'ta basılan eser düzeltmeler ve eklemeler ile 1927'ye kadar 7 baskı yapmıştır. Bu kitapta genel olarak işlenen konular şunlardır: Sözce ve cümle farkı, cümle ve kelime farkı, kelime ve hece farkı, dil seslerinin tasnifi, ünlüler, ünsüzler, yarı ünlüler, yapım ekleri, imla kuralları, yapısı bakımından kelimeler, sözcük türleri. Eserin en sonunda öğretmenler için açıklama bölümü bulunmaktadır.

Eserin ikinci cildi *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Dil Bilgisi Kitabı, Kazak Dilinin Sarfı İkinci Yıllık' ismini taşımaktadır. Kitap, 1915'te Orenburg'da basılmıştır. 1927'ye kadar 6 baskı yapmıştır. Bu kitapta birinci ciltten farklı olarak şekil bilgisi

konularına ağırlık verilmiştir. Eserde işlenen konular şunlardır: İsim, iyelik ekleri, hâl ekleri, isimden türeyen isimler, Kazak Türkçesinin ekleşme sistemi, farklı sözcük türlerine ilgi ve iyelik eklerinin eklenme biçimleri, çatı, çatı türleri, bildirme ve tasarlama kipleri, bu kiplerin şahıslara göre çekimi, sıfat-fiil ekleri, fiillerden türeyen kelimeler, zarf, edat ve ünlem. Eserde daha çok eklerin örnekleri üzerinde durulduğunu söylemek gerekir.

Eserin üçüncü cildi *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Dil Bilgisi Kitabı, Cümle Sistemi ve Türleri' isimlidir. Eser 1916'dan 1927'ye kadar 6 defa basılmıştır. Eserde işlenen konular şunlardır: Cümlenin tanımı, cümlenin öğeleri, özne, yüklem, çoğul özne, fiil öbeklerinden kurulan yüklem, cümlenin türleri, nesne, dolaylı tümleş, zarf tümleci, basit ve birleşik cümle, ara sözler, ünlemler, cümlenin öğelerini bulmak için gerekli bilgiler, cümlelerde kısaltma, noktalama işaretleri.

Baytursınulu, *Til Qural*'da terim meselesine çok büyük önem atfetmiştir. Kullandığı terimleri bizzat kendi üretmiştir. Terimler, Baytursınulu'nun ana dilinden beslenerek üretilen terimlerdir. Bugün dahi Kazak Türkçesi gramerleri bu terimleri kullanmaktadır. "O sadece dil bilimi sahasında değil edebiyat bilimi sahasında da pek çok terim üretmiştir. Bunlar son derece uygun ve yerleşmeye uygun isimlerdir. Bu nedenle bunlar bugüne kadar kullanılmamıştır. Hatta unutulmuş bazı terimler yeniden kullanılmaya başlamaktadır." (Sızdık, 2005: 21).

Til Qural, Baytursınulu'nun da dediği gibi bir ilktir. Her ilkte olduğu gibi bazı sıkıntıların olduğunu da kabul etmek gerekir. Örneğin Baytursınulu tarafından ortaya konan bazı gramer meseleleri çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde işlenmez.

Til Qural, Kazak Türkçesi grameri için son derece büyük bir öneme sahiptir. Sızdıkova, *Til Qural*'ı şu şekilde değerlendirmektedir:

"*Til Qural*, ilkokul kitabı olmasına ilkokulda 4-5 yıl okuyan öğrenciler için yazılmış olmasına rağmen Kazak dilinin ses bilgisini, dil bilimsel kuruluşunu analiz etmiş, sistemleştirmiş ve tanıtmıştır. Kazak dilindeki öncü ilmî eserlerin başı olmuştur. Bu kitaplar, Kazak dil bilimi adındaki bilimsel sahanın ana dilimizdeki ilk ve en güzel girişimleridir. Çünkü Kazak dilinin ses sisteminin tasnifinde de, sözcük türlerinin tasnifinde de sözcük yapılarının gösterilmesinde de sözcüklerin ilgi eki ve iyelik eki alışı düzeninde de cümle türlerinin tasnifinde de bugüne kadar A. Baytursınulu'nun belirtilen kitaplarının esas alınması devam etmektedir. Dilin bütün kategorilerinden başlayarak bütün terimlerine kadar bugünkü okul gramerlerinde A. Baytursınulu'nun eserlerinin izini görmek mümkündür." (Sızdık, 2005, s. 20).

3. Çatı Kavramı ve *Til Qural*'da Çatı

Genel olarak yüklem durumundaki fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisini belirleyen dil bilimsel kavram olarak tanımlanabilecek olan çatı, Türk dil bilgisinde üzerinde oldukça fazla durulan konulardan biridir. Türkiye Türkçesinde çatı üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi veya fiilin sadece özne ile olan ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Bilgegil (2009, s. 266) çatı bahsinde "Asıl maddenin özneye ve nesneye göre durumu çatıyı teşkil etmektedir." cümlesiyle görüşünü ortaya koyarken Korkmaz (1996, s. 159)

çatı kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Çatı, fiil kök ve gövdesinin sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir.” Ergin, çatı konusunu ayrı bir kategori olarak işlememiştir. Ancak gerek fiilden fiil yapım eklerinde gerekse “Geçişli fiiller, geçişsiz fiiller” bahsinde anlattıklarından (2005, s. 282) Ergin’in de çatı kavramını fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi şeklinde değerlendirdiğini söylemek mümkündür. N. Atabay, İ. Kutluk ve S. Özel de çatıyı fiilin özne ve nesne ilişkisi bağlamında değerlendirmiş ve “Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçime çatı adını veriyoruz.” şeklinde tanımlamışlardır (Atabay vd., 2003, s. 189). Ediskun (1999, s. 2019) da çatıyı fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirmiştir. Delice (2008, s. 76), çatının özne ve nesne dışındaki diğer tamlayıcılarla da alakalı olduğunu ifade etmiş ve çatıyı “Yüklem olan kılış fiili gövdesinde var olan anlam ve üzerine aldığı ek vasıtasıyla yüklemi tamamlayan öğelerin hangisinin bulunacağına, hangisinin bulunmayacağına ve bulunacaksa nasıl bulunacağına işaret edebilir. Bu işaret ediş, çatı terimiyle ifade edilir.” şeklinde tanımlamıştır. Delice, diğer gramerlerde olmayan zarfsama çatısı ve yerseme çatısı tabirlerini de kullanmaktadır (2008, s. 77). Çatının, fiilin özne ve nesne dışında diğer unsurları ile de ilişkili olduğunu ifade eden bir diğer araştırmacı Funda Kara’dır. Kara (2016, s. 1205) çatıyı “Çatı kavramı; fiillerin kendilerine mahsus niteliklerinin, sözlük anlamlarının ve aldıkları belli başlı eklerin (kimi kez zamirlerin yardımıyla) cümledeki eyleyenleri (özne, nesne, tümleç) nasıl değiştirdiğini, söz dizimine, anlama nasıl etkide bulunduğunu inceleyen bir dilbilgisi kategorisidir.” şeklinde tanımlayarak cümlede özne ve nesne dışındaki unsurları da çatı kavramının içine dâhil etmiştir.

Yukarıdaki görüşler çatının fiilin özne ve nesne ilişkisi bağlamında değerlendirildiği görüşlerdir. Bu görüşlerin dışında çatının yalnızca fiilin özne ile olan ilişkisi olarak değerlendirildiği görüşler de söz konusudur. Banguoğlu (2004, s. 411) çatı bahsini şu şekilde izah etmektedir:

“Kimse, sözcüğünde fiilin gerçekleşmesinde farklı işleyişler alır: Etkiler, etkilenir, olumsuz davranır v.b. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin söz içindeki işleyişini belirtir: Bekçi döv-dü, Bekçi döv-ül-dü, Bekçi döv-me-di v.b. Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerden her birine görünüş (aspekt) diyoruz. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix) adını veririz.”

Berke Vardar da bu görüştedir. Vardar, çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: “Öznenin eylemi yapmasına, eylemin etkisi altında kalmasına ya da belli biçimde onunla ilgili olmasına göre eylemin sunduğu durum; buna ilişkin dilbilgisi ulamı.” (2002, s. 58).

Görüldüğü gibi farklı görüşler de olsa çatı konusu genellikle fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir.

Kazak Türkçesinin ilk gramer kitabı olan *Til Qural*'da çatı meselesi derli toplu olarak işlenmiştir. Çatı tabiri Ahmet Baytursınulı tarafından üretilen ve bugünkü gramerlerde de kullanılan *etis* kelimesi ile karşılanmıştır. Ahmet Baytursınulı, Türkiye

Türkçesi gramerlerinde olduğu gibi öznesine veya nesnesine göre bir ayırım yapmadan ve tanım vermeden on çeşit çatıdan bahseder. Bu kategoriler şunlardır:

“1. Geçişli çatı (*Sabaqtı etis*), 2. Geçişsiz çatı (*Salt etis*), 3. İşteş çatı (*Ortaq etis*), 4. Dönüslü çatı (*Özdik etis*), 5. Oldurgan çatı (*Özgelik etis*), 6. Ettirgen çatı (*Bedeldi etis*), 7. Edilgen çatı (*Iriqsız etis*), 8. İşteş-oldurgan çatı (*Şağıs etis*), 9. Tekrarlama çatısı (*Dürkindi etis*), 10. Şiddetlenme çatısı (*Ösinği etis*).” (Baytursınulı, 2005: 149).

Her ne kadar yazar çatıları öznesine ve nesnesine göre ayırmamışsa da yaptığı açıklamalardan yazarın çatı bahsini özne ve nesneye göre değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Bu ibarelerin ardından Baytursınulı gösterdiği on çatı kategorisini teker teker açıklamakta ve bu kategorilere dair örnekler vermektedir. Yazarın konu ile ilgili açıklamaları ve örnekleri şu şekildedir³:

“Yapılan işten bir varlık etkilenirse ona geçişli çatı deriz. Örneğin *xat jazdım* ‘mektup yazdım’, *şöp şaptım* ‘ot kestim’, *qarmaq saldım* ‘olta attım’ derken *jazdım*, *şaptım*, *saldım* işlerdir.

Xat jazdım ‘mektup yazdım’ derken *yazma* işinden mektup etkilenir, *şöp şaptım* ‘ot kestim’ derken *kesme* işinden ot etkilenir, *qarmaq saldım* ‘olta attım’ derken de *atma* işinden *olta* etkilenir. *Jazdım*, *şaptım*, *saldım* gibi nesnelere etkilediği işi gösteren sözleri geçişli çatı olarak adlandırırız.

Gerçekleşen işten etkilenen, ona bağlanan hiçbir şey olmazsa ona geçişsiz çatı deriz. Örneğin: *men jürmin* ‘ben yürürüm’, *sen tursıñ* ‘sen kalkarsın’, *ol otır* ‘o oturur’. *Benim yürümenden, senin kalkmandan, onun oturmasından* etkilenen hiçbir şey yok.

Erjan küldi ‘Ercan güldü’, *Nurman juladı* ‘Nurman ağladı’, *Birman jügirdi* ‘Birman koştu’. *Erjan’ın gülmesinden, Nurman’ın ağlamasından, Birman’ın koşmasından* etkilenen hiçbir şey yok.

Jürmin, *tursıñ*, *otır*, *küldi*, *jıladı*, *jügirdi* gibi nesnesiz işleri karşılayan fiilleri geçişsiz çatı olarak adlandırırız.

İşi tek başına yapmazsa işteş çatı denir. Örneğin: *bala jarıstı* ‘çocuk yarıştı’, *jaw soğıstı* ‘düşman savaştı’, *baluwan kürestı* ‘pehlivan güreşti’.

Çocuk tek başına yarışamaz, birisi ile yarışır; düşman kendi kendine savaşmaz, başkası ile savaşır; pehlivan kendi kendine güreşmez, birisi ile güreşir. Bu şekilde tek başına yapılmayan, iki taraflı olarak yapılan işleri anlatan sözlere işteş çatı deriz.

Başkası tarafından gerçekleştirilecek işi kendi kendine gerçekleştirirse buna dönüslü çatı deriz. Örneğin: *men juwindım* ‘ben yıkandım’, *sen tarandıñ* ‘sen tarandın’, *ol maqtandı* ‘o övündü’.

³ Tarafımızdan çevrilen bu kısımlarda Ahmet Baytursınulı tarafından öğrencilere yönelik olarak verilen “Kıraat Kitabı’ndan bir makale olarak ondaki edilgen çatılı fiilleri gösteriniz.” şeklindeki ödevler aktarılmamıştır.

Juwıdım 'yıkadım' dese başkasını yıkamış olur, juwındım 'yıkandım' denilince kendisini yıkamış olur yani işi başkası için değil kendisi için yapmış olur. Taradım 'taradım' dese başkasını taramış olur. Tarandım 'tarandım' dediğinde işi başkasına değil kendisine yapmış olur. Maqtadı 'övdü' derse başkasını övmüş olur. Maqtandı 'övündü' dediğinde başkasını değil kendisini övmüş olur.

Juwındım, tarandım, maqtandı gibi başkasına yapılacak işleri kendisine yapmayı ifade eden kelimeleri dönüşlü çatı olarak adlandırırız.

Başkasının işine sebep olmaya oldurgan çatı deriz. Örneğin: attı jürgizdi 'atı yürüttü', koydı örgizdi 'koyunu otlattı', tüyeni turğızdı 'deveyi kaldırdı' derken atın yürümesine, koyunun otlamasına, devenin kalkmasına sebep olma işi gösterilir. Onlar kendileri yapsa at jürdi 'at yürüdü', qoy ördi 'koyun otladı', tüye turdı 'deve kalktı' olur idi.

Jürgizdim, örgizdim, turğızdım gibi birinin işine sebep olmayı gösteren sözlere oldurgan çatı deriz.

İşi birisi aracılığıyla yapmaya ettirgen çatı deriz. Örneğin xat jazdırdı 'mektup yazdırdı', öleñ ayttırdı 'şiiir söyletti' üy saldırdı 'ev yaptırdı', kitap aldırdı 'kitap aldırdı' deriz. Jazdırdı, ayttırdı, saldırdı, aldırdı dediğimizde hepsi de biri aracılığıyla yapılan iştir. Bu nedenle bu çatıya ettirgen çatı deriz.

Gerçekleştirme iradesinin başkasında olduğu işi adlandırırken edilgen çatı deriz. Örneğin at jegildi 'at koşuldu', qoyan quwıldı 'tavşan kovalandı', qozı soyıldı 'kuzu kesildi' denildiğinde at, kendi iradesi dışında koşuluyor, tavşan kendi iradesi dışında kovalanıyor, kuzu kendi iradesi dışında kesiliyor.

Jegildi, quwıldı, soyıldı gibi sözleri edilgen çatı olarak adlandırırız.

Ortak bir işin yapılmasında sebep olunmasına işteş-oldurgan çatı deriz. Örneğin balaları kürestirdim 'çocukları güreştirdim', eldi tabıstırdım 'halkı buluşturdum', eki jağın soğıstırdım 'iki tarafını savaştırdım'.

Kürestirdim derken güreşmelerine ben sebep oldum, tabıstırdım derken buluşmalarına ben sebep oldum, soğıstırdım derken savaşmalarına ben sebep oldum. Kürestirdim, tabıstırdım, soğıstırdım gibi sözleri işteş-oldurgan çatı olarak adlandırırız.

Tekrar tekrar gerçekleştirilen işi tekrarlama çatısı olarak adlandırırız. Örneğin xat jazğıladı 'birkaç defa mektup yazdım' multıq atqıladı 'birkaç defa tüfek attım', qolınan julqıladı 'elini silkeledim'. Jazğıladı, atqıladı, julqıladı fiilleri işin bir kez değil birkaç kez yapıldığı göstermektedir. Jazğıladı, atqıladı, julqıladı gibi fiilleri tekrarlama çatısı olarak adlandırırız.

Şiddetlenen işi anlatan çatıya şiddetlenme çatısı adı veririz. Örneğin at jürinķiredi 'at yavaşça hızlanarak yürüdü', suw tasınqıradı 'su şiddetlenerek taşıtı', bala uyıqtanqıradı 'çocuk ağır ağır uyudu'. Jürinķiredi derken yürümenin şiddetlendiği görülür, tasınqıradı derken taşkınım şiddetlendiği anlaşılır, uyıqtanqıradı derken uykunun ilerlediği görülür. Jürinķiredi, tasınqıradı, uyıqtanqıradı gibi fiilleri şiddetlenme çatısı olarak adlandırırız. (2005, s. 149-152).

Görüldüğü üzere *Til Qural'* da ele alınan çatılar, ilk olmasına rağmen, son derece oturaklı bir şekilde işlenmiş, incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Baytursınulı'nın verdiği tüm örnekler anlattıkları ile birebir örtüşmektedir. Ancak yine de üzerinde durulması gereken bazı noktalar vardır. Örneğin Baytursınulı karşılıklı yapılan geçişli fiillerin çatısı için işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*) tabirini kullanmaktadır. Bu çatı kategorisinden Türkiye Türkçesi gramerlerinde de bahsedilmiştir. Gencan, *dövüştür-*, *paylaştır-*, *güzelleştir-* gibi fiillerin çatısı için katmerli çatı tabirini kullanmaktadır (1971, s. 286). Atabay vd. (2003, s. 195) ise *görüştürül-*, *tanıştırıl-*, *yaptırıl-*, *araştırıl-* gibi eylemler için *çok çatılı eylem* tabirinin kullanılacağını ifade etmektedir. Bilal Yücel (2011, s. 281), Türkçede çatı konusunu işlediği bildirisinde gerek katmerli çatı tabirini gerekse çok çatı tabirini *Çatı Kategorisi İçinde Gereksiz Terimler* başlığında değerlendirmiştir. Hacı Ömer Karpuz, çatı isimleri için yeni öneriler sunduğu bildirisinde **dayaştır-* fiili için **ediştirgen* terimini önermiştir (2007, s. 653) Baytursınulı tarafından verilen örnekler de bu terim ile uyusmaktadır.

Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösiniki etis*) olarak gösterdiği yapılarda kullanılan ekler esasen fiilin içindeki zaman anlamını yani kılınışı etkileyen eklerdir (Balci, 2015, s. 21-26). Bu nedenle bu ekler çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde kılınış kategorisinde (*amaldıñ ötüw sıypatı kategoriyası*) değerlendirilir.

4. Çağdaş Kazak Türkçesi Gramerlerinde Çatı

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri çatı terimini Baytursınulı'nın ilk defa kullandığı *etis* terimi ile karşılar ve işlerler. Bu konunun Kazak Türkçesi gramerlerindeki durumu şu şekildedir:

Kazak Türkçesinin *Qazirgi Qazaq Tili 'Çağdaş Kazak Dili'* adıyla muteber bir gramerini yazan İsayev, çatı terimini şu şekilde açıklamaktadır: “Çatı, fiilin özel bir kategorisidir. Genel olarak fiilin, iş hareketin özne ve nesne (anlam bilimsel ve söz dizimsel vasfı) ile olan çeşitli ilişkisini bildirir. Belirli ekler yardımıyla yapılan fiil kategorisi çatı olarak adlandırılır.” (2007, s. 270). İsayev, bu tanımdan sonra çatı eklerinin yapım eki olup olmadığını tartışarak bu eklerin yapım eki olmadığı sonucuna varmış, diğer gramerlerde çatı konusunun işlenişinde bir birliğin olmadığını ifade etmiştir (2007, s. 271-274). Yazar, Baytursınulı'nın çatı kategorisinde bahsetmediği ancak diğer gramerlerde mevcut olan etken çatının (*negizgi etis*) esasen bir çatı kategorisi olmadığını, bu kategorinin fiillerin anlamsal özelliklerinden kaynakladığını belirtmiştir (2007, s. 275).

Bu açıklamaların ardından İsayev, dönüşlü çatıyı şu şekilde tanımlar:

“Dönüşlü çatı (*özdik etis*) iş ve hareketin gerçekleştiricisine (*sahibine*) yönelmesiyle, geçişli fiile *-ın, -in, -n* eklerinin eklenmesi ile yapılır. *kiy-'giy-' – kiy-in-di 'giyindi', tazala- 'temizle-' – tazala-n-di 'temizlendi', kör- 'gör-' (därigerge- doktora) – kör-in-di 'göründü', şeş- 'soy-' – şeş-in-di 'soyundu', tara- 'tara-' – tara-n-di 'tarandı', sura- 'iste-' sura-n-di 'istendi', sürt- 'kurula-' sürt-in-di 'kurulandı' vb. Bu örneklerden anlaşılacak şudur: İlk olarak fiil, iş hareket için sahibi olan özneye yönelir. Böylece özne aynı zamanda nesne olarak da görev yapar.” (2007, s. 276).*

İsayev, dönüşlü çatının ardından edilgen çatıyı ele almaktadır. Yazarın konu ile ilgili ifadeleri şu şekildedir:

“Edilgen çatı (ırıqsız etis) iş ve hareketin kendi kendine gerçekleştiği anlamının yüklendiği çatıdır. Fiilin, iş ve hareketin belirtisiz nesnesi onun dil bilgisel öznesi olur. Sadece geçişli fiillere –il, -il, -l ekleri; kök veya gövdede l sesi var ise –ın, –in, –n eklerinin eklenmesi aracılığıyla yapılan çatı türüdür. Örneğin kitap okı-l-dı ‘kitap okundu’, üy tazala-n-dı ‘ev temizlendi’, astıq jıyna-l-dı ‘mahsul toplandı’, söz söyle-n-di ‘söz söylendi’, xat jazıldı ‘mektup yazıldı’ vb. Okuma eyleminin, iş hareketinin belirtisiz nesnesi kitap, temizleme işinin belirtisiz nesnesi ev, toplanma işinin belirtisiz nesnesi mahsul, söylemenin belirtisiz nesnesi söz, yazmanın belirtisiz nesnesi mektuptur. Edilgen çatı (-l, -il, -il) ekinin eklenmesi ile ilk olarak okumak, temizlemek, toplamak, söylemek, yazmak iş ve hareketleri kendiliğinden oluyormuş gibi gösterilir. Belirtisiz nesnelere bu cümlelerde dil bilgisel olarak özne hizmetini yerine getirir. Bununla birlikte ikinci olarak edilgen çatı yapısındaki fiiller geçişsiz fiil olur. Yani edilgen çatı ekleri geçişli fiile eklenerek onu geçişsiz fiile dönüştürür.” (2007, s. 277).

İsayev, bu tanımların ve açıklamaların ardından ettirgen çatıyı açıklar.

“Ettirgen çatı (özgelik etis) fiil, iş ve hareketin doğrudan öznenin kendisi aracılığıyla değil ikinci bir özne (ikinci özne fiili, iş ve hareketi doğrudan gerçekleştiren, ortaya çıkaran özne, agens ‘yapıcı/ yapan özne’ olarak adlandırılır.) aracılığıyla gerçekleştiğini, ortaya çıktığını bildiren, geçişli fiillerden (bazen de fiillerden değil) belirli ekler aracılığıyla yapılan çatı kategorisi şeklinde tanımlanır.” (2007, s. 278).

İsayev, ettirgen çatılı fiillerde iki özne olduğunu ifade eder. Bu öznelerden yapan öznenin bazen cümlede olmadığını belirtir. İsayev, Baytursınulı tarafından oldurgan çatı terimini karşılamak için kullanılan *özgelik etis* tabirini ettirgen çatı için kullanır. Çünkü İsayev ettirgen ve oldurgan çatıyı aynı kavram olarak değerlendirir:

“Örneğin bala şamdı söndirdi ‘çocuk mumu söndürdü’ cümlesinde söndürmek eyleminin öznesi de doğrudan o eylemi gerçekleştiren de aynı kişi, o çocuk. Ancak fiilin kök halindeki yani geçişsiz fiil şeklindeki gramatikal özne şam ‘mum’ (şam söndi) orada nesneye dönüşmüştür. Şamdı söndirdi ‘mumu söndürdü’ ancak mum kendi kendine sönmeyi. Böylece ettirgen çatı eki geçişsiz fiile eklendiğinde geçişsiz fiilden doğrudan ettirgen çatılı fiil türetmez. Sadece geçişsiz fiili geçişli fiile dönüştürür.” (2017, s. 279).

Yazar, işteş çatıyı şu şekilde açıklamaktadır: *“İşteş çatı (ortağ etis) iş ve hareketin bir değil birden fazla özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. –ıs, –is, –s eki ile yapılır.” (2017, s. 281).*

Görüldüğü üzere İsayev sadece dört çatı türünden bahseder. Baytursınulı’nın bahsettiği geçişli çatı (*sabaqtı etis*), geçişsiz çatı (*salt etis*), ettirgen çatı (*bedeldi btis*), işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*), tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösınkı etis*) konularından bahsetmez. Yazar, fiilin geçişliliğini ve geçişsizliğini ise, Kazak Türkçesi gramerlerinde görülen genel temayül gibi, ayrı bir kategoride işlemiştir (2007, s. 265-270).

Bir başka Kazak gramercisi Nurjamal Oralbay, çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır:

“Çatı iş hareketin özne ile ve nesne ile ilişkisini bildiren geçişsiz, geçişli fiil türeten bir fiil kategorisidir. Başka türlü ifade etmek gerekirse çatı, geçişsiz ve geçişli fiiller türetir. Dilde geçişsiz ve geçişli olmak üzere ikiye ayrılan fiillerin anlamını değiştirerek çatı, geçişsiz fiilden geçişli fiil türetir. Aynı şekilde geçişli fiilden geçişsiz fiil türetir.” (2007, s. 206).

Yazar, çatı kategorisinin tasnifine dair şunları ifade etmektedir:

“Çatı eklerinin ve onların anlamlarının çeşitliliği ile alakalı olduğu için dilde çatının dört türü vardır. Bunlar 1. Dönüslü çatı (özdik etis), 2. Ettirgen çatı (özgelik etis), 3. Edilgen çatı (ırqsız etis), 4. İşteş çatı (ortağ etis). Bilim dünyasında bunlardan başka bir de etken çatıdan (negizgi etis) bahsedilmektedir. Bu durum, bu çatı türünü inceleyen âlim A. Kaldıbayeva'nın çalışmaları ile başlamış, morfoloji ders kitaplarına da girmiştir. Ancak etken çatının belirli bir göstergesi, kendine has bir manası da yoktur. O sadece kök durumundaki fiildir. Bu nedenle etken çatıyı çatının bir türü olarak saymak doğru değildir. Çünkü çatının her türünün kendi anlamı ve kendi göstergesi bulunmaktadır. Etken çatıda bu temel iz yoktur.” (2007, s. 208)

Oralbay, İsayev'in aksine çatı eklerini yapım ekleri olarak kabul etmektedir. (2007, s. 208)

Yazar, çatı bahsinin tasnifini iki temel üzerine oturarak yapmaktadır: 1. Geçişsiz fiil türeten çatılar, 2. Geçişli fiil türeten çatılar (2007, s. 209) Yazara göre geçişsiz fiil türeten çatılar dönüslü ve edilgen çatılardır.

“Dönüslü çatı (özdik etis) özne ile alakalı hareketi bildiren, sözlüksel anlamı ile geçişsiz fiil türeten çatı türüdür. Dönüslü çatıda eylemi gerçekleştiren de eyleme konu olan da aynı varlıktır. Örneğin Oljabek köp oylandı ‘Oljabek çok düşündü’, Janadan salınğan qobdiday kirpiş üy ‘Yeniden yapılmış kutu gibi küçük ev’. Bu örneklerde eylemi gerçekleştiren de düşünme işine konu olan da Oljabek adında biri. İkinci örnekte evin yapıldığı söylenmiş ancak evi kimin yaptığı söylenmemiş. Bu nedenle eylemin öznesi belirsiz kalmış, ev kendi kendine yapılmış gibi bir anlam ortaya çıkmıştır.” (2007, s. 209).

Bu örnekler içinde zikredilen Janadan salınğan qobdiday kirpiş üy ‘yeniden yapılmış kutu gibi küçük ev’ örneğinden Oralbay'ın edilgen çatı için örnek teşkil edecek cümleyi dönüslü çatı bahsinde verdiği anlaşılmaktadır.

Yazar, bu tanımların ardından edilgen çatıya geçmektedir. “Edilgen çatı (ırqsız etis) iş hareketin öznesinin söylenmeden eyleme kendiliğinden gerçekleşmiş gibi anlam veren, geçişli fiilden geçişsiz fiil yapan çatı türüdür. Edilgen çatıda yükleme halinde bulunan özne, nesne şekline dönüşür ve nesne cümleden tamamen çıkar.” (2007, s. 210).

Oralbay, ettirgen çatıya dair şunları kaydetmektedir:

“Dilde geçişli fiili sadece ettirgen çatı yapar ancak geçişli fiil yapmak en verimli en sık kullanılan yöntemdir. Buna dilimizde ettirgen çatı yapan eklerin çokluğu da etki eder. Ettirgen çatı eki, iş ve hareketi konuşucunun başka birine yaptırması nedeniyle başka birinin iş ve hareketini bildiren geçişli fiil yapar. Örneğin onu keltir ‘onu getir’, jumıstı jasat ‘iş yaptı’, üydi saldır ‘evi yaptı’, balanı oynat ‘çocuğu oynat’, salıqtı tölet

'vergiyi ödet', qımızdı işkiz 'kımızı içir', orındıqtı azayt 'sandalyeyi azalt', balanı quwant 'çocuğu sevindir', şaydı qaynat 'çayı kaynat'." (2007, s. 212).

Oralbay'ın verdiği örneklerden ettirgen ve oldurgan çatı ayrımını yapmadığı anlaşılmaktadır.

Yazar, işteş çatının (*ortağ etis*) iş hareketin birkaç özne tarafından ortak olarak yapıldığını bildiren çatı olduğunu belirtmiştir (2007, s. 213).

Görüldüğü gibi Oralbay da Baytursınulı'nın kaydettiği altı çatıyı, çatı bahsinde işlememiştir. Geçişli ve geçişsiz fiilleri çatı kategorisinin dışında bir kategori olarak ele almıştır. Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*), şiddetlenme çatısı (*öşinği etis*) yaptığını ifade ettiği -GIIA ve -İñqIrA eklerini ise *amaldıñ ötüw sıypatı* (kılınuş) kategorisinde ele almıştır (2007, s. 258-259).

Kazak Türkçesinin temel gramerlerinden birini kaleme alan Iskakov, çatı bahsine geçmeden önce diğer Kazak Türkçesi gramerleri gibi geçişli ve geçişsiz fiil kategorisini işler. Yazar, geçişli ve geçişsiz fiil meselesinde kısa bir girişten sonra şunları kaydeder:

"aş 'aç-', ayt 'söyle-', baq 'bak-', ber 'ver-', ek 'ek-', jaz 'yaz-', jay 'yay-', kiy 'giy-', er 'takip et-', sep 'serp-', sız 'çiz-', tap 'bul-', ter 'der-', üz 'kopar-', üy 'yiğ-', şeş 'çöz-', ıs 'sürt-', il 'as-', iş 'iç-', ayda 'yölendir-', apar 'götür-', aket 'götür-', bolja 'yorumla-', bürke 'ört-', ege 'eğele-', ele 'ele-', jalğa 'bağla-', jama 'yama-', jasır 'gizle-', jumsa 'harca-', iyger 'uygula-', küre 'küre-', qama 'sar-', quwır 'kavur-', mata 'sağlamlaştır-', müji 'kemir-', sapır 'karıştır-', teje 'durdur-', tes 'del-', tuşa 'köstek vur-' tüze 'düzelt-' fiillerini ele alırsak bunların hepsi de kullanımda kimi, neyi sorularına cevap veren belirtme hali eki almış sözcüğe bağlanır. Genel olarak konuşma dilindeki sözcüğü yani belirtili nesneyi gerektiren anlamsal özelliğe sahip fiiller geçişli fiiller olarak adlandırılmaktadır.

Fiillerin içinde kimi, neyi sorularına cevap beklemeden belirtme halindeki sözcüğe bağlanmadan kullanılan fiiller de çoktur. Örneğin aw 'ağ-', bar 'git-', buq 'eğil-', jat 'yat-', jet 'var-', juq- 'bulaş-', jür 'yürü-', kel 'gel-', kön 'inan-', kül 'gül-', kir 'gir-', qal 'kal-', qaş 'kaç-', nan 'inan-', oz 'ileri çık-', ös- 'büyü-', pis 'piş-', sal 'yerleştir-', tiy- 'dokun-', tol 'dol-', toñ 'don-', töz- 'dayan-', tur 'kalk-', tüs- 'in-', uş 'uç-', şıq 'çık-', ıq- 'kork-', is 'şiş-', aynı 'sözünden cay-', ayıq 'parla-', aqsa- 'aksa-', beki 'sığın-', bulqın 'silkin-', degdi 'kuru-', esir- 'büyüklen-', elti 'kendinden geç-', jarıs 'yarış-', jügir 'koş-', zerik- 'usan-', küres 'güreş-', qajı- 'usan-', quwan 'sevin-', qulşın- 'heveslen-', otır- 'otur-', ökin 'pişman ol-', sergi- 'canlan-', umtil- 'atıl-', üde 'art-', arpalıs- 'çarpiş-' vb. Bu şekilde belirtme hâli eki almış sözcüğe 'belirtili nesneye' bağlanmayan fiiller geçişsiz fiiller olarak adlandırılır." (1991, s. 279).

Iskakov, geçişli ve geçişsiz fiil bahsini tamamladıktan sonra çatı konusunu işler. Yazar, "Fiillerden fiil türeten, kendilerine özgü şekil bilgisel ve söz dizimsel vasıfları farklı olan çeşitli ekler sistemi alışlagelmiş şekilde çatı veya çatı kategorisi olarak adlandırılır." (1991, s. 281) dedikten sonra çatıyı şu şekilde tanımlamaktadır: "Çatı kategorisi eylemin özne ve nesne ile ilişkisini ve bunun tam tersi olarak özne ve nesnenin eylemle ilişkisini bildiren sistemdir." (1991, s. 283). Iskakov, etken çatı (*negizgi etis*), işteş çatı (*ortağ etis*), ettirgen

çatı (özgelik etis), edilgen çatı (ırıqsız etis), dönüşlü çatı (özdik etis) olmak üzere beş çatıdan bahseder.

Yazar, etken çatının özel bir göstergesi olmadığını, bütün gövde, türemiş ve birleşik fiillerin köklerinin bu çatıya dâhil olduğunu ifade ederek bu çatıyı şu şekilde tanımlamıştır: “Etken çatı başka fiil çatılarına kök olan, onların çeşitlerinin, anlamlarının, işlevlerinin karşılaştırarak açıklanmasına sebep olan çatıdır.” (1991, s. 283). Görüldüğü gibi Iskakov, Baytursınulı tarafından işlenmeyen etken çatıyı da bu kategoriye dâhil etmiştir.

Yazar işteş çatıyı “İşteş çatı (ortağ etis): -s (-ıs, -is) eki aracılığıyla etken çatı yapısından (fiil kök ve gövdesinden) yapılır. Bu ek fiile, işi en az iki ya da daha fazla öznenin birlikte gerçekleştirdiğini bildiren anlam yükler.” (1991, s. 283-284) şeklinde açıklamıştır.

Iskakov, ettirgen çatıya (özgelik etis) dair şunları kaydeder: “-t, -tır (-tir, -dır, -dir); -qız (-kiz, -ğız, -giz) ekleri aracılığıyla ve bu eklerin üst üste eklenmesi ile fiil kök ve gövdelerinden yapılır. Bu ekler, fiil kökünün anlamına işi başka bir insanın (öznenin) yaptığını bildiren anlam yükler.” (1991, s. 284)

Yazarın ele aldığı bir diğer çatı edilgen çatıdır. Iskakov’un eserinde edilgen çatıya dair şunlar kaydedilmiştir.

“Edilgen çatı (ırıqsız etis): -ıl (-il, -l) eki aracılığıyla veya fiil kök veya gövdesinde l sesi var ise -ın (-in, -n) eki aracılığıyla yapılır. Bu ek, fiil kökünün anlamına işin kendi kendine yapıldığı gibi bir anlam ekler ancak bu şekilden işi kimin yaptığı yani öznesi görülmez. Özne, çoğunlukla mantıksal özne olarak işlev görür. Örneğin qoy qamaldı ‘koyun kapatıldı’, üy jıynaldı ‘ev toplandı’, jip üzildi ‘ip koptu’, tüyin şeşildi ‘düğüm çözüldü’, kir juwıldı ‘kir yıkandı’, qora tazalandı ‘ağıl temizlendi’, iyne sabaqtaldı ‘iğneye ip geçirildi’, qar küreldi ‘kar kürendi’, kiyim ilindi ‘elbise asıldı’, qora tazartıldı ‘ağıl temizletildi’, uy maylandı ‘inek şişmanladı’, xabar alındı ‘haber alındı’ vb.” (1991, s. 284).

Iskakov’un verdiği jip üzildi ‘ip koptu’ ve uy maylandı ‘inek şişmanladı’ örnekleri esasen oluş bildiren fiillerdir. Bu örneklerden yazarın oluş bildiren fiiller ile edilgen çatılı fiilleri ayırmadığı görülmektedir.

Yazar çatı kategorisinin son ögesi olarak dönüşlü çatıyı işler: “Dönüşlü çatı (özdik etis): -n (-in, -n) ekinin fiil kök ve gövdesine eklenmesiyle yapılır. Bu ek fiil köküne eylemin neticesinin onu yapan özneye ulaştığını bildiren bir anlam yükler. Örneğin: tara-n ‘taran-’, juw-ın ‘yikan-’, ora-n ‘dolan-’, kiy-in ‘giyin-’, kör-in ‘görün-’, sura-n ‘rica et-’, oyla-n ‘düşün-’ vb.” (1991, s. 285)

Iskakov, Baytursınulı tarafından verilen oldurgan çatı (özgelik etis), işteş-oldurgan çatı (şağıs etis), tekrarlama çatısı (dürkindi etis) ve şiddetlenme çatısını (öşinği etis) çatı kategorisinde işlememiştir. Baytursınulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan özgelik etis terimini ettirgen çatı için kullanan yazar Baytursınulı’nın tekrarlama çatısı (dürkindi etis), şiddetlenme çatısı (öşinği etis) kategorilerinde ele aldığı -GIIA ve -IñqIrA eklerini ise amaldın ötüw sıypatı (kılınış) kategorisinde ele almıştır (1991, s. 289).

Bir bilim heyeti tarafından hazırlanan Qazirgi Qazaq Tili Oquw Quralı isimli eserde çatı kategorisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Diğer Kazak gramerlerinde olduğu

gibi önce geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi işlenmiş ardından çatı kategorisine geçilmiştir.

Yazarlar, geçişlilik ve geçişsizlik kategorisine dair şunları kaydederler:

“Tüm fiilleri kapsayan geçişlilik ve geçişsizlik anlamı hem söz varlığı ile hem de dil bilgisi ile alakalı bir kategori olarak Türkolojide incelenmesi bakımından çok da üzerinde durulmamış bir meseledir. Fiilin geçişli fiil, geçişsiz fiil olarak ayrıldığı önceden beri söylenegeldir. Bunlar fiilin geçişsizlik ve geçişlilik kategorisi olarak ele alınmamıştır. Kategori olarak geçişsiz ve geçişli fiiller özel bir araştırmanın konusu olmamıştır. Bu nedenle de önceki Türkologlar çalışmalarında fiillerin geçişsizlik ve geçişlilik anlamlarını asla ifade etmemişlerdir. Daha sonraki Türk dilleri gramerlerinin yazarlarının çalışmalarında fiillerin geçişli ve geçişsiz fiil türleri ele alınmış ancak bu kategori fiillerin ayrı bir kategorisi olarak değerlendirilmemiştir. Onlar fiilin geçişsizlik ve geçişlilik anlamını çatı kategorisi içinde dile getirmişlerdir. Bugün bir grup âlimler ve Türkologlar fiillerin geçişsizlik ve geçişlilik kategorisini çatı kategorisinden ayırarak onun ayrı bir kategori olduğunu göstermişlerdir. Bu gruptaki âlimler fiilin geçişsizlik ve geçişliliğini ayrı kategori olarak tanımış, bunun çatı kategorisi ile ilişkisinin varlığına; geçişsizlik ve geçişliliğe çatı eklerinin etkisinin olduğuna inanmışlardır. Böylece çatı göstergesinin fiilin geçişsizlik ve geçişliliğini yaptığını göstermişlerdir. İkinci gruptaki âlimler fiilin geçişsizlik ve geçişlilik anlamını ayrı olarak değerlendirmekle birlikte onu bir kategori olarak saymazlar.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 317-318).

Yazarlar bu açıklamanın ardından geçişlilik ve geçişsizlik ile ilgili şu önemli bilgileri kaydetmişlerdir:

“Geçişsiz ve geçişli fiilleri tanımada bilimsel çalışmalarda söylenen, eylemin özneye veya nesneye yönelmesi ile alakalı yapılan açıklamalar yetersizdir. Bu nedenle onların birbiri ile farklarını açıklamak gerekir. Bunlar:

1. Geçişsiz fiillerde hareketi özne yapar. O hareketi yapan, eylemi gerçekleştiren öznenin başkası olmaz. Oysa geçişli fiilde hareketi başka bir kişi yapar. Yani geçişli fiilde eylemi yapan nesne, bir varlık olur.
2. Geçişsiz fiil sadece nesne ile alakalı hareketi bildirdiği için bu fiildeki hareket sadece bir varlık ile alakalı olur. Oysa geçişli fiiller öznenin nesne üzerinde gerçekleştirdiği eylemi bildirir. Bu nedenle de o en az iki varlık ile ilgili bir eylem olur. Bu varlıklardan ilki özne, ikincisi ise nesnedir. Geçişli fiil için cümlede öznenin söylenmesinden dolayı eylemin üzerinde gerçekleştiği veya hareketi gerçekleştiren nesnenin söylenmesi de çok önemlidir.
3. Geçişsiz fiillerin sadece özne ile alakalı fiiller olmasına karşılık geçişli fiiller eylemin belli bir nesne üzerinde gerçekleşmesini gerektiren nesnel fiillerdir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 320-321).

Bu bilgilerin ardından çatı kategorisine geçilmiştir. Yazarlar çatı kategorisine dair şu genel bilgileri vermişlerdir:

“Çatı kategorisi dilin gramer sisteminde önemli bir yer tutan fiil, iş ve hareket ile özne ve nesne arasındaki tüm ilişkileri bildiren, belirli ekler sistemi aracılığıyla yapılan, fiilin söz varlığı ve gramer kategorilerinden biridir. Çatı kategorisi özne ile nesnenin ilişkili olmasından yani özne ve nesne öğelerinin cümledeki ilişkisinden ortaya çıkan bir kategoridir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 323).

Yazarlar, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığı üzerine genel görüşleri ifade ettikten sonra konu hakkında şu ifadelere yer vermişlerdir:

“Fiil kök veya gövdesine çatı ekleri eklendiği zaman fiilin kök veya gövdesinin genel gramer anlamı değişmez. Sadece kök veya gövdedeki geçişsizlik geçişlilik anlamı değişir. Çatı ekleri sadece geçişsiz fiili geçişli fiile; geçişli fiili geçişsiz fiile dönüştürme vazifesini yerine getirirler. Öyleyse o (çatı ekleri) yapım eklerine dâhil değildir. Bu ekler sözcüğü çeşitlendiren ekler grubuna girer.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 325).

Yazarlar gramerlerdeki etken çatı meselesi hakkındaki görüşleri ifade ettikten sonra etken çatının bir çatı türü olarak gösterilmesinin gereksiz olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle dönüşlü çatı (özdik etis), ettirgen çatı (özgelik etis), işteş çatı (ortağ etis) ve edilgen çatı (ırıqsız etis) olmak üzere dört çatı türünden bahsederler (Orazbayeva vd., 2005, s. 326).

Eserde ilk olarak dönüşlü çatı açıklanmıştır. Dönüşlü çatıya dair şunlar kaydedilmiştir:

“Dönüşlü çatı (özdik etis): Dönüşlü çatıda öznenin hareketi başka bir nesneyi değil doğrudan özneyi etkiler. Yani özne kendi kendine nesne olur ve yüklem olan fiil dönüşlü çatı formatındadır. Dönüşlü fiilin yüklem olduğu cümlenin öznesinde hem işi yapan hem de işten etkilenen varlığın manası saklı olduğundan bu cümlede belirtili nesne olmaz.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 326).

Yazarlar, dönüşlü çatının ardından edilgen çatıyı şu şekilde ele almışlardır:

“Edilgen çatı (ırıqsız etis): Edilgen çatıda işi gerçekleştiren doğrudan söylenmez. Bu çatı, iş ile bağlantılı olan varlığın eylemi gerçekleştiremediğini gösteren çatı türüdür. Edilgen çatı sadece geçişli fiillerden –ıl, –il, –l eki (fiil tabanında ‘l’ sesi varsa –ın, –in, –n) aracılığıyla yapılır. Eyleme, iş ve hareketin kendiliğinden gerçekleşmesi anlamını yükler. Eylemin, iş ve hareketin nesnesi onun dil bilimsel öznesi olma vazifesini yerine getirir. Edilgen çatı eki eklenen geçişli fiiller geçişsiz fiile dönüşür. (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Baytursınulı’nın yaptığı gibi ettirgen ve oldurgan çatı ayrımı yapmayan yazarlar özgelik etis terimi ile karşıladıkları ettirgen çatıyı şu şekilde izah etmişlerdir:

“Ettirgen çatı (özgelik etis): Ettirgen çatı için Kazak dili gramerlerinde ‘işin başka biri aracılığıyla yapıldığını gösteren çatı türü ettirgen çatıdır’ şeklinde tanımlama yapılır. Bu söylenenden, yani işin başka biri aracılığıyla yapılmasından hareketle, onu gerçekleştiren bir öznenin var olduğunu, bu öznenin asıl özne olduğunu söylemeden geçmek olmaz. Çünkü ettirgen çatı eylemin, iş ve hareketin doğrudan özne tarafından değil ikinci bir özne tarafından gerçekleştirildiğini, yapıldığını bildirir. Fiile –dır, –dir, –

tır, -tir, -qız, -kiz, -gız, -giz eklerinden birinin eklenmesi ile oluşan geçişli fiil kategorisidir. Yani ettirgen çatıda eylemi, iş ve hareketi gerçekleştiren özne bir değil ikidir.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Yazarlar tarafından ele alınan son çatı kategorisi işteş çatıdır. Eserde işteş çatıya dair şunlar kaydedilmiştir:

“İşteş Çatı (ortağ etis): İşteş çatı geçişli ve geçişsiz fiillere –ıs, -is, -s hususi eklerinin eklenmesi aracılığıyla yapılır. Eylemin, iş ve hareketin bir değil birkaç özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. Başka çatı türlerinden işteş çatı yapan ekin farkı fiilin geçişsizliği veya geçişliliğinden bağımsız olarak bazı işteş çatı yapısındaki fiillerin fiil isimlerini bildirmeye meyilli olmasıdır. Bu durumdan hareketle eki alan fiilin varlık kavramını bildirerek isme dönüştüğü zamanlar da vardır. Arğan tart-ıs-tı ‘halat çekiştir’, tartıs bastaldı ‘mücadele başladı’.” (Orazbayeva vd., 2005, s. 327).

Yazarlar tartış örneğindeki ekin işteşlik ekine benzediğini ancak başka bir ek olduğunu da belirtmişlerdir.

Bu eserde Baytursınulı tarafından işlenen oldurgan çatı (özgelik etis), işteş-oldurgan çatı (şağıs etis), tekrarlama çatısı (dürkindi etis) ve şiddetlenme çatısı (ösinği etis) çatı kategorisinde işlenmemiştir. Baytursınulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan özgelik etis terimi ettirgen çatı için kullanılmış, geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi, çatı kategorisinden önce işlenmiştir.

Erbol Janpeyisov’un editörlüğünde hazırlanan *Qazaq Grammatikası* ‘Kazak Grameri’ isimli eserde de diğer gramerlerde olduğu gibi geçişlilik ve geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden önce işlenmiştir. Eserde geçişliliğin ve geçişsizliğin nesne ile alakalı olduğu örneklerle anlatıldıktan sonra çatı kategorisine geçilmiş ve çatı şu şekilde tanımlanmıştır: “Çatı kategorisi fiilin özel kategorilerinden biridir. Genel olarak çatı, eylemin, iş ve hareketin özne ve nesne arasındaki (anlam bilimi ve söz dizimi açısından) çeşitli ilişkileri bildiren, belirli ekler sistemi aracılığıyla yapılan fiil kategorisi olarak tanımlanır.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 507).

Bu cümlelerin ardından yazarlar, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığını tartışarak şu sonuca varmışlardır: “Böylece çatı ekleri söz türeten ekler değildir. Yukarıda gösterilen özellikleri (ve söz yapımının aksine bütün fiil kök ve gövdelerine eklenebilme imkânı) sayesinde esasen fiilin sözlüksel ve dil bilgisel kategorisi olarak değerlendirilir.” (Janpeyisov vd., 2002: 508).

Yazarlar Kazak dilindeki çatıların etken çatı (negizgi etis), dönüşlü çatı (özdik etis), edilgen çatı (ırıqsız etis) ettirgen çatı (özgelik etis) ve işteş çatı (ortağ etis) olmak üzere beşe bölündüğünü ifade ederler (Janpeyisov vd., 2002, s. 508).

Eserde öncelikle etken çatı, bir çatı türü olarak kaydedilse de bu kategorinin çatı kategorisinde işlenmemesi gerektiği vurgulanmış, konu ile ilgili şunlar kaydedilmiştir:

“Etken çatı olarak adlandırılan çatı türünün, fiil tabanı kavramından, ister kök, ister gövde isterse birleşik fiil olsun ne anlamsal açıdan ne şekil açısından ne söz dizimi vazifesi açısından ne de başka kelimelerle ilişkisi açısından herhangi bir farkı vardır. Bu birincisi. İkinci olarak dil bilgisine de söz varlığına da esas teşkil eden şekil, yani etken

çatı olarak adlandırılan çatı, aslında fiil tabanı olarak adlandırılan biçimdir ve bu kategorinin bir türü olamaz. Sadece bu kategorinin türlerine temel olabilir. Bu nedenle etken çatı diye bir çatı türü yoktur.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 508).

Yazarların ele aldığı ilk çatı dönüşlü çatıdır. Konuyla ilgili olarak şunları kaydetmişlerdir:

“Dönüşlü Çatı (özdek etis): Dönüşlü çatı eylemin, iş ve hareketin gerçekleştiricisine tekrar dönmesi ile olur. Geçişli fiile –ın, –in, –n eklerinin eklenmesi ile yapılır: kiy – kiy-in-di ‘giyindi’ kör – (därigerge) kör-in-di ‘(doktora) göründü’, şeş – şeşindi ‘soyundu’, tara – tara-n-dı ‘tarandı’, sura – sura-n-dı ‘kendi kendine sordu, rica etti’ sürt – sürt-in-di ‘kurulandı’. Bu çatıda özne, nesne olarak da görev yapar.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 509).

Eserde bahsedilen ikinci çatı türü edilgen çatıdır. Bu çatı şu şekilde izah edilmiştir:

“Edilgen çatı (ırıqsız etis): Edilgen çatıda iş ve hareket kendi kendine olur. Eylemin ya da iş ve hareketin nesnesi eylemin dil bilgisel öznesi olur. Yalnızca geçişli fiillerden –ıl, –il, –l ekleri; tabanda l sesi varsa –ın, –in, –n ekleri aracılığıyla yapılan çatı türü edilgen çatıdır. Örneğin: kitap oqı-l-dı ‘kitap okundu’, üy tazala-n-dı ‘ev temizlendi’, astıq jıyna-l-dı ‘mahsul toplandı’, söz söyle-n-di ‘söz söylendi’, xat jaz-ıl-dı ‘mektup yazıldı’ vb.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 509).

Ettirgen çatı bahsinde Iskakov ve İsayev gibi yapan özne konusundan bahseden yazarlar bu konuya dair şunları kaydetmektedirler:

“Ettirgen çatı (özgelik etis): Eylemin, iş ve hareketin doğrudan öznenin kendisi aracılığıyla değil ikinci bir özne (bu ikinci özne eylemi, iş ve hareketi doğrudan gerçekleştiren, işi yapan öznedir. Agens ‘yapan özne’ olarak adlandırılır.) aracılığıyla yapıldığını, gerçekleştirildiğini bildirir. Geçişli fiilden (rastgele bir fiilden değil) belirli ekler aracılığıyla yapılan çatı türüdür. Yani, ettirgen çatıda eylemi, hareketi gerçekleştiren özne bir değil ikidir. Biri iş ve hareketi, eylemi yaptıran. Bu, cümlede dil bilgisel özne görevi görür. Yani bu hem mantıksal özne hem de dil bilgisel özne olur. İkincisi iş ve hareketi doğrudan yapan öznedir.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 510).

Yazarlar ettirgen çatının yalnızca geçişli fiillerden yapıldığını ifade ettikten sonra geçişsiz fiillere bu ekler eklenince neler olacağını şu şekilde anlatmışlardır:

“Oysa geçişsiz fiile ettirgen çatı eki eklendiğinde: 1) Eylemin, iş ve hareketin sahibi, gerçekleştirci özne yeniden ortaya çıkar. Eylemi, işi ve hareketi doğrudan kendisi gerçekleştirir. 2) Geçişsiz fiil geçişli fiile döner. 3) Geçişsiz fiildeki dil bilgisel özne geçişli fiilin belirtili nesnesine döner. 4) İkinci özne yani yapan özne iş ve hareketi yapan özne olmaz. Örneğin bala şamdı söndürdü ‘çocuk mumu söndürdü’ denildiğinde söndürmek eyleminin öznesi de doğrudan bu işi yapan da sadece bir kişi: bala ‘çocuk’. Ancak bu fiilin kök biçimindeki öznesi şam ‘mum’ da burada belirtili nesneye dönüşür: şamdı söndürdü ‘mumu söndürdü’ ama mum kendi kendine sönmeyi. Böylece ettirgen çatı ekleri geçişsiz fiile eklendiğinde geçişsiz fiilden doğrudan ettirgen fiil türetmez. Sadece geçişsiz fiili geçişli yapar.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 510).

Bu cümlelerden her ne kadar Baytursinov gibi farklı bir kategoride işemeseler de yazarların oldurgan çatı ile ettirgen çatıyı birbirlerinden ayırdıkları anlaşılmaktadır.

Eserde son olarak ele alınan çatı işteş çatıdır (*ортақ etis*). “İşteş çatı eylemin, iş ve hareketin bir değil birkaç özne tarafından gerçekleştirildiğini bildirir. –is, -is, -s eki ile yapılır.” (Janpeyisov vd., 2002, s. 511).

Görüldüğü üzere bu çalışmada Ahmet Baytursinulı tarafından ele alınan oldurgan çatı (*өзгелік etis*), işteş-oldurgan çatı (*шағыс etis*), tekrarlama çatısı (*дүркінді etis*) ve şiddetlenme çatısı (*өсіркі etis*) çatı kategorisinde işlenmemiştir. Ancak her ne kadar adı verilme de geçişsiz fiiller üzerine gelen, yazarların deyimiyle, ettirgen çatı eklerinin her zaman ettirgenlik yapmadığı, bazen sadece geçişsiz fiilleri geçişli hale dönüştüren ekler olduğu belirtilmiş ve bu cümlelerle oldurgan çatıya gönderme yapılmıştır.

SONUÇ

Kazak Türkçesinin ilk gramerini kaleme alan Ahmet Baytursinulı çatı bahsinde ikisi kılınşla alakalı olan toplam on adet çatıdan bahsetmiştir. Baytursinulı'nın tanımlarından da anlaşıldığı gibi yazar, çatıyı fiilin özne ve nesne ile olan ilişkisi kapsamında ele almıştır.

Baytursinulı, geçişli ve geçişsiz çatıları da çatı bahsinde ele almıştır. Ancak çağdaş Kazak gramerleri bu çizginin dışına çıkarak fiilin geçişliliğini ve geçişsizliğini ayrı bir kategori olarak ele almıştır.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerleri Ahmet Baytursinulı tarafından kullanılan terimleri kullanmaya devam etmektedir. Ancak Baytursinulı tarafından oldurgan çatı için kullanılan *өзгелік etis* terimi çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde ettirgen çatı için kullanılmaktadır.

Baytursinulı'nın çatı tasnifinde oldurgan çatı ve ettirgen çatı iki farklı kategoridir. Ancak çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde bu ayrım yoktur. Eserlerde oldurgan ve ettirgen çatı *өзгелік etis* başlığı altında birlikte işlenmiştir. Öte yandan İsayev'in gramerinde ve Janpeyisov editörlüğünde hazırlanan eserde oldurgan çatıya gönderme vardır.

Çağdaş Kazak gramerlerinde çatı bahsinde tartışmalı konular bulunmaktadır. Bunlardan ilki etken çatı (*негізгі etis*) konusudur. Bu çatı Ahmet Baytursinulı tarafından işlenmemiştir. İncelenen çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde de sadece Isakov'un hazırladığı eserde bu çatının varlığından bahsedilir. Diğer eserlerde etken çatının bir çatı kategorisi olmadığı belirtilmiştir.

Diğer bir tartışmalı mesele, çatı eklerinin yapım eki olup olmadığı meselesidir. Ahmet Baytursinulı bu konuyla ilgili bir görüş beyan etmez. İncelenen gramerlerde ise yalnızca Nurjamal Oralbay bu ekleri yapım eki olarak kabul etmektedir. Isakov, konu ile ilgili fikir beyan etmezken diğer yazarlar bu eklerin yapım eki olmadığını ifade etmişlerdir.

Eserlerde dikkat çeken bir diğer husus yapan özne/ yaptırان özne bahsidir. Baytursinulı her ne kadar bu terimi kullanmasa da ettirgen çatıyı tanımlarken kullandığı “İşi birisi aracılığıyla yapmaya ettirgen çatı deriz.” cümlesinden, onun da yapan öznenin ve yaptırان öznenin varlığını kabul ettiğini söylemek mümkündür.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde ise İsayev, Orazbayeva vd., ve Janpeyisov vd., yapan ve yaptırın özne konusundan bahsetmektedirler.

Çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerinde dikkat çeken bir hususa da edilgen çatı bahsinde rastlanmaktadır. Bu gramerlerde edilgen çatı tanımlanırken genellikle eylemin *kendi kendinel kendiliğinden* olduğuna dikkat çekilir. Eklerin işlev değişikliğinden kaynaklanan bu meseleye Baytursınulı değinmemiştir. Bu durum esasen *-(I)l* veya *-(I)n* ekinin, bağlama göre, kılış tabanlı fiilleri oluş tabanlı fiillere de dönüştürmesi ile alakalıdır. Delice, bu durum için oluşlama terimini kullanmaktadır (2008, s. 80-81). Kazak Türkçesi gramerlerinde görülen bu durum, Türkiye Türkçesi gramerlerinde *-(I)l*, *-(I)n* eklerinin, bağlama göre, dönüşlü veya edilgen çatılı fiiller oluşturduğu için kullanılan ikili çatı terimi konusuna benzemektedir⁴.

Baytursınulı tarafından işlenen oldurgan çatı (*özgelik etis*), işteş-oldurgan çatı (*şağıs etis*), tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) ve şiddetlenme çatısı (*ösınki etis*) çağdaş Kazak gramerlerinde çatı bahsinde işlenmeyen meselelerdir. *Özgelik etis* terimini ettirgen çatı için kullanan çağdaş Kazak gramercileri Baytursınulı'nın tekrarlama çatısı (*dürkindi etis*) eki olarak gösterdiği *-GIIA* ve şiddetlenme çatısı (*ösınki etis*) eki olarak gösterdiği *-InqIrA* eklerini kılınış kategorisinde işlemişlerdir. Çünkü çağdaş Kazak Türkçesi gramercileri bu ekleri çatı eki olarak kabul etmezler. Burada bir fikir ayrılığı görülmektedir. Zira yukarıdaki eklerin çatı eki olmadığını belirtmek gerekir.

Ahmet Baytursınulı tarafından kaleme alınan *Til Qural* Kazak Türkçesi gramerciliği için bir ilktir ve Baytursınulı'nın dediği gibi Kazaklar için de yabancıdır. Ancak Baytursınulı bu eseri ile çok büyük bir işe imza atmış ve Kazak Türkçesinin gramer çerçevesini çizmiştir. Baytursınulı'nın bu eseri çağdaş Kazak Türkçesi gramerlerine kaynaklık etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Ahmet Baytursınulı was born in 1872 in Saritübek village of Qostanay province (in the village number 5 of Tosın sub-district of Torğay district). He is one of the most important names of Kazakh literature, Kazakh political life, Kazakh press, Kazakh Turcology, and Kazakh literature. Baytursınulı, was interested in education, literature, and language throughout his life, producing many scientific publications on these fields. For this reason, he is known due to his scientist identity rather than his literary identity. During the Soviet Union, Ahmet Baytursınulı, who was constantly monitored, and he was imprisoned many times, and eventually executed in 1937. His innocence was decided by the Supreme Court of the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1988, 51 years after his death.

Ahmet Baytursınulı has a total of sixteen books. Among these, there are books about literary theory, grammar, folk literature, and education. Apart from these books, Baytursınulı wrote many articles. Many of these articles were published in the Qazaq Newspaper, which has an important significance to the Kazakh people. The author also

⁴ Türkiye Türkçesi çalışmalarında görülen ikili çatı meselesi ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, E. (2001). Türkiye Türkçesinde ikili çatı sorunu ve bunun öğretimi ile ilgili meseleler. *TDAY Belleten-44*, 251-289.

translated important works. He adapted the Arabic alphabet to the orthography of Kazakh, compiled Kazakh literature in a tidy book, wrote class-books for students, and prepared some of these books for teachers. Baytursınulı's works were published many times in different cities.

Til Qural has an important place among these works. This work is the first grammar of Kazakh. *Til Qural* is a grammar book consisting of three books written by Ahmet Baytursınulı. Baytursınulı was the first to write the grammar of Kazakh, dedicating the three books discuss different subjects. The first volume of the work is called *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı Birinşi Jıldıq* 'Grammar Book, Morphology of Kazakh Language, First Yearbook'. The topics covered in this book are as follows: Difference between utterance and sentence, difference between sentence and word, difference between words and syllables, classification of language sounds, vowels, consonants, semi-vowels, suffixes, spelling rules, words in terms of structure, and word types. The second volume of the work is called *Til Qural, Qazaq Tiliniñ Sarfı 2-inşi Jıldıq* 'Grammar Book, Morphology of Kazakh Language, Second Yearbook'. The subjects covered in the work are as follows: Noun, possessive suffixes, case suffixes, nouns derived from nouns, affixation system of Kazakh, ways of adding relative, and possessive suffixes to different types of words, voice, voice types, declarative and designing modalities, conjugation of these modals according to persons, participles, words derived from verbs, adverbs, prepositions, and exclamation. The third volume of the work is called *Til Qural, Söylem Jüyesi men Türleri* 'Grammar Book, Sentence System and Types'. The topics covered in the work are as follows: Definition of sentence, sentence elements, subject, predicate, plural subject, predicates formed from verb phrases, types of sentences, object, indirect object, adverb complement, simple and compound sentences, intermediate words, exclamations, necessary information to find the elements of the sentence, abbreviation in sentences, and punctuation marks.

In *Til Qural*, is the first grammar book of Kazakh, in which has been discussed the voice issue. Ahmet Baytursınulı coined the word of *etis* and used for the word of voice and is also used in today's grammars. As in Turkish grammars, Ahmet Baytursınulı mentions ten kinds of voices without making any distinctions and definitions according to the subject or object. These voices are the transitive, intransitive, reciprocal voice, reflexive, ergative, causative voice, passive voice, reciprocal-ergative voice, recurrence voice, and intensification voice.

In contemporary Kazakh grammars, the subject of voice in verb is handled in detail. In these grammars, transitivity and intransitiveness categories are handled as a separate category. In the talk of the voice, it is generally mentioned about reflexive, collaborative, causative and passive voices. In this study are compared, the voice issue in *Til Qural* and the voice issue in contemporary Kazakh grammars.

It is possible to find transitive, intransitive, passive, active, active, and reflexive structures in these grammars as well, which were studied by Baytursınulı. However, reciprocal-ergative voice, recurrence voice and intensification voice have not been found in contemporary Kazakh grammars.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muafır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Atabay, N., Özel, S., Kutluk, İ. (2005). *Sözcük türleri*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Avezov, M. (2014). Axañnıñ elüw jıldıq toyı. *Muxtar Avezov şıǵarmalarının elüw tomdıq toluq jıynaǵı 2-tom* içinde (s. 63-71). Almatı: Jibek Jolu Yayınevi.
- Balci, O. (2005). Kazak Türkçesinde fiil kılınışını belirleyen ekler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 39. 15-31.
- Banguoǵlu, T. (2004). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baytursınulı, A. (2005). Til qural. A. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – III* içinde (s. 29-70). Almatı: Alaş Yay.
- Bilgegil, K. (2009). *Türkçe dilbilgisi*. Erzurum: Salkımsöǵüt Yayınları.
- Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoǵlu ve eserleri. *PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, 10-16.
- Delice, İ. (2008). *Sözcük türleri*. Sivas: Asitan Kitap.
- Ediskun, H. (1999). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (2005). *Türkçe dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım.
- Gencan, T. N. (1971). *Dilbilgisi*, İstanbul: Fen Fakültesi Basımevi.
- Iskakov, A. (1991). *Qazirgi Qazaq tili morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İsayev, S. M. (2007). *Qazirgi Qazaq tili*. Almatı: Öner.
- İsimakova, A. (2003). Axmet Baytursınulı – qoǵam qayratkeri, aqın, Qazaq til bilimi men ädebiyettanuwnıñ reformatorı. A. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – I* içinde (s. 5-36). Almatı: Alaş Yay.
- Janpeyisov, E., Husayın, K., Júnisbek, Ä., Oralbayeva, N. İsayev, S., Ayǵabilulı, A. (...) Wäliyev, N. (2002). *Qazaq grammatikası*. Astana: Qazaq Respublikası Mädeniyet, Aqparat jäne Kelisim Ministrliǵı.
- Kara, F. (2016). Oldurganlık ve ettirgenlik çatı eklerinin işlevleri. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 5/3, 1204-1215.
- Karpuz, H. Ö. (2007). Türkiye Türkçesindeki eylem çatılarının yeniden yapılandırılması ve yeni terim önerileri. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu bildirileri* içinde (s. 651-655).
- Koç, K., İşina, A., Korganbekov, B. (2007). *Kazak edebiyatı 2*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Korkmaz, Z. (1996). Türkiye Türkçesinde fiil çatısı üzerine görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1996, 159-165.
- Oralbay, N. (2007). *Qazirgi Qazaq tiliniñ morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjuw-Marjan Poligrafiya Firması.
- Orazbayeva, F. Ş., Saǵıdolda, G., Qasım, B., Qobılanova, A., Esenova, Q, İsabekova, U. (...) Köpbayeva, J. (2005). *Qazirgi Qazaq tili okuw quralı*. Almatı: Prints.
- Sızdıq, R. (2005). Ahmet Baytursınulı ömiri men qızmeti tuwralı. İsimakova (Ed.), *Ahmet Baytursınulı bes tomdıq şıǵarmalar jıynaǵı – III* içinde (s. 12-26). Almatı: Alaş Yay.
- Sızdıkova, R. (1990). *Ahmet Baytursınov*. Almatı: Qazaq SSR Bilim Qoǵamı.
- Sızdıkova, R. (Ed.). (2001). *Ullttıñ ulı ustazı*. Almatı: Ortalıq Ğılımiy Kitapxana.
- Tamir, F. (1998). *Kazak Türklerinin edebiyatı*. *Türk Dünyası El Kitabı C. 4* içinde (s. 423-451). Ankara: TKAE Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yılmaz, E. (2001). Türkiye Türkçesinde ikili çatı sorunu ve bunun öğretimi ile ilgili meseleler. *TDAY Belleten-44*, 251-289.
- Yücel, B. (2011). Çağdaş Türkiye Türkçesinde fiil çatıları. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BİLİNMEYEN BİR TEŞEBBÜS: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE HALK AĞZINDAN TÜRKÇE SÖZ DERLEME ÇALIŞMALARI

AN UNKNOWN ENTERPRISE: COMPILING STUDIES OF TURKISH WORDS IN THE FOLK LANGUAGE IN THE LAST PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE

Ebubekir KEKLİK * Öz

* Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi
ebubekirkeklik@hotmail.com
ORCID: 0000-0002- 7982-8980
Çankırı / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler
Osmanlı, Türkçe, Ağız, Söz Derleme,
Halk Dili

Keywords
Ottoman Empire, Turkish, word
compilation, vernacular,
colloquialism

Osmanlı İmparatorluğu'nda, halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili hiçbir resmi girişimde bulunulmadığı sanılır. Ancak arşiv belgelerinden, biri II. Abdülhamid biri İkinci Meşrutiyet dönemlerinde olmak üzere "bilinmeyen iki teşebbüsün" bulunduğu anlaşılmaktadır. Halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin tespit ve derlenmesi konusu ilk olarak 1894'te, kendini Bosnalı bir muhacir olarak tanıtan Ethem isimli meçhul birinin teklifiyle başlar. Sadrazam Cevad Paşa'nın şahsi girişimi sonucu bu tarihte, vilayet maarif idarelerine halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenerek cetvellere kaydedilmek suretiyle merkeze gönderilmesi yönünde bir genelge gönderilir. Ancak bu ilk teşebbüs Sultan II. Abdülhamid'in konuya şüpheyle yaklaşması ve Maarif Nezaretinin ilgisizliği sebebiyle sonuçsuz kalır. Halk dilinde yaşayan fakat sözlüklere girmemiş kelimelerin derlenmesi düşüncesi İkinci Meşrutiyet döneminde Bilgi Mecmuası müdürü Celal Sahir'in girişimleri sonucu yeniden gündeme getirilir. 1914'te vilayetlere, Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili, hemen hemen 1894'teki genelgenin aynısı olan yeni bir genelge gönderilir. Maarif Nezaretine vilayetlerden derleme cetvelleri gelmeye başlar. Ancak vilayetlerden derleme cetvellerinin geldiğine dair üst yazılar Maarif Nezaretinde kalırken cetveller Celal Sahir'e gönderilir. Derleme cetvelleri daha sonraki tarihlerde Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'den talep edilir fakat Celal Sahir'in ne cevap verdiğine veya cevap verip vermediğine dair dosyada kayıt yoktur. Celal Sahir sonraki dönemde de bu konuda hiçbir açıklama yapmaz.

Abstract

It is known that in the Ottoman Empire, no official attempt was made to compile Turkish words used among the people. However, archival documents show otherwise, there were two unknown official attempts, one in the time of Abdülhamid and the other at the Second Constitutional Period. The subject of compiling Turkish words used among the people first started in 1894 with the proposal of an unknown person named Ethem, who introduced himself as a Bosnian immigrant. As a result of the personal initiative of Grand Vizier Cevad Pasha, a circular was sent to the provincial education administrations that the Turkish words used among the people were compiled and sent to the

Başvuru/Submitted: 19/04/2022

Kabul/Accepted: 19/07/2022

center by recording them in the tables. However, this first attempt was inconclusive due to the skepticism of Sultan Abdülhamid and the indifference of the Ministry of Education. The issue of compiling the words that lived in the folk language but were not included in the dictionaries was brought up again because of the initiatives of Celal Sahir, the director of Bilgi Magazine, during the Second Constitutional Period. In 1914, a new circular was sent to the provinces regarding the compilation of Turkish words. Compilation charts began to arrive from the provinces to the Ministry of Education. However, while the cover letters about the compilation charts from the provinces remained in the Ministry of Education, the charts were sent to Celal Sahir. The compilation charts were requested from Celal Sahir by the Ministry of Education later; but there is no record in the file about what Celal Sahir replied or whether he answered. Celal Sahir did not make any statement on this issue in the following period.

GİRİŞ

Türkçenin yakın dönem tarihi, Türkiye'nin modernleşme/Batılılaşma tarihinden ayrı ele alınamaz. Gökhan Yavuz Demir'in -Tanpınar'dan esinlenerek¹- çok isabetli bir şekilde ifade ettiği gibi, Türkçe tartışmaları bir "medeniyet krizi"yle başlar (Demir, 2007, s. XXV).

Türkçenin sadeleşme süreci, Türk yazı dilindeki değişim ve Türkçenin Cumhuriyet döneminde bir dil devrimine uzanan uzun yenileşme tarihi pek çok araştırmaya konu olmuş, bu konuda çok sayıda ayrıntılı çalışma yapılmıştır.² Bu sebeple, elinizdeki makalede konunun bu yönü uzun boylu ele alınmayacak, konuyla ilgili kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Bu makalenin asıl amacı Türkçenin tarihine önemli bir katkı olacağını düşündüğüm ve bugüne kadar hiç ele alınmamış bir konuya dairdir. Bu konu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde -hem II. Abdülhamid hem II. Meşrutiyet dönemlerinde- halk ağzından Türkçe kelimelerin derlenmesi teşebbüsleridir.

Tanpınar'a göre "Türk nesrinde değişiklik daha ziyade resmi dilde ve onun bir kolu gibi görünen gazete dilinde başlar" (Tanpınar, 2003, s.110). Tanpınar haklı olarak Türkçenin sadeleşmeye başlamasıyla kamuoyunun oluşumu arasında bir irtibat kurar. Ona göre Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi güçlük, yabancı devletlerle olan siyasi ilişkileri artırdığı gibi, zaman zaman da olsa, devleti yönetenleri kamuoyunun desteğini almaya yöneltmiştir. Nitekim devlet yönetimini ve kurumlarını yeniden tanzim etmek isteyen Tanzimat dönemi idarecileri, ıslahatların yerleşmesinde kamuoyunun desteğine muhtaç olduklarını görüyor, sık sık beyannameler veya fermanlarla halka ulaşmaya çalışıyorlardı. Bu sebeple kolay anlaşılır bir yazı tarzına gittikçe daha fazla ihtiyaç duyuluyordu (Tanpınar, 2003, s. 110).³ Nitekim Tanzimat hareketinin öncüsü Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat reformlarının yerleşmesine öncülük ettiği gibi, resmi yazışma dilinin sadeleştirilmesine ve herkesin anlayacağı şekilde "kaba Türkçe" ile yazılmasına da öncülük etmekteydi (Beydilli, 2020, s. 350).

Ancak asıl sadelik hareketinin, "gazete"nin ortaya çıkmasından sonra belirgin bir ihtiyaç olarak doğduğunu vurgulamak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Türkçe gazete *Takvim-i Vekâyi*, II. Mahmut tarafından halka, devletin iç ve dış işleri hakkında bilgi vermek, yapılan ıslahatların hayırlı sonuçlarını tanıtmak, böylece halkı padişahın icraatlarına ısındırmak amacıyla çıkarılmıştır (İskit, 1939, s. 57). Bu sebeple *Takvim-i Vekâyi*'nin kamuoyuna ulaşmak için atılmış ilk ciddi adım olduğu söylenebilir.

¹ Tanpınar'a göre, "Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar." (Tanpınar, 2000, s.104.)

² Türkçenin sadeleşme tarihini ve dil devrimini konu alan belli başlı çalışmalar için bakınız: (Levend, 1972; Öksüz, 1995; Korkmaz, 1963; Özdem, 1999; Karal 1985; Ertop, 1985; Kushner, 2009; Lewis, 2007; Sadoğlu, 2010; Şimşir, 2008).

³ Nitekim Osmanlı tarihinde yeni bir dönemi başlatan Tanzimat Fermanı'nın evvela sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanlarında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması, kazalar ve kasabalarda bilcümle ahaliye iyice anlatılarak açıklanması istenmekteydi. (İnalçık, 1996, s. 361); Öte yandan Tanzimat Fermanı dönemine göre "oldukça" basit bir dille kaleme alınmıştı (Abadan, 1999, s. 38).

Ne var ki, başlangıçta *Takvim-i Vekâyi'*nin iki farklı dil ve üslupla yayımlandığı görülür. Bunlardan biri padişahın icraatlarından bahsedildiği için ağdalı, eskimiş bir dil; diğeri halkın da anlayabileceği nispeten sade bir Türkçedir (Özdem, 1999, s. 863). *Takvim-i Vekâyi'*nin dilinde zamanla -halkı yeni olaylar karşısında aydınlatmak hedefi belirdikçe- daha sade bir dil ve üsluba doğru dönüşüm görülür. Özellikle, yayımlanmasının onuncu yılından itibaren "havadis lisanı"nın epey sadeleştiği dikkat çeker (Öksüz, 1995, s. 16). *Takvim-i Vekâyi'*yi William Churchill adlı bir İngiliz tarafından 1840'tan itibaren yayımlanan yarı resmi *Ceride-i Havâdis* izler. Churchill, *Ceride-i Havâdis*'in herkesin anlayacağı bir dille yayımlanacağını, adeta "kaba Türkçe" olarak yani Arapça-Farsça kelimelerden arındırılmış olacağını belirtir (Sadoğlu, 2010, s.82-83).

Gazete söz konusu olduğunda Şinasi'ye ve gazetesi *Tercüman-ı Ahvâl*'e özel bir yer ayırmamak haksızlık olur. Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk nüshasında gazetesinin dilini zamanla bütün halkın anlayabileceği sade bir şekle sokacağını vadetmiştir (Şinasi, 1277; Köprülü, 1999, s.301). Ayrıca Şinasi, yazı dilini hüner göstermenin bir aracı olmaktan çıkarıp halkın anlayabileceği bir şekle sokmak istediğini ifade eder (Öksüz, 1995, s. 18-19). *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk sayısında bir yandan gazetesini sade bir dille çıkaracağını söylerken bir yandan da bunun sebebini açıklar. Ona göre, birtakım kamusal ödev ve yükümlülükler altına giren halkın, bu ödev ve yükümlülükler karşılığında kamunun işleyişiyle ilgili bilgi edinmeye hakkı vardır. Bunun yolu ise yazı dilinde, konuşma dilini (Tabii İstanbul'daki konuşma dilini kastediyor.) esas almaktır (Sadoğlu, 2010, s. 84).

1867'de *Muhbir*'i çıkarmaya başlayan Ali Suavi de -tıpkı Şinasi gibi- daha gazetesinin ilk sayılarından itibaren, gazete dilinin günlük konuşma diline yaklaştırılmasının önemine dikkat çeker. Ali Suavi, *Muhbir*'in, okuyucuya açıklanması gerekli görülen her şeyi günlük konuşma diliyle yazacağını belirtir. Paris'te çıkardığı *Ulûm* gazetesinde bu konuya tekrar temas ederek "Bizim vaktiyle Türkçe yazmak demekten muradımız kaba sözler, gün görmedik kelimeler kullanmak demek değildir." der. Muradının, Ali Şir Nevâî gibi eski Türklerin üslubuna benzer şekilde sözü kısa kesmek yani kısa cümlelerle yazmak olduğunu vurgular. Ayrıca anlamı açık kelimelerin kullanılmasının da bir zaruret olduğunu söyler (Levend, 1972, s. 116-117; Ülken, 2001, s. 76-93).

Türkçenin sadeleşmesini savunanlar şüphesiz birkaç kişiden ibaret değildir. Bu konu hemen hemen bütün son dönem Osmanlı aydınlarının gündemindedir. Örneğin Namık Kemal devrinin pek çok gazeteci aydını gibi sık sık dil konusunda yazmış, o da Arapça-Farsça kelimelerden oluşan ağdalı Osmanlıca'yı, divan edebiyatının dilini eleştirmiştir. Namık Kemal de halkın anlayacağı bir dilden yanadır. Ona göre tutulacak en doğru yol konuşma dili ile yazı dili arasındaki farkın kaldırılması olacaktır (Sadoğlu, 2010, s. 79). 1866'da *Tasvir-i Efkâr*'da yazdığı bir yazıda, devletin resmi yazı dilinden halkın hiçbir şey anlamadığını söyler. Üstelik sorun okuma yazma bilip bilmemek de değildir. Namık Kemal'e göre İstanbul'da okuma yazma bilenlerin onda biri bile devletin yazışma dilinden tek kelime anlamamaktadır. Bunun sebebi Doğudan

ve Batıdan birkaç yabancı dilden alınan sayısız kelime⁴ ve bunun sonucunda yazı dilinin büsbütün başka bir dil hâline gelmiş olmasıdır. Namık Kemal, “Garabet o boyutlara varmıştır ki, Nergisî gibi bir Türk şairini anlamak, Farsça bir eser olan *Gülistan*’ı anlamaktan daha zordur.” der (Tasvir-i Efkâr, 16 Ra. 1283). Ziya Paşa da Namık Kemal gibi, halkın resmi ilan ve fermanlardan tek kelime anlamadığını, bu sebeple halkla devlet arasında kopukluk meydana geldiğini ifade eder. Ziya Paşa, devletin resmi yazışma dilinin sadece “kitabî” bilenler tarafından anlaşılabilirliğini, bu yüzden halkın devlet tarafından yapılan ilanları anlayamadığını, dolayısıyla yeniliklerden haberdar olamadığını söyler (Levend, 1972, s. 119). Ancak şaşırtıcı olan husus ne Namık Kemal’in ne de Ziya Paşa’nın sık sık eleştirdikleri ağdalı/süslü yazma alışkanlığından tam anlamıyla kurtulamamış olmalarıdır (Levend, 1972, s. 115).

Şemseddin Sami, dil sorunun çözülmesi için Türkçenin tarihsel kaynaklarından yararlanmak gerektiği düşüncesiyle devrinin aydınlarından bir yönüyle ayrılır. Ona göre, bir dil yabancı kelimelerden ne kadar arınmış olursa ve kendi kelimeleri ne kadar fazlaysa o kadar geniş, zengin sayılır. Bu sebeple Türkçenin zenginleşmesini istiyorsak Arapça kelimeleri kullanmak konusundaki aşırılıktan vazgeçmek gerektiğini söyler ve Doğu Türkçesinin kullanmayı bıraktığımız veya bilmediğimiz kelimelerini dirilterek onları almamızı önerir (Ş. Sami, 1880; Levend, 1972, s. 133). Fakat Şemseddin Sami’nin de devrinin konu üzerinde düşünen/yazan pek çok aydını gibi, halk ağzından Türkçe kelime derlemek aklına gelmez. Bununla birlikte Şemseddin Sami’nin Türkçenin sadeleşme tarihinde çok önemli bir yere sahip olduğunu, *Kamus-ı Türkî*’yi hazırladığı sırada *Servetifünûn* dergisine gönderdiği “Kamus-ı Türkî ve Kamus-ı Arabî” başlıklı yazısında, Türkçe sözlükten bahsederken “lügat-ı milliye”, “kamus-ı millî” tabirlerini kullandığını özellikle vurgulamak gerekir (Öksüz, 1995, s. 26).

Ahmet Mithat Efendi’den bahsetmeden olmaz. Hâce-i evvel haklı olarak şunları söylemektedir: “Osmanlı yazısı o dereceye varmıştır ki, kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ne de Türk anlamaktadır. Bu dil yalnızca birkaç kişi arasında tedavül eden özel bir dil hâline gelmiş, azlığın çokluğa tabi olması gerekirken, tam tersi olmuş, azlık çokluğu kendisine tabi etmek davasına düşerek adeta milleti lisansız bırakmıştır” (Öksüz, 1995, s. 24). Ahmet Mithat yazı dilinin sadeleşmesi ve genelleşmesi gerektiğini pek çok yazısında tekrarlar. Dile gereğinden fazla yabancı kelime almak kadar, yabancı dilbilgisi şekillerinin alınmasına da karşı çıkar. Yaygın Türkçe karşılığı bulunan Arapça-Farsça kelimelerin kullanılmasına, bu dillerin türetme biçimlerinin alınmasına kesin olarak karşıdır. 1871’de *Basiret* gazetesinde “Arapça ve Farsçanın ne kadar izafetleri ve ne kadar sıfatları varsa kaldırıverirsek, yazdığımız şeyleri bugün yedi yüz kişi anlayabilmekte ise yarın mutlaka yedi bin kişi anlar” der. Nitekim ona göre, dil demek, söz söyleyecek adamın söylediği sözü karşısındaki adama anlatabilmesine vasıta olan şeydir (Levend, 1972, s. 123).

Tanzimat döneminde ortaya çıkan sadeleşme eğiliminin genel bir anlayışa dönüşmediğini söylemek yanlış olmaz. Hatta bu sadeleşme hareketi *Servetifünûn* gibi

⁴ Gibb’e göre, her Arapça Farsça kelimenin muhtemel Osmanlıca kelime olduğunu söylemek abartı olmaz (Lewis, 2007, s. 11).

bir muhalefetle karşılaşmış, *Servetifünûn* yazarlarının konuşma dilinden uzaklaşan yazıları -maalesef- Türkçenin sadeleştirilmesi, yazı dili ile konuşma dili arasındaki mesafenin kapatılması hareketini bir müddet aksatmıştır. Servetifünûncular Türkçenin sadeleştirilmesine şiddetle karşı çıktılar. Hatta bir tepki olarak sözlüklerde kalmış, daha önce hiç kullanılmamış Arapça-Farsça kelimeleri kullanmayı tercih ettiler. Konuştukları, yazdıkları dile de ısrarla Türkçe yerine Osmanlıca dediler (Ertop, 1985, s. 338).

Servetifünûncuların tavrı sebebiyle kısa bir durgunluk dönemine giren sadeleşme hareketi, II. Meşrutiyet döneminde yeniden canlandı. Bu dönemde sadeleşme hareketine öncülük eden, *Genç Kalemler* dergisi oldu. Yazarları arasında Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp'in bulunduğu *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan genç yazarlar "yeni lisan" adıyla bilinen yeni bir dil hareketi başlattılar (Ertop, 1985, s. 340).

II. Meşrutiyet döneminin dilde sadeleşme hareketi içinde Türk Derneğine ve *Türk Derneği* dergisine özel bir yer ayırmak gerekir zira dernek hem Türkçenin sadeleşme tarihinde önemli bir yere sahiptir hem de şubelerine gönderdiği bir soruşturma ile konumuz açısından büyük bir öneme sahip olan halk ağzından söz derleme konusuna dikkat çekmiştir. Buna göre, her şubede elifba harflerinin sayısı kadar küçük defter bulundurulacak, halk tarafından kullanıldığı işitilen kelimeler bu defterlere yazılacaktır. Eğer kelimelerin türemiş şekilleri varsa ve kullanılıyorsa onlar da yazılmalı, ayrıca kelimelerin nereden geldikleri yani asılları hakkında bilgi ilave edilmelidir. Bu teşebbüs pek kısa zamanda, geniş bir Türkçe sözlüğün hazırlanmasını kolaylaştıracaktır. Öte yandan Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türkî*'sinin veya Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî*'sinin birer adedi şubelerde bulundurulmalı, işitilen kelimelerin bu eserlerde bulunup bulunmadığına bakılmalıdır. İşitilen kelimelerden, bu sözlüklerde bulunanlarının ne anlamda kullanıldığı araştırılmalı, şayet *Kamus-ı Türkî ve Lehçe-i Osmanî*'nin beyanına uymayan bir sonuç görülürse, söz konusu küçük defterlere yazılmalıdır. Bununla birlikte, köylerde Türklerin söyledikleri eski yerli türküler, atasözleri ve hikâyelerin yazılması için de defterler bulundurulmalıdır (Levend, 1972, s. 303-304). Ne var ki, Türk Derneğinin bu iyi niyetli teşebbüsünden hiçbir sonuç çıkmamıştır.

Öte yandan aşağıda ayrıntılı olarak izah edilen iki başarısız/yarım kalmış teşebbüs dışında halk ağzından Türkçe söz derlenmesiyle ilgili Osmanlı tarihi boyunca hiçbir resmi girişimde bulunulmadığı bilinmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde "Derleme" Teşebbüsü: Bosnalı Bir Muhacirin Başlattığı Hareket

1894 yazında Bâbîâlî'ye, Sadrazam Cevad Paşa'ya hitaben bir "mahsus arıza" gelir (A.MKT.MHM. 532: 39). Gönderen Konya'dan muhacir Bosnalı Ethem Bey'dir. Ethem Bey, sadrazama gönderdiği -ve bugüne kadar bilinmeyen- söz konusu arızasıyla Türkçenin tarihinde çok önemli bir hareketin başlatıcısı olmuştur. Ethem Bey, Sadrazam Cevad Paşa'dan halk ağzında yaşayan, ancak sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin derlenmesi için bir çalışma başlatılmasını istirham etmektedir. Ethem Bey'e göre pek çok Türkçe kelimenin her vilayette bilinmemesinin bir sonucu olarak

yerlerine Arapça-Farsça kelimeler yerleşmiş hatta halkın kullandığı fakat henüz sözlüklere girmemiş Türkçe kelimeler unutulmaya başlamıştır. İşte Ethem Bey, sadrazama henüz Türkçe sözlüklere girmemiş olan kelimeleri ölmekten kurtarmak için bir derleme çalışması yapılmasını teklif eder. Bu teklife göre, Türkçe konuşulan köylerde ve kasabalarda bulunan muallimler görev yaptıkları yerin kendine has kelimelerini, anlamları ve misalleriyle kaydedecektir. Bu yolla kaydedilen kelimeler Maarif Nezaretine gönderilecek, gönderilen kelimeler bir kitapçık olarak nezaret tarafından haftalık olarak yayımlanacaktır. Ethem Bey böylece Türkçenin tekâmülüne önemli bir hizmette bulunulacağı kanaatinde-dir.⁵

Ethem Bey'in arzısı Sadrazam Cevad Paşa'nın ilgisini çekmiş, Bâbîâlî'den Maarif Nezaretine bizzat Sadrazam Cevad Paşa imzasıyla 8 Temmuz 1894'te konuyla ilgili bir tezkire yazılmıştır. Söz konusu tezkirede hemen hemen Ethem Bey'in tekliflerinin aynen tekrarlandığı görülür. Cevad Paşa, Ethem Bey'in adını anmaksızın sözlüklere girmemiş ve çoğu yerde bilinmeyen Türkçe kelimelerin derlenmesinin faydalı sonuçlar vereceğinin bildirildiğini söyler. Tezkireye göre Osmanlı lisanının aslı olan Türkçe kelimeler çoğu yerde bilinmediği için bunların yerine Arapça-Farsça kelimeler alınmıştır. Eğer köylerde ve kasabalarda görev yapan muallimler buldukları yerlerde kullanılan Türkçe kelimeleri derleyerek Maarif Nezaretine gönderirler ve bu kelimeler nezaret tarafından yayımlanırsa çok faydalı sonuçlar verecektir (A.MKT.MHM. 532: 39; MF.MKT. 1193: 25; Y.MTV.106: 25).

Sadaret, Maarif Nezaretinden Aydın, Konya, Hüdavendigâr (Bursa), Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu vilayetlerinin rüştiye ve idadi memur ve muallimlerine bir tebligat yapılmasını ister. Tebligatta memur ve muallimlerden buldukları yerlerde kullanılan, Arapça-Farsça karşılıkları bilinmeyen veya çoğu yerde sadece Arapça-Farsça karşılıkları bilinen Türkçe kelimelerin araştırılarak derlenmesi istenecektir. Derlenen kelimeler alfabetik sıra ile bir cetvele kaydedilecek, karşılıklarına anlamları ve misalleri de ilave edilecektir. Ayrıca mahalli maarif müdürlüklerinden kelime cetvelleri geldikçe Maarif Nezaretinin Sadarete bilgi vermesi istenmektedir (A.MKT.MHM. 532: 39).

Maarif Nezaretinden Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara ve Anadolu'da bulunan diğer maarif müdürlüklerine Ağustos 1894'te konuyla ilgili bir yazı gönderilir. Söz konusu yazıda vilayet maarif müdürlerinden halk tarafından kullanılmakla birlikte, pek çok yerde bilinmeyen veya sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin mektep muallimleri ve memurları tarafından derlenerek cetvellere kaydedilmesi için çalışma yapılması istenmekte, toplanan kelime cetvellerinin süratle

⁵ "Türkçe lisanının bazı lügati her vilayetde gayr-ı malum olduğundan bedeli Arabça ve Farsça kelime kaim olmuş ve henüz bir lügata girmemiş olanları bütün bütün unutulup ölmekten muhafazı için Türkçe lisanı söylenilen kurâ ve kasabât muallimleri buldukları mahallin kullandığı lügat-ı hususiyesini şevâhid ve misalleriyle manasını zabt ve tahrir ve maarif nezaretine göndermeğe ve maarif nezareti dahi risale-i üsbû'iyeye ile neşre mecbur olursa lisan-ı Türkinin ikmâlüne bais olur. Ol babda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir." (A.MKT.MHM. 532/39).

Maarif Nezaretine gönderilmesi hususuna dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır (MF.MKT. 1193: 25).

Maarif Nezaretinin vilayetlere Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili gönderdiği yazı, anlaşılan hemen Sultan Abdülhamid'in dikkatini çekmiş, Mabeyn başkâtibi Süreyya imzalı 28 Eylül 1894 tarihli bir yazıyla konu hakkında Maarif Nezaretinden bilgi istenmiştir (İ.HUS. 29: 97). Bu yazıdan padişahın konuya şüpheyle yaklaştığı görülür. Belgede özetle şunlar söylenmektedir:

“Osmanlı lisanı diğer tabirle Türk lisanının ıslahına ve bunun için ilmi cemiyetler açılacağına/kurulacağına dair vilayetlere birtakım emirler gönderildiği ‘istihbar’ olunmuştur. Söz konusu emirler ve ilmi cemiyetler neden ibarettir ve bunlar nasıl toplanacaktır? Ayrıca böyle bir teşebbüse neden lüzum görülmüştür ve hangi karara dayanmaktadır?” (İ.HUS. 29: 97).

Mabeyn başkâtibetinden yazılan yukarıdaki yazıya bizzat Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından cevap verilir (Y.MTV. 106: 25). Zühdü Paşa, Sadrazam Cevad Paşa'dan Maarif Nezaretine gönderilen tezkireyi de eklediği, 6 Ekim 1894 tarihli cevabında konu hakkında padişaha bilgi verir. Zühdü Paşa'nın üslubundan kendisinin de sadrazamın Maarif Nezaretinden istediği şeyden pek memnun olmadığı anlaşılmaktadır veya en azından padişahın konuya yaklaşımının olumlu olmadığını düşündüğü için öyle yazmıştır.

Zühdü Paşa yazısına Türkçe kelimelerin derlenmesi teşebbüsüne sadrazam istediği için girişildiğini söyleyerek başlar. Hâlbuki ona göre böyle bir teşebbüse hiç gerek yoktur; zira zaten “sâye-i şahanede günden güne memleketin terakki etmesi gibi lisan-ı Osmanî dahi” mükemmelleşmektedir. Bu sebeple, Zühdü Paşa, lisanın ıslahı için ilmi cemiyetler teşkil edilerek bu konuyla uğraşmaya gerek olmadığı kanaatindedir. Ayrıca Maarif Nezaretince lisanın ıslahı için ilmi cemiyetler kurulması yönünde hiçbir teşebbüste bulunulmadığını belirtir. Dahası Zühdü Paşa, Türkçe kelimelerin derlemesi konusunda maarif müdürlüklerine tebligat yapılmasının üzerinden iki ay geçtiği hâlde hiçbir yerden cevap gelmediğini söyler. Ona göre bunun sebebi, vilayetlerde de bu işin pek mümkün olmadığını görülmüş olmasıdır. Nitekim vilayetlerde henüz kelime derleme işine (cem ve telfik) teşebbüs edilmediği, maarif müdürlüklerinden hiç derleme cetveli gelmemesinden anlaşılmaktadır. Zühdü Paşa'ya göre bu durum vilayetlerde çoğunluğun bu konuya ehemmiyet vermediğini gösterir (Y.MTV. 106: 25). Zühdü Paşa kısaca, padişaha çok ciddiye alınacak bir durum yok demekte, kendince meselenin önemsizliğine dikkat çekmektedir.

Mabeyn başkâtibetinden Maarif Nezaretine gönderilen konuya şüpheyle yaklaşan yazı ve Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın Türkçe kelimelerin derlenmesine dair çalışma yapılmasına hiç gerek olmadığını bildiren cevabı, öyle anlaşılıyor ki Bosnalı Ethem Bey'in önyak olduğu, Sadrazam Cevad Paşa'nın başlattığı teşebbüsün sonu olmuştur. Vilayetlerden derleme cetvellerinin veya defterlerinin gelip gelmediğine dair maalesef bilgi yoktur. En azından Osmanlı Arşivinde şimdilik söz konusu derleme cetvellerinin bir örneğine rastlanmamıştır. İlerde Maarif Nezaretinin bütün evrakının analitik tasnifi yapıldığında bu ilk derleme teşebbüsünden kalan cetvellere ulaşılabileceği tahmin edilebilir. Nitekim Zühdü Paşa'nın vilayet maarif müdürlüklerinden hiç derleme fişi

gelmediğini söyleyen beyanına rağmen, Necip Asım Bey 1897’de *Musavver Malumat*’taki, Türkçenin bütün kelimelerini içeren büyük bir Türkçe sözlük hazırlama konusunu ele aldığı yazısında bu cetvellerden birini gördüğünü söylemektedir:

“Hatta bir aralık Maarif-i Umumiye Nezaret-i celilesi, umum maarif müdürlerine kendi daireleri dâhilinde ahalinin kullandıkları lügatin cem’ini emretmiştir. Bu kabilden bir rüştiye mualliminin tertib eylediği defter de manzurumuz olmuştu. Eğer o defterler kâmilen vürud etmiş ise bunları erbabına vererek öyle bir lügatin yapılmasını teşvik buyurmak, maksadın istihsali için kâfidir” (Levend, 1972, s. 247).

Necip Asım yazısına, söz konusu derleme cetvelleri/defterleri kendilerine verilirse Veled Çelebi’yle birlikte büyük bir Türkçe sözlük hazırlama işini başarabileceklerini söyleyerek son verir (Levend, 1972, s. 247).

Bosnalı muhacir Ethem Bey’in Sadrazam Cevad Paşa’ya yazdığı “mahsus arıza” ile başlayan ve Cevad Paşa’nın desteğiyle ete kemiğe bürünen, halk ağzından devlet eliyle ilk defa kelime derleme teşebbüsü hem padişahın konuya şüpheyile yaklaşması hem de Maarif Nazırı Zühdü Paşa’nın ilgisizliği ve işin önemini kavrayamaması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanır. Ancak bu dönemde yarım kalan halk ağzından Türkçe kelime derleme teşebbüsü İkinci Meşrutiyet döneminde, bu ilk teşebbüsün bir devamı olarak yeniden ele alınacaktır.

Yeni Bir Teşebbüs: II. Meşrutiyet Döneminde “Derleme” Çalışmaları

II. Meşrutiyet döneminde derleme çalışmalarını, hem de II. Abdülhamid döneminde kaldığı yerden, yeniden başlatan *Bilgi Mecmuası* müdürü Celal Sahir olur. Celal Sahir, Maarif Nezaretine gönderdiği 29 Kasım 1913 tarihli bir yazıyla 1894’te başlatılan ancak sonuçsuz kalan teşebbüsü hatırlatır (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Celal Sahir yazısında, 1894’te Zühdü Paşa’nın maarif nazırlığı zamanında Anadolu’nun muhtelif yerlerinde halk arasında kullanılan kelime ve tabirlerin derlenerek Maarif Nezaretine gönderilmesiyle ilgili vilayet maarif müdürlüklerine bir genelge gönderildiğini, üstelik bazı yerlerden cevap da alındığını duyduğunu söyler. Türkçenin ıslahının ciddiyle düşünüldüğü şu sırada (Türkçenin sadeleşmesi ve terminoloji çalışmalarını kastediyor.) çok kıymetli olduğunu düşündüğü teşebbüsün yeniden hatırlanması ve ihya edilmesi gerektiğini ifade eder. Be sebeple söz konusu genelgenin ve vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin buldurulmasını ister. Ayrıca 1894 tarihli genelgenin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesini ve vilayet maarif müdürlüklerine bu konuda yeni bir genelge gönderilmesini teklif eder. Vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin tetkiki ve bir araya getirilmesi için bir heyet veya kişi seçilmesi gerektiğini ancak bu mümkün değilse bu işin “gururla ifa edilmek üzere” çoğu aynı zamanda *Istilah Encümeninde* bulunan *Bilgi Mecmuası* yazarlarına verilmesini rica eder (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Celal Sahir’in yazısının altına Maarif Nezaretince düşülen notta, böyle bir teşebbüsün Sadrazam Cevad Paşa tarafından başlatıldığının hatırlandığı, bu konuda geniş bilgi olup olmadığının araştırılması için yazının nezaretin ilgili birimine gönderilmesi gerektiği söyleniyor. Cevad Paşa’nın Maarif Nezaretine yazdığı

tezkirenin, mabeyn başkâtibi Süreyya imzasıyla Maarif Nezaretine gönderilen yazının, Nezaretin mabeyne cevabının ve vilayet maarif müdürlüklerine halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili olarak gönderilen genelgenin yer aldığı dosya bulduruluyor fakat yine Celal Sahir'in yazısının altına düşülen ikinci bir nottan dosyada, vilayetlerden gelmiş hiçbir ek bulunmadığı anlaşılıyor. Söz konusu ikinci notta “dosya mı noksan yoksa takibi mi yapılmamış” denilerek konunun araştırılması için ilgili birime gönderilmesi isteniyor (MF.MKT. 1193: 25, lef 7).

Maarif Nezareti konu hakkında gerekli incelemeleri yaptıktan sonra 13 Aralık 1913'te Celal Sahir'e “Bilgi Mecmuası müdüriyet-i behiyyesi'ne” hitabıyla bir cevap yazıyor. Bu cevapta Nezaret, yapılan inceleme sonucunda vaktiyle Cevad Paşa tarafından Anadolu'nun muhtelif yerlerinde halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili bir işe teşebbüs edildiğinin ve bu konuda Maarif Nezaretinden vilayetlere bir tebligat yapıldığının görüldüğü söyleniyor. Ne var ki padişah (mabeyn) tarafından müdahale edilmesi sonucunda teşebbüsün akamete uğradığının anlaşıldığı ifade ediliyor. Öte yandan böyle bir teşebbüsün yeniden başlatılmasının iyi olacağı bildiriliyor ancak derlenmesi talep edilen kelime ve tabirlerin bir sınırının çizilmesi gerektiği belirtiliyor. Böylece işin daha hızla bir şekilde yürüyeceği ve derleme çalışmalarında zorluk çekilmeyeceği söyleniyor. Bunun için *Bilgi Mecmuası* tarafından, elde edilmek istenen bilgilerin ana hatlarını gösteren bir proje hazırlanması ve projenin Maarif Nezaretine gönderilmesi isteniyor. (MF.MKT. 1193: 25, lef 8).

Bilgi Mecmuası Müdürlüğünden Maarif Nezaretine, Celal Sahir imzasıyla 22 Aralık 1913 tarihli uzunca bir cevap yazılıyor. Celal Sahir sözlerine Türkçenin öteden beri konuşma ve yazı dilleri arasında büyük farklar olduğunu hatta İstanbul'daki konuşma dilinin daha doğrusu okuyup yazma bilenlerin konuştuğu dilin sade Türkçeden epey uzak olduğunu söyleyerek başlıyor. Ona göre, çeşitli sebeplerin ortaya çıkardığı bu durum pek çok Türkçe fiil, edat ve tabirlerle kelime köklerinin kullanımdan düşüp unutulmasına yol açmıştır. “Bu sebeple Türkçenin eski lehçelerini bilmeyen ve Türk memleketlerinde dolaşmayanlar Türkçenin fakirliğine hükmediyor, mevcut kelimeleri ise yok sayıyorlar.” Oysa Celal Sahir'e göre Türkçe geri dönülmez adımlarla sadelik ve milliliğe doğru yol almaktadır. İşte bu sebeple şehir, kasaba ve köylerdeki eğitim kurumları yardımıyla halk arasında kullanılan kelimelerin oralarda kullanılan açık anlamlarıyla birlikte derlenmesi için vilayet maarif müdürlerine bir tebligatta bulunulması istenmiştir. Ne var ki, Celal Sahir, Maarif Nezareti tarafından derlenmesi istenen kelimelerin sınırının çizilmesiyle ilgili teklifi kabul etmenin mümkün olmadığı kanaatinde zira derlenecek kelimeler ve tabirler hiçbir suretle sınırlanamaz. Bu sözlerden sonra derleme işinin hangi esaslara göre yapılacağını belirtiyor. Buna göre, öncelikle derlenecek kelimelerin Türkçe olması gerekmektedir. Kelimelerin derlendiği bölgede nasıl telaffuz edildiği ve hangi anlamda kullanıldığı karşılıklarına yazılacaktır. Ayrıca derleme işini kolaylaştırmak için kelimelerin cetvellere alfabetik sırayla kaydedilmesi gerekir. Kelime cetvelleri vilayetlerden gelip biriktikçe çeşitli tetkik ve tasnif işlemlerinden geçirilecektir. Aynı kelimelerin farklı yerlerdeki telaffuz ve anlam farklılıklarına bakılacaktır. Aynı kökten çıkıp aldığı eklerle başka anlamlar kazanmış

kelimelerle bu eklerin şekli incelenecek böylece belki, kullanımdan düşmüş bazı dil kuralları anlaşılacaktır. Öte yandan derlenen kelimeler içinde aralarında geçmişte veya şimdi çeşitli sanatlarla ve âdetlerle ilgili olanlarına, bitki ve ağaç isimlerine ve saireye denk gelindikçe bunlardan terim/ıstılah türetiminde istifade edilecektir. Bunlardan başka dilin özelliklerini, şivesini ve kullanımdan düşmüş kelimelerini hatırlamak konusunda büyük bir öneme sahip olan atasözlerinin de aynı alfabetik sırayla derlenmesi Maarif Nezaretince vilayet maarif müdürlüklerine tebliğ edilirse hasıl olacak fayda çok büyük olacaktır. Bu esaslar çerçevesinde, hatta mümkün olursa “kelime, telaffuzu, manası ve yöresi” başlıklarını taşıyan sütunlara ayrılmış küçük cetveller bastırılıp vilayet maarif idarelerince derleme yapacak kişilere gönderilebilirse çok büyük bir adım atılmış olur (MF.MKT. 1193: 25, lef 8).

Celal Sahir tarafından ana esasları belirlenen derleme çalışmaları “Maarif-i Umumiye Nazırı” imzasıyla Aydın Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Kal’a-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına gönderilen 14 Ocak 1914 tarihli bir genelgeyle yeniden başlatılır. Söz konusu genelgede Maarif nazırı söze daha önce (1894’te) halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesi için vilayet maarif idarelerine bir genelge gönderildiğini ancak elde edilecek faydalar inkâr edilemeyecek kadar açık olmasına rağmen bu teşebbüsten o zaman için hiçbir sonuç alınmadığını, bu durumun dosyanın incelenmesinden anlaşıldığını söyleyerek başlar. Yazının devamında Celal Sahir’in derleme konusuyla ilgili yukarıda özetlenen düşünceleri ve ortaya koyduğu ana esaslar aynen tekrarlandıktan sonra derleme çalışmaları neticesinde toplanacak cetvellerin bir daha hatırlatmaya ve tekrara gerek kalmayacak şekilde peyderpey Maarif Nezaretine gönderilmesi hususuna dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapılır (MF.MKT. 1193: 25, lef 10 ve lef 15).

Maarif Nezaretinin vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara gönderdiği genelgeden kısa bir süre sonra vilayetlerden ve ilgili mutasarrıflıklardan Maarif Nezaretine derleme cetvelleri gelmeye başlar. Örneğin Ankara vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen 13 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda Ankara vilayetinden toplanan ve halk arasında kullanılan atasözlerini içeren cetvellerin ekte takdim edildiğine dair bir yazı gönderilmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 17). Ankara vilayetinden Ankara’nın çeşitli bölgelerinden yapılan derleme çalışmalarıyla ilgili cetvellerin Maarif Nezaretine gönderildiğine dair biri 26 Mayıs 1914 diğeri 13 Temmuz 1914 tarihli iki yazı daha gelmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 21 ve lef 33). Öte yandan bu yazışmalardan Ankara vilayetinin daha önce de nezarete çeşitli tarihlerde derleme cetvelleri gönderdiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde Hüdavendigâr vilayetinden gönderilen 15 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda -daha önce gönderilenlere ilaveten- Ertuğrul livası dahilinde halk arasında kullanılan Türkçe kelime, tabir ve atasözlerinin alfabetik olarak kaydedildiği bir kıta cetvelin ek olarak takdim edildiği, henüz derleme cetvellerini vilayet merkezine göndermeyen bölgelere yeniden hatırlatma yapıldığı söylenmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 18). Hüdavendigâr vilayetinden Maarif Nezaretine ayrıca 3 Haziran 1914 tarihli, Kütahya mutasarrıflığından gönderilen Türkçe kelime ve atasözlerini, bunların

telaffuzlarını, ne anlamda kullanıldıklarını gösteren iki kıta cetvelin ek olarak gönderildiğini söyleyen bir yazı daha gönderilmiştir (MF.MKT. 1193: 25, lef 24). Hüdavendigâr vilayetinden Maarif Nezaretine gönderilen son iki yazı 13 Temmuz 1914 tarihlidir. Bunlardan birinde Simav'da kullanılan Türkçe kelimelerin bulunduğu cetvelin birinde ise Kütahya mutasarrıflığından gönderilen yeni bir cetvelin nezarete ulaştırıldığı yazılmaktadır (MF.MKT. 1193: 25, lef 34 ve lef 35).

Bolu İdadisi müdürü tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 23 Haziran 1914 tarihli bir yazıda "Sekiz aydır devam eden uğraşlarım neticesinde derlediğim, Bolu çevresinde halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin bulunduğu bir kıta defteri takdim ediyorum." denilmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 25).

Maarif Nezaretine gönderilen yazılardan en fazla derleme cetvelinin Aydın vilayetinden gönderildiği anlaşılmaktadır. 14 Mayıs 1914 tarihli bir yazıda Alaşehir, Eşme, Manisa, Soma maarif encümenleriyle Saruhan livası ilköğretim okulları müfettişi tarafından derlenen Türkçe kelime ve tabirleri içeren cetvellerin gönderildiği, bundan sonra gelecek cetvellerin de peyderpey takdim edileceği bildirilmektedir (MF.MKT. 1193: 25, lef 20). Ayrıca Aydın vilayetinden gönderilen yazılardan Karacasu (MF.MKT. 1193: 25, lef 22), Söke (MF.MKT. 1193: 25, lef 23), Sarayköy (MF.MKT. 1193: 25 lef, 26), Kırkağaç (MF.MKT. 1193: 25, lef 27), Gördes (MF.MKT. 1193: 25, lef 29), Garbî Karaağaç (MF.MKT. 1193: 25, lef 30), Denizli (MF.MKT. 1193: 25, lef 31), Ödemiş, Salihli, Bayındır (MF.MKT. 1193: 25 lef 36), Seferihisar (MF.MKT. 1199: 25) ve Çine'ye ait (MF.MKT. 1199: 53) derleme cetvellerinin Maarif Nezaretine gönderildiği anlaşılmaktadır.

Son olarak bu bölümde Maarif Nezaretine Konya vilayeti maarif müdürü Rauf imzasıyla gönderilen dikkat çekici bir yazıdan bahsetmek gerekir. Bu yazıda ilk olarak, derleme konusuyla ilgili Maarif Nezaretinden gelen genelgenin hemen idadi ve rüştiye muallimlerine gönderildiği, alınan cevapların nezarete bildirileceği söylenir. Öte yandan asıl üzerinde durulan konu, Mevlana'nın torunlarından Veled Çelebi tarafından hazırlandığı söylenen bir Türkçe sözlükle ilgilidir. Maarif müdürüne göre Türkçenin gelişmesine ve kelimelerinin toplanmasına öteden beri büyük emek vermiş olan Veled Çelebi tarafından *Kamus-i Türkî*'nin üç misli kadar büyük, sadece Türkçe kelimelerin bulunduğu bir sözlük hazırlanmıştır. Bu sözlükten Türkçe kelimelerin derlenmesi çalışmalarında istifade edilebilir ancak söz konusu sözlük müsvedde hâlinindedir ve temize çekilmesi için 10, basılması için ise 1000 liraya ihtiyaç vardır. Bu meblağ Maarif Nezaretince tahsis edilirse sözlük müsveddesi yazarından alınabilir (MF.MKT. 1193: 25, lef 16). Konya maarif müdürünün bu teklifine Maarif Nezaretinden bir cevap verilip verilmediği bilinmiyor. Ne var ki, Konya maarif müdürü ilk yazısından 18 gün sonra, Veled Çelebi'nin sözlüğünü, Türkçenin gelişimi için yapılan çalışmaları takdir ederek Maarif Nezaretine takdim etmeye hazır olduğunu belirten yeni bir yazı gönderir (MF.MKT. 1193: 25, lef 28). Bu teklifin kabul görmediği Veled Çelebi'nin sözlüğünün bugün de yazma hâlinde bulunmasından anlaşılmaktadır. Veled Çelebi'nin Ahmet Mithat Efendi ve Necip Asım'ın teşvikiyle başlayarak kırk yıl içinde meydana getirdiğini söylediği ve 1926-1930 yılları arasında son şeklini verdiği

on ciltlik eser günümüzde Türk Dil Kurumu Kütüphanesi yazmalar bölümünde bulunmaktadır (M. Kara, 2001, s. 504).

Büyük Muamma: “Derleme” Cetvellerine Ne Oldu?

1894’te Bosnalı Ethem Bey’in Cevad Paşa’ya yazdığı bir arıza ile başlayan derleme teşebbüsünün padişahın konuya şüpheyle yaklaşmasıyla sonuçsuz kaldığı bilinmektedir. 1913’te bu sefer Celal Sahir’in girişimleriyle başlatılan ikinci teşebbüsün niçin başarısızlığa uğradığı hakkında somut bilgiye sahip değiliz ancak Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla ilan edilen seferberlik ve imparatorluğun içine düştüğü hercümerç ikinci teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasının sebepleri arasında gösterilebilir.

Maarif Nezaretinden gönderilen genelge ile Türkçe kelime, tabir ve atasözlerinin derlenerek gönderilmesinin istendiği diğer vilayetlerden yani Kastamonu, Sivas, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Canik, Kal’a-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarından derleme cetveli gelip gelmediğine dair dosyada herhangi bir bilgi yok. Burada akla iki ihtimal gelmektedir: Ya söz konusu vilayetlerden hiç derleme cetveli gelmemiş ya da geldiye bile dosyaya girmemiştir. Belki ilerde Maarif Nezaretinin Osmanlı Arşivindeki bütün belgelerinin analitik tasnifi yapıldığında ilgili yazışmaları elde etmek mümkün olabilir. Fakat asıl büyük sorun, söz konusu vilayetlerden konuyla ilgili Maarif Nezaretine herhangi bir yazı gönderilip gönderilmemesi değildir. Yukarıdaki yazışmalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Arşivinde, derleme cetvellerinin vilayetlerden merkeze gönderildiğine dair çok sayıda yazı bulunmaktadır fakat arşivdeki ilgili dosyalarda cetvellerin tek bir örneği bile yoktur. Bu durumun sebebi üst yazılar arşivde kalırken derleme cetvellerinin Celal Sahir’e gönderilmiş olmasıdır.

Hatırlanacağı üzere Celal Sahir Maarif Nezaretine 1913 yılının son aylarında, daha önce yarım kalan derleme işinin yeniden ele alınmasını teklif eden ve derleme çalışmalarının ana esaslarını belirleyen iki mektup göndermişti. Birinci mektubunda, vilayet maarif müdürlüklerinden gelen derleme cetvellerinin tetkiki ve bir araya getirilmesi amacıyla bir heyet veya kişi seçilmesi gerektiğini ancak bu mümkün olmazsa işin “gururla ifa edilmek üzere” çoğu aynı zamanda *Istılah Encümeninde* bulunan *Bilgi Mecmuası* yazarlarına verilebileceğini söylemişti (MF.MKT. 1193: 25. lef 7). Nitekim vilayetlerden derleme fişlerinin Maarif Nezaretine takdim edildiğini bildiren ve yukarıda ayrı ayrı örneklendirilen bütün yazışmaların altına bir iki kelime farkla, istisnasız aynı cümlelerin yazıldığı görülmektedir:

“Eki olan cetvel/defter Maarif Nezaretinden emredildiği üzere Bilgi Derneği Müdürü Celal Sahir Bey’e gönderilmiş olmağla, bu yazışma dosyasında muhafaza edilmesi amacıyla evraka gönderildi.”

Peki, Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir’e gönderilen derleme cetvellerine ne oldu? Bu konu büyük bir muammadır. Ancak 1916 yılında konunun tekrar gündeme geldiği ve derleme cetvellerinin Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir’den istendiğini biliyoruz.

Sarf ve İmla Encümenleri başkanı Ali Kâmi Bey tarafından 18 Kasım 1916'da Maarif Nezaretine bir yazı gönderilir. Ali Kâmi Bey, Cevad Paşa'nın sadrazamlığı zamanında vilayetlere halk arasında kullanılmakta olan ve sözlüklerde bulunmayan bazı Türkçe kelimelerle ıstılahların/terimlerin, mahalli tabirler ve atasözlerinin derlenmesiyle ilgili bir tebligat yapıldığını ve cetveller düzenlenerek İstanbul'a gönderildiğinin haber alındığını söyler. Ali Kâmi Bey derleme cetvellerinin her nerede ise buldurularak *Lügat Encümenince* kullanılmak üzere kendilerine gönderilmesini talep eder (MF.MKT. 1193: 25, lef 37). Anlaşılan Ali Kâmi Bey'in 1914'te yeniden başlatılan ve asıl derleme çalışmalarının yapıldığı teşebbüsten haberi yoktur. İlk teşebbüsten bahsetmekle birlikte vilayetlere gönderildiğini söylediği genelge, derlemeyle ilgili 1914 tarihli ikinci genelgedir zira 1894 tarihli birinci genelgede atasözlerinin ve terimlerin de derlenmesine dair bir talep yoktur. Atasözlerinin ve terimlerin derlenmesi konusu Celal Sahir tarafından 1913'te ortaya konulan ana esaslarda vardır.

Sarf ve İmla Encümenleri başkanı Ali Kâmi Bey'in derleme fişlerini Maarif Nezaretinden talep ettiği yazının altına, nezaretin ilgili şubesi tarafından "Celal Sahir Bey'e hususi mektup yazılarak mezkûr evrak istenilmiştir." notu düşülmüştür (MF.MKT. 1193: 25, lef 37). Nitekim Maarif Nezaretinden "Dersaadet'te *Bilgi Mecmuası* müdürü Celal Sahir Beyefendi'ye" başlıklı bir hususi mektup gönderilmiştir.

Söz konusu mektupta "Evvelce vilayetlere gönderilen bir genelge üzerine Türkçe kelime, terim ve mahalli tabirlerin derlenerek Maarif Nezaretine gönderildiği, bunların daha sonra talep üzerine takımıyla size gönderildiği anlaşılmıştır, cetvellerin şimdi bir kere de *Lügat Encümenince* görülmesine lüzum görülmesinden dolayı evrakın bütünüyle iade edilmesi gerekir." denilmektedir (MF.MKT. 1232: 118). Ancak dosyada Celal Sahir'in cevabı bulunmadığı gibi derleme cetvellerini daha sonra Maarif Nezaretine iade edip etmediğine dair de bilgi mevcut değildir.

Osmanlı Arşivinde derleme cetvellerine rastlanmadığı gibi Celal Sahir'in de sonraki dönemde söz konusu cetvellerden hiç bahsetmediği görülür. Bu suskunluğun sebebini anlamak mümkün değildir. Hele ki Celal Sahir'in Cumhuriyet döneminde Türk Dil Kurumunda önemli görevlerde bulunduğunu bilmek konuyu daha da şaşırtıcı hâle getirir.

Bilindiği üzere Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) 1932'de kurulduktan sonra ilk iş olarak halk ağzından söz derleme konusunu ele almıştır (Levend, 1972, s. 416). Bu konuda 16 maddelik ayrıntılı bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatnameye göre illerde valilerin ilçelerde kaymakamların başkanlığında belediye başkanları, orada bulunan en yüksek rütbeli komutanlar, maarif, sağlık ve okul müdürleriyle öğretmenlerden birer derleme heyeti kurulacaktır. Her okul bir derleme ocağı sayılacak ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanan kılavuza göre derleme işine girişilecektir. Derlenip fişlere geçirilen sözler ilçe merkezlerinde toplanıp sıralandıktan sonra il merkezlerine ve oralardan da yeniden gözden geçirilerek Türk Dili Tetkik Cemiyetine gönderilecektir (Söz Derleme Talimatnamesi, 1932).

Celal Sahir I. ve II. Türk Dili Kurultayı'nda merkez heyetine seçilmiştir. I. Türk Dili Kurultayı'nın son toplantısında merkez heyeti tarafından bir program kabul edilmiştir. Yedi maddelik bu programın üçüncü maddesi derleme konusuna ayrılmıştır. I. Türk

Dili Kurultayı'ndan sonra merkez heyeti ilk toplantısını yaparak çalışma kollarına ayrılmıştır. Celal Sahir'in lügat ve ıstılah/terim kolu başkanlığına getirildiği görülür (Levend, 1972, s. 415). Celal Sahir II. Türk Dil Kurultayı'nda da merkez heyetindedir. Yine lügat ve ıstılah/terim kolu başkanlığına seçilmiştir (Karaca, 1993, s. 116). 1932'de I. Türk Dili Kurultayı'nda yaptığı konuşmada sözü derleme konusuna getirerek şunları söylemiştir:

“Derleme başlıca iki türlü olacaktır; birisi eski ve yeni, eski Türk kitaplarını taramak suretiyle olacaktır. Çünkü eski kitaplarda, yazı dilinde bulunduğu hâlde günlerden beri izah olunan gaflet sebeplerinden dolayı unutulmuş kelimelerimiz vardır. Bunları uyudukları kitapların sahifelerinden çıkaracağız. Bir de ağızdan derleme vardır. İlmi bir metod ve usul dairesinde bütün memleket dâhilinde herkesin konuşma dilinde kullandığı fakat yazı dilimizin tenezzül edip kendi içine almadığı kelimeleri toplayacağız. İkinci kısım da budur. Tablonun bir de daha büyük mikyası vardır. O da memleket hudutları haricinde bulabileceğimiz böyle kelimeleri almaktır. Bunları mesaimize birer malzeme olarak koyacağız. Derlemeden kastımız budur.” (Birinci Türk Dili Kurultayı, 1933, s. 443).

Celal Sahir yukarıda bir kısmı alıntılanan konuşmasında derleme işinin amacını belirtmekle birlikte, görüldüğü üzere daha önce yapılan derleme çalışmalarından ve Maarif Nezareti tarafından kendisine gönderilen derleme cetvellerinden hiç bahsetmemiştir. Konunun bu şekilde sessizlikle geçilmesi gerçekten dikkat çekicidir. Sonraki yıllarda Türkçenin tarihini kaleme alan yazarlar tarafından da bu konuya temas edilmediği görülür. Tek istisnası Agâh Sırrı Levend'in, 1894'te Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın Mabeyn'e yazdığı belgeden bahsettiği *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* isimli eseridir. Ancak Agâh Sırrı Levend, bu belgeden hareketle II. Abdülhamid döneminde halk ağzından söz derlemeyle ilgili bir girişimde bulunulduğunu söylemekle yetinir (Levend, 1972, s. 145-146). Ne Cevad Paşa'nın Maarif Nezaretine gönderdiği tezkireden ne de Mabeyn'den Maarif Nezareti'ne gönderilen belgeden bahseder. “Bu yazıdan anlaşıldığı gibi, Anadolu'nun kimi yerlerinde kullanılan ama başka yerlerde bilinmeyen Türkçe kelimelerin öğretmenler tarafından toplanarak yayımlanmak üzere İstanbul'a gönderilmesi Bâbîâlî'den Maarif Nezaretine yazılıyor.” der. Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen 1894 tarihli genelgeyi ve konuyla ilgili diğer yazışmaları görmemiştir. Bunun sebebi Levend'in kaynakları arasında Osmanlı Arşivinin bulunmamasıdır. Öte yandan Levend'in İkinci Meşrutiyet dönemindeki derleme teşebbüsünden tamamen habersiz olduğu görülmektedir. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Derleme Sözlüğü*'ne yazılan ön sözde de Cumhuriyet öncesi dönemdeki derleme teşebbüslerinden bahsedilmez (Derleme Sözlüğü, 1993).

SONUÇ

Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, halk arasında kullanılan ancak sözlüklere girmemiş Türkçe kelimelerin derlenmesiyle ilgili iki önemli teşebbüs vardır. Bunlardan biri II. Abdülhamid döneminde 1894, diğeri İkinci Meşrutiyet döneminde 1914 tarihlidir. Ancak her iki teşebbüste de istenilen sonuç elde

edilememiştir. Birinci teşebbüsün başarısızlıkla sonuçlanmasının sebebi Sultan II. Abdülhamid'in konuya şüpheyle yaklaşması ve Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın derleme işinin önemini kavrayamamasıdır. İkinci teşebbüsün niçin başarısızlıkla sonuçlandığıyla ilgili somut bilgi yoktur fakat Birinci Dünya Savaşı'nın ülkeyi içine sürüklediği keşmekeşin bunun en önemli sebebi olduğu tahmin edilebilir. Nitekim halk ağzından söz derleme konusuna Cumhuriyet döneminde bile ancak, ülkeyle ilgili büyük yapısal devrimler tamamlandıktan sonra gelinebilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde teşebbüs edilen, halk ağzından Türkçe söz derleme çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlandığı ortadadır ancak konuyla ilgili bundan çok daha önemli ve üzerinde durulması gereken nokta, bazı vilayetlerden merkeze gönderildiği bilinen derleme cetvellerine ne olduğu sorusudur. Her iki teşebbüs sonucunda da vilayetlerden merkeze derleme cetvelleri gönderildiğini biliyoruz. Birinci teşebbüs sonucunda ortaya çıkan derleme cetvellerinin akıbeti hakkında elimizde hiçbir somut bilgi yok. Bunlar ileride Maarif Nezaretinin Osmanlı Arşivindeki, sayısı milyonları bulan, bütün evrakının analitik tasnifi yapıldığında ortaya çıkabilir. İkinci teşebbüs sonucunda ortaya çıkan cetvellerin ise Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'e gönderildiği malum. Ne var ki, hem Celal Sahir'in derleme cetvellerini Maarif Nezaretine iade edip etmediğine dair bilgi yok hem de Celal Sahir sonraki dönemde bu konudan hiç bahsetmemiştir. Derleme cetvellerinin bulunması konuya yepyeni bir boyut kazandıracak, belki cetvellerin önüne arkasına düşülen notlar derleme işiyle görevlendirilen mahalli maarif idarecilerinin ve muallimlerin bakış açısını yansıtan dikkat çekici veriler elde edilmesini sağlayacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

It is known that in the Ottoman Empire, no official attempt was made to compile Turkish words used among the people. archival documents show otherwise, there were two unknown official attempts, one in the time of Abdülhamid and the other at the Second Constitutional Period. In the summer of 1894, a letter was sent to the Grand Vizier Cevad Pasha. The sender is the immigrant Bosnian Ethem Bey from Konya. In his letter, Ethem Bey asks the grand vizier Cevad Pasha to start a study to compile the Turkish words spoken by the people. According to Ethem Bey, many Turkish words are not known in most of the provinces. For this reason, Arabic-Persian words took their place and Turkish words used by the people began to be forgotten. Ethem Bey proposes a compilation study to prevent the disappearance of Turkish words used among the people. According to this proposal, teachers in Turkish-speaking villages and towns will record the unique words of the place where they work, with their meanings and examples. The recorded words will be sent to the Ministry of Education and these words will be published weekly by the Ministry of Education.

Ethem Bey's letter attracted the attention of the grand vizier Cevad Pasha, and a commandment was sent to the Ministry of Education with the signature of the grand vizier Cevad Pasha. In this commandment it is seen that Ethem Bey's offers are repeated exactly. Accordingly, Turkish words, which are the origins of the Ottoman language, are not known in most provinces, so Arabic-Persian words take their place. If

the teachers working in the villages and towns compile the Turkish words used in the places they work and send them to the Ministry of Education, and if these words are published by the Ministry, it will yield very useful results.

In August 1894, a commandment was sent from the Ministry of Education to the provincial education directorates. In this commandment, it is requested to compile Turkish words that are not included in dictionaries. The commandment sent by the Ministry of Education to the provinces immediately caught the attention of Sultan Abdülhamid and information was requested from the Ministry of Education on the subject. The skepticism of Sultan Abdülhamid and the indifference of the Zühdü Pasha, the Minister of Education caused this first attempt to be inconclusive.

Unfortunately, we do not have any information on whether compilation charts were received from the provinces in this period. No example of the compilation charts was found in the Ottoman Archive. When all the documents of the Ministry of Education are classified in the future, it can be predicted that the tables remaining from this first compilation attempt will be reached.

It is seen that the compilation studies started again during the Second Constitutional Era. It was Celal Sahir, the director of Bilgi Magazine, who made the compilation work begin again. Celal Sahir sends a letter to the Ministry of Education on 29 November 1913 and demands that the compilation studies be resumed. As a result, the compilation has been restarted. The principles of this new compilation are determined by Celal Sahir. The Ministry of Education sent a circular to the provinces on January 14, 1914, asking for a study to be made to compile Turkish words used among the people. Unfortunately, it has not been possible to reach the compilation charts of this period from the Ottoman Archives. The reason for this situation is that the said compilation sheets were sent to Celal Sahir by the Ministry of Education. It is not known whether Celal Sahir returned the compilation charts to the Ministry of Education.

In summary, in the last period of the Ottoman Empire, there were two important attempts to compile Turkish words that were used among the people but were not included in dictionaries. One of them is during the reign of Abdülhamid II and the other is during the Second Constitutional Era. However, the desired result could not be achieved in both attempts. The reason for the failure of the first attempt was that Sultan Abdülhamid II approached the subject with suspicion and the Ministry of Education could not grasp the importance of the subject. We do not have concrete information about why the second attempt failed, but it can be guessed that the most important reason for this is the chaos that the First World War dragged into the country. As a matter of fact, the issue of compiling Turkish words used by the people came after the completion of the major structural revolutions related to the country, even in the Republican era.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *İrade Hususî* (İ.HUS.) 29-97.
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi* (MF.MKT.) 1193/25; 1199/25; 1199/53; MF.MKT. 1232/118.
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı* (BOA, A.MKT.MHM. 532/39, H-04-01-1312).
 BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y.MTV.) 106/25; 106/25.

B. Telif ve Tetkik Eserler

- Abadan, Y. (1999). Tanzimat fermanının tahlili. *Tanzimat*. (C. I, s. 31-58). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
 Beydilli, K. (2020). Mustafa Reşit Paşa. *İslam ansiklopedisi*. (C. 31, s. 348-350). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
 Demir, G. Y. (2007). Türkçenin Pirus zaferi. Lewis, G. (2007). *Trajik başarı -Türk dil reformu-* içinde, (M. F. Uslu, Çev.). İstanbul: Paradigma Yay.
 Ertop, K. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e dil sadeleşmesi. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*. (C. II, s. 333-340). İstanbul: İletişim Yay.
 İnalcık, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu -toplum ve ekonomi-*. İstanbul: Eren Yay.
 İskit, S. (1939). *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi.
 Kara, M. (2001). İzbudak, Veled Çelebi. *İslam ansiklopedisi*. (C. 23, s. 503-505). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
 Karaca, N. T. (1993). *Celal Sahir*, Ankara: MEB Yay.
 Karal, E. Z. (1985). Tanzimat'tan sonra dil sorunu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*. (C. II, s. 314-332). İstanbul: İletişim Yay.
 Korkmaz, Z. (1963). *Türk dilinin tarihî akışı içinde Atatürk ve Türk dil devrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
 Köprülü, F. (1999). *Edebiyat araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
 Kushner, D. (2009). *Türk milliyetçiliğinin doğuşu*. (Ş. S. Türet-R. Ertem-F. Erdem, Çev.). İstanbul: Kesit Yay.
 Levend, A. S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
 Lewis, G. (2007). *Trajik başarı -Türk dil reformu-*. (M. F. Uslu, Çev.). İstanbul: Paradigma Yay.
 Maarif Vekaleti. (1933). *Birinci Türk dili kurultayı -tezler müzakere zabıtları*. İstanbul: Yazar.
 Namık K. (1283, 16 Rebiülâhir). *Lisan-ı Osmanî'nin edebiyatı hakkında bazı mülâhazâtı şâmildir, Tasvir-i Efkâr*. s. 1-2.
 Öksüz, Y. Z. (1995). *Türkçe'nin sadeleşme tarihi -Genç Kalemler ve yeni lisan hareketi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
 Özdem, R. (1999). Tanzimat'tan sonra yazı dilimiz. *Tanzimat*. (C. II, s. 859-931). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
 Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de ulusçuluk ve dil politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
 Şemseddin Sami. (1298, 10 Zilhicce). *Lisan-ı Türkî-Osmanî. Hafta*, 12, 177-181.
 Şimşir, B. N. (2008). *Türk yazı devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
 Şinasi. (1277, 6 Rebiülâhir). *Mukaddime. Tercüman-ı Ahval*. s. 1.
 Tanpınar, A. H. (2000). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh Yay.
 Tanpınar, A. H. (2003). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
 Türk Dil Kurumu. (1933). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Yazar.
 Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti. (1932). *Söz derleme talimatnamesi*. İstanbul: Yazar.
 Ülken, H. Z. (2001). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.

EKLER

EK 1: Bosnalı Muhacir Edhem'in "Dersaadet'de mesned-nişin-i sadaret-uzmâ devletlü fehâmetlü Cevad Paşa hazretlerine mahsus arıza-i kemterânemdir" başlığı ile gönderdiği arızanın ilgili kısmı (BOA, A.MKT.MHM. 532: 39).

[...] ve bir de Türkçe lisanının bazı lügati her vilayetde gayr-ı malum olduğundan bedeli Arabça ve Farsça kelime kaim olmuş ve henüz bir lügata girmemiş olanları bütün bütün unutulup ölmekden muhafazası için Türkçe lisanı söylenen kurâ ve kasabât muallimleri buldukları mahallin kullandığı lügat-ı hususiyesini şevâhid ve misalleriyle manasını zabt ve tahrir ve Maarif Nezaretine göndermeğe ve Maarif Nezareti dahi risale-i üsbû'iyeye ile neşre mecbur olursa lisan-ı Türkînin ikmâlîne bais olur. Ol babda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Bosnalı muhacir Edhem.

EK 2: Sadrazam Cevad Paşa'nın 1894 tarihinde Maarif Nezaretine gönderdiği tezkire (BOA, A.MKT.MHM. 532: 39; MF.MKT. 1193: 25; Y.MTV.106: 25)

Maarif Nezaret-i celilesine

26 Haziran 310/8 Temmuz 1894

Lisan-ı azbû'l-beyan-ı Osmanînin aslı olan Türkçeye mensub ekser lügat suret-i umûmiyede malum olmadığından bunların bazılarının yerine Arabî yahut Farisîden kelimeler alınmış ise de bazılarının mukabili ahz ve tedarik olunmadığından bahisle kurâ ve kasabâtda isti'mal olunan o gibi lügat mekteb muallimleri tarafından zabt ve tahrir ve nezaret-i celilelerince tab' ve neşr olunur ise mucib-i muhsinat olacağı ifade edilmiştir. Vakı'a bunların delalet ettiği manayı ifade için kütüb-i lügaviyede besâitin fıkdanından dolayı ibareler ihtiyar edilmekte olup, bu ise üssü'l-esas-ı terakkiyat olan lisanca nekayısdan ma'dud ve ber-vech-i muharrer kelimat-ı mezkure her yerde bilinmemekle beraber esasen mevcut olan ve bunlar dahi zabt ve cem' olunur ise lisan-ı Osmanînin tevessu'una pek büyük hizmet edilmiş olacağı derkâr bulunmasına binaen Aydın, Konya, Hüdavendigar, Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu'da vaki vilayat-ı şahanede bulunan mekatib-i rüşdiye ve idadiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel olup cihât-ı sairece mechul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabili dahi gayr-ı me'hûz olan ve bir de diğer mahallerce yalnız Arabî veyahut Farisîsi malum bulunan lügat-ı Türkiyenin bi't-tedkik neşr edilmek üzere huruf-ı hecâ tertibiyle cedvel şeklinde evraka tahrir ve hizalarına manaları dahi derc ve tezyîd olunarak bunların peyderpey nezaret-i celilerine irsali hakkında mahalleri maarif müdürlerine icra-yı vesâyâ vürüd etdikçe Bâbîâlî'ye de malumat buyurulması siyakında tezkire.

EK 3: Maarif Nezareti tarafından vilayetlere yapılan 1894 tarihli tebligat (BOA, MF.MKT. 1193: 25).

Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara ile Anadolu'da vaki' sair vilayât-ı şahane maarif müdürlüklerine

Lisan-ı azbü'l-beyan-ı Osmanînin aslı olan Türkçeye mensub ekser lügat suret-i umumiyede malum olmadığından bunların bazılarının yerine Arabî yahut Farisîden kelimeler alınmış ise de bazılarının mukabili ahz ve tedarik olunmadığından bahisle kurâ ve kasabâtda isti'mal olunan o gibi lügat mekteb muallimleri tarafından zabt ve tahrir ve nezaret-i celilelerince tab' ve neşr olunur ise muceb-i muhsinat olacağı ifade edildiğine ve vaki'a bunların delalet ettiği manayı ifade için kütüb-i lügaviyede besâitin fıkdanından dolayı ibareler ihtiyar edilmekte olup bu ise üssü'l-esas-ı terakkiyat olan lisanca nekayısdan ma'dud ve ber vech-i muharrer kelimat-ı mezbure her yerde bilinmemekle beraber esasen mevcut olmasına ve bunlar dahi zabt ve cem' olunur ise lisan-ı Osmanînin tevessu'una pek büyük hıdmet edilmiş olacağı derkâr bulunmasına binaen Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas ve Ankara gibi Anadolu'da vaki' vilayât-ı şahane bulunan mekatib-i rüşdiye ve idadiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel olup cihât-ı sairece mechul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabili dahi gayr-ı me'hûz olan ve bir de diğer mahallerce yalnız Arabî veyahut Farisîsi malum bulunan lügat-ı Türkiyenin bi't-tedkik neşr edilmek üzere huruf-ı hecâ tertibiyle cedvel şeklinde evraka tahrir ve hizalarına manaları dahi derc ve tezyîd olunarak bunların peyderpey nezarete irsali hakkında icra-yı vesâyâ olunması bâ-tezkire-i sâmiye irade ve iş'âr buyurulmuş ve ber-muceb-i irade-i aliyye muktezası ifâ kılınmış olmağla oraca dahi ber-minval-i meşruh bir kıt'a cedvelin sür'at-ı tertib ve tisyârı esbabının istikmâli hususuna himmet olunması siyâkında şukka terkîm kılındı.

EK 4: Mabeyn Başkâtibi Süreyya imzasıyla Maarif Nezaretine gönderilen yazı (BOA, İ.HUS. 29-97).

Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkıtabet Dairesi

Lisan-ı Osmanî tabir-i diğerle Türk lisanının ıslahına ve bunun için cemiyet-i ilmiyeler küşad edileceğine dair birtakım evâmiri hâvî olarak vilayât-ı şahane ta'mimen evâmiri sâmiye tastir kılındığı istihbar olunmuş olunub işbu evâmiri sâmiye ile cemiyetler neden ibarettir ve bunlar nasıl ictima edecekler ve bu gibi bir teşebbüsata neden lüzum görülmüştür ve bunlar hangi emir ve karara müsteniddir. Bu babda hâkipây-ı hümayun-ı mülûkâneye ber-tafsil arz ve malumat ve keyfiyet edilmesi şeref-sâdır olan emr u ferman-ı hazret-i hilafet-penahi iktiza-i aliyyesinden bulunmuş olmağla ol babda emr u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 28 Rebiülevvel sene 312 fi 16 Eylül sene 310.

Ser-kâtib-i hazret-i şehriyari

Bende, Süreyya

EK 5: Bilgi Mecmuası Müdürü Celal Sahir Bey tarafından Maarif Nezaretine gönderilen 1913 tarihli yazı (BOA, MF.MKT. 1193: 25).

Maarif-i Umumiye Nezaret-i celilesine

Devletlü efendim hazretleri

1310 tarih ve 1311 tarihinde merhum Zühtü Paşa'nın nezareti esnasında Anadolu'nun muhtelif kısımlarındaki lehçelerde mevcut ve halk arasında mütedâvil kelime ve tabirlerin cem', telfik ve irsali hakkında vilayetler maarif müdürlerine bir ta'mîm yapıldığını ve bazı yerlerden cevab da alındığını istihbar etdim. Pek kıymetli olan bu teşebbüs Türk lisanının ıslahı ciddiyle düşünülüyor şu sırada tahattur ve ihyâ edilmek iktiza eder mütala'asındayım. Bunun için mezkûr ta'mîm ile alınan cedâvil buldurulub gözden geçirilerek manasıyla aynen değilse ta'dilen yeniden bu hususda müessir bir ta'mîm yapılmasını ve nezaret-i celilelerinde alınacak cedâvillerin tedkik ve telfikiyle uğraşacak bir heyet veya zat intihâb ve tayini kabil değil ise bu vazifenin müftehiren ifâ edilmek üzere ekser azası İstılâh Encümeninde de bulunan Bilgi Mecmuası heyet-i tahririyesine ihalesini rica ederim. Ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 12 Teşrin-i sani sene 1329.

Bilgi Mecmuası müdürü Celal Sahir

Böyle bir teşebbüsün sadrazam merhum Cevad Paşa tarafından vuku bulunduğunu hatırlıyorum. Nezaretce malumat olub olmadığının tahkiki. Kalem-i mahsusa. Fi 19 minh.

Dosyada gelmiş hiçbir muceb yok. Dosyası mı noksan, yoksa ta'kibi mi edilmemiş? Tahkiki ve beyanı. Kalem-i mahsusa. Fi 23 minh.

EK 6: Maarif Nezaretinden vilayetlere gönderilen 1914 tarihli genelge (BOA, MF.MKT. 1193: 25).

Aydın, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu, Sivas, Ankara, Trabzon vilayetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Kal'a-i Sultaniye, Karesi mutasarrıflıklarına

Anadolu'nun muhtelif kısımlarındaki lehçelerde mevcut ve halk arasında mütedâvil kelime ve tabirlerin cem' ve telfikiyle irsali lüzumu 1 Ağustos sene 310 tarihinde nezaret-i senaveriden ta'mîmen maarif idarelerine iş'ar olunmuş ve bu maksadın gayesindeki muhsinât ve fevâidin derecesi gayr-ı kabil-i inkâr bulunmuş iken teşebbüsât-ı vakı'adan ol vakit hiçbir semere iktitâf edilememiş olduğu dosyanın tedkikinden maa't-teessüf anlaşılmıştır. Beyandan müstağni olduğu vechle Türkçe lisanı eskiden beri yazı ve konuşma dilleri arasında büyük farkları hâvî olduğu gibi payitaht konuşma dili sade Türkçeden uzaktır. Müte'addid âmil ve müessirlerin vücuda getirdiği şu hâl pek çok Türkçe fiil, edat ve tabirlerle kelime köklerinin isti'malden düşüb unutulmasına sebep olmuştur. Bunun neticesi olarak bugün Türkçenin eski lehçelerini bilmeyenler ve Türk memleketlerinde gezip dolaşmayanlar lisanımızın fakrına hükm ve esasen mevcut kelimeleri de yok farz ediyorlar. Lisan ve edebiyatımızın esaslı ve hakim duyguların tesiri altında geri dönmez adımlarla sadeliğe doğru yol aldığı ve ulûm ve fûnûna dair ıstılâhâtın vaz' ve takriri için nezaretce bir

encümen-i mahsus da teşkil edildiği bir sırada Türkçe kelimelerin cem'i lüzumu da hissedilmiş ve vakı'a Türkçeye mensub ekser lügatdan malum olmayanların yerine vaktiyle Arabî ve Farisîden kelimeler alınarak telâfi-i noksana çalışıldığı hâlde bazılarının mukabili tedarik olunamadığından bunların delalet ettiği manayı ifade için ibareler ihtiyarına mecburiyet hasıl olmakda ve bunun ise üssü'l-esâs-ı terakkiyat-ı medeniyet olan lisanca nekâyısdan ma'dud olacağı derkâr bulunmakda olmasına göre neşr ve ta'mîm-i maarif emr-i ehemmine memur olan zevâtn bu madde hakkında dahi ehemmiyet ve ulviyetiyle mütenâsiben sarf-ı mesa'î eylemeleri şeâir-i hamiyet ve lazıme-i zimmet-i memuriyetden bulunmuş olduğuna binaen Anadolu'da bulunan sultaniye ve idadiye ve rüşdiye memurîn ve muallimîni taraflarından oralarca müsta'mel ve fakat cihât-ı sairece meçhul ve lisan-ı Arabî ve Farisîden mukabilleri dahi gayr-ı mehûz olan Türkçe kelimelerin o mahalde nasıl telaffuz ve ne manalarda isti'mâl edildiklerinin cedvel şeklinde ve elifba harfleri sırasıyla varakalara yazılması ve bunlardan başka lisanın hususiyetini, şivesini göstermek ve metruk kelimeleri hatırlatmak emrinde büyük bir kıymeti hâiz olan atasözlerinin de aynı elifba sırasıyla cem' ve telfik etdirilmesi ve bu yolda toplanacak pusulaların bir daha te'kîd ve tekrara hacet bırakmayarak peyderpey nezarete irsali hususuna ehemmiyet olunması mütemennâdır efendim.

Fî Safer sene 332 ve fî Kânûn-ı evvel sene 329.

Maarif-i Umumiye Nazırı

EK 7: Maarif Nezareti tarafından Celal Sahir'e yazılan ve derleme cetvellerinin talep edildiği mektup (BOA, MF.MKT. 1193: 25).

Dersaadet'de Bilgi Mecmuası Müdürü Celal Sahir Beyefendiye

Muhterem efendim,

Evvelce vilayâta îfâ kılınan tebligat-ı umumiye üzerine taşra maarif müdürlerince lügat kitablarında bulunmayan bazı Türkçe kelimelerle ıstılahat ve tabirat-ı mahalliyeinin ve birtakım durûb-ı emsâlin cedvelleri bî't-tertib Maarif Nezaret-i celilesine gönderilmiş ve bunların âhiren vuku' bulan talebe binaen takımıyla savb-ı âlîlerine irsal kılındığı anlaşılmış olduğuna ve işbu cedâvilin bir kere de Lügat Encümenince görülmesine encümen-i mezkûr riyasetinden lüzum gösterilmesine binaen buna müteferri' evrakın îadesine himem-i aliyye-i maarif-perverlerinin [...] buyurulması mütemennâdır efendim hazretleri.

Kalem-i mahsus müdürü, fi 13 Teşrin-i sâni sene 1332, yazıldı.

MITİK, FOLKLORİK VE DOĞAL BİR UNSUR OLARAK KURŞUNUN KLASİK TÜRK ŞİİRİNDEKİ YANSIMALARI

THE REFLECTIONS OF LEAD AS A MYTHICAL, FOLKLORIC AND NATURAL ELEMENT IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Kürşat Şamil ŞAHİN * Öz

* Doç, Dr., Bartın Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
kursatsamil@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-0141-5748
Bartın / TÜRKİYE

Mitik dönemlerden itibaren yerleşik hâle gelen bazı kültürel unsurlar, farklı bir dil ve biçimle klasik Türk şiirinde yerini bulmuştur. Klasik Türk şiirinin genelde bütün mitler, özeldede Türk mitolojisinin taşıyıcısı olduğunu gösteren ayrıntılardan biri de ilkçağlardan itibaren keşfedilen, işlenen bir maden olarak insanlığın gelişim sürecinde rol alan kurşundur. Kurşun, arkaik dönemlerden beri taşıdığı doğal özellikler ve insanın onu kullanma, anlamlandırma biçimleriyle önce pratikte önemli hale gelen sonra dil ve sanatta bahsedilen doğal varlıklardandır. Kurşuna dair mitolojilerde yer alan inanç, söylemler ve ritüeller klasik Türk şiirinde de yansımaları bulmuştur. Kurşunun kulağı sağır etmesi, kötü varlıklarla mücadelede yüklendiği rol ve bir cezalandırma aracı olarak geçmişten günümüze uzanan serüvenine ait ipuçlarını klasik şairlerin divanlarında görmek mümkündür. Çalışmada; kurşun ve ona dair uygulamaların mitolojideki yeri ve bunun klasik Türk şiirindeki yansımaları üzerinde durulmuş; klasik Türk şiirinde beyitlere yansıyan “kurşun dökmek, kulağa kurşun akıtmak, şeytan kulağına kurşun, boğazından kurşun akıtmak” ibareleri etrafında oluşturulan hayal dünyasının eski inançlar ve mitolojiyle bağlantısı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Mitoloji, folklor, klasik Türk şiiri,
kurşun, rasâs, üsrüb, şamanizm

Keywords

Mythology, folklore, classical Turkish
poetry, lead, rasâs, üsrüb, shamanism

Abstract

Some cultural elements that have become settled since the mythical periods have found their place in classical Turkish poetry with a different language and form. In classical Turkish poetry, there are traces of all myths in general, and one of the details showing that it is the carrier of Turkish mythology is lead, which has played a role in the development process of humanity as a mineral discovered and processed since ancient times. Lead is one of the natural assets that first became important in practice and then mentioned in language and art, with its natural properties and the way people use and interpret it since archaic times. It is possible to see in the diwans of classical poets the clues of lead's deafening, its role in the fight against evil beings and its adventure from the past to the present as a punishment tool. Based on these clues, the structure of classical Turkish poetry that tells a lot with few words and the beliefs, imaginations, and mythology that the poets fit into two lines will be made more understandable. In classical literature, some expressions in

Başvuru/Submitted: 07/02/2022

Kabul/Accepted: 15/09/2022

poems can be noticed through associations, passing through the filter of different cultures and beliefs. In the study, the place of lead and its applications in mythology and its reflections in classical Turkish poetry are emphasized. The connection of the fantasy world with ancient beliefs and mythology, which was formed around the phrases "pouring lead, pouring lead into the ear, lead to the devil's ear, lead to the throat" reflected in the couplets in classical Turkish poetry is discussed.

GİRİŞ

Mitoloji, tek bir genel tanıma, çerçevesi belirlenmiş ilkelere sığdırılmayan ve kültürel, toplumsal değişimin anlam kazanmasında etkili bir sistematik düşünme biçimi olarak kabul edilmelidir. Mitoloji, herhangi bir olgu yahut pratiğin, -kökenlerini bulmada önemli olduğu gibi- devam ederek değişen kültürel ve toplumsal yapılanmanın bir parçası olduğunu görebilmek için de anlamlıdır. Evhemeros'tan (MÖ IV-III. yy) beri doğuşu, gerçeklik boyutu, kültür ve sanatla ilişkisine dair ortaya atılan farklı görüşlerin birleştiği nokta, mitlerin gündelik yaşam, tarih, sanat, inanç ve kültür dinamiklerinin kökeni olarak kabul edilmesidir. Modernleşme ve sonrasında üretilen paradigmalardan değerleri minimize eden, kimi zaman somutlaştıran tavrı; mitolojinin farklılık, yenilik, melezlik kazandıran bir köken olarak konumlandırılmasını sağlamıştır. Modernleşme ve sonrası dönemlerde nesnelere ve nesnelere ilgili ayrıntıların ön plana çıkarılmasına bağlı olarak mitler, bu ayrıntılandırmanın paralelinde yeniden ele alınmaktadır. Bilhassa doğadaki varlıklar, (zeytinin doğası dışında barışın sembolü olması gibi) yalnızca kendisi olarak değil insanın ona yüklediği rol ve değerlerle de anlam kazanır. Bu kazanım, insanın doğa üzerindeki hegemonya çabalarının pratiği olarak da görülebilir. Bu pratiğin sanatın her alanında yansımalar bulunduğu söylenebilir. Doğadaki varlıklara -varlığın temel özelliklerinden yola çıkarak- kültürel, sanatsal anlamlar yüklemek somut ile soyut arasındaki geçişkenliği de kolaylaştırır. Böylece doğa-insan arasındaki kültürel ilişkinin de temelleri atılmış olur. Doğadaki nesnelere pratikte ve kültürel, sanatsal alanlardaki kullanımları arasındaki uyum yahut uyumsuzluk evrensel ve yerel dinamiklerinin yerleşmesinde de etkilidir. Bu bakımdan nesnelere doğallığı ve bu doğallığın sanata yansıma biçimlerinin kökenlerini bulmak için de mitlerden yararlanılır. Mitlerle başlayan nesnelere değer ve anlam kazandırma süreci dilin varlığı ile pekiştirilir.

Mitler, toplum içinde genellikle ritüel olarak canlandırılır. Mitler ve ritüeller birlik beraberlik ruhunu yüceltmek ve sağlamak gibi işlevlere sahiptir. Bu mitsel ritüeller bir örnek üzerine kalıplaşmış biçimde tekrarlanır. Ritüel yardımıyla din dışı ve kronolojik olan zaman ortadan kalkar, mitin kutsal zamanı yakalanır. Mircea Eliade'nin (2001, s. 28) belirttiği "İnsan miti bilmekle nesnelere "köken"ini de bilir, bu nedenle de nesnelere egemen olmayı ve onları istediği gibi yönlendirip kullanmayı başarabilir." ifadesinden hareketle mitlerin ve ritüellerin yoğun olarak kullanıldıkları alanlardan birisinin de çeşitli hastalıkların tedavisi olduğu söylenebilir. Bu uygulamalarda mitoloji ve halk hekimliği iç içe geçmiştir (Çobanoğlu, 2019, s. 4-13). Halk hekimliğinde sağaltma için su, ağaç, bitki, toprak, hayvan, dua ve büyü gibi unsurların yanında madenlerden de yararlanılır. Tedavi için kullanılan bu madenlerden birisi de kurşundur. Kurşun, eski dönemlerden beri taşıdığı doğal özellikler ve insanın onu kullanma, anlamlandırma biçimleriyle önce pratikte önemli hale gelen, sonra dil ve sanatta bahsedilen doğal bir varlıktır.

Çalışmada; kurşun ve ona dair uygulamaların mitoloji ve kültürdeki yeri ve bunun klasik Türk şiirindeki yansımaları ele alınmıştır. Tanık beyitleri tespit etmek için 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar öne çıkan divan ve mesneviler taranmış, ayrıca "Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamalı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü"nden yararlanılmıştır. Klasik

Türk şiirinde beyitlere yansıyan “kurşun dökmek, kulağa kurşun akıtmak, şeytan kulağına kurşun, boğazından kurşun akıtmak” ibarelerinin etrafında oluşturulan hayal dünyasının eski inançlar ve mitolojiyle bağlantısı ele alınmıştır.

Mitik, Folklorik ve Doğal Bir Unsur Olarak Kurşun

Metallerin ve kurşunun oluşumuyla ilgili dünya mitleri ilgi çekicidir ve bunların oluşumları tanrı bedenine bağlanır. Bu nedenle metaller ve özellikle kurşun kutsal sayılır.¹ İnsanoğlunun ilk keşfettiği metallerden olan kurşunun MÖ 3000’li yıllarda Abidos Antik kentinde kullanıldığı bilinmektedir. Eski Romalılar kurşundan su boruları yapmışlar ve banyolarının duvarlarını kurşun levhalarla kaplamışlardır. Simya bilimcilerinin Satürn gezegeni ile özdeşleştirdikleri kurşun, Abidos’un yanında Antalya, Kıbrıs, Sardinya ve İspanya’da da erken keşfedilmiştir. Mezopotamyalılar da madenleri çok önceden tanımışlar ve bu madenleri sanayide kullanmayı öğrenmişlerdir. Onlar önce bakır, daha sonra da sırasıyla gümüş, altın ve kurşunu bulmuşlardır (Bakır, 1997, s. 519).

Anadolu’da insanların mağaralarda yaşayıp, uygun mevsimlerde geçici kamp yerleşimleri kurduğu Epi-Paleolitik Dönem’de (MÖ 12000-9500) Antalya’daki Belbaşı ve Beldibi mağaralarında bulunan demir oksit parçaları, metalik madenlerin daha o dönemlerden bilindiğini kanıtlamaktadır. Bu madenler, kurşun, gümüş, demir, bakır, çinko, altın ve kalaydır. Kurşunun işletilen bir maden olup olmadığı kesinleşmemişse de bugün kurşunun çıkarıldığı ve işlendiği bölgelerde elde edilen cüruf yığınları, tarih öncesi dönemlerdeki madencilik kanıtları olarak kabul edilir. Kurşun, Ortaçağda dini yapıların çatılarını ve kubbelerini kaplamada, sarnıç, depo, su oluğu, heykel yapımı ve bezeme işlerinde kullanılmıştır. Erime sıcaklığı düşük (327,5 °C), kolay işlenebilen, yaygın bir maden olduğu için kurşunun kullanım alanları zamanla artmıştır. Ayrıca kurşun, biyolojik sisteme girdiğinde son derece zehirleyici özelliklere sahip bir metaldir (Fidan, 2016, s. 50).

İlkçağlardan itibaren keşfedilen, işlenen bir maden olarak insanlığın gelişim sürecinde var olan kurşun, doğal özellikleri paralelinde bir dil ve kültür unsuru olarak da yerini almıştır. Özkul Çobanoğlu (2019, s. 43), madenin Türk kültüründe beş temel unsurdan biri olduğunu söyler. Ortadoğu ve Akdeniz havzasındaki kültürlerde “anasır-ı erbaa” “su, ateş, hava ve toprak” olmak üzere dört ana unsur olarak kabul edilmesine rağmen erken dönem Türk kültüründe beş aslı öge vardır. Türk mitolojisine göre kâinatı oluşturan bu beş temel unsur; “su, ateş, ağaç, toprak ve maden”dir. Madenler, kültürel alanda, sahip olduğu doğal özelliğine göre anlam kazanmıştır.

¹ Mircea Eliade metallerin kökenlerine ilişkin birçok mitteden bahseder: “Metaller bir tanrının ya da yaritanrının bedeninden oluşurlar. İndra’nın ‘organlarının kesilmesi’ mitinde çok içip sarhoş olan tanrının bedeninin akmaya başladığı, böylece de her tür canlıyı, bitkiyi ve metali doğurduğu söylenir. Göbeğinden dışarı yaşam soluğu çıktı ve demire değil, gümüşe değil kurşuna dönüştü, ersuyundan biçimi aktı ve altına dönüştü. İranlılarda da benzer bir mit vardır” (Eliade, 2000, s. 73). Kurşundan yapılan kutlara dair L. P. Potapov: “Kırgızlar kurşun veya kalaydan tasvir yaparlar ve ona kut adı verirlerdi. Bu tasvir pamuğa sarılarak keseye konur ve evin yaşlı kadınının sandığına korunurdu ve miras olarak da geçerdi” diyor (Potapov, 2012, s. 63).

Tükçeye, Latince “sıvı gümüş” veya “kurşun” anlamındaki “plumbum” kelimesinden geçen kurşun, radyasyondan korunmak için güçlü ve etkili bir elementtir. Farklı bileşim yahut alaşımlarla daha farklı özellikler kazanabilir. Toksik özelliklerinden dolayı zehirli bir maddeye de dönüşebilir. İçinde kurşun geçen deyim ve söylenceler de kurşunun kimi zaman karşıt olan bu özelliklerinden mülhem ortaya çıkmıştır. Mesela kötü şeyleri çevremizden uzaklaştırmak ve kötülüklerden korunmak için uygulanan bazı yöntemlerde kurşundan yararlanıldığı, buna dair “kurşun dökmek” ve “şeytan kulağına kurşun” deyimlerinin dilimize yerleştiği görülmektedir. Bilindiği gibi atasözü ve deyimlerin milletlerin ortak kültür mirası içerisinde önemli bir yeri vardır. Yüzyıllardır hem halkın dilinde hem de sanatçıların eserlerinde yaşayarak günümüze ulaşan bu kalıplaşmış sözler, duygu ve düşüncüyü kısa, özlü ve etkili bir şekilde ifade etmenin en pratik yoludur. Ayrıca bu söz öbekleri toplumun inanç ve davranış biçimlerine dair ipuçları da barındırırlar (Kaya, 2011, s. 15-17).

Kurşun dökme, bir kişinin üzerindeki olumsuz etkileri ortadan kaldırmak için halk arasında uygulanan bir pratiktir. Günümüzde bu işi her köyde ocak adı verilen ve hastalığı tedavi etme gücüne sahip kişiler yapmaktadır (Çıblak, 2004, s. 115). Ömer Asım Aksoy (1998, s. 946) “kurşun dökmek” deyimini: “Nazardan hastalandığına inanılan kişi iyi olsun diye bir kaptan eritilen kurşunu hastanın baş üstünde tutulan su dolu kabın içine dökmek” olarak tanımlar. Kurşun eritildikten sonra bir kabın içerisinde kişinin başı üzerinde dolaştırılır. Bu şekilde negatif enerjinin sıvı haldeki kurşuna geçeceği düşünülür. Sonra da bu sıvı kurşun suya dökülerek onun yeniden katılaşması sağlanır. Böylece bu negatif enerji oraya hapsedilmiş olur (Acıpayamlı, 1962, s. 6; Candan, 2008, s. 446).

Türk Dil Kurumu sözlüğünde (TDK 2021) “şeytan kulağına kurşun” deyimini, aksama ihtimali bulunan durum veya işler düzenli gittiğinde “nazar değmesin” anlamında söylenen bir söz olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda nazar boncuğu yapılırken kurşun elementinin kullanıldığını da hatırlamak anlamlıdır. Aksoy (1998, s. 1060) deyimini; “Aksama olanağı bulunan işim, şimdilik düzenli gidiyor. Bu sözümü inşallah şeytan duymaz; yoksa işimi bozabilir” diye açıklar ve bunun “nazar/göz değmesin” deyimine aynı anlamda olduğunu vurgular.

“Kurşun dökme” inanç ve pratiği, Türk kültür ekolojisinde geniş kullanım alanına ve gelenek çevresine sahiptir. Bu durumun erkeklerin bakır ve demiri eritmeyi başarmalarından çok daha önce, kadın kamlar tarafından bir büyü ve fal yöntemi olarak ortaya çıktığı, Türklerin Müslüman olmasından sonra bazı dua ve surelerin eklenmesiyle de İslamileştiği düşünülmektedir (Çobanoğlu, 2019, s. 49, 56; Kızıldağ, 2018, s. 290). Şamanların bu ritüele “Kut Dökme” anlamına gelen “Kut Kuyma” dedikleri bilinmektedir. İnsanlara musallat olan “kötü ruhlar”ın olumsuz etkisini bertaraf etmek için kullanılan bu yöntem büyü ve sihir temellidir (Candan, 2008, s. 446). Kurşun dökme farklı kültürlerde de benzer biçimde pratikleşmiştir. Antik Yunan’da molybdomancy (kurşun dökme) adıyla bilinen bu uygulamaya günümüzde özellikle Almanya, Avusturya, İsviçre, Slovakya ve Finlandiya gibi ülkelerde rastlanmaktadır. Bu ülkelerde Noel arifesinde, bir sonraki yıla ilgili tahminde bulunmak için kurşun dökülür (Polat, 2020, s. 13).

Klasik Türk Şiirinde Kurşun

Klasik dönem Türk şiiri, dil ve kültür etkileşiminin yoğun yaşandığı bir anlayışı ihtiva eder. Ancak bu etkileşim klasik şiirin bütünüyle farklı bir medeniyet dairesine girdiği anlamına gelmemelidir. Klasik dönem Türk şiirinde Arap ve Fars kültürünün etkisinin yanı sıra Türk mitolojisinin izlerine de rastlamak mümkündür. Mitik dönemlerden itibaren yerleşik hale gelen bazı kültürel unsurlar, farklı bir dil ve biçimle klasik Türk şiirini oluşturan dinamiklerden biri olarak yerleşmiştir. Bu dinamikler, şiiri ve şiirin arka planındaki zihniyet dünyasını bütünüyle inşa etmese de kültürel devamlılık düşüncesinin sanatsal ifadesi olarak kabul edilmelidir.

İbrahim İbn-i Bâlî *Hikmetnâme'*de (15. yüzyıl) kurşun ve diğer madenlerin oluşma sürecini anlatmaktadır. Ona göre; yerin altında her zaman duman ve gaz bulunur. Madenler bunlardan oluşmaktadır. Zamanla maden içerisindeki taşlar değişime uğrarlar. Taşların bu değişim sürecinde çok fazla gaz oluşursa yeşim, yakut, billur, kurşun ve kalay gibi saf ve şeffaf bir maden ortaya çıkar. Bu süreçte fazla duman çıkarsa kükürt, sac, amonyak tuzu gibi paslı madenler oluşur. Cıva ile kükürt karışığında ise yedi maden ortaya çıkar. Bunlar: demir, gümüş, altın, bakır, tunç, kalay ve kurşundur:

Ya dirler yirün altında buhârât

Duhânıla ki habs ola her evkât

Zamân dönmeğile devrân içinde

Televvün bulur ol taş kân içinde

Buhârî gâlib olsa sâf olur ol

Latîf-i râyık u şeffâf olur ol

Ki ya'nî yeşim ü billûr u yâkût

Rasâs u zîbak olur emr-i lâhût

Duhanı mâddesinün olsa ekser

Olur kânında ma'den-i mükedder

Ki ya'nî milh yâ zâc u yâ kibrît

Ne nûşâdir olur bu sözi işit

Karışsa zîbaka kibrît 'an ced

Yidi ma'den olur andan müvellid

Nedür ya'nî hadîd gümüş altun

Nuhâs u hâr çînî kal'î kurşun (İbrahim İbn-i Bâlî, 2017, s. 227-228).

Kurşun, klasik şiirde sahip olduğu doğal özellikleriyle uyumlu bir şekilde ele alınır. Beyitlerde kurşun başta olmak üzere onunla aynı anlama gelen Arapça "rasâs" ve Farsça "üsürüb" kelimeleri de kullanılmıştır. Kurşun genellikle gözyaşı ve ayrılık ateşiyle ilişkilendirilmiştir. Ateşte eritilen kurşunun rengi ve görüntüsü gözyaşını andırır. Emrî, "Rakip, sevgilinin kırmızı yanağının üzerinde ağlamaktan ağarmış (feri

gitmiş, kör olmuş) gözlerimi görüp, bunları bakır levha üzerindeki iki parça kurşuna benzetti.” anlamındaki beytinde erilmek suretiyle kızgın hâle getirilen kurşunun soğuk suya döküldüğünde göz göz olması ve şeklen de göze benzemesine vurgu yapar. Beyitteki “çeşm-i sefid” tamlaması; ak, beyaz göz demek olup mecâzi anlamda ferî kaçmış donuk göz anlamındadır. Çeşm-i sefid yâni beyaz göz, aynı zamanda ağlamaktan ağarmış, ak düşmüş gözdür. Ak düşmüş göz, kör olmuş göz demektir. Hatta kurşun döken kişinin, “sana nazar edenin gözleri de böyle kör olsun” minvalinde söylediği cümleleri de çağrıştırmaktadır:

Ruh-ı sürhunda görüp çeşm-i sefidümi rakîb
Didi bu levh-i nühas üzre iki pâre rasâs (Emrî, g.34/2)²

Kurşuna dair anlatımların olduğu beyitlerde altın, elmas gibi madenler de zikredilir. Sarıca Kemâl, her ne kadar ayrılığının ateşiyle sürekli kurşun gibi erise de vuslat hayaliyle, kalbinin altın gibi saf olduğunu belirtir:

Sâfidür kalbüm hayâl-i vaslün ile zer gibi
Gerçi hecrün tâbıla her dem erirem çün rasâs (Sarıca Kemal, g.13/4)

Nâbî, “Yumuşaklık (merhamet ve yardımseverlik) katılığa galip olur, (çünkü) zırh her ne kadar demirden de olsa kurşun onu deler geçer” anlamındaki beytinde kurşundan hareketle yumuşak başlılığın ve yardımseverliğin önemine vurgu yapar:

Nerm sahte olur imdâd ile gâlib Nâbî
Giçer üsrüb zirihe her ne kadar âhen ise (Nâbî, g. 740/7)

Klasik şiirde kurşunun alaşım, birleşimle farklı özellikler kazanmasından yola çıkılarak insani değerlere ulaşıldığı da görülür. En sert madenlerden olan elmas eskiden sadece kurşunla şekillendirilirdi. Şeyh Gâlib, “Elmasın yüzünün kurşunla tıraş edilmesi gibi mayası bozuk olanların yaptığı şeyler, iyilerin özünü ortaya çıkarır” diyerek kurşun-elmas ilişkisinden hareketle kötülüğe iyilikle karşılık vermeye atıf yapar:

Kem-mâyelerin cevheri açar cevher-i zâtî
Üsrüble tıraşîde olur peyker-i elmâs (Şeyh Gâlib, g.129/6)

İzzet Molla, elması kurşunla yontmaktan hareket ederek yumuşak tabiatlı kişilerin katı kalplilerle başa çıkabileceğini dile getirmiştir:

Sengîn-dil ile başa çıkar tab’-ı mülâyim
Üsrübdür olan rahne-nümâ-yı ser-i elmâs (İzzet Molla, g.217/10)

Yenişehirli Belîğ de “Taş kalplilere elbette yumuşak söz tesir eder. Elmas kıt’ası mutlaka kurşunla kazılır” diyerek kurşun-elmas münasebetinden yola çıkarak iyi-kötü, yumuşak huylu-taş kalpli ayırımına vurgu yapar:

² Beyitlerin künye bilgisi verilirken gazel: g., kaside: k., muhammes: mh., müfred: mf. kısaltmalarıyla gösterilmiş ve ilgili neşirden alınan beytin bulunduğu sıra manzume numarasının ardına eklenmiştir.

Kalb-i sengîne kelâm-ı nerm eder elbet eser

Kıt'a-i elmâs lâ-büd hakkolur kurşun ile (Yenişehirli Belîğ, g.182/5; Demirel, 2005, s. 287)

Bilindiği gibi elmasın yontulması veya şekillendirilmesi günümüzde yine bir başka elmasla yapılmaktadır. Klasik şiirdeki ifadelerle bakıldığında bu işlemin salt kurşunla yapıldığı izlenimi edinilmektedir. Hatta pek çok kişi tarafından kabul gören bu işçiliğin hikmeti bile savunulmaktadır.³ Ahmedî, İskendernâme'de elmasın bütün madenleri yontabileceğini ancak elmasa kurşundan başka hiçbir maddenin tesir edemeyeceğini söyler:

Hîç nesne_elmâsa edemez eser

Ne anı tîşe sır u ne hod teber

Kanda bir hakkâk varsa cevherî

Yonup anunla deler her cevheri

Ol yonar her taşı vü kurşun anı

Ne 'aceb işler düzer gör ol Ganî (Ahmedî, İskendernâme, b.3535-3537)

Şentürk (2020, s. 156), Hayâtî'nin *Tuhfe-i Vehbî Şerhi'*ne dayandırarak elması çizenin doğrudan kurşun olmadığını, erimiş kurşun içerisine konan elmas tozları olduğunu tespit etmiş ve yıllardır bunun yanlış bilindiğini belirtmiştir.

Şairler tarafından kurşunla birlikte anılan bir diğer unsur gökyüzüdür. Necâtî Bey, yüzük, kurşun ve felek (gökyüzü) arasında bir ilgi kurarak Ali Paşa'nın şanı ve yaptığı iyiliklere çarhın şahit olduğunu ve usta bir kuyumcunun Paşa için çarhı kurşundan iyi bir hâtem (yüzük, mühür) yapmasını ister:

Devletün hâtemine çarh nümûdâr durur

Ki_ide kurşundan anı bir eyü zerger hâtem (Necâtî Bey, k. 19/12)

Emrî, "Gökyüzü kurşun divit, gece karanlığı mürekkep, gönül dumanı kalem olmuş, âlem senin siyah saçlarının vafını yazıyor" anlamındaki beytinde gök kelimesini hem mavi rengi hem de gökyüzünü çağrıştıracak şekilde kurşunla ilişkilendirir:

Oldı gök kurşun devât anda sevâd-ı şeb midâd

Hâme dūd-ı dil saçun vafın kılır 'âlem sevâd (Emrî, k. 55/1)

Yine benzer şekilde Gelibolulu Sun'î, ben öldüğümde felek üstüme kurşunlu bir türbe yapsın diyerek, gökyüzünü kurşun bir kubbeye benzetir:

Kurşunlu türbe yapubanı üstüne anun felek

Kandîller yakar sanemâ âh-ı pür-şirâr (Gelibolulu Sun'î g. 35/3)

³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme'*de madenlerden bahsederken; "Hepsinin sultanı ve kıymette pahalısı elmas cevheridir ki madenlerin bütününden daha sert ve daha sağlam muayene kılınmıştır. Bütün madenlerden daha değerli ve daha saf yaratılmıştır. Hepsine üstün ve etkili iken fakat kurşunla mağlup ve etkilenmesi Hakk'ın gayretinden bilinmiştir" ifadelerini kullanır (*Mârifetnâme* s. 269).

Cerrahnâmelerdeki ifadelerden kurşunun hastalıkları tedavi etmekte de kullanıldığı anlaşılmaktadır. İbrahim bin Abdullah, *Alâ'im-i Cerrâhîn*'de karın bölgesinde çıkan çiban gibi hastalıklar için “*Kurşunu varak gibi döğeler, üzerine vuralar, bağlayalar, bir gün bir gece dura*” açıklamasını yapıyor (2016, s. 109).

Klasik edebiyatta kurşunun tılsımla olan ilişkisine dair anlatımlara da rastlanmaktadır. İbrahim İbn-i Bâlî, kubbesi kurşun kaplamalı olan Kudüs Câmîi'nin üzerine bir ok atılsa atılan okun sanki karşıdan atılmış gibi kişinin kendisine yöneldiğini belirtir (İbrahim İbn-i Bâlî, 2018, s. 137). İskender; Ye'cûc ve Me'cûc'u hapsedmek için demir, kurşun ve bakırı eriterek oluşturduğu tılsımlı levhalar kullanmıştır. Ayrıca erittiği madenlerin bir kısmını onların çıktıkları deliğe dökmüştür.⁴ Yine İskender, Endülüs çölünde “Kal'a-i Rus” diye anılan, taştan yaptığı kalenin duvarlarını kurşunla kaplamıştır. Bu kaleyi gören geri dönüp gidemez, hemen orada can vermiş (Yılmaz, 2019, s. 123-124).

Kadın kamlar tarafından büyü ve fal yöntemlerinde kullanılan kurşun sonraki süreçlerde tılsım ritüellerinin bir nesnesi olarak kabul edilmiş ve klasik şiirdeki yerini almıştır. Divan şairleri, “göz değmek”, “nazar değmek”, “göze gelmek”, “nazara uğramak” tabirlerini şiirlerinde sıkça kullanmışlar -toplumun eski dönemlerden itibaren benimsediği- “nazar” inancı ve onun çarpıcı ve öldürücü gücüne dair anlatımlara temas etmişlerdir (Kazan, 2005, s. 167). Nazardan korunmak için halk hekimliğinde yer alan ve günümüzde de uygulanan kurşun dökme ritüeline dair klasik şiirde herhangi bir ibareye rastlanmasa da şehirlerde “kurşun döken” diye anılan insanların olduğu görülmektedir. Mesela Ravzî, *Edincik Şehrengizi*'nde “kurşun döken” denilen birini zikreder:

Bir perîdür biri dirler adına Kurşun Döken
Eşkümü sîm itdi reng-i rûyumu altûn döken
Kaddi çeng eyleyüp ol kâmeti mevzûn döken
Eyledi cevri ü cefâ resmin baña kânûn döken
Hak budur bâğ-ı İrem'dür şehri-i İdincik ki var (Ravzî, Mh. 3/54)

“Kurşun dökmek/akıtmak” ile ilgili beyitlerin üç farklı grupta toplandığı görülmektedir. Bunlardan en fazla tanığa sahip olanı kurşunun kulağı sağır etmesidir. İkincisi, menfi bir olayın gerçekleşmesini engellemek ve nazardan korunmak için zikredilen “şeytan kulağına kurşun” deyimidir. Üçüncüsü ise bir cezalandırma yöntemi olarak boğazdan kurşun dökülmesidir. Bu bağlamda kurşunun mitik ve folklorik bir doğa unsuru olarak kullanılmaya devam ederken bilhassa koruyucu ve cezalandırıcı bir metafora dönüştüğü görülür. Bu dönüşümde doğal bir varlık ve metafor olarak kurşunun kulakla ilişkisi de dikkat çekicidir.

⁴ Sedd-i Zülkarneyn'in özellikleri şu şekildedir: “Yüz bin demirci, top dökücü ve eriticiler demiri, kurşunu, bakırı, hepsini karıştırıp onlardan ince mâdeni bir leoha yaptılar. Onların ortaya çıktıkları deliğe ulaşip erittiklerini döküp, eteğine hava bastılar. O delik yedi kez kaynayıp durdu. Ondan sonra o Yecuc ve Mecuc denilen yaratıklar bunları yutup oradan çıkamaz oldular” (Yılmaz, 2019, s. 123). Yine Hz. Süleyman'ın yüzüğünü çalan şeytan, yakalandıktan sonra bir kaya oyularak kayanın içine konur. Bir başka kayayla da üstü kapatılır. Bu kayalar demir ve kurşunla perçinlenip denize atılır (And, 2008, s. 117).

Kurşun klasik şiirde daha çok çiy tanesine benzetilmiştir. Buğulu havalarda akşamın ve gecenin serinliğiyle yerde veya bitkilerde toplanan bu küçük su damlaları, şiirlerde Farsça “şebnem” ve “jale” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Mesela Âtâyî, “Güller, şeyda bülbüllerin feryadını duymuyor, onların kulağına şebnem kurşun mu akıttı” anlamındaki beytinde güllerin bülbüllerin feryadını duymamalarını kurşuna benzettiği şebneme bağlamaktadır:

Dinlemez bülbül-i şûrîdelerün feryâdın

Güllerün gûşına kurşun mı akıtdı şeb-nem (Nev'îzâde Âtâyî, g.152/4)

Âşık Çelebi, bülbülün figanını gülün can kulağıyla dinlememesini jalenin onun kulağına kurşun akıtmasına bağlar:

Dinlemez çün cân kulağıyla figânın bülbülün

Kulagina kurşun aksa jâleden tan mı gülün (Âşık Çelebi, g. 24/1)

Vizeli Ramazan Behiştî de “Bülbülün yakarışlarını gülün kulağı işitmez çünkü şebnem gülşende onun kulağına kurşun akıtmış” diyerek bu deymi kullanır:

Bülbül tazarru'un gûş itmez gülün kulağı

Şeb-nem meger akıtdı gülşende ana kurşûn (Behiştî, g.395/3)

Kulağa kurşun akıtmakla ilgili bu hayallerde, görünüşü fiziksel açıdan insan kulağının kıvrımlarına benzeyen gülün, kurşuna benzeyen çiy tanesi yüzünden kulaklarının tikanıp bülbülün yakarışlarını duymadığı üzerinde durulmuştur.

Günümüzde başımıza gelebilecek kötü şeyleri kendimizden ve yakınlarımızdan uzak tutmak için tahtaya vurup “şeytan kulağına kurşun” diyerek yaptığımız eylem aynı anda sağ kulak çekilerek ritüelleştirilir. Ali Canip Olgunlu (2017, s. 104-106) bu ritüelin kökenini Anadolu mitolojisine dayandırır. Olimpos tanrılarında Zeus, insanoğluna kızdığı zaman şimşek gönderir veya insanları korkutmak için gök gürültüsü çıkararak uyarılarda bulunurdu. İnsanlar, gök gürültüsü sonrasında yıldırım düşmüş olan ağaçlara koşup yanmış tahta parçalarına birkaç defa vurarak ellerini kulaklarına götürürlerdi. Küçük parmaklarını kulaklarına sokarak tanrıya onun mesajını aldıklarını bildirirlerdi. Bu ritüeli, ağaç ruhlarıyla ilişkilendirerek şaman geleneklerine dolayısıyla Türk mitolojisine dayandıran görüşler de mevcuttur.⁵ Anadolu mitolojisindeki tahta (ağaç)-Zeus, Türk mitolojisindeki ruhlar-ağaç, Hristiyan inancındaki Hz. İsa-çarmıh ilişkisi kültür ve medeniyet dairesinin değişmesiyle kurşun-şeytan ilişkisine dönüşmüştür. Şeytanla kurşun arasındaki bu bağlamın farklı boyutları da vardır. Şeytanın kükürt (sülfür) gibi kokması, kükürtün cehennemin yakıtı olduğuna inanılması bu bağlamlardan biridir. Kurgularını Latin Amerika mitolojisinden beslenerek şekillendiren G. Garcia Marquez, *Yüzyıllık Yalnızlık* (1982, s.

⁵ Tahtaya vurma ritüelinin pek çok mit ve inanişta benzer şekillerde değerlendirildiği söylenebilir. Bazı kaynaklar, bu ritüelin Kelt yahut Alman folkloruna dayandığını iddia eder. Bazı Hristiyan kaynaklarında bunun Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi ve çarmıh ağacıyla bağlantılı olduğu söylenir. Hatta bu inaniş çok daha modern çağlarda ortaya çıkmış, oyuncunun bir ağaç parçasına dokunduğunda ebe olmaktan kurtulduğu “Tiggy-touch-wood” oyunuyla ilişkilendirip 19. yüzyılın sonuna tarihleyenler de vardır (Andrews 2016, Roud 2010, Çelik 2020'den).

16) kitabında şeytanın kükürt (sülfür) koktuğunu belirtir. Şeytanın kükürt kokması *Ahd-i Cedîd*'de cehennemın bir kükürt ve ateş gölü olarak tasvir edilmesiyle alakalıdır (Vahiy, 19/20; 20/9; 21/8).⁶ Bilindiği gibi kurşun gibi bazı önemli metallerin cevheri sülfür veya sülfür bileşikleridir. Kükürt ve kurşun; şeytan ve cehennem arasındaki ilintinin dolaylı yollardan şeytan-kurşun ilişkisini etkilediği düşünülebilir.

Türk mitolojisinde kulakla ilgili dikkat çekici pek çok mitolojik ürün ve karakter mevcuttur. Bunların çoğu kulaklarının özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Er-Töştük destanında kahraman, Temir-Kulak, Ay-Kulak, Kün (veya Kan)-Kulak, Çoin-Kulak gibi yeraltı devleriyle mücadele eder. Yeryüzünde bozgunculuk yapacaklarına inanılan Ye'cûc ve Me'cûc'un kulaklarının kalkan gibi olduğu ve kulaklarıyla vücutlarını örtüp gizlenebildikleri söylenmektedir (Ögel 2003: 541-545; Çelik, 2020, s. 90-93). Hafî, *Zâdü'l-Meâd*'da Ye'cûc ve Me'cûc'un boyları kadar kulakları olduğunu ve kulaklarını üzerlerine örtüp uyuduklarını şu şekilde tasvir eder:

Fil kulağı gibi kulakları var
Boylarınca her birinün şehriyâr
Şöyle kim yatup uyuyacak hemin
Birin örtünüp düşenürler birin (*Zâdü'l-Meâd*, b. 9601-9602)

Mustafa Varlı (2008, s. 338), toplumda nazardan korunmak için kulak memesini çekip sert bir cisme vurarak söylenen “şeytan kulağına kurşun” ifadesinin, Yahûdiliğin nazardan korunma yöntemlerinin bir yansıması olduğunu söyler. İslamî literatürde şeytanlarla cinlerin gökten haber öğrenmek amacıyla kulak kabartmaları anlamında “istirâk-ı sem” diye bir tabir vardır. Kur'ân-ı Kerim'de bazı ayetlerde (Hicr 15/17-18, Şuarâ 26/210-212, Saffât 37/7-10, Cin 72/8-9) şeytanların kulak hırsızlığı yaparak elde ettikleri bilgileri kendilerine yakın buldukları kâhin vb. gibi kişilere aktardıkları ve bu yolla onları etkiledikleri bildirilmektedir. Bu şeytanların üzerine parlak ve yakıcı alevler yöneltildiği, yıldızlar fırlatılarak taşlandıkları ve bu sayede gökyüzünün şeytanlardan korunduğu, onların yüce sakinler topluluğunu dinleyemedikleri ve böyle bir teşebbüste bulduklarında oradan atıldıkları söylenmektedir. Yazıcıoğlu, *Muhammediye*'de bu durumdan bahsetmektedir:

Ki tâ haddâ şeyâtin oldu merdûd
Göğe çıkmaktan oldu külli matrûd
Evâyilde çıkarlardı semâya
Ağarlardı yüce cevvi havâya
Melekler sözünü tâ istirâka
Alıp neşr edeler Şâm'a Irâk'a

⁶ Mesela 20. vahiye; “Yeryüzünün dört bir yanından gelerek kutsalların ordugahını ve sevilen kenti kuşattılar. Ama gökten ateş yağdı, onları yakıp yok etti. Onları saptıran İblis ise canavarla sahte peygamberin de içinde bulunduğu ateş ve kükürt gölüne atıldı. Gece gündüz, sonsuza dek işkence çekeceklerdir” denilmektedir (Vahiy 20/9,10).

Bu kez çün dilediler kim çıkalar

Meleklerden yana göğe bakalar

Buyurdu Hak Taâlâ attılar od

Şeyâtîni edeler tâ ki matrûd (Çelebioğlu, 1975, s. 176)

Hadis kitaplarında da şeytanların kulak hırsızlığına dair rivayetler mevcuttur (Buhârî, Bed'ü'l-halk 6; Tefsir 15/1; İbn Mâce, Mukaddime 13; Buhârî, Tevhîd 57, Tıb 46; Müslim Selâm 122-123). Hz. Peygamber, meleklerin göklerde olup biteni kendi aralarında konuştuklarında, şeytanların kulak hırsızlığıyla bu konuşmaları dinlediklerini ve ulaştıkları bu haberlere pek çok yalanlar da katarak bilgileri kâhinlere ilettiklerini ifade etmiştir (Çelebi, 2001, s. 372). Şeytanla kulak arasındaki bu ilişki kurşunun mitik ve doğal özellikleriyle birleşerek klasik şiire yansımıştır.

Sehî, şiirlerini elmasa benzettiği bir beytinde; elmas-kurşun, kulak-sağırılık, Zâtî-Albız göndermelerinden hareketle Zâtî'nin sağır olmasını kendi şiirlerinin güzelliğine bağlarken "Şeytan kulağına kurşun" deyimine yer verir:

Elmâs-ı tîg-i şî'rüm Zâtî'yi itdi sağır

Albız kulagına kurşun dinür meseldür (Sehî, Mf. 4)

Bosnalı Sâbit; "çalgıcı; şehir inzibatının çevresinde çalıp söyleme, o seni işitmesin, şeytan kulağına kurşun" diyerek kötü bir olaydan kaçınmaya ve nazara vurgu yapar:

Civâr-ı şahnede mutrib terâne-senc olma

İşitmesün seni şeytân kulagına kurşun (Bosnalı Sâbit, g.219/2)

Düşmanın veya zahidin kulağına kurşun tabiri de yine "Şeytan kulağına kurşun" deyimine göndermedir. Aynî, "İlemelerimi köpeğe benzeyen rakip işitmiyor, sanki kulağına kurşun akmış" diyerek deyimine gönderme yapar:

Nâlümi iy seg rakîbün işitmez

Şöyle benzer kulagına akdı rasâs (Karamanlı Aynî, g. 239/3)

Garibî'nin aşk efsanesi ise yılanın zümrüte benzeyen gözünü kör eder ve zahidin kulağına kurşun döker:

Kör ider seng-i zümürüd gözini ef'înin

Zâhidin gûşına zîbak döker efsâne-i 'aşk (Garibî, g.152/3)

Hayâlî, "Düşman, ah ettiğimi işitip oh demiş, o rakibin kulağına kurşun aksın" anlamındaki şu beytinde hem rakibin sağır olması hem de nazar değmesine vurgu yapar:

Âh etdigümi düşman işitmiş demiş ki oh

Kurşunlar aka salla rakîbün kulagına (Hayâlî, g. 74/3)

Şeytan kulağına kurşun deyimini zikredilirken bazen ellerin kulağa götürülüp kulak memesinin çekildiği malumdur. "Allah kimseye göstermesin, Allah esirgesin" manalarındaki bu ritüele dair anlatımlara klasik şiirde de rastlanmaktadır. Yaşar

Aydemir (2012, s. 9-12); “kulak çekmek” deyiminin şiirlerde kulak vermek, dinlemek, benzemek, öykünmek, kıskanmak vb. anlamlarının yanında “Allah kimsenin başına vermesin” temennisiyle de yer aldığını belirtir.

Nizamî'nin gül renkli gözyaşlarını gören derya ile sinesindeki yarasını gören lale kulak çekerler. Yani, aşğın kanlı gözyaşları deryayı, yaralı bağı da laleyi çok etkilemiştir. Onlar böyle bir durumla karşılaşmamak için kulak çekmiştir:

Bakup gülgün yaşım ırmagına deryâ kulak çekdi
Görüp her dâg-ı sînem lâle-i sahrâ kulak çekdi (Aydemir, 2012, s. 10)

Tâlib; aşkına dünyanın, feryat ve figanına ise sahranın kulak çektiğini söyleyerek hem “kulak vermek, dinlemek” hem de “Allah kimsenin başına vermesin” temennisiyle deyimine yer verir:

Mecnûn-ı ‘aşkam ‘aşkuma dünyâ kulak çeker
Efgân u âh u zâruma sahrâ kulak çeker (Aydemir, 2012, s. 12)

Nev’î; “Çöldeki izi, Leyla’nın devesinin ayağının bıraktığı bir nişane sanmayın. Bu iz Kays’ın hallerine şahit olan sahranın eliyle kulak çekmesidir” der. Yani elini kulak memesine götürerek “Allah kimsenin başına vermesin!” diyen bir sahra tasvir eder:

Nişân itmişdi hâke sanma pây-i üstür-i Leylâ
Görüp hâlât-ı Kays’ı dest ile sahra kulak çekdi (Aydemir, 2012, s. 12)

Ateşte eritilerek sıvılaştırılan kurşun, kulağa veya ağıza dökülerek bazen cezalandırma aracı olarak kullanılmıştır.⁷ Osmanlı hukukunun ceza yöntemlerinde kullanıldığı söylenen kurşunun bu bağlamda şiirde de yer aldığı görülür. Osmanlı ceza kanunnamelerinde içki içme suçu diğer suçlara oranla ayrıntılı olarak düzenlenmemiştir. İçki içme, genellikle para karşılığı ta’zir ile cezalandırılmıştır (Ercan, 2014, s. 176). Fakat bazı dönemlerde bu suçu işleyenlerin boğazından kurşun dökülerek cezalandırıldığı söylenir (And, 2019, s. 232).

Fransız seyyah Jean Thevenot 1655-1656 yıllarındaki İstanbul seyahatinde -çok sık başvurulan bir yöntem olmasa da- Ramazan ayında şarap içenlerin ağızlarına kızgın kurşun dökülerek cezalandırıldıklarından bahseder (Jean Thevenot, 1978, s. 116; Yıldırım, 2000, s. 45-46). Kurşunun bir ceza yöntemi olarak kullanılmasına dair sadece

⁷ Kazak Dombracıların çaldığı, en ünlü müzikli hikâyelerden olan “aksak yaban eşeği” adlı destan şöyle bir olaya dayanmaktadır: Cengiz Han’ın oğlu Cöçi gizlice ava çıkmış ve bir yaban eşeği tarafından öldürülmüştür. Cengiz Han, oğlunun dönmemesinden şüphelenmiş, oğluya ilgili kötü haber getirenin kulağına kurşun dökülmesini emretmiştir. Bunun üzerine bir dombracı beste yapmış ve Cengiz Han’a oğlunun öldüğünü sözsüz müzikle bildirmiştir. Oğlunun öldüğünü bu saz eserinden öğrenen Cengiz Han, dombranın içine kurşun dökülmesini emretmiştir (Ögel, 2000, s. 178-179). Mesela Kamlar göklere ve yer altına yaptıkları seyahatten döndükten sonra orada gördüklerini insanlara anlattıklarında, kötülerin cehennemde çektikleri işkencelere değinirken özellikle yalancı, şarlatan kamların ve yalan yere ant içenlerin ağızlarına kaynar kurşunlar döküldüğünden bahsederler (Radloff, 2008, s. 291; İnan, 1986, s. 81). Evliya Çelebi İranlıların üç gün üç gece uyguladıkları bazı işkencelerden bahsederken suçluların dirsek ve dizlerinin burğu ile delindiğini ve açılan deliğe kızgın kurşun akıtıldığını söyler (Dağlı-Kahraman, 1999, s. 301).

iki tanık beyit tespit edilmiştir. Bunlar da 16. yüzyıl şairlerinden Emrî ve Bosnalı Sâbit'e aittir.

Bilindiği üzere sevgilinin dudağı, gül ve şarap arasında ilgi kurulup pek çok hayale konu edilir. Emrî, gülün üzerindeki çiy tanelerini kurşuna benzettiği beytinde, goncanın sevgilinin dudağının devrinde şarap içtiği için cezalandırıldığını ve boğazına kurşun akıtıldığını söyler:

Kurşun akıtdı jâle bogazına goncanun
Devr-i lebünde içdi meger kim şerâb-ı nâb (Emrî, g.34/2)

Bosnalı Sâbit; “soğuk çiy tanelerini içen bülbüllerin sesi-soluğu kesilmiş, sanki bulut onların ağzına kurşun akıtmış” diyerek ağızdan kurşun akıtmaya gönderme yapar:

Bir sovuk şebnem yiyüp dem-beste olmuşlar ki ebr
Ağzına kurşun akıtmış sanasın bülbüllerün (Bosnalı Sâbit, g.219/2)

SONUÇ

Modern dönemlerde yaşamın içinde, dil ve kültürde yeri olan değer, düşünce ve nesnelerin mitolojideki karşılığını belirlemek, bizi modernliğin bütünüyle geçmişten kopma olmadığına ikna ettiği gibi, mitolojinin yaşam pratikleri ve kültürel alanda devamlılığı ve değişimi gösteren tarafını ortaya çıkarır. Böylece kültürel devamlılık sürecinin başlangıç noktası olarak kabul edilen mitolojinin güncelleme ilişkisi ve hâlihazırda nasıl yaşa(tıl)dığı da belirginleşir. Klasik Türk şiiri de kültürel devamlılık bağlamında Türk mitolojisinden izleri yansıtmış; belli ölçüde Türk mitolojisinin veya kültürel mitolojinin bugüne ulaşmasında taşıyıcı işlev üstlenmiştir. Klasik şiirin genelde bütün mitler, özelde Türk mitolojisinin taşıyıcısı olduğunu gösteren ayrıntılardan biri de kurşundur. Arkaik dönemlerden itibaren insanlığın gelişim serüveninde, dil ve kültür hayatında kendine yer bulmuş kurşunun doğal özellikleri de dil ve kültür sahasında yer alma biçimi de birbirine karşıt özellikleri ihtiva eder. Farklı elementlerle birleştiğinde etki alanını ve gücünü değiştirebilen kurşun, toksik özelliklerinden dolayı zehirli bir maddeye de dönüşebilir. Kurşun; mitoloji, ritüel, batıl inançlar ve sanatta da benzer karşıtlıklar bağlamında ele alınmıştır. Olumlu ve olumsuz benzetmelerde de, ceza ve nazardan korunmada da kurşunun kullanılması bunun göstergesidir.

Klasik Türk şiiri, kurşundan Türk mitolojisinde olduğu gibi doğal özellikleriyle ve ona dair batıl inanç, söylence ve ritüellerin sentezlendiği bir unsur olarak bahsetmiştir. Eski inanç ve mitolojiyle bağlantısı olan “kurşun dökmek, kulağa kurşun akıtmak, şeytan kulağına kurşun, boğazından kurşun akıtmak” ibareleri şiirlerde çeşitli teşbih, mecaz ve hayallerle yer almıştır. Klasik Türk şiiri sosyal hayatta var olan her türlü gelenekten ilham almış ve bunları türlü hayallere konu etmiştir. Dış dünyada mevcut bu olaylar şairlerin iç dünyalarını anlatmaya yarayan birer araç olmuştur. Mesela kurşunun elmasla ilişkisinden yola çıkan Şeyh Galip, iyilik ve kötülüğe dair ahlaki anlayışını beytine yansıtmıştır. Sehî, şiirlerinin güzelliğine nazar değmemesi için “şeytan kulağına kurşun” deyimine yer vermiştir. Âşık Çelebi, bülbülün figanını gülün

duymamasını onun kulağının kurşundan tıkanmasına bağlamıştır. Emrî, sevgilinin dudağının devrinde şarap içtiği için goncanın cezalandırılıp boğazından kurşun akıtıldığını söylemiştir. Pek çok beyitte nazardan korunmanın sembol elementi olarak kurşundan bahsedilmesi de klasik şiirde kurşunun doğal özelliklerinin dikkate alındığını, Türk mitolojisindeki algılanma biçiminin belli ölçüde devam ettirildiğini gösterir niteliktedir. Taranan eserlerde, halk hekimliği alanında görülen kurşun dökme uygulamasına yönelik ifadeler ise rastlanmamıştır.

EXTENDED ABSTRACT

Myths are often ritualized in society. Myths and rituals have functions such as glorifying and providing the spirit of unity. These mythical rituals are repeated in a stereotyped form on a sample. It can be said that one of the areas where myths and rituals are used extensively is the treatment of various diseases. In folk medicine, besides elements such as water, tree, plant, soil, animal, prayer and magic, minerals are also used for healing. One of these metals uses for treatment is lead. Lead, which comes from the Latin word "plumbum" meaning "liquid silver" or "lead", is a powerful and effective element for protection from radiation. It can gain different properties using different compositions or alloys. It can also turn into a toxic substance due to its toxic properties.

The classical period of Turkish poetry contains a mentality in which language and culture interaction is intense. However, this interaction should not mean that classical poetry entered a completely different civilization circle. It is possible to see the traces of Turkish mythology as well as the influence of Arabic and Persian culture in the classical period of Turkish poetry. Some cultural elements, which have become established since the mythical periods, have settled as one of the dynamics of classical Turkish poetry with a different language and form. Although these dynamics do not completely construct the poem and the mentality in the background of the poem, it should be accepted as an artistic expression of the idea of cultural continuity. One of the details showing that classical poetry is the carrier of all myths in general and Turkish mythology is lead. Lead is one of the natural assets that first became important in practice and then mentioned in language and art, with its natural properties and the way people have been using and interpreting it since archaic times. Beliefs, myths, and rituals in the mythologies about lead were also reflected in classical Turkish poetry. While lead continues to be used as a mythical and folkloric element of nature over time, it is seen that it turns into a particularly protective and punishing metaphor. In this transformation, the relationship of lead with the ear as a natural being and metaphor is also remarkable.

Classical Turkish poetry has mentioned lead as an element in which natural properties and superstitions, myths and rituals are synthesized, as in Turkish mythology. The phrases "to pour lead, to pour lead into the ear, to pour lead into the devil's ear, to pour lead into his throat", which are related to the old belief and mythology, take place in the poems with various similes, metaphors and imagines. Classical Turkish poetry has been inspired by all kinds of traditions existing in social life and has been the subject of various imagines. These events in the outside world

have been a tool to explain the inner worlds of the poets. The poets, starting from the relationship of lead with diamond, reflected their moral understanding of good and evil in couplets. Sometimes poets used the phrase "lead in the devil's ear (beat the devil's tattoo or touch wood) " to save the beauty of their poems against the evil eye. Generally, they attributed the nightingale's wailing to the fact that the rose did not hear it, because its ear was blocked by lead. Some said that the rosebud was punished for drinking wine at the time of the lover's lip, and a bullet was poured from his throat. The mention of lead as a symbol element of protection from the evil eye in many couplets shows that the natural properties of lead have been considered in classical poetry. Also, it shows that the perception of lead in Turkish mythology has been continued to a certain extent.

In the study, the importance of lead and its applications in mythology and its reflections in classical Turkish poetry are emphasized; The relation of the fantasy world with ancient beliefs and mythology, which was formed around the phrases "pouring lead, pouring lead into the ear, lead into the devil's ear, lead into the throat" reflected in the couplets in classical Turkish poetry is discussed. To identify the witness couplets, important diwans and mathnawis between the 13th and 19th centuries were examined.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Acıpayamlı, O. (1962). Anadolu'da nazarla ilgili bazı âdet ve inanmalar. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XX, 1-2, 1-40.
- Ahmedî (2019). *İskendernâme*. (Haz. Yaşar Akdoğan & Nalan Kutsal). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Aksoy, Ö. A. (1998). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* C. II. İstanbul: İnkılap Yay.
- Altun, M. (2017). *İbrahim İbn-i Bâlî hikmetnâme* I. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- And, M. (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- And, M. (2019). *16. yüzyılda İstanbul, kent-saray-günlük yaşam*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Aydemir, Y. (2012). Divan şiirinde kulak çekmeye dair. *Turkish Studies*, Volume 7/1 (Winter 2012), 3-17.
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzî divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Aydemir, Y. (2018). *Vizeli Ramazan Behiştî divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Aydın, G. (2019). *Bosnalı Sâbit dîvânı'nın bağlamlı dizini ve işlevsel sözlüğü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Bakır, A. (1997). Ortaçağ İslam dünyasında madenler ve maden sanayi. *Belleten Dergisi*, Cilt LXI, Sayı 232, (Aralık 1997), 519-596.
- Bilkan, A. F. (2011). *Nâbî divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Campbell, J. (1994). *Yaratıcı mitoloji-tanrının maskeleri*. (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Candan, E. (2008). *Türklerin kültür kökenleri*. İstanbul: Sınırötesi Yay.
- Çelebi, İ. (2001). İstirak-i sem, *İslam ansiklopedisi*, (C. XXII, 371-373). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çelik, A. (2020). Türk kültüründe 'kulak'la ilgili mitler ve bunların deyimlerdeki izleri. *Mitoloji Araştırmaları II* (Editör: İbrahim Gümüş). İstanbul: Paradigma Yay.
- Çıblak, N. (2004). Halk kültüründe nazar, nazarlık inancı ve bunlara bağlı uygulamalar. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 15 (2004), 103-125.
- Çobanoğlu, Ö. (2019). Türk mitolojisinin Orta Asya kökenleri. *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları* (Ed. Ömür Ceylan-Adem Koç). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Dağlı, Y. ve Kahraman S. A. (1999). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi*. 2. Cilt, 1. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Demirel, H. G. (2005). *18. yüzyıl şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn divanı*. (Yayımlanmış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi SBE.
- Ekici, M. ve Pınar F. (2014). Gelenek, aktarma, dönüşüm ve kültür endüstrisi bağlamında nazar ve nazar boncuğu. *Millî Folklor* 101 (Bahar 2014), 40-50.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm* (İsmet Birkan, Çev.). Ankara: İmge Yay.
- Eliade, M. (2000). *Demirciler ve simyacılar*. (Mehmet Emin Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yay.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin özellikleri* (Sema Rifat, Çev.). İstanbul: Om Yay.
- Ercan, Ö. (2016). Divan şiirini hukukî bakış açısı ile değerlendirmek: suç ve ceza. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/26, 167-199.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (2013). *Mârifetnâme* (Sadeleştiren: Durali Yılmaz). İstanbul: Ataç Yay.
- Fidan, E. (2016). Tarih öncesi dönemlerde Anadolu'da kullanılmış olan maden yatakları. *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 5/9, 49-59.
- İbrahim bin Abdullah (2016). *Alâ'im-i cerrâhîn* (Haz. Mehmet Gürlek). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara: TTK Yay.
- Jean T. (1978). *1655-1656'da Türkiye* (Nuray Yıldız, Çev.). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Kalafat, Y. (2004). *Altaylardan Anadolu'ya kamizm-şamanizm*. İstanbul: Yeditepe Yay.

- Karaköse, S. (2017). *Nev'izâde Âtâyî divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Kaya, B. A. (2011). Atasözleri ve deyimlerin divan şiirinde kullanımı ile divanların bu söz varlıklarımız bakımından önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 6, 11-54.
- Kazan, Ş. (2005). Klasik Türk şiirinde nazar: göz değmesi. *Millî Folklor* 68 (Kış 2005), 166-179.
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Kızıldağ, H. ve Kızıldağ, F. (2018). Şaman'dan ocaklı'ya nazar tedavi geleneği. *The Journal of Academic Social Science* 6/73, 287-294.
- Marquez, G. G. (1982). *Yüzyıllık yalnızlık*. İstanbul: Can Yay.
- Mermer, A. (2020). *Karamanlı Aynî divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Olgunlu, A. C. (2017). *Anadolu'nun sözü*. İstanbul: Çalıkuşu Yay.
- Onay, A. T. (1996). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. Ankara: MEB Yay.
- Ögel, B. (2000). *Türk kültür tarihine giriş*. C. IX. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi*. C I, Ankara: TTK Yay.
- Polat, İ. (2020). Kurşun dökme geleneği ve ateş kültü ile ilişkisi. *Akademik MATBUAT*, 4/1, 11-25.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay şamanizmi*. (Metin Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yay.
- Radlof, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. İstanbul: Örgün Yay.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya tarih ve uygarlık*. İstanbul: Kocabı Yay.
- Saraç, M. A. Y. (2017). *Emrî divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Şahin, E. S. (2004). *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın divanları: Bahâr-ı Efkâr ve Hazân-ı Âsâr*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Şentürk, A. A. (2020). *Osmanlı şiiri klavuzu 4*. İstanbul: DBY Yay.
- Şeylan, A. (2018). *İbrahim İbn-i Bâlî hikmetnâme II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Tosun, E. (2007). *Erbilli Âmâ Yusuf Garibî Efendi divanı* (İnceleme-Tenkitli Metin). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE.
- Tural, S. (2011). *Zâdü'l Meâd (kitabü mevlidü'n-nebi)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Türk Dil Kurumu. (2021). *Türkçe sözlük*. Ankara: Yazar.
- Varlı, M. (2008). *Bidat, hurâfe ve bâtil inançlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yay.
- Yakar, H. İ. (2018). *Gelibolulu Sun'î divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Yazıcıoğlu Mehmed (1975). *Muhammediye c. I*, (Haz. Amil Çelebioğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Yekbaş, H. (2020). *Sehî Bey divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Yıldırım, A. (2000). *Dar ağacında kan sesleri bir celladın anıları*. Ankara: Ayyıldız Yay.
- Yılmaz, H. (2019). *Doğu Türkçesiyle yazılmış 'Acâyibü'l- mahlûkât ve'l- garâyibü'l mevcûdât* (151 a-200 b yaprakları) (dil incelemesi-metin-Türkiye Türkçesine aktarım-dizin). Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE.

KADI BURHANEDDİN'İ ANLAMAK: DİVANINDAKİ BAZI TABİRLERİN ÇÖZÜMLENMESİ*

UNDERSTANDING KADI BURHAN AL-DIN: ANALYSIS OF SOME EXPRESSIONS IN HIS DIVAN

Ahmet KAVAKLIYAZI * Öz

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü,
akavakliyazi@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7932-4272
Konya / TÜRKİYE

Kadı Burhaneddin (1345-1398), XIV. yüzyıl Türk edebiyatının Anadolu sahasındaki önemli temsilcilerinden biridir. Küçük yaşta itibaren iyi bir eğitim almış, kadılık ve vezirlik gibi önemli devlet görevlerinde bulunmuş ve nihayetinde kendi hükümdarlığını ilan etmiştir. Mücadeleler içerisinde bir ömür geçiren Kadı Burhaneddin'in Türk dili ve edebiyatı için asıl önemi ise gazel, rubai ve tuyuğlardan oluşan Dîvân'ından ileri gelmektedir. Şairin âşıkâne bir tarzda yazılmış olan şiirleri, XIV. yüzyılda henüz kuruluş aşamasında bulunan Divan şiiri için önem arz etmektedir. Çünkü bu şiirlerde çok belirgin bir şekilde kendini gösteren lirizm, Kadı Burhaneddin'in Divan şiirinin önde gelen isimleri arasında anılmasına; hatta bu şiirin kurucularından sayılmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte onun şiirleri; dili, tek nüsha olan Dîvân'ının imlası, barındırdığı ince hayaller ve maddi kültür öğeleri gibi birtakım etkenler dolayısıyla ilk bakışta kolayca anlaşılabilir gibi görünür. Bunda onun âlim kişiliğinin etkili olduğu da söylenilebilir. Bu çalışmada ilk önce, şairin Dîvân'ında geçen tabirleri konu edinen çalışmalardan kısaca bahsedilmiş; sonra tespit edilen otuz yedi tabirden on dokuzunun manası çeşitli kaynaklardan yararlanılarak verilmiştir. Geriye kalan ve çalışmanın esasını oluşturan on sekiz tabir ise anlamca daha geniş biçimde çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmayla, tabirlerin çözümlenmesinin bir divanın anlaşılmasındaki rolüne dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Divan şiiri, XIV. yüzyıl,
Kadı Burhaneddin, tabirler

Keywords

Divan poetry, 14th century,
Kadi Burhan al-Din, expressions

Abstract

Kadi Burhan al-Din (1345-1398) is one of the most important representatives of Turkish literature in Anatolia during the 14th century. He received a good education since his earlier ages; he held important state offices as qadi and vizier; and finally, he declared his own sovereignty. The real importance of Kadi Burhan al-Din, who lived a life of challenges, for Turkish language and literature is his Dîvân that is comprised of ghazals, rubais and tuyuğs. Poems of the poet that were written in a troubadour-like style are important for Divan poetry which was still at its preliminary stages in the 14th century. Because lyricism, which is very prominent in these poems, lead to Kadi Burhan al-Din becoming one of the most prominent names in Divan poetry and even one of the founders of this style of poetry. In addition, his poems seem at the first glance as hard to understand due to certain factors such as

Başvuru/Submitted: 07/02/2022

Kabul/Accepted: 15/11/2022

* Bu çalışma, 24-25 Aralık 2021 tarihlerinde Konya'da düzenlenen Yunus Emre ve Türkçe Yılı Anısına Uluslararası XIII - XIV YY. Anadolu'nun İrfan Çağı Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

his language, the spelling in the only copy of *Divân*, fine imagination and elements of material culture. It can be argued that his scholarly personality affected this. Firstly, in this study, the studies that analyzed the expressions in *Divân* of the poet were mentioned briefly, and then, the meaning of 19 out of 37 expressions were described by utilizing various sources. The remaining 18 expressions that comprise the core of the study were tried to be analyzed in a broader meaning. With this study, the aim has been to draw attention to the role of analysis of expressions in understanding a *divan*.

GİRİŞ

DÎVÂN VE DÎVÂN'DA GEÇEN TABİRLER HAKKINDA

Kadı Burhaneddin'e edebî anlamda şöret kazandıran en önemli eseri *Dîvân'*ıdır. Eser 1394 yılında, yani şair hayattayken hattat Halil b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. Eserin tek nüshası British Library'de Or. 4126 numarada kayıtlı bulunmaktadır.¹ Bu tek nüshadan *Dîvân*, bugüne kadar üç kez tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. İlk basım, 1944'te TDK tarafından; ikinci basım 2019'da Hatice Özdil tarafından hazırlanmış ve Bitlis Eren Üniversitesince yapılmıştır. Üçüncü ve son basım ise 2020 yılında yine TDK'ce gerçekleştirilmiştir.² *Dîvân'*ın yeni harfli metnini Muharrem Ergin hazırlamış ve bu çalışma 1980'de İÜ Edebiyat Fakültesince yayımlanmıştır.

TDK'nin (2020) tıpkıbasım neşrinin giriş kısmında verilen bilgilere göre şairin *Dîvân'*ında 1294 gazel, 19 rubai ve 117 tuyuğ bulunmaktadır.³ *Kadı Burhaneddin Dîvânı* gerek dili gerekse muhtevası yönüyle hayli zengin sayılabilecek bir niteliktedir. Dolayısıyla eserin hem söz varlığı hem de kültürel öğeler bakımından incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda *Dîvân'*da tabirlerin, deyimlerin ve terimlerin kullanımında da dikkate değer bir çeşitlilik ve zenginlik bulunduğu görülmektedir. Söz gelimi tasavvufi söyleyişlere, savaşla ilgili deyişlere, mahalli ifadelerle, halk kültürü ile ilgili hususlara, sosyal hayatla ve hukukla ilgili ögelere; satranç, musikî ve gök bilimiyle ilgili terimlere *Dîvân'*da sıkça rastlandığını söylemek mümkündür.

DÎVÂN'DAKİ TABİRLERİ (DEYİMLERİ) KONU EDİNEREN BAZI ÇALIŞMALAR

Konuyla ilgili çalışmalardan söz etmeden önce *tabir* ile *deyim* lafızlarının anlam bakımından birbirinin yerine kullanılabildiğine, pek çok sözlükte bu iki kelimenin birbiri ile karşılandığına dikkat çekmek yerinde olacaktır.⁴ Bu çalışmada ele alınan sözler, anlam bakımından biraz daha geniş biçimde açıklanabilecek nitelikte olduğu için *tabir* lafzı tercih edilmiştir.

Gerek dile gerekse muhtevaya dayalı Divan şiiri çalışmalarında Kadı Burhaneddin, tanıklığına en çok başvuru alan şairler arasındadır. Şairin divanındaki deyimleri doğrudan veya dolaylı olarak konu alan pek çok çalışmaya rastlanmaktadır. Burada doğrudan deyimleri ele alan birkaç çalışmadan bahsedilecektir.

İlk olarak Müjgân Üçer'in (1997) *Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Atasözleri ve Deyimler Üzerine* başlıklı çalışması dikkat çekmektedir. Bu çalışmada deyimler "*Sivas'ta kullanılan, mahalli özellik taşıyan deyimler*" ve "*Sivas'ta ve diğer yörelerimizde de kullanılan deyimler*" şeklinde iki başlık altında tespit edilmiştir. İlk başlık altında 69 deyime,

¹ Bazı kaynaklarda British Museum'da olduğu belirtilmesine rağmen *Dîvân*, müzeden taşınmış olup günümüzde aynı numara ile British Library'de bulunmaktadır. Bu konuya dair bilgi için bk. Özdil, 2019, s. III.

² *Dîvân'*ın son iki tıpkıbasımı ile ilgili Ertuğrul Alemdar (2020) tarafından bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır.

³ Bu kısımda ayrıca gazellerin bir kısmının tekrarlı olduğu; mükerrer gazel sayısının 27, rubai sayısının 1 olduğu da belirtilmiştir. Gazel sayısı 1294 olarak belirtilirken tuyuğlardaki bir gazel ile şairin *Câmi'ü'n-Nezâ'ir*'de bulunan gazeli de dâhil edilmiştir.

⁴ *Deyim* sözünün dil devriminden önce *tabir* lafzı ile karşılanması hakkında bk. Eyüboğlu, 1975, C 2, s. V.

bunların anlamlarına ve örnek beyitlere yer verilmiştir. İkinci başlık altında ise, anlamları açıklanmadan, 304 deyime yer verilmiş; bunların geçtiği beyitlerden yalnızca birer tanesinin numarası belirtilmiştir.

Bir başka çalışma ise Yağmur Kartal'ın (2020) hazırladığı *14. Yüzyıl Anadolu Sahası Şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhânî'de Atasözleri ve Deyimler* başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada şairin divanında geçen 70 civarında deyim tespit edilmiş ve bu deyimlerin geçtiği beyitler örneklendirilmiştir.

Mehmet Kırbıyık'ın (2018) *Kadı Burhaneddin'in Şiirlerinde Savaş ile İlgili Hususlar*, Fatih Bakırcı'nın (2018) *Kadı Burhaneddin Divanı'nda Okçulukla İlgili Unsurlar* ve Hatice Özdi'l'in (2018) *Kadı Burhaneddin Divanı'nda Toprak İle İlgili Hâksâr İfadesinin Kullanımı ve Düşündürdükleri* adlı makaleleri de belli bir temayla ilgili deyimlerin ele alındığı çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.⁵

ÇALIŞMA KAPSAMINDA BELİRLenen TABİRLER

Şairin divanında geçen deyimleri konu edinen ve önceki başlık altında değinilen çalışmalarda ele alınmayan veya anlam bakımından yeterince üzerinde durulmayan tabirler bu çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. İncelemeye konu olan tabirler iki grup hâlinde ele alınmıştır. Birinci grupta, kaynaklarda (sözlük ve çeşitli yayımlarda) bulunan ve anlamları ile ilgili açıklamalara tesadüf edilebilen tabirlere yer verilmiştir. İkinci grupta ise çeşitli kaynaklar vasıtasıyla çözümlemesi tarafımızca yapılan tabirlere yer verilmiştir.

Kaynaklarda Tespit Edilen Tabirler

Bu gruba dâhil ettiğimiz on dokuz tabir bulunmaktadır. Aşağıda bunların manaları sözlükler ile çeşitli çalışmalardan yararlanılarak verilmiş ve bazı eklemelerde bulunulmuştur. Tabirlerin geçtiği beyitlerden yalnızca biri buraya örnek olarak alınmış, ele alınan tabir birden fazla beyitte geçiyorsa diğerleri dipnotta belirtilmiştir:

i) ağız ağız:⁶ “tekrar tekrar, defalarca, art arda” (Şentürk, 2016, s. 140). Bu tabir, geçtiği yerlerde “di-, söyle-, hadîs it-, rivâyet kıl-, râz ele gir-, râz ol-” fiilleriyle birlikte kullanılmıştır. Çoğunlukla da “sır/râz” kelimeleriyle anlam ilgisi kurulmuştur.⁷ Dolayısıyla “gizlice, başkaları duymadan (söyleşmek)” manasında da kullanıldığını söylemek mümkündür:

Nola **ağız ağız** sinûñ-ile hadîş idem

Şimdi biri birine söyledi gül güle (147/5, 34v)⁸

ii) ak ve kara:⁹ 1. “Dünyaya ait nesnelere kastetmek üzere kullanılır.” (Şentürk, 2016, s. 190). “Ak ve kara” tabirine bu mana verildiğinde tasavvufi yorumlara kapı

⁵ Doğrudan tabirleri konu edinmese de *Divân*'da geçen bazı kelime ve kelime gruplarının okunuşları ile ilgili teklifler sunarak eserin anlaşılmasına katkı sağlamasından dolayı Hatice Tören'in (2000) ve Zeki Kaymaz'ın (2021a, 2021b) makaleleri de burada zikredilebilir.

⁶ Ayrıca bk. 147/5, 151/2, 273/4, 328/2, 526/7, 644/4, 802/3, 993/5, 1074/5, 1076/7, 1254/3, 1373.

⁷ Tabirin geçtiği on iki beyitten yedisinde *sır* ve *râz* kelimeleri geçmektedir.

⁸ Parantez içinde ilk olarak Muharrem Ergin (1980) neşrine göre şiir ve beyit numarası verilmiş, daha sonra tanık olarak verilen beytin *Kadı Burhaneddin Divânı*'nın TDK (2020) tarafından yapılan tıpkıbasımında bulunduğu varak ve sayfa numarası gösterilmiştir. Bu çalışmada metinle ilgili göndermeler bu iki kaynağa yapılmıştır.

aralanmaktadır. Örneğin şu beyitte söz konusu tabir ile tasavvuftaki “kesret” terimi kastedilmiş olmalıdır:

Garaz **ahda** **karada** yoḥ yār-ıla birlik isterler

Şol ahlîḥ ki rızāsı yoḥ yāruñ anda döne çara (58/3, 15v)

2. “*Siyah ve beyazlığı ile öne çıkan nesnelere hakkında kullanılır.*” (Şentürk, 2016, s. 190). Özellikle bu iki rengin bir arada bulunması dolayısıyla “göz” ve zıt renk ifade etmeleri dolayısıyla “saç-yüz, saç-yanak” ikilileri ile bu tabir arasında anlam ilgisi kurulmuştur:

Şehā şehlā gözüñ-içün diyümezem ben **ah** **çara**

Ne zülf ola meger ol göze bir ağ-ıla göz çara (58/1, 15r)

iii) ayyûka irürmek: “*Bir şeyin çok yüksekte olduğunu ifade etmek için kullanılır.*” (Şentürk, 2016, s. 505). *Kâmûs Tercemesi*’nde belirtildiğine göre Ayyûk, kırmızı şuleli bir yıldızın ismidir. Kehkeşân’ın daima sağ tarafında bulunur, Süreyyâ ardınca gider; ancak ondan ileri geçmez. Deberân ismi verilen yıldızlar ile Süreyyâ’nın arasında bulunması dolayısıyla bunların görüşmelerine engel olduğu için “Ayyûk” olarak adlandırılmıştır (Mütercim Âsım, 1305, C 3, s. 970). Nitekim *avk* (عوق), bir kimseyi bir işten alıkoymak manasına gelmektedir (s. 968). “Ayyûka irürmek” tabirinin geçtiği beyitte ise, *Kâmûs Tercemesi*’ndeki açıklamadan farklı bir hayal söz konusudur. Şair, gönül ateşini Ayyûk’a ulaştırmaya çalışmakta, ancak dört tarafı Deberân’la çevrili olduğu için bunda başarılı olamamaktadır. Dolayısıyla Ayyûk “ma’şûk”, Deberân ise “rakip” konumuna yerleştirilmiş gibidir:

‘**Ayyûka irüreydi** gönülüm bu odmı

İllâ ki nidem çevre yanumda Deberândur (938/7, 206v)

iv) baş oynamak:¹⁰ “*hayatını tehlikeye koymak, canını feda etmekten çekinmemek*” (Tanyeri, 1999, s. 54). “Ser oynamak, baş ü cân oynamak, cân oynamak” gibi biçimlerde de ifade edilmektedir:

Niçe bir çarşumuza göz-ile kaç oynadısar

Kaçan-ısa bu yola cân-ıla **baş oynadısar** (379/1, 87v)

v) bâzârı germ etmek: “*pazarı kızıştırmak (bâzâr germ kerdem)*” (Tokmak, 2001, s. 189-90); “*Pazarın tîz ü germ olması kızışmasından, sürümünden kinayedir.*” (Şükûn, 1984, s. 242). Farsçadaki *germ şoden* fiilinin bir manası da “*pazarın canlı ve hareketli olması*”dır (Steingass, 2005, s. 1084):

Bâzârımı germ idem zârîḡ-ıla saña

Zârümdan eger dilber bîzâr-ısa ne kılam (19/2, 7r)

vi) bekrî (bekrûy):¹¹ “*Çok içen, içkiye düşkün, meyhane kapısından ayrılmayan kimseler için kullanılan bir tabirdir.*” (Şentürk, 2017, s. 160). Steingass sözlüğünde بکروی (bakrawi)

⁹ İkinci manadaki diğer kullanımlar için bk. 168/3, 410/3, 343/2, 886/3, 1118/2.

¹⁰ Mustafa Sefa Çakır’ın klasik şiirimizde “baş oynamak” deyimini konu edinen bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada tabirin *Kadı Burhaneddin Divânı*’ndaki kullanımına da değinilmiş, geçtiği yerler anlamlarına göre iki gruba ayrılarak belirtilmiştir (2021, s. 53-54). Buna göre, tabirin divanda geçtiği yerler bazı ilavelerle şöyle sıralanabilir: 21/9, 25/6, 128/6, 303/1, 366/7, 379/5, 503/2, 1010/6, 1027/1, 1088/5, 1254/3, 1255/5, 1295/6, 1298/1, 1298/5, 1394, 1405.

¹¹ Kelime hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Eren, 2020, s. 58-59.

için *çok içen kimse* manası verilebilecek “a great drinker” karşılığı yer almaktadır (2005, s. 195). *Lugat-nâme*'de ise bu kelimeye “çok şarap içen (بسیار شرابخوار)” manası verilmiştir (Dehkhodâ, 1998, s. 4920):

Bekrüyam çünkü gözünden mey çekerem dün ü gün

Şüfiyem çünkü lebünden kând u hâl vâ urmuşam (635/4, 142v)

vii) diş kısmak: “dudakla sus işareti yapmak, susturmak” (TDK, 2009, s. 1185; Özyaşamış Şakar, 2021, s. 116). Ayrıca “ağız açmamak, ağız dil vermemek, sesini çıkarmamak, sessizliğe bürünmek, konuşmamak” gibi manalara da gelmektedir (Kara & Karadoğan, 2014, s. 64). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*'nda da bu tabir ele alınmış ve bir susma işareti olarak anlaşıldığı belirtilmiştir (Şentürk, 2019, s. 233):

Ḳaddün-ile dil sözi dirâz ide dilerdi

Diş kısdı ağızuñ hele ĩcâz ele aldı (1066/5, 234v)

viii) dîvâna yazılmak:¹² “Şiir geleneğinde sevgilinin binlerce âşığı olması bakımından bunlar arasında güya itibar görenleri ifade etmek üzere kullanıldığı görülmektedir.” (Şentürk, 2019, s. 73). Bu tabirin geçtiği beyitlerde “dîvâna - dîvâne” şeklinde cinas oluşturulması dikkat çekicidir. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*'nda, söz konusu tabirin geçtiği beyitlerde “dîvâne” kelimesinin kullanımının darüşşifalarda delillerin kaydedildiği defterleri ima için olabileceği belirtilmektedir (Şentürk, 2019, s. 73):

Şehâ sevdâyî oldum zülfüñ-ile

Yazıldum şimdi **dîvâna** degül mi (490/7, 110v)

ix) elif çî nedâred: “Elifte bir şey yok. Eskiden mekteplerde harflerin şekilleri çocukların akıllarında kalsın diye hep bir ağızdan, basit fakat güzel bir besteye ‘Elifte bir şey yok, be altında bir nokta...’ tekerlemesi söylenirdi.” (Gölpınarlı, 2004, s. 108). Şair, bu tabiri kullanarak aynı zamanda bu geleneğe telmihte bulunmaktadır:

Bilüñ-ile yüzüñi göreliden

Elif çî nedâred dimezem daḫı (1247/2, 275r)

x) göz gûşesi:¹³ *Burhân-ı Katî*'da “peygûle” maddesinde “Köşe ve bucak manasındadır. Hâssaten gûşe-i çeşm manasındadır ki göz pınarı tabir olunur.” açıklaması yer almaktadır (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 599). Buradan “göz gûşesi”nin “göz pınarı” olduğu anlaşılmaktadır. *Göz pınarı* tabirine *Tarama Sözlüğü*'nde “gözün burun tarafındaki köşesi” manası verilmiştir (TDK, 2009, s. 1830). Mekân belirten bir ifade olarak geçtiği beyitlerde genellikle “mihman (konuk)” kelimesi ile birlikte kullanılması dikkat çekicidir:

Gözün gûşesini görüp mücâvir oldı dil anda

Oḫuña daḫı oḫ direm niçe ki anda mihmānam (325/3, 74v)

¹² Ayrıca bk. 244/6, 644/1, 1016/1.

¹³ Ayrıca bk. 405/6, 422/5, 522/7, 617/5, 660/2, 665/7, 730/3, 903/5, 992/7, 1117/3, 1181/4, 1194/6, 1209/6, 1218/4, 1313/8.

xi) hamâyıl andı içmek:¹⁴ “muska üzerine yemin etmek” (Kazan Nas, 2017, s. 146). *Hamâyıl* “boyuna asılan muska, kılıç bağı, pazubend” gibi anlamlara gelir (Onay, 2000, s. 231). Hamâyıl andı içmek, bir yemin etme biçimi olarak ifade edilmektedir:

Hamâyıl andını içdüm nigārā sā^cidüñ-içün

Öpeyim sāķī sāķını kefaretdür kefaretdür (158/2, 37r)

xii) kapı bağlamak:¹⁵ “1. kapı kilitlemek, kapı kapatmak 2. bir kimseyle görüşmeyi, ilişkiyi kesmek, kabul etmemek” (Özyaşamış Şakar, 2021, s. 191). Genellikle “kapu kakmak, feth-i bâb, halka-i der, halka-i der kakmak” gibi sözlerle tezat oluşturacak biçimde kullanılmıştır:

ķapusını ben bağlar-ısam ol yaña

Gīsūları ħalkası ķapu ķaķısar āķir (51/3, 14r)

xiii) kıl yarmak:¹⁶ “herhangi bir işin inceliklerini bilerek titiz davranmak, çok dikkatle en küçük ayrıntısına kadar titizce incelemek” (Özyaşamış Şakar, 2021, s. 202). Bu tabir, Farsçadaki “mû-şikâf” sözünü akla getirmektedir. Nitekim “mû-şikâf” da “kıl yaran, kılı kırk yaran, müdakkik” manalarına gelmekte olup “dikkat-i nazar sahibinden kinaye olarak kullanılır.” (Mehmed Salâhî, 2019, C 2, s. 550). “Kıl yarmak” tabirinin geçtiği beyitlerde -genellikle- sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan “bel” söz konusu edilmiştir:

Kıl yarar cānum ki ire biline

İnce yola girmege yār isderem (11/12, 5r)

xiv) kıyma göz/gözi kıymalı:¹⁷ “çekik, koyu ela göz; süzgülün göz” (Özyaşamış Şakar, 2021, s. 205). *Kıymak* fiilinin “adama sitem” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 238), “zulmetmek” (Ünlü, 2013, s. 629) vb. anlamları da bulunmaktadır. Bu anlamlara çağrışımında bulunularak “gözler” e yaralayıcılık vasfı yüklendiği söylenebilir:

Ne ķıydı cānuma bu ķaşları ulaşuħlu

Ki fūrķata şala diler bu gözi ķıymalı (241/4, 55v)

xv) kulağa halka geçürmek: “Halka be-gûş” şeklinde yaygın olarak bilinen tabirdir. Eskiden Doğu ülkelerinde esirlerin kulaklarına birer halka takmak âdetmiş. Dolayısıyla bu tabir, edebiyatımızda “esir, azat kabul etmez köle” manasıyla kullanılmıştır (Onay, 2000, s. 230; Şemseddin Sami, 2020, s. 458):

ķulaħ deliben ħalka ķulaħa geçüreydük

Bir bencileyin dünyāda bed-nām ele girse (440/4, 100r)

xvi) samana saymamak:¹⁸ “çöp kadar değer vermemek” (TDK, 2009, s. 3289). “Değersiz bir nesne” ifadesi olarak *saman*, geçtiği beyitlerde “servet, zenginlik” manalarına gelen Farsça *sâmân* kelimesi ile cinaslı kullanılmıştır:

¹⁴ Ayrıca bk. 160/3, 166/5, 745/3, 1156/4.

¹⁵ Ayrıca bk. 239/3, 267/4, 348/4, 827/3.

¹⁶ Ayrıca bk. 137/2, 187/4, 289/8, 873/3, 1286/2.

¹⁷ Ayrıca bk. 291/3, 1133/4.

¹⁸ Ayrıca bk. 654/1, 822/3.

Senden çü dirîği yoĥ vaşluñı dirîğ itme

Cânın **samana saymaz** nev bî-ser ü sāmāna (240/8, 55v)

xvii) sol ağızlu: “aksi, ters konuşan, kötü sözler söyleyen, şom ağızlı” (TDK, 2009, s. 3504; Özyaşamış Şakar, 2021, s. 247). *Sol* kelimesine *Tarama Sözlüğü*’nde “aksi, ters, çarpık” manaları verilmiştir (2009, s. 3504). Dolayısıyla bir uğursuzluk ifadesi olarak *sol*, “sağ” kelimesi ile tezat oluşturacak biçimde kullanılmıştır:

Şol ağızlu ne gerekse söylesün

Hasta gözin ben bilürem sağdur (937/2, 206r)

xviii) zer-i Ca’ferî:¹⁹ “Halisü’l-ayar altındır ki mağşuş olmaya. Ca’fer nam kimyagere mensuptur. Bazılar dediler ki Ca’fer-i Bermekî zamanına gelince mağşuş altına sikke vurulurdu. Ca’fer-i mezbur men edip halis altına sikke vurdular. Ondan sonra halis altını ona nisbet eylediler.” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 838). Saf altın manasında ve gözyaşları için benzetme ögesi olarak kullanılmıştır:

Ben Hüseyñî cân virürem görelî vech-i ĥasen

Gör ne düzmişdür yaşum bu yüzde **zerr-i Ca’ferî** (18/2, 6v)

xix) zîre be-Kirmân:²⁰ “Kirmân’a kimyon götürmek; faydasız iş yapmaktan kinayedir.” (İpek, 2019, s. 115-16); “Zîre be-Kirmân me-ber: Türkîde ‘Tarhuncuya tarhun satma!’ dedikleri meseldir.” (Şu’ûrî Hasan Efendi, 2019, s. 254). İran’da günümüzde hâlen kullanılan bir tabirdir:

Müşgi qarınca ayağı düzdi ĥatı anun

Gîsûsı dir **zîre be-Kirmân** biĥatîhi (122/7, 29r)

Çözümlemesi Yapılan Tabirler

Bu grup kapsamında ele alınan on sekiz tabirin manası, çeşitli kaynakların yardımıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Üzerinde durulan tabir, birden fazla beyitte geçiyorsa -anlam farklılığı bulunmadığı takdirde- örnek teşkil etmesi bakımından bu beyitlerden yalnızca biri açıklanmıştır:

i) âhen-i Şîrâzî: “Şiraz demiri”

Bu tabir, Şiraz’ın demir imal edilen bir yer olarak bilindiğini akla getirmektedir. Şehrin bu özelliğiyle ilgili doğrudan bir bilgiye rastlanmıyorsa da geçmişte silah imaline mahsus atölye ve tezgâhlarının bulunduğu (Ahmet Rifat, 2004, C 4, s. 163); kesici, yaralayıcı silahların (esliha-i câriha) üretimi ile meşhur olduğu (Şemseddin Sami, 1996, s. 2895) kaydedilmiştir. “Şiraz demiri” tabirinin kullanılması, şehre dair bu tarihî bilgilerden ileri geliyor olsa gerektir:

¹⁹ Ayrıca bk. 9/5, 1305/2.

²⁰ Abdulluttalip İpek’in klasik şiirimizde “zîre be-Kirmân”ın kullanımını konu edinen bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada tespit edildiği üzere söz konusu tabir, en çok Kadı Burhaneddin’in şiirlerinde geçmektedir. Aynı çalışmada “zîre be-Kirmân”ın bu şairin divanındaki kullanımları da ele alınmıştır (2019, s. 116-17). Yukarıya aldığımız örnek dışında bu tabirin Dîvân’da geçtiği diğer şiirler şöyledir: 157/10, 256/3, 317/3, 405/1, 585/5, 622/9, 850/5, 852/5, 901/7, 929/8, 948/3, 1041/9, 1152/5, 1179/3, 1209/8, 1374.

Cevrûn taşını gönülüne niçe atarsın

Bir sırça-durur **âhen-i Şîrâzî** degüldür (34/3, 10v)

Bu beyitte şair, sevgilinin cefasını bir taşa benzetirken kendi gönlünü de cama benzetmiş ve taş ile cam arasında sağlamlık-kırılğanlık tezaadı oluşturmuştur. Gönlünün Şiraz demirinden yapılmadığını, aksine bir cam gibi kırılğan olduğunu; dolayısıyla cefa taşlarına daha fazla dayanamayarak paramparça olacağını ifade etmektedir.

ii) bâd-ı kıblî: “kible yeli”²¹

Kible yeli, bugünkü adıyla lodos, güneyden esen bir rüzgârdır. Halk arasında “*ak yel, boz yel, kaba yel*” olarak da bilinmektedir. Lodos, nemli esen bir rüzgâr olup beraberinde yağmur getirir. Bu rüzgârın peşi sıra yağmurun geleceği hususu, “*Lodosun gözü yaşlı olur.*” (Aksoy, 1988, s. 384) örneğinde olduğu gibi atasözlerinde de geçmektedir:

Bâd-ı kıblî esdi gönlüme neçün dökme ye yaş

Nirde gördün öyle yilini ki_ anuñ seyl-âbı yoñ (371/4, 85v)

Şair burada gözlerinden çokça yaşlar dökülmesini, gönlüne doğru esen kible yeline bağlamaktadır. Nitekim öğle vaktinde esen rüzgârın ardından yağmur yağmaması beklen(e)mez. Dolayısıyla onun da gözlerinden sel gibi yaşların dökülmesi kaçınılmazdır.

Kible rüzgârının esmesi ile çokça yağmur yağması arasındaki bağlantı, Necâtî Bey’in bir beytinde de işlenmektedir: *İşigüñde âhum işiden döker göz yaşların / Nitekim kible yili esse firâvân yağdurur* (Şentürk, 2016, s. 170).

iii) degnel göz: “isabetli göz, kem nazar edici göz”

Degnel (degenek, değnek), *Tarama Sözlüğü*’nde “*değen, dokunan, isabet eden*” anlamları ile karşılanmıştır. Kelimenin tanıklarına bakıldığında ise “gözü degnek” kimse için Arapçada “el-’âin, en-nâfis”, Farsçada ise “şûr-çeşm” sözlerinin kullanıldığı görülmektedir (TDK, 2009, s. 1050). “El-’âin”e *Vankulu Lugati*’nde “*Yavuz gözle nazar edici kimseye dahi derler.*” manası verilirken (Vankulu Mehmed Efendi, 2015, s. 2295) “en-nâfis”, *Kâmûs Tercemesi*’nde “*Gözü değer olan kimseye denir.*” şeklinde açıklanmıştır (Mütercim Âsım, 1305, C 2, s. 1032). Bu sözlerin Farsçadaki karşılığı olan “şûr-çeşm” tamlaması ise *Ferheng-i Şu’ûrî*’de “*gözü değen âdem yani gözünden çeşm-zahm vâki ola*” anlamıyla yer almaktadır (Şu’ûrî Hasan Efendi, 2019, s. 2493). Dolayısıyla *Tarama Sözlüğü*’ndeki tanıklardan hareketle “degnel göz” tamlamasının “isabetli göz, nazar değdiren göz” manaları ile karşılanması mümkündür:

Ben °ıyd iderem her gice gisûları-y-ıla

Degnel²² gözi bizden dilegüm ol ki ba°id it (682/2, 152v)

²¹ M. Hanefi Yontar’ın *Kadı Burhaneddin Dîvânı* ile ilgili tahlil çalışmasında bu tabire bir rüzgâr çeşidi olarak yer verilmiştir. İlgili madde için bk. Yontar, 1995, 492-93.

²² Muharrem Ergin neşrinde “degnek” şeklinde okunmuştur (1980, s. 269). Ancak TDK’nin (2020) tıpkıbasım neşrine bakıldığında kelimenin son harfininden dolayı “degnel” okunması kanaatimizce daha doğrudur.

Bu beyitte şair, sevgilinin saçları ile her gece bayram ettiğini; yani neşe ve mutluluk içinde olduğunu dile getirmektedir. İlk mısradaki, gecenin karanlığı ile sevgilinin saçlarının siyahlığı arasında kurulan renk ilgisi göze çarpmaktadır. İkinci mısradaki bir temennide bulunma söz konusudur. Şairin Hak'tan dileği, kötü bakışlı ve gözü değer kimselerin kendilerinden uzak olmasıdır. Çünkü kötü nazarla bakacak kimse, onun bu mesut hâlinin sona ermesine sebep olabilir.

iv) hûn-ı Siyâvûş: “Siyavuş’un kanı; kardeş kanı”

Siyavuş, İran’ın mitolojik kahramanlarından biri olup hakkındaki efsanevi rivayetler en geniş şekilde Firdevsî’nin *Şah-nâme*’sinde yer almaktadır. Buradaki anlatıya göre Siyavuş, kışkırtma sonucu haksız yere Turan ülkesinin padişahı Efrasyab tarafından öldürülmüştür. İran mitolojisinde Siyavuş bundan ötürü mazlumluğun ve masumluğun sembolü olmuştur. Onun haksız yere dökülen kanından her bahar ırmak kenarında “per-i Siyâvûşân” veya “hûn-ı Siyâvûşân” adı verilen bir çiçek açtığı inanışı vardır (Örs, 2009, C 37, s. 308-09). Hûn-ı Siyâvûş, bu mitolojik hikâyeye göre “kardeş kanı” adı verilen kırmızı renkli bir bitkinin ismidir. Arapçası ise “demu’l-ahaveyn”dir (Şükûn, 1984, s. 830; Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 214; Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 370).

Tutağlaruñ alduğları cânı üleşimez

Düşmiş hele aralarına **hûn-ı Siyâvûş** (729/3, 163v)

Bu beyte göre sevgilinin dudakları şairin canını almış, ancak bu canın paylaşımında anlaşmazlığa düşmüştür. Beyitte dudaklar iki kardeş gibi düşünülerek kişileştirilmiştir. Can paylaşımındaki anlaşmazlıktan ötürü, iki dudak arasında kardeş kanı dökülecek gibidir. “Hûn-ı Siyâvûş” burada “kardeş kanı” manasıyla gerçek anlamda kullanılmıştır. Kırmızı renkli bir bitki oluşu, ancak dudaklar ile arasında bir renk ilgisi kurulduğunda akla getirilebilir.

v) kağan aslan:²³ “kızgın, kükreymiş, çok öfkeli aslan”²⁴

Tarama Sözlüğü’nde verilen iki tanıktan (TDK, 2009, s. 2160-61) bu tabirin *Dede Korkut Kitabı*’nda da geçtiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde *Lugat-i Ni’metu’llah*’ta “kağan / kağığan arslan” tabiri, Farsça “şîr-i jiyân” tamlamasının karşılığı olarak gösterilmiştir (Ni’metu’llâh Ahmed, 2015, s. 356). “Kağan” kelimesi, “kakımak: öfkelenmek, kızmak” kelimesinden türemiş olmalıdır:

Seni ben sevmişem şâhâ vü ölince seviserem

Kağan aslan bu bîşede nicesi qorğa °af°afdan (612/6, 137v)

²³ Ayrıca bk. 1395, 1445.

²⁴ Bu tabirin, yakın zamanda Nusret Gedik (2022) tarafından neşri yapılan *Tâli’î Divânı*’nda da geçtiği görülmektedir. Tâli’î, Necâtî Bey’in yakın arkadaşı olup 15. asrın kudretli şairlerinden biridir. Söz konusu beyit şöyledir: *Bâdeyle gam u miñnet-i devrâmı başarlar / Âl-ile erenler kağan arslanı başarlar* (s. 102). *Divân* neşrinin sonunda bulunan “Açıklama ve Notlar” kısmında “kağan arslan”la ilgili bazı açıklamalara yer verilmiştir. Söz konusu kısımda bu tabire, Orhan Şaik Gökyay’a atıfla, “çölde sürüden ayrı, tek başına dolaşan, başına buyruk aslan” manası da verilmiştir. Ayrıca tabirin Hayretî ve Hayalî divanlarındaki kullanımlarına da değinilmiştir (s. 222).

Bu beyitte şair, sevgiliyi bir sultan gibi düşünerek ona seslenmektedir. Onu sevdiğini ve ölene kadar da seveceğini dile getiren şair, kendini kükremiş bir aslana benzeterek korkusuzluğunu vurgulamaktadır. Nasıl ki kükremiş bir aslanı ormanda hiçbir şey korkutamazsa şairi de sevgilinin yolundan hiçbir şey alıkoyamayacaktır.

vi) kanı suya ve suyu kana dönmek:²⁵ “çok ızdırap ve acı çekmek”

Dîvân' da sıkça karşılaşılan tabirlerden biridir. Bu tabir, farklı lafızlarla karşılanmış olsa da esasen “ciğer/yürek kanının suya, suyun (gözyaşının) da kana dönmesi” şeklinde ifade edilebilir. Bu durum, ilk bakışta tezat gibi görünse de aslında bir neticenin başka bir hâlin sebebi olmasını belirtmektedir.

Klasik edebiyatta vücuttaki kanın kaynağının ciğer olduğu ve ciğerin erimesi ile kan oluştuğu inancı vardır. Ciğer kanı gözyaşına karışarak vücuttan atılır (Tarlan, 1998, s. 200, 308, 556). Yürekteki kanın suya dönüşmesi, gözyaşının kanlı bir şekilde akması; çokça ızdırap ve acı çekmeyi betimlemekte olup ölüme giden veya götüren bir süreci ifade eder. Ciğer kanının su olması tabiri, “*Ciğerim su oldu.*” manasına gelen ve ızdırap çekme ifadesi olarak kullanılan Farsça “*Cigerem âb şod.*” (Tarlan, 1958, s. 13) sözünü de akla getirmektedir:

Ciger kanını gözlerün yürek odıyla su kıldı

°Acâyib kâr-hânedür niderler qar° u enbîki (66/4, 17r)

Bu beyitte şair, söyleyeceklerini bir imbik benzetmesi üzerinden dile getiriyor. Sevgilinin gözleri şairin yüreğini yakıyor ve ciğerindeki kan bu hararetle suya dönüşüyor. Bütün bunlar, bir imbik ve dağarcık ile damıtma işleminin yapıldığı bir atölyeyi çağırıştırıyor. Şairin yüreği de kanın sudan ayrıldığı bir yer olması dolayısıyla insanı hayrete düşüren bir atölye gibidir. Ciğer kanının suya dönmesi, sevgilinin gözleriyle şaire çektiği ızdırabın bir ifadesi olarak ortaya çıkmaktadır.

vii) koç kılıç: “koş kılıç, çift kılıç”

Bu tabir, yalnızca bir tuyuğda geçmektedir. Emel Esin, çift kılıç veya çifte bıçak tabirlerine *koş-kılıç* ve *koş-bıçak* veya *kıskaç ve makas* adlarıyla Kâşgarlı Mahmud'da ve Uygur metinlerinde rastlandığını bildirmektedir (2004, s. 86). *Dîvânü Lugâti't-Türk'e* bakıldığında “*Koş kılıç kınka sığmas: Çifte kılıç bir kına sığmaz.*” atasözünde koş kılıç tabirinin geçtiği görülüyor (Kâşgarlı Mahmud, 2014, s. 154). Şekil itibarıyla çatal ağızlı bir şekle sahip olan koş kılıç, Hz. Ali'nin meşhur kılıcı “zülfikar”ı andırmaktadır:

Kağan aslanlar eger añrar-ısa

Añlaya her kim aña uğrar-ısa

Qanda egri var-ısa tütmağıl dağ

Şâ°ıka **koç kılıcı** toğrar-ısa (1145, 304v)

Tuyuğda şekli dolayısıyla sözü edilen koç kılıcın yıldırımla doğranmasından söz edilmesi, bu tür kılıçların yıldırımını çeken bir yönü olduğu hususunu da düşündürmektedir.

²⁵ Ayrıca bk. 290/3, 352/2, 627/2, 652/1, 663/3, 921/5, 936/1, 1055/4, 1127/2, 1155/1, 1163/4, 1191/3, 1290/1, 1291/1.

viii) kuşca cân:²⁶ “kuş gibi zayıf can”

“Kuş gibi zayıf, bir sıkımlık” manalarına gelen “kuşca”, sıfat olarak daima “can”la birlikte kullanılmıştır. “Kuşca can”, âşığın canının sevgili karşısındaki zayıflığını ve güçsüzlüğünü ifade eder. Âşık, kuş gibi güçsüz canıyla ya sevgilinin aşkının ateşinde yanar ya da ona av olur:

Bu **kuşca cân** odına semender gibi girür

Zirâ ki hoş-durur başı anuñ hümâ-y-ıla (166/2, 38v)

Burada şair, kuş gibi zayıf canıyla semender gibi ateşe girdiğini ifade ediyor. Bilindiği üzere semender, ateşte yanmadığına inanılan masalsı bir hayvandır. Güçsüzlüğüne bakmadan âşığın kendini ateşe atmasının sebebi olarak ise efsanevi bir kuş olan hümaya benzetilen sevgiliyle arasının iyi olması gösteriliyor.

ix) mugallaz andı içmek: “yemini kuvvetlendirmek, büyük yemin etmek”

Örnek verilen beyitte geçen ve “muğallaz” şeklinde tashih ettiğimiz kelime, Muharrem Ergin neşrinde “mugallat” olarak okunmuştur (1980, s. 412). TDK’nin (2020) tıpkıbasım neşrinde ise kelimenin imlasının معَلَّظ şeklinde olduğu görülmektedir. Söz konusu kelimenin “mugallat” olduğunu varsayarsak bunun *yanlış, hata* manalarındaki “galat”tan türetildiğini kabul etmemiz gerekir. Bu durumda “mugallat andı içmek” tabiri, *yalan yere yemin etmek* manasına gelir. Ancak bu mana beyte uygun düşmemektedir. Çünkü ikinci mısraya göre daha önceden edilmiş bir yemin vardır. Şair, bu yemine sadık kaldığını ve bu yemini kuvvetlendirmek istediğini dile getirmektedir. Arapçada “ğalleze’l-kaşem”, *yemini kuvvetli etmek, te’kid etmek* manasındadır (Erkan, 2012, s. 1742). Buradan hareketle bahse konu olan kelimenin “mugallaz” şeklinde okunması gerekmektedir. Muhtemelen gayin-ğ ve zı-ظ harflerinin noktaları müstensih tarafından unutulmuştur veya bilerek konulmamıştır:

Koluñı şungil elüme **muğallaz andı içelüm**

Ki dutalı senüñ elüñi dönmedüm yemîñüñden (1061/3, 233r)

TDV *İslam Ansiklopedisi*’ndeki *yemin* maddesinde de “çeşitli unsurlarla ağırlaştırılan yeminlere yemîn-i mugallaza” dendiği kaydedilmiştir (Boynukalın, 2013, C 43, s. 418).

x) nakş ber-âb: “su üzerindeki resim”

Devamlılık ifade etmeyen, kalıcılığı bulunmayan durumları belirtmek için kullanılan bir tabirdir. “Devamsız, sebatsız şey” (Muallim Nâcî, 1995, s. 908), “su üzerine yapılmış resim gibi süreksiz, devamsız olan şey” (Ayverdi, 2011, s. 2320) manalarına gelir. “Suda nakış urmak, nakş ber-âb bağlamak” gibi lafızlarla eylem ifadesi taşıdığı da görülür. Bunların ilki Farsçadaki “*nakş ber-âb zeden: sebatsız ve faydasız iş yapmak*”, ikincisi ise “*nakş ber-âb besten: beyhude iş yapmak, faydasız zahmet çekmek, boş yere çalışmak*” (Dehkhodâ, 1998, s. 22664-65) tabirlerini çağrıştırmaktadır. Ancak, geçtiği beyitlerde daima “göz” ve “hayal” kelimelerinin bulunması ve bunlarla ilgi kurulması sebebiyle bu tabirin eylem olarak “gözünde canlandırmak, gözünün önüne gelmek” anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığı düşünülebilir:

²⁶ Ayrıca bk. 97/2, 255/1, 373/2, 677/3.

Gözümde vaşlı hayâli **suda urur nakş**
 Velî nireme baharsañ anuñ firâkı tolu (457/3, 103v)
 Gözlerüm bağlar saçuñdan her gice
 Şubha degin neçe bir **nakş ber-âb** (494/4, 111r)
 Gözde hayâli hüsnuñuñ **nakş ber-âbdur** begüm
 Gönülünüzde hattuñuz yazdı cefâyı der-ğacer (554/3, 124v)

xi) nakş-ı hacer: “taş üzerindeki resim”

Sürekliği ve kalıcılığı olan durumları ifade etmesi bakımından *nakş ber-âb* tabirinin karşıt anlamlısı olarak düşünülebilir. Hiçbir zaman bitmeyecek olması dolayısıyla şairin/âşığın sevgiliye olan aşk ve muhabbeti ile sevgilinin âşığa çektirdiği ayrılık acısı ve ettiği cefalar taş üzerine işlenmiş resim gibi düşünülür:

Nakş-ı cemâli dilberuñ gözde hayâl bağladı
 Gönüline maħabbetüm **nakş-ı hacer** degül midür (22/2, 7v)
 Dilerem gönülünde bu maħabbet
 Ki **nakş** olup **taş üsünde** kazıla (544/6, 122r)
 Yazdı gönülünde şanasın hecr bitigin
Nakş eyledi ayrılığı ya[°]nî ki **ğacerde** (621/3, 139v)
 Vaqt-i seher ki gözleruñ atdı yüregüme seher
 Dilde cefâmuzı hatuñ yazdı çü **nakş fi'l-ğacer** (678/1, 152r)

“Nakş-ı hacer” tabirinin geçtiği bazı beyitlerde kolay nakış kabul edip etmeme ve üzerine işlenen tasvirlerin kolayca yok olup olmaması bakımından taş ile mum arasında bir tezat ilişkisinin kurulduğu da görülmektedir:

Ger olam **müm** anuñ °ışkına sūdum ne ola
 Ki gönülünde tutar hecrümi çün **nakş-ı hacer** (63/3, 16r)
 Hicrân odına **taş** dağı ger oğrar olursa
 Her **nakş**ı qabül itmegi âsân ola çün **şem**[°] (355/12, 82r)

Yine bu tabirin geçtiği bazı beyitlerde “*ırmak, taşmak, taşta nakşeylemek, sûret*” gibi kelimelerin de kullanılması, dağlarda taş ve kayalar üzerine sevgilisinin resmini yapan ve ona süt getirmek için baştan başa sert kayadan oluşan Bîsütun dağı delen Ferhâd'ı akla getirmektedir. Dolayısıyla, özellikle şu beyitlerde bir Ferhâd mazmununa yer verildiğini söylemek mümkündür:

°ışk-ıla gönül seyl olıban taşta gerekdür
Nakş eyleye cân derdini her **taşta** gerekdür (301/1, 69r)
 Cānumda °ışkınuñ ırmağı taşta başladı
 Maħabbetini **kılır nakş taşta** başladı (465/1, 105r)
 °ışkumı şüretüne gönülünde eyle nakş
 Ki_aña zevâl yoğ Zîra **nakş-ı hacer**-durur (1193/4, 263r)

xii) nemek-âb saçmak: “tuzlu su saçmak, gözyaşı dökmek; hoşta gidecek sözler söylemek”

Farsçada tuz manasındaki “nemek”, aynı zamanda mecazi olarak “lütufl, melahat”; yani *güzellik* anlamına da gelir (Enverî, 1381, s. 7977). Arapçada da tuz manasındaki “milh”ten türetilen “melâhat” kelimesi, *güzellik* anlamına gelmektedir. *Kadı Burhaneddin Dîvânı*’ndaki pek çok beyitte, güzelliğinden ve hoşluğundan ötürü sevgilinin dudakları “tuzlu” olarak nitelendirilmiştir. Şairin bu tuzlu dudakların hasretiyle döktüğü gözyaşları da tuzludur. Şu iki beyit bu hususa örnek olarak gösterilebilir:

Nemek hâkımını bilür nola **gözüm**

Lebüh-çün ahıdursa gözden Alis²⁷ (231/3, 53v)

Lebleri nemekîn-durur hem nemekîn gözüm yaşı

Çanda melâmet olsa hem lufl u milahlar arturur (1081/3, 237v)

Gözyaşının tuzlu olarak nitelendirilmesi hususuna bir başka beyitte “nemek-âb” sıfat tamlamasında rastlanmaktadır. Zira “tuzlu su” anlamına gelen bu tamlama ile “gözyaşı” kastediliyor olmalıdır. Ancak söz konusu beyitte geçen “saçmak” ve “leb” kelimelerini “nemek-âb” tamlamasıyla birlikte düşündüğümüzde mecazen *hoşa gidecek sözler söylemek* manasına gelen Farsça *nemek ez-la’l rîhten* tabirine (Enverî, 1381, s. 7977) benzer bir söyleyişin bulunduğu görülmektedir:

Oda yanar yüregüm **leblerüne** kıldı ümîd

Ki **saça** işbu oduma ola ki bir **nemek-âb** (475/8, 107v)

Şair, ateşte yanan yüreği için tek ümidinin sevgilinin dudakları olduğunu söylemektedir. Ancak onun dudaklarından dökülecek tatlı sözler yürek yangınına çare olabilecektir. Bu beyitteki “nemek-âb” tamlaması, ayrıca ateşi söndürmek için su veya tuz dökülmesini de çağrıştırmaktadır.

xiii) sayd-ı Harem:²⁸ “Harem avı”

“Harem” kelime olarak *herkesin girmesine izin verilmeyen, saygı gösterilmesi gereken yer* anlamına gelir (Ayverdi, 2011, s. 1203). Terim olarak ise Mekke ve Medine’de sınırları Hz. Peygamber tarafından belirlenen ve zararsız canlıların öldürülmesi ile bitki örtüsüne zarar verilmesinin haram kılındığı bölgeyi ifade eder (Öğüt, 1997, C 16, s. 127). Harem bölgesinde kan dökmek haramdır. Bu bölgeye gelen av hayvanları, ne kadar yiyecek ihtiyacı olursa olsun, incitilemez. Dolayısıyla harem bölgesi av hayvanları için güvenli bir alanı ifade etmektedir. (Şentürk, 2016, s. 189). Ayrıca *Kamus Tercemesi*’nde “sayd” için *Masîd manasındadır ki sayd ve şikâr olunmuş nesnedir. ‘Alâ-kavlin mümteni’ ve bî-mâlik olanına itlak olunur ki murâd vahşî ve helâl olan şikârdır.* açıklaması yapılmıştır (Mütercim Âsım, 1305, C 1, s. 1192). Buradan hareketle Harem bölgesine dâhil olan bir avın “sahipsizlik” vasfının ortadan kalkmasıyla artık vahşî ve helal sayılmayacağı; dolayısıyla öldürülmesinin yasak hâle geleceği manası da düşünülebilir:

²⁷ Ergin neşrinde (1980, s. 92) “eris” olarak okunan kelimenin, TDK’nin (2020) tıpkıbasım neşrine bakıldığında آرس şeklinde imla edildiği, sonradan ر harfinin üzerinin çizildiği görülüyor. Söz konusu kelimeye *Kâmûsu’l-A’lâm*’da (Şemseddin Sami, 1996, s. 309) tesadüf edilmektedir. Buna göre آرس yahut آليس şeklinde yazılan kelimenin okunuşu Alis olup Kızılırmak manasına gelmektedir.

²⁸ Ayrıca bk. 320/2, 817/2, 902/6, 1255/4.

Hüsnüñe şıgındı şanemâ bu delü gönül

Atmasun anı âhü gözün **şayd-ı Harem**dür (31/6, 10r)

Şair, sevgiliye seslendiği bu beyitte “deli” olarak nitelendirdiği gönlünün onun güzelliğine sığındığını dile getiriyor. Birinci mısradaki “hüs”ün karşılığı ikinci mısradaki “Harem”dir. Aynı şekilde “deli gönül”ün karşılığı da “şayd”dır. Harem’e sığınan avlar nasıl incitilmezse şair de sevgilinin ceylan gözünden güvende olmayı dilemektedir.

xiv) suyu yok²⁹: “değeri yok, kıymetsiz”

Çoğunlukla “âbı yoh” şeklindeki kullanımına tesadüf edilmektedir. *Âb* kelimesi, su anlamından başka istiare yoluyla “parlaklık, letafet; kıymet, itibar” anlamlarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Şükûn, 1984, s. 1; Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 1; Şu’urî Hasan Efendi, 2019, s. 363-64). Suyun canlıların hayatındaki kıymet ve öneminden ötürü kelimenin bu anlamları kazanmış olması muhtemeldir. Bu durumda “âbı/suyu yok” tabirinin “parlaklığı olmayan, cansız; değersiz, itibarsız” anlamlarında kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür:

Yanağunuñ leb-i la’lün katında

Suyı yoh meger utanı kızarı (57/7, 15r)

Çeşmüm pür-âb u gözlerümün h’âbı yoh-durur

Katuñda gözlerüm yaşınuñ **âbı yoh**-durur (119/1, 28r)

xv) ümîd (ekmek): “tohum (ekmek)”

“Ümîd” kelimesi, *Dîvân*’da geçen iki beyitte yaygın olarak bilinen “emel, arzu, umma...” anlamlarından farklı olarak, *tohum* anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Taranan sözlüklerde kelimenin bu anlamına şimdiye kadar tesadüf edilememiştir. Söz konusu beyitlerin ilkinde *toprak, ber-ser kılmak* ve *server olmak* sözleriyle toprağa konarak üzeri kapatılan bir tohumun bir süre sonra filizlenerek topraktan baş çıkarması hâli betimlenmiş; dolayısıyla “ümîd”e *tohum* anlamı yüklenmiştir:

Ayağün toprağın ber-ser kılırsam

Ümîdüm var olam dünyâda server (586/2, 131v)

İkinci beyitte ise *ekmek, hevâya vermek* ve *hürmen* kelimeleri bir arada kullanılarak toprağa tohum saçma ve topraktan elde edilen hasadın harman yerinde rüzgârla uçup gitmesi hâli betimlenmiştir. İlk örnekte olduğu gibi bu beyitte de “ümîd”, *tohum* anlamına da gelecek şekilde kullanılmıştır:

Ümîd ekdi gönülde ‘ışkı yârūñ

Velî virdi hevâya cümle hürmen (727/7, 163r)

xvi) vakti nâzik olmak: “vakti az kalmak, vakti daralmak”

“Nezaketli, zarif, ince, narin” gibi anlamlarda yaygın olarak kullanılan “nâzik” kelimesi, ayrıca *teng* manasına da gelmektedir (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 545). “Teng”in ise “dar; sıkıntılı; yakın...” gibi anlamları vardır (s. 763). Ayrıca *Lugat-nâme*’de “vakt-i nâzük” tabirine yer verilmiş olup manası da *vakt-i teng* olarak belirtilmiştir

²⁹ Ayrıca bk. 236/5, 371/1.

(Dehkhodâ, 1998, s. 22134). Dolayısıyla *vakti nâzik olmak* tabiri bu durumda “*vakti azalmak, vakti daralmak*” manalarına geliyor olmalıdır:³⁰

Haṭṭuñ diler ki derdüme nüṣṣa kıla devā

Vaḳtüm çü nâzük oldı ṭabībe devāt irür (768/4, 171v)

Beyte göre sevgili, esasen sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri şairin derdine yani aşk hastalığına bir muska ile çare bulmayı istemektedir. Şair de bunun üzerine ondan “*Mademki vaktim azaldı, öyleyse bir an evvel hekime diviti ulaştır da hastalığımın çaresini yazsın.*” şeklinde bir talepte bulunmaktadır.

xvii) yürekte su koymamak:³¹ “yüreği yakmak; tâkatsiz bırakmak”

Şairin *Dîvân'*ındaki pek çok beyitte yürek veya ciğer, genellikle “su” ve “kan” ile birlikte anılmaktadır. *Yürekte su koymamak* tabirine de dört beyitte rastlanmaktadır. Manasının benzer olduğu düşünülen *yürekte kan koymamak* da iki beyitte geçmektedir.³² Örnek beyitlere bakıldığında yürekte suyun kalmaması durumu, yürek yangını neticesinde güçsüz düşmenin bir ifadesi olarak anlaşılabilir. Sözlüklerde bu manaya gelebilecek yalnızca “*âb der-ciger nîst: kuvvet ve kudreti yoktur, gerek cihet-i mâliyye gerekse vech-i âhar olsun.*” sözüne tesadüf edilmiştir (Şû'ûri Hasan Efendi, 2019, s. 133):

°İṣkuñ ḳomadı şâhâ hergiz **yüregümde su**

Bir hün-ı ciger ḳaldı şarf iderüz idrâra (314/5, 72r)

Bu beyitte şair, sevgiliye “Ey sultan!” şeklinde hitap etmektedir. Sevgilinin aşkı, şairin yüreğinde hiç su bırakmamıştır. Yani, aşk ateşi gönlünü yakıp kavurmuştur. Bu yüzden şair yaş yerine gözünden ancak ciğer kanı akıtabilir.

xviii) yüz suyunu yere dökmek:³³ “gururunu ayaklar altına almak”

“*Namus ve şeref, haysiyet, utanma duygusu, itibar, saygınlık*” (Özyaşamış Şakar, 2021, s. 300) manalarına gelen Türkçe *yüzsuyu* tabiri, Farsçadaki *âb-rû(y)* ile ortak bir kullanım alanına sahiptir. Ondan türetilen *yüzsuyu dökmek* tabiri de “*onuru sarsacak kadar yalvarmak*” (Tanyeri, 1999, s. 263), *yüzsuyunu hâke saçmak* ise “*şerefini, haysiyetini ayaklar altına almak; itibarını kaybetmek*” (Özyaşamış Şakar, 2021, s. 301) manalarına gelmektedir. Buna karşılık Farsçada da “*Âb-ı rûy âb-ı cûy nîst: Yüzsuyu ırmak suyu değildir, yüz suyunu dökme.*” (Şükûn, 1984, s. 15), “*âb-rûy-i kesî râ rîhten: bir kimseyi rezil rûsva etmek*” (Mu'în, 1381, s. 67), “*âb-ı rûy-i kesî râ [be hâk] rîhten: bir kimsenin itibarını zedelemek*” (Enverî, 1381, s. 27) tabirleri bulunmaktadır. Dolayısıyla “yüzsuyu” ile “yüzsuyunu (yere) dökmek” tabirlerinin Türkçede ve Farsçada kullanımlarının ortak olduğu göze çarpmaktadır:

Göñül **yüzi şuyını dökeseñ yire** çün sen

Ḥayâ-y-ıla °arâḳ eyleyüben gül-âb idesin (348/5, 80r)

³⁰ Bu tabiri, benzer bir lafızla Zâtî'nin (öl. 1547) şu beytinde de görmek mümkündür: *Büsbütün dünyâ deger bir yâr-i cânım var yine/Bir demî biñ yılca bir nâzûg zamânım var yine* | g. 1546/1 (Çavuşoğlu & Tanyeri, 1987, s. 291). “Nâzûg zamân” sözünün bu beyitte de “*dar zaman, kısıtlı vakit*” anlamlarına geldiği söylenebilir.

³¹ Ayrıca bk. 562/4, 647/4, 1037/2.

³² Bu tabir için bk. 29/3, 1012/1.

³³ Ayrıca bk. 863/7, 947/8, 1176/3, 1243/7.

Gül kıldı  arak yüzi suyını yire d kdi

ılalı nazar g l yüzün  sinde hayaya (473/5, 107r)

Hev n-ıla yüzümün suyını yire d kd m

Ten m oduņa yanıban t r b oldu t r b (493/5, 111r)

Y zsuyunu (yere) dökmek tabirinin geçtiği beyitlerde Şairin arak (ter) kelimesini kullanması da dikkat çekicidir. Çünkü “yüzsuyu” manasına gelen “ b-r ” kelimesinin bir anlamı da “arak”tır (Mu’ n, 1381, s. 67).

SONUÇ

Kadı Burhaneddin, XIV. yüzyılın sonlarında tertip edilen *D v n’ı* ile henüz kuruluş aşamasında bulunan Divan Şiirinin  nc  Şairlerinden biridir. 1294 gazel, 19 rubai ve 117 tuyuğdan oluşan ve dönemine göre epey hacimli kabul edilebilecek *D v n’ı*, hem Azerbaycan Türkçesine yakın olan dil hususiyetleri hem de edeb  malzeme bakımından zengin sayılabilecek muhtevası ile incelenmeye değer bir kültür hazinesi özelliği taŐmaktadır. Söz varlığı yönüyle dikkat çekici bir nitelik taşıyan eserde terimlerin ve tabirlerin kullanımında da önemli bir çeşitlilik görülmektedir.

Eserin muhteva yönüyle zenginliğini, Kadı Burhaneddin’in Őairlik gücünün yanında  lim ve devlet adamı kişiliğine de bağlamak mümkündür. Çünkü Şair, çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim almış ve siyasi kiŐilięinden ötürü ömrünü mücadeleler içerisinde geçirmiştir. *D v n’da* savaş ve hukukla ilgili olarak dile getirilen hususlarda, sosyal hayata dair s yleyiŐlerde, çeşitli ilim alanlarına ait tabir ve terimlerin kullanımında onun bu kişiliğinin izlerini görmek mümkündür.

Kadı Burhaneddin’in Şiirlerinde kullandığı deyimler üzerine yapılmış bazı çalışmalar bulunmaktadır. Esasında klasik Őiirimizdeki belli bir temayı konu edinen çalışmaların pek çoğunda onun Şiirlerinden mutlaka alıntı yapılmıştır. Evvelki çalışmalarda ele alınmamış tabirlerin tespit edilerek anlamlarının belirlenmesi ve çözümlenmesi bu çalışmanın konusunu oluŐurmaktadır.

Çalışma kapsamında tespit edilen otuz yedi tabirin on dokuzuna çeşitli kaynaklarda rastlanmış, bunların manaları söz konusu kaynaklardaki Őekliyle verilmiştir. Bu grupta ele alınan *ağız ağız*, *diş kısmak*, *sol ağızlı*, *zer-i Ca’feri* gibi tabirlerin kullanımlarının nadir sayılabilecek nitelikte olduğu düşünülebilir.

Belirlenen tabirlerin geriye kalan kısmının manaları ise sözlüklerin ve örnek beyitlerin yardımıyla çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu grupta *muğallaz andı içmek* tabirinin anlamı metin tashihi yapılmak suretiyle bulunmuştur. Dolayısıyla tabirlerin çözümlenmesi esnasında yer yer mevcut okuyuŐların gözden geçirilmesine ihtiyaç duyulduğu g r lm Őtir. Ayrıca * m d ekmek* tabirinde “ mit” kelimesinin “tohum” anlamına gelecek Şekilde kullanılması; *vakt-i n zik* tabirinde “n zik” kelimesinin “dar, az” anlamlarında kullanılması dikkate değer tespitler olarak üzerinde durulabilir.

Ele alınan tabirlerden bir kısmının mana bakımından Türkçe ve Farsçada ortak kullanımlarının bulunduğu g r lm Őtir. *Degnel göz* (Ő r-eŐm), *kağan aslan* (Ő r-i jiy n), *yüzsuyunu yere dökmek* ( b-r y-ı kes  r  be-h k r hten) gibi tabirler bu duruma örnek gösterilebilir. Şairin gazellerini konu edinen metin  z mlmelerinde bu durumun dikkate alınması fayda sağlayacaktır.

Netice itibarıyla *Kadı Burhaneddin Dîvânı* üzerinde anlama dayalı olarak yapılacak okumalarla mevcut metindeki eksikliklerin giderilmesi yanında kelimelerin, tabirlerin ve terimlerin farklı anlamlarının tespit edilmesi de mümkün olacaktır. Tabirlerin çözümlenmesi ise dil ve muhteva yönüyle oldukça zengin olan bu *Dîvân*'ın anlaşılmasında önemli bir rol oynayacaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Kadi Burhan al-Din is one of the prominent representatives of the Diwan poetry which was still at its preliminary stages in the 14th century. When the life of this poet with multi-dimensional personality is examined, his statesmanship, scholarship and poetry are prominent. Kadi Burhan al-Din, who acquired his fame through his positions such as Kadi and Vizier, is also the founder of the state that bore his own name. However, his literary personality is also worth examining besides his political career. With its language and nature, *Dîvân*, copied in 1394, is quite important for our literature.

For several factors, some of the poems of Kadi Burhan al-Din exhibit a characteristic that is hard to understand at first. The language used in his poems, the spelling of the manuscript copy of *Dîvân*, fine imagination and some elements of material culture can be counted among these factors. As he also had a scholarly character, one needs to have preliminary information on certain subjects to delve into his poems.

In language and literary studies, Kadi Burhan al-Din is among the poets who are most prominently exemplified. *Dîvân*, composed of 1294 ghazals, 19 rubais and 117 tuyughs, can be considered a quite voluminous work for its period. The work has a rich content also in terms of material culture elements, expressions, terms, etc. The subject of this study is to analysis of 37 expressions included in *Dîvân of Kadi Burhan al-Din* and that were not handled in previous academic studies. 19 of these expressions were explained superficially by using dictionaries and dictionary-like sources. The remaining 18 were discussed and analyzed in detail.

The expressions in the study are handled in two different groups as mentioned above. The expressions specified in the first group, such as "ağız ağız, dış kısmak, sol ağızlı, zer-i Ca'ferî" are lesser known/used expressions in Diwan poetry. "Mugallaz andı içmek", an expression discussed in the second group, is identified, and interpreted via text proof method. Therefore, it has been identified that there was a need for review on some readings in *Dîvân*. The fact that *ümit* in "ümîd ekmek" was also used to mean "tohum" (seed) or *nâzik* in "vakt-i nâzûk" was also used to mean "dar, az" (narrow, less) can be counted as important determinations of this study. Also, it has been identified that some expressions were in common with Persian. Expressions such as "Degnel göz (şûr-çeşm), kağan aslan (şîr-i jiyân), yüz suyunu yere dökmek (âb-rûy-ı kesî râ be-hâk rîhten)" can be examples of this.

New readings on *Dîvân of Kadi Burhan al-Din* will satisfy the deficiencies in the current literature and allow the identification of different meanings of words, expressions, and terms. The analysis of these expressions will play an important role in understanding *Dîvân*.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Ahmet Rifat (2004). *Lügât-ı tarihiyye ve coğrafîyye* (C 3-4). Ankara: Keygar Neşriyat.
- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehce-i Osmânî* (R. Toparlı, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1: Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Alemdar, E. (2020). Kadı Burhaneddin Divanının iki yeni tıpkıbasımı Kadı Burhaneddin Ahmed, Kadı Burhaneddin Divanı yeni tıpkıbasım. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2019; Kadı Burhaneddin Ahmed, Kadı Burhaneddin Divanı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. *Türkiyat Mecmuası*, 30(2), 811-816. doi: 10.26650/iuturkiyat.836281.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misallî büyük Türkçe sözlük* (C 2). İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Bakırcı, F. (2018). Kadı Burhaneddin Divanı'nda okçulukla ilgili unsurlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(61), 41-55. doi: 10.17719/jisr.2018.2894.
- Boynukalın, E. (2013). Yemin. *TDV İslam ansiklopedisi* (C 43, s. 417-420). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çakır, M. S. (2021). Aşk meydanında canını ortaya koymak yahut klasik Türk şiirinde bir deyim: "Baş oynamak". *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45(1), 49-66. Erişim adresi: <http://cujos.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/63165/931877>.
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1987). *Zâtî Dîvânı* III. Cild. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dehkhodâ, A. E. (1998). *Loghatnâme (Encyclopedic dictionary)* (vol. 14) (M. Mo'in & J. Shadidi, Eds.). Tehran: Tehran University Publication.
- Enverî, H. (1381). *Ferheng-i bozorg-i sohen* (C 1, 8). Tehran: İntişârât-ı Sohen.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)* (Ş. H. Akalın, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Erkan, A. (2012). *El-Beyan Arapça-Türkçe büyük sözlük*. İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk sanatında ikonografik motifler*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Eyüboğlu, E. K. (1975). *Şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler* (C 2). İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Gedik, N. (2022). *Ṭālî'î Türkçe Dîvân [İnceleme-tenkitli metin-açıklama ve notlar]*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Gölpınarlı, A. (2004). *Tasavvuftan dilimize geçen deyimler ve atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- İpek, A. (2019). Klasik Türk şiirinde Kirmân şehri ve onunla ilgili Farişî bir mecâz-ı örfî: Zîre be-Kirmân. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 46, 111-127. Erişim adresi: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1385>.
- Kara, M. & Karadoğan, A. (2014). *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi deyimler sözlüğü*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Kartal, Y. (2020). *14. yüzyıl Anadolu sahası şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehânî'de atasözleri ve deyimler* (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.
- Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (A. B. Ercilasun & Z. Akkoyunlu, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaymaz, Z. (2021a). Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki bir gazel üzerine. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi (AY-TBD)*, 7(12), 141-150. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atb/issue/61203/880549>.
- Kaymaz, Z. (2021b). Tıpkıbasımının yeniden yayınlanması münasebetiyle Kadı Burhaneddin Divanı'nda yeni okuyuşlar. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 1632-1645. doi: 10.34083/akaded.1016712.
- Kazan Nas, Ş. (2017). Oğuz Türklerinden bugüne gelen Türk kültürünün izinden: Klâsik Türk şairlerinin dilinden and içmek. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(230), 133-148. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda/issue/59792/862748#article_cite.
- Kırbiyık, M. (2018). Kadı Burhaneddin'in şiirlerinde savaş ile ilgili hususlar. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 155-177. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema/issue/41285/455744>.
- Mehmed Salâhî (2019). *Kâmûs-ı Osmânî* (C 2) (Ali Birinci, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Mu'in, M. (1381). *Ferheng-i Mu'in* (C 1). Tehran: İntişârât-ı Adenâ.
- Muallim Nâcî (1995). *Lugât-ı Nâcî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Mütercim Âsım (1305). *El-Okyanusu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (C 1, 2, 3). İstanbul: Matbaa-i Bahriye - Cemal Efendi Matbaası.
- Mütercim Âsım Efendi (2009). *Burhân-ı katı* (M. Öztürk & D. Örs, Haz.). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ni'metu'llâh Ahmed (2015). *Lügat-i Ni'metu'llâh* (A. İnce, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onay, A. T. (2000). *Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı* (C. Kurnaz, Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öğüt, S. (1997). Harem. *TDV İslam ansiklopedisi* (C 16, s. 127-132). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Örs, D. (2009). Siyâvuş. *TDV İslam ansiklopedisi* (C 37, s. 308-309). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özdil, H. (2018). Kadı Burhaneddin Divanı'nda toprak ile ilgili hâksâr ifadesinin kullanımı ve düşündürdükleri. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 1105-1109. doi: 10.18506/anemon.408049.
- Özdil, H. (2019). *Kadı Burhaneddin Divanı yeni tıpkıbasım*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Özyaşamış Şakar, S. (2021). *Eski Türkiye Türkçesinin deyimler sözlüğü*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Steingass, F. (2005). *A comprehensive Persian-English dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şemseddin Sami (1996). *Kâmûsu'l-a'lâm* Tıpkıbasım (C 1, 4). Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şemseddin Sami (2020). *Kâmûs-ı Türkî* (H. Duyar & M. Gülmez, Haz.). Konya: Palet Yayınları.
- Şentürk, A. A. (2016). *Osmanlı şiiri kılavuzu 1*. İstanbul: OSEDAM.
- Şentürk, A. A. (2017). *Osmanlı şiiri kılavuzu 2*. İstanbul: OSEDAM.
- Şentürk, A. A. (2019). *Osmanlı şiiri kılavuzu 3*. İstanbul: OSEDAM.
- Şu'ûrî Hasan Efendi (2019). *Ferheng-i Şu'ûrî* (C 1, 3) (O. Yılmaz, Haz. & D. Örs, Ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Şükûn, Z. (1984). *Farsça-Türkçe lûgat gencinei güftar ferhengi Ziya* (C 1, 2). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleleriyle divan şiirinde deyimler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1958). Kadı Burhaneddin'de tasavvuf. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C VIII, 8-15. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Tarlan, A. N. (1998). *Fuzûlî Divanı şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TDK-Türk Dil Kurumu (1944). *Kadı Burhaneddin Divanı tıpkıbasım*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK-Türk Dil Kurumu (2009). *Tarama sözlüğü* (C 2, 3, 4, 5). (Ö. A. Aksoy & D. Dilçin, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK-Türk Dil Kurumu (2020). *Kadı Burhaneddin Divânı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokmak, A. N. (2001). *Telaffuzlu Türkçe-Farsça ortak deyimler sözlüğü*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tören, H. (2000). Kadı Burhaneddin Divanında bazı yeni okuyuşlar. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, (9), 209-219. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6486/85858>.
- Üçer, M. (1997). Kadı Burhaneddin Divânı'ndaki atasözleri ve deyimler üzerine. A. Aktaş-Yasa & S. Okay-Atılğan (Haz.). *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (4-7 Eylül 1989) içinde (s. 269-296). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Vankulu Mehmed Efendi (2015). *Vankulu lugatı* (C 2). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Yontar, M. H. (1995). *Kadı Burhâneddin Divânı'nın tahlili* (Doktora tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi.

HADÂ'İKU'L-HAKÂ'İK FÎ TEKMİLETİ'Ş-ŞAKÂ'İK'TA TELMİH VE TEŞBİH UNSURU OLARAK ŞAHISLAR PERSONS AS AN ELEMENT OF ALLUSION AND SIMILITUDE IN HADÂ'İKU'L-HAKÂ'İK FÎ TEKMİLETİ'Ş-ŞAKÂ'İK

Duygu KAYALIK ŞAHİN * Öz

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın
Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
dkayalik@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9619-633X
Bartın / TÜRKİYE

Klasik Türk edebiyatını besleyen kaynaklardan biri şahıslardır. Müellifler, bilhassa kişi tasvirlerinde, kişiyi methetmek, eleştirmek ya da kişinin ferdi özelliklerini daha iyi ve daha etkileyici ifade edebilmek gibi çeşitli amaçlarla şahıslara yer vermişlerdir. Mitolojik, efsanevî, kültürel ve dinî şahısların öne çıkan hasletleri, genellikle eser kahramanlarınunkiyle kıyaslanmış; hatta çoğu zaman, memduhun daha üstün olduğuna vurgu yapılmıştır. Telmih ve teşbih unsuru olarak zikredilen bu şahıslar, zamanla edebiyatın içerisinde motifleşmiş; her bir şahıs, sahip oldukları vasfın timsali olmuştur. Türk edebiyatında manzum ve mensur çok sayıda eser kaleme alan Atâyî, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik isimli biyografik eserindeki kişi tasvirlerinde, sahip oldukları özellikler ile dünyaya nam salan Türk, Arap ve Fars başta olmak üzere farklı uyruktaki kişileri çeşitli bağlamlarda zikretmiştir. Atâyî'nin, tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahısları hangi bağlamda kullandığını ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmada öncelikle, Atâyî'nin telmih ve teşbih unsuru olarak kullandığı 99 isim tespit edilmiştir. Bu isimler, "Peygamberler", "Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler", "Tarihî Şahsiyetler", "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler", "Masal ve Hikâye Kahramanları", "Diğer Şahıslar" ve "Hakkında Bilgi Bulunamayanlar" olmak üzere 7 ana başlık hâlinde tasnif edilerek incelenmiştir. Çalışmada ayrıca, telmih ve teşbih unsuru olarak yer verilen şahısların öne çıkan hususiyetlerinin, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik'a kattığı mana zenginliği de belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Atâyî,
Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-
Şakâ'ik, Teşbih, Telmih, Şahıslar

Keywords

Classical Turkish Literature, Atâyî,
Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-
Şakâ'ik, Similitude, Allusion,
Persons

Abstract

One of the sources that feed the classical Turkish literature is persons. Authors have included persons in their descriptions of people for various purposes such as praising, criticizing, or expressing the person's characteristics better and more impressively. Prominent traits and characteristics of mythological, legendary, cultural, and religious persons are often compared to that of the protagonists, and it is often emphasized that memduh is superior. These persons, who are mentioned as elements of allusion and similitude, became a motif in the literature over time, and each person became the epitome of their qualifications. In the descriptions of the persons in his biographical work named Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik, Atâyî,

Başvuru/Submitted: 20/01/2022

Kabul/Accepted: 06/12/2022

who wrote many works in verse and prose in Turkish literature, mentioned people of different nationalities, predominantly Turkish, Arab, and Persian, who are famous in the world with their characteristics, in various contexts. In this study, in which we aim to reveal the context in which Atâyî uses the persons who stand out with their historical, mythological, religious, legendary, and literary identities, firstly 99 names that Atâyî used as references and similes were determined. These names have been examined by classifying them under 7 main headings, including "Prophets", "Religious-Sufi Personalities", "Historical Personalities", "Mythological and Legendary Personalities", "Tale and Story Heroes", "Other Persons" and "Those who could not find information about". In the study, it was also tried to determine the richness of meaning added to Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-Şakâ'ik by the prominent features of the persons included as the elements of allusion and similitude.

GİRİŞ

Mitolojik, efsanevî, kültürel ve dinî şahıslar divan edebiyatının ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Edebiyatımızda, sadece Türk mitolojisinin ve efsanelerinin motiflerine değil diğer ulusların mitolojilerindeki ve efsanelerindeki motiflere de yer vermişlerdir. Bilhassa Firdevsî'nin *Şehname'*sinde yer alan şahıslar sanat öğeleri olarak çeşitli şekilde kullanılmıştır. Müellifler, eser kahramanlarından bahsederken, sadece mitolojik ve efsanevî kahramanların üstünlük hikâyelerine başvurmamış, tarihte kahramanlıklarıyla nam salan cihan hükümdarlarıyla, din adamlarıyla, mutasavvıflarla, sanatkârlarla, hikâye kahramanlarıyla ve şöhreti sınırları aşmış olan ediplerle örülü bir anlatım sergilemişlerdir.

Yazarlar, kahramanlarını överken, yererken yahut tarih meydanında onları okura seyrettirirken zengin bir şahıs kadrosuna başvurarak okur üzerinde bir etki yaratmayı beklerler. Müellifler, vermek istedikleri mesajı ya da tanıttıkları kişinin fizikî ve ahlakî özelliklerini, çeşitli hususiyetleriyle ön plana çıkararak sembolleşen şahıslar üzerinden ilintili olarak aktarırlar. Örneğin, akıllı ve zeki kişileri Aristo'ya, tıp ilminde hünerli olanı Lokman'a, cömertliğiyle tanınanı Hâtem-i Tâi'ye, kahramanlığı ön plana çıkan kişileri Rüstem'e, sesi güzel olanı Hz. Davut'a, âşığı Kays'a, derviş olanı Edhem'e, edebiyat sahasındaki maharetli kişiyi Firdevsî'ye teşbih etmek bir gelenek hâlini almıştır.

Atâyî, bir kurgu dâhilinde kaleme aldığı *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi Tekmileti's-şakâ'ik* isimli biyografik eserinde edebiyat sanatının sunduğu imkânların yanı sıra kendi kültürel birikimini, inançlarını, mensubu olduğu milletin sanat geleneğini ve tarihî-kültürel birikimini sentezleyerek bir üslup yaratmıştır. *Atâyî Zeyli'*nin¹ satır aralarında yer alan bütün bu bileşenler sayesinde, katmanlı bir anlatım hâsil olmuştur.

*Atâyî Zeyli'*nde 1135 biyografi bulunmaktadır (Donuk, 2017, s. 38). Çalışmamızın amacı, Atâyî'nin bu biyografilerdeki kişi tasvirlerinde, tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahısları hangi bağlamda kullandığını ortaya koymaktır. Çeşitli bağlamlarda zikri geçen bu şahısların öne çıkan hususiyetlerinin, *Atâyî Zeyli'*ne kattığı mana derinliğinin belirlenmesi de çalışmamızın hedeflerindedir.

Çalışmada, telmih ve teşbih unsuru olarak yer verilen 99 şahıs tespit edilmiştir. Bu isimler, "Peygamberler", "Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler", "Tarihî Şahsiyetler", "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler", "Masal ve Hikâye Kahramanları", "Diğer Şahıslar" ve "Hakkında Bilgi Bulunamayanlar" olmak üzere 7 ana başlık hâlinde tasnif edilerek incelenmiştir.

1. Peygamberler

1.1. Hz. Davut

Gür, kalın ve etkileyici sese Hz. Davut'un sesine benzetilerek Dâvûdî ses denilmektedir.

¹ Çalışma boyunca *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi Tekmileti's-şakâ'ik*'tan *Atâyî Zeyli* olarak bahsedilecektir.

Atâyî, Muhzır Kulu Sinan Efendi'nin gür ve etkileyici sesinden bahsettikten sonra onun bu iç açıcı nağmeli sesini, "...zemzeme-i tarb-efzâ-yı Dâvûdîsi bâ'is-i fütûh..." (Donuk, 2017, s. 362) ifadeleriyle Davut Peygamber'in sesine benzetmiştir.

1.2. Hz. Eyüp

Hız. Eyüp, Allah'ın imtihanına mazhar olarak, malını, mülkünü ve çocuklarını yitirmiş; bir müddet sonra vücudunda kurtlanmış yaralar peyda olmuştur ve Allah'tan gelen bütün cefalara sabretmiştir. Bu sebeple, edebiyatımızda sabır timsali olarak gösterilmiştir (Pala, 2006, s. 144; Onay, 2019, s. 171).

Atâyî, Malûlzâde Nakib Efendi'nin oğlu İshak'ın vefatından sonra hastalandığını fakat "...hâk-i bedeni şükûfe-hîz ve libâs-ı sa'âdet-tırâz-ı hayâtı gül-rîz olup maraz-ı mezbûrdan mânend-i Eyyûb mübtelâ-yı renc-i kürûb olmagın..." (Donuk, 2017, s. 847) ifadelerinde görüldüğü üzere tıpkı çocuklarını kaybettikten sonra hastalanan Hız. Eyüp gibi başına gelen hastalıktan yakınmadığını söylemiştir.

1.3. Hz. İbrahim

Hız. İbrahim'in, Nemrut tarafından puta tapmadığı gerekçesiyle cezalandırılmak için yakılan ateşe atılırken imanını sayesinde Cebrail tarafından ateşten kurtarıldığına ve yanan ateşin gül bahçesine döndüğüne inanılmaktadır. Halil ismiyle de anılan Hız. İbrahim, "sofrasında misafir olmadığı zaman yemek yemez; misafir olunca da her şey bereketlenir ve bollaşır. Bu nedenle onun adı bereket ile anılmaktadır." (Pala, 2006, s. 225).

Atâyî, Şeyh İbrahim'in, Hız. İbrahim'in atıldığı ateşin döndüğü gül bahçesine nisbetle Gülşenî mahlasını aldığını "...mânend-i nâr-ı İbrahîm oldukda mahlasını Heybetî iken Gülşenî eyledi..." (Donuk, 2017, s. 389) sözleriyle belirtmiştir. Emîr Hasan-ı Niksarî'nin Allah'ın huzuruna varabilmek arzusuyla canını feda ettiğini "...takarrub-ı dergâh-ı Celîl için Halîl-âsâ fedâ-sâz-ı kebş-i cân olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 501) şeklinde ifade ederek bu tutumu, Hız. İbrahim'in Allah yolunda canını hiçe sayarak Nemrut'un yaktığı ateşe atlamasına benzetir.

Atâyî, Kalburcu Şeyhi Ahmed Efendi'nin, şeyhinden icazet aldıktan sonra bir zaviye yaptırdığını ve orada insanlara yemek ikram ettiğini; zaviyesinde bulunan hububat ambarının hiçbir zaman tükenmediğini paylaşmıştır. Kalburcu Şeyhi Ahmed Efendi'nin, şeyhi Abdullatif Efendi'nin duasına mazhar olarak Hız. İbrahim gibi sonsuz nimetlere nail olduğunu "...h'an-ı Halîl gibi dükenmez ni'met bulur..." (Donuk, 2017, s. 685) sözleriyle dile getirerek Hız. İbrahim'in sofrasına ve bereketine gönderme yapmıştır.

1.4. Hz. İsa

Hız. İsa, neye dokunsa can verme ve ölüleri diriltme kerameti göstermiştir. Nefesiyle körlerin gözünü açabilen Hız. İsa'ya, eli ile diriltme mucizesinden dolayı Mesîhâ denmiştir.

Atâyî, Sarhoş Bâlî Cevherî'nin biyografisinde Hasan Çelebi'nin Tezkiretü's-Şu'arâ'sından bir menkıbe alıntılar. Cevherî, bir kıza âşık olmuştur ve onun aşkıdan öldüğünü dile getirerek ondan medet dilemiştir. Kız da ayağını sürdüğü topraktan bir parça toprağı, kâğıda sararak ona vermiş ve Cevherî'nin ızdırabı bu ikramla son

bulmuştur. Bu hâdiseyi dost meclisinde anlatırken Cevherî'nin sarığının bağı birdenbire çözülmüş ve mezkûr kâğıt ortaya çıkmıştır. Oradakiler, bu hâdiseden çok etkilenmişler; Cevherî de o vakitten sonra tasavvufî bir yola girmiştir. Atâyî bu rivayetten sonra "...câh-ı mahsûs-ı bî-misâlleri olan intâk-ı mevî mânend-i ihyâ-yı Mesîhâ, lâzime-i enfâs-ı 'İsevî ..." (Donuk, 2017, s. 702) ifadelerine yer vererek rivayette anlatılanlarla Hz. İsa'nın iyileştirme ve ölüleri diriltmesi arasında bir ilişki kurmuştur.

Abdulganizâde Nâdirî'nin biyografisindeki "...mazzmûn-ı dil-firîb ile her beyti...'allâme-i Mesîhâ-dem idi..." (Donuk, 2017, s. 1733) ifadesiyle Atâyî, biyografi sahibinin kaleme aldığı beyitlerin okunduğu meclislerde Hz. İsa'nın iyileştirici nefesi gibi bir etki yarattığını dile getirmiştir.

Rivayete göre, Hz. İsa'nın üzerinde dünya eşyası olarak bir tas, bir tarak ve bir iğne varmış. Birinin eliyle su içtiğini, bir başkasının da parmaklarıyla sakalını taradığını görünce tası ve tarağı bırakmış. Göğes çıkarıldığı zaman üstünde dünya nimeti olarak yalnızca bu iğne bulunmuş ve bu yüzden sorguya çekilmiştir (Pala, 2006, s. 235-236). Atâyî, Derzi Muslihiddin'in biyografisinde bu kıssaya telmihte bulunarak "...Mıkrâz gibi rişte-i peyvend-i gayrı kes' manzûmı üzere bürîde-târ-ı nefes olup 'ala'ik u esbâb sûzen-i 'Îsâ gibi damen-gîr..." (Donuk, 2017, s. 1329) ifadeleriyle Muslihiddin Efendi'nin "gayrının bağının ipliğini makas gibi kes" anlamına gelen mısırda olduğu gibi nefesinin ipliğini kestiğini ve Hz. İsa'nın iğnesi gibi kestiği bu bağların, eteğine dolandığını söylemiştir.

1.5. Hz. Musa

Mısır'da peygamberlik irşat eden Hz. Musa, Firavun tarafından yakalanmaya çalışılmıştır. Kaçarken Kızıldeniz'e geldiğinde, elindeki asa ile denizi ikiye ayırarak kurtulmuştur. Bu hâdis, divan edebiyatında telmih unsuru olmuştur.

Gülşenizâde Seyyid Hayâlî'nin biyografisindeki "...feryâd iderek elinde olan 'asâyı mânend-i Mûsâ pîşgâhında memlû turan havz-ı aba darb idüp..." (Donuk, 2017, s. 682-683) sözleri ile Seyyid Hayâlî'nin duyduğu bir söz karşısında sinirlenerek Hz. Musa'nın Kızıldeniz'e asası ile vurması gibi önünde duran havuza asası ile vurduğunu dile getirmiştir.

Muhaşşi Sinan Efendi biyografisinde yer alan "...bunlara virilen cevâhir-i elfâz ve le'âlî-i ma'ânî kimsenün hizâne-i isti'dâdına konulmamış ve yed-i beyza-yı mu'ciz-nümâlarında cârî olan kalem mânend-i 'asâ-yı Mûsâ bir ferde sunulmamışdur..." (Donuk, 2017, s. 778) ibaresi, Atâyî'nin Hz. Musa ve asa arasındaki bağlantıya gönderme yaptığının göstergesidir. Ayrıca Sinan Efendi'nin kaleminin beyaz el anlamına gelen "yed-i beyza"ya teşbih edildiği görülmektedir. Mezkûr ifade, Hz. Musa'nın kendisinden mucize bekleyenlere yönelik olarak elini göğsüne soktukten sonra ışık saçarak çıkarması mucizesindeki parlak el şeklinde yorumlanmaktadır.

Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi de onun mucizelerinden biridir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Sipahioğlu, 2020, s. 917-951). Buharalı Mehmed Efendi'nin biyografisinde kendisinin bizzat bir imamdan derlediği rivayeti paylaşan Atâyî, bir şahsın bahçesini yılanların bastığını, o şahsın Mehmed Efendi'ye gelerek yardım istediğini, Mehmed Efendi'nin de kendi asasını ona vererek yılan deliklerini asa vasıtasıyla genişletmesini emrettiğini, o şahsın emirleri yerine getirdiğini ve

yılanlardan kurtulduğunu kaleme alır. Atâyî, "...asâ-yı Mûsâ gibi her biri mutî'-i fermân olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1027) ifadesi ile bahçedeki yılanların kıvrılarak uzaklaşmasını Hz. Musa'nın asasının yılan olmasıyla ilişkilendirmiştir.

1.6. Hz. Nuh

Hz. Nuh, halkını imana davet etmiş lakin birçoğu imana gelmemiştir. Bir süre sonra Allah ona bir gemi yapmasını emretmiş, Hz. Nuh da yaptığı gemiye müminler ile binmiş; yanlarına birer çift de hayvan almıştır. Kopan tufandan sadece bu gemi kurtulabilmiştir.

Atâyî, Tırhalalı Cafer Efendi'nin kabrinin sularla dolduğunu fakat kopan tufanda Nuh'un gemisinin kurtulduğu gibi o kabrin de çamurdan kurtulduğunu "...Seheri tefahhus eyledükde tabût-ı pür-sekînelerin sefîne-i Nûh gibi dürrüst ü mahfûz bulup..." (Donuk, 2017, s. 1536) sözleriyle dile getirmiştir.

1.7. Hz. Süleyman

Süleyman, hükümdar bir peygamberdir. Belkıs ve Âsâf gibi kişiler; hüdhüd, çekirge ve karınca gibi hayvanlar; cin, dev, ifrit gibi yaratıklar; saltanat, zenginlik, haşmet gibi sıfatlar; kuşdilini bilme, rüzgâra ve cinlere hükmetme gibi meziyetler; mühür, hatem ve asa gibi eşyalarla çok geniş bir kadroya sahip olmuştur (Akkaya, 2010, C. 38, s. 60).

İfritin Süleyman'ın emrine itaat ettiği gibi Pârepârezâde'nin verdiği şeriat hükümlerine de benzer şekilde uyulduğunu "... 'afarî-i zaleme Süleymân gibi emrine râm ...'" (Donuk, 2017, s. 290) sözleriyle vurgulayan Atâyî, ifrit ve Hz. Süleyman ilişkisine göndermede bulunmuş, Hz. Süleyman'ın cinlere, insanlara ve kuşlara hükmettiği hatırlatılmıştır. Burada ayrıca, "Cinlerden bir ifrit, 'Sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Gerçekten bu işe gücüm ve güvenim var.' dedi. Kitaptan ilmi olan kimse ise, 'Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getirebilirim.' dedi. (Süleyman) onu (Melikenin tahtını) yanı başına yerleşivermiş görünce, 'Bu, dedi, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye, beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütfundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur; nankörlük edene gelince, o bilsin ki, Rabbin müstağnidir (şükre ihtiyacı olmayan), çok kerem sahibidir.'" (Kur'an-ı Kerim 27: 39-40) şeklindeki ayetlere de bir telmih söz konusudur.

"...Murg-ı Süleymânî gibi yanumuzda mülâzım-ı hizmet olan İshak'un medresesin sana ihsân eyledük..." (Donuk, 2017, s. 481); "...Hüdhüd-i tâcdâr gibi ahkâm-ı Süleymânî'ye fermân-berdâr..." (Donuk, 2017, s. 439); "...murg-ı revânî Hüdhüd-i Süleymânî gibi 'âlem-i bekâya pervâz eyledi..." (Donuk, 2017, s. 739) ve "...tûtî zebânü mânend-i Hüdhüd-i Süleymânî..." (Donuk, 2017, s. 1107) örneklerinde görüldüğü üzere Atâyî, Hüdhüd kuşunu telmih ve teşbih unsuru olarak kullanmıştır. Hüdhüd'ün Hz. Süleyman'ın sâdık bir hizmetçisi olduğu, başka âlemlere kanat açarak Belkıs'ın memleketine ulaştığı ve konuşabildiği özelliklerine vurgu yapılmıştır (Harman & Kurnaz, 1998, C. 18, s. 461-462).

Atâyî, Fevzî Efendi'nin katıldığı Nahcivan Seferi'nde, Süleyman'ın karıncası gibi olduğunu "...Nahcivan seferine revân ve mevkib-i pâdişâhîde mânend-i mûr-ı Süleymân olup..." (Donuk, 2017, s. 552) sözleriyle dile getirerek " Bir zaman cinlerden, insanlardan

ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu. Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi, s. 'Ey karıncalar! Yuvalarımıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!'" (Kur'an-ı Kerim 27: 17-18) şeklindeki ayetlere telmihte bulunmuştur.

Kepe nekizâde Süleyman'ın Ebussuud Efendi'nin hizmetinde bulunduktan sonra Hz. Süleyman'ın mührü gibi ilim ve kemal nakşıyla donandığını "...mânend-i muhr-i Süleymânî nakş-ı 'ilm u kemâle kâbil olup..." (Donuk, 2017, s. 738) sözleriyle dile getiren Atâyî, Hz. Süleyman'a atfedilen ve kutsal kabul edilen yüzüğe telmihte bulunmuştur. Bu yüzük "hâtem-i Süleyman" olarak da bilinir (Pala, 2006, C. 31, s. 60). Atâyî, "...ceoher-i dil-i yakût-mu'adîli mânend-i hâtem-i Süleymân kâbil-i nakş-ı 'ilm u 'irfân oldukça tarîk-ı 'ilme sülûk..." (Donuk, 2017, s. 766) şeklindeki benzetmeyle Kara Süleyman Efendi'nin gönlünü Hz. Süleyman'ın yüzüğü gibi süsleyerek zenginleştirdiğini ifade etmiştir.

1.8. Hz. Yakup

Hz. Yakup, oğlu Yusuf'u yitirdiğini düşünerek gözyaşı dökmüş ve kör olmuştur. Hz. Yakup kendisini külbe-i ahzân diye de bilinen evine kapatmıştır. Malûlzâde Nakîb Efendi'nin, babasının hasretinden dolayı Hz. Yakup gibi gözlerinden kanlı yaşlar döktüğünü "...ol nûr-ı dîde fıkdanından Hazret-i Ya'kûb gibi hûn-abe-paş-ı künc-i ahzan olup..." (Donuk, 2017, s. 847) sözleriyle kaleme almıştır.

1.9. Hz. Yusuf

Hz. Yakup'un oğlu olan Hz. Yusuf, edebiyatımızda çeşitli imge ve motiflerle anılmıştır. Atâyî, Hasan Beyzâde Efendi'nin, güzelliğin timsali olan Hz. Yusuf gibi nurlu olduğunu "...gûya tasvîr-i Yûsuf üzere nûrdan nikâb idi..." (Donuk, 2017, s. 879) sözleriyle belirtmiş, Kadızâde Mehmed için "...reng-i rûyî hüsn-i Yûsuf gibi fitne-i zenân..." (Donuk, 2017, s. 1868) ifadelerini kullanarak Hz. Yusuf'un Mısır'da karışıklıklara sebep olan güzelliğine telmihte bulunmuştur.

Muhyiddin-i İskilibî'nin giydiği gömleği "...hatta pîrâhen-i Yûsuf gibi câ-be-câ muhterik ü çâk çâk oldu..." (Donuk, 2017, s. 976) ifadeleriyle Hz. Yusuf'un giydiği ve Züleyha'nın hamlesiyle arkasından yırtılan gömleğe benzeten Atâyî, Yusuf'un mezkûr gömleğinin kokusu gibi kokan rüzgârın İlâhîzâde Yakup Efendi'ye vâsıl olduğunu "...nesîm-i anber-şemîm-i tecerrüd ü tasavvuf, mânend-i bûy-ı pîrâhen-i Yûsuf, meşamm-ı cânına vâsıl..." (Donuk, 2017, s. 1007) sözleriyle bildirmiştir.

Atâyî, Veysî'nin *Vâkıname*'sini Kur'an-ı Kerim'de yer alan ve en güzel kıssa olarak adlandırılan Yusuf Kıssası'na "...Kıssa-i Yûsuf gibi bedî' ü dil-pezîr ..." (Donuk, 2017, s. 1758) sözleriyle benzetmiştir.

Atâyî Zeylî'ndeki, "...gürg-i Yûsuf gibi sebu'iyet-i nefsdan beriyyü's-sahâ..." (Donuk, 2017, s. 318) ifadesinde görüldüğü üzere "Hz. Yusuf'un kurtu" tamlamasıyla Yusuf Suresi'nin 15-18 arasındaki ayetlere telmih söz konusudur.

Bahaeddinzâde Efendi'nin yokluk kuyusunun darlığından tıpkı Allah'a sadık olan Yusuf'un atıldığı kuyudan kurtulması gibi çıktığını "...mazîk-ı çah-ı 'âdemden Yûsuf-ı siddîk gibi ser-be-bâlâ..." (Donuk, 2017, s. 895) sözleriyle vurgulan Atâyî, Şeyhülislam Sunullah Efendi biyografisinde geçen "...Yûsuf-ı Ken'an-ı fazl ü 'irfâna harîdâr olan

efâzıl..." (Donuk, 2017, s. 1426) ifadeleriyle Yusuf ve Kenan arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

Atâyî, "...*mânend-i fıkân-ı Yûsuf, madde-i te'essüf olmuş idi...*" (Donuk, 2017, s. 1235) ve "...*mânend-i fıkân-ı Yûsuf izhâr-ı telehhüf ü te'essüf iderlerdi...*" (Donuk, 2017, s. 1522) örneklerinde görüldüğü üzere "Yusuf'un yokluğu" terkihiyle Hz. Yusuf'un kuyuya ve zindana atılarak Hz. Yakup'dan ayrıldığı kıssaya telmihte bulunmuştur. Atâyî, Züleyha'nın tüm ısrarlarına ve baştan çıkarıcı davranışlarına rağmen doğruluktan ayrılmayan Yusuf'un bu özelliğini teşbih unsuru olarak, "...*mânend-i Yûsuf-ı siddîk ...*" (Donuk, 2017, s. 1849-1850, 1224, 674) terkihiyle üç biyografide kullanmıştır.

2. Dini-Tasavvufî Şahsiyetler

2.1. Abbas

Hız. Muhammed'in amcası olan Abbas, Kâbe'yi ziyarete gelen hacılara su dağıtma ve ziyafet verme görevlerinde bulunmuştur. İyiliği, cömertliği, temizliği Hız. Muhammed'in hadisleriyle de tasdik edilmiştir (DİA, 1998, C. 1, s. 16).

Atâyî, Ubeydullah-ı Akşehrî'nin halifesi Mevlana Abbas Efendi'yi temiz kalpli olma yönünden Abbas'a "...*meslek-i latîfi vadî-i 'Abbâs gibi nezâhet-şi'âr...*" (Donuk, 2017, s. 359) sözleriyle teşbih etmiştir.

2.2. Belkıs

Yemen'de Sebâ denilen mülkün melikesi olan Belkıs, Hız. Süleyman'ın zevcesidir (Onay, 2019, s. 90). Atâyî Zeyli'nde Sultan Murad ve Esad Efendi biyografilerinde teşbih ve telmih unsuru olarak Belkıs kullanılmıştır.

Atâyî, "...*vâlîde-i Belkîs-ismetleri...*" (Donuk, 2017, s. 1034) ifadeleriyle Belkıs'ın namuslu oluşuna gönderme yapmış; "...*Belkîs-i mehd-i 'izzet ü nezâhet...*" (Donuk, 2017, s. 1708) ifadeleriyle de tanıtılan kişinin Belkıs gibi izzetli olduğunu dile getirmiştir.

2.3. Cafer-i Tayyâr

Cafer-i Tayyâr, 630 yılında Rum ordusu ile Mûte'de yapılan savaşta sancağı taşıdığı elleri kesilince dişleri arasında sancağı taşımıştır. Şehit olunca kendisine iki kanat verildiği ve cennete uçtuğu vahyedilmiştir. Bu sebeple uçmak manasına gelen tayyâr lakabıyla anılmıştır (Pala, 2006, s. 81).

Kâmilî mahlaslı Ali Efendi'nin, erkek kardeşi Cafer Efendi'yle birlikte ilim tahsil etmesini "...*mânend-i 'Aliyyü'l-murtazâ ve Ca'fer-i Tayyâr ihrâz-ı mertebe-i 'alü'l-'âl eyledükden sonra...*" (Donuk, 2017, s. 1252) ifadelerinde görüldüğü üzere Cafer-i Tayyâr ve kardeşi Hız. Ali'ye teşbih etmiştir.

Atâyî, şehit olduktan sonra cennete uçtuğu vahyedilen Cafer-i Tayyâr gibi Manastırlı Cafer Efendi'nin de vefat ederek en yüce makamın sakini olduğunu "...*Tokuz yüz toksan tarîhinde mânend-i Ca'fer-i Tayyâr ve kevkeb-i seyyâr, a'lâ-yı 'illiyînde karâr idüp*" (Donuk, 2017, s. 827) sözleriyle belirtmiştir.

2.4. Edhem

İbrahim Edhem, dünya malını terk edip dervişliği sultanlığa tercih etmesiyle tanınmıştır (Öngören & Albayrak, 2000, C. 21, s. 293-296).

Atâyî, II. Osman'ın tıpkı Edhem gibi bir mizacı olup onun gibi halveti seçtiğini "...*Pâdişâh-ı halvet-güzîn-i Edhem-hilkat...*" (Donuk, 2017, s. 1639) sözleriyle, Sultan Ahmet Han'ın da Edhem gibi dünya malına rağbet etmediğini "...*pâdişâh-ı Edhem-zühhd...*" (Donuk, 2017, s. 1571) terkihiyle ifade etmiştir.

2.5. Habîb-i Neccâr

Habîb-i Neccâr, şehrine gönderilen Allah'ın üç elçisini destekleyen bir marangoz ustasıdır. Yaşadığı şehri imana davet ettiği için halk tarafından katledilmiştir. Şehir halkı da gazaba uğrayıp helak olmuştur (Ateş, 1996, C. 14, s. 373).

Atâyî, Habîb Efendi'nin Ankara'nın Ayaş ilçesinden İstanbul'a gelerek tıpkı Habîb-i Neccâr gibi gayret gösterip çalıştığını "...*Habîb-i Neccâr gibi şehristân-ı talebde sa'y ü himmet eyleyüp...*" (Donuk, 2017, s. 1621) sözleriyle ifade etmiştir.

2.6. Hz. Ali

Hz. Ali (ö. 40/661) ilmi, inancı, cesareti ve yiğitliği ile şöhret sahibi olmuştur. Hayattayken cennetle müjdelenen 10 kişiden biri olan Hz. Ali, Ebû'l-Hasan (Hasan'ın babası), Ebû Turâb (Toprağın babası) ve Murtaza (seçilmiş, gözde) olarak bilinir. Kendisine Esedullah, Haydar, şah-ı merdân, şîr-i Yezdan ve Haydar-ı Kerrâr lakapları verilmiştir (Pala, 2006, s. 18-19).

Atâyî, Kâmilî'nin mertebesini Hz. Ali'nin yüce mertebesine "...*mânend-i 'Aliyyü'l-murtazâ...ihrâz-ı mertebe-i 'alü'l-'âl eyledükden sonra...*" (Donuk, 2017, s. 1252) sözleriyle teşbih etmiştir.

Atâyî, vasıfta Hz. Ali gibi olan Haydar Mirzâ'nın rehin alındığını "...*birâderzâdesi Haydar Mirzâ'yı rehn tarîkı ile irsâl ve Haydarî-sıfat halka-der-gûş-ı dergeh-i ikbâl kılmağı mukarrer...*" (Donuk, 2017, s. 1049) ifadeleriyle dile getirmiştir. Benzer şekilde Sultan II. Osman'ın, Hz. Ali gibi azametli ve heybetli oluşunu "...*Haydar-mehâbet...*" (Donuk, 2017, s. 1640) şeklindeki kalıp ifadeyle vurgulamıştır.

Yarisından itibaren ucu çatallaşan Zülfikar, Hz. Muhammed tarafından Hz. Ali'ye verilmiştir. Atâyî, Kara Davutzâde Mustafa'nın dilinin keskinliğini Hz. Ali'nin Zülfikar'ına "...*Gaddâre-i zü'l-vecheyn-i zebânü Zü'l-fekâr-ı Murtazâ'dan nişân...*" (Donuk, 2017, s. 503) sözleriyle benzetmiştir.

2.7. Hz. Ebû Bekir

Ebû Bekir'in (ö. 13/634) en meşhur lakabı Sıddîk'tır. Çok samimi, çok sadık anlamına gelen bu lakap kendisine bizzat Hz. Muhammed tarafından verilmiştir (Fayda, 1994, C. 10, s. 101).

Atâyî, Sultan II. Osman'ın şanını yüceltmek için onu cennetle müjdelenen Hz. Ebû Bekir'e "...*Sıddîk-sıdk...*" (Donuk, 2017, s. 1640) ifadesiyle teşbih etmiştir.

2.8. Hz. Osman

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) en meşhur vasfı engin bir hayâ duygusuna sahip olmasıydı (Yiğit, 2007, C. 33, s. 443). Sultan II. Osman'ın Hz. Osman gibi hayâ sahibi olduğunu "...*'Osmân-hayâ ...*" (Donuk, 2017, s. 1640) şeklinde vurgulanmıştır.

2.9. Hz. Ömer

Hz. Ömer (ö. 23/644), adaletli, sert ve katı oluşuyla bilinmektedir. Sultan II. Osman'ın sert mizacını "... 'Ömer-salâbet..." (Donuk, 2017, s. 1640) ifadesiyle Hz. Ömer'e teşbih eden Atâyî, Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin Hz. Ömer gibi adaletli bir hâkim olduğunu "...evân-ı hükûmetinde hâkim-i hasim-i 'Ömeriyyü'l-ihlisâb..." (Donuk, 2017, s. 1430) sözleriyle belirtmiştir.

Atâyî, Ömer Bey'in, gönül gözünü tıpkı Hz. Ömer gibi ilim ve irfana açtığını "... 'Ayn-ı 'Ömer gibi çeşm-i dil ü cânını cânib-i 'ilm ü 'irfâna bâz..." (Donuk, 2017, s. 929) şeklinde; Padişah hocası Ömer Efendi'nin Hz. Ömer gibi önemli bir mevkide olduğunu "... 'ayn-ı 'Ömer gibi dâde-güşâ-yı âsâr-ı Perverdigâr olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1788) sözleriyle; Nâzırzâde Ömer'in Hz. Ömer gibi ilme olan yatkınlığını "...ayn-ı 'Ömer gibi pertev-i isti'dâd-ı 'ilmûden dâde-i dil-i âgâhu istifazâ-i nûr-ı şu'ûr idüp..." (Donuk, 2017, s. 1374) ifadeleriyle ve Ömer Bâkî Efendi'nin kalp gözünün Hz. Ömer'in kalp gözü gibi açık olduğunu "...dâde-i cânı 'ayn-ı 'Ömer gibi güşâde..." (Donuk, 2017, s. 1529) şeklinde dile getirerek şahısları Hz. Ömer'e teşbih etmiştir.

2.10. Hızır

Hızır, Hz. Musa döneminde yaşadığı, Allah tarafından kendisine ilahi bilgi ve hikmet öğretildiği, âb-ı hayatı içip ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan peygamber veya velidir (Çelebi & Kurnaz, 1998, C. 17, s. 406).

Cevherî'nin biyografisinde anlatılan rivayette Cevherî'nin sergilediği kerameti, "...meşreb-i Hızırleri olduğı bu vak'adan zâhir ve bu vak'adan rûşen u bâhir olur..." (Donuk, 2017, s. 702) şeklindeki ifadelerle belirterek onun Hz. Hızır gibi keramet gösterdiğini vurgulayan Atâyî, Uryan Mehmed Dede'nin de gösterdiği kerametlerden sebeple Hızır meşrepli olduğunu "...hem-meşreb-i Hızır-ı hidâyet..." (Donuk, 2017, s. 1019) sözleriyle beyan etmiştir.

Atâyî Zeyli'nde, Tabip İlyas Efendi'nin Hz. Hızır gibi hidayet sahibi olduğu "...himmet-i Hızır-ı hidâyet 'inân-ı 'inâyetin..." (Donuk, 2017, s. 736) sözleriyle kaleme alınmıştır. Taceddin Efendi, Hızır Beg Çelebi, Yayabaşızâde Hızır Efendi ve Hızır Bâkî Efendi'nin, "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ulûm..." (Donuk, 2017, s. 405), "... Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ulûm..." (Donuk, 2017, s. 826), "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı meşreb-i erbab-ı hakikat..." (Donuk, 2017, s. 1240) ve "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ilm-i yakîn..." (Donuk, 2017, s. 413) şeklinde benzer ifadelerle ilmin hayat suyunun Hızır'ı oldukları beyan edilerek, ilim dünyasındaki yüksek konumlarına işaret edilmiştir.

Allah'ın bizzat inayetine mazhar olarak Hz. Hızır'ın ilahi bilgilerle donatılması Atâyî tarafından bir uğur olarak görülmüş ve "...Hızır-ı huceste-ikbâl gibi istikbâl idüp giderek..." (Donuk, 2017, s. 972) ifadelerinde görüldüğü üzere Cerrahzâde Efendi Hz. Hızır'a benzetilmiştir.

2.11. Lokman

Lokman, dertlilere derman veren, hastalıkları iyileştiren hekimlerin piri olarak kabul görmüştür. Atâyî, Sultan Süleyman'ın hasenâtından bahsederken yaptırdığı şifahanenin, Lokman gibi hastalara can dağıttını "...her lokma-i mürebbiyâtı dârûyü mücerreb-i Lokmân gibi kuvvet-i cân..." (Donuk, 2017, s. 463) sözleriyle ifade etmiştir.

2.12. Veysel Karanî

Ahmed-i Sârbân'ın Veysel Karanî (ö. 37/657) gibi çöllerde dolaşmayı talep ettiğini dile getiren Atâyî, "...nice zemân Üveys el-Kârânî gibi bâdiye-gerdân-ı taleb..." (Donuk, 2017, s. 395) ifadesiyle Ahmed-i Sârbân'ı Veysel Karanî'ye teşbih etmiştir.

2.13. Züleyha

Züleyha, Hz. Yusuf'a âşık olduktan sonra iman etmiştir. Atâyî, Fâzıl-ı Tâşkendî'nin Züleyha gibi üstün bir mertebede olduğunu "...ve levha-i pâ-y-endâz-ı Züleyhâ gibi minassa-i 'arâ'is-i mezâyâ-yı nihânî idi..." (Donuk, 2017, s. 711) sözleriyle vurgulamıştır.

3. Tarihî Şahsiyetler

3.1. Devlet Adamları

3.1.1. Cafer-i Bermekî

Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından biri olan Cafer-i Bermekî'nin (ö. 187/803) iyi bir eğitim aldığı; edebiyattan, sanattan anladığı nakledilmektedir. Devlet içinde birçok görevin verildiği Cafer-i Bermekî, aynı zamanda Halife'nin oğlu Me'mûn'a da hoca tayin edilmişti (Yıldız, 1992, C. 5, s. 517).

Atâyî, Ömer Efendi'nin Cafer-i Bermekî gibi cihan bağışlayan bir emir olduğunu "...Ca'fer-i Bermekî gibi cihân-bahşa bir emîr-i dilîr idi..." (Donuk, 2017, s. 767) sözleriyle; Babüssaade Ağası Cafer Ağa'nın da Cafer-i Bermekî gibi bir eğitici olduğunu "...ol 'asrda Ca'fer-i Bermekî gibi mürebbî-i erbâb-ı istihkâk..." (Donuk, 2017, s. 671) ifadeleriyle kaleme almıştır.

Atâyî Zeyli'nde dört yerde "...kurs-ı i'tibârın sikke-i müsta'iddâne ile meskûk idüp mânend-i zer-i Ca'ferî bâzâr-ı iştihârda dâ'ir..." (Donuk, 2017, s. 827), "...merhûmun mânend-i zer-i Ca'ferî..." (Donuk, 2017, s. 1424), "...kesâfet-i tab'ını taltif eyleyüp mânend-i zer-i Ca'ferî ibriz-i isti'dâdını..." (Donuk, 2017, s. 1534) ve "...zer-i Ca'ferî gibi sikke-i fazl ü kemâl ile mu'allem olup..." (Donuk, 2017, s. 735) ifadelerinde görüldüğü üzere "zer-i Caferî" terkihi geçmektedir. Bu ifade, döneminde adına altın para bastıran Cafer-i Bermekî'yi hatırlatmaktadır (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, 1993, C. 7, s. 4).

3.1.2. Cem Sultan

Osmanlı şehzadesi olan Cem Sultan'ın (ö. 900/1495) tılsımlı gömleği bulunmakta ve bu gömlekte el yazması kitabeler yer almaktadır. Atâyî'nin, "...tılısm-ı Cem gibi eşkâl-i garîbe ile mahrûs u masûn..." (Donuk, 2017, s. 586) ifadeleriyle Cem Sultan'ın tılsımlı gömleğine telmih yapmış olduğu kanaatindeyiz.

3.1.3. Cengiz Han

Dünyanın en büyük hükümdarlarından olan Cengiz Han, Moğol kumandanıdır. Şark edebiyatında zulüm, yağma, katil İlahı olarak tanınmıştır (Onay, 2019, s. 106). Atâyî, Akyazılı Sinan Çelebi'nin vefatını dile getirirken, ecelin tıpkı Cengiz Han'ın askerleri gibi koşarak geldiğini "...evâ'il-i tarîkda talâ'i-i Cengîz-tâz-ı ecel nüümâyân olmagın..." (Donuk, 2017, s. 624) sözleriyle kaleme almıştır. Rodosîzâde Mustafa'nın biyografisinde de aynı benzetmenin "...talâ'i-i Cengîz-tâz-ı ecel nüümâyân olur..." (Donuk, 2017, s. 1657) şeklinde yer aldığı görülmektedir.

3.1.4. Efrasyab

İran efsanevî tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrasyab, kötülük ilahı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve şeceresi yedi göbekte yine efsanevî hükümdarlardan Feridun'a ulaşır. Nitekim kötülüğü temsil eder gibi görünen Efrasyab aynı zamanda merhametli ve yapıcı bir kahramandır (Yazıcı 1994, C. 10, s. 478-479). Edebiyatımızda kahramanlık timsali olarak yer alır.

Salıncak Rıdvan Efendi'nin biyografisinde onun, ilim yolculuğunda hocasından icazet aldıktan sonra daima intikam alan ve cellâd-ı felek de denilen Merih gezegeninin kindar Efrasyâb'ı tarafından fena kuyusuna atıldığını ve bir sandukalı tabut içerisinde yokluk denizinde yol aldığı "...kîn-tûzî-i Efrasyâb-ı Mirrîh-intikâm-ı eyyâm ile endachte-i çâh-ı fenâ olup sandûka-i tâbûtle deryâ-yı 'ademe revâne..." (Donuk, 2017, s. 1341) sözleriyle ifade edilmiştir. Rıdvan Efendi'nin vefat etmesi, Efrasyab'ın ve Merih gezegeninin intikam almasıyla ilişkilendirilmiştir.

3.1.5. Firavun

Atâyî, Merre Hüseyin Paşa'nın ikinci kez veziazamlığa tayin edildikten sonra Firavun gibi kendini beğenen ve zalim bir devlet adamına dönüştüğünü "...tekrâr vezîr-i a'zam oldu. Bu def'a Fir'avon gibi gurûrî...şerr ü şûrî zuhûr idüp..." (Donuk, 2017, s. 1686) sözleriyle vurgulamıştır.

3.1.6. Gazneli Mahmud

Gazneli Mahmud (ö. 998/1030), gücün, kuvvetin ve saltanatın timsali olarak edebiyatımızda kullanılmıştır. Atâyî, Kâtip Mahmud'un kaleminin Sultan Mahmud'un atı gibi hızlı olduğunu "...kümeyt-i kalemi mânend-i rahş-ı Mahmûdî serî'ü'l-cevelan..." (Donuk, 2017, s. 756) sözleriyle belirtmiştir.

3.1.7. Kâfûr

İhşidî hükümdarlarından Kâfûr (ö. 357/968), zekâsı, üstün idarî kabiliyeti ve siyasî yetenekleriyle birlikte aynı zamanda iyi bir savaşçıdır. Halka iyi muamele etmesi, cömertliği ve iyilikseverliğiyle biliniyordu. Kâfûr, insanların arasındaki ihtilâfları adaletle çözmeye çalışır, sarayında âlimlere, tarihçilere, edip ve şairlere ilgi göstererek onları himaye ederdi (Ağırakça, 2019, C. Ek-2, s. 1-2).

Atâyî, Molla Ali Efendi'nin çeşitli devlet görevlerine tayin olduktan sonra yüksek bir makama geldiğini belirtmiş ve onun idarî ve siyasî kabiliyetlerini "...merâtib-i sâmiyyeye pervâz...Kafûr-ı İhşidî gibi hil'at-i hükûmetin nezâhet-turâz itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 1696) sözleriyle Kâfûr-ı İhşidî'ye benzetmiştir. Ayrıca onun Kâfûr gibi hükümet kaftanının nezahet süsleyicisi olduğunu dile getirmiştir.

3.1.8. Nureddin-i Şehid

Dımaşk ve Halep Atabeyi olan Nureddin Zengî (ö. 569/1174), Haçlılarla yapılan savaşlarda şehit olmayı çok arzu ettiğinden "Şehit" lakabıyla anılmıştır (Kök, 2007, C. 33, s. 259). Nureddin Mahmud Zengî'nin, Dımaşk'ta yaptırdığı eserlerden biri külliyesidir ve külliyyeye çok sayıda ziyaretçi gelmektedir.

Küçük Nureddin Efendi'nin kabrini Nureddin-i Şehid'in kabrine benzeten Atâyî, "...*kabr-i Nûre'd-dîn-i Şehîd gibi ziyâretgâh-ı ahyârdur...*" (Donuk, 2017, s. 571) ifadeleriyle mezkûr kabrin ahyâr tarafından ziyaretgâh edinildiğine değinmiştir.

3.1.9. Şâpûr

Şâpûr, üç Sâsânî hükümdarının ismi olarak geçmektedir. I. Şâpûr, Arap kaynaklarında ordular sahibi Şâpûr manasına gelen "Sâbûrû'l-cünûd" şeklinde geçer (Naskali, 2010, C. 38, s. 346).

Atâyî, Sultan Mehmed Han'dan bahsederken ordular sahibi Şâpûr'un hükümdarlık sürecindeki zaferlerine telmihte bulunarak sultanı düşman ordusunu dağıtan Şâpûr olarak "...*Şâpûr-ı tabur-şiken...*" (Donuk, 2017, s. 1253) şeklinde tasvir etmiştir.

3.1.10. Timur

Timur (ö. 807/1405), Yıldırım Bayezid'i Ankara Savaşı'nda yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokmuştur. Atâyî, Merre Hüseyin Paşa'nın vezirlik görevine yeniden atandığında Timur gibi kötülüğü ve fenalığı ortaya çıkardığını "...*Timur denlü şerr ü şûrî zuhûr idüp...*" (Donuk, 2017, s. 1686) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2. Âlimler ve Filozoflar

3.2.1. Aristo

Edebiyatta ilim, akıl, isabetli görüşe sahip olma, mantık ve hizmet sembolü olarak karşımıza çıkan Aristo (m.ö. 384-322), İlkçağ Yunan filozofudur. Kral İskender'in hocasıdır (Kaya, 1991, C. 3, s. 375).

Atâyî, Müftü Süleyman Efendi'yi tasvir ederken Cagalazâde Sinan Paşa'nın Süleyman Efendi'ye İskenderâne himmet gösterdiğini ve ona Aristo ile İskender arasındaki dostluk gibi bir arkadaşlık bahsettiğini "...*Cagala-zâde Sinân Pâşâ ordu-yı hümâyûn kâzâsı ile kâm-yâb ve bezl-i himmet-i İskenderâne ile Aristû gibi hem-rikâb kılmuş idi...*" (Donuk, 2017, s. 1453) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2.2. Eflatun

Eflatun (m.ö. 427-347), edebiyatımızda akıl, hikmet ve isabetli görüş timsali olarak söz konusu edilmektedir (Pala, 2006, s. 135; Onay, 2019, s. 150-151). Atâyî, tasavvuf yolunda ilerlerken aynı zamanda tıp dersleri de alarak halka hizmetlerde bulunan Hakîm Çelebi'yi akıl ve irfan bakımından tarikat ve hakikat meyhanesinin Eflatun'una "...*Eflatûn-ı hûm-hâne-i tarikat ü hakikat...*" (Donuk, 2017, s. 658) ifadeleriyle benzetmiştir.

Tezat sanatının gücünden yararlanarak Küçük Mahmudzâde Abdullah'ın kimi zaman Mecnûn gibi deli divane kimi zaman da akıl hocası Eflatun gibi akli başında davrandığını "...*gahî edîb ü mütedeyyin, gahî Mecnûn u gahî Eflatûn, garîb-terkîb ü turfe-ma'cûn idi...*" (Donuk, 2017, s. 1838) sözleriyle dile getiren Atâyî, Eflatun'un akıl bakımından üstün oluşuna telmihte bulunmuştur.

3.2.3. Fahr-i Râzî

Kelam, felsefe, tefsir ve fıkıh usulü alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Fahr-i Râzî (ö. 606/1210), üstün zekâsı, güçlü hafızası, etkili hitabetiyle tanınmıştır. XII.

yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Fahr-i Râzî, allâme unvanıyla anılmıştır (Yavuz, 1995, C. 12, s. 89).

Başta edebiyat olmak üzere tefsir, tarih, kelim gibi çeşitli disiplinlerde eserler telif eden Emir Şah oğlu Abdulganî'nin, ilim dünyasında Fahr-i Râzî'yi kıskandıracak kadar iyi olduğu "...mahsûl-i dakâ'ik-ı 'ilmiyyesi reşk-endâz-ı Fahr-ı Râzî..." (Donuk, 2017, s. 876) sözleriyle dile getirilmiştir.

3.2.4. İbn Sînâ

İbn Sînâ (ö. 428/1037), edebiyatımızda akıllılığı, doktorluğu ve tıp üzerine yazdığı kitapları ile anılmaktadır. Kınalızâde Ali Efendi, "...fenn-i hikmetün Ebû 'Alî 'si ..." (Donuk, 2017, s. 601) sözleriyle himmet sahibi oluşunda ve Karamanî Nasrullah, "...efkâr-ı umûr-ı dünyeviyyede İbn Sîna gibi dûr-bîn..." (Donuk, 2017, s. 1846) ifadeleriyle ileri görüşlülükte İbn Sina'ya benzetilmiştir.

Atâyî Zeylî'nde, Sultan Selim'in vefat ettiği yaş "...Sinîn-i 'ömri İbn Sînâ gibi vâsıl-ı sittîn olmayup ..." (Donuk, 2017, s. 673) şeklinde İbn Sînâ'nın vefat ettiği yaşla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir.

3.2.5. Kâfiyeci Muhyiddin

Kâfiyeci Muhyiddin Efendi, Hanefiler'in önde gelen âlimlerindedir (Gökbulut, 2001, C. 24, s. 154). Atâyî, Şâfiyeci Muslihiddin'in tıpkı Kâfiyeci Muhyiddin gibi meşhur olduğunu "...Kâfiyeci Muhyiddîn gibi nâmdâr..." (Donuk, 2017, s. 1422) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2.6. Kutb-i Şîrâzî

Kutb-i Şîrâzî (ö. 710/1311), astronomi, matematik, tıp ve din âlimidir. Şöhreti, esas itibarıyla birçok disiplinde uzman olup her biri hakkında çok önemli eserler ortaya koymasından kaynaklanmaktadır (Şerbetçi, 2002, C. 26, s. 487).

Atâyî, çeşitli disiplinlerde çok sayıda eser ortaya koyan Emir Şah oğlu Abdulganî Efendi'nin, Kutb-ı Şîrâzî'nin dairesinin etrafında dönen bir pergel olduğunu "...medâr-ı pergâr-ı efkârı hâric-i dâ'ire-i Kutb-ı Şîrâzî ..." (Donuk, 2017, s. 876) sözleriyle ifade etmiştir.

3.2.7. Molla Fenârî

Atâyî Zeylî'nde biyografisi verilen Hasan Çelebi, Molla Fenârî'nin torunudur. Atâyî, Hasan Çelebi'yi vasf ederken onu Fenârî'nin ocağının nur saçan bir mumu olduğunu "...şem'-i nûr-efşân-ı dûdmân-ı Fenârî idi..." (Donuk, 2017, s. 276) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.2.8. Tablâvî

Tablâvî (ö. 1014/1606), İslamî ilimlerin çeşitli dallarında bilgi sahibi olan ve eserler telif eden bir âlimdir (Bulut, 2019, C. Ek-2, s. 569). Atâyî, ilimde ve İslam'ın gerektirdiği doğrulukta hüner sahibi olan Manav Muslihiddin'in Tablâvî gibi fâzıl ve seçkin bir kimse olduğunu "...Fâzıl-ı Tablâvî gibi mümtâz idi..." (Donuk, 2017, s. 1355) sözleriyle beyan etmiştir.

3.3. Şair, Yazar ve Belagatçılar

3.3.1. Asmaî

Asmaî, Basra dil mektebinin önde gelen simalarındandır. Şiir ve ahbâr râvisi, dil ve edebiyat âlimi olarak meşhur olmuştur (Tülücü, 1991, C. 3, s. 499). Atâyî, Muharrem Efendi'nin sözlerinin güzelliğinin Asmaî'yi kıskandıracak tarzda olduğunu "...nefâset-i elfâzda reşk-i Asmaî..." (Donuk, 2017, s. 997) sözleriyle; Abdülkerimzâde Efendi'nin dilinin Asmaî gibi olduğunu "...Asmaî'l-lüsün..." (Donuk, 2017, s. 493) tamlamasıyla; Vâlihî'nin devrinde Asmaî gibi olduğunu da "...'asrında misâl-i Asmaî..." (Donuk, 2017, s. 1016) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.3.2. Câhiz

Arap edebiyatının en büyük yazarlarından biri olan Câhiz (ö. 255/869), nesirdeki üslubu ile takdir görmüştür. İbnü'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn gibi büyük nesir ustaları yetişmişse de Arap nesrine mükemmel şeklini veren Câhiz olmuştur (Şeşen, 1993, C. 7, s. 20).

Atâyî Zeylî'ndeki, "...nefâset-i elfâzda reşk-i...Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 997), "...'asrında misâl-i ... Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1016), "...kavâ'id-i 'Arâbiyye'de hem-ser-i Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1247) ve "...fenn-i belâgatde nakd-i Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1525) ifadeleriyle, biyografi sahiplerinin nesirdeki hünerlerinin Câhiz'in nesir sanatındaki mahareti ile ölçüldüğü görülmektedir.

Câhiz, Asmâ'î ve Vâiz-i Kâşifî gibi vaizliği ile meşhur olmuştur. Atâyî, biyografi sahiplerinin vaizliklerinin mertebesini "...vâ'iz-i Câhiziyü'l-edâ..." (Donuk, 2017, s. 416, 1007, 1240), "...vâ'iz-i Câhiz-ta'lîm..." (Donuk, 2017, s. 633) ve "...vâ'iz-i Câhiziyü't-ta'bîr..." (Donuk, 2017, s. 1867) ifadelerinde görüldüğü üzere Câhiz ile mukayese etmiş, vaizlik üsluplarını da Câhiz'e teşbih etmiştir.

3.3.3. Câmî

Nakşibendî tarikatına mensup, âlim ve şair olan Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Fars şiirinin en büyük üstatlarından. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin *Sâkînâme*'deki üslubunu Câmî'ye "...*Sâkînâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki neşve-engîz-i...Câmî...*" (Donuk, 2017, s. 1814) ifadeleriyle teşbih etmiştir.

3.3.4. Ehlî

İranlı şair Ehlî-i Şîrâzî (ö. 942/1535), aruz, kafiye, muamma, bedii ve beyân sanatlarına olan vukufu ile şöhret kazanmıştır (Tokmak, 1994, C. 10, s. 533). Atâyî, Ehlî Çelebî'nin şiir sanatındaki maharetini müellifin ismiyle de ilintili olan şair Ehlî'ye denk olduğunu "...*şî'riyyede... Ehlî'ye bedel...*" (Donuk, 2017, s. 1203) sözleriyle ifade etmiştir.

3.3.5. Emrî

650'den fazla muamması bulunan Emrî (ö. 983/1575), muammanın önem kazanmasını ve kendisinden sonra da devam ettirilmesini sağlamıştır (Saraç, 2020). Muamma sanatında, Feyzî'nin ve Mamazâde Hâdî'nin, Emrî gibi oldukları sırasıyla "...*Vâdî-i mu'ammâda...Emrî gibi pergâr-ı efkârı i'câz-medâr olup...*" (Donuk, 2017, s. 1389)

ve "...fenn-i mu'ammâda Emrî'ye sâlis..." (Donuk, 2017, s. 1723) sözleriyle ifade edilmiştir.

3.3.6. Firdevsî

İran'ın millî destanı *Şehname*'nin müellifi olan Firdevsî (ö. 411/1020?), *Şehname*'de kullandığı ifade dil ve üslup özellikleriyle meşhur olmuş, pek çok yazara tesir etmiştir. Atâyî, çeşitli disiplinlerde pek çok eser telif eden Veysî'yi üslupta Firdevsî'ye "...vassâf-ı Firdevsî-eda.." (Donuk, 2017, s. 1758) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.7. Hâcû

İranlı şair Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), bilhassa gazel sahasında büyük bir başarı göstermiştir. Gazeli, doruğuna çıkararak Hâfız-ı Şîrâzî dahi ondan etkilenmiştir (Tokmak, 1996, C. 14, s. 520).

Atâyî Zeylî'nde, Kınalızâde Ali Efendi'nin şiir ve inşada Hâcû'yı kıskandıracak güzellikte olduğu "...şî'r ü inşada reşk-endâz-ı h'âce-i cihân ü H'âcû..." (Donuk, 2017, s. 601) şeklinde ifade edilmiştir.

3.3.8. Hâfız

İran'ın önde gelen lirik şairlerinden olan Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390?), şöhrete gazelleriyle ulaşmıştır. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin inşa ettiği beyitlerin, Hâfız'ın neşe veren mısraları gibi olduğunu "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki neşve-engîz-i Hâfız..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle vurgulamıştır.

3.3.9. Harîrî

Makamât yazarı ve dil âlimi olan Harîrî'nin (ö. 516/1122) yazarlığı geniş çevrelere yayılmıştır. Atâyî, Abdülkerimzâde Efendi ve Meylî'nin nâsırlığını methederken, onların üslubunu nesir sanatındaki üstatlığı ile bilinen Harîrî'ye teşbih etmiş, her iki isim için de "...Harîrî't-tahrîr..." (Donuk, 2017, s. 493, 936) ibaresini kullanmıştır.

3.3.10. Hâtem-i Tâî

Hâtem-i Tâî (ö. 578?), câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü olan şairidir. Sadece Arap edebiyatında değil İran ve Türk edebiyatlarında da cömertlik timsali olarak tanınmıştır (Tülücü 1997, C. 16, s. 472).

Atâyî'nin teşbih ve telmih unsuru olarak yer verdiği isimler arasında öne çıkan Hâtem-i Tâî'ye 11 biyografide rastlamaktayız. Müellifler, "...sehâ vü keremde Hâtem gibi bî-misâl..." (Donuk, 2017, s. 1404), "...Sehâ ve keremde Hâtem-i sânîdür..." (Donuk, 2017, s. 474), "...mahdûm-ı Hâtem-kerem..." (Donuk, 2017, s. 519), "...merhameti za'îf-nüvâz, Hâtem-i 'asr..." (Donuk, 2017, s. 724), "...kerîm-i Hâtem-zimmet..." (Donuk, 2017, s. 1595), "...Hâtem-i fazl ü 'irfân..." (Donuk, 2017, s. 1854) ve "...nâdire-i 'asr ve Hâtem-i Mısr idi..." (Donuk, 2017, s. 1218) örneklerinde görüldüğü üzere cömertlikte Hâtem'e teşbih edilmişlerdir.

Atâyî Zeylî'nde ayrıca, "...Nişâncizâde Ahmed Beg merhûmun Hâtem gibi mülk-i yemîni..." (Donuk, 2017, s. 1452) ve "...sâbıkân Hâtem gibi mülk-i yemîni olan..." (Donuk, 2017, s. 1846) ifadeleriyle de Hâtem'in cömertliği açıkça belirtilmeden ona telmihte bulunulmuştur.

3.3.11. Hâtîfî

Atâyî, Nâdirî'nin kıssa söylemede ve bedii bir şekilde sözü güzel ifade etmede Hâtîfî'ye (ö. 927/1521) benzediğini ve onun yolundan ilerlediğini "...*Îrâd-ı mezâmîn-i bedî'a ve kıssa-güzârîde...Hâtîfî'ye peyrevlik itmiş yürümüştür...*" (Donuk, 2017, s. 1734) sözleriyle dile getirmiştir.

3.3.12. Hüseyin-i Vâiz

İranlı müfessir, mutasavvıf ve şair olan Hüseyin-i Vâiz (ö. 910/1504-1505), lakabından da anlaşılacağı üzere vaazları ile tanınmıştır. Atâyî, "...*mev'ize-i mûkizede hem-pâye-i Hüseyin-i Vâ'iz...*" (Donuk, 2017, s. 997), "...*hem-pâye-i Hüseyin-i Va'iz...*" (Donuk, 2017, s. 1016) ve "...*semt-i mev'izede ka'im-makâm-ı Hüseyin-i Vâ'iz...*" (Donuk, 2017, s. 1525) ifadeleriyle sırasıyla Muharrem Efendi, Vâlihî ve Hasan Efendi'nin vaizliğini Hüseyin-i Vâiz'e teşbih etmiştir.

3.3.13. İbn Muhannâ

Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân adlı sözlüğüyle tanınmış Iraklı dil âlimi ve tarihçi olan İbn Muhannâ (ö. 682/1283), Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca'nın önemli kaynaklarından sayılan bir eser ortaya koymuştur. Bu eserde, belagat konusunda çeşitli bilgiler de ele alınmıştır (Erkan, 1999, C. 20, s. 218).

Atâyî, Kınalızâde Ali Efendi'nin belagat sanatındaki ustalığını methederken onun belagat vadisinin mızrakla oynayan İbn Muhannâ'sı olduğunu "...*nîze-bâzî-i vâdî-i belâgatun İbn Muhannâ'sı ...*" (Donuk, 2017, s. 601) ifadeleriyle kaleme almıştır.

3.3.14. İmâdî

İranlı şair İmâdî (ö. 550/1155?), anlatım özellikleri ve belagat bakımından devrinde öne çıkmıştır. *Atâyî Zeylî*'nde Abdulkerimzâde Efendi'nin, edebiyat sanatında İmâdî gibi olduğu "... *İmâdî'l-kalem...*" (Donuk, 2017, s. 493) terkibiyle belirtilmiştir.

3.3.15. İmrü'l-kays

Câhiliye devrinin tanınmış Arap şairlerinden olan İmrü'l-kays'ın (ö. 540) şairliğini, Hz. Muhammed ve Hz. Ali övmüştür (Savran, 2000, C. 22, s. 237). Atâyî, Veysî'nin benimsediği belagat üslubunu İmrü'l-kays'ın üslubuna "...*hikmet-tırâz-ı belâgat-i...İmrü'l-kays...*" (Donuk, 2017, s. 1752) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.16. Kâsım-ı Günâbâdî

Günâbâdî (ö. 1571'den sonra), hamse sahibi şöhretli bir şairdir (Arslan, 2007, s. 311). Atâyî, Nâdirî'nin kıssa söylemede ve bedii bir şekilde sözü güzel ifade etmede Kâsım-ı Günâbâdî'nin yolundan gittiğini "...*Îrâd-ı mezâmîn-i bedî'a ve kıssa-güzârîde Kâsım-ı Günâbâdî...ye peyrevlik itmiş yürümüştür...*" (Donuk, 2017, s. 1734) sözleriyle belirtmiştir.

3.3.17. Kus bin Sâide

Câhiliye döneminde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, tevhid inancına bağlı bir şair olan Kus b. Sâide (ö. 600), belagat sahibi oluşuyla meşhurdur (Kapar, 2002, C. 26, s. 460). Atâyî, Veysî'nin benimsediği belagat üslubunu Kus b. Sâide'nin üslubuna "...*hikmet-tırâz-ı belâgat-i Kus bin Sâ'ide...*" (Donuk, 2017, s. 1752) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.18. Manav İvaz

Osmanlı kazaskeri olan İvaz Efendi (ö. 994/1586), medrese ders kitabı olan tefsir, fıkıh, belagat ve kelim alanında yazılmış *Envârü't-tenzîl, el-Hidâye, Miftâhu'l- 'ulûm, et-Telvîh* ve *el-Mevâkîf* gibi eserlere müstakil hâşiyeler kaleme almıştır (Özcan, 2001, C. 23, s. 490).

Manav Hidayet Efendi'nin fazilet ve kemalde Manav İvaz'a benzediğini hatta ondan daha efdal olduğunu "...zu'mınca fazl ü kemâlde Manav 'İvâz'a bedel, belki Şârih-i Mana'î'den efdal..." (Donuk, 2017, s. 1787) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.3.19. Ömer Hayyam

İranlı âlim, şair ve filozof olan Ömer Hayyam (ö. 526/1132?), rubailerıyla dünyaya nam salmıştır. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin Hayyam'ı kışkandıracak tarzda rubailer kaleme aldığını "...tertîb-i dîvân-ı rubâ'îyyât eylemişlerdür. El-hakk reşk-revân-ı Hayyâm..." (Donuk, 2017, s. 1813) sözleriyle ifade etmiştir.

3.3.20. Sâmî

Sâm Mirza'nın (ö. 974/1566-67), *Tuhfe-yi Sâmî* adını taşıyan tezkiresi meşhurdur. Eser, XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Farsça ve Türkçe şiir söyleyen 714 şairin hayat hikâyesini ve şiirlerinden bazı örnekleri ihtiva eder (Alışık, 2009, C. 36, s. 61).

Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin telif ettiği *Sâkînâme*'nin her bir beytinin *Tuhfe-i Sâmî* gibi olduğunu "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki...her beyti bir...Tuhfe-i Sâmî'dür..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle kaleme almıştır.

3.3.21. Selmân

İranlı meşhur şair Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376), döneminde ön plana çıkmıştır. Atâyî, Ehlî Çelebî'nin şiir sanatındaki maharetini Selmân'a "...şî'riyyede Selmân'a... bedel..." (Donuk, 2017, s. 1203) ifadeleriyle teşbih etmiştir.

3.3.22. Ubeydî

Ubeydî (ö. 981/1573), muamma sanatında Emrî'den dersler alarak onun yolundan gitmiştir (Şanlı, 2020).

Atâyî, Mamazâde Hâdî'nin muamma ilminde Emrî ve Ubeydî'den sonra geldiğini "...fenn-i mu'ammâda Emrî ve 'Ubeydî'ye sâlis..." (Donuk, 2017, s. 1723) sözleriyle dile getirerek Ubeydî'nin muammadaki maharetine telmih yapmıştır.

3.4. Sanatkârlar

3.4.1. Bihzâd

Bihzâd (ö. 942/1535-36?), ünlü bir minyatür ustasıdır. Atâyî, Hasan Beyzâde Çelebî'nin çizdiği resmi tasvir ederken "...senbûse-i ruhsâr-ı âlini bir tavr-ı dil-firîb üzere tarh eylemiş idi ki kilik-i Bihzâd...keşîde-i ebrû-yı 'işve-engîzinde zencîre-i mûy-ı dil-avîzi gibi lertzân ve taksîm-i nokta-i dehenünde ki misâl-i cüz'-i lâ-yetecezzâdur..." (Donuk, 2017, s. 879) ifadeleriyle Bihzâd'ın resimdeki ustalığına telmihte bulunmuştur.

3.4.2. Mânî

Çinli, meşhur bir nakkaş ve ressam olan Mânî, yaptığı resimleri, gökten inen bir mucize olarak göstermiştir (Pala, 2006, s. 297). Mânî, 7 biyografide telmih, teşbih ve mübalağa unsuru olarak kullanılmıştır.

Atâyî, Fâzıl-ı Taşkendi ve Hocazâde Mehmed Efendi biyografisine eklediği anekdotlarda Mânî'nin cilalanmış levhasına (Donuk, 2017, s. 711; s. 1473) teşbih yapmıştır. Abdulvehhap ve Haydar Efendi'nin, evlerini, Mânî'nin meclisine çevirdiklerini "...meclis-i Mânî gibi nakş-ı ülfetle ser-sahîfe-i mecmû'a-i dâniş ü iz'an iken..." (Donuk, 2017, s. 1777) sözleriyle ifade etmiştir.

Kılıç Ali Paşa komutasındaki donanmanın Mânî'nin hançer yapraklı resmi gibi Akdeniz levhasının süsü olduğunu "...resm-i hancer-i berg-i Mânî gibi zîb-i safha-i Deryâyı Sefîd olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 721) ifadeleriyle vurgulayan Atâyî, Rızâyî'yi Mânî'nin aldatıcı cilasına "...cilâ-yı Mânî-sıfat-ı firîbende..." (Donuk, 2017, s. 1780) sözleriyle benzetmiştir.

Sultan Ahmed Han'ın biyografisinde Atâyî, Mânî'ye ait *Nigaristan* adlı resim mecmuasına gönderme yapmıştır (Donuk, 2017, s. 1544). Hasan Beyzâde Çelebi'nin kalemini Mânî'nin kalemine benzetmiştir (Donuk, 2017, s. 879).

Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler

3.5. Âsâf

Âsâf, fazilet, ileri görüşlülük, idare ve tedbir timsali olmuştur (Pala, 2006, s. 33).

Atâyî, Ebû Sa'îd Efendi'yi tasvir ederken onun İslamiyet'i yaymak için verdiği çabalardan, padişah ile yaptığı seferlerdeki cesaretinden ve faziletlerinden bahsetmiş ve "...gûş-zed-i vezîr-i Âsâf-nazîr..." (Donuk, 2017, s. 694) ifadeleriyle onun Âsâf gibi olduğunu vurgulamıştır.

3.6. Behrâm

Sâsânîler soyundan İranlı bir hükümdar olan Behrâm, kahramanlıklarıyla meşhur olmuştur. Atâyî, "...hizber-i Behrâm-intikâm..." (Donuk, 2017, s. 1545) ve "...kahramân-ı Behrâm-intikâm..." (Donuk, 2017, s. 1635) örneklerinde görüldüğü üzere müellifleri Behram'a kahramanlık yönünden teşbih etmiştir.

Behram, dönemin mimarlarından Sinimmâr'a yedi kubbeli, her bir kubbesi değişik renkte olan bir köşk yaptırmıştır (Demirel, 2001, s. 188). Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin murabbalarının Behrâm'ın misk kokulu köşkünü kıskandıracak tarzda inşa edildiğini "...bînâ-yı murabba'-tarh-ı zîbende-nizâmı ebkâr-ı efkâr ile mahsûd-i kasr-ı müşkîn-i Behrâm..." (Donuk, 2017, s. 1813) sözleriyle vurgulamıştır.

3.7. Bijen

Şehname kahramanı olan Rüstem'in torunu Bijen, kahramanlık maceralarıyla meşhur olmuştur. Atâyî, "...şu'le-misâl yalun kılıçla hamle-künân olmagla tîg-zen dilâverler mânend-i...Bijen..." (Donuk, 2017, s. 1263) ifadesiyle Bijen'in kahramanlığına gönderme yaparak Sultan Mehmed'i yüceltmıştır.

3.8. Cem/Cemşîd

Nuh Peygamber zamanında yaşadığı kabul edilen Cem, yakışıklı ve şanı yüce padişahlar için kullanılan bir terim olmuştur. Cem'in, kimi yerde Cemşid, kimi yerde Hz. Süleyman kimi yerde de İskender kişiliğine büründürüldüğü görülmektedir (Pala, 2006, s. 86-87).

Atâyî, "...Cem-meniş" (Donuk, 2017, s. 723) ifadesiyle Sultan Selim Han'ın tabiatını Cem'e teşbih etmiştir. Atâyî, çok yetenekli olduğunu vurguladığı Şeyhülislam Fuzayl Efendi'nin işitilmemiş sanatlarda Cemşid gibi olduğunu da "...sanâ'i-i garîbede Cemşîd gibi sahib-i külliyyet-i kemal olup..." (Donuk, 2017, s. 835) ifadeleriyle dile getirmiştir.

Sultan II. Osman'ı, "...Pâdişâh-ı magfûr aftâb-ı sahîb-i zuhûr, sultân-ı 'âlî-kadr-i Cemşîd-fer..." (Donuk, 2017, s. 1640) sözleriyle Cemşid'in ışığı olarak tasvir eden Atâyî, Feyzî'nin *Gül-i Sadberg* isimli manzumesini "...Hakka ki ol beyt-i dil-avîzun güşâyîş-i tılısmat-ı eşkâlî mânend-i dahme-i Cemşîd², hayret-dih-i 'uşşâk..." (Donuk, 2017, s. 1390) ifadeleriyle Cemşid'in hazinesine benzetmiştir.

3.9. Dahhâk

İran'ın Pişdâdiyan sülalesi hükümdarlarından biri olan Dahhâk'ın, iki omuzu üstünde kendisine acı veren iki yılan otururmuş. Bu yılanlara her gün iki çocuk beyni getirelerek yedirilirmiş. Dahhâk-i Mârî (Yılanlı Dahhâk) de denilen bu kişi zulmüyle meşhurdur (Pala, 2006, s. 104). Atâyî, Nâdirî'nin kılı kırk yaran mizacını, Dahhâk'ın keskin kılıcına "...tab'-ı mû-şikâfî tîg-ı Dahhâk gibi bün-tîz..." (Donuk, 2017, s. 1732) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.10. Dârâ

Hükümdar anlamına gelen Dârâ, ihtişam, saltanat ve ululuk sembolü olarak ele alınır. *Şehname*'nin başkahramanlarından olan Dârâ ile ilgili olarak sultanlar sultanı anlamına gelen "dâver-i dâverân-ı Dârâ" deyimini, padişahların övgüsü için kalıplaşmış bir ifadedir (Pala, 2006, s. 106).

Atâyî, Sultan Süleyman Han'ın biyografisinde "...dâver-i Dârâ-der..." (Donuk, 2017, s. 453) deyimine yer vermiş; Sultan Ahmed Han'ın biyografisinde de padişahın ululuğunu yüceltmek için "...pâdişâh-ı...Dârâ-dirâyet..." (Donuk, 2017, s. 1571) ifadesini kullanmıştır.

3.11. Feramerz

Şehname'nin kahramanlarından olan Feramerz, kahramanlık timsali olmuştur. Atâyî, Sultan II. Osman'ı tasvir ederken "...Kahramân-ı Ferâmerz..." (Donuk, 2017, s. 1640) ifadeleriyle Feramerz'in kahramanlığına telmihte bulunmuş, II. Osman'ı Feramerz'e teşbih etmiştir.

3.12. Ferîdûn

Ferîdûn, edebiyatta adalet timsalidir. Atâyî, Sultan I. Ahmed'in adaletli oluşunu Ferîdûn ile ilişkilendirerek "...şâh-ı Ferîdûn-câh-ı 'alî-baht idi..." (Donuk, 2017, s. 1554) ifadelerini kaleme almıştır.

² "Dahme-i Cem", Atilla Şentürk'e göre hazine anlamına gelmektedir (2019, C.3, s. 20).

3.13. Hüsrev

Altını çok seven Hüsrev'in tahtının da altından olduğu ileri sürülmüştür. Atâyî, Sultan Selim'in tahta çıkışını anlatırken "...mânend-i Hüsrev-i zerrîn-evreng-i firûze-fâm cülûs-ı taht-ı refref-ıhtirâm ..." (Donuk, 2017, s. 461) ifadeleriyle Hüsrev'in tahtına gönderme yapmıştır.

3.14. İsfendiyâr

Şehname kahramanlarından olan İsfendiyâr, hak, kudret ve lütuf timsalidir. Şairler onun cesaretini, gücünü ve yenilmezliğini ön plana çıkarmışlardır. Bu sebeple şiirde Rûyinten lakabı adından daha sık kullanılmıştır (Albayrak, 2000, C. 22, s. 511-512).

Atâyî *Zeyli*'nde, "...Belki gerden-i Rûyînten-i gerdûn..." (Donuk, 2017, s. 263) ve "...dîde-dûz-i İsfendiyâr-ı zemâne..." (Donuk, 2017, s. 263) ifadelerinde İsfendiyâr'ın maceralarına telmihte bulunulmuş, İsfendiyâr'ın gözlerinin Rüstem'in okuyla kör edildiği hatırlatılmıştır.

3.15. İskender

Bilhassa padişah tasvirlerinde cihangirliği sebebiyle İskender'den bahsedildiği görülmektedir. İskender, Sultan Süleyman'ın biyografisinde teşbih unsuru olarak "...İskender-hâşem..." (Donuk, 2017, s. 453) tamlamasıyla; Sultan II. Osman'ın biyografisinde de aynı amaçla "...hâkân-ı İskender-rây-ı hurşîd-efser..." (Donuk, 2017, s. 1640) şeklinde geçmektedir.

3.16. Keyhüsrev

İranlı Keykâvus'un torunu olan Keyhüsrev, metinlerde padişahları methetmek için sıfat olarak kullanılmaktadır. Atâyî, Sultan Murad Han için "...pâdişâh-ı Keyhusrev-nijâd şehzâde-i ercümendleri..." (Donuk, 2017, s. 723) ifadelerini kullanarak Keyhüsrev'in kahramanlık yönünü Sultan Murad Han'a benzetmiştir.

3.17. Keyümers

Şehname kahramanlarından olan Keyümers, devle savaşmış, devin başından ayağına kadar derisini yüzmüş, eşi görülmemiş şekilde kafasını kesmiştir (Lugal, 2011, s. 309-310).

Atâyî, gaddarlığı ile bilinen Rûşenîzâde'yi tasvir ederken deviyen Keyümers'e "...terfih-i zu'afâ-yı vâcibü'l-merhame için Keyümers-i dîv-bend..." (Donuk, 2017, s. 308) sözleriyle telmihte bulunmuştur.

3.18. Nerîmân/Neyrem

Nerîmân, Rüstem'in dedesi ve Sam'ın babasıdır. Şiirimizde genellikle kahramanlığı, yiğitliği ve pehlivanlığı nedeniyle benzetme vesilesi olarak anılır (Şişman ve Kuzubaş, 2007, s. 154).

Atâyî, "...nermûde-şâne-i pûlâd-ı Nerîmân..." (Donuk, 2017, s. 1635), "...kahr-ı Nerîmâne ile tâc-ı derdmendi tîr-i cefâyâ ..." (Donuk, 2017, s. 353) ve "...pençe-i Nerîmân-ı sipîhr nerm..." (Donuk, 2017, s. 263) örneklerinde görüldüğü üzere müelliflerin ortaya koydukları kahramanlıklarını Nerîmân'ınkilere benzetmiştir.

Nerîmân, Neyrem olarak da bilinir. Atâyî, "...seyâhat-ı Kâf-ı Neyrem..." (Donuk, 2017, s. 439), "...şâne-i ahenîn-i Neyrem'den nişâne idi..." (Donuk, 2017, s. 1514) ve

"...*kuvvet-i bâzû-yı fikri zûr-pençe-i Neyrem'den nişâne...*" (Donuk, 2017, s. 1732) örneklerinde olduğu gibi müellifleri Neyrem'e de teşbih etmiştir.

3.19. Rüstem

Hefthan-ı Acem ve Rüstem-i Zâl gibi lakaplarla da tanınan Rüstem, kuvvetin ve yenilmezliğin sembolü olmuştur (Pala, 2006, s. 395). Osman Paşa'nın yaptığı savaş "...*'Osmân Pâşâ'nun ol melhâme-i 'azîmede olan neberd-i Rüstemânesi nakş-ı meclis-i heft-h'ân...*" (Donuk, 2017, s. 1037) şeklindeki ifadelerle Rüstem'in savaşlarına teşbih edilmiştir. Bunun yanında dağ deviren olduğu "...*kûh-efgen-i Rüstem-salâbet...*" askerlerin savaşçılığı "...*şu'le-misâl yalun kılıçla hamle-künân olmağla tîğ-zen dilâverler mânend-i Rüstem ...*" sözleriyle; Ebu Said Efendi'nin kudreti *Rüstem-kudret...* ifadeleriyle belirtilmiştir (Donuk, 2017, s. 1263; s. 1044; s. 694).

Sadrazam Rüstem Paşa'nın, Rüstem karakterli olduğunu ve Rüstem gibi hamleler yaptığını "...*Sadr-ı a'zâm, Rüstem ü Cem-şiyem...*" (Donuk, 2017, s. 352) ve "...*hamle-i Rüstemâne...*" (Donuk, 2017, s. 353) şeklinde belirtmiştir.

Rüstem'in babası olan Zal'ın "destan" lakabından dolayı Rüstem'e "Rüstem-i destan" da denilmiştir. Atâyî, "...*pençe-tâb-ı Rüstem-i destân...*" (Donuk, 2017, s. 1635) ifadesiyle Sultan Osman Han'ı Rüstem'e benzetmiştir.

Sultan Süleyman'ın "...*heft-h'ân-ı Rüstem...*" (Donuk, 2017, s. 439) ve Nihâlî'nin "...*Heft-h'ân-ı Rüstem'den nişân virür...*" (Donuk, 2017, s. 1566) şeklinde Rüstem'in heft hânına yani yedi sofrasına benzetildiği görülmektedir.³

3.20. Sâm

Sâm'a, Ferîdûn tarafından dünya pehlivanı unvanı verilmiştir (Yıldırım, 2008, s. 604). Atâyî, Sultan II. Osman'ın cengaverliğini dile getirerek onu pehlivanlığı ve at biniciliğiyle nam salan Sâm'a "...*Sâm-süvâr-ı şu'le-cünbiş-i sabâ-cevelân...*" (Donuk, 2017, s. 1640) sözleriyle benzetmiştir.

3.21. Siyâmek

Şehname kahramanlarından biri olan Siyâmek, Kiyamers'in oğludur. Atâyî, Sultan II. Osman'ın gücünü ve kudretini "...*Siyâmek-sinân...*" (Donuk, 2017, s. 1640) terkihiyle kahramanlığıyla meşhur olan Siyâmek'in mızrağına benzetir.

3.22. Siyâvûş

Şehname kahramanı Keykavûs'un oğlu olan Siyâvûş adına düzenlenen "Siyâvûşân" veya "Sevûşûn" adı verilen özel yas törenlerinin asırlar boyu sürdürülmüş olduğu anlaşılmaktadır (Örs, 2009, C. 37, s. 308).

Atâyî, Gazi Giray Han'ın aldığı mağlubiyet karşısında yaşadığı hüznü Siyâvûş'un mezkûr matemine "...*el-ân mâtem-i Siyâvûş gibi on diyârda hüznü bakî...*" (Donuk, 2017, s. 1396) sözleriyle teşbih etmiştir.

³ Rüstem ve İsfendiyar'ın her savaştan sonra zaferlerini kutlamak üzere düzenledikleri ziyafet ve şölenlere heft hân (yedi sofraya, yedi ziyafet) denilmiştir (Ünver, 1998, C. 17, s. 158-159).

3.23. Sührâb

Şehname kahramanlarından olan Sührâb, Rüstem'in yiğitliğiyle meşhur olan oğludur. Rüstem, kendi oğlu olduğunu bilmeden Sührâb'ı öldürmüştür. Atâyî, Cafer Efendi'nin gazabını teskin edemeyip zavallı Sührâb'ın hançeri ile gönül yaraladığını "...hancer-i Sührâb-efgen-i teftîş ile dil-rîş itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 777) sözleriyle ifade etmiştir.

3.24. Zâl

Şehname'de Zâl-ı zer (yaşlı) ve Destan adlarıyla da geçen Zâl, Sâm'ın oğlu ve Rüstem'in babasıdır. Beyaz saçlı doğduğu için yaşlı anlamına gel Zâl ismi verilmiştir (Yıldırım, 2008, s. 735).

Salıncak Rıdvan Efendi'yi izzetin ve yücelik Zabulistan'ının Zâl'ı olarak "...Zâl-i Zâbulistân -ı 'izz ü 'alâ..." (Donuk, 2017, s. 1341) şeklinde tasvir eden Atâyî, "...Zâl-i zer gibi ejder-süvâr olan kapûdân-ı nâmdâr..." (Donuk, 2017, s. 721) sözleriyle de Siyavuş Paşa'nın, Zâl gibi ejder sürdüğünü ifade etmiştir.

4. Masal ve Hikâye Kahramanları

4.1. Amr-ı Ayyâr

Ayyâr-ı Cihân, Amr bin Ümeyye ve Peyk-i Resûl olarak anılan Amr-ı Ayyâr (ö. 60/679-80'den önce), lakabından da anlaşılacağı üzere hilekârlıkta nam salmıştır. Olağanüstü özelliklere sahip olan Amr-ı Ayyâr, kırk yıldır kazandığı hazineleri sakladığı çok büyük olan enbânından yani dağarcığından türlü türlü yiyecekler çıkarmasıyla bilinmektedir (Kont, 2019, s. 105).

Atâyî, Kafzâde Feyzî Efendi'nin hazinesini "...enbân-ı kerâme-i 'Amr gibi 'ummân-ı bî-pâyân idi..." (Donuk, 2017, s. 1402) sözleriyle, Lâihî'nin telif ettiği mecmuayı da "...hemyân-ı 'Amr-ı 'ummân-kerâme gibi bir mecmû'a tertîb itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 429-430) ifadeleriyle Amr'ın sonsuz zenginlikteki enbânına benzetmiştir.

Atâyî, Kâtip Mahmudzâde'nin hilekârlığını "... 'Amr-ı 'Ayyâr gibi hîle ile şöhre-i şeh'r ü diyâr idi..." (Donuk, 2017, s. 757) sözleriyle Amr-ı Ayyâr'ın hilekârlığına benzetmiştir.

4.2. Ebû Zeyd-i Serûcî

Makamâtü'l-Harîrî adlı eserde, toplumdaki çelişki ve çarpıklıklara dikkat çekmek maksadıyla hayalî kahraman Ebû Zeyd-i Serûcî'nin maceraları Hâris b. Hemmâm'ın dilinden anlatılmıştır. Eserin kahramanı olan Ebû Zeyd-i Serûcî, dilenci kılığında kurnaz ve düzenbaz bir kişidir; güzel konuşarak insanları etkiler, amacına ulaşmak için her türlü yalanı söyler ve her hileye başvurur (Kılıç, 2003, C. 27, s. 414-415).

Atâyî, Kirli Şücâ'nın Ebû Zeyd-i Serûcî gibi hileler yaptığını "...yazılan makalelerin Ebû Zeyd-i Serûcî'si idi..." (Donuk, 2017, s. 1589) şeklinde dile getirmiştir.

4.3. Ferhat

Hüsrev ü Şirin kahramanlarından olan Ferhat, Şirin'e âşıktır. Mesnevi kahramanlarından olan ve tıpkı Ferhat gibi Şirin'e âşık olan Hüsrev, dadısı ile iş birliği yaparak Şirin'i elde etmeye çalışır. Hüsrev'in dadısı, Ferhat'ın yanına gidip ona Şirin'in öldüğü yalanını söyler. Ferhat da o an kendini öldürür (Pala, 2006, s. 152).

Atâyî, Bekâyî biyografisine derc ettiği bir rivayetteki “...zen-i Ferhâd-küş gibi sehâre vü gaddâre idi...” (Donuk, 2017, s. 951) ifadesiyle Bekâyî'nin davranışını, yaptığı hileyle Ferhat'ın ölümüne sebep olan dadiya benzetmektedir.

4.4. Kays/Mecnûn

Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin erkek kahramanı olan Mecnûn'un gerçek adı Kays'tır. Sevdiğine kavuşamayan Kays, mecnûn olur ve perişan bir hâlde çöllere düşer. Edebiyatımızda Kays, aşkıdan çöllere düşmesi ve aklını yitirmesi yönünden konu edinir.

“...Kays-ı sahra-neverd gibi bî-'akl ü hûş, me'lûf-i ins ü tuyûr u vuhûş olup...” (Donuk, 2017, s. 403), “...Kays-ı vîrâne-nişîn-i jûlîde-mû gibi terk-i dâr ü diyâr itmiş idi...” (Donuk, 2017, s. 1604), “...gâhî edîb ü mütedeyyin, gâhî Mecnûn u gâhî Eflâtûn, garîb-terkîb ü turfe-ma'cûn idi...” (Donuk, 2017, s. 1838) ve “...serdâr-ı jûlîde-mûyân-ı Mecnûn-timsâl olurlar idi...” (Donuk, 2017, s. 1631) örneklerinde görüldüğü üzere müellifler, Kays'a akıl yönünden teşbih edilmişlerdir.

5. Diğer Şahıslar

5.1. Bâkıl

Bâkıl, kuş beyinli, söz söylemekten âciz bir Arap'tır. Araplar arasında söz söylemekten âciz, belâheti zâhir olanlar hakkında, “Bâkıl'dan daha beceriksiz” meseli meşhurdur (Onay, 2019, s. 82).

Atâyî, Ağazâde Mehmed'i Bâkıl'a teşbih ederek onun, asrında darb-ı mesel olarak şöhret bulduğunu fakat benzetilen kişinin tam tersine oldukça akıllı olduğunu “...Bâkıl gibi 'asrında darbu'l-mesel, ammâ zemâne yâd-gârlarına nisbet 'akl-ı evvel idi...” (Donuk, 2017, s. 851) sözleriyle dile getirmiştir.

5.2. Eşab

Mizah ve esprinin kazanç vasıtası haline gelmesi Eşab'la başlamış, onun mizahî anekdot ve esprileri edebî eserlerde yer almıştır (Durmuş, 2005, C. 30, s. 205). Eşab, şahsına nispet edilen nüktelerden anlaşıldığına göre nerede bir menfaat varsa oraya koşan, her durumdan kendine bir çıkar devşirme gayretinde olan tipik bir oportünisttir (Uz-Efil, 2019, s. 309).

Atâyî, “...fırka-i Eş'âb-menişân-ı dünyâ-perest...” (Donuk, 2017, s. 535) ifadelerinde görüldüğü üzere Mircazâde Abdulah'ın mizacını dünya nimetlerine tapan Eşab'a benzetmiştir.

5.3. Hebenneka

Ahmaklığı mesellere konu olmuş, kendini akıllı sanan bir kimsedir. Atâyî, Ağazâde Mehmed'i Hebenneka'ya teşbih ederek onun, asrında darb-ı mesel olarak şöhret bulduğunu lakin benzetilen kişinin tam tersine oldukça akıllı olduğunu “...Hebenneka...gibi 'asrında darbu'l-mesel, ammâ zemâne yâd-gârlarına nisbet 'akl-ı evvel idi...” (Donuk, 2017, s. 851) ifadeleriyle kaleme almıştır.

6. Hakkında bilgi bulunamayanlar

6.1. Cüci

Atâyî, Kirli Şüca'nın latifeler yapmada Cüci'ye benzediğini "...Asrında olan letâ'ifün Cüci'si ...idi..." (Donuk, 2017, s. 1589) sözleriyle dile getirmiştir.

6.2. Dinkoz

Atâyî, Akkaftan Kemal Efendi'nin biyografisinde onun Dinkoz gibi mert biri olduğunu "...Dinkoz gibi merd-i müsellem olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1587) şeklinde belirtmiştir.

6.3. Dürerci Hüsam

Atâyî, Mehmed Şer'iyatî'nin *Dürer* okutmakla nam salan Dürerci Hüsam'a muadil olduğunu "...Dürer ü Gurer mütâla'asına mâ'il, Dürerci Hüsâm'a mu'âdil idi..." (Donuk, 2017, s. 830) sözleriyle kaleme almıştır.

6.4. Hacı Baba

Atâyî, Akkaftan Kemal Efendi'nin biyografisinde onun Hacı Baba gibi mert olduğunu "...Hâcî Baba...gibi merd-i müsellem olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1587) şeklinde dile getirmiştir.

6.5. Kirâmî

Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin *Sâkînâme*'sinin her bir beytini Kirâmî mahlaslı şairin müfredlerine "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür...her beyti bir müfred-i Kirâmî..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle teşbih etmiştir.⁴

6.6. Şihâb

Atâyî, Feyzî'nin muamma sahasında Miro? Şihâb gibi nam kazandığını "...Vâdî-i mu'ammâda Mîro? Şihâb gibi nâmdâr..." (Donuk, 2017, s. 1390) sözleriyle vurgulamıştır.⁵

6.7. Muhtar-ı Kûfî

Atâyî, Anadolu memleketlerinden gelen beylerbeylerinin Muhtar-ı Kûfî gibi Osman'ın kanını talep ettiklerini "...Muhtâr-ı Kûfî gibi taleb-i hûn-ı 'Osmân bahânesi ile 'alem-efrâz-ı istiklâl ü istibdâd olmuşlar idi..." (Donuk, 2017, s. 1683) şeklinde ifade etmiştir.

6.8. Sünbül Sa'dî

Atâyî, Karaçı Sadi Efendi'nin Sünbül Sadi gibi karanlığa mail olduğunu "...Sünbül Sa'dî gibi sevâde mâ'il ..." (Donuk, 2017, s. 823) şeklinde kaleme almıştır.

SONUÇ

Atâyî'nin, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletî's-Şakâ'ik* isimli biyografik eserinde farklı milletlerden kişileri, çeşitli bağlamlarda zikrettiği görülmüştür. Tarihe, kültüre ve geleneğe mal olarak zamanla sembolleşen ve tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahıslar, Atâyî'nin kaleminde yer edinmiştir. Atâyî'nin bu

⁴ Bahsi geçen Kirâmî'nin hangi Kirâmî olduğu tespit edilememiştir.

⁵ Asıl adı Muhammed b. Yûsuf b. Şihâb-ı Şîrâzî (ö. 942/1535) olan Ehlî-i Şîrâzî'yi kastetmiş olabilir çünkü aruz, kafiye, muamma, bedii ve beyân sanatlarına olan vukufu ile de şöhret kazanmıştır. Ayrıca 100 beyitten ibaret olan muamma ve lugazları vardır (Tokmak, 1994, C. 10, s. 533).

isimlere hangi anlam çevrevelerinde yer verdiğini ve mezkûr isimleri hangi bağlamda kullandığını ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmanın neticesinde, Atâyî'nin telmih ve teşbih unsuru olarak zikrettiği 99 isim tespit edilmiştir.

Çalışmamızda, belirlenen bu isimler, 7 kısımda incelenmiştir. "Peygamberler" başlığı altında Hz. Davut, Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf olmak üzere dokuz nebinin biyografi sahiplerini tasvir etmede zikredildiği görülmüştür. Peygamberlerin kerametleri, yaşam öyküleri ve sahip oldukları fizikî ve ahlakî özellikler, Atâyî tarafından kullanılmıştır.

"Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler" başlığı altında incelemeye tabi tuttuğumuz Abbas, Belkıs, Cafer-i Tayyâr, Edhem, Habîb-i Neccâr, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hızır, Lokman, Veysel Karanî ve Züleyha olmak üzere on üç şahsın bilhassa kazandıkları dinî kimliklere bir telmih yapıldığı fark edilmiştir. Atâyî Zeyli'nde biyografisi verilen kişilerin sergiledikleri tutum ve davranışlar, din ve tasavvuf sahasında öne çıkan kişilerininkine teşbih edilerek, biyografi sahiplerine ulvî bir merteye de inşa edilmiştir.

"Tarihî Şahsiyetler" başlığı altında incelediğimiz, Cafer-i Bermekî, Cem Sultan, Cengiz Han, Efrasyab, Firavun, Gazneli Mahmûd, Hüsrev, Kâfûr, Nureddin-i Şehid, Şâpûr ve Timur olmak üzere 11 devlet adamının; Aristo, Eflatun, Fahr-i Râzî, İbn Sînâ, Kaftiyeci Muhyiddin, Kutb-i Şirâzî, Molla Fenarî ve Tablavî olmak üzere sekiz âlim ve filozofun; Asmâî, Câhiz, Câmî, Ehlî, Emrî, Firdevsî, Hâcû, Hâfız, Harîrî, Hâtem, Hâtifî, Hüseyin-i Vâiz, İbn Muhannâ, İmâdî, İmrü'l-kays, Kâsım-ı Günâbâdî, Kus bin Sâide, Manav İvaz, Ömer Hayyam, Sâmî, Selmân ve Ubeydî olmak üzere yirmi iki şair, yazar ve belagatçının ve Bihzâd ile Mânî olmak üzere iki sanatkârın çeşitli suretlerde kullandıkları görülmüştür. Atâyî'nin, biyografisini kaleme aldığı şahısların, mesleklerinde olan saygınlıklarının ve yaptıkları işlerdeki maharetlerinin boyutlarını ifade edebilmek için mezkûr şahısları kullandığı belirlenmiştir. Alanlarında öne çıkmış ve çeşitli ekollere öncülük yapmış bu tarihî şahsiyetler biyografi sahipleriyle mukayese edilmiştir. Atâyî'nin, mübalağa sanatının da gücüyle hâl tercümesini kaleme aldığı kişilerden bir kısmını, mezkûr tarihî şahsiyetlerden üstün tuttuğu da belirlenmiştir.

Atâyî, "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler" başlığı altında incelediğimiz Âsâf, Behrâm, Bijen, Cem/Cemşîd, Dahhâk, Dârâ, Feramerz, Ferîdûn, Hüsrev, İsfendiyâr, İskender, Keyhüsrev, Keyümers, Nerîmân/Neyrem, Rüstem, Sâm, Siyamek, Siyavûş, Sührâb, Şâpûr ve Zâl olmak üzere kahramanlık timsali yirmi şahsiyeti, bilhassa dönemin padişahını, sadrazamını, vezirini ve paşasını, kahramanlık bakımından methetmek için kullanmış; memduhu yüceltmıştır.

Atâyî Zeyli'nde, "Masal ve Hikâye Kahramanları" başlığı altında yer verdiğimiz Amr-ı Ayyâr, Ebû Zeyd-i Serûcî, Ferhâd ve Kays/Mecnûn olmak üzere dört kahramanın ve "Diğer Şahıslar" başlığı altında incelemeye tabi tuttuğumuz Bâkıl, Eşab ve Hebenneka olmak üzere mesellere konu olan üç şahsın, biyografisi verilen kişilerin sergiledikleri davranışları tasvir edebilmek ve kimi zaman da bu davranışları yerebilmek için telmih, teşbih, kinaye ve mübalağa unsuru olarak zikredildiği fark edilmiştir.

"Hakkında bilgi bulunamayanlar" başlığı altında Cücî, Dinkoz, Hâcî Baba, Dürerci Hüsam, Kirâmî, Şihab, Muhtâr-ı Kûfî ve Sünbü'l Sa'dî olmak üzere Atâyî Zeyli'nden başka bir yerde ismine rastlamadığımız ya da kim olduğu hakkında kesin bir hüküm

veremediğimiz sekiz ismin sahip oldukları hasletler ve yetenekler bakımından biyografi sahipleriyle karşılaştırıldıkları belirlenmiştir.

Çalışmamızın neticesinde Atâyî'nin, geniş bir şahıs kadrosuna yer vererek, kendisini geleneğin halkasına dâhil ettiğini, sahip olduğu kültürel, dinî, edebî ve efsanevî bilgi birikimini şahıslar üzerinden gözler önüne serdiğini söylemek mümkündür.

EXTENDED ABSTRACT

One of the sources that feed the classical Turkish literature is persons. Authors have included persons in their descriptions of people for various purposes such as praising, criticizing, or expressing the person's characteristics better and more impressively. Prominent traits and characteristics of mythological, legendary, cultural, and religious persons are often compared to that of the protagonists, and it is often emphasized that memduh is superior. These persons, who are mentioned as elements of allusion and similitude, became a motif in the literature over time, and each person became the epitome of their qualifications.

In the descriptions of the persons in his biographical work named *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik*, Atâyî, who wrote many works in verse and prose in Turkish literature, mentioned people of different nationalities, predominantly Turkish, Arab, and Persian, who are famous in the world with their characteristics, in various contexts. In this study, in which we aim to reveal the context in which Atâyî uses the persons who stand out with their historical, mythological, religious, legendary, and literary identities, firstly 99 names that Atâyî used as references and similes were determined. These names have been examined by classifying them under 7 main headings, including "Prophets", "Religious-Sufi Personalities", "Historical Personalities", "Mythological and Legendary Personalities", "Tale and Story Heroes", "Other Persons" and "Those who could not find information about".

Under the heading "Prophets", it has been seen that nine prophets including Hz. Davut, Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Yakup and Hz. Yusuf are mentioned in describing their biographers. Atâyî used the miracles, stories, and physical-moral characteristics of the prophets. Under the heading "Religious-Sufi Personalities", it has been noticed that Abbas, Belkıs, Cafer-i Tayyâr, Edhem, Habîb-i Neccâr, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hızır, Lokman, Veysel Karanî and Züleyha are referring to the religious identity they have gained.

Under the heading "Historical Personalities", it has been seen that eleven statesmen, including Cafer-i Bermekî, Cem Sultan, Cengiz Han, Efrasyab, Firavun, Gazneli Mahmûd, Hüsrev, Kâfûr, Nureddin-i Şehid, Şâpûr and Timur; eight scholars and philosophers, including Aristo, Eflatun, Fahr-i Râzî, İbn Sînâ, Kafıyeci Muhyiddin, Kutb-i Şirâzî, Molla Fenarî and Tablavî; twenty-two poets and writers, Asmaî, Câhiz, Câmî, Ehlî, Emrî, Firdevsî, Hâcû, Hâfız, Harîrî, Hâtem, Hâtîfî, Hüseyin-i Vâiz, İbn Muhamnâ, İmâdî, İmrü'l-kays, Kâsım-ı Günâbâdî, Kus bin Sâide, Manav İvaz, Ömer Hayyam, Sâmî, Selmân and Ubeydî; two artists, including Bihzâd and Mânî are used in various forms.

Atâyî, under the heading "Mythological and Legendary Personalities", used twenty figures of heroism, including *Âsâf*, *Behrâm*, *Bijen*, *Cem/Cemşîd*, *Dahhâk*, *Dârâ*, *Feramerz*, *Ferîdûn*, *Hüsrev*, *İsfendiyâr*, *İskender*, *Keyhüsrev*, *Keyümers*, *Nerîmân/Neyrem*, *Rüstem*, *Sâm*, *Siyamek*, *Siyavûş*, *Sührâb*, *Şâpûr* and *Zâl*, especially the sultan, grand vizier, vizier, and pasha of the period, to praise them for gallantry.

Under the headings "Tale and Story Heroes" four heroes including *Amr-ı Ayyâr*, *Ebû Zeyd-i Serûcî*, *Ferhâd*, *Kays/Mecnûn*, and "Other Persons", three people including *Bâkıl*, *Eşab ve Hebenneka* are mentioned as the elements of reference, allusion, similitude, and exaggeration. Under the heading "Can't find information about", it has been identified eight names including *Cücî*, *Dinkoz*, *Hâcî Baba*, *Dürerci Hüsam*, *Kirâmî*, *Şihab*, *Muhtâr-ı Kûfî* and *Sünbül Sa'dî* that we have not encountered elsewhere, were compared with the owners of biographies in terms of their traits and abilities.

In the study, it was also tried to determine the richness of meaning added to *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik* by the prominent features of the persons included as the elements of allusion and similitude. As a result of our study, it is possible to say that by placing a large staff of people Atâyî included himself in the circle of tradition and revealed his legendary cultural, religious, literary knowledge through individuals.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, A. (2019). Kâfûr Ebû'l-Misk. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek 2., s. 1-2). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akkaya, H. (2010). Süleyman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 38, s. 60-62). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akkuş, M. (1995). *Nefî divanı'nda tipler ve kişilikler*. Erzurum: FEF Yay.
- Akkuş, M. (2000). *Divan şiirinde insan ı-dini kişilikler*. Erzurum: FEF Yay.
- Akkuş, M. (2006). Klasik edebiyatta tipler. T. S. Halman (Ed.), *Türk edebiyatı tarihi* (C. 2) içinde (s. 393-402). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Albayrak, N. (2000). İsfendiyar. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 511-512). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Alışık, G. S. (2009). Sâm Mirza, *İslâm ansiklopedisi* (C. 36, s. 61). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Arslan, M. (2007). Türk edebiyatında hamse. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (9), 305- 322. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/655263>
- Ateş, S. (1996). Habîb en-Neccâr. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, 373-374). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Aydın, İ. H. (2005). Molla Fenârî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 245-247). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bulut, A. (2019). Tablavi. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek-2, s. 569-570). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çelebi, İ. & Kurnaz, C. (1998). Hızır. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 406-412). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Demirel, Ş. (2001). 16. yüzyılda divan şairlerinden behiştî ve heft-peyker mesnevisinin tematik açıdan incelenmesi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 187-217. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/258246>
- DİA. (1988). Abbas. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 16-17). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Donuk, S. (2017), *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-şakâ'ik: nev'izâde atâyî'nin şakâ'ik zeyli* (C. I-II). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Durmuş, İ. (2005). Mizah, *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 205-206). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Erkan, M. (1999). İbn Mühennâ. *İslâm ansiklopedisi* (C. 20, s. 218-219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Fayda, M. (1994). Ebû Bekir, *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 101-108). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gökbulut, H. (2001). Kâfiyeci. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 154-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. & Kurnaz, C. (1998). Hühüd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 18, s. 461-462). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (2013). Yusuf, , *İslâm ansiklopedisi* (C. 44, s. 1-5). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kapar, M. A. (2002). Kus b. Sâide. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 460). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaya, M. (1991). Aristo. *İslâm ansiklopedisi*. (C. 3, s. 375-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kılıç, H. (2003). el-Makâmât. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 414-415). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kont, M. (2019). *Hamzanâme'nin 12. cildinin halk bilimsel incelemesi (metin-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kök, B. (2007). Nüreddin Zengî, Mahmud. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 259-262). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Lugal, M. N. (2011). *Şehname* (C. 1-2). İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Naskali, Esko. (2010). Şâpûr, *İslâm ansiklopedisi* (C. 38, s. 346). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Onay, A. T. (2019). *Açıklamalı divan şiiri sözlüğü eski türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*, (C. Kurnaz, Haz.). Ankara: Kurgan Edebiyat.

- Öngören, R. & Albayrak, N. (2000). İbrâhim bin Edhem, *İslâm ansiklopedisi* (C. 21, s. 293-296). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Örs, Derya. (2009). Siyâvuş. *İslâm ansiklopedisi* (C. 37, s. 308-309). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özcan, A. (2001). İvaz Efendi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 23, s. 490). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Pala, İ. (2006). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay.
- Pala, İ. (2006). Mühr-i Süleyman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 31, s. 61-64). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Saraç, Y. (2020). Emrî, Emrullah. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/emri-emrullah>
- Savran, A. (2000). İmrüülkays b. Hucr. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 237-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sipahioğlu, M. (2020). Tevrat ve Kur'an'ı antik Mısır düşüncesi ışığında okuma: Hz. Musa'nın yılana dönüşen asası. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 917-951. doi: 10.14395/hititilahiyat.767782.
- Süleyman, T. (1997). Hâtim et-Tâi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 472-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şanlı, İ. (2020). Ubeydî, Abdurrahman Çelebi. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ubeydi-abdurrahman-celebi>
- Şentürk, A. (2019). *Osmanlı şiiri kılavuzu* (C. 3). İstanbul: DBY Yay.
- Şerbetçi, A. (2002). Kutbüddîn-i Şîrâzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 487-489). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (1993). Câhiz. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, s. 20-24). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şişman, B. & Kuzubaş, M. (2007). *Mitik, destanî, masalsi, efsanevî ve tarihî unsurlar açısından şehname'nin türk kültür ve edebiyatına etkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tokmak, N. (1994). Ehlî-i Şîrâzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 533). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tokmak, N. (1996). Hâcû-yi Kirmânî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, s. 520-521). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan şiirinde mitolojik unsurlar, şahıslar mitolojisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tülücü, S. (1991). Asmaî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 3, s. 499-500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tülücü, S. (1997). Hâtim et-Tâi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 472-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Uz, E. & Efil, M. (2019). Arap nevâdir eserleri örneğinde mizahın toplumsal ve siyasal işlevi. *Bilimname*, 37, 289-320. doi: 10.28949/bilimname.460096.
- Uzun, M. (1996). Firavun. *İslâm ansiklopedisi* (C. 13, s. 121-122). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ünver, İsmail. (1998). Heft Hân. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 158-159). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Fahreddin er-Râzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 12, s. 89-95). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yazıcı, T. (1994). Efrâsiyâb. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 478-479). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, H. D. (1992). Bermekîler. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 517-518). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, H. D. (1993). Cafer b. Yahyâ el-Bermekî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, s. 4). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yiğit, İ. (2007). Osman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 438-443). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zavotçu, G. (2006). *Divan edebiyatı kişiler-kişilikler sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi.

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA MİZAHÎ BİR ZAAF: ZEN-PÂRELİK

A HUMOROUS WEAKNESS IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE: WOMANIZING

Gökçehan Aysel YILMAZ * Öz

Erkeklerin kadınlara duyduğu cinsel düşkünlüğü tanımlayan zen-pârelik, klasik Türk edebiyatında hoş karşılanmayan bir zaaftır. Nev'î-zâde Atâyî'nin Nefhatü'l-ezhâr'ında ve Sohbetü'l-ebkâr'ında, Sâbit'in Dere-nâme'sinde, Subhi-zâde Feyzî'nin Heft Seyyâre'sinde, Sümbül-zâde Vehbî'nin Şevk-engîz'inde, Hikâye-i Zen Dost ya da Hikâye-i Mekk-i Zenân-ı 'Acûz'da, Fennî'nin Sevâhil-nâme'sinde, Tırsî'nin Dîvân'ında, Râmiz Mehmed Efendi'nin Zen-Dost'unda ve Bayburtlu Zihnî'nin Sergüzeşt-nâme-i Zihnî'sinde zen-pâreler, mizahî beyitlerle eleştirel bir üslup içerisinde anlatılmakta; hatta hicvedilmektedir. Çalışmada, bahsi geçen eserlerden hareketle zen-pâre erkeklerin lakapları, yaşadıkları yerler, meslekleri, kadımlarla bir arada oldukları/ buluştukları mekânlar, kadınlara olan zaafı yüzünden yaşadıkları durumlar/ olaylar incelenmekte; böylelikle klasik Türk edebiyatında zen-pâreliğin portresine ulaşmak ve şairlerin kadın-erkek ilişkilerinin şehvî yönüne bakış açısını öğrenmek amaçlanmaktadır.

* Dr.,

gokcehanagaoglu@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3815-135X
Trabzon / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk edebiyatı, mizah, hiciv, eleştiri, zen-pâre

Keywords

Classical Turkish literature, humor, satire, criticism, womanizer

Abstract

Womanizing is defining that men's leching for women. Being a womanizer is an unwarrantable weakness in classical Turkish literature. Womanizers are mentioned with humorous couplets, critical wordings, even satirized in Nev'î-zâde Atâyî's Nefhatü'l-ezhâr and Sohbetü'l-ebkâr, Sâbit's Dere-nâme, Subhi-zâde Feyzî's Heft Seyyâre, Sümbül-zâde Vehbî's Şevk-engîz, Hikâye-i Zen Dost ya da Hikâye-i Mekk-i Zenân-ı 'Acûz, Fennî's Sevâhil-nâme, Tırsî's Dîvân, Râmiz Mehmed Efendi's Zen-Dost and Bayburtlu Zihnî's Sergüzeşt-nâme-i Zihnî. In this study it's been researched about womanizer's cognomens, settling places, occupations, places where meeting with women, troubles about their leching for women in those texts. In relation to these it's aimed that getting a view of womanizing in classical Turkish literature.

Başvuru/Submitted: 25/12/2021

Kabul/Accepted: 23/06/2022

GİRİŞ

Mizah, durumların, olayların ve kişilerin alışılmışın dışında sayılan, gülünç, tezat, tuhaf vb. özelliklerini; güldürmek ve eğlendirmek amacıyla anlatmak olarak tanımlanabilir. Mizahın temeli pek çok kaynakta (Bayrak, 2001, s. 4; Çiftçi, 1998, s. 147; Nesin, 2001, s. 20; Öngören, 1983, s. 15; Türk Dil Kurumu [TDK], 2011, s. 1692) gülmeye dayandırılmaktadır. Antik Yunan'da bir çeşit duygusal tepki olarak görülen (Sanders, 2001, s. 119, 127) gülme; Orta Çağ'da "insanın ikinci doğası" olarak kabul edilerek kutsal bayramlarda ve törenlerde hoş karşılanmış, bedenin alt bölgelerinin bir imgesi olarak düşünülmüştür (Bakhtin, 2001, s. 96). Ancak Michael Billig'e göre mizahın varlığı; biyolojinin gerekliliklerinden ziyade sosyal yaşam talepleri ve kültürel bir anlam taşıması ile ölçülebilmektedir (aktaran Baş & Ulu Aslan, 2020, s. 148).

Mizahın doğuşu, uzun yıllar boyunca tartışılmış; Eflatun, Aristo, Sokrates ve Cicero'nun görüşleri XVII. yüzyıldan itibaren kuramsallaşmıştır. "Üstünlük kuramı", kaynağını Platon ve Aristoteles'in sorgulamalarından almakta olup en eski gülme kuramı olarak kabul edilmektedir. Platon, bir kişiyi gülünç kılan şeyin onun kendisini bilmemesi olduğunu düşünmekte; Aristoteles ise gülmenin alayın bir türü olduğunu savunmakta ve nüktenin "adam edilmiş bir küstahlık" olduğunu belirtmektedir (Morreal, 1997, s. 8-9). Üstünlük kuramına göre gülen kişi kendisini, onu güldüren kişi/kişilerden sosyo-ekonomik konum, zekâ, kültür, fiziksel görünüm vb. hususlarda daha üstün görmektedir. Kendisinin "üstün"lüğüne karşısındakinin ise kusurlarına, eksiklerine, çirkinliklerine gülen bir kişi esasen o durumda olmadığı için gülmektedir. Bu teoriyi geliştiren Thomas Hobbes, insan kusurlarına yüksek sesle gülenleri "korkak", "yüreksiz", "küçük" olarak görmektedir. Gülen kişinin aslında "küçük" olan egosunun güçlü ve incitici bir alaycı gülme yarattığını bildirmektedir (Sanders, 2001, s. 242). Robert Escarpit ise üstünlüğe bağlı gülmeyi, egemenlik duygusu ile ilişkilendirmekte; insanların güvenliklerini sağlamak için kullandıkları atadan kalma bir araç olduğunu söylemektedir (2016, s. 141). "Uyumsuzluk kuramı" ilk kez Aristoteles tarafından konuşmacıların, dinleyicileri güldürmesi için kullanabileceği bir yöntem olarak ele alınmıştır (Morreal, 1997, s. 25). XVIII. yüzyılda Kant, teoriyi geliştirmiş ve gülmenin kaynağını uyumsuzluğa dayandırmıştır. Ona göre gülme, "yıkılan bir umudun hiçliğe doğru ani değişiminden doğan bir duygu"dur (Morreal, 1997, s. 26). Henri Bergson ise, insandaki alışlagelmiş süreçleri anımsatarak "makinelenen" insanın çalışmasını aksatan her şey komik olabileceğini belirtmektedir (1996, s. 23). "Rahatlama kuramı" Aristoteles'in kişinin içinde biriken heyecanlardan arınması için tragedyayı önermesinden (Nutku, 1985, s. 56-59) ve XVII. yüzyılda Descartes'ın bir kötülüğe karşı kayıtsız olduğunda veya kişinin bundan zarar görmeyeceğini anlamasının sonrasında yaşadığı sevinç düşüncesinden (Türkmen, 1997, s. 50) geliştirilmektedir. XVIII. yüzyılda Shaftesbury, kişinin ruh halleri kısıtlandığında içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak için çareler arayacağını ve sonunda kendisini gösterdiği için aslında bu durumdan hoşnut kalıp, üzerindeki baskıdan öç almış olacağını düşünmektedir (Morreal, 1997, s. 8). XIX. yüzyılda Spencer ise kişinin gülmesinin sadece sinirsel enerjinin dışa vurulmasına hizmet ettiğini savunmaktadır (Morreal, 1997, s. 32-34). Sigmund Freud bu görüşleri psikanaliz

kuramı ile bağlantı kurarak incelemekte; kişinin duygularını bastırmak için biriktirdiği enerjiyi gülmek için kullandığını ortaya koymaktadır (Morreal, 1997, s. 51).

Mizahın, Klasik Türk edebiyatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Konuya ilişkin araştırmalarda sıklıkla hicivle birlikte ele alınan mizah, hezl, latife, mutâyebe, mülâtefe, müzah, ta'riz, tehzil, şathıyyat gibi terimleri de içeriğinde barındırmaktadır. Edith Gülçin Ambros, Osmanlı edebî türlerinin çoğunda mizahın zorunlu veya isteğe bağlı bir öge olma konumunda bulunduğunu belirterek; bu durumun Osmanlıların mizaha olan bağlılığını ortaya koyduğunu bildirmektedir (2009, s. 84).

Türk edebiyatında mizahî üslubun izlerini VIII. yüzyılda *Orhun Abideleri'*ne (Ergin, 1986), XI. yüzyılda Yûsuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig'*ine (Kaçalın, t.y.) ve Kaşgarlı Mahmûd'un *Divânü Lugâti't-Türk'*üne (Tekin, 2005) kadar dayandırmak mümkündür. Anadolu'daki en eski yazılı mizah ürünleri XIII. yüzyılda Yûnus Emre'nin "*Çıktım erik dalına onda yedim üzümü*" diye başlayan şathiyyesinde (Tatçı, 1991, s. 267), *Risâletü'n-nushiyye'*sinde (Günay & Horata, 1994) ve Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî'*sinde (Gölpınarlı, 1981-1983-1984) bulunmaktadır.

Klasik Türk edebiyatı içerisindeki mizahî hikâyeler, mizahî şiirler vb. türlerde cinsellik teması önemli bir yer tutmaktadır. XIII. yüzyılda Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî'*sinde, XVI. yüzyılda "*Deli Birader*" lakaplı Gazalî'nin mensur eseri *Dâfiü'l-gumûm ve Râfiü'l-humûm'*unda (Bardakçı, 1992, s. 30-36; Bingölçe, 2007, Kuru, 2000), Taşlıcalı Yahyâ'nın *Usûl-nâme'*sinde (Alkaya, 1996), Meâlî (Ambros, 1982), Zâtî (Çavuşoğlu & Tanyeri, 1987; Tarlan, 1970), Lâmi'î Çelebi (İsen & Burmaoğlu, 1978), Mânî (Demirel, 2017) ve Üsküplü İshâk Çelebi'nin (Çavuşoğlu & Tanyeri, 1989) Bursa şehrengizlerinde, XVII. yüzyılda Nef'î'nin *Sihâm-ı Kazâ'*sında (Başdaş, 2018), Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr'*ında (Kuzubaş, 2005), *Sohbetü'l-ebkâr'*ında (Yelten, 2017) ve *Sâkî-nâme'*sinde (Arslan, 2012), Subhî-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre'*sinde (Alkan İspirli, 1997), Sâbit'in divanında (Karacan, 1991), *Dere-nâme* (Karacan, 1990a), *Berber-nâme* (Karacan, 1990b) ve *Amrû'l-leys* (Karacan, 1990c) isimli mesnevilerinde, XVIII. yüzyılda Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz'*inde (Sürelli, 2007), Kânî'nin divanındaki mektuplarda (Yazar, 2012), İsmâil Belîğ'in Bursa şehrengizinde (Abdulkadiroğlu, 1985), Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i Aşk'*ında (Kuru, 2005) ve *Zenân-nâme'*sinde (Öztürk, 2002), *Hikâye-i Zen Dost ya da Hikâye-i Mekk-i Zenân-ı 'Acûz* isimli mensur eserde (Akman, 2012), XIX. yüzyılda Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî'*sinde (Demirayak Özsoy, 1997) ve Gâlib Paşa'nın *Mutâyebât-ı Türkiyye'*sinde (Kaçalın, 2000) cinsel içerikli beyitler, tasvirler ve hikâyeler bulunmaktadır. Bu eserlerin yanı sıra, XIV. yüzyılda Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşîd-nâme'*si (Ayan, 1979), XV. yüzyılda Hamdullah Hamdî'nin *Yusuf u Züleyhâ'sı* (Onur, 1991), Cemâlî'nin *Hümâ vü Hümâyûn'u* (Horata, 2016-2017), Cem Sultan'ın *Cemşîd ü Hurşîd'i* (İnce, 2000), Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn'i* (Timurtaş, 1963); XVI. yüzyılda Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn'u* (Doğan, 2010), Taşlıcalı Yahyâ'nın *Yûsuf ve Zelihâ'sı* (Çavuşoğlu, 1979), XIX. yüzyılda Refî-i Âmidî'nin *Cân u Cânân'ı* (Öztoprak, 2000) gibi aşk mesnevilerinde kahramanların cinselliğinin açık bir dille ya da mazmunlarla ele alındığı beyitler mevcuttur. Ancak aşk mesnevilerinde "*cinselliğin yoğun bir biçimde yer aldığı söylemek, fakat bunun dile getirilmesinde*

müstehcenliğe düşmemek için azamî gayret gösterildiğini ve edebî kayıdan ödün verilmediğini de eklemek gerekir” (Kutlar Oğuz, 2002, s. 108).

I. Klasik Türk Edebiyatında Zen-pârelik/ Zen-pâreler

Zen-pâre, sözlükte “zampara” (Devellioğlu, 2006, s. 1419), “kadın düşkünün erkek” (Bingölçe, 2011, s. 172) gibi anlamlara gelmektedir. “Zen-dost”, “zen-perest” gibi farklı ifadeler de bu anlamı karşılayacak şekilde kullanılmaktadır¹. Bunun yanı sıra Enderunlu Fâzıl’ın *Zenân-nâme*’sinde ve Bayburtlu Zihnî’nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*’sinde kadınlara düşkün erkeklerden “batakçı”, “horoz” gibi argo ifadelerle bahsedilmektedir². Zen-pârelik, klasik Türk edebiyatında hoş karşılanmayan bir durumdur. “Çünkü kadın düşkünün olmanın kötülüğü kadının kötülüğünden kaynaklanmaktadır” (Yerlikaya, 2014, s. 109). Edirneli Nazmî’ye göre akıllı olan bir kişi “zen-perest” olmaz. “Zen-perest” kişi bir kadının mahkûmudur, gayreti ve utanması olan bir erkek “böyle” olmayı seçmez. “Zen-perest”lik, “ahmak”lık ve “dünyâ-perest”liktir. Gelibolulu Âlî ve Muvakkıt-zâde Pertev, “zen-perest” olmayı dünyaya bağımlı olmakla bir tutmaktadırlar.

O kim ‘âkildür olmaz zen-perest ol

O fi’li fehmi yok bir kevden eyler (Edirneli Nazmî G. 1793/ 3) (Üst, 2018, s. 1050)

Zen-perest olmak bir er mahkûmı olmağdur zenün

İtmez anı gayret u ‘ârı olan er ihtiyâr (Edirneli Nazmî, G. 1844/ 4) (Üst, 2018, s. 1075)

Zen-perest olmaz ol er kim Nazmî

Olmaya gayet-ile bir ahmak (Edirneli Nazmî, G. 3447/ 5) (Üst, 2018, s. 1886)

Zen-perest olmakdan olur imdi yâ dünyâ-perest

Şol seven er muttasıl sîm ü zer-ile zîveri (Edirneli Nazmî, G. 6413/ 6) (Üst, 2018, s. 3416)

¹ XVIII. yüzyılda süslü nesir tarzında yazılmış, yazarı bilinmeyen bir hikâye olan “*Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı ‘Acûz*” (Akman, 2012), Yenişehirli Avnî’nin *Mir’ât-ı Cünûn* mesnevisinin on ikinci bölümü “*Zen-dost*” (Turan, 2008, s. 686), Fennî’nin *Sevâhîl-nâme*’si (Demirkazık, 2009, s. 693), Sâbit’in *Dere-nâme*’si (Karacan, 1990a, s. 25), Gelibolulu Sürûri (Ünver, 2020, s. 239), Sünbül-zâde Vehbî (Yenikale, 2017, s. 443, 476, 501) ve Râmiz Mehmed Efendi’nin divanları (Polat, 2003, s. 337), “*zen-dost*” ifadesinin “*zen-pâre*” anlamına gelecek şekilde kullanımına örnektir. “*Zen-perest*” ise, Nev’î-zâde Atâyî’nin *Nefhatü’l-ezhâr*’ında (Kuzubaş, 2005), Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî (Kutlar Oğuz, 2017, s. 372), Edirneli Nazmî (Üst, 2018), Muvakkıt-zâde Pertev (Bektaş, 2017, s. 306), Osman Nevres (Kaya, 2020, s. 259) ve Vizeli Ramazan Behiştî’nin divanlarında (Aydemir, 2018, s. 134, 135, 188) “*zen-pâre*” ile aynı anlamı karşılamaktadır.

² Aşağıdaki beyitlerde Enderunlu Fâzıl “*batakçı*” dediği zen-pârelerden öğrendiğini belirtmekte; Bayburtlu Zihnî ise, Karaağaç naibinden “*hurûs-ı gerzek*” olarak bahsetmektedir.

İşte bu yolda benim çamurum

Hep batakçılar ise menfûrum (Enderunlu Fâzıl, *Zenân-nâme*/ 76a/1) (Öztürk, 2002, s. 76)

Hurûs-ı gerzek gibi zenpâre

Yarasa gibi sarılır yâre (Bayburtlu Zihnî, *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*/ 37/10) (Demirayak Özsoy, 1997, s. 60)

Dünyâ ne kahbe-zendür ana zir-dest olam

Erlîk midür 'acûze zevüp zen-perest olam (Gelibolulu Âlî, G. 925/ 1) (Aksoyak, 2018, s. 955)

Tehî mekr itme ey fertûte-i dehr ehl-i dünyâyâ

Ne hâcet zen-perestân-ı zamâne cûşîş-i dîke (Muvakkıt-zâde Pertev, G. 500/ 2) (Bektaş, 2017, s. 306)

Leylâ ile Mecnûn, Ferhâd u Şîrîn, Hüsrev u Şîrîn vb. aşk mesnevilerinin erkek kahramanları, Âşık Çelebi, Edirneli Nazmî, Mostarlı Hasan Ziyâ'î, Sünbül-zâde Vehbî ve Vizeli Ramazan Behiştî gibi şairler tarafından "zen-pâre" olarak görülmektedir. Edirneli Nazmî, "merdâne" olan kişinin Ferhad ve Mecnun gibi "zen-perest"lerin kıssasını okumayacağını belirtmektedir. Mostarlı Hasan Ziyâ'î, aşıklar defterinde zen-pâreler gördüğü için bir daha Ferhad ve Mecnun'un adını anmayacağını söylemektedir. Sünbül-zâde Vehbî'ye göre himmet sahibi "merdâne"lerin Mecnun ve Ferhad'ın kıssalarından alabileceği bir hisse yoktur; Ferhad, Şirin yüzünden "koca bir ırgat"a dönmüştür. Vizeli Ramazan Behiştî, kendisinin Ferhad ve Mecnun'la kıyaslanmaması gerektiğini; çünkü "râh-ı 'ışk"ta olan erkeklerin "zen-pâre"lerle arkadaş olamayacağını bildirmektedir.

Ko Mecnûn ile Ferhâdı iki zen-pâre bâtıldur

Bana gel ister isen hizmet-i pîr ihtiyâr-ı 'ışk (Âşık Çelebi, G. 76/ 6) (Kılıç, 2017, s. 117)

Okımaz merdâneler Ferhâd u Mecnûn kıssasın

Zen-perestün Nazmiyâ anmazlar anlar adını (Edirneli Nazmî, G. 6456/ 5) (Üst, 2018, s. 3435)

Meded bir dahı anman bana Ferhâd ile Mecnûnı

Yazılmış defter-i 'uşşâkda zen-pâreler gördüm (Mostarlı Hasan Ziyâ'î, G. 293/ 4) (Gürgendereli, 2017, s. 154)

Sâhib-i himmet-i merdaneye zen-dostların

Hisse yok kıssa-yı Mecnûn ile Ferhâd'ından (Sünbül-zâde Vehbî, G. 200/ 5) (Yenikale, 2017, s. 443)

Ol ki Şîrîn lebe Ferhâd oldu

Taş döğen bir koca ırgâd oldu (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 545) (Süreli, 2007, s. 125)

Eylemen Ferhâd u Mecnûn'ı Behiştî'ye kıyâs

Merd-i râh-ı 'ışka olmaz hem-kadem zen-pâreler (Vizeli Ramazan Behiştî, G. 137/ 5) (Aydemir, 2018, s. 178)

Klasik Türk edebiyatında zen-pârelerin kadınlara olan zaafları ve bu sebeple yaşadıkları gülünç, utanç verici durumlar/ olaylar mizahî bir dille anlatılmaktadır. Özellikle mesnevilerde daha detaylı bir biçimde anlatılan zen-pâreler; eğlenceye,

kadınlara ve cinselliğe olan düşkünlükleri noktasında “levend” tipiyle benzerlik göstermektedir. Kimi şairlerin zen-pâreliğe dair çeşitli hususların ortak temalarla işlendiği beyitleri bulunmakla birlikte; zen-pârenin klasik Türk edebiyatı tiplerinden biri olduğu söylenemez. Çünkü bu edebî gelenek içerisindeki tiplerin, “*deoletin toplum ve birey nezdinde geçmiş döneme ait sosyolojik, ekonomik, askerî ve sağlık gibi alanlardaki uygulamalarını ve genel geçer değer yargularını göstermesi açısından önemli bilgilerin çıkmasına zemin hazırladığı görülmüştür*” (Çelik, 2019, s. 395).

Nev’î-zâde Atâyî’nin *Nefhatü’l-ezhâr*’ının “*Dâsitân-ı Zenbâre-i Haris ki Bir Zen-i Ferhâd-Gûşe Mübtelâ Olub Cârîyesiyle Safâda İken Esîr-i Dâm-ı Belâ Olmuşdur*” başlıklı on beşinci hikâyesinde³ ve *Sohbetü’l-ebkâr*’ının “*Dâstân-ı Giriftâr-i Zen-Bâre Bedâm-ı Mekkâre Beyânındadır*” başlıklı yirmi beşinci bölümünde⁴, Sâbit’in *Dere-nâme*’sinde⁵, Subhi-zâde Feyzî’nin *Heft Seyyâre*’sinin “*Bu Hikâye Bir Zen-pâre Bir Sâliha Hâtuna Musallat Olup Hâtun Teşekkî Üzere Olmagla Hem-civârı Olan Mekkâre ‘Avret Zen-pâreyi Hânesine Da’vet Eyleyüp ve Cezâ İdüp Zen-pârenün Tevbe-kâr Oldugudur*” başlıklı altıncı hikâyesinde⁶, Sünbül-zâde Vehbî’nin *Şevk-engîz*’inde⁷, *Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Mekt-i Zenân-ı ‘Acûz*’da⁸, Râmiz Mehmed Efendi’nin *Zen-Dost*’unda⁹, Bayburtlu Zihni’nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihni*’sinin “*Der Beyân-ı Ahvâl-i Karaağaç vü Hareket-i Mümin*”

³ Hikâyede İstanbul’da yaşayan bir zen-pârenin, üvey annesinin kandırmacası doğrultusunda kendisinden yaşça büyük, “çirkin” bir kadınla evlendirilmesi ve adamın evlerindeki cariyeyle yaşadığı gizli birteliktelik anlatılmaktadır. Cariye ve adam, evde kabul günü varken perde arkasında buluşup cinsel ilişkiye girerken adamın beslediği koç, onları salona, misafirlerin tam ortasında düşürür. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kortantamer, 1997, s. 192-193).

⁴ Hikâyede İstanbul’da, Üsküdar’da yaşayan kadın bir zen-pârenin duvar deliklerinden bir avludaki kadınları gözetlemesi, bundan rahatsız olan kadınların, adamın cinsel organuna iğneler batırarak onu cezalandırması anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kortantamer, 1997, s. 219).

⁵ Mesnevîde, kadın düşkünü bir adam olan *Söz Ebesi*’nin evli, Ermeni bir kadınla birlikte olmak için yaptığı hileler anlatılmaktadır. Söz Ebesi ve akıl hocası Hâce Fesad, bu kadının kocasıyla piknik yaptığı bir gün onları takip eder. Piknik alanında Söz Ebesi doğum yapmak üzere olan hamile bir kadın kılıfına girer. Hâce Fesad da onun kocasıymış gibi davranarak Ermeni kadından yardım ister. Kadın burada tuzağa düşürülür ve Söz Ebesi, kadına yönelik cinsel amaçlarına ulaşır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Karacan, 1990a, s. 11-12).

⁶ Hikâyede zen-pâre bir adamın, “*salihâ*” bir kadına onu takip ederek rahatsızlık vermesi, kadının da komşularından yardım isteyerek bu kişiyi tuzağa düşürüp ona işkenceler yapması anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Alkan İspirli, 1997, s. 386-391).

⁷ Mesnevîde İstanbul’da yaşayan zen-pâre *Suyolcızâde* ve gulam-pâre *Kazıkçı Yeğeni*’nin kadınları ve oğlanları, cinsel açıdan kıyaslaması konu edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Sürelli, 2007, s. 56-63).

⁸ Hikâyede, “*iffet sahibi*” genç bir kadına şehvet duyan zen-pâre adamın, manevi annesinin yardımıyla kurduğu tuzaklar anlatılmaktadır. Önce manevi anne, genç kadını, kumaş tüccarı kocasından bir entrika ile ayırır. Sonra zen-pâreyi, büyüleri bozan, “*ilim sahibi*” bir kişi olarak tanıtır. Genç kadına, üzerinde büyü olduğunu, zen-pâre adamla cinsel ilişkiye girerse büyüünün bozulacağını söyler. Kandırılan genç kadın, zen-pâre ile birlikte olarak kocasının dönmesini bekler. Bunun ardından manevi anne, kadını ve kocasını barıştırır. Çalışmada, hikâyenin içerisindeki manzum kısımlar kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akman, 2012, s. 14-22).

⁹ Râmiz Mehmed Efendi’nin *Dîvân*’ında yer alan 61 beyitlik bir mesnevî olan *Zen-Dost*’ta şairin ağzından, arkadaşı olan zen-pâre bir adamın yaşadığı yer, kadınlarla buluştuğu yerler, tertip ettiği eğlencelere çağırıldığı zenneler ve zennelerin kendi dilinden maceraları anlatılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Polat, 2003, s. 31).

başlıklı bölümünde¹⁰; ayrıca Fennî'nin *Sevâhil-nâme*'sinde ve Tırsî'nin *Dîvân*'ının kimi beyitlerinde zen-pâre erkekler detaylı tasvirlerle ve çoğunlukla sonunda cezalandırıldıkları olay örgüleri içerisinde anlatılmaktadır. Zen-pâre, Nev'î-zâde Atâyî, Subhi-zâde Feyzî, Sâbit, Sünbül-zâde Vehbî, Bayburtlu Zihnî, Râmiz Mehmed Efendi ve *Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz*'da metnin tamamında ya da içerisindeki bir hikâye/bölümde kimliği belirli, müstakil bir kişi olarak ele alınırken; Fennî ve Tırsî'nin beyitlerinde genel bir çerçevede bahsedilmektedir. Çalışmada, yukarıda söz edilen mesneviler, divanlar ve mensur eserler içerisindeki beyitler; zen-pârenin "lakabı", "dış görünüşü", "yaşadığı yer", "mesleği", "kadınlarla bir arada olduğu/ buluştuğu mekânlar", "kadınlara olan zaafi yüzünden başından geçen olaylar" gibi başlıklara ayrılarak ve incelenerek zen-pârenin bir portresine ulaşmayı amaçlamaktadır¹¹.

I. 1.1. Zen-pârenin Lakabı

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-ebkâr*'ında, Sâbit'in *Dere-nâme*'sinde ve Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde mesnevinin/hikâyenin başkahramanı olan zen-pâreler kendi isimleriyle değil; yaşadıkları çevre, topluluk içerisindeki lakaplarla anılmaktadır. *Sohbetü'l-ebkâr*'daki kuşu ipli ve *Dere-nâme*'deki Söz Ebesi lakapları, hikâyenin olay örgüsü içerisinde bu kişilerin kadınlarla yaşadıkları olaylar neticesinde verilmiştir. *Şevk-engîz*'deki *Suyolcızâde* lakabı ise bu kimsenin karakter özelliklerini ima edecek şekilde kullanılmaktadır.

Rişte-ber-pây-ıdı mürğ-i bâmu

Kuşu ipli idi ya'nî nâmu (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*/ 2204) (Yelten, 2017, s. 126)

Ol zemândan duyulup menkabesi

Kaldı ol şahsa lakab Söz Ebesi (Sâbit, *Dere-nâme*/ 169) (Karacan, 1990a, s. 37)

Mâcerâsı çoğidi dünyâda

Ana derlerdi Suyolcızâde (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 10) (Süreli, 2007, s. 88)

I. 1.2. Zen-pârelerin Dış Görünüşleri

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ında ve *Sohbetü'l-ebkâr*'ında, Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde, *Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz*'da, Tırsî'nin *Dîvân*'ında ve Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*'sinde zen-pârenin karikatürize bir dış görünüşü bulunmaktadır.

¹⁰ Mesnevinin bu bölümünde Bayburtlu Zihnî'nin Karaağaç'ta görev yaparken tanıdığı Mümin Ağa isimli bir kişi hicvedilmektedir.

¹¹ Zen-pârelikle ilgili hikâyelerin geniş bir biçimde yer aldığı mesnevilerde önce zen-pârenin lakabı, dış görünüşü, yaşadığı yer, mesleği gibi onu kısaca tanıtacak bilgiler verilmekte; ardından kadınlarla birlikte olmak için gezdiği ya da kadınlarla buluştuğu yerler anlatılmakta, son olarak kadınlara olan düşkünlüğü sebebiyle başından geçen olaylar ya da düştüğü utanç verici durumlardan bahsedilmektedir. Bu doğrultuda çalışmada yer alan başlıklar, beyitlerin alındığı metinlerdeki olay örgüsüne benzer şekilde sıraya dizilmektedir. Ayrıca her başlık altında yer alan eserlerdeki beyitler, yazıldıkları yüzyıllara göre, kronolojik bir biçimde sıralanmaktadır.

Nefhatü'l-ezhâr'daki zen-pâre, giyim-kuşamına ve dış görünüşüne oldukça özen göstermektedir. Kıyafetlerinin kumaşı alaca ipekli olup sarığının çemberinin şekli ise kadınların kullandıklarına benzemektedir. Kuşağı sırmalı, gömleği ve yeleği özenli, parmakları yüzüklüdür. Aslı Yerlikaya bu beyitlerde, Nev'î-zâde Atâyî'nin zen-pârenin kılık kıyafetiyle, kadınlar arasında "fiziksel özellikler üzerinden" paralellik kurduğunu belirtmektedir (2014, s. 111).

Giydiği cümle alaca perniyân

Çenber-i destârı misâl-i zenân

Sîm kuşak ile göne küydi yelek

Parmacı yüzüklü safâ imiş bilek (Nev'î-zâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*/ 2467, 2472) (Kuzubaş, 2005, s. 196)

Nev'î-zâde Atâyî aşağıdaki beyitte *Sohbetü'l-ebkâr*'daki kuşu ipli lakaplı zen-pâreyi, bakımsız ve hastalıklı bir biçimde tasvir etmektedir. Buna göre kuşu iplinin yüzü kararmış avare bir köpek, baykuş misali bir gece kuşudur.

Bir yüzi kara seg-i âvâre

Bûm-veş gice kuşu zen-pâre (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*/ 2202) (Yelten, 2017, s. 126)

Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*'deki *Suyolcızâde* lakaplı zen-pâreyi kendisine ve görüntüsüne karşı takındığı abartılı dikkatle ele almaktadır. Bu kişi "sırmalı", "nev-be-nev" giysilerle gezmektedir; süslenerek "telli bebek" gibi olur. "Hançer"ini göstererek göbeğini çalkalar. Üzerindeki kırmızı giysilerle gelincik çiçeğine, "kız köçeği"ne benzer. Başında taş yarığı bile olsa telli sarığını takar. Salınarak, kaşını gözünü süzerek yürür, "kız gibi" ağzını büzerek konuşur. Boynunu uzatır, gerdan kırar, köşe başında bıyıklarını burar, yağlanıp kokular sürünür. Gözünün sürmesini taşıyarak sürer, burnu da onun "yalancı şahidi"dir. Adeta yalan getiren Burnâz Bey'dir. Beyaz kollu kişilere karşı "güya" koluna nal ile damga vurmuştur. Aşağıdaki beyitlerle, *Nefhatü'l-ezhâr*'daki bahsi geçen zen-pâre tasvirleri arasındaki benzerlik bulunmaktadır. Bu durumda şairin, *Suyolcızâde*yi oluştururken Nev'î-zâde Atâyî'nin beyitlerinden ilham alarak karakterini detaylandırdığı düşünülebilir.

Nev-be-nev câme giyerdi viresi

Aldatırdı nice müflis teresi

Zib ü zîverle olup telli bebek

Gösterip hançeri çalkardı göbek

Sanki allarla gelincik çiçeği

Zenne kolbaşısının kız köçeği (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 31-33) (Süreli, 2007, s. 90)

Olsa başında dahi taş yarığı

Çatal eylerdi o telli sarığı

Salınıp kaşını gözün süzerek
 Söylese kız gibi ağızın büzerek
 Uzatıp boynunu gerdân kırarak
 Köşe başında bıyıklar burarak
 Yağlanıp da sürünürdü yâre
 Çıkarırdı kokusun bî-çâre
 Gözünün sürmesi pek taşkın idi
 Sürmeli gözler için şaşkın idi
 Şâhid-i zûrî idi burnu meğer
 Sanki Burnâz Beg idi zûr-âver
 Sîm-i sâ'idlere karşı gûyâ

Koluna na'l ile urmuş tamgâ (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz/ 35-41*) (Sürelli, 2007, s. 90-91)

*Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz'*un aşağıdaki beyti *Nefhatü'l-ezhâr*'ın yukarıda yer alan 2467 numaralı beytinden birebir alınmış olup; hikâyenin baş kahramanı olan "zen-dost" adam, işlemeli, ipekli, renkli giysiler giymekte; sarığını, kadınların bağladığı gibi takmaktadır.

Giydiği cümle alaca perniyân

Çenber-i destârı misâl-i zenân (*Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz*) (Akman, 2012, s. 76)

Tırsî'nin *Dîvân*'ının aşağıdaki beytinde zen-pârenin bıyıkları, sıçankuyruğu gibi burulmuş bir görünümde dir.

Burmuş sıçan kuyruğu gibi bıyıkların

Gördüm zukâkda bir iki sürtük zen âşinâ (Tırsî, G. 11/ 4) (Yılmaz, 2017, s. 45)

Bayburtlu Zihnî'nin aşağıdaki beyitlerde hicvettiği Karaağaçlı Mümin Ağa'nın oldukça çirkin bir görünüşü bulunmaktadır. Şaire göre, ağanın sakalı "tahta", şekli "ifrit", "Ehremen", ağzındaki azı dişleri "it" gibidir.

Böyle bir tahta sakal sahte vakâr

Böyle dîn-i müflis Nemrûd şî'âr

Böyle bir kelb-i 'akûrî çân çân

Ehremen heykel ü can ibn-i can

Heyet ü heykeli ifrit gibi

Ağzının azıları it gibi (Bayburtlu Zihnî, *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî/ 33/2-4*) (Demirayak Özsoy, 1997, s. 53)

I. 1.3. Zen-pârelerin Yaşadıkları Yerler

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ehhâr*'ında ve *Sohbetü'l-ebkâr*'ında, Sâbit'in *Dere-nâme*'sinde, Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde ve Râmiz Mehmed Efendi'nin *Zen-Dost*'unda, zen-pârelerin yaşadığı yerler bir-iki beyitle kısaca belirtilmiştir. Nev'î-zâde Atâyî, Râmiz Mehmed Efendi ve Sünbül-zâde Vehbî'nin karakterleri İstanbul'da, Üsküdar, Kızıtaşı gibi semtlerinde; Sâbit'in *Söz Ebesi* ise Rodoscuk¹²'ta yaşamakta ve Cehennem Deresi bölgesinde görülmektedir.

Şehr-i Sitanbul idi ana vatan

Yolda zenân seyri için rah-zen (Nev'î-zâde Atâyî, *Nefhatü'l-ehhâr*/ 2477) (Kuzubaş, 2005, s. 196)

Üsküdâr'a varıp itmişdi makâm

Hayli sa'y itdi çok olunca cüzâm (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*/ 2203) (Yelten, 2017, s. 126)

Dir ki olmuşdı Rodoscukda nihân

Beş şehr sürgününi bir rind-i cihân (Sâbit, *Dere-nâme*/ 2) (Karacan, 1990a, s. 25)

Meskeni idi Cehennem Deresi

Dûzaha nâzır idi penceresi (Sâbit, *Dere-nâme*/ 6) (Karacan, 1990a, s. 25)

Cây-gâh etmiş idi Kızıtaşı'n

Kızların taş yarardı başın (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 21) (Sürelli, 2007, s. 89)

Var idi şehr-i Sitanbul içre

Bir zen-dost-ı kabîhü'l-çihre (Râmiz Mehmed Efendi, *Zen-Dost*/ 1) (Polat, 2003, s. 337)

I. 1.4. Zen-pârelerin Meslekleri

Sâbit'in *Dere-nâme*'sinde, Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre*'sinde ve Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inde zen-pârelerin meslekleri, yaptıkları işler aşağıdaki beyitlerde anlatılmıştır. Bu üç mesnevîde de söz konusu kişiler, sosyal hayatın içinde yer alacakları, kalabalık yerlerde bulunacakları ve dolayısıyla kadınları görebilecekleri işlerde çalışmaktadırlar.

Sâbit'in *Söz Ebesi* karakteri Çukur Hamamı'nda külhancı olarak çalışmış, bir müddet Mataracı Sarıca Paşa'nın av köpeklerine bekçilik yapmıştır.

Çukurında bulıcak hod-gâma

Oldı külhancı Çukur Hammâma

Bir zemân olmuş o segbân-pâye

Mataracı Sarıca Pâşâya (Sâbit, *Dere-nâme*/ 12-13) (Karacan, 1990a, s. 26)

¹² Rodoscuk, Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıla kadar Tekirdağ ve çevresine verdiği isimdir (Ateş, 2011, s. 362).

Subhi-zâde Feyzî'nin zen-pâresi, evinde durmayıp bazen yabanda bazen kuyumcular çarşısında gezmektedir. Koltukçuluk, arabuluculuk, tellallık gibi işlerle uğraşır ama bütün düşündüğü kadınlarla sohbet etmektir.

Evde oturmayup yabanda gezer

Gâh çarsû-yı zer-gerânda gezer

Gâh koltukçuluk idi kârı

Turma seyrân iderdi bâzârı

Geh miyâncı olurdu geh dellâl

Sohbet-i zenne idi fikr ü hayâl (Subhi-zâde Feyzî, *Heft Seyyâre*/ 950-952) (Alkan İspirli, 1997, s. 836)

Sünbül-zâde Vehbî'nin *Suyolcuzâdesi*, gündüzleri Çatladıkapı'da kapıcılık yapmakta; geceleri ise Sulusaray'da misafir olarak kalmaktadır. Karagümrük'te arabacılık yapıp kadınların ondan kendilerini mesire yerlerine seyre taşımalarını istemesini bekler.

Çatladukapı'da gündüz der-bân

Gece de Sulusaray'da mihmân (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 22) (Süreli, 2007, s. 89)

Ya olurdu Karagümrük koçaşı

Deselerdi bizi gel seyre taşı (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 65) (Süreli, 2007, s. 92)

I. 1.5. Zen-pârelerin Kadınlarla Bir Arada Olduğu/ Buluştuğu Mekânlar

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ının ve *Sohbetü'l-ebkâr*'ının, Sâbit'in *Dere-nâme*'sinin, Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre*'sinin, Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inin, Fennî'nin *Sevâhil-nâme*'sinin, Râmiz Mehmed Efendi'nin *Zen-Dost*'unun, Tırsî'nin *Dîvân*'ının ve Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*'sinin aşağıdaki beyitlerinde zen-pârelerin kadınlarla birlikte olmak için fırsat kolladığı, onlarla bir arada bulunduğu ya da buluştuğu mekânlar konu edilmektedir.

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ındaki zen-pâre, bir "*büt-i sîmîn-ten*" için kuyumcular çarşısında beklemekte; "*sebt günü*", yani Yahudiler için kutsal olan cumartesi günleri Hz. Eyüp Türbesi'nde gezmektedir.

Bir büt-i sîmîn-ten için her zamân

Bekler idi çar-sû-yı zergerrân

Sebt günü Hazret-i Eyyûbda

Kûçe-güzâr idi bu üslûbda (Nev'î-zâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*/ 2479-2480) (Kuzubaş, 2005, s. 197)

Zen-pâre adam evlendikten sonra, eşinin çalıştırdığı cariye ile cinsel birliktelik yaşamakta; onunla evlerinin misafir odasındaki perde arkasında buluşmaktadır.

‘Âkîbet ol denlü bulur fırsatı

Kim olur ol evde zenân sohbeti (Nev’î-zâde Atâyî, *Nefhatü’l-ezhâr/* 2555) (Kuzubaş, 2005, s. 203)

Câriye didi turayın sana ben

Kapu arasında bakub perdeden

Arduma geç sen benim eyle safâ

Lîk şu şart ile yolundan evvelâ (Nev’î-zâde Atâyî, *Nefhatü’l-ezhâr/* 2593-2594) (Kuzubaş, 2005, s. 205)

Sohbetü’l-ebkâr’daki *kuşu ipli*, sonunda kendisine bu lakabı kazandıracak olan kadınları gizlice gözetleme alışkanlığı sebebiyle “*dîvâr-ı harem*”leri kollamaktadır. Evlerde kadınların bulunduğu kısımların duvarlarında delikler, aralıklar aramaktadır. Hangi duvarda bir aralık görse o “*küstâh*”, “*yılan*” gibi içeri akmakta; delikten görmek için “*ağaç kakan*” gibi olmaktadır.

Dâ’imâ itmege keşf-i ‘avrat

Perde-dârâne idermiş gılzat

Görse her kanda ki dîvâr-ı harem

Anda fürce gözedirmiş her-dem

Kapıda halka gibi gûşu müdâm

Mâr-veş akar-ımuş ol küstâh

Kankı dîvârda görse sûrâh

Mâr-veş akar-ımuş ol küstâh (Nev’î-zâde Atâyî, *Sohbetü’l-ebkâr/* 2207-2210) (Yelten, 2017, s. 126)

Göricek anı delikten o denî

Oldı ol tahtanın ağaç kakanı (Nev’î-zâde Atâyî, *Sohbetü’l-ebkâr/* 2219) (Yelten, 2017, s. 127)

Sâbit’in *Dere-nâme*’sinde *Söz Ebesi*, peşinde olduğu Ermeni kadının, kocasıyla birlikte Donlu Dere isimli mesire yerine gittiğini duyunca *Hâce Fesâd*’la birlikte oraya gider. Yardım isteme bahanesiyle kadını tuzağa düşüren *Hâce Fesâd*, *Söz Ebesi*’nin onunla cinsel ilişkiye girmesine aracı olur.

Müteheyyi olup ‘işret demine

Gitdiler Donlu Dere ‘âlemine (Sâbit, *Dere-nâme/* 86) (Karacan, 1990a, s. 31)

Ermeni aldanup ol dollâba

Düşdi gerdel gibi bir girdaba (Sâbit, *Dere-nâme/* 122) (Karacan, 1990a, s. 34)

Meci işler gibi bi bâkâne

‘Avrete işlediler merdâne (Sâbit, *Dere-nâme/* 160) (Karacan, 1990a, s. 37)

Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre*'sinde zen-pâre, "salihâ kadın"ı evinde rahatsız etmektedir. Bu adamdan kurtulmak için komşularından yardım isteyen kadın, "vuslat" bahanesiyle onu evine çağırmaya karar verir.

Geldi zen-pâre kapuya mesrûr

Fikr-i vuslatla geldi zevk ü sürûr (Subhi-zâde Feyzî, *Heft Seyyâre*/ 991) (Alkan İspirli, 1997, s. 838)

Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'indeki *Suyolcızâde*'nin kadınlarla birlikte olma arzusu, onu İstanbul'un Çatladıkapı, Sulusaray, Çatalçeşme, Zennecilerkapısı, Yağlıkçı, Atmeydanı, Koçlar, Eyüp, Kâğıthane, Karagümrük, Kız Kulesi, Su Kapısı, Kızderbendi, Çatalca, Hatunili ve İncirli gibi muhtelif semtlerinde gezdirmektedir. Sünbül-zâde Vehbî'nin bu yerleri, isimlerinin *Suyolcızâde*'nin cinsel faaliyetlerine atıfta bulunmak için tercih ettiği düşünülmektedir. Örneğin aşağıdaki beyitte bu kişinin Çatalçeşme'den su içmesi, meşrebine göre susuzluğunu gidermiş olamayacağı belirtilmektedir. Bahadır Sürelli'ye göre burada, "'âb' (su) kadın cinsel organının bir metaforu olarak kullanmış, 'sîr-âb' (suya kanmış) sözcüğü de yine aynı biçimde hem cinsel eylemi hem de anlatı kahramanlarından *Suyolcuzâde*'yi belirtmek üzere" kullanılmaktadır (2007, s. 70).

İçmese gâhî Çatalçeşme'den âb

Meşrebince olamazdı sîr-âb (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 23) (Sürelli, 2007, s. 89)

Suyolcızâde tahta perdelerin yarığından gizlice kadınları izlemekte, Zennecilerkapısı'nda "asa" gibi dikilmektedir. Yağlıkçı semtinde kadınlardan nakış örneği alıp bakmaktadır. Bir semtten kadınların oluşturduğu bir kalabalık geçse hemen koşturmaya başlar. Atmeydanı'nı doludizgin gezer, her yanını koşarak dolaşır. Koçlar semtini gezer, cuma günleri Eyüp'e gider. "Teni kaymak gibilerin şevkinden" sütçülerin yanını mesken edinir. Bahar mevsiminde "nâzenînler" in Kâğıthane'ye gelişini bekler, Kız Kulesi peşinde dövüş olsa Sukapısı'ndan yürür. Kızderbendi'ni almaya çalışsa kendini "kayd u bend"e düşürür. Bazen Çatalca'yı bazen Hâtunili'ni dolaşır. Eğlence sofrasını hazırlayıp İncirli'de şarap içer.

Tahta perde yarığından pinhân

Harem-i câra olurdu nigerân (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 26) (Sürelli, 2007, s. 90)

Zennecilerkapısı'nda gûyâ

Yerleşip dikmiş idi özge 'asâ

Nakşın alırdı bakıp örneğine

Semt-i Yağlıkçı'da zen-dernekte (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 49-50) (Sürelli, 2007, s. 91)

Geçse bir semte gürûh-ı nîsvân

O gün alırdı hemân pûye-künân (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 55) (Sürelli, 2007, s. 92)

Dolu dizgin gezip Atmeydâni'nı

Dolaşırdı koşarak her yanın

Koçılar semtin ederdi devrân

San tekerlek idi ol ser-gerdân

Cum'a'da ermek için matluba

Sabrı kalmazdı varıp Eyyûb'a (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 57-59) (Süreli, 2007, s. 92)

Teni kaymak gibiler şevkinden

Sütçüler yanın ederdi mesken

Erişip mevsim-i Kâğıdhâne

Nâzenînler çıkıcak seyrâne (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 61-62) (Süreli, 2007, s. 92)

Kopsa Kız kulesi peşinde döğüş

Sukapusu'ndan ederdi yürüyüş (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 80) (Süreli, 2007, s. 93)

Çalışıp almaga Kızderbendi'n

Kayd u bende düşürürdü kendin

Gâhice aştı Çatalca belini

Tolaşırdı gehi Hâtunilî'ni (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 82-83) (Süreli, 2007, s. 93)

Döşeyip sofra-i 'ays u tarabı

Çekse İncirli'de bintü'l-inebi (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 88) (Süreli, 2007, s. 94)

Suyolcızâde kadınları görmek için, İstanbul'da yaşayan farklı toplulukların arasına karışmaktadır. Çengilerin oyununu izlemek için zenne gösterilerine gitmekte; düğüne derneğe saldırıp başını belaya sokmaktadır. Hristiyanların Yortu günlerinde ve düğünlerinde dolaşmaktadır.

Zenneye çıksa oyunda çengi

Yüreği oynar uçardı rengi

Düğüne derneğe saldırmışdı

Başını çok yere taldırmışdı

Pek eşip yortar idi yortu günü

Bâ-husûs olsa Nasârâ düğünü (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*/ 69-71) (Süreli, 2007, s. 93)

Fennî, *Sevâhil-nâme*'sinin aşağıdaki beytinde, "ey sürmeli zen-dost çelebi" diyerek seslendiği kişiye İncirli'de şarap içildiğini söyleyip "darısı başına" diye dilekte

bulunmaktadır. *Şevk-engîz'* de de benzeri ifadelerle anlatılan İncirli'nin XVIII. Yüzyıl'da zen-pârelerin uğrak mekânı olan, eğlencelerin düzenlendiği bir yer olduğu düşünülebilir.

Çekdiler sineye İncirli'de bintü'l-inebi

Darısı başuna ey sürmeli zen-dost çebe (Fennî, *Sevâhil-nâme/* 37) (Demirkazık, 2009, s. 693)

Tırsî Dîvânı'nın aşağıdaki beytine göre zen-pâreler buluşmalarını evlerde tertip etmekte; geceleri "*rûspî*"lerin evine varınca geldiğini haber vermek için eteklerini taşıla doldurmaktadır.

Eteğin taş ile zen-pâreler toldurmanun aslı

Gice rûspîye varup taşlamağa dâm için saklar (Tırsî, G. 50/ 4) (Yılmaz, 2017, s. 76)

Râmiz Mehmed Efendi'nin *Zen-Dost'* unda zen-pârenin kadınlarla buluşmak için kullandığı bir bağı bulunmaktadır. Bu bağda zenneler raks etmekte, eğlenceler düzenlenmektedir.

Meger anun var imiş bir bâğı

O imiş ekser anı oynadı

Bir iki zenne tedârik itmiş

Şehver-âne bunu idrâk itmiş (Râmiz Mehmed Efendi, *Zen-Dost/* 17-18) (Polat, 2003, s. 338)

Bayburtlu Zihnî *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*'nin aşağıdaki beytinde, Mümin Ağa'nın dindar görünüşüne rağmen, oğlunun yazlık evinin alt odasında "*zanparalık*"ta olduğunu söylemektedir.

Kendi tesbîh çeker yazlıkda

Oğlu alt odada zanparalıkda (Bayburtlu Zihnî, *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî/* 32/9) (Demirayak Özsoy, 1997, s. 52)

I. 1.6. Zen-pârelerin Kadınlara Olan Zaafı Yüzünden Yaşadığı Durumlar/Olaylar

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ehzâr'*ında ve *Sohbetü'l-ebkâr'*ında, Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre'*sinde ve Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz'*inde zen-pâreler, kadınlara olan zaafı yüzünden utanç verici durumlara düşmekte, cezalandırılmaktadırlar. *Nefhatü'l-ehzâr*, *Sohbetü'l-ebkâr* ve *Heft Seyyâre'*de zen-pâreler hem fiziksel acılar çekerek cezalandırılmakta hem de başka insanların karşısında utanç verici bir duruma düşmektedir. *Şevk-engîz'* de ise *Suyolcızâde*, içinde bulunduğu "*rezil*" halin farkında değildir.

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ehzâr'*ında cariye, zen-pâreye evde kabul günü olurken cinsel ilişkiye girmeyi teklif eder. Bu esnada yüzü misafir kadınlara dönük olacak, vücudunun geri kalanı ise perdenin arkasında kalacaktır. Ancak adamın evde beslediği koç, sahibinin kalçasını daha önce tos vurduğu bohçalara benzetir. Gördüklerini "*oyun*" zanneden hayvan, boynuzlarıyla adama vurarak cariyeyi ve onu misafirlerin tam ortasına düşürür. Çıplak kalan adam, misafirlere "*maskara*" olur.

Karşu gelür ol bu olur zahme-zen

Koç tokışur gibi iki yanadan

Var idi bir keş-i kaviyü'l-beden

Koç degül kûh-sıfat-ı kürkden (Nev'î-zâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*/ 2596, 2598)
(Kuzubaş, 2005, s. 204-205)

Sadmeye öğretmiş idi anı er

Bogça vü bâlin tutub ana siper

İdicek âmed-şer-i râh-ı safâ

Bogçasını gördi taharrük-nümâ

Da'vet ider sadmeye sundı yine

Bir iki hatve çekilüb ardına

Eyledi bir hamlede anı zebûn

İtdi evün ortasına ser-nigûn

Zenlere ol merdek olub mashara

Göti açıldı yüzi düşdi yere (Nev'î-zâde Atâyî, *Nefhatü'l-ezhâr*, 2600-2604) (Kuzubaş, 2005, s. 205)

Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-ebkâr*'ında *kuşu ipliye* gizlice izlediği kadınlar bir oyun oynar. Kadınların arasından “ârif” birisi, bir iplik alıp adamın cinsel organına bağlayarak iğneler batırır. Bu esnada cinsel organı duvar ve iplik arasında sıkışan adam, kendisini kurtaramaz. İğne her battığında cinsel organından kan fışkırır. Kadınlar bir süre sonra feryatlar eden adamın haline acıyarak onu serbest bırakırlar. “İğne yemişe dönen köpek”, ipliğini sürüyerek uzaklaşır. Bu olayın üzerine zen-pâre erkek “*kuşu ipli*” lakabını alır.

İçlerinden biri kim 'ârif idi

Ya'nî bu kuş diline vâkıf idi (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*/ 2229) (Yelten, 2017, s. 127)

Bu nezâketle hemân eyledi bend

İpliği ilmek idip atdı kemend

Çünkü bend eyledi ol mâr-ı bedi

Tiz tutup kellesini igneledi

Karaçı tudağı gibi meselâ

Geçdi bir nakş ki olmaz asla

Gördi kim kurtaramaz çekse eğer

Keskin ibrîşim anı iki böler

İtdi bin derd-ile bî-çâre figân

Turmayıp kaydadı her ignede kan (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*, 2234-2238)
(Yelten, 2017, s. 128)

Gördi duhter ki uzandı feryâd

Kuşça cânın anın itdi âzâd

Ol dem igne yemişe döndi köpek

Süpüri tutdı ipin süriyerek

Bu kazıyye olup ifşâyâ sebep

Kaldı ol dem bu zamandır o lakab (Nev'î-zâde Atâyî, *Sohbetü'l-ebkâr*, 2240-2242)
(Yelten, 2017, s. 128)

Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre*'sinde "sâliha kadın" a rahatsızlık veren zen-pâre, mahalledeki kadınlar tarafından tuzağa düşürülür. Yüz üstü yatırılıp cinsel organına mum dökülerek, makatına fındık sıkıştırılarak sabaha kadar işkence edilir. Neredeyse ölecek bir duruma gelen adam, sonunda yaptıklarından pişman olarak bu "iş" e tövbe eder. Evinin önüne bir çuval içinde bırakılan zen-pâreyi karısının bulmasıyla hikâye sonlanır.

Yüzi üstüne yatırup anı

Didi gör zelzele-i perîşânı

Kûn-ı pür-mûyî çıkdı meydâna

Başladı nâle ile efgâna

Şem'ayı aldı destüne ol an

Kûnunun mûyın eyledi sûzân

Bezme fındık getürdi bir mikdâr

Oldı bir turfe san'ata der-kâr

Çok niyâz eyledi o merdâne

Rahm idüp bakmaz idi cânâne

Fındığı tıkdı kûnine anun

Seyr idün mekrünü bu dünyânun (Subhi-zâde Feyzî, *Heft Seyyâre*/ 1017-1022)
(Alkan İspirli, 1997, s. 839)

Yil tûfengi gibi olup pür-zor

Kırmızı iken oldı çehresi mor

Oldı bî-tâb merd-i bî-çâre

Tevbeler itdi kâra zen-pâre (Subhi-zâde Feyzî, *Heft Seyyâre*/ 1027, 1029) (Alkan İspirli, 1997, s. 840)

İtdiler subh olunca ana cezâ

Bir çuval içine koyup ammâ

Arkasına alup biri anı

Bir ramak kaldı çıkmaya cânı

Hânesini haber alup 'avrat

Kodı kapu önine bâ-hayret (Subhi-zâde Feyzî, *Heft Seyyâre/* 1044-1046) (Alkan İspirli, 1997, s. 840)

Sünbül-zâde Vehbî'nin *Suyolcızâde'si*, "avret" için erkekliğini "pâre pâre" etmiştir. Dili sarkmış, uçkuru salınmış, ağzı sultanmış bir halde gezmektedir. Ayakkabıcılar çarşısında dolaşırken kınalı bir topuk görse, ağzı "pabuç gibi" açılmakta, terliğin şevkine coşmaktadır.

Gerçi olmuşdu zükûret zen-pâre

'Avret için yine pâre pâre (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz/* 28) (Süreli, 2007, s. 90)

Dili sarkıp salınan uçkûra

Sulanıp agzı olurdu şûra

Sûk-ı haffâfdan etdikce güzer

Kınalı bir topuga etse nazar

Açılıp agzı misâl-i pâpûş

Terliği şevkine eylerdi huruş (Sünbül-zâde Vehbî, *Şevk-engîz*, 51-53) (Süreli, 2007, s. 91)

SONUÇ

Çalışmada, Nev'î-zâde Atâyî'nin *Nefhatü'l-ezhâr*'ından ve *Sohbetü'l-ebkâr*'ından, Sâbit'in *Dere-nâme*'sinden, Subhi-zâde Feyzî'nin *Heft Seyyâre*'sinden, Sünbül-zâde Vehbî'nin *Şevk-engîz*'inden, *Hikâye-i Zen Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz'* dan, Fennî'nin *Sevâhil-nâme*'sinden, Tırsî'nin *Dîvân*'ından, Râmiz Mehmed Efendi'nin *Zen-Dost*'undan ve Bayburtlu Zihnî'nin *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî*'sinden alınan beyitlerle zen-pârenin lakabı, dış görünüşü, yaşadığı yer, mesleği, kadınlarla bir arada olduğu/ buluştuğu mekânlar ve onlara olan zaafî yüzünden karşılaştığı olaylar gibi hususlar incelenmektedir.

Zen-pârelerin lakapları, yaşadıkları yerler ve meslekleri kısaca anlatılmaktadır. *Sohbetü'l-ebkâr*, *Dere-nâme* ve *Şevk-engîz*'de zen-pârelerin lakapları, onların karakter özelliklerine ima edecek şekilde verilmiştir. Olumsuz çağrışımları bulunan bu lakaplarla; yaşanan çevre ve toplumun kadınlara zaafî olan erkekleri hoş görmediği anlaşılmaktadır. *Nefhatü'l-ezhâr*, *Sohbetü'l-ebkâr*, *Dere-nâme*, *Şevk-engîz* ve *Zen-Dost*'ta, zen-pârelerin yaşadıkları yerler bir-iki beyitte kısaca belirtilmiştir. *Dere-nâme*, *Heft Seyyâre* ve *Şevk-engîz*'de zen-pârelerin, kadınlarla konuşmalarına imkân sağlayacak işlerle uğraştıkları görülmektedir.

Şairler, zen-pârelerin dış görünüşleri, kadınlarla buluştukları yerleri ve başlarından geçen olayları daha detaylı bir biçimde anlatmaktadır. Zen-pârelerin bu özelliklerini ihtiva eden beyitler, mizahî bir üslup taşımaktadır. *Nefhatü'l-ezhâr*, *Şevk-engîz* ve *Hikâye-i Zen-Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz'* da zen-pâreler aşırı özenli dış

görünüleriyle tasvir edilmektedir. Söz konusu metinlerdeki zen-pâreler, kadınlara sadece şehvî açıdan yaklaşıkları için kendilerini de cinsel açıdan çekici bir biçimde göstermek istemektedirler. Ayrıca kılık-kıyafetlerindeki karikatürize aşırılık, zen-pârelerin içinde buldukları gülünç durumun farkında olmadıklarını açığa çıkarmaktadır. Kadınların ilgisini çekmek için gezdikleri yerler, onlarla buluştuğu mekânlar ise çok daha detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. *Nefhatü'l-ezhâr* ve *Şevk-engîz*'de zen-pâreler, İstanbul'daki Yahudi ve Hristiyan topluluklarının düğünlerinde, sebt ve yortu gibi özel günlerinde bulunmaktadır. Bunun sebebi, gayrimüslim kadınların sosyal hayat içerisinde, Müslüman kadınlara kıyasla daha etkin ve görünür olmasıdır. Gayrimüslim kadınları, kendi çevrelerinde rahat bir biçimde görebilmek; bahsi geçen mesnevilerdeki erkekler için aranan bir fırsattır. *Sohbetü'l-ebkâr*, *Heft Seyyâre*, *Hikâye-i Zen Dost ya da Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz*, *Tırsî Dîvânı*, *Zen-Dost* ve *Sergüzeşt-nâme-i Zihni*'de bahçe duvarları, bağlar, evler gibi mahremiyeti sağlayan mekânlar zen-pârelerin kadınlarla buluştuğu yerlerdir. *Dere-nâme*'de ise bu sayılan eserlerden farklı olarak erkeğin kadınlara buluştuğu, hatta cinsel münasebetin yaşadığı yer kamusal bir alan olan mesire/piknik yeridir.

Nev'î-zâde Atâyî ve Subhi-zâde Feyzî ve Sünbül-zâde Vehbî hikâyelerinin sonunda zen-pâreleri cezalandırarak beyitlerine didaktik bir içerik kazandırmışlardır. *Nefhatü'l-ezhâr*, *Sohbetü'l-ebkâr* ve *Heft Seyyâre*'de zen-pâreler fiziksel acılar çekerek topluluk önünde rezil edilmektedir. *Şevk-engîz*'de ise zen-pârenin utanılacak bir hâl içerisinde olup bunun farkında olmadan yaşaması da bir bakıma cezalandırmadır. *Dere-nâme*'de Sâbit'in kara mizah anlayışına uygun olarak cezalandırılan şey şehvet değil, yardımseverliktir.

Fennî ve Râmiz Mehmed Efendi'nin beyitlerinde cinselliğe yönelik herhangi bir ima bulunmamaktadır. Bu eserlerde zen-pârelikten kastın, eğlence âlemlerine, içki meclislerine olan düşkünlük olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, klasik Türk edebiyatında zen-pârelik onaylanmayan bir davranıştır. Şairler, eleştirilerini mizahî temalarla, alaycı üsluplarla birlikte dile getirmektedir. Bu bakımdan söz konusu eserlerdeki beyitler, Osmanlı aydınının evlilik dışı ilişkilere ve dünyevî zevklere olan değer yargılarını ortaya koymaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Humor has an important place in classic Turkish literature. Sexuality as a theme has a significant part in humorous stories, humorous poems, and other similar genres of classic Turkish literature. Womanizing is an unwelcome behavior in classic Turkish literature. In classic Turkish literature, the weakness of womanizers for women and the ridiculous and embarrassing situations/events they have led by it are told using a humorous language.

In this study, couplets from *Nefhatü'l-ezhâr* and *Sohbetü'l-ebkâr* of Nev'î-zâde Atâyî, *Dere-nâme* of Sâbit, *Heft Seyyâre* of Subhi-zâde Feyzî, *Şevk-engîz* of Sünbül-zâde Vehbî, *Hikâye-i Zen Dost* or *Hikâye-i Meker-i Zenân-ı 'Acûz*, *Sevâhil-nâme* of Fennî, *Dîvân* of Tırsî, *Zen-Dost* of Râmiz Mehmed Efendi and *Sergüzeşt-nâme-i Zihni* of Bayburtlu Zihni are taken. These couplets are studied under the titles of womanizer's "nickname", "appearance", "place he lives", "occupation", "places where he

keeps company/ meets with women", "things he has been through because of his weakness for women".

In the mathnawis where the stories about womanizing take part widely, information that briefly introduces the womanizer such as his nickname, appearance, profession and the place he lives is given first, then, the places where he goes to keep company with women or meet with women are told, and lastly, the things that he has been through or the embarrassing positions he is put into because of his fond of women are mentioned. In this respect, the titles in the study were sorted parallel to the plot in the texts from which the couplets were taken. The couplets in the works under each title are also sorted chronologically by the centuries in which they were written.

Womanizers in given texts want to present themselves sexually attractive as they approach women only in terms of lust. Additionally, the cartoonish extremism of their clothing indicates that the womanizers are not aware of the ridiculous situation they are in. The places they go to attract women and the locations where they meet with women are described in much more detail. As a result, womanizing is a disapproved behavior in classic Turkish literature. Poets express their criticism on it through humorous themes and sarcastic styles. In this regard, the couplets in the works in question reveal the value judgments of the Ottoman intellectuals on extramarital affairs and worldly pleasures.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, A. (1985). Sakî-nâme-i Belîğ. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1), 263-275.
- Akman, F. (2012). *Hikâye-i zen dost ya da hikâye-i mekr-i zenân-ı 'acûz (tenkitli metin, inceleme, lügatçe)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0>.
- Alkan İspirli, S. (1997). *Subhî-zâde Feyzî'nin Hayatı, edebî kişiliği ve hamsesi (inceleme-tenkitli metin)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Alkaya, M. A. (1996). *Taşlıcalı Yahyâ, Kitâb-ı Usûl* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Ambros, E. (1982). *Candid Penstrokes: The Lyrics Of Me'âlî, An Ottoman Poet Of The 16th Century*. Berlin: Klasus Schwarz Verlag.
- Ambros, E. G. (2009). Gülme, güldürme ve gülünç düşürme gereksinimlerinden doğan türler ve Osmanlı edebiyatında ironi. H. Aynur, M. Çakır, H. Koncu, S. S. Kuru & A. E. Özyıldırım (Haz.) *Nazımdan Nesire Edebî Türler: 25 Nisan 2008 Bildiriler* içinde (s. 64-85). İstanbul: Turkuvaz Yay.
- Arslan, M. (2012). *Osmanlı edebiyat-tarih, kültür araştırmaları 1: sâkî-nâmeler*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ateş, H. (2011). Tekirdağ. *TDV İslâm ansiklopedisi* (C. 40, s. 362-364). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ayan, H. (1979). *Şeyhoğlu Mustafa-Hurşîd-nâme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi Yay.
- Aydemir, Y. (2018). *Ramazân Behîştî Dîvânı (elektronik kitap)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0>.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnavaldan romana, edebiyat teorisinden dil felsefesine seçme yazılar* (C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Bardakçı, M. (1992). *Osmanlı'da seks*. İstanbul: Gür Yay.
- Baş, B. & Ulu Aslan, E. (2020). Mizahın sınırları: "gülme"nin memleketi olur mu?, *Millî Folklor*, 16 (127), 143-155. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1108236>.
- Başdaş, C. (2018). *Nefî sihâm-ı kazâ (dil özellikleri-metin-dizin)*. İstanbul: Kriter Yay.
- Bayrak, M. (2001). *Halk gülmecesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bektaş, E. (2017). *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55973,pertev-divanipdf.pdf?0>.
- Bergson, H. (1996). *Gülme* (Y. Avunç, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Bingölçe, F. (2007). *Kitâb-ı dâfi-ü'l-gumûm*. Ankara: Alt Üst Yay.
- Bingölçe, F. (2011). *(Tanıklarıyla) Osmanlı argosu sözlüğü*. Ankara: Alt Üst Yay.
- Çavuşoğlu, M. (1979). *Yahyâ Bey, Yûsuf ve Zelîhâ*. İstanbul Üniversitesi Yay.
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1987). *Zatî Divanı* (C. 3). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1989). *Üsküblü İshâk Çelebi, Dîvan: tenkidli basım*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yay.
- Çelik, M. F. (2019). *Klasik Türk şiirinde tipler* (Yayımlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli.
- Çiftçi, H. (1998). Klâsik İslâm edebiyatında hiciv ve mizah, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10, 39-162.
- Demirayak Özsoy, B. (1997). *Sergüzeşt-nâme-i Zihnî (Bayburtlu Zihnî)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

- Demirel, Ş. (2017). *Mânî Dîvân ve şehringîz-i Bursa*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55755,divan-ve-sehr-engiz-i-bursapdf.pdf?0>.
- Demirkazık, H. İ. (2009). 18. YY. şairi Mustafa Fennî Dîvânı (inceleme-tenkitli metin-dizin). (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğan, M. N. (2010). *Fuzûlî Leylâ ve Mecnûn*. İstanbul: Yelkenli Kitabevi.
- Ergin, M. (1986). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Escarpit, R. (2016). *Mizah* (M. Yalçın, Çev.). Ankara: İmge Yay.
- Gölpınarlı, A. (1981-1983-1984). *Mesnevî tercümesi ve şerhi* (C. 1-6). İstanbul: İnkılap ve Aka Yay.
- Günay, U. & Horata, O. (1994). *Yunus Emre risâletü'n-nushiyye*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gürgendereli, M. (2017). *Mostarlı Hasan Ziyâî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0>.
- Horata, O. (2016-2017). *Cemâlî Hümâ vü Hümâyûn: inceleme, tenkitli metin, tıpkıbasım*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yay.
- İnce, A. (2000). *Cem Sultan Cemşîd ü Hurşîd*. Ankara: TDK Yay.
- İsen, M. & Burmaoğlu, H. B. (1978). Bursa şehringîzi (Lami'î Çelebi). *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3, 57-105.
- Kaçalın, M. S. (t.y.). *Kutadgu Bilig-metin*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>.
- Kaçalın, M. S. (2000). Abdülhalim Galip Paşa'nın Mutâyebât-ı Türkiyye'si. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 24 (1), 137-185.
- Karacan, T. (1990a). *Sâbit Dere-nâme*. Sivas: Dilek Basımevi Yay.
- Karacan, T. (1990b). *Sâbit, Amrû'l-leys*. Sivas: Dilek Basımevi Yay.
- Karacan, T. (1990c). *Sâbit Berber-nâme. Çevren*, 76, 37-44.
- Karacan, T. (1991). *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.
- Kaya, B. A. (2020). *Osman Nevres Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/76247,osman-nevres-divanipdf.pdf?0>.
- Kılıç, F. (2017). *Âşık Çelebi Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55975,asik-celebi-divanipdf.pdf?0>.
- Kortantamer, T. (1997). *Nev'î-zâde Atâyî ve hamse'si*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Kuru, S. S. (2000). *A sixteenth century scholar Deli Birâder and his Dâfi'u'l-Gumûm ve Râfi'u'l-Humûm*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Cambridge University.
- Kuru, S. S. (2005). Biçimin kıskacında bir 'tarih-i nev-icad' Enderunlu Fâzil Bey ve Defter-i Aşk adlı mesnevisi. G. Kut & F. Büyükkarcı Yılmaz (Haz.), *Uygurlardan Osmanlıya Şinasi Tekin'in anısına* içinde (s. 476-506). İstanbul: Simurg Kitapçılık Yay.
- Kutlar Oğuz, F. S. (2002). Cinselliğin estetik anlatımı [Hüsrev ü Şîrîn, Hümâ vü Hümâyûn, Cemşîd ü Hurşîd]. *Kebikeç*, 13, 89-109. Erişim adresi: https://kebikecdergi.files.wordpress.com/2012/07/07_kutlar.pdf.
- Kutlar Oğuz, F. S. (2017). *Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>.
- Kuzubaş, M. (2005). *Nev'î-zâde Atâî'nin Nefhatü'l-ezhar mesnevisi*. Samsun: Deniz Kültür Yay.
- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi ciddiye almak*. (K. Arsever & Ş. Soyar, Çev.). İstanbul: İris Yay.
- Nesin, A. (2001). *Cumhuriyet dönemi Türk mizahı*. (T. Çeviker Haz.), İstanbul: Adam Yay.
- Nutku, Ö. (1985). *Dünya tiyatrosu tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Onur, N. (1991). *Hamdî, Yusuf u Züleyhâ*. Ankara: Akçağ Yay.

- Öngören, F. (1983). *Cumhuriyet dönemi Türk mizahı ve hicvi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Öztoprak, N. (2000). *Refi-i Âmidî, Cân u Cânân*. İstanbul: Türk Gençlik Vakfı Yay.
- Öztürk, N. (2002). *Zenân-nâme, Enderunlu Fâzıl* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Polat, F. (2003). *Râmiz Mehmed Efendi Dîvânı (edisyön-kritik-metin-inceleme)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Sanders, B. (2001). *Kahkahanın zaferi yıkıcı tarih olarak gülme*. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Sürelli, B. (2007). *XVIII. yüzyıl Osmanlı şiirinde değişim ve Sümbülzâde Vehbî'nin Şevk-Engiz'i* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Tarlan, A. N. (1970). *Zatî Divânı (edisyön kritik ve transkripsiyon) gazeller kısmı (C.1-2)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Tatçı, M. (1991). *Yunus Emre Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tekin, Ş. (2005). *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugâti't-türk*, S. Erdi-S. Tuğba Yurtsever (Haz.). İstanbul: Kocabalı Yay.
- Timurtaş, F. K. (1963). *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i (inceleme-metin)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Turan, L. (2008). Yenişehirli Avnî Bey'in Mir'at-ı Cünûn'u. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3 (2), 680-736. doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.318>.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Türkmen, F. (1997). Günümüzde mizah teorileri ve Nasreddin Hoca fıkraları. *Türk Yurdu Dergisi*, 114, 21-24.
- Usluer, F. (2007). Aşk mesnevilerinde cinsellik mazmunları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2 (4), 795-822. doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.208>.
- Ünver, N. (2020). *Gelibolulu Sürûrî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73951,gelibolulu-sururi-divanipdf.pdf?0>.
- Üst, S. (2018). *Edirneli Nazmî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284/edirneli-nazmi-divani.html>.
- Yelten, M. (2017). *Nev'î-zâde Atâyî, Sohbetü'l-ebkâr*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55751,sohbetul-ebkarpdf.pdf?0>.
- Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0>.
- Yerlikaya, A. (2014). *Nev'î-zâde Atâyî'nin üç mesnevisinde cinsel söylemler ve iktidar ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Yılmaz, K. (2017). *İbrahim Tîrsî ve Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55911,ibrahim-tirsi-ve-divanipdf.pdf?0>.
- Yazar, İ. (2012). *Kânî Dîvânı*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0>.

AFGANİSTAN ÖZBEK EDEBİYATINDA ÖNEMLİ BİR ŞAİR: M. ÂLİM KÛHKEN

AN IMPORTANT POET IN AFGHAN UZBEK LİTERATURE: M. ÂLİM KÛHKEN

Oktay NAR * Öz

Noorullah SAİFİ **

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk
Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,
Türkçe Eğitimi
oktaynar@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5956-7392
Konya / TÜRKİYE

** Öğretim Üyesi, Şehit Prof.
Rabbani Eğitim Üniversitesi, Dil ve
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü / SÜ Türk Dili ve
Edebiyat Bölümü Doktora Öğrencisi.
saifinoorullah@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4613-7750
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Afganistan Özbek Edebiyatı, Özbek
Şairleri, M. Âlim Kûhken

Keywords

Afghanistan-Uzbek Literature, Uzbek
Poets, M. Alim Kûhken

Afganistan çeşitli Türk boylarını bünyesinde barındıran bir coğrafyadır. Bu coğrafyada yaşayan halklar arasında Türkmen, Özbek, Kırgız, Kazak gibi Türk boyları bulunmaktadır ve bölgede yaşayan insanlar dil, kültür, edebiyat açısından önemli edebî eserler vermektedir. Afganistan Özbek edebiyatında aruz vezniyle şiir yazmakta olan şairlerimizden biri Muhammed Âlim Kûhken'dir. M. Âlim Kûhken diğer muasır Özbek şairleri gibi Özbek ve Fars dilinde şiir yazan Kuzey Afganistan, diğer bir tabirle, Güney Türkistan'da yaşayan Özbek halkının tanınmış usta şairlerden biridir. Yıllarca gazetecilikle uğraşan M. Âlim Kûhken'in birkaç eseri ülkenin farklı yayınevlerinde basılmıştır. Çalışmamızda Türkiye'de pek bilinmeyen Kûhken'in hayatını ve eserlerini tanıtmaya, şiirlerinden örnekler vermeye çalışılmıştır.

Abstract

Afghanistan is a geography that embodies various Turkish tribes. Among these communities inhabiting in this geography, there are tribes like Turkmen, Uzbek, Kyrgyz, and the people living in this district produce significant belles-lettres in terms of language, culture, and literature. One of poets who write in aruz prosody in the new literature of Afghanistan Uzbeks is Muhammed Alim Kûhken. M. Âlim Kûhken who writes poems in Uzbek and Persian language like other Uzbek contemporaneous poets is one of the notable master poets of the Uzbek people living in Northern Afghanistan, in other words Southern Turkestan. Several works of M. Alim Kûhken, who has been into journalism for years, have been published in different publishers of the country. In this study, we tried to introduce the life and works of Kûhken, which is not well known in Turkey, and to give examples from his poems.

Başvuru/Submitted: 12/11/2021

Kabul/Accepted: 06/10/2022

GİRİŞ

Afganistan'da yaşayan Türk boylarının çok eski zamanlardan beri bu coğrafyada yaşadığı bilinmektedir. Kuşanlar, Akhunlar, Köktürkler, Gazneliler, Temürlüler, Babürlüler gibi Türk devletleri bölgede hüküm sürmüşlerdir. Bu hâkimiyet on sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. 1747 yılında Afganistan devletinin kurulmasıyla iktidarın ve nüfusun büyük ölçüde Türk soylu olmayan halkların eline geçtiği bilinmektedir (Öztürk, 2015, s. 203- 216). Ancak on sekizinci yüzyıldan sonra Afganistan diye anılmaya başlayan bölge, Türk toplulukları tarafından eskiden beri "vatan" olarak kabul edilegelmiştir. Bugün Afganistan'da farklı etnik kökenleri olan Peştu, Tacik, Hazara, Aymak, Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak vb. birçok halk bir arada yaşamaktadır (Öztürk, 2020, s.1).

Afganistan nüfusunun büyük çoğunluğu Peştunlar, Tacikler ve Özbeklerden oluşur. Ülkenin birinci resmî dili Farsça, ikinci resmî dili Peştunca'dır. 2003 yılında Özbekçe ülkenin üçüncü resmî dili olarak kabul edilmiştir (URL-3). Özbek nüfusunun 5 milyonu geçtiği tahmin edilmektedir ve bu nüfusun çoğunluğu, Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır (URL 5).

Özbek edebiyatında şiir özel bir yere sahiptir. Eski Özbek edebiyatının büyük kısmı şiirlerden oluşmaktadır. Günümüzde de yüzlerce Özbek yazarı eserlerinin büyük kısmını şiir türünde vermektedir. Afganistan Özbekleri arasında geçmişten bu yana şiir yazma geleneği kendi değerini kaybetmemiştir.

Şiirde bulunan ahenk, bed'ilik ve sanat, okuyucuyu kendine çeker. Şiir, Özbek toplumunda yüzyıllardan beri kesintisiz olarak zevkle okunmuştur. Ali Şir Nevaî, Zahiruddin Muhammed Babür, Lutfi, Harezmî, Baba Rahim Meşrep, Hüveyda gibi büyük ustaların yanı sıra eski edebiyatın başka büyük sanatçılarının da eserleri hâlâ okunmaya devam etmektedir.

Afganistan Özbekleri arasında, özellikle kış mevsiminde camilerin yanında bulunan odalarda (hücre) toplantı kurularak destan, şiir, hikâye, Yusuf Züleyha, İbrahim Adhem, Baba Ruşen gibi el yazma kitaplar, hocalar (mollalar) tarafından büyük ilgi ile okunmuş, okuma yazması olmayan dinleyici kitlesi hocaları canı gönülden dinlemiştir.

Özbek Türkleri, klasik Türk şairlerinden olan Nevaî, Baba Meşreb, Babür gibi şairlerin eserlerini son zamanlara kadar köy odalarında çok zevkle okumuştur. Halk kendi değerlerine sahip çıkmıştır, bu konuyla ilgili M. Âlim Kûhken şöyle demektedir: "Eski eserler halk arasında çok sevilerek okunurdu, Merhum babam da Özbekçe destan kitaplarını zevkle okurdu. Bizim evimizde Eski Özbek şairlerinin eserlerinden Tuhfetü'l-Abidin ve Beyaz kitapları hem de Baba Ruşen ve Zeyne'l-Arap isimli kitaplar vardı. Babam bu eserleri tekrar tekrar okurdu ve hâlâ babamın o güzel sesi kulağımdan gitmedi." (URL-1).

Özbekler'in, tarih boyunca Afganistan'ın edebî hayatının gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Afganistan'daki Türk boylarının (Özbekler, Türkmenler vs.) şairleri kendi ana dillerinin yanı sıra Fars ve Arap dillerinde de şiirler yazmışlardır. Afganistan'ın kuzeyinde yani Güney Türkistan'da yaşayan Özbek halkının önemli

yazar ve şairlerinden biri de M. Âlim Kûhken'dir. Şairin Özbek Türkçesi yanı sıra Farsça olarak kaleme aldığı şiirleri de bulunmaktadır. Afganistan'da özellikle zül-lisaneyn olarak tanınan ve Özbekçe, Farsça şiirler yazan Âlim Kûhken ile görüşerek çalışmamıza başladık. *Sen Üçün Yaraldım* adlı şiir kitabında yer alan on adet şiiri seçtik. Bunu yaparken şiirlerin vezinlerini ve konularını çeşitlendirmeye çalıştık. Sonrasında şiirleri Arap ve Latin harfleri ile vererek Türkiye Türkçesine aktarmaya çalıştık.

1. Muhammed Âlim Kûhken'in Hayatı

Abdül'naim Bey oğlu Muhammed Âlim Kûhken, 1341/1963 yılında Afganistan'ın Faryab vilayetinin Hacesebzpuş ilçesine bağlı Gızari köyünde dünyaya gelmiştir (Öztürk, 2014, s. 274). İlk ve orta öğrenimini 1977'de Dih-nev okulunda görür. 1981'de Ebu Ubayd Cevizcanî lisesini tamamlar. 1983 yılında Faryab ilindeki Mesleki Öğretmen Yetiştirme Enstitüsünden mezun olur (Qarash, 2015, s. 108). Mezun olduktan sonra liselerde öğretmenlik yapmak ister ama lise döneminde medyada çalışması ona Faryab gazetesinin sekreteri olma şansını kazandırır. Afganistan'ın tanınmış şair ve yazarı olan Rızvankul Temenna da Muhammed Âlim Kûhken'in medyada çalışmasını ister. Günümüzde (2021) Afganistan-Kabil'de gazetecilik işini devam ettirmektedir (KK 1).

"Kûhken'in, ana dili Özbek Türkçesidir. 1360/1981'den beri şiirlerini Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Derîce yazar. Şiirlerinde lirik konuların yanında tarih, dil sevgisi, vatan sevgisi, doğa güzelliği toplumun sorunları ve eğitimin önemi gibi konuları da işler. Muhammed Âlim Kûhken 1390/2011 yılında "*Sen Üçün Yaraldım*" (سین اوچون یارلدم) adlı şiir kitabını ve Şair Zikrullah İşanç ile birlikte 1374/1995'te Özbek Edebiyatı Ferheng²i (اوزبیک ادبیاتی فرهنگى) kitabını Faryab'da yayımlar. Faryab Özbeklerinden olan Kûhken, 15.06.1359/06.09.1980'de Gülmuradhan'ın kızı ile evlenir. Şairin, Aşıkıllah, Timur, Köregan, Tuygun ve Baykara adlarında beş oğlu ve üç kızı vardır." (Qarash, 2015, s. 108).

2. Kûhken'in Eğitimi, İş Hayatı ve Deneyimleri

2.1. Eğitimi:

- 1977 yılında Şirin Tagab ilçesi Yeni İlköğretim Okulu'ndan,
- 1981 yılında Faryab 'daki Abu Obaid Cevzcani Lisesi'nden,
- 1983 yılında Faryab Öğretmen Koleji'nden,
- 2016 yılında Gevherşad Üniversitesi Hukuk ve Siyaset Bilimi Fakültesi'nden mezun oldu.

2.2. İş hayatı ve deneyimleri:

- (1984-1986) Faryab Gazetesi'nden Sorumlu Sekreter,
- Faryab Gazeteciler Sendikası Başkanı,
- (1987-1993) Kabil Hava Kuvvetlerinde askerlik ve 511. Tabur'da subaylık,
- (1994-1997) Faryab Gazetesi Genel Müdürü ve Faryab Bilgi ve Kültür Müdürü,

¹ Yaral-: Yarattılmak (Yarkin, 2007)

² Ferheng: Edeb,ilim, bir kavmin ilmi ve edebi eserleri (URL 2)

- (1998) General Dostum'un Basın Bürosu Başkanı,
- 1998 yılından bu yana Radyo Azadi'nin muhabiri,
- (1999) Belh vilayeti Bilgi ve Kültür Başkanı,
- (2003) Anayasa Loyecirga³ Üyesi, - (2004) Endonezya Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde Uluslararası Gözlemciler Ekibi Üyesi,
- Afganistan Özgür ve Adil Seçimler Vakfı'nın (FİFA) Kurucu Kurulu Üyesi,
- Afganistan Kalem Derneği Kurucu Kurulu Üyesi,
- Turan Sosyal ve Sivil Vakfı kurucu Kurulu Üyesi ve Sekreteri,
- (2005-2007) Ayna Radyo ve Televizyonu Kabil Bürosu Sorumlusu,
- (2008-2014) Ariana Radyo ve Televizyonu Özbek Bölümü Başkanı,
- (2015) Aybek ve Birlik Radyo ve Televizyon Yayınları Başkanı,
- Derice Konuşan Afganistan Türklerinin Kurucu Kurulu Üyesi,
- 2011'de Afganistan ve Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Güvenlik Anlaşmasına İlişkin -Loyecirge Üyesi (49. Komitesi Başkanı),
- (2013) Danışman Loyecirge Üyesi,
- (2016-2021) Emir Ali Şir Nevaî Uluslararası Sempozyum Komisyonu Üyesi,
- Afganistan Bağımsız Kamu Medya Komisyonu Üyesi,
- Kitap Kültür Merkezi Müdürü,
- Ulus Dergisi'nin Müdürü gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. (URL- 4)

3. Muhammed Âlim Kûhken'in Edebî Kişiliği

M. Âlim Kûhken, küçük yaşlarda babası vasıtasıyla edebî eserlerle tanışır, böylece eski klasik eserleri okumaya başlar. Edebî eserleri okuması ile birlikte şiir karihası uyanır. Kendisi nasıl şiir yazmaya başladığını şöyle anlatmaktadır: “Şair olma isteği 1981 yılında lisede iken başladı. Birgün elime kalem alıp şiir yazdım. Henüz büyük ve tanınmış şairleri yakından tanıımıyordum. O günlerde yakın dostum Zikrullah İşanç resmî bir idarede asker olarak görev yapıyordu. Onun çalıştığı idarede dönemin tanınmış şairlerinden biri rahmetli Abdülmomin Hamit Faryabî de çalışırdı. Arkadaşım İşanç, Merhum Hamit Faryabî ile yakından irtibattaydı. Bazen İşanç ile şiir ve edebiyat üzerinden tartışırdık. İkimiz de şair ve yazar olmak arzusundaydık. Birgün yazdığım şiirlerimi arkadaşım İşanç'a verdim. İşanç, şiirlerimi merhum Hamit Faryabî'ye göstermiş. Ertesi gün İşanç, şiirlerimi tekrar elime verdi. Şiirleri alıp baktığımda, Merhum Hamid Faryabî hocamızın şiirlerimdeki vezin ve kafiye hatalarını tek tek işaretleyip kendi kalemi ile düzelttiğini gördüm. O güne kadar aruz ölçüsü, kafiye ve şiir ile ilgili bilgim yoktu. Bunları Hamit Faryabî hocamızdan öğrendikten sonra şiir yazma zevkim arttı. Bir hafta geçer geçmez “Nıtay” (Ne edeyim) redifli ikinci şiirimi yazdım. Rahmetli Hamid Faryabî şiiri biraz düzeltip Faryab Dergisi'nde basılmasını söyledi. Faryab Dergisi, okulumuzda edebiyat dersi veren yazar ve şair Hayatullah Behruz Haliki hocamızın yönetiminde haftada bir gün yayınlanırdı. Dergi

³ Afganistan'da ananevi bir istişare toplantısı.

ile tanışmam ve dergide şiirlerimin yer alması hayatımın bir dönüm noktası oldu. Mezun olduktan sonra da bana medyaya girmeme fırsat yarattı. O günden bugüne kadar medyadan uzaklaşmadım" (URL-1).

M. Âlim Kûhken uzun yıllardan beri şiir yazar ama ne yazık ki yazdığı şiirlerinin kaybolduğunu dile getirir: "Yaklaşık 30 seneden beri yazı işleriyle uğraşyorum, tabi bu süreç içerisinde birçok şiir yazdım ama ne yazık ki yazdığım şiir defterim kayboldu. Elimde bulunan şiirlerimi "Sen Üçün Yaraldım" isimli şiir kitabımda topladım." (Kûhken, 2011, s. I).

Âlim Kûhken, dörtlük, gazel, rubai, muhammes, kıta gibi nazım şekillerini aruz ölçüsünü kullanarak yazmıştır. Bunun yanısıra serbest ölçüyü de kullanmıştır. Genelde şiirlerinin konusu: vatan sevdası, vatan toprağı, vatan yâdı, köy, sevgi, aşk, hicret, doğa, bayram, arkadaş ve eğitimidir. İlk şiir macmuası "Sen Üçün Yaraldım" 2012 yılında yayımlanmıştır. İkinci çalışması ise "Özbek Edebiyatı Ferhengi" adlı kitaptır. Bu kitapta Güney Türkistan yani Kuzey Afganistan'da yaşayan Özbek Türklerinin edebiyat ve kültürünü ele almıştır. M. Âlim Kûhken farklı konularda yazdığı makaleleri *Rozname-i Faryab*, *Rozname-i Yıldız*, *Mucelle-i Mahname-i Çavuş* başta olmak üzere yerli ve uluslararası değişik dergilerde yayımlamıştır (Amini vs., 1990, s. 70).

Muhammed Âlim Kûhken, şiirlerinde daha çok aruz veznini kullanmıştır. Bunun yanı sıra şiirlerini incelediğimizde hece vezninin de başarıyla kullanıldığı görülmektedir. *Sen Üçün Yaraldım* adlı eserinde aruz vezni yanında hece vezninin kullanıldığı görülür. Bu kitapta bulunan şiirlerin çoğunluğu, dörtlük ve mâni şeklindedir. *Sen Üçün Yaraldım* kitabında otuz bir parça şiir yer almaktadır. Bu şiirlerdeki genel temalar, sevda, eğitim, öğretim, öğretmen, kalem, vatan sevgisi, aşk, arkadaş, bayram, arzularıdır.

3.1. Âlim Kûhken'in kitapları

- Özbek Edebiyatı Ferhengi,
- Özbekçe Şiirleri Mecmuası (Sen Üçün Yaraldım),
- 90'lı Yılların Gelişmelerinde Cunbuş-i Milli İslam-i Afganistan'ın Rolü,

3.2. Tercüme eserleri:

- Deniz Duaları, Khalid Hosseini, Farsçadan Özbekçeye Çeviri,
- Gazne Negini, Nasir Ahmad Ahmadi, Farsçadan Özbekçeye Çeviri,

3.3. Yayına hazırlanan eserler:

- İkinci Şiir Mecmuası,
- Sultan Hüseyin Baykara'nın Siyasi ve Edebî Hayatı,

3.4. Kûhken'in iş birliği ve çabaları ile yayınlanan eserler:

- Nûr-i Şinaver (Merhum Hamid Faryabî'nin şiir mecmuası),
- Abdullah Kadiri'nin Ötgen Künlar Romanı,
- Pirimkul Kadirov'un Yıldızlı Tünlar Romanı,
- Eski Türkler,
- Emir Ali Şir Nevâî,

-Ali Şir Nevaî'nin Özbekçe Lirik Şiir Mecmuası,
-Emir Ali Şir Nevaî'nin Yeni Bulunan Gazelleri.

4. Şairin Özbek Türkçesi Şiirlerinden Örnekler

Çin Sevgi (Gerçek Sevgi)

چین سیوگی

Fâi'lâtün/Fâi'lâtün/Fâi'lâtün/Fâi'lün

Şärbäti väslingdän içgän başkä oynaş istämäs
Kim ki läzzätli yemäkdän toysä ol aş istämäs

شربت وصلینگدن ایچگن باشقه اویناش ایسته‌مس
کیم که لذتلی بیمکدن توپسه اول آش ایسته‌مس

(Şerbeti visalinden içen başka sevgili istemez. Lezzetli yemekten doyan aş istemez.)

Surätینگ dilkâşdur ey cân hăm köz u kaçینگ
gözäl
Tengi yok rä'nâ çirâyینگ hiç färâş istämäs

صورتینگ دلکش دیر ای جان هم کوز و قاشینگ
گوزهل
تینگ یوق رعنا چرایینگ هیچ فراش ایسته‌مس

(Yüzün çekicidir ey can, hem gözün hem kaşın güzel, benzeri yok bu güzelliğın, hiç süs istemez.)

Oylämäy çin sevgini ardaqlä husning çağıdä
Yähşi işni bitkâzâshdä kimsä kengâş istämäs

اویله‌مهی چین سیوگینی ارداقله حسنینگ چاغیده
بخشی ایشنی بیتکزیشده کیمسه کینگاش ایسته‌مس

(Hâlâ güzelken gerçek sevgiye değer ver, üzerine düşünme. İyi bir işi tamamlamak için kimse istişare istemez.)

Kim ki väslingä yetalmäs lâyıq-i işking emäs
Taht u bahtı bolmägän şah tâcini baş istämäs

کیم که وصلینگه بیتالمس لایق عشقینگ ایمس
تخت و باختی بولمگن شه تاجینی باش ایسته‌مس

(Kim ki visaline kuyuşamaz, senin aşkına layık değildir. Tahtı, bahtı olmayan şahın tacına baş istemez.)

İstäräm här tün u kün gül dek çirayingä
kämäl
Bağbân öz bağını yetmäy hazân lâş istämäs

ایسته‌رم هر تون و کون گل دیک چیرایینگه کمال
باغبان اوز باغینی بیتمه‌ی خزان لاش ایسته‌مس

(Gece gündüz gül gibi güzelliğının kemale kavuşmasını isterim, bahçıvan güz gelmeden kendi bağını toplamaz.)

Yähşilär dâyim yamânlär kâmiğä bolmiş näsib
Bağrigä lä'l u zumruddän böläk taş istämäs

بخشیلر دایم یمانلر کامیگه بولمیش نصیب
باغریگه لعل و زمرد دین بولک، تاش ایسته‌مس

(İyiler her zaman kötülerin nasibi olmuştur. Gönlüne yakut ve zümrüitten başka bir taş istemez) (Kûhken, 2011, s. 7)

Vatan Toprağı

وطن توپراغی

Mefâi'lün/Mefâi'lün/Fe 'ülün

Bu ğurbättä nedir haling vätändaş?
Vätändän bar mı ahvâling vätändaş?

بو غربتده نی دور حالینگ وپنداش؟
وطندن بارمی احوالینگ وپنداش؟

(Bu gurbette nedir halin vatandaş? Vatandan haberin var mı vatandaş?)

Vätänni yâd etib şâm u sâhârlär
Kelib ketgändin alding mi habärlär?

وطننی یاد ایتیب شام و سحرلر
کیلیب کیتگندین آلدینگمی خبرلر؟

(Vatanı gece gündüz yâd edip gelip gidenden haber aldın mı?)

Amân mı undägi bahti kâralär
Câfâ tıĝı bilän köksi yarälär

امان می اوندگی بختی قرالر
جفا تیغی بیلن کؤکسی برالر

(Oradaki bahtı karalar ve cefa tıĝı ile göĝsü yaralılar iyi mi?)

Ne boldi şâvkât u şânlär, ne boldi?
Ne boldi ezgü⁴ armânlär ne boldi?

نی بولدی شوکت و شانلر، نی بولدی؟
نی بولدی ایزگو آرمائلر، نی بولدی؟

(Ne oldu azamet ve şanlar, ne oldu? Ne oldu güzel arzular, ne oldu?)

Vätän bârını yav tâlân etibdür
Ķârındaşlär ne köp nâlân etibdür

وطن بارینی یاو تالان ایتیب دور
قرینداشلر، نی کوب نالان ایتیب دور

(Vatan varını düşman yağmalamış, akrabalar, ne çok feryat etmiştir.)

Bu zillät birlä kimgä yüz tutäylik
Ne asıĝ dâhr kayĝusun yutäylik

بو ذلت بیرله کیمگه یوز توتیلک
نی آسیغ دهر قیغو سین یوته یلیک

(Bu zilletle kime gidelim? Bu dünyanın kahrını çekmenin ne faydası vardır?)

Etibdür bizni ğurbät mübtälâsı
Nifâk âşûbi mân-mänlik bälâsı

ایتیب دور بیزنی غربت مبتلاسی
نفاق آشویی من منلیک بلاسی

(Bizi nifak kargaşası, bencillik belası; gurbet mübtelası etmiştir.)

Ķaçan uşbu bälädän bolsäk âzâd
Äbädçä bolĝusı millät dili şâd

Ķaçan oşbu بلادن بولسک آزاد
ابدچه بولĝوسی ملت دلی شاد

(Ne zaman bu belalardan kurtulursak, ebediyten milletin gönlü şad olacaktır.)

Vätändän özgä yer tamuĝ äzâbı
Ķişini bu äzâbgä bar mı tâbı?

وطندن اوزگه بیر تاموغ عذابی
Ķیشینی بو عذابگه بار می تابی؟

(Vatandan ayrı yer cehennem azabıdır. İnsan bu azaba sabrı var mıdır?)

⁴ İyi, güzel (Yarkın, 2007, 2. Cilt., s. 261).

Bäri begânämız begânä eldä

بری بیگانه میز بیگانه ایله

Bäri behânämız begânä eldä

بری بیخانه میز بیگانه ایله

(Hepimiz yabancı yurttā birer yabancıyız. Hepimiz yabancı yurttā yersiz yurtsuzuz.)

Ƙulağlardän täbär âvâzı ketmäs

قولاغردن تبر آوازی کیتمس

Kişi bu mülk ara dâdimgä yetmäs

کیشی بو ملک ارا دادیمگه بیتمس

(Kulaklardan balta sesi gitmez. Kimse bu yurttā imdadıma gelmez.)

Kelär mi 'akibät ul kün İlâhim?

کیلر می عاقبت اولکون الهیم

Vätän tuprağı bolsä säcdägâhim

وطن توپراغی بولسه سجده گاهیم

(Allah'ım sonunda vatan toprağının secdegâhim olacağı o gün gelecek mi acaba?) (Kûhken, 2011, s. 19)

Fâryâb

فاریاب

Fâi'lâtün/Fâi'lâtün/Fâi'lün

Yâşnâgil zibâ diyârim Fâryâb

یاشنه گیل زیبا دیاریم فاریاب

Zâr varâklı nâmdârim Fâryâb

زر ورقلی نامداریم فاریاب

Ƙırğ ikki yaşingni Ƙutluğ etâräm

قیرق ایکی یاشینگنی قوتلوغ ایتمرم

Artırıbtur i'tibârim Fâryâb

آرتیریپ تور اعتباریم فاریاب

(Ey Faryab! Işıl ışıl parlayasın güzel diyarım, altın varaklı şanı yayılmış şehrim, kırk iki yaşını kutluyorum, itibarım artmıştır.) (Kûhken, 2011, s. 47)

Bayram Harçlığı

هه بییتلیک

Mefâî'lün/Mefâî'lün/Fe'ûlün

Häyit keldi kelib cânânâ oynär

هه بییت کیلیدی کیلیب جانانه اوینر

Yayıb zülfin päri här yânâ oynär

باییب زلفین پری هر یانه اوینر

(Bayram geldi, sevgili gelip oynar; saçlarının tellerini her yana yayarak oynar.)

Muhäbbät şâhmâtın bu aradâ

محبت شاه ماتین بو اراده

Çu 'ışk âhli-ârâ rindânâ oynär

چو عشق اهلی ارا رندانه اوینر

(Sevgili, aşk satrancını bu arada aşıklar arasında rindane oynar.)

Kılıç alıp hinälängän qoligä

قیلیچ آلیب حنالنگن قولیگه

Tökärgä qanımı mästânâ oynär

توکرگه قانیمی مستانه اوینر

(Kınalanmış eline kılıç alıp kanımı dökmek için sarhoşçasına oynar.)

Bu väyrân könglimä 'ışkı tüşibdir

بو ویران کونگلیمه عشقی توشیب دیر

Pärişânlıkdä dil dîvânâ oynär

پریشانلیکده دل دیوانه اوینر

(Bu perişan gönlüme aşkı düşmüştür, bu perişanlıkta deli gönlüm oynar.) (Kûhken, 2011, s. 50)

Yaşlı Tarih

کیکسه تاریخ

Hece Vezni

Ey mening târihim, keksä târihim

ای منینینگ تاریخیم، کیکسه تاریخیم

Bâtır äcdâdlarım, alp Hâkânlarım

باتیر اجدادلریم، آلب خاقانلریم

Altayzädälärım, Uralzädälärım

آلتای زادملریم، اورال زادملریم

Atila Hanlärım, Timur Hanlarım

آتایلا خانلریم، تیمور خانلریم

(Ey benim tarihim, kadim tarihim/ Bahadır ecdatlarım, Alp Hakanlarım/ Altay zadelerim, Ural zadelerim/ Atila Hanlarım, Timur Hanlarım)

Göbi sähräsıdän körinär çängıb

گوبی صحراسیدن کورینر چانغیب

Ating tuyağıdän saçılğan tupraq

آتینگ توياغیدن ساچیلگن توپراغ

Yüksäk himmätıngä äzäldän ölçäv

یوکسک هممتینگه ازلدن اولچاؤ

Altay häm Ural häm büyük baba tağ

آلتای هم اورال هم بویوک بابا تاغ

(Gobi Sahrasından görünür toz olup/ Atının toynağından saçılan toprak/ Yüksek himmetine ezelden ölçektir. / Altay da Ural da büyük Baba Dağ da)

Yoling tosalmädi azim devarlär
Här yangä at sürding kişnädı çaptı
Hind'dän alib Çingä Çin'dän Balkan'gä
Sening Hağanliging, keng cähan taptı

بولینگ توسالمه دی عظیم دیوارلر
هر بانگه ات سور دینگ کیشنه دی چاپتی
هند دن آلیب چین گه، چین دن بالقان گه
سینینگ خاقانلیگینگ، کینگ جهان تاپتی

(Yolunu kesemedi büyük duvarlar/ Her yana at sürdün, (atın) kişnedi koştı/ Hindistan'dan Çin'e, Çin'den Balkan'a/ Senin hakanlığın, bütün bu dünyayı buldu.)

Ming ming yıl târihim bedäv, sämändi
Negä bu дәvr içrâ kişnämäy çökting?
Negä bataqlärdän ötmäding bökiб?
Negä kämänd içrâ қalıб yaş tökting?

مینگ مینگ ییل تاریخیم بیداو، سمندی
نیگه بو دور ایچره کیشنه مهی چوکتینگ؟
نیگه باتقالردن اوتمه دینگ بوکیب؟
نیگه کمند ایچره قالیب یاش توکتینگ؟

(Binlerce yıllık tarihimin tez koşan atları / Neden bugün kişnemedin, çöktün? / Neden bataklardan geçmedin, kalakaldın? / Neden kementlendin, göz yaşı döktün?)

Häli çıkmägändur zamân esidän
Altın Ordälärning şukuhli atı
Häli çıkmägändır zamân esidän
Türklärning çaptırgän tulpar kır atı

هلی چیمه گن دیر زمان ایسیدن
آلتین اوردلر نینگ شکوهلی آتی
هلی چیمه گن دیر زمان ایسیدن
تورکلر نینگ چاپتیرگن تولپار قیر آتی

(Zaman daha unutmamıştır,/ Altın Ordu'ların şanlı namını./ Zaman daha unutmamıştır, / Türklerin koşturduğu Tulpar Kıratını.)

Yetär kämänd içrâ şunçä tünäşlär
Şunçä қántärlıklär, şunçälär savgın
Ey keksä târihim! Bedäv, sämänding
Alıб mäydangä kir қılıç қılmäy қın

بیتر کمند ایچره شونچه تونشلر
شونچه قنترلیکلر، شونچلر ساوغین
ای کیسه تاریخیم! بیداو، سمندینگ
آلیب میدانگه کیر قیلیچ قیلمه ی قین

(Kementlenerek bu kadar uyumak yeter, / Bu kadar kantarlık ve bu kadar savgın yeter. /Ey kadim tarihim! Kılıcını kına sokmadan yüğrük atını alarak mücadele meydanına gir.)

Här tamangä cär sal, nidâ ber nidâ
Mäydängä çıқärgil suvarkärläring
Ciränding, sämänding, sürhin minişib
Yıgılıb yetişär, kämändärläring

هر تمانگه جر سال، ندا بیر ندا
میدانگه چیقرگیل سوار کارلرینگ
جیرندینگ، سمندینگ، سورخین مینیشیب
بیغیلپ بیتیشر، کماندارلرینگ

(Her tarafa haber yolla./ Meydana süvarilerini çıkart./ Cirendin, Samand, Surh gibi atlarını binerek,/ Toplanarak yetişir okçuların.)

Sür, häydä қәмçı ur ötmışlärgä бақ
Yänä basıб ötgil basgän izläring
Yänä қäd kötärgil ana Türkistan
Yänä yer öptirgil yavlär tizlärin

سور، هیده قمچی اور اوتمیشلرگه باق
ینه باسیب اوتگیل باسگن ایزلرینگ
"ینه قد کوترگیل انه تورکستان"
ینه بیر اوپتیرگیل یاولر تیزلرین

(Atını koştur, kamçıla, geçmişine bak./ Geçtiğin izlerine yine basıp geç./ “Ana Türkistan tekrar kalk.” Yine düşmanlarına diz çöktür, yer öptür.)(Kûhken, 2011, s. 67)

Kalem

قلم

Fâi'latün/Fâi'latün/Fâi'latün/Fâi'lün

Elgimä tüşsä elimdek lâhzädä tinmäs käläm
Bar yüräk qanı edâ bolgäy väli sinmäs käläm

ایلگیمه توشسه ایلم دیک لحظهده تینمس قلم
بار یورمک قانی ادا بولگهی ولی سینمس قلم

(Kalemi elime alsam elim gibi bir an bile boş durmaz. Yüreğin bütün kanı biter lakin kalem kırılmaz.)

Ma'rifät ehli qolidä dayima hizmättädur
Etmägäy sarkäşlik u behudä erkinmäs käläm

معرفت اهلی قولیده دایما خدمتده دور
ایتمهگی سرکشلیک و بیهوده ایرکینمس قلم

(Kalem bilginlerin elinde daima hizmet eder; serserilik etmez, o boşuna azat değildir.)

Käydä körsäng däftär u dîvândän ayrilmäs özi
Ümridä bir lâhzä rahat tähtigä minmäs käläm

قیده کورسنگ دفتر و دیواندن ایریلمس اوزی
عمریده بیر لحظه راحت تختیگه مینمس قلم

(Nerede görsen, defter ve divandan ayrılmaz kendisi, kalem ömründe bir kere bile rahatlık tahtına binmez.)

Harimäs katib, käläm yazışdän asla harimäs
'İşvägär kelinçälär manandı kımtinmäs käläm

هاریمس کاتب، قلم یازیشدن اصلا هاریمس
عشوهرگی کیلینچهلرمانندی قیمتینمس قلم

(Kâtip yorulmaz, kalem yazmaktan asla yorulmaz. Kalem, cilveli gelin gibi cilve eylemez.)

Ne üçün Kûhken bu nazm içrä kälämni
mäktäding?
Elgimä tüşsä elimdik lâhzädä tinmäs käläm

نی اوچون کوهکن بونظم ایچره قلمنی مکتهدینگ؟
ایلگیمه توشسه ایلمدیک لحظهده تینمس قلم!

(Kûhken, neden bu şiirlerinde kalemi övdün? Kalemi elime alsam elim gibi bir an bile boş durmaz.) (Kûhken, 2011, s. 3)

Yurdumun Baharı

یورتیم بهاری

Mefâi'lün/Mefâi'lün/Mefâi'lün/Mefâi'lün

Säbâ keltirmäding bir yol habär yurtım
bähârindän,
Kâra közlär qanı birlä boyalgän lälâzârindän.

سبا کیلتیرمه دینگ بیر یول خبر یورتیم بهاریندن،
قرا کوزلر قانی بیرله بویملگن لاله زاریندن.

(Saba, yurdumun baharından ve kara gözler kanyla boyanan lale bahçelerinden bir defa haber getirmedin.)

Sepib öt közlärim yamğurını, här barä ötgändä,
Başağı kaŋgä çäykalğän, üzüm bağlar kenârindän.

سپیب اوت کوزلریم یامغورینی، هر باره اوتگنده
باشاگی قانگه چیهلگن، اوزوم باغلا کئاریندن.

(Gözlerimin yağmurunu, başağı kanla yıkanan üzüm bağlarının kenarından her geçtiğinde, serperек geç.)

Esär bolsäng äğär däydib ünib ösgän diyarimdä,
Tävâf et men tamandän häm, azizimning
mäzârindän.

ایسر بولسنگ اگر دهیدیب اونیب اوسگن دیاریمده
طواف ایت مین تماندن هم، عزیزیمینگ مزاریندن

(Eğer serserice doğup büyüdüğüm diyarımda esecek olursan, benim adıma da kıymetlimin mezarını ziyaret et.)

Ne tang kim gül diyârindän gâhi bir hoş hâbâr
kelmäş,
Ketür ahvâl, qara künlär qara tünlär diyârindän.

نی تانگ کیم گلدیاریمدن گهی بیر خوش خبر
کیلمس
کتور احوال، قرا کونلر، قرا تونلر دیاریندن

(Gül gibi yurdumdan hiçbir hoş haber gelmezse bunda şaşılacak bir şey yok; (yine de) sen kara günler kara geceler diyarımdan haber getir.)

Qurudi çäşmä-i çäşmim tökib häsrätli yaşlärni,
Yetär mi bir nimä bizgä bu gurbät intizârindän.

قورودی چشمه چشمیم تویب حسرتلی باشلرنی،
بیترمی بیر نیمه بیزگه بو غربت انتظاریندن؟

(Hüzünlü yaş dökerek kurudu gözüm çeşmesi. Bu gurbette beklemekle bize bir şey gelir mi?)

Sağınçım savğasin küylä häzin mungli nävâ birlä,
Qädrdänlärgä kim derlär, ulär erlär täbarindän.

سایغینچیم ساوغه سین کویله حزین مونگلی نوا
بیرله،
قدردانلرگه کیم دیرلر، اولر ایرلر تباریندن.

(Özlemimin hediyesini hüzünlü sesle terennüm et. Değerli dostlarım için, erlerin soyundan olduğunu söylenir.)

Qäni tapsäm közimgä sürmä etsäm men
kıratlarning,
Tuyağidän saçılğän tutiyâ, gärd u gubârindän.

قنی تاپسم کوزیمگه سرمه ایتسم مین قیراتلر نینگ
تیاغیدن ساچیلگن توتیا، گرد و غباریندن.

(O kır atların toynağından saçılan tozlarını hani bulsam da gözümüne sürme etsem.)

(Kühken, 2011, s. 17)

Seni Sevdim

سینى سيوديم

Mefâ'îlün / Mefâ'îlün

Günahdır mı sâvab iş mi
Azîzim men seni sevdim
Rävâdır mı hâtâdır mı
Azizim men seni sevdim

گنه دیر می ثواب ایش می؟
عزیزیم مین سینى سيوديم
روا دیر می خطا دیر می؟
عزیزیم مین سینى سيوديم

(Günah mıdır, sevap mıdır?/ Azizim ben seni sevdim./ Reva mıdır, hata mıdır?/ Azizim ben seni sevdim.)

Hâyâtım sen bilân mangu
Azizim men seni sevdim
Firâķing mengâdır kâygû
Azizim men seni sevdim

حياتيم سين بيلن منگو
عزیزیم مین سینى سيوديم
فراقینگ مینگه دیر قیغو
عزیزیم مین سینى سيوديم

(Hayat seninle baki/ Azizim ben seni sevdim./ Uzaklığın bana gamdır./ Azizim ben seni sevdim.)

Kâding cânnâtâgi Tûbâ
Azizim men seni sevdim
İki âhu közing şahlâ
Azizim men seni sevdim

قدینگ جننندهگی طوبا
عزیزیم مین سینى سيوديم
ایکی آهو کوزینگ شهلا
عزیزیم مین سینى سيوديم

(Boyun cennetteki Tubâdır, / Azizim ben seni sevdim/ İki ceylan gözün güzel Azizim ben seni sevdim.)

Visâling cânnât-ü'l-mävâ
Azizim men seni sevdim
Nitäy häcring tämuğ aslâ
Azizim men seni sevdim

وصالینگ جنت الماوا
عزیزیم مین سینى سيوديم
نیتہی ہجرینگ تموغ اصلا
عزیزیم مین سینى سيوديم

(Senin visalin cennetü'l-meva/ Azizim ben seni sevdim./ Ne yapayım uzaklığın cehennemdir./ Azim ben seni sevdim.)

Faķiring män, häķiring män
Azizim men seni sevdim
Nitäy näyläy esiringmän
Azizim min seni sevdim

فقیرینگمن، حقیرینگمن
عزیزیم مین سینى سيوديم
نیتہی نیلہی اسیرینگمن
عزیزیم مین سینى سيوديم

(Fakirinim ben, hakirinim ben./ Azizim ben seni sevdim./ Ne yapayım ne eyleyeyim esirinim ben./ Azizim ben seni sevdim.)

Güzällär içrâ durdânâ
Azizim men seni sevdim
Güzällär içrâ âfsânâ
Azizim men seni sevdim
(Güzeller içinde inci tanesi./ Azizim ben seni sevdim./ Güzeller içinde efsanesin./ Azizim ben seni sevdim.)

گوزمللر ایچره دردانه
عزیزیم مین سینی سیودیم
گوزمللر ایچره افسانه
عزیزیم مین سینی سیودیم

Gädâyingmen, fedâyingmen
Azizim men seni sevdim
Adaying men -adaying men
Azizim men seni sevdim
(Fakirin ben, fedayın ben./ Azizim ben seni sevdim./ Kurban olayım sana ben./ Azizim ben seni sevdim.)

گدایینگ مین، فدایینگ مین
عزیزیم مین سینی سیودیم
ادایینگ مین-ادایینگ مین
عزیزیم مین سینی سیودیم

Hayatim sen bilân mangu
'Azizim men seni sevdim
Firaqing mengädîr käygu
Azizim men seni sevdim

حیاتیم سین بیلن منگو
عزیزیم مین سینی سیودیم
فراقینگ مینگه دیر قیغو
عزیزیم مین سینی سیودیم

(Hayatım sizinler bakidir./ Azizim ben seni sevdim./ Uzaklığın bana gamdır./ Azizim ben seni sevdim.) (Kûhken, 2011, s. 32)

Aşk İçre

عشق ایچره

Mef'ûlü/ Mefâ'ilü/ Fe'ûlün

Hüsn âlämidâ yâgân ekânsân
Cân mülkidâ cânâcân ekânsân

حسن عالمیده بیگان ایکن سن
جان ملکیده جان ایکن سن

(Güzellik dünyasında tekmişsin, can ülkesinde benim için çok değerlisin.)

Âşıknı hâlâk etârdâ cânâ
Cällâd kâbi yaman ekânsân
(Âşığı helak ederken cellat gibi kötüymüşsün.)

عاشقنی هلاک ایترده جانا
جلاد کبی یمان ایکن سن

'Işq içrâ kirib ne boldi şâir
Hâr nârsâ desâm hâmân ekânsân

عشق ایچره کیریپ نی بولدی شاعر
هر نرسه دیسم همان ایکن سن

(Aşk içerisinde girip ne oldu şair?/ Her ne desem öyleymişsin.)

Yox sendä wäfâ välek täyyâr
Cävr etgäli här zämân ekänsän

یوق سینده وفا ولیک، تَبَّار
جور ایتهکلی هر زمان ایکن سن

(Sende vefa yokmuş ancak cevr etmeye gelince her zaman hazırmışsın.)

Örtändi köngil gäming otidä
Haqqâ ki bälâ-i cân ikänsän

اورتندی کونگیل غمینگ اوتیده
حقا که بلای جان ایکن سن

(Gönül, kaygı ateşinde yandı. Gerçekten de can belasıymışsın.)

Şirin söz ile dilimni alding
Bir dilbär-i nüktädân ekänsän

شیرین سوز ایله دلیمنی آلدینگ
بیر دلبر نکته دان ایکن سن

(Tatlı sözlerinle gönlümü çaldın. Nüktedan bir sevgiliymişsin.)

'İşking oti içrâ küydi Kûhken
Şirin kâbi dilistân ekänsän

عشقیگ اوتی ایچره کویدی کوهکن
شیرین کبی دلستان ایکن سن

(Aşkın ateşi içinde yandı Kûhken. Şirin gibi gönlü kendine bağlayansın.)(Kûhken, 2011, s. 57)

Zamandaşım

زمانداشیم

Çokkılârdä çökkän appaqqalın qar
Yıldızlı tünlârdä
Aylı tünlârdä,
Ne kâdâr musäffâ, ne kâdâr gözâl
Âh netäy- ne kılây
Zämândâşimning
Çokkıldägi qardek saçları appak
Boldi u bolmädi müsäffâ köngli
Yıldızlı tünlârdä
Oşâ yiraqdän
Cälâ berib turgän pâkizâ qar dek

چوققیلرده چوگن آپاق قلین قار
بولدوزلی تونلرده
ایلی تونلرده،
نه قدر مصفا، نه قدر گوزله
آه نیتهی- نی قیلہی
زمانداشیمنینگ
چوققیدهگی قاردیک ساچلری آپاق
بولدی و بولمه دی مصفا کونگیلی
بولدوزلی تونلرده
اوشه بیراقدن
جلا بیریب تورگن پاکیزه قاردیک

(Doruklara yağan bembeyaz kalın kar, yıldızlı gecelerde, aydın gecelerde ne kadar saf ne kadar güzeldir. Ah! Nasıl yapayım, ne edeyim? Zamandaşımın saçları doruklardaki kar gibi, tıpkı yıldızlı gecelerde şu uzaktan parıldamakta olan tertemiz kar gibi bembeyaz oldu ancak gönlündeki sıkıntılar temizlenmedi.) (Kûhken, 2011, s. 60)

SONUÇ

Genç yaşında şiirle tanışan Muhammed Âlim Kûhken, Özbek Türkçesinin inceliklerini eserlerinde gösterebilmiş, bölgenin zü'l-lisaneyn olarak tanınan önemli şairlerinden biridir. Kûhken'in anadili Özbek Türkçesidir. Kûhken küçük yaşlarda edebî eserlerle tanışan ve Çağatay dönemine ait eserleri de okuyan şair hocası Hamit Faryabînin yardımıyla vezin ve kafiye konularını da öğrenerek şiir zevki kazanır. Âlim Kûhken şiirlerinde dördlük, gazel, rubai, muhammes, kıta gibi nazım şekillerini genellikle aruz ölçüsü kullanarak yazmıştır. Aruz ölçüsü yanında hece ölçüsü ve serbest ölçü kullanarak yazdığı şiirleri de bulunmaktadır. Şiirlerinin konusu vatan sevgisi, vatan toprağı gibi temalar olabilirken aşk, sevgi arkadaşlık gibi hissi duyguları da içerebilmektedir. Çok yönlü bir şair olan Muhammed Âlim Kûhken'in şiir kitaplarının yanında romanları ve tercüme eserleri de bulunmaktadır. Bu eserler genelde Özbek kültürü, analitik sosyal ve kültürel makaleler, Farsçadan Özbekçeye çevrilen eserlerdir. Bunların yanında Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevaî gibi Özbek dil, kültür ve edebî hayatına çok büyük katkıları olan isimler hakkında da çalışmaları bulunmaktadır. Kûhken'in çalışmalarında Özbek Türklerinin sosyal ve kültürel değerlerini en ince ayrıntılarına kadar işlediği görülmektedir. Muhammed Âlim Kûhken ve eserlerini incelemek Güney Türkistandaki Özbek Türklerinin kültürünün ve edebî gelişiminin anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Afghanistan is a geography comprising various Turkish tribes. Turkish communities such as Hephthalites, Gokturks, Ghaznavids made their name mark in the region. A lot of Turkish people are still living in Afghanistan although the population density has changed according to the nations in the following centuries. With their poems, stories, epics they have told, their lifestyles and cultures, Turkish people living in Afghanistan have made their literary mark on the region.

Muhammad Alim Kuhken, one of the outstanding poets of Afghanistan, was born in 1962 in Faryab province of Afghanistan. He completes his education in Faryab. His mother tongue is Uzbek Turkish. Kûhken becomes acquainted with literary works at an early age and reads works from the Jaghatai period. Reading belles-letres gives him a taste in poetry. Although he lost many of the poems that he wrote, he later collects his remaining poems into a book. Alim Kûhken writes verse forms such as quatrain, ode, rubaie, pentastich, and stanza in his poems, generally using aruz prosody. While the subject of his poems can have themes such as patriotism and homeland, emotions like love, affection and friends can also be the themes of them.

Muhammed Alim Kûhken, who is a sophisticated person, has novels and translation works apart from his poetry books. These works are generally Uzbek culture, analytical, social, and cultural articles, and works translated from Persian to Uzbek. In addition to that, he has works on persons to have made huge contributions to the Uzbek language, culture and literary such as Hüseyin Baykara and Ali Şir Nevaî. Some of these studies are edited out for publication, and some have already been published.

In our study, we tried to introduce the life and works of Muhammad Alim Kûhken, who is one of the well-known poets of the Uzbek people living in Northern Afghanistan and writes poetry in Uzbek and Persian like other contemporaneous Uzbek poets and philosopher and tried to give examples from his poems.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Amini, K., Güdaz, M. E., Rehim, İ. (1990). *Rengin Kaman tezkiresi*. Faryap: Meymene Devlet Yay.
- Kûhken, M. Âlim (2011). *Sen için yaraldım*. Kabil: Bengahi İntişarati Meyvend.
- Öztürk, R. (2015). Afganistan'daki eski Türk idareleri ve bunların Özbek şairlerinin kimlik algılamasındaki yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 201-220.
- Öztürk, R. (2014). *Günümüz Afganistanlı Özbek şairleri*. Konya: Palet Yay.
- Öztürk, R. (2020). Kazim Emîni'nin şiirlerinden hareketle Afganistan Özbek şiirinde "badarga" teması. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 93-104.
- Qaraş, M. Yaquub (2015). *1900-2000 yılları arasında Güney Türkistan (Afganistan)'da Özbek Türkçesiyle şiir yazan şairler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Üniversitesi.
- Yarkin, H. (2007). *Özbekçe- Farsça sözlük*. Tahran: Suhen Yay.

İnternet Kaynakları

- URL-1 <http://uzsoz.net/?word=%D8%AA%D9%88%D9%84%D9%BE%D8%A7%D8%B1>
01.03.2021
- URL- 2 <https://www.vajehyab.com> 11.03.2021
- URL- 3 <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-54613735> 09.04.2021
- URL- 4 <https://www.facebook.com/Âlim.Kohkan1> 11.05.2020
- URL- 5 <https://orhaajans.com/gecmisten-gunumuze-afganistan-turkleri/> 09.05.2021

Kaynak Kişiler

- KK 1: M. Âlim Kûhken (58) Kabil, Afganistan, 2020.

TÜRK MİZAH BASINI ÜZERİNE GÖRSEL BİR İNCELEME: KARAGÖZ GAZETESİ

A VISUAL STUDY IN THE TURKISH HUMOUR PRESS; KARAGÖZ NEWSPAPER

Abdulgani ARIKAN *

Yasemin GÜLŞEN YILMAZ **

Öz

Adını Türk gölge oyunundaki Karagöz tiplerinden alan, Ali Fuat Bey'in sahibi olduğu Karagöz gazetesi "Pazartesi ve perşembe günleri çıkar siyasi, mizahi musavver halk gazetesi" sloganıyla 10 Ağustos 1908 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Haber alma, iletme, geçmiş olay ve görüntülere ilişkin imgeleri depolama, görsel ve güncel olan imgeyi algılayıp yorumlama açısından algı deneyimi, bir gazetenin dağıtımını gibidir. Bu benzerlikten yola çıkarak Karagöz gazetesinin, 13 Ağustos 1908 – 14 Eylül 1908 tarihleri arasında yayımlanmış sayılarından seçilmiş modernleşme süreci ile ilişkili karikatürlerin görsel algı kuramları açısından incelenmesi bu çalışmanın konusudur. Seçilen karikatürler modernlik bağlamında Gestalt, Marr'ın görsel algı, olasılıklı öğretisi, doğrudan algılama, nörofizyolojik ve yapılandırmacı görsel algı kuramları açısından incelenmiştir.

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi
İletişim Fakültesi
Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü
gani@selcuk.edu.tr

ORCID 0000-0003-1112-2305
Konya / TÜRKİYE

** Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi
İletişim Fakültesi
Gazetecilik Bölümü,
yaseminyilmaz@selcuk.edu.tr

ORCID 0000-0001-5542-0983
Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Karagöz gazetesi, görsel algı,
karikatür, modernleşme

Keywords

Karagöz newspaper, visual
perception, caricatures,
modernization

Abstract

Karagöz newspaper, which took its name from the character of Karagöz in the Turkish shadow play, owned by Ali Fuat Bey, started its publication life on 10 August 1908 with the slogan "It is a political, humorously illustrated public newspaper that comes out on Mondays, and Thursdays". News is the storage of images related to past events and images. It is important to perceive and interpret the visual and current image. The experience of perception is like the distribution of a newspaper. Based on this similarity, the subject of this study is to examine the cartoons selected from the issues of Karagöz newspaper published between 13 August 1908 and 14 September 1908, about the modernization process, in terms of theories of visual perception. Selected cartoons were examined in the context of modernity, from the standpoint of Gestalt, Marr's theories of visual perception, probabilism, direct perception, neurophysiological, and constructive visual perception.

Başvuru/Submitted: 05/04/2022

Kabul/Accepted: 14/12/2022

GİRİŞ

Gülme; olabildiğince insansaldır (Baudelaire, 1997, s. 11). Aristoteles'e göre gülme "tüm canlı yaratıklar arasında yalnızca insana bahşedilmiştir" bu tinsel ayrıcalık canlılar arasında sadece insanda bulunmaktadır (Bakhtin, 2001, s. 89). Platon "gülmeyi beslememeliyiz" der ve ekler belki güldüğümüz kusurlardan bazıları bize de bulaşabilir. Şiddetli gülmelerde ussal kontrolümüzü tamamıyla kaybederiz, diğer bir anlatımla insansal olan yanımız yitirilmiş olur (Morreall, 1997, s. 8).

Gülme, Orta Çağ'da ideolojinin resmî ve toplumsal alanlarının dışında kalmıştır. Dinsel kültten, feodal ve devlet törenlerinden, görgü kurallarından ve yüksek spekülasyon türlerinden de dışlanmıştır (Bakhtin, 2001, s. 93). Moliere'in dediği gibi gülme, "Kalıplaşmış davranışları cezalandırır." Nasıl olmamız gerekiyorsa o şekilde görünmeye çalışmamız, günün birinde tam da görüldüğümüz gibi olmamızı sağlar (Bergson, 2014, s. 13-14).

Mitolojik düşüncede gülüş, insanın doğuştan sahip olduğu sihirli bir unsurdur. Sihirli gülüşün, bereket, bolluk, tokgözlülük ve ölüp-dirilme gibi sembolik anlamları vardır. Gülüşün hayat verici gücüne olan inanç Türklerin geleneksel görüşlerinde geniş yer tutar (Beydili, 2004, s. 225-226).

Gülmece, "eğlendirme, güldürme ve bir kimsenin davranışlarına incitmeden takılma amacını güden ince alay, mizah olarak tanımlanır (TDK, 2020). Batı kültüründe ise humour, mizah olarak geçmektedir ve toplumsal işlevi açısından değerlendirilmekte, güldürmenin yanı sıra sorgulamayı hatta yıkıcılığı içermektedir (Avcı, 2003, s. 80).

Mizah, Oskay'a (2000, s. 7-8) göre; kabullenip içinde yaşamaya çalışılan, diğer taraftan da değiştirmeye çalışılan toplumsal hayat içindir. Diğer bir anlatımla toplumsal hayatın gelenek, töre gibi düşüncelere karşı özgürleşme çabasıdır. "Ciddi olanın, iktidarı elinde bulunduranların, bu gücü destekleyenlerin bağnazlığının gülünçleştirilmesi. Gerçek hayatın içinde yalnız kaldıklarında boyun eğen sıradan insanların yüreklenme, nefes alma, çözüm arama çabasıdır".

Gülünç ile nüktenin ilişkisini açıklamak için karikatüre başvurulur. Fisher'e göre "çirkinlik gizleniyor mu, gülünçle birlikte onu ortaya çıkarmak gerekir, biraz belirgin olsa bile onu gün ışığına çıkarmak için yakalayıp göstermek gerekir... İşte karikatürün kökeni budur" (Freud, 1996, s. 7-8).

Karikatürün iki yanı vardır: Çizgi ve düşünce. Çizginin yoğun katılığı ile düşüncenin iğneleyici ve üstü kapalı niteliğinden oluşan bu karmaşıklık, kendisi gibi sade şeyleri anlamaya alışık bir akıl için güç ögeler taşır (Baudelaire, 1997, s. 7-8). Karikatürün yayın olanağı 1876 yılında Senefelder tarafından Litografi'nin (Taş Baskı) keşfi ile sağlanmıştır. Ardından İngiltere'de "political cartoon" ve ABD'de "editorial cartoon" olarak tanımlanan siyasal karikatürler gazetelerde yayımlanmaya başlamıştır. Süreç içinde bakır klişe ile oyma gravür, fotoğraf ve film endüstrisi karikatüre yeni gelişmeler sağlamıştır. Karikatürün orijinalini çinko tabakalar üstüne, istenen büyüklükte kazıyarak ucuz ve orijinalindeki gibi çoğaltma sağlanınca noktalı ve çizgili

tramlarla görüntüde gelişmelere ulaşılmıştır. Tipo, tıfdruk, ofset ve serigrafı teknikleri baskının elde edilmesini sağlamışlardır (Özer, 1995, s. 139).

Mizah dergileri yayımlandıkları dönemin mizah anlayışlarını belirler. Yaşanılan dönemin ve toplumun kültürel kodları kullanılarak aktarılmakta aynı zamanda bu kodların algılanış şekillerine ait veriler de sunmaktadırlar (Metin Basat, 2014, s. 226). Mizah dergileri yayımlandıkları dönemin toplumsal ve politik aksamalarına aslında bir ölçüde ayna tutar.

II. Abdülhamid'in uygulamaları nedeni ile Osmanlı toplumu II. Meşrutiyet'in ilanına kadar süreli mizah yayınlarından uzak kalmıştır. Bu boşluk Jön Türk yayınları ile doldurulmuştur. Mizah, II. Abdülhamid yönetimine karşı da güçlü bir araç olarak kullanılmıştır. Hayal, Hamidiye, Dolab, Tokmak, Beberuhi, Curcuna ve Deccal, Jön Türkler'in çıkardığı mizahi gazete ve dergilerden birkaçıdır (Varlık, 1985, s. 1097).

Takvim-i Vakayı'nın 1831 yılında yayımlanmasından sonra, Terakki gazetesi Ali Reşat ve Filip Efendi tarafından kurulmuş ve 1869 yılında haftanın iki günü ilave vermiştir. Terakki gazetesinin eklerinden biri kadınlara yöneliktir, diğeri ise mizahidir. Terakki Eğlence adını taşıyan bu ilave daha sonra haftada iki kez çıkmaya başlamış, cuma günleri büyük, salı günleri küçük boy olarak devam etmiştir (Varlık, 1985, s. 1093).

İlk basılı karikatür 1870'te Teodor Kasap'ın yayımladığı ilk mizah dergisi olan Diyojen'de yer alır. 24 Kasım 1870 tarihini taşıyan bu karikatür isimlessiz olarak yayımlanmıştır (Balçioğlu & Öngören, 1976, s. 5).

Meşrutiyet Dönemi hem Osmanlı mizahının sonunu hem de Cumhuriyet mizahının ana çizgilerini oluşturur. Teodor Kasap tarafından ilk mizah dergisi Diyojen 1870 yılında yayımlanır. Namık Kemal ve diğeri yazarların katıldığı dergi büyük bir ilgiyi toplar. 1871'de Hayal, 1872'de Çingiraklı Tatar, 1873'te Latife ve Kamer, 1874'te Şafak ve Kahkaha, 1875'te Geveze ve Meddah dergileri yayımlanır. 32 yıllık Abdülhamit döneminde mizah dergisi yoktur. Şair Eşref'in ünlü hicivleri el altından, kulaktan kulağa dolaşır. 1908'den sonra çıkan mizah dergileri üçe ayrılır. Birincisi, İncili Çavuş gibi, Diyojen döneminden kalma ekiplerin çıkardığı dergilerdir. İkincisi, Eşek ve Yeniçeri gibi dergilerdir. Bunlardan Boşboğaz ile Güllabi, kadrosunda Ahmet Rasim ile Hüseyin Rahmi Gürpınar bulunmaktadır. Üçüncüsün de ise, hazırlığını Avrupa'da yapmış Cem ve onun uzantısı Kalem dergileri sayılabilir (Öngören, 1984, s. 1425-1429).

II. Abdülhamid'in tüm yönetimi boyunca mizah dergilerine hiç izin verilmemiştir. 1888'den 1908'e kadarki ikinci kısımda ise yılda ortalama ancak bir yeni yayın görülür (Koloğlu, 1994, s. 45). 23 Temmuz 1908, Sultan II. Abdülhamid'in kaldırdığı 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe girdiği, dışa kapalı bir toplumun, kentlerde ve kasabalarda dışa açılmaya başladığı, sansürün kaldırıldığı ve imparatorluğun bütün halklarını temsil eden gazete ve dergilerin çıkmaya başladığı bir tarihtir (Ahmad, 1994, s. 51).

II. Abdülhamid aslında kendi düşünceleri ve yönetim anlayışı doğrultusunda basını yaygınlaşmasını istemiyor da değildi. 1903'te yayınlanan bir Şura-yı Devlet

kararnamesinde, basının illere yayılması, yerel tarım, doğal kaynaklar ve kültür konularının bu basında halkın yararına işlenmesi, konuların sade bir dille yazılması, gazetelerin köylere kadar girmesi istenmekteydi. Ancak tamamen özgür değil, sarayın denetiminde olacak bir basındı (Koloğlu, 1994, s. 47). Bu durum; belki de II. Abdülhamid'in kendi düşüncesine göre Devleti güçlendirmek adına aldığı bir önlemdi fakat sonuçları itibarıyla özellikle mizah basını alanında yoğun bir baskıyı da beraberinde getirmişti denebilir.

II. Abdülhamit özgürce tartışan bir basına izin vermemiş ama genel kültür konularını yayan gazetelere de desteğini eksik etmemiştir. Buna karşılık kesin izin vermediği yayınlar mizah dergileri olmuştur. Bu yüzden onun döneminde karikatürcüler ancak ülke dışında ürün verebilmişlerdir. Gerek Avrupalıların gerekse yurt dışında Türk çizerlerin ısrarla sultanı aşağılayan karikatürler yapmaları yüzünden bu alandaki sansür en şiddetli olmuştur. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte en büyük patlama yapan basın dallarından biri de mizah yayınlarıdır. Turgut Çeviker araştırması sonucunda 1908–1918 arasında 92 mizah dergisi çıktığını saptamıştır. Bunlara 5 Ermenice dergiyi de eklemek gerekir (Koloğlu, 2010, s. 196).

II. Meşrutiyet'in ilanının toplumda yarattığı sevinç, 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesiyle devam eder. Sansür kaldırılıp basın özgürlüğü ilan edilir. Bu süreçte çıkan dergi ve gazetenin yayın hakkı bir gün içinde alınır. Yayın hakları alınan süreli mizah yayınlarının sayısı 92'dir. 1908-1919 yıllarında çıkan mizah yayınları dört grupta ele alınabilir: Geleneksel, modern, yergici ve tek sayılık yayınlardır (Çeviker, 1985, s. 1103).

1. Geleneksel mizah dergileri: Karagöz (1908), Hacivat (1908), Hayal-i Cedid (1910), Cadaloz (1911), Köylü (1913), Feylesof (1914) Tanzimat dergileri olan Diyojen ve Hayal modelini izlediler. Sözlü mizah geleneği ve tipleri bu anlayışın geleneği olarak işlevini sürdürdü. Karikatürde eski(miş) unsur olarak kaldı. Karagöz Hacivat estetiğinin getirdiği olanaklar, 1908'de aşılmıştır.
2. Modern mizah dergileri: Kalem (1908), Davul (1908), Cem (1910), Kara Sinan (1911), Karikatür (1914), Hande (1916), Diken (1918) gibi dergilerde genellikle Batı'da eğitim görmüş kişilerin çizdiği Tanzimat karikatürü aşılmış, resimsel karikatürün en yetkin şekillerine ulaşılmıştır.
3. Yergici dergiler: Eşek (1910), Kibar (1910), Alafranga (1910), el-Malum (1910) ise II. Meşrutiyet döneminde muhalif tutumlarıyla kendilerine önemli bir yer açmıştır.
4. Tek sayılık dergiler: el-Üfürük (1908), Mahkûm (1908) 4 sayfalık küçük boy broşürlerden oluşan dergilerdir (Çeviker, 1985, s. 1103).

1908 Hareketi topluma bir süre için gözle görülür bir rahatlama getirmiştir. Özellikle Meşrutiyet'in ilanı ile 31 Mart 1909 tarihleri arasında geçen dönem, oldukça geniş özgürlüklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu durum mizah alanına da yansımıştır. Çok sayıda süreli mizah yayınının çıkması, Karagöz ve ortaoyununun canlanması, amatör tiyatro grupları tarafından geçmiş dönemi ele alan çok sayıda

komedinin oynanması ve mizahi öğeler içeren romanların ve hikâyelerin yayınlanması gibi (Varlık, 1985, s. 1097).

Osmanlı Devleti döneminde sözlü mizahtan yazılı mizaha geçildiği dönemde sözlü mizahta yer alan kahramanlarının isimlerinin bu dönemde çıkan süreli yayınlara verilmesi. Yazılarda bu kahramanların konuşturulması ve karikatürlerde yer verilmesi de yazılı mizah anlayışının sözlü mizah anlayışı ile şekillendiğinin göstergeleridir (Varlık, 1985, s. 1092).

KARAGÖZ GAZETESİ

Adını Türk gölge oyunundaki Karagöz tiplemesinden alan Karagöz¹ “Pazartesi ve perşembe günleri çıkar siyasi, mizahi musavver halk gazetesi” (Okay, 2004, s. 19) sloganıyla 10 Ağustos 1908 (28 Temmuz 1324-12 Recep 1326) tarihinde yayın hayatına başlamıştır. “İmtiyaz sahibi Ali Fuat Bey, ser muharriri Mahmud Nedim Bey ve vekili müdafî’i Selim Hüsnü Bey’dir. Seneliği 104 nüsha itibariyle İstanbul ve illere posta ücretiyle birlikte 65 kuruş ve harice 80 kuruşa satılmıştır” (Bedir, 2019, s. 37).

Ülkemizin ilk karikatüristlerden Ali Fuad Bey’in sahibi olduğu Karagöz, II. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra yayın hayatına başlamıştır. Halka dönük bir mizah dergisi olarak haftada iki gün çıkarak yayın hayatını sürdürmüştür. Bol karikatürlü ve olayların halkın anlayabileceği sade bir dille anlatıp yorumlandığı dergide, Karagöz tiplemesiyle işlenen konular Karagöz-Hacivat konuşmalarıyla verilmiştir. Ali Fuad Bey’in yönetiminde çıkan dergide, sonrasında Baha Tevfik Bey ve Aka Gündüz görev almıştır (Çakmak, 2014, s. 1114).

Gazetenin ölçüleri 28 cm x 41 cm olup dört sayfadan oluşmaktadır. Karagöz ve Hacivat karakterleriyle sunulan olgu ve süreçler, altyazılı ve anlaşılırdır. Halk dilinin olanaklarının kullanıldığı altyazıların betimleyici çizimlerle bütünleştirilmesi Karagöz gazetesinde yer alan yazıların temel özellikleridir (Çeviker, 1991, s. 17).

Karagöz gazetesinin çizerleri Baha ve Halit Beylerle simgeleşen tasvirici karikatür, Tanzimat dönemi anlayışının yetkinleşerek sürdürülmesini sağlamıştır. Alt yazıyla desteklenerek ayrıntılı bir çizgisel betimleme kullanılmaktaydı (Çeviker, 1985, s. 1105).

Türkiye’de yayın hayatında uzun süreli kalan mizah gazetelerinden olan Karagöz 1968 yılına kadar yayınlarına devam etmiştir. Süreç içinde gazetenin sahiplik yapılığının değişmiş. Ali Fuat Bey’in ölümünden sonra Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından satın alınan gazete, 12 Mayıs 1920’den 14 Nisan 1928’e kadar Burhan Cahit Morkaya,

¹ “Karagöz Dergisi”, “Karagöz Gazetesi” anahtar kelimeleri ile Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Tez Merkezi’nden elde edilen yüksek lisans ve doktora tezleri incelendiğinde 2005 yılından itibaren çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

Kılıçer’in (2005) Karagöz (1930-1938) Siyasi, Mizahi Bir Halk Gazetesi, Celep’in (2009) Osmanlı İmparatorluğu’nda Mizah: Karagöz Mizah Gazetesinin 1908-1918 Yılları Arası Bir Analizi, Demir’in (2015) Karagöz Gazetesi Transkript ve Değerlendirmesi (numara 19-36), Saka’nın (2018) Karagöz Dergisine Göre Avrupa Devletleri, Balkan ve Trablusgarp Sorunu (1908-1913), Karacalar’ın (2018) Hayalden Çizgiye Karagöz’ün Penceresinden Çanakkale Savaşı, Camtoz’un (2019) Mizah Basımında Karagöz Gazetesine Göre II. Dünya Savaşı’nın Analizi isimli yüksek lisans tezleri ve Bedir’in (2019) Yakın Dönem Siyasi Tarihinin Karikatür Üzerinden Analizi: Karagöz 1922-1939 adlı doktora tezi yer almaktadır.

daha sonra Aka Gündüz, Orhon Seyfi Orhon tarafından çıkarılmıştır. 14 Şubat 1935 tarihinde gazete CHP tarafından satın alınmış ve Sedat Simavi'ye devredilmiştir. Gazetede, 1947-48 yılları arasında Halim Cavit, 1949'da Feridun Ankara, 1950-59 yılları arasında Abdurrahman Ongan, 1960-61 yılları arasında Turgut Göle, 1962'de İbrahim Öktem, 1966'da Orhan Öztrak görev almıştır (Kılıçer, 2005, s. 42-47).

Ülkemizde yayıncılığın tarihi aynı zamanda Türk modernleşmesinin gelişim evrelerini göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü Türkiye'de yayıncılık faaliyetleri başından beri modernleşme adımlarının bir parçası olarak gelişmiştir. Bu açıdan Karagöz gazetesi de bu sürecin bir parçası olarak yayımlanmıştır. Modernizm, 1880 ile 1950 yılları arasında Batı toplumlarında resimde Picasso, şiirde Eliot, edebiyatta Joyce, müzikte Stravinsky ve mimaride Bauhaus'a atıfta bulunan bir terimdir (Abercrombie, Hill, & Turner, 1994, s. 2269).

Modern, kelime olarak Latince Modernus'tan gelmektedir. Modernus, hodiernus (bugün anlamına gelen hodi'den) kelimesinden, hodiernus ise Latince kelime olan modo'dan (son zamanlar, tam şimdi) türetilmiştir (Kumar, 1999, s. 88).

Modernlik, 17. yüzyılın sonunda "querelle des anciens et des modernes (eskilerle modernler arasındaki çatışma)" olarak bilinen dönemde geçmişten farklı bir deyişle kökten kopuşu temsil etmektedir. 18. yüzyılda biçimlenen bu anlayış, tarihselliğin zamanla olan ilişkisinin değişmiş olduğu anlamına gelmektedir (Callinicos, 2013, s. 36).

Avrupa'da 17. yüzyılda başlayan sonrasında bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam biçimlerini ifade eden modernlik, toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret etmektedir (Giddens, 2010, s. 9). Diğer bir anlatımla modernlik; ekonomik, politik ve kültürel alanlardaki değişme sonucunda ortaya çıkan bir toplum tipidir (Swingewood, 1998, s. 9). Özü itibarıyla modernlik kapitalizmin ve ulusal pazarların ortaya çıkıp kurumsallaşmasıdır.

UYGULAMA

Algı, nörolojik araştırmaların ve kabul edilmiş psikolojik ilkelerin görsel iletişim araştırmalarına uygulanmasını açıklamak için kullanılan bir terimdir. Beynin bilgiyi nasıl aldığını, işlediğini, nasıl anlam çıkardığını ve nasıl kullandığını ele alan teorik bir yaklaşımdır. Görsel iletişim araştırmaları, sosyal araştırmalardan elde edilen iletişim teorilerinin değerlendirilmesine yardımcı olur. İletişim kuramına yönelik bu algısal yaklaşım, duyguların önceliğini kabul eder ve özellikle, birincil duygu temelli tepki sistemlerine bağlı olarak algısal süreç olarak görsel iletişimi hedefler (Barry, 2004, s. 45).

Bu bağlamda görsel iletişimin temel algısal süreci görsel algılama ile bağlantılıdır. Görsel algı, görülen bilginin anlamlandırıldığı diğer bir anlatımla görülen imgelerden ortaya çıkan bir süreçtir. Algılama yaklaşımlarının ilki Gestalt'tır ve büyüleyici bir paradoksu temsil eder. Biçimsel bir algı teorisi ve psikolojisi üzerinde önemli bir etkiye sahip olan teori, Wertheimer, Köhler ve Koffka'nın çalışmalarıyla ilişkilidir (Gordon, 2004, s. 7). Gestalt yaklaşımı; figür – zemin ilişkisi, denge, eşbiçimci uygunluk, algısal gruplama, benzeşme – ayırışma ve tamamlama ilkelerinden oluşur (Arıkan, 2009, s. 28-36).

Marr'ın görsel algı yaklaşımı, durağan nesnelere algılanma süreci üzerine odaklanmaktadır. Yaklaşımına göre, görüntüdeki yoğunluk değerlerinden sorumlu dört ana etken vardır. Bunlar; geometri, yansıma, aydınlatma ve bakış açılarıdır. Bir görüntüde, tüm bu etmenler karıştırılır, bazı yoğunluk değişiklikleri bir nedene, diğerleri diğerine ve bazıları bir kombinasyona bağlanmaktadır. Tanımlanmış sınırların olması, nesnelere birbirinden ayrılmasını ve tanımlanmasını sağlamaktadır (Marr, 2010, s. 41).

Egon Brunswik'in yaptığı çalışmalardan olasıklık öğretisi yaklaşımı gelişmiştir. Algılanan kavramın kendi özellikleri, bulunduğu ortam ile algılayıcı arasındaki özelliklere bağlıdır. Algılanan kavram tarafından gönderilerin seçilerek tanımlanması, algılamanın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin de belirsizliğini getirir (Gordon, 2004, s. 55).

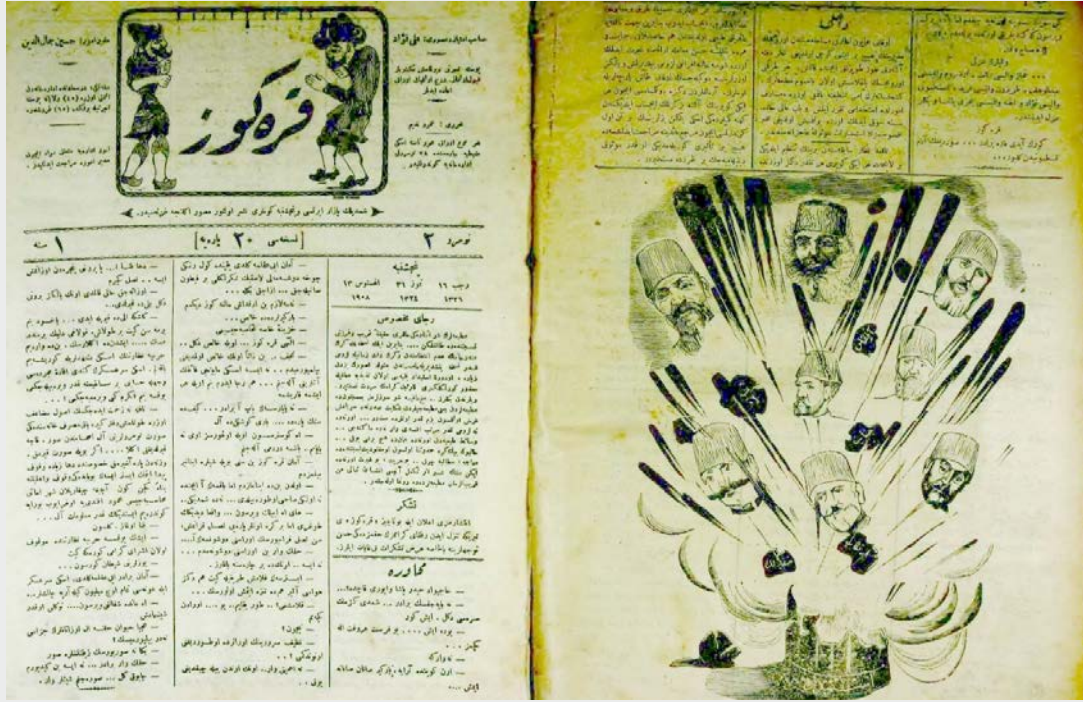
Değişmezleri anlamak Gibson'ın doğrudan algılama yaklaşımının anahtarıdır. Motor davranışımızın bir sonucu olarak ortaya çıkan değişiklikler, algılama sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak düşünülmelidir. Nadiren herhangi bir nesnenin veya sahnenin durağan, değişmeyen bir görüntüsünü alırsınız (Gordon, 2004, s. 151).

Algıda nörofizyolojik yaklaşım, psikolojik hipotezlerin bilinen sinir mekanizmalarıyla değiştirilebileceğini önermektedir. Algılanan kavrama ilişkin bilgiyi bireyin nasıl yapılandırdığı üzerine durur (Gordon, 2004, s. 73). Yapılandırmacı yaklaşımında Richard L. Gregory'nin teorisi hipotez olarak algıdır. Uygun bilgi, psikolojik veriler oluşturmak için bu girdilerle etkileşime girer. Bu tür verilere dayanarak, dünyadaki olayları tahmin etmek ve anlamlandırmak için hipotezler geliştirilir. Bu olaylar zinciri de algılama sürecini oluşturur (Gordon, 2004, s. 128).

Haber alma, haber iletme, değişikliklere karşı duyarlılık, fark etme, geçmiş olaya ve görüntülere ilişkin imgeleri depolama, görsel ve güncel olan ve en son çıkan görsel imgeyi algılayıp yorumlama gibi işlemler açısından bir görme olgusu ya da algı deneyimi, bir gazetenin dağıtımına benzer (Genç A & Sipahioğlu, 1990, s. 19).

Gazeteler aynı zamanda görsel bir üretim olan karikatürlerin okuyucularla ve dolayısıyla da toplumla bulunduğu bir faaliyet alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada adını Türk gölge oyunundaki Karagöz tiplerinden alan 10 Ağustos 1908 tarihinde yayın hayatına başlayan Karagöz gazetesinin, 13 Ağustos 1908 – 14 Eylül 1908 tarihleri arasında yayımlanmış sayılarından seçilen karikatürler modernleşme süreci ve görsel algı kuramları açısından incelenmiştir.

KARAGÖZ GAZETESİ KARİKATÜR 1

KARAGÖZ (13 Ağustos 1908)

Şimdilik Pazartesi ve perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesidir.

Numara: 2

Nüshası 20 Paraya

Sene: 1

Sahib-i İmtiyaz ve Musavveri: Ali Fuad Müdür-i Umur: Hüseyin Cemaleddin

16 Recep 1326

31 Temmuz 1324

13 Ağustos 1908

4. Sayfa

1. karikatürde en üstten aşağı doğru çizimlerin içinde yer alan yazılar:

Alçaklık, Denaet (Eskimiş), Cinayet, Hınzırlık

1. karikatürün sağ kısmında yer alan yazı: İrtikâp (Kötü iş yapmak, kötülük)

1. karikatürün en alt kısmında yer alan yazı: İstibdat

Karagöz gazetesinin çalışma kapsamında seçilen ilk karikatürüne bakıldığında bilinen Hacivat ve Karagöz karakterlerinden çok dönemi yansıtmaktadır. 24 Temmuz 1908 gazetelerin sansürden geçmeden okura ulaştığı bir tarihtir (Ayhan, 2010, s. 53). Bu tarihten yaklaşık on beş gün sonra çıkan Karagöz gazetesinin ilk sayısındaki karikatürde bunu yansıtmaktadır. Karikatürü Gestalt'ın şekil- zemin ilişkisi açısından değerlendirmek gerekirse, parça ve bütün arasındaki ilişki şekil zemin arasındaki basitlik ve sadelik yaklaşımı ile sağlanmaktadır. Ülkedeki düşünce - yazın insanlarının portreleri ve II. Meşrutiyet'in basın alanında nasıl bir patlama, özgürlük yarattığının göstergeleri olan farklı boyut ve açılardaki çizgilerin zemindeki toz bulutunun içinden çıkması şeklinde çizilmiştir. Çizimlerin içinde en alta "istibdat" yazan nesnenin patlamayla uçuşan parçaları yer almaktadır. Bu parçacıklar yazı ile desteklenmiştir. En üstten aşağı doğru parçaların içinde Alçaklık, Denaet (Eskimiş), Cinayet, Hınzırlık,

İrtikâp (Kötü iş yapmak, kötülük), En alt ana parçada İstibdat yazmaktadır. Bu haliyle patlayan/parçalanan istibdat ile düşünce ve özgürlük bir patlama şeklindedir.

Karikatür işlevsellik yönü göz önünde bulundurulduğunda yetişkinlere yönelik bir yaklaşım taşımaktadır. Karagöz gazetesinin 1908 yılındaki ikinci sayısı incelendiğinden dönemin baskı teknolojisinden dolayı ikinci hamur sarı kâğıda siyah beyaz basılmış olduğu görülmektedir. Karikatür, Karagöz ve Hacivat temasından çok ülkenin içinde bulunduğu özgürlük ortamına gönderme yapan şekil zemin ilişkisi içindedir.

Karikatürde şekil ve zemin arasında zıtlık gözetilmiştir. Şekiller arasındaki zıtlık, düşünce insanların portreleri açık, patlama çizgileri koyu verilmesi ile oluşturulmuştur. Zemin ve şekil arasındaki zıtlık ise yakınlık-uzaklık, büyük-küçük ile verilmiştir. Patlamanın gerçekleştiği yerin küçük, patlama ile etrafa yayılan düşünce insanların daha büyük olarak verilmesiyle sağlanmıştır. Karikatürde ana düşünce ülke içinde basın alanı özelinde yaşanan özgürlük modernleşmenin bir anlatımı olarak göstergelenmektedir.

Karikatür yakınlık ilkesi açısından değerlendirildiğinde bu ilkenin göstergeleri açık anlaşılır bir şekilde gözlemlenmektedir. Gazetenin okuruna düşünce insanların portreleri daha yakın, patlamanın gerçekleştiği yer daha uzaktır. Karikatürde kullanılan metinler okunmasa bile anlatılan konu ülkede yaşanan özgürlüklerdir ve hedef kitle anlama ilişkin sembolleri görebilmektedir.

Süreklilik ilkesi bu karikatürün yanı sıra bütünsel olarak gazetenin tamamında okurda yarattığı görsel etkiyle açıklanabilir. Karikatürlerde kullanılan çizimlerde benzerlik dikkat çekicidir.

Basın özgürlüğüne yapılan göndermeler ile bilişsel algının yapıldığı söylenebilir. Farklı ilgileri çerçevesinde bölünmüş algı alanları okurda oluşturulmuştur. Diğer bir anlatımla bireyin algısal alanına göndermeler içeren göstergeler ile hedef kitlenin farklı bilişsel ve duyuşsal özelliklerine sunularak okurun kendi algısını oluşturması sağlanmıştır.

Karikatürde yer alan ayrıntıların hepsi küçük mesajlar vermektedir. Okurda bu mesajları bir araya getirerek kendisine ait mesajı çıkarmaktadır. Küçük bir yerde gerçekleşen patlama, patlama sonucunda oluşan bulut ve sekiz düşün ve yazı insanı göstergeleri gibi. Durağan nesnelere algılanma süreci Marr'ın yaklaşımı ile değerlendirilebilir. Sekiz düşünce ve yazın insanının portreleri arasında yeterli boşluğa yer verilmiştir. Marr'a göre tanımlanmış sınırların kenarların olması, nesnelere birbirinden ayırmayı ve onları tanımlamayı sağlamaktadır. Karikatürde kullanılan görselin sınırları da okur tarafından algılanmasını sağlayacak biçimdedir. Karikatürde 1908 yılının getirdiği modernleşme süreci düşün insanları üzerine yapılan vurgudan yararlanılarak aktarılmaktadır.

Karikatürdeki basın özgürlüğünün karşılaştırmaya olanak vermesi kullanılan simgeler ve düşün ve yazın insanların portrelerine olan yönelimidir. Karikatürde yer alan göstergeler Brunswick'in olasılıklı işlevsellik yaklaşımı ile ilgilidir. Yaklaşımına göre okurun algılama sürecinde algılanan kavram ile gönderilen iletilerden yararlı ve fonksiyonel olanları seçer. Karikatürde de ülkede yaşanan gelişmeler basın

özgürlüğünün patlaması üzerinden modernleşme süreci ile ilgili göstergelerle hedef kitleye iletilmektedir.

Görsellerin hedef kitleye etkileşimi olacak şekilde sunulması Gibson'un doğrudan algı yaklaşımına göre iletilen mesajın daha kolay algılandığına yöneliktir. Karikatürde patlama ve düşün ve yazın insanların portre göstergeleriyle hedef kitleye gereksiz öğelerin olmadığı ve göstergelerin hedef kitle tarafından algılanır olması ile sağlanmaktadır.

Nörofizyolojik yaklaşıma göre yapılan çalışmalar hedef kitleye aktarılacak istenen iletilere göre hazırlanmalıdır. Karikatürde hedef kitlenin ülkede yaşanan özgürlük patlamasına odaklanması sağlanmaktadır. Bireysel özelliklerle üzerine inşa edilen algılama, duygusal etki, ilgi ve motivasyondan etkilenir. Okurda aidiyet duygusu bu karikatürle oluşturmaya çalışılmıştır. Yapılandırmacı yaklaşımda, bilgi, psikolojik veriler oluşturmak için bu girdilerle etkileşime girer. Bu tür verilere dayanarak, II. Meşrutiyetin getirdiği siyasal ortam ile modernleşme açısından süreci anlamlandırmaktadır. Hedef kitle bilgileri anlamlandırmada pasif değil, ülkede yaşanan gelişen değişimi de gözlemleyerek aktif konumdadır.

KARAGÖZ GAZETESİ KARİKATÜR 2

KARAGÖZ (7 Ağustos 1908)

Şimdilik Pazartesi ve perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesidir.

Numara: 4 Nüshası 20 Paraya Sen: 1

Sahib-i İmtiyaz ve Musavveri: Ali Fuad Müdür-i Umur: Hüseyin Cemalettin

23 Recep 1326 20 Ağustos 1324 7 Ağustos 1908

4. Sayfa

2. karikatürün (a) kısmında yer alan yazılar:

Karagöz: O kadar vakitten beri her tarafı zehirlemekte kusur etmediğin elvermedi de şimdi beni de yılanlara yem mi edeceksin?

Ebul'l-Hüda: Hayır efendim. Ben eskiden de bunları oynatırdım. Yine işime başlayacağım.

2. karikatürün (b) kısmında şişenin üstünde yazılanlar:

Umurca Doz'u, Fabrikanın sermayesi 6.000.000 lira

2. karikatürün (b) kısmında yer alan yazılar:

Hacivat: Aman birader ağzım pek sulandı. Bir tek olsun ver...

Karagöz: Deli misin sen? Hiç ağzını açmaya gelir mi? Tam doksan gradodur (sıvının içindeki alkol derecesi) ... Dakikasında fırlar.

Karagöz gazetesinin çalışma kapsamında seçilen ikinci karikatürüne bakıldığında bilinen Hacivat ve Karagöz karakterleri ve şişenin içinde fesi, çantasıyla gösterilen kişi ile olan ilişkileri temsil edilmektedir. Karikatürde kapalı şişenin içine hapsolmuş fesi ve çantası olan kişinin solunda ayakta sol eliyle şişeye dokunup kapalı kapağa bakan Hacivat bulunmaktadır. Şişenin sağında ise sandalyede oturan Karagöz karakteri yer almaktadır. Gestalt'ın şekil- zemin ilişkisi açısından değerlendirmek gerekirse; parça ve bütün arası ilişkinin şekil zemin arası yalınlık ile kurulduğu görülmektedir. Karikatür zemin ilişkisine dayalı olarak değerlendirildiğinde kapalı şişenin içine hapsolmuş fesli ve çantası olan kişinin solunda ayakta duran Hacivat sağında ise sandalyede oturan Karagöz dikkati çeker. İşlevsellik açısından yetişkinlere yönelik bir yaklaşım taşımaktadır. Gazetenin çıktığı dönem itibariyle teknoloji siyah beyaz baskıya olanak sağlamaktadır. Karikatür, Karagöz ve Hacivat temasına gönderme yapan şekil zemin ilişkisi içindedir.

Karikatürde şekil ve zemin arasında zıtlık düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Şekiller arasındaki zıtlık, Hacivat ve Karagöz karakterleri ile uyumlu bir şekilde göstergelenerek sağlanmıştır, biri otururken diğerinin ayakta olması, biri şişeye dokunurken diğerinin sadece bakması gibi. Hacivat ve Karagöz ile şişenin içine hapsolmuş fesli çantalı kişinin aynı yerde olması bütünlüğü görsel açıdan sağlamıştır. Karikatürde ana karakterler Hacivat ve Karagöz'dür ama aralarında kalan şişeye hapsolmuş kişinin kıyafeti, fesi, çantası ile Hacivat ve Karagöz'e göre daha modern kıyafetlerle göstergelenmiştir. Şişe göstergesi de karikatürde diğer göstergelerden daha uzun bir şekilde çizilmiştir.

Hacivat'ın sol eliyle şişeye dokunması, Karagöz'ün ise sol ayağının şişeye dokunması yakınlık ilkesini içeren göstergeler olarak somut bir biçimde gözlemlenmektedir. Bilindik Karagöz ve Hacivat atışması sahnelenmiş ve hedef kitle anlamaya ilişkin sembolleri görebilmektedir.

Gazetenin bu sayısı da dört sayfadan oluşmaktadır ve yine iki karikatür yer almaktadır. Süreklilik ilkesi karikatürlerde ve bütünsel olarak gazetenin tamamında gerçekleşmektedir. Kullanılan çizimlerde benzerlik sürekliliğe katkı vermektedir denebilir.

Bilişsel algının Hacivat ve Karagöz'ün arasında kalan şişedeki kişiye göndermeler üzerine kurulduğu söylenebilir. Farklı ilgileri çerçevesindeki hedef kitleye bölünmüş algı alanları oluşturulmuştur. Değişken bilişsel ve duyuşsal niteliklerine ileti gönderen göstergeler okurun kendine ait algısının oluşturmasını sağlanmıştır.

Ayrıntılar hedef kitleye küçük mesajlar vermekte ve okur bu mesajları bir araya getirerek kendisine ait iletiyi görebilmektedir. Hacivat ve Karagöz'ün kıyafetleri, şapkaları, ayakkabıları ve şişenin içine hapsolmuş kişinin kıyafeti, fesi ve ayakkabısı göstergelerinde olduğu gibi. Hacivat ve Karagöz'ün şapkası ile şişenin içinde yer alan kişinin şapkası arasında yeterli boşluğa yer verilmiştir. Şişenin içinde yer alan kişinin kıyafeti ve çantası batı ile, fesi ise Osmanlı ile tanımlana bilecek bir göstergedir. Tanımlanmış sınırlar çizimleri birbirinden ayırmayı ve tanımlamayı sağlamaktadır. Çalışma için seçilen ikinci karikatürde de kullanılan görselin sınırlarının algılanmasını sağlamaktadır. Karikatürde 1908 yılının ağustos ayının getirdiği modernleşme sürecine kıyafetler üzerine yapılan vurgudan yararlanılmaktadır.

Karikatürdeki kıyafetlerin karşılaştırmaya olanak vermesi kullanılan simgelerle sağlanmaktadır. Bu göstergeler, Brunswick'in olasılıklı işlevsellik yaklaşıma göre okurun algılama sürecinde algılanan kavram ile gönderilen iletilerden yararlı ve fonksiyonel olanları seçer. Karikatürde de kıyafetler ve kapalı şişe içindeki kişi üzerinden modernleşme süreci ile ilgili göstergeler hedef kitleye iletilmektedir.

Doğrudan algı yaklaşımı görsellerin daha kolay algılandığına vurgu yapar. Karikatürde Hacivat ve Karagöz'ün arasında kalan şişe içindeki kişi ile verilen kıyafet, çanta ve şapka göstergeleriyle hedef kitleye gereksiz öğelerin olmadığı ve göstergelerin hedef kitle tarafından algılanır olması ile sağlanmaktadır.

Karikatürde hedef kitlenin kapalı şişenin içindeki kişi, kıyafetler, Hacivat ve Karagöz'e odaklanması nörofizyolojik yaklaşımı sağlanmaktadır. Algılama bireysel özelliklerin üzerine temellendirilir. Hacivat, Karagöz ve şişedeki kişi ile ilgili çizimler yapılandırıcı yaklaşımı oluşturmak için etkileşime girer. Ülkede yaşanan özgürlük ortamının getirdikleri modernleşme açısından anlamlandırılmaktadır. Hedef kitle bilgileri anlamlandırmada yaşayarak ve gözlemleyerek nesne konumundan özne konumuna geçmiştir.

KARAGÖZ GAZETESİ KARİKATÜR 3

KARAGÖZ (3 Eylül 1908)

Şimdilik Pazartesi ve perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesidir.

Numara: 8 Nüshası 20 Paraya **Sene: 1**

Sahib-i İmtiyaz ve Musavveri: Ali Fuad Müdür-i Umur: Hüseyin Cemaleddin

7 Şaban 1326 21 Ağustos 1324 3 Eylül 1908

4. Sayfa

3. karikatürde yer alan yazılar:

- A birader... Nedir bu çektiğimiz.

- Ne olacak... Con??? Paşa ile onu oraya koyanların belasını çekiyoruz.

Karagöz gazetesinin çalışma kapsamında seçilen üçüncü karikatüre bakıldığında bilinen Hacivat ve Karagöz karakterlerinin yanı sıra şehir, ulaşım, taşıtlar ve teknolojiyi yansıtmaktadır. Karikatür Gestalt'ın şekil- zemin ilişkisi açısından değerlendirmek gerekirse; parça- bütün ilişkisinin şekil zemin arası sadelik ile kurulduğu görülmektedir. Karikatür zemin ilişkisine dayalı olarak değerlendirildiğinde ulaşım ve teknoloji şeklinde göstergelenmektedir. 19. yüzyılın sonlarında Sultan Abdülhamid, Boğaz'da demirli filodan bir askerî darbe gelebileceğinden korkarak donanmayı terhis edip gemilerin parçalanmasına izin vermesi Osmanlı donanmasının durumunu anlatır niteliktedir. 1908 Jön Türk devrimi ile donanma konusunda İngiltere'nin yardım sürecini hızlandırmıştır (Rooney, 2008, s. 74-75). İstanbul Boğazı'nda Hacivat ve Karagöz'ün içinde olduğu sandal ve yanında teknoloji ile eşzamanlı bir gemi şehir silüeti ile aktarılmaktadır. Karikatür işlevsellik

yönü göz önünde bulundurulduğunda yetişkinlere yönelik bir yaklaşım taşımaktadır. Gazetenin 1908 yılındaki sayısı incelendiğinden baskı teknolojisi dolayısı ile siyah beyaz renkler bulunmaktadır. Karikatür Karagöz ve Hacivat temasından çok ülkenin içinde bulunduğu gelişmeler teknoloji ve donanmaya yapılan gönderme şeklinde kurgulanmıştır.

Geleneksel karakterler olan Hacivat ve Karagöz sandalda iken yanlarında dönemin teknolojisini taşıyan geminin olması karikatürde zıtlıklardan yararlanıldığını göstermektedir. Sandal ve gemi arasındaki zıtlık, hedef kitleye teknoloji vurgusu yapması açısından önemlidir. Hacivat ve Karagöz'ün içinde olduğu sandal ve gemi göstergelerinin hedef kitleye yakın olması şehir silüetinin uzak olması, sandalın küçük geminin ise büyük şekilde çizimi ile verilmiştir. Diğer bir anlatımla zemin ve şekil arasındaki zıtlık, yakınlık-uzaklık, büyük-küçük ile verilmiştir. Karikatürde ana düşünce gemi, donanma özelinde yaşanan teknoloji ve modernleşmenin bir anlatımı olarak gösterilmektedir.

Yakınlık ilkesi açısından değerlendirmek gerekirse; karikatürde bu göstergeler anlaşılır bir şekilde gözlemlenmektedir. Okura gemi ve sandal daha yakın, şehir silüeti ve bu silüet içinde yer alan bacalar daha uzaktır. Karikatürün altında yazan metin okunmasa bile anlatılan konu ülkede yaşanan değişimin teknolojiye de yansıdığı ve hedef kitlenin anlama ilişkin sembolleri görebildiğine yöneliktir. Gazetenin okurda oluşturduğu süreklilik görsel etkiye dayalı olarak gerçekleştiği söylenebilir. Karikatürlerde kullanılan çizimlerde benzerlik yaklaşımı bu sayıya da devam etmektedir.

Bilişsel algının ülkenin gelişimi ve değişimine teknolojik yansımasına yapılan göndermeler üzerine kuruludur. Okurun ilgileri çerçevesinde bölünmüş algı alanları oluşturulmuştur. Diğer bir anlatımla okurun kendi algısını oluşturması sağlanmıştır.

Karikatürde kullanılan her bir ayrıntı hedef kitleye mesajlar iletmektedir ve okur bu mesajları bir araya getirerek kendisine ait bir mesaj çıkarmaktadır. Boğaz'da Hacivat ve Karagöz'ün sandalda kürek çekmesi ve hemen yanlarında teknolojiye uygun bir gemi, şehir silüeti ve o silüette bacası tüten göstergelerin olması gibi. Durağan nesnelere algılanması söz konusu olduğunda bu nesnelere odaklanan Marr'ın yaklaşımı da akla gelmektedir. Sandal, gemi ve şehir silüeti arasında yeterli boşluğa yer verilmiştir. Karikatürlerin tanımlanmış sınırlarının ve kenarlarının olması nesnelere birbirinden ayırmakta ve böylelikle tanımlanmasını da sağlamaktadır. 1908 yılının getirdiği modernleşme süreci gemi ve teknoloji üzerine yapılan vurgudan yararlanılarak aktarılmaktadır.

Karikatürdeki Hacivat ve Karagöz'ün kürek çektiği sandal, gemi teknolojinin karşılaştırmaya olanak vermesi kullanılan simgeler olasılıklı işlevsellik yaklaşımı açısından ilişkilendirilebilir. Okur, algılama sürecinde kaynak tarafından gönderilen iletiler arasından kendisi için yararlı ve fonksiyonel olanları değerlendirir. Karikatürde de ülke de yaşanan gelişmeler gemi, donanma üzerinden modernleşme süreci ile ilgili göstergeler hedef kitleye iletilmektedir.

Görsellerin hedef kitleye etkili şekilde iletilmesi, verilmek istenen mesajın daha kolay algılandığına vurgu yapar. Hacivat ve Karagöz'ün kürekle çektiği sandal ve

sandala göre teknolojik bir gemi göstergeleri gereksiz öğelerin olmadığı ve göstergelerin hedef kitle tarafından algılanır olması ile sağlanmaktadır.

Karikatürde hedef kitlenin ülkede yaşanan değişim ve gelişime odaklanması sağlanmaktadır. Algılama bireysel özelliklerin üzerine temellendirilir. Karikatürde hedef kitleye gelecek olan teknolojinin yanında olma duygusunu oluşturan bir çalışma yaratılmıştır. Yapılandırmacı yaklaşımda, bilgi, psikolojik veriler oluşturmak için bu girdilerle etkileşime girer. Bu tür verilere dayanarak, teknoloji ile modernleşme açısından süreci anlamlandırmaktadır. Bilgileri anlamlandırmada hedef kitle pasif değil, ülkede yaşanan gelişen değişimi de gözlemleyerek aktif konumdadır.

KARAGÖZ GAZETESİ KARİKATÜR 4

KARAGÖZ (7 Eylül 1908)

Şimdilik Pazartesi ve perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesidir.

Numara: 9 Nüshası 20 Paraya Sene: 1

Sahib-i İmtiyaz ve Musavveri: Ali Fuad Müdür-i Umur: Hüseyin Cemaleddin

11 Şaban 132625 Ağustos 1324 –

7 Eylül 1908

4. Sayfa

4. karikatürde yer alan yazılar:

– Kapitülasyon ne olacak?

- *Gerdune-i istibdada (İstibdat arabası) binmiş gidiyor, görmüyorsun*
 – *Türkiye'deki meserrete (sevince) bak... Ne güzel değil mi?...*

Karagöz gazetesinin çalışma kapsamında seçilen dördüncü karikatürü diğerlerinden çizim ve anlatım açısından farklılık göstermektedir. Hacivat ve Karagöz karakterlerinden çok dönemi yansıtmaktadır. Ülkede özgürlük düşün ekseninde değişimin olduğu kadar teknolojiye de bu değişimin yaşanması isteğini yansıtmaktadır. Karikatür Gestalt'ın şekil- zemin ilişkisi açısından değerlendirmek gerekirse; parça ve bütün arası ilişkinin şekil zemin arası sadelik yaklaşımı yerine tek tek farklı dört çizimin tümevarım ile kurulduğu görülmektedir. Ülkede yaşanan özgürlükçü ortamın farklı alanlarda kendini göstermesi göstergelenmektedir. Tasarımlarda Latin alfabesi kullanıldığında gazetelerde hedef kitlenin sayfayı göz ile takibi alfabeyle doğru orantılı olarak soldan sağa doğrudur. Osmanlı alfabesinin sağdan sola olması hedef kitlenin göz takibinin de bu yönde olacağı varsayımına yönelik olarak Hacivat ve Karagöz karakterleri karikatürün sağ tarafında bulunmaktadır. Güneş ve güneş ışınlarının altında Hacivat ve Karagöz ayakta birbirleriyle konuşur bir şekilde bir haritanın üzerinde gibi algılanacak bir zeminle göstergelenmektedir. Güneş ışınlarının altında yer alan Hacivat ve Karagöz'ün hemen solunda batılı tarzda kıyafetleri, şapkaları, konuşmaları jestleriyle verilen iki kişi ülkedeki özgürlük ortamına atıfta bulunmaktadır. İki kişiden biri sandalyede oturmakta ve elindeki gazeteyi ayakta olan kişiye sansürün olmadığını anlatmak ister gibi göstermektedir. Batılı tarzda kıyafetleri, jestleriyle gösterilen çizimin solunda büyük bir kuş arabadaki kişileri bulutlar üzerinde uçurmaktadır. 1903 yılında Orville ve Wilbur Wright kardeşlerin motor gücü ile havalanıp bir süre havada kalarak gerçekleştirdikleri uçuştan (Yalçın, 2016, s. 192) beş yıl sonra çıkan gazetede bu teknolojinin toplum tarafından istenen bir gelişme olduğuna yönelik olarak değerlendirilebilir. Bu karikatürden aylar sonra 1909 yılında uçak ve balon üreticileri İstanbul'a gelerek sistemlerini tanıtmış Osmanlı ordusu da bu gelişmelere kayıtsız kalmamış bir komisyon kurarak uçakları değerlendirmiştir (Yalçın, 2016, s. 198). Bulutların arasında uçan kuş arabasının altında, Eyfel Kulesini anımsatacak tarzda bir rasathane çizimi bulunmaktadır. Rasathanede bulunan teleskopla etrafı gözlemleyen kişiler göstergelenmektedir. Bu karikatür gazetesinin diğer sayılarında yer alan diğer karikatürlerden farklı olarak ayrı ayrı anlatımlarla teknolojiye her alanda önem verilmesi gerekliliği algısına vurgu yapılmaktadır.

Karikatürün işlevsellik yönü yetişkinlere yöneliktir. Baskı teknolojilerinden dolayı siyah beyaz basıldığı kâğıdının da sarı saman kâğıdı olduğunu bir kere daha hatırlatmakta yarar var. Karikatür Karagöz ve Hacivat temasından çok teknolojiye duyulan isteğe gönderme yapan bir şekil zemin ilişkisi içinde kurgulanmıştır.

Dört farklı karikatürden teknoloji ile ilgili bir bütün oluşturma çabasının olduğu çalışmada şekil ve zemin arasında tümevarım gözetilmiştir. Şekiller arasındaki ortak payda teknoloji açısından sağlanmıştır. Karikatürde ana düşünce teknolojiyle, yaratıcılıkla toplumun yaşamının nasıl değişeceği modernleşmenin bir anlatımı olarak göstergelenmektedir.

Dört farklı karikatürde yakınlık açısından değerlendirildiğinde göstergeler somut bir biçimde gözlemlenmektedir. Hedef kitleye güneş ışınlarının altındaki Hacivat ve Karagöz ile rasathane daha yakın, batılı tarzda giyimleriyle birbiriyle yazılı bir kitap ya da gazete hakkında konuşan iki kişi ile bulutların arasındaki uçan kuş arabasındakiler daha uzaktır. Karikatürün altında yazan metin okunmasa bile anlatılan konu ülkede istenenin teknoloji olduğu ve hedef kitle anlama ilişkin sembollerini göstermektedir. Grafik tasarımda yer alan kompozisyon öğesinden biri yakınlıktır. Burada tipografik öğelerin karikatürün dışında olmasından dolayı yakınlık söylenemez.

Süreklilik ilkesi bu karikatürün yanı sıra bütünsel olarak gazetenin tamamında okurda oluşturduğu etkiye bağlı olduğu söylenebilir. Karikatürlerde kullanılan çizimlerde benzerlik yaklaşımı dikkati çeker.

Teknolojik gelişmeye yapılan göndermelerin bilişsel algı üzerine kurulduğu gözlenmektedir. Okurun ilgi alanlarına göre bölünmüş algı alanları şekillendirilmiştir. Algısal alanlara yapılan göndermeler okurun kendi algısının oluşturması sağlanmıştır.

Güneş ışınlarının altındaki Hacivat ve Karagöz, batılı tarzda giyinmiş birbiriyle konuşan iki kişi, uçan kuş arabasının içindeki yolcular ve rasathanede gözlem yapanlar. Bu dört karikatürde yer alan ayrıntılar hedef kitleye küçük küçük mesajlar vermekte ve okur bu mesajları bir araya getirerek kendisine ait mesaj çıkarmaktadır. Durağan nesnelerin algılanma süreci açısından bu dört karikatür arasında yeterli boşluğa yer verilmiştir. Karikatürleri tanımlanmış sınırlarının ve kenarlarının olması ile karikatürleri birbirinden ayırmayı ve onları tanımlamayı sağlamaktadır. Kullanılan görselin sınırları karikatürün algılanmasını sağlayacak şekildedir. Dört karikatürde 1908 yılının getirdiği modernleşme süreci teknoloji üzerine yapılan vurgudan yararlanılarak aktarılmaktadır.

Dört karikatürde teknolojinin yaşamın farklı alanlarında nasıl kullanılabileceğine olanak vereceğini yansıtan simgeler; uçan kuş taşıma aracı, rasathane, bir kitap ya da gazete hakkında konuşan kişiye olan yönelimdir. Bu göstergeler Brunswick'in olasılıklı işlevsellik yaklaşımı açısından değerlendirilebilir. Okur algılama sürecinde kaynak tarafından gönderilen iletiler arasından kendisi için yararlı ve fonksiyonel olanları belirler. Teknolojinin hayatın her alanı üzerinden modernleşme süreci ile ilgili göstergeler hedef kitleye iletilmektedir.

Gibson'un doğrudan algı yaklaşımı görsellerin hedef kitleye iletilmek istenen mesajın algılanmasındaki kolaylığa vurgu yapar. Dört karikatürde kullanılan göstergeleriyle hedef kitleye gereksiz öğelerin olmadığı ve göstergelerin hedef kitle tarafından algılanır olması ile sağlanmaktadır.

Nörofizyolojik alanında yapılan çalışmalar hedef kitleye aktarılmak istenen iletilere göre hazırlanmalıdır. Dört karikatürde de hedef kitlenin teknolojiye odaklanması sağlanmaktadır. Duygusal etki, ilgi ve motivasyondan etkilenen algılama bireysel özelliklerin üzerine temellendirilir. Bu karikatürde etki alanı hedef kitleye aidiyet duygusu yaratacak şekildedir. Yapılandırmacı yaklaşımda, bilgi, psikolojik veriler oluşturmak için bu girdilerle etkileşime girer. Bu tür verilere dayanarak, teknolojinin hayatın her alanı ile modernleşme açısından süreci anlamlandırmaktadır. Hedef kitle

bilgileri anlamlandırmada pasif değil, ülkede yaşanan gelişen değişimi de gözlemleyerek aktif konumdadır.

KARAGÖZ GAZETESİ KARİKATÜR 5

KARAGÖZ (14 Eylül 1908)

Şimdilik Pazartesi ve perşembe günleri neşrolunur musavver eğlence gazetesidir.

Numara: 11 Nüshası 20 Paraya Sene: 1

Sahib-i İmtiyaz ve Musavveri: Ali Fuad

Müdür-i Umur: Hüseyin Cemalettin

18 Şaban 1326 1 Eylül 1324 14 Eylül 1908

4. Sayfa

5. karikatürün (a) kısmının yanında yer alan yazı:

Neşriyatın birinci günü

5. karikatürün (b) kısmının yanında yer alan yazı:

Tashih-i hata günü

Karagöz gazetesinin çalışma kapsamında seçilen bu sayısındaki karikatürlerine bakıldığında çalışmanın iki bölümden oluştuğu ve iletişimin tanımında yer alan hedef kaynak ilişkisini temsil etti görülmektedir. Haber alma, iletme, geçmiş olay ve görüntülere ilişkin imgeleri depolama, görsel ve güncel olan imgeyi algılayıp yorumlama açısından algı deneyimi, bir gazetenin dağıtımına benzer (Genç A & Sipahioğlu, 1990, s. 19). Bu benzerlikten yola çıkarak ilk karikatürde gazetesini alıp okuyan hedef kitle gösterilmekte. Bu hedef kitlenin Karagöz gazetesi okuru olduğu gülmelerinden anlaşılmaktadır. İlk karikatürde dört kişi gazeteyi açıp okurken bir

taftan da gülmektedirler. İkinci karikatürde ise Karagöz karakteri bir tarafıyla gazeteyi temsil ettiği algısıyla gazeteyi okuyup gülen kişilerin ardından onlara güler bakmaktadır. İki karikatür Gestalt'ın şekil- zemin ilişkisi açısından değerlendirmek gerekirse; parça ve bütün arası ilişkinin şekil zemin arası sadelik ile kurulduğu görülmektedir. İki karikatür gazete ve okur şeklinde göstergelenmektedir. İlk karikatürdeki dört kişinin gazeteyi açıp güler okumaları gazetenin hedef kitleye ulaştığı mizah gazetesi olması açısından da işlevini gerçekleştirdiği gösterilmektedir. İkinci karikatürde ise Karagöz'ün durumu görüp çıkardıkları gazetenin başarısına mutlu olduğu görülmektedir. Karikatür işlevsellik yönü göz önünde bulundurulduğunda gazete ve hedef kitesine yönelik bir yaklaşım taşımaktadır. Karagöz gazetesinin bu sayısı da baskı teknolojisinden dolayı siyah beyaz renktedir. İki karikatür Karagöz ve Hacivat temasından gazete ve okur ortamına gönderme yapan bir şekil zemin ilişkisi içinde kurgulanmıştır.

İki karikatür arasındaki zıtlık, birinci karikatür okuru temsil ettiği için yüzleri hedef kitleye dönüktür, ikinci karikatür gazeteyi temsil ettiği için hedef kitleye Karagöz dönüktür. Zemin ve şekil arasındaki zıtlık ise yakınlık-uzaklık ile verilmiştir. Birinci karikatür üstte ikinci karikatür ise alttadır. Birinci karikatürde okurun yüzü ikinci karikatürde okurun sırtı görülmektedir. İki karikatürdeki ana düşünce okur ve gazete ilişkisi modernleşmenin bir anlatımı olarak göstergelenmektedir.

Karikatürde yakınlık ilkesi açısından değerlendirildiğinde göstergeler açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Okura birinci karikatür üstte ikinci karikatür ise altta verilmiştir. Anlatılan konu gazete ve okur ilişkisi ve hedef kitle anlama ilişkin sembolleri görebilmektedir.

Bilişsel algı gazete ve okuruna yapılan göndermeler üzerinedir. Okurun ilgileri doğrultusunda bölünmüş algı alanları oluşturulmuştur. Algısal alana gönderilen göstergeler değişken bilişsel duyularına yöneliktir. Bununla okurun kendi algısını oluşturması sağlanmıştır.

Birinci karikatürde gazeteyi okuyan ve gülen okur, ikinci karikatürde ise okurun arkasından bakan ve yaptığı işin iyi olduğunu gören Karagöz karakteri ile gösterildiği gibi. İki karikatürün alt alta olması durağan nesnelere algılanma süreci açısından aralarında yeterli boşluğa yer verilmiştir. Karikatürün tanımlanmış sınırlarının ve kenarlarının olması, karikatürleri birbirinden ayırır ve tanımlar. Karikatürdeki görselin sınırları algılanmasını sağlayacak şekildedir. İki karikatürde 1908 yılının getirdiği modernleşme süreci okur gazete ilişkisine yapılan vurgudan yararlanılarak aktarılmaktadır.

İki karikatürdeki okur gazete karşılaştırmasına olanak vermesi kullanılan simgelerdir. Bu simgeler Brunswick'in olasılıklı işlevsellik yaklaşımı açısından değerlendirilebilir. Algılama sürecinde okur kaynak tarafından gönderilen iletiler arasından kendisi için yararlı ve fonksiyonel olanları seçer. İki karikatürde de okur gazete ilişkisi üzerinden modernleşme süreci ile ilgili göstergeler hedef kitleye iletilmektedir.

Görsellerin hedef kitleye etkileşimli bir şekilde sunulması ile iletilmek istenen mesajın anlaşılır algılandığına dairdir. Bu da doğrudan algı yaklaşımına vurgu yapar.

İki karikatürde okur ve gazete göstergeleriyle hedef kitleye gereksiz öğelerin olmadığı ve göstergelerin hedef kitle tarafından algılanır olması ile sağlanmaktadır.

Nörofizyolojik açıdan birinci karikatürde hedef kitlenin okura ikinci karikatürde gazeteye odaklanması sağlanmaktadır. Duygusal etki, ilgi ve motivasyondan etkilenen algılama, bireysel özellikler ile ilgilidir. Bu karikatürde okura aidiyet duygusu yaratacak bir alan oluşturulmuştur. Bilgi, psikolojik veriler oluşturmak için bu girdilerle etkileşime girer. Bu tür verilere dayanarak, okur gazete ilişkisi ile modernleşme açısından süreci anlamlandırmaktadır. Hedef kitle bilgileri anlamlandırmada pasif değil, ülkede yaşanan gelişen değişimi de gözlemleyerek aktif konumdadır.

SONUÇ

Dergiciliğin gelişimi niteliksel ve niceliksel açıdan Cumhuriyet’le gerçek anlamını kazanmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı’da yaşanan düşünce akımlarının yaygınlaşması ve etkinleşmesinde gazeteler kadar dergiler de etkili olmuştur (Güngör & Tellan, 2010, s. 232). Çalışma kapsamımızda incelenen Karagöz, dergi özellikleri gösterse de ilk sayısında “Pazartesi ve perşembe günleri çıkar siyasi, mizahi musavver halk gazetesi” sloganıyla çıkması nedeniyle çalışma içinde gazete olarak belirtilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen karikatürler, konuları açısından modernleşen ve değişen toplumdaki imgeler sunmaktadır. Düşünce ve ifade özgürlüğü vurgusu değişen siyasal ve entelektüel hayatın bir göstergesidir. Yine karikatürlerde yer alan kent, teknoloji, yeni yaşam pratikleri, gündelik hayat göstergeleri yeni bir toplumun imgelerini sunmaktadır. Bir taraftan modernleşme isteği diğer taraftan bu isteğe paralel olarak istibdat eleştirisi ve istibdatın kalkmasından duyulan sevinç de karikatürlerde yansıtılmaktadır. Karikatürün özünde yer alan ‘eleştiri’ bile ilk kez merkezi iktidara karşı kamusal alanda bu kadar açık ve belirli bir şekilde yapılmaktadır. Bunlar hayata, kültüre ve siyasal değişime yönelik önemli göstergelerdir. Bu bağlamda Karagöz gazetesi ve gazetede yer alan karikatürler Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devam eden modernleşme bağlamındaki değişimi göstermekte yeni bir kamusal alanın inşasında önemli bir işlevi yerine getirmiş görünmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

In mythological thought, a smile is a magical element that humans are born with. The magic smile has symbolic meanings such as abundance, and, and resurrection. The belief in the life-giving power of a smile has a wide place in the traditional views of the Turks. Cartoons are used to explain the relationship between ridicule and wit. According to Fisher:

“is ugliness hidden, it is necessary to expose it with the ridiculous, even if it is a little obvious, it is necessary to catch it and show it in order to bring it to light... This is the origin of the cartoon”.

Humor, according to Oskay; is for social life that is accepted and tried to live in, and on the other hand, it is for social life that is tried to change. In other words, it is the effort of social life to be liberated against ideas such as tradition and custom.

“What is serious is ridiculing the bigotry of those who hold power, those who support that power. It is the encouragement, the breathing, the search for solutions by ordinary people who submit when they are alone in real life.”

The cartoon has two sides; line and thought. This complexity, which consists of the intense rigidity of the line and the sarcastic and implicit nature of thought, carries difficult elements for a mind accustomed to understanding simple things like itself. The publication opportunity of the cartoon was provided by Senefelder in 1876 with the discovery of Lithography (Stone Print). Then, political cartoons, defined as “political cartoons” in England and “editorial cartoons” in the USA, began to be published in newspapers.

Humor magazines determine the sense of humor of the period in which they are published. On the one hand, they convey these codes by using the cultural codes of the context in which they occur, on the other hand, they provide important data on the way these codes are perceived.

Due to the practices of Abdülhamid II, Ottoman society remained away from periodicals until the declaration of the Second Constitutional Monarchy. This gap has been filled by Young Turk publications. Humor was also used as a powerful tool against the rule of Abdülhamid II. Hayal, Hamidiye, Dolab, Tokmak, Beberuhi, Curcuna and Deccal are some of the humorous newspapers and magazines published by the Young Turks.

Karagöz, which takes its name from the character of Karagöz in the Turkish shadow play, started its publication on 10 August 1908 (28 July 1324/12 Recep 1326) with the slogan “Political, humorous illustrated folk newspaper that comes out on Mondays and Thursdays” (Okay, 2004, s. 19). The publisher is Ali Fuat Bey, leading author is Mahmud Nedim Bey, and the defense counsel of the newspaper is Selim Hüsnü Bey. As of 104 copies per year, it was sold to İstanbul and provinces for 65 kuruş including postage and 80 kuruş abroad.

Karagöz, owned by Ali Fuad Bey, one of the first cartoonists of our country, started its publication life shortly after the declaration of the Second Constitutional Monarchy. It continued to be published twice a week as a public humor magazine. In the magazine with plenty of cartoons and the events are explained and interpreted in a plain language that the public can understand, the topics covered in the Karagöz style are given with Karagöz-Hacivat speeches. Baha Tevfik Bey and Aka Gündüz took charge in the magazine, which was published under the management of Ali Fuad Bey.

The dimensions of the newspaper are 28 cm x 41 cm and consist of four pages. The facts and processes presented with the characters Karagöz and Hacivat are subtitled and understandable. Integrating the subtitles, in which the possibilities of the folk language are used, with the descriptive drawings are the main features of the articles in the Karagöz newspaper. Karagöz, which is one of the long-lasting humor newspapers in Turkey, continued its publications until 1968.

Expressing the social lifestyles that started in Europe in the 17th century and then influenced the whole world, modernity refers to the forms of social life and

organization. In other words, modernity is a type of society that emerges because of changes in economic, political, and cultural fields. In essence, modernity is the emergence and institutionalization of capitalism and national markets.

Perception is a term used to describe the application of neurological research and accepted psychological principles to visual communication research. It is a theoretical approach that deals with how the brain receives, processes, makes sense of, and uses information. Visual communication studies help evaluate communication theories derived from social studies. This perceptual approach to communication theory accepts the primacy of emotions and specifically targets visual communication as a perceptual process depending on primary emotion-based response systems. Visual perception is a process that emerges from the images in the outside world, in which the information coming from the eyes is interpreted. Gestalt approach: It consists of the principles of figure-ground relationship, balance, isomorphic conformity, perceptual grouping, resemblance-separation, and completion.

Marr's visual perception approach focuses on the perception process of stationary objects. According to this approach, there are four main factors responsible for the intensity values in the image. These are the geometry, reflection, lighting, and perspective. In an image, all these factors are mixed, some intensity changes attributed to one cause, others to another, and some to a combination. Having defined boundaries enables objects to be separated and defined. The probabilistic approach developed from the work of Egon Brunswik (1903-1955). The characteristics of the perceived concept depend on the features between the environment and the perceiver. It depends on the environment in which the perceived concept is located, the situation that reveals this relationship, and the characteristics of the perceiving person. Selecting and defining the posts by the perceived concept also brings uncertainty about whether the perception will take place or not.

The neurophysiological approach to perception proposes that psychological hypotheses can be modified by known neural mechanisms. It focuses on how the individual constructs knowledge about the perceived concept. In his constructivist approach, Richard L. Gregory's theory is perceived as a hypothesis. Appropriate information interacts with these inputs to create psychological data. Based on such data, hypotheses are developed to predict and make sense of events in the world. This chain of events also constitutes the perception process.

A vision phenomenon or perception experience is like the distribution of a newspaper in terms of processes such as receiving news, transmitting news, sensitivity to changes, noticing, storing images of past events and images, perceiving, and interpreting the visual and current, and the latest visual image.

Newspapers also appear as a field of activity where cartoons, which are a visual production, meet with the readers and therefore the society. In this study, the cartoons selected from the between 13 August 1908 and 14 September 1908 issues of the newspaper Karagöz, which started its publication on August 10, 1908, named after the Karagöz style in the Turkish shadow play, were examined in terms of the modernization process and the theories of visual perception.

The cartoons that we have discussed and examined within the scope of the study offer us images of the modernizing and changing society in terms of their subjects. The emphasis on freedom of thought and expression is an indicator of the changing political and intellectual life. The images of the city, technology, new life practices, and daily life that are also included in the cartoons present us with images of a new society. On the one hand, the desire for modernization, on the other hand, the criticism of tyranny and the joy of the abolition of tyranny are also reflected in the cartoons. Even the 'criticism', which is at the core of the caricature, is for the first time made in such a clear and specific way in the public arena against the central government. These are important indicators of life, culture, and political change. In this context, the Karagöz newspaper and the cartoons in the newspaper show the change in the context of modernization from the Ottoman Empire to the Republic and fulfill an important function in the construction of a new public space.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muafır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Abercrombie, N., Hill, S., & Turner, B. S. (1994). *The penguin dictionary of sociology*. London: Penguin Books.
- Ahmad, F. (1994). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Arıkan, A. (2009). *İmgeden baskıya grafik tasarım*. Konya: Akademi Yayınları.
- Avcı, A. (2003). Toplumsal eleştiri söylemi olarak mizah ve gülmece. *Birikim*(166), 80-96. Aralık 20, 2020 tarihinde <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-166-subat-2003/2354/toplumsal-elestiri-soylemi-olarak-mizah-ve-gulmece/3891> adresinden alındı
- Ayhan, B. (2010). II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki, siyaset ve basın. H. Aydın (Dü.) *İkinci meşrutiyet devrinde basın ve siyaset* içinde, (s. 43-71). Konya: Palet Yayınları.
- Bakhtin, M. (2001). *Karnavaaldan romana*. (S. Irzık, Dü., & C. Soydemir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Balcıoğlu, S., & Öngören, F. (1976). *50 Yılım Türk mizah ve karikatürü*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barry, A. M. (2004). Perception Theory. K. Smith, S. Moriarty, G. Barbatsis, & K. Kenney (Dü) içinde, *Handbook of visual communication theory methods, and media*. London: Routledge.
- Baudelaire, C. (1997). *Gülmenin özü*. (İ. Yalçın, Çev.) İstanbul: İris Yayıncılık.
- Bedir, A. (2019). *Yakın Dönem siyasi tarihinin karikatür üzerinden analizi: Karagöz 1922-1939 (Doktora tezi)*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- Bergson, H. (2014). (2014) *Gülme*. (D. Çetinkasap, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Beydili, C. (2004). *Türk mitoloji sözlüğü*. Ankara: Yurt Kitap.
- Callinicos, A. (2013). *Toplum kuramı: tarihsel bir bakış*. (Y. Tezgiden, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Camtoz, H. İ. (2019). *Mizah basımında Karagöz gazetesine göre II. Dünya Savaşı'nın analizi (Yüksek lisans tezi)*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- Celep, A. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda mizah: Karagöz mizah gazetesinin 1908-1918 yılları arası bir analizi (Yüksek Lisans tezi)*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- Çakmak, F. (2014). Ay Dede ve Karagöz mizah dergilerinde Türk kurtuluş savaşı. *Büyük Taarruzun 90. Yılında Uluslararası Milli Mücadele ve Zafer Yolu Sempozyumu 2-4 Ekim 2012*. 2, s. 1113-1142. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çeviker, T. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türk karikatürü. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (C. 4, s. 1101-1108). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çeviker, T. (1991). *Gelişim sürecinde Türk karikatürü*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Demir, M. (2015). *Karagöz gazetesi transkript ve değerlendirmesi (numara 19-36)* (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- Eisenstadt, S. N. (2007). *Modernleşme başkaldırı ve değişim*. (U. Coşkun, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Freud, S. (1996). *Espri sanatı*. (E. Alkan, Çev.) İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Genç A, A., & Sipahioğlu, A. (1990). *Görsel algılama "sanatta yaratıcı süreç"*. İzmir: Sergi Yayınevi.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gordon, I. E. (2004). *Theories of visual perception*. New York: Psychology Press.
- Güngör, N., & Tellan, T. (2010). Türkiye'de dergiciliğin gelişim sürecine genel bakış. N. Güngör (Dü.). *Cumhuriyet döneminde iletişim kurumlar, politikalar* içinde (s. 231-242). Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Karacalar, H. S. (2018). *Hayalden çizgiye karagöz'ün penceresinden Çanakkale Savaşı* (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. adresinden alındı
- Karagöz Gazetesi. (13 Ağustos 1908).
- Karagöz Gazetesi. (14 Eylül 1908).
- Karagöz Gazetesi. (3 Eylül 1908).
- Karagöz Gazetesi. (7 Ağustos 1908).
- Karagöz Gazetesi. (7 Eylül 1908).
- Kılıçer, G. S. (2005). *Karagöz (1930-1938) siyasi, mizahi bir halk gazetesi* (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. adresinden alındı
- Koloğlu, O. (1994). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı Dönemi basının içeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi 60. Yıl Yayınları.
- Kumar, K. (1999). *Sanayi sonrası toplumdaki post-modern topluma çağdaş dünyanın yeni kuramları*. (M. Küçük, Çev.) Ankara: Dost Yayınları.
- Marr, D. (2010). *Vision a computational investigation into the human representation and processing of visual information*. London: The MIT Press.
- Metin Basat, E. (2014). Sözden çizgiye: karikatüristlerin gözünden sözlü anlatılar. *Milli folklor*, 26 (101), 225-236.
- Morreall, J. (1997). *Gülmeyi ciddiye almak*. (K. Aysevener, & Ş. Soyer, Çev.) İstanbul: İris Yayıncılık.
- Okay, C. (2004). *Dönemin mizah dergilerinde Milli Mücadele karikatürleri 1919-1922*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Oskay, Ü. (2000). *Tek kişilik haçlı seferleri*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Öngören, F. (1984). Türk mizah ve karikatürü. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye ansiklopedisi* (C. 5, s. 1439-1446). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özer, A. (1995). Günlük gazete karikatürü. *Kurgu dergisi*, (13), 139-153.
- Rooney, C. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'na gelen İngiliz deniz misyonları'nın uluslararası önemi 1908-1914. *Yakın dönem Türkiye araştırmaları* (Ö. Kocatürk, Çev.) içinde, s. 73-105
- Saka, Ö. (2018). *Karagöz dergisine göre Avrupa devletleri, Balkan ve Trablusgarp sorunu (1908-1913)* (Yüksek lisans tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. adresinden alındı
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik düşüncenin kısa tarihi*. (O. Akınhay, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- TDK (2020). Aralık 20, 2020 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/>. adresinden alındı
- Varlık, M. B. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e mizah. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (C. 4, s. 1093-1100). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, O. (2016). Havacılık, hava gücünün doğuşu ve Birinci Dünya Savaşı'na etkisi. *Ankara Üniversitesi Türk inkılap tarihi enstitüsü Atatürk yolu dergisi* (56), 181-236

EMRE KÖYÜ CARULLAH BİN SÜLEYMAN CAMİİ
KALEMİŞLERİEMRE VILLAGE CARULLAH BIN SULEIMAN MOSQUE
PAINTED DECORATION

Arkın ONGAN *

Ayşe Zehra SAYIN **

Ali Fuat BAYSAL ***

Öz

Manisa'nın Kula ilçesine bağlı Emre köyünde bulunan Cârullah bin Süleyman Cami, mimari özelliklerinin yanı sıra tezyinatı itibarıyla da başlı başına ayrı bir değere sahiptir. Anadolu'da benzer örnekleri bulunan duvar resimleri ile donatılmış olan cami, XIX. yüzyılın başlarında Şeyhzâde Abdurrahman Efendi tarafından tezyîn edilmiştir. Yanında bulunan hamam kalıntıları ve çeşmesiyle birlikte bir külliyein parçası olan cami, süslemelerinin sıra dışı olması itibarıyla ilgi odağıdır. Süsleme kitabesinde ismi zikredilen Şeyhzâde Abdurrahman Efendi tarafından cami yoğun şekilde tezyîn edilmesi yapının nadir örnekler arasında olmasını sağlar. Bu çalışma ile halk arasında "resimli cami" olarak da anılan Cârullah Bin Süleyman Camii'nin, süslemeleri analiz edilmiş, resim ile dinî mimarinin birbiri ile çelişmeden bir araya getirildiği incelenmiştir. Ayrıca duvar resimlerinin sembolik ifadeler taşıma ihtimali göz önüne alınarak, betimlenen öğeler sembolizm açısından değerlendirilmiştir. Çalışmamızın birinci kısmında Cârullah Bin Süleyman Cami, bânîsi ve kalemkârı hakkında kısaca bilgi verilmekte, ikinci kısmında caminin tezyinatı incelenmekte, üçüncü kısımda ise tezyinatın sembolik ifadeleri üzerinde durulmaktadır. Son kısmında ise caminin tezyinatı hakkında değerlendirmeler yer almaktadır.

* Öğr. Gör., Manisa Celâl Bayar

Üniversitesi, Turgutlu Meslek

Yüksekokulu,

arkinongan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7036-5078

Manisa / TÜRKİYE

** Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan

Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Mimarlık

Fakültesi

azsayin@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4087-2148

Konya / TÜRKİYE

*** Doç. Dr., Necmettin Erbakan

Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Mimarlık

Fakültesi

afbaysal@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8616-8781

Konya / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Cârullah Bin Süleyman Cami, Duvar

Resmi, Şeyhzâde Abdurrahman Efendi,

Resimli Cami, Emre Köyü Cami

Keywords

Cârullah Bin Süleyman Mosque,

Wallpaper, Şeyhzâde Abdurrahman

Efendi, Illustrated Mosque,

Emre Köyü Mosque.

Abstract

Cârullah bin Süleyman Mosque, located in Emre village of Kula district of Manisa, has a separate value in itself in terms of its decoration as well as its architectural features. The mosque, which is equipped with wall paintings with similar examples in Anatolia, was decorated by Şeyhzâde Abdurrahman Efendi at the beginning of the 19th century. The mosque, which is part of a tower along with its hammam residues and fountains, is also a distinct focus of attention as their decoration is extraordinary. The intense decoration of the mosque by Şeyhzâde Abdurrahman Efendi, whose name is mentioned in the ornament inscription, ensures that the building is among the rare examples. In this study, the decorations of the Cârullah Bin Süleyman Mosque, which is also known as the "painted mosque" among the people, were analyzed and it was examined that painting and religious architecture were brought together without contradicting each other. In our study, which also refers to symbolic expressions of drawings, we examine the alignment of the new and the old, taking into account the centuries between the year of construction and the year of the thesis. In the first part of our study, brief information is given about the Cârullah Bin Süleyman Mosque, its patron and its scribe, in the second part the decoration of the mosque is examined, and in the third part, the symbolic expressions of the decoration are emphasized. In the last part, there are evaluations about the decoration of the mosque.

Başvuru/Submitted: 15/09/2022

Kabul/Accepted: 28/11/2022

GİRİŞ

Lale Devri'nden sonraki süreçte Osmanlı resim sanatı Batı sanatından oldukça etkilenmiştir. Bunun neticesinde XVIII. yüzyılın son çeyreğinde resim sanatında "Duvar Resmi" olarak isimlendirilen yeni bir üslup ortaya çıkar (Arık, 1988, s. 23). İstanbul ve Anadolu'da nerdeyse aynı anda karşılık bulan bu üslûbun en nadide örneklerinden birisi Cârullah Bin Süleyman Cami'dir.

Cami Manisa'nın Kula ilçesine bağlı Emre Köyünde bulunmaktadır. Köyün camisi köyün ismi ile anılmakla birlikte Cârullah Bin Süleyman Camii olarak da bilinmektedir (Bozer, 1987, s. 15). Caminin iç mekân duvar yüzeylerinde yer alan ve alışlagelen klasik cami süslemelerinden farklı tasarımlara sahip olması camiye ayrı bir özellik katmaktadır. Klasik tezyinat bağlamında cami mimarisi içerisinde çok tercih edilmeyen tasvirler (İpşiroğlu, 2018, s. 19) bu caminin tezyinatında yoğun biçimde uygulanması özellik arz eden bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Caminin kalemkârı ismini kitabede zikretmiştir. Bu yönüyle önemli bir bilgiye ulaşılabilmektedir. O dönemde camilere duvar resmi yapan Zileli Emin ve Ali Miralaygil ustaların isimleri var iken (Arık, 1994, 2459) bu kitabe vasıtasıyla başka ustaların da varlığı anlaşılmaktadır. Ancak caminin bânisi ve kalemkârı Şeyhzâde Abdurrahman Efendi hakkında kitabelerde yazan isimlerinden başka bir bilginin olmayışı, araştırmayı oldukça sınırlamaktadır.

Bu çalışmamız, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması düzeninde yürütülmüştür. Veri toplama araçları olarak doküman incelemesi yapılmış elde edilen veriler betimsel analizlerle çözümlenmiştir. İlk aşama olarak Cârullah Bin Süleyman Cami ve tezyinatı "Duvar Resmi" konusu ile ilgili birçok kaynaktan literatür taraması yapılmış, bu taramadan elde edilen verilerle analizler gerçekleştirilmiştir. Betimsel analizler, çekilen fotoğraflarla desteklenerek eserlerin durumu net bir şekilde ortaya konulmuştur.

1. Cârullah Bin Süleyman Camii (Emre Köyü Camii)

Emre Köyü, Manisa'nın Kula ilçesine bağlıdır. Köy ismini Yunus Emre ve Tapduk Emre'nin ihtilafı olsa da (Yetim, 2005, s. 173) kabirlerinin bulunmasından dolayı (T.C Manisa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011, s.36) almaktadır (Bozer, 1994, s. 2447). Kitabesinden Emre Köyü Cami'nin, M.1547-48 (H.954) yıllarında Cârullah Bin Süleyman tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 1, 2).

Bâni-i hâze'l-camii'ş-şerif ve'l-makâmü'l-münif sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât Cârullah bin Süleyman fi tarih seneti erbain ve hamisine ve tis' amie
"Bu şerefli cami ve yüce makamın bânisi,
güzellikler ve hayırlar sahibi Carullah Bin Süleymandır

Fotoğraf 1: İnşâ Kitabesi

Fotoğraf 2: Carullah Bin Süleyman Camii

Fotoğraf 3: *Hamam Kalıntıları*

Fotoğraf 4: *Çeşme*

Cami; türbe (Tapduk Emre Türbesi), hamam ve çeşmeden oluşan bir külliyein merkezidir (Bozer, 1994, s. 2451). Külliyein bölümlerinden biri olan hamam, harabe hâlinde olup caminin doğusunda yer almaktadır. Üzerinde kurulu iskeleden restore edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 3). Çeşme yıpranmış bir hâlde olup caminin güney batısındadır (Fotoğraf 4). Türbe ise bu yapılar gibi caminin yanında değil, yaklaşık bir kilometre kadar kuzeyindedir.

Caminin bânisi hakkında Arap asıllı olup Şam'dan geldiği söylentisinin dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (<https://danyalasik.wordpress.com/2020/10/25/carullah-bin-suleyman-camii-kula/>). Kalemkârı Şeyhzâde Abdurrahman Efendinin ismi ise sadece kitabedeki metinden bilinmektedir. Onun da hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Cami'nin harem kısmı kare formunda olup pandantifler üzerine oturtulmuş tek bir kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yeri 3 adet kubbeden oluşmaktadır. Kubbeler devşirme sütunlar ile batı ucunda bulunan minare kaidesi üzerine sivri kemerler ile birleştirilmiştir. Kubbelerin üzerleri kiremitle örtülü olup minaresi tuğladan yapılmıştır. Hareme giriş kapısının sağında ve solunda sivri kemerli ve dik şekilde tasarlanmış birer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Batı, doğu ve güney duvarlarında ise ikisi aşağıda üçüncüsü orta üst kısımda olmak üzere üçer adet pencere bulunmaktadır. Altta bulunan pencereler sivri kemerli olup dik tasarlanmış dikdörtgen pencerelerdir. Üstte bulunan pencereler ise yuvarlak kemerlidir (Bozer, 1994, s. 2451-2452; Bozer, 1987, s. 15).

Bahçesinde iki basamakla inilen ve 3 adet oluğu bulunan üzeri açık abdest alma yeri mevcuttur. Oluklardan birisi kapatılmış olup diğer ikisi sürekli olarak akmaktadır. Cami ibadete açık olup faaliyetine devam etmektedir.

1.1 Cârullah Bin Süleyman Câmî Tezyinatının İncelenmesi

Mimari yapıların duvarlarında XIV. yüzyılın sonlarından itibaren kullanılan doğa tasvirlerinin yer aldığı duvar resimlerini görmek mümkün (Bağcı, Çağman&Renda&Tanındı, 2012, s. 14; Baysal&Sayın, 2019, s. 39-64; Baysal&Ertunç, 2021, s. 39) olsa da günümüze ulaşmış resimlerin çoğu geç Osmanlı döneminde görülmektedir (Arık, 1988, s. 23). Duvar resimlerinde, çoğunlukla mimari yapılar ve nebati unsurlar işlenmiştir. Söz konusu tasvirlerin, sembollerle ifade edilmeye çalışılan düşüncelerin yansıması olduğu ileri sürülebilir (Baysal&Ertunç, 2021, s. 39). Bundan

dolayıdır ki bu araştırma kapsamında incelenen caminin, tasavvuf büyükleri Yunus Emre'nin ve Tapduk Emre'nin diyarı kabul edilen köyde bulunması, resimlerin de sembolik ifadeler taşıyabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır.

Caminin tezyinatını incelediğimizde diğer camii süslemelerinden çok farklı bir tezyinat ile karşılaşılmaktadır. Camilerin duvar yüzeylerinde ve özellikle ana kubbenin pandantiflerinde varlığına aşına olduğumuz ism-i celâl, ism-i nebî ve cihar yâr-ı güzîn levhaları yoktur. Bu ism-i şerifler, camii içerisinde belirgin tek hat örneği olan ve kubbe kasnağını saran Âyete'l-kürsî'nin sonunda bir kartuşun içerisine yan yana yazılmış halde görülmektedir.

Ortada dört pandantif üzerinde geniş bir kubbe bulunan caminin, kubbe tasarımı merkezdeki daire ve üç geniş bordür içerisinde yer almaktadır. Kubbenin ortasında sarı ve mavi renkli yirmi beş dilimden oluşan bir çarkifelek deseni vardır. Çarkifeleğin içinde ise "C" ve "S" (Okumuş, 2016, s. 13) formlarından oluşan barok bir desen bulunmaktadır (Fotoğraf 5).

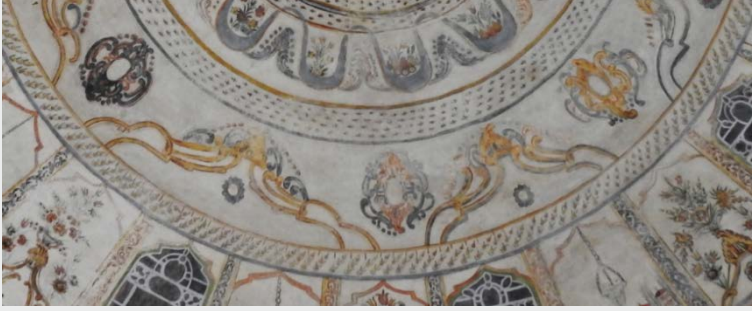
Fotoğraf 5: Kubbe

Fotoğraf 6: Kubbe Detay

Merkezin devamındaki ilk geniş bordürde "S" helezon bir kuşak bulunmakta olup bu kuşağın kıvrımları arasına barok desenler, natürmort resimler ve şehir tasvirleri yerleştirilmiştir. Natürmort resimlerde çiçek motifleri ve armut, üzüm, nar gibi

meyveler resmedilmiştir. Şehir tasvirleri çok katlı binalar ve servi ağaçlarından oluşmaktadır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 7: Kubbe Detay

İkinci bölümde barok ve rokoko tarzı desen vardır. Toplam sekiz adet olan bu motiflerin arası yine sekiz adet barok ve rokoko üsluplarında hazırlanmış bir çerçeve misali kontürlerden oluşur. İki hariç içleri boştur. Birinde kavuna benzer bir meyve diğerinde ise çiçek motifi mevcuttur (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 8: Kubbe Detay

Üçüncü bölümde ise sekiz adet pencere tasviri yapılmıştır. Her iki pencere arasında ikişer adet pano içerisinde biri natürmort diğeri ise şehir manzarası konulu resimler vardır. Ancak sadece kuzeydeki iki pencere tasviri arasında üç adet pano bulunmaktadır. Bu bölümde natürmort ortada olup bir yanında şehir tasviri diğeri yanında ise ağaçlar arasında iki minareli bir cami tasviri yer alır. Natürmortlarda, tek kulplu ve çift kulplu vazolar içerisinde çiçekler vardır. Vazoların altları kaide misali barok motiflerle resmedilmiştir (Fotoğraf 8).

Kubbe kasnağında "S" formunda bir desen bordür olarak kullanılmıştır. Bordürün hemen yanında 18 adet kontür içerisine parça parça yazılmış olan Âyete'l-kürsî bulunmaktadır. Sonrasında dört adet bordürden sonra kubbenin yüzeyi üç adet süsleme şeridi ile dörde bölünmüştür. Bordürler genelde birbirleriyle bağlantısı olmayan tek gül motifi defalarca çizilmek suretiyle bir şerit oluşturmuştur. Bunun dışında "S" formunda tezyin edilmiş bir desen de şerit halinde kullanılmıştır (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 9: *Mihrap Duvarı*

Harem'in mihrap duvarını dört bölümde inceleyebiliriz. Birinci ve en alt bölüm; yaklaşık 2 metre yüksekliğe kadar düz bir renk ile boyalıdır. Herhangi bir desen yoktur. Restorasyon öncesi bu alanın fayans malzeme ile kaplı olduğu belirtilmektedir (Bozer, 1987 s. 15; Bozer, 1994, s. 2452). İkinci bölümde mihrabın solunda üç, sağında ise dört adet panonun olduğu görülür. Pano araları çiçek ve "S" formu bordürlerle ayrılmaktadır (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 10: *Mihrap Duvarı Detay*

Soldan sırasıyla birinci panoda Türk rokoku olarak da adlandırdığımız barok ve rokoko üslubunda bir desen ile nebati tezyinat bulunmaktadır. Nebati tezyinatta kiraz motifleri dikkat çekmektedir. İkinci pano, çift minareli şehrin ulu bir noktasında merdivenle çıkılan bir camidir. Revaklı bir avlusu vardır. Bu revakların beşinde kandil tasviri bulunmakta olup diğerlerinde yoktur. Avluda kubbeli bir şadırvan gözükmekte olup caminin son cemaat yerinin beş bölmeli olduğu görülmektedir. Kubbe ve minarelerinde üç uçlu âlemler mevcuttur. Kahverenginin tonları ve mavi tonlar baskındır. Üçüncü panoda bir natüremort resim bulunmakta olup çoğu kısmı tahrip olmuştur. Çiçeklerin üzerinde bulunduğu kaide fildişi kakmalı bir sehpaye benzer. Sehpanın üzerine sarkan kırmızı ve kara üzüm salkımları ayrıca dikkat çekmektedir (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 11-12: *Mihrab Duvarı Detay*

Mihrabın sağında kalan panolar natürmort resimlerden oluşmaktadır. Birinci panoda, yukarıda bahsettiğimiz sehpa tasvirinin üzerinde tek kulplu bir sürahi içerisinde çiçekler, kırmızı ve kara üzüm salkımları yer almaktadır. İkinci pano, minberin arkasında kalmış olup çerçeve içerisinde bir natürmort çiçek resimlerinin bulunduğu görülmektedir. Üçüncü pano büyük ölçüde tahrip olmuş bir natürmort çiçek panosudur. Sadece çiçeklerin üst kısımları gözükmektedir. Dördüncü pano da bir natürmort çalışmadır. Bu çalışmayı ilginç kılan çeşitli kıvrımlardan oluşan bir kâse içerisinde bir dilimi kesilmiş karpuz ve üzerinde kavunun resmedilmiş olmasıdır. Meyvelerin üzerinde de bir demet çiçek bulunmaktadır (Fotoğraf 11-12).

Fotoğraf 13-14: *Mihrab Duvarı Detay*

Haremin mihrap duvarının üçüncü bölümünde; ortada yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Sağında ve solunda üçer adet pano bulunmakta olup kenarda kalan boşluklar ise ağaç resimleri ile tezyin edilmiştir. Kompozisyonda perspektif uygulanmıştır. Yuvarlak yapıları ağaç yaprakları üzerine açık renk ile ışık-gölge etkisi verilmiştir (Fotoğraf 13-14).

Fotoğraf 15: *Mihrab Duvarı Detay*

Pencerenin kenarındaki panolar “S” helezon kenar bordürleri ile ayrılmışlardır. Soldan itibaren sırasıyla birinci pano, ayaklı sehpa üzerinde çift kulplu bir sürahi ve içerisinde çiçeklerle resmedilmiştir. Süslemenin her iki tarafında üçer tane servi ağacı vardır. Birinci ve ikinci pano süsleme özelliği olarak birbirine benzerdir. Tek farkı sehpa üzerinde bulunan kırmızı ve siyah üzüm salkımlarıdır. Ağaçlar üç ve iki adettir. Üçüncü panoda barok kıvrımların üzerine yerleştirilmiş bir kâse içerisinde dilimi kesilerek kendisi üzerine konulmuş bir karpuz, üzüm salkımı, erik ve benzeri meyveler bulunmaktadır. Üst kısmı çiçeklerle tamamlanmaktadır. Karpuzun kesildiği bıçak da yine karpuz saplı şekilde resimde görülmektedir (Fotoğraf 15).

Fotoğraf 16: *Mihrab Duvarı Detay*

Pencerenin sağında yer alan panolarda ise, sırasıyla fildişi görünümlü sehpa üzerinde tek kulplu bir sürahi, sürahi içerisinde bulunan çiçekler ve sehpanın üzerinde bulunan kırmızı ve siyah üzüm salkımları bulunmaktadır. İkinci panoda barok kıvrımlar üzerinde iki adet nar ve armut benzeri meyveler ile dolu kâseler, ortada tek kulplu sürahi içerisinde çiçekler görülürken sağ tarafta bir servi ağacı dikkat çekmektedir. Üçüncü panoda ise barok kıvrımlar üzerine yerleştirilmiş çift kulplu bir sürahi içerisinde çiçekler ile yine kıvrımlar üzerine yerleştirilmiş sağda üç solda dört adet servi ağacından müteşekkildir. Panolar arası “S” kıvrımlarından oluşan bir desen ile hazırlanmış kenar bordürleri ile ayrılmıştır (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 17: *Mihrab Duvarı Pencere Üst Kısmı*

Haremin mihrab duvarının dördüncü kısmında Türk rokoko üslubunda hazırlanmış helezon ve motifler yer almaktadır (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 18: *Harem Batı Duvarı*

Haremin batı duvarını da dört bölümde inceleyebiliriz. Birinci bölüm, alttan iki metre yükseklikte herhangi bir süsleme olmadan tek renk boya ile boyalıdır. İkinci bölümde büyük bir tasvir yer almaktadır. Üçüncü bölümde altı adet natürmort pano ile kenarlarda ağaç tasvirleri mevcuttur. Dördüncü bölüm Türk rokokosu tarzı motifler ve bu motiflere yerleştirilmiş ananas benzeri bir figür ile bezenmiştir (Fotoğraf 18).

Fotoğraf 19: *Harem Batı Duvarı Detay*

İkinci bölümdeki tasvirin İzmir Körfezi tasviri olduğu zikredilmektedir (Bozer, 1994, s. 2455). Bizimde aynı fikirde olduğumuz tasvirde dalgalı bir deniz içerisinde kürekli bir gemi ile Türk bayraklı yelkenli bir gemi resmedilmiştir. Sahilin her iki tarafında çok katlı evler vardır. Soldaki evler sur ile çevrilmiş evlere benzemektedir. Orta kısımda bir hurma ağacı meyveleri sarkmış halde evlerle orantısız devasa boyuttadır. Solundaki palmiye perspektif açıdan küçük, canlı renkler kullanılmadan çizilmiştir. Onun da solunda bol kırmızı meyveli orantısız yükseklikte, üzerine merdiven dayanmış bir ağaç vardır. Merdivenin üzerinde meyveleri toplamak için sepet bulunmaktadır. Hurma ağacının sağında tek kulplu bir sürahi içerisinde çiçekler vardır. Onun da gerisinde uzakta servi ağaçları görülmektedir. Kesme taştan yapılmış iki adet kale burcu vardır. Birinde Türk bayrağı diğerinde kırmızı bayrak mevcuttur. Üç adet yel değirmeni yan yana görülmektedir. Bir yandan perspektif kaidelerine uyarak yapılan çok katlı evler varken bir yandan adeta onların üzerinde uçan ve çapalarını evlere sarkıtmuş gemiler resmedilmiştir (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 20: Harem Batı Duvarı Detay

Üçüncü bölümdeki panolarda, altı adet natürmort çalışma mevcuttur; köşe boşluklar harem mihrap duvarında olduğu gibi perspektife uygun çizilen ağaçlar ve bu ağaçlar üzerinde farklı renklerle uygulanan ışık-gölge görüntülerini sergilenmektedir. Panolar soldan itibaren pencereye kadar sırasıyla barok çizgiler üzerinde sürahi, tek kulplu sürahi ve kâse içerisinde çiçeklerden oluşmaktadır. Sürahinin yanlarında birer adet nar, ibriğin yanlarında ise nar, armut gibi meyvelerin bulunduğu meyve kâseleri vardır. Pencerenin sağındaki panolarda ise sırasıyla barok çizgiler üzerinde kâse ve tek kulplu sürahiler içerisinde çiçeklerden oluşan natürmort resimler bulunmaktadır (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 21: Harem Doğu Duvarı

Harem'in doğu duvarını dört bölüme ayırdığımızda; birinci bölüm tezyinatın olmadığı alt kısmı, ikinci bölüm büyük bir manzara tasvirini, üçüncü bölüm natürmort panoları, dördüncü bölüm ise barok desenler ve desenlerin içerisindeki ananas benzeri figürden oluşmaktadır (Fotoğraf 21).

Fotoğraf 22: Harem Doğu Duvarı Detay

İkinci bölümdeki panoda bir şehir kesiti bulunmaktadır. Çok katlı evlerin arkasından servi ağaçlar gözükmektedir. Bu ağaçlar pano boyunca arkada sıra halinde devam etmektedir. Evler adeta bir kayalığın üstündedir. En öndeki evin iki cephesinde de cumba mevcuttur. Bazı yapıların üzerinde üç uçlu âlem yer alır. Hurma ağacının meyveleri salkım salkım sarkmış durumdadır. Hurma ağacının yanında meyve vermiş bir elma ağacı vardır. Bir yel değirmeni, yanında daha evvelki panolardakilere benzemeyen sarı tonlarında yaprakları olan iri bir ağaç, onun yanında meyveleri tropik meyvelere benzeyen bir ağaç bulunur. Bu iki ağacın arasında iki minareli bir cami dikkati çekmektedir. Alanda meyveleri tropik meyveye benzeyen ağaçtan bir tane daha mevcuttur. Yanında meyve dolu bir ağaç ve ağaca dayanmış bir merdiven ve merdivenin üzerinde bir sepet bulunmaktadır. Çok katlı evlerden oluşan bir şehir silueti ve arkasındaki ağaç görüntüleri ile pano tamamlanmıştır. Bu büyük tasvir ile üstteki tezyinat bölümü arasını, birbiri ile bağlantısı olmayan üçerli sıralar halinde dizilmiş gül şeridi bordür ayırmaktadır. Duvarda panoların arasında gül bordürü dışında "S" helezon barok desenlerden oluşan bordürlerde bulunmaktadır (Fotoğraf 22).

Fotoğraf 23: Harem Doğu Duvarı Detay

Doğu duvarının üçüncü bölümünde pencerenin her iki tarafında üçer adet pano mevcuttur. Sol tarafta sırasıyla barok çizgiler üzerine oturtulmuş içlerinin çiçeklerle tezyin edildiği tek kulplu sürahi, çift kulplu sürahi ve çift kulplu vazo görülmektedir. Sağdaki panoların ilkinde barok çizgiler üzerinde ayakları gözükmeyen sehpa ve üzerine yerleştirilmiş tek kulplu çiçekli bir sürahi bulunur. Sehpanın üzeri nar, kara üzüm ve armut gibi meyvelerle doludur. İkinci pano baklava dilimlerine bölünmüş, adeta bir kafes görünümü verilmiştir. Her dilimin içerisinde mavi göbekli kırmızı yapraklı sapsız tek bir çiçek bulunmaktadır. Son panoda ise barok çizgiler üzerine oturtulmuş çift kulplu bir vazo içerisinde çiçekler yerleştirilmiştir. Vazonun her iki yanındaki kâseler, meyvelerle doludur. Köşe kısımlara ağaç resimleri tezyin edilmiştir (Fotoğraf 23).

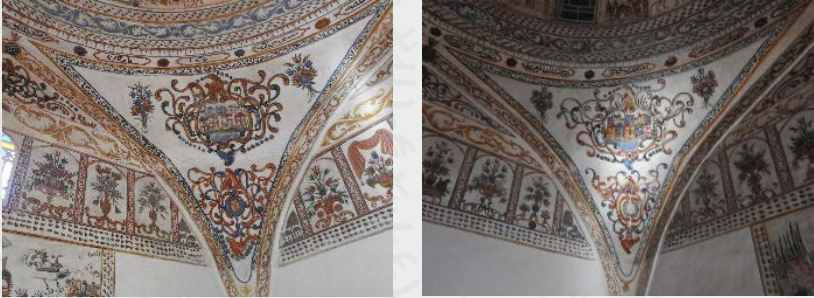
Fotoğraf 24: Harem Kuzey Duvarı

Haremin kuzey duvarını üç bölümde inceleyebiliriz. En alt bölüm tezyinatın olmadığı bölümdür. Tezyinatlı alana geçişteki bordür üst üste üçerli dizilmiş güllerden oluşmaktadır. Sonrasında yedi adet pano göze çarpmaktadır. En ortadaki pano içerisine pencere formu çizilmiştir. Diğer panolarda natüremort çalışmalar mevcuttur. Köşelerdeki boşluklar ise diğer duvarlarda olduğu gibi ağaç resimleri ile tezyin edilmiştir. Panoları soldan sağa doğru incelediğimizde, ilk panoda barok çizgiler üzerine oturulmuş bir kâse ve içerisinde meyve ile çiçekler vardır. İkinci pano diğer panoda olduğu gibi süslenmiştir. Ancak bu pano camideki bütün panolardan ayrı bir özellikte, çiçeklerin üzerine bir perde tezyin edilerek oluşturulmuştur. Üçüncü panoda barok çizgiler üzerine oturtulmuş tek kulplu bir sürahi ve içerisinde çiçekler, her iki yanında ise meyve dolu kâseler yer almaktadır. Sağdaki panoların ilk sırasında ayaklı bir sehpa bulunmaktadır. Bu sehpanın üzeri içerisinde çiçeklerin bulunduğu çift kulplu bir sürahiyle tezyin edilmiştir. Ayrıca sehpanın üzerinde kırmızı ve siyah üzüm salkımları mevcuttur. Bu pano iç tezyinat kitabesinin bulunduğu panodur. Sehpanın ayakları arasında olması gereken kitabe tahminen zaman içerisinde solarak okunmaz hale gelmiş veya üzeri boyanmıştır. İkinci panoda barok çizgiler üzerine oturtulmuş bir kâse içerisinde çiçekler ve meyveler gözükmektedir. Meyveler nar ve dal üzerinde zeytinlerden oluşmaktadır. Son panoda benzer şekilde barok çizgiler üzerine oturtulmuş çift kulplu sürahi içerisinde çiçeklerle tezyin edilmiştir. Kâseler içerisinde meyveler bulunmaktadır. Panoların üzerinde Türk rokoku tarzında hazırlanmış helezon ve üzerinde aynı usulde hazırlanmış bir desen vardır. En tepede ise ananas benzeri bir resim mevcuttur (Fotoğraf 24).

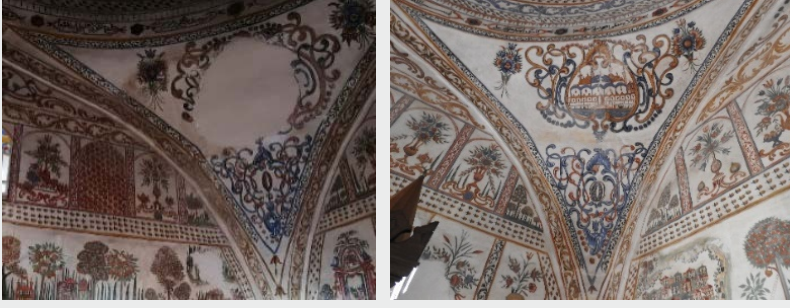

Fotoğraf 25: Pandantiflerin Birleşen Bordürleri

Harem'in pandantifleri ile harem duvarları arasında "C" ve "S" formlarında oluşturulmuş, biri mavi diğeri kahve tonlarında iki ayrı bordür vardır. Altındaki bordür sarı renkte olup pandantif üzerinden hareket ederek harem duvarının tepe noktasında diğere pandantiften gelen bordür ile birlikte ananas benzeri bir resimle birleşmektedir. Bu dört duvarda da aynı şekildedir (Fotoğraf 25).

Fotoğraf 26-27: Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Pandantif

Fotoğraf 28-29: Güneydoğu ve Güneybatı Pandantif

Bütün pandantiflerde alt kısımda Türk rokoko kıvrımlarından oluşmuş bir motif, motifin üzerinde aynı üslupla oluşturulmuş çerçeve görünümlü bir kartuş bulunmaktadır. Bu kartuşun sağında ve solunda buket halinde çiçekler mevcuttur. Kartuşların içerisinde; kuzeydoğu ve kuzeybatı pandantiflerinde denize nazır, çok katlı binalardan ve ağaçlardan oluşan şehir manzaraları bulunmaktadır. Güney batı pandantifinde; denize nazır, dört minareli bir cami resmi bulunmaktadır. Caminin biri ortada büyük ve mavi renk, dördü ise kahverengi tonlarda olmak üzere beş kubbesi bulunmaktadır. Camide kandiller sarkıtılmış beş bölmeli son cemaat yeri ve merdivenle çıkılan revaklı bir avlu bulunmaktadır. Deniz kenarında bir sıra servi ağaçlar görülmektedir. Ancak Güney Doğu pandantifi hasar görmüş ve kartuşun içerisi sıvanmıştır (Fotoğraf 26, 27, 28, 29).

Fotoğraf 30: Dış Tezyinat Kitabesi-İnşa Kitabesi

Son cemaat yerine geçildiğinde harem giriş kapısı üzerinde kitabeler yer almaktadır. “Bânî-i hâze’l- camii’ş-şerif ve’l- makâmü’l- münîf sâhibü’l hayrât ve’l hasenât Carullah bin Süleyman fî târi seneti erbain ve hamsine ve tis’a mie” “Bu şerefli cami ve yüce makamın banisi, güzellikler ve hayırlar sahibi Carullah Bin Süleyman’dır. Sene 954 H.” (1547–1548 M.) metninin bulunduğu inşa kitabesinin üst kısmında caminin tezyinatına ait olduğu düşünülen alçı üzerine oldukça bozuk ve okunması zor olan kitabenin iri rakamlarından 1223 H. 1808-1809 M. tarihi görülmektedir. Bu kitabeden düzenlemenin 1808–1809 M. yılında yapıldığı anlaşılırken (Fotoğraf 30), harem kısmında masa ayakları arasındaki kitabede (Bozer, 1987, s. 15; T.C Manisa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2011, s. 45; Bozer, 1994, s. 2453-2454) mealen “1237 H. 1821-1822 tarihinde mescid, mihrap ve minberin ışığı Ebubekir, Ömer Osman ve Haydar, yazan Şeyhzade Abdurrahman Efendi” ifadesi yer almaktadır. Bu tanımlamadan tezyinatı Şeyhzade Abdurrahman Efendi’nin yaptığı anlaşılmaktadır. Tezyinata ait iki ayrı tarihli kitabenin olması, süslemelerin iki ayrı tarihte mi yapıldığı veya dışarıda 1808 yılında

başlayıp içeride 1822 yılında mı tamamlandığı ihtimallerini ortaya koymaktadır. İçerideki kitabenin üzeri ya çok silinmiş yahut da boyanmış olduğu için bugün sadece izleri mevcuttur. Netice itibariyle Caminin İzmir Vakıflar Müdürlüğü tarafından 2006 yılında yapılan restorasyon sonrası duvar yüzeyine asılan tanıtıcı tabloda caminin 1223-1237 H. 1808-1821 yılları arasında duvar resimleri ile bezendiği anlatılmaktadır (Fotoğraf 31,32,33).

Fotoğraf 31-32-33: İç Tezyinat Kitabesinin Eski (Bozer, 1994, s. 587) ve Günümüz Fotoğrafı, Camii Tanıtıcı Tablo

Haremin giriş kapısının üzerinde kitabenin sağında damla formunda “Maşallah” ibaresi, solunda ise “Subhanallah” ibaresi yer almaktadır. Yazıların devamına farklı çeşitte ağaçlar resmedilmiştir. Zaman içerisinde duvarlar boyandığı için resmin büyük kısmı artık gözükmemektedir (Fotoğraf 30).

Fotoğraf 34-35: Son Cemaat Yeri Sivri Kemerli Pencere Alınlıkları

Son cemaat yerinde, sivri kemerli pencere alınlıkları üzerindeki duvar resimleri büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kalıntılardan her ikisinde denizde yüzen yelkenli gemi resimleri olduğu görülmektedir (Fotoğraf 34,35).

Fotoğraf 36-37: Kemerler Arasında Kalan Duvar Tezyinatı

Son cemaat yeri'nin sağ ve sol penceresi üzerindeki süslemeler benzerdir. Kemer arasındaki duvarda, üst kısımda “C” ve “S” formlarından oluşmuş bir çerçeve içerisinde lale, gül ve goncalardan oluşan nebati unsurlar vardır. Bu tezyinatın

altındaki üç adet panoda vazo, kulplu kâse ve sürahi içerisinde çiçekler bulunmaktadır. Çiçeklerde, mavi ve kırmızı renkler kullanılmıştır. Ortada bulunan panoda diğer panolardan farklı olarak kulplu kâsenin içerisine nar, armut ve incir gibi meyveler konulmuştur. Panolar arası kenar süsleri ile ayrılmıştır. Bu üç panonun sağında ve solunda kalan boşluklar ağaç resimleri ile doldurulmuştur (Fotoğraf 36,37).

Fotoğraf 38: Harem Kapısının Üzerindeki Kemer Arasındaki Duvarın Tezyinatı

Haremin giriş kapısı üzerine kalan kemerin arasındaki duvarda üst kısımda "C" ve "S" kıvrımlarından oluşan bir kontür görmekteyiz. İçerisinde nebatî süsleme mevcuttur. Altta üç adet pano, bordür süsleriyle ayrılmıştır. Üç panonun yanlarında yeterli boşluk olmadığı için ağaç resimleri çizilmemiştir. Yan panolarda sürahiler içerisinde çiçekler mevcut iken ortada kulplu kâse içerisinde çiçekler ve üzüm, nar, armut, incir gibi meyveler vardır (Fotoğraf 38).

Fotoğraf 39: Batı Kemerinin İçinde Kalan Duvarın Tezyinatı

Son cemaat yerinin batısında yer alan minare girişinin üzerindeki kemerin arasında diğer kemer aralarında olduğu gibi üstte "C" ve "S" kıvrımlarından oluşan bir kontür içerisinde nebatî tezyinat ile altında 3 adet bordür süsleriyle ayrılmış pano bulunmaktadır. Orta panoda kâse içerisinde çiçekler ile meyveler vardır. Yan panolarda ise kâse içinde çiçekler ve ikişer adet nar resmi mevcuttur. Panolardan arta kalan boşluklara ağaç resimleri çizilmiştir (Fotoğraf 39.)

Fotoğraf 40: *Son Cemaat Yeri Batı, Harem Üstü ve Doğu Kubbesinin Tezyinatı*

Son cemaat yerinin kubbe süslemeleri benzerdir. Kubbe göbeklerini iç içe iki adet daireyi saran dört yana doğru yaprak misali dilimleri olan başka bir daire çevirmektedir. Daireler sarı renk olup kenarlarına siyah renk kontür çekilmiştir. Göbek deseni haremın giriş kapısının önündeki kubbede belirgindir. Barok ve rokoko üslubunda bir göbek deseni olduğu görülmektedir. Dilimlerin içerisinde zincirle sarkıtılmış kandil resimleri mevcut olup, çok zarar görmüştür. Kuzey dilimindeki tamamen silinmiş olup güney ve batı dilimindekiler de çok az belli olmaktadır. Dilimler arasında kalan diğer kısımlar baklava deseni şeklinde çizilmiş olup kesişme noktalarında yer yer mavi noktalar olduğu görülmektedir. Diğer noktalar silinmiştir. Baklava desenlerinin her birinin içerisinde bir gül bulunduğu ancak sadece yer yer izlerinin kaldığı görülmektedir. Orta göbek kısmında da eskiden bir resmin var olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kubbenin yanındaki kemerin alt kısmı iç içe çizilmiş sarı ve mavi renkli baklava desenleri ile tezyin edilmiştir. Kubbe kasnağında bir mavi bir kırmızı renkli laleler sap kısımlarından birer atlamalı olarak birleştirilmek suretiyle bir bordür süsü oluşturmuştur (Fotoğraf 40).

Pendantifler de Türk rokoku üslubu "C" ve "S" motiflerinden oluşan kontürler içerisinde şehir görselleri bulunmaktadır. Bu şehir görselleri yan yana dörder katlı üç binadan ve çatıların arkasından gözüken servi ağaçlarının uç kısımlarından oluşmaktadır. Mavi ve kırmızı renkler ile sarı renk tonları kullanılmıştır. Bazı çatılar mavi renkle tezyin edilmiştir. Kuzeybatı pendantifin içerisindeki Türk rokoku kontürün içerisindeki resim silinmiştir (Fotoğraf 40).

Fotoğraf 41: *Caminin Kuzey Cephesi*

Son cemaat yerinin sütunları üzerindeki sivri kemerler arasında camiinin kuzeyine bakacak şekilde iki adet duvar resmi bulunmaktadır. Sol tarafta Türk rokoko üslubu "C" ve "S" kıvrımları ile hazırlanmış bir çerçeve ve içerisine çizilmiş şehir kesitidir. Evler üçer dörder katlı evler olup evlerin çatısının arkasından servi ağaçlarının uç kısımları gözükmektedir. Sağdaki panoda ise durgun bir deniz üzerinde iki adet gemi karşılıklı olarak bulunmaktadır. Hemen altında zaman içerisinde silindiği için çok net olmayan damla formunda bir hat levhası vardır. Harf duruşları izlerinden "Maşallah" yazdığı tahmin edilmektedir. Onun da hemen yanında yine deniz kenarında evler vardır ancak çerçeveleri yoktur (Fotoğraf 41).

2. Tezyinat Hakkında Sembolik Çözümlemeler

Dinin metafizik bir olgu olduğu düşünülür. Bu nedenle yaratıcı, melek, şeytan gibi metafizik varlıkların dil ile anlatılması konusu âlimler ve filozoflarca sürekli tartışılmıştır. İslam inancında, özellikle Tanrı'ya atfedilecek her sıfatın onu ifade etmekten çok ifade edememeye, dahası tanrıya eksiklik isnat etmeye yol açacağı kabul edilir. Tanrı'ya bir eksiklik isnat etmeden, bazı şeyleri ifade edebilmek için İslam düşünürleri özellikle Farabi ile birlikte dinin sembolik olarak ifadesi konusunda görüşler sunmuşlardır (Tokat, 2009, s. 75-77). Sembol, bir iletişim aracıdır ve bazı anlamları aktarmamız için gereklidir. Dinler, günümüzde de bu sembol dilini bu nedenle aktif olarak kullanılmaya devam etmektedir (Dilmen, 2020, s. 21; Kızıl, 2018, s. 328).

Bu sebeple cami tezyinatında kullanılmış tasvirlerin sembolik ifadelerinin de olacağı muhakkaktır. Tapduk Emre ve Yunus Emre'nin tasavvufi düşüncesinin belki de hayat bulduğu bu köyde her tasviri dikkatlice incelemek gerekir. Çünkü her öğede bize anlatılmak istenen bir felsefi düşünce sembollerle resmediliyor olabilir (Baysal&Ertunç, 2021, s. 51; Ertunç, 2019, s. 411-426).

Caminin girişinde bizi deniz kenarında ağaçlarla birlikte çok katlı bir şehir tasviri ile iki geminin karşı karşıya durduğu durgun bir deniz tasviri karşılamaktadır. Deniz insana huzur veren bir yapıya sahiptir. Ağaçlar da güçlük ve birlik duygusu uyandırır. Dinî sembolizmde ise deniz şeriatı; ağaçlar aileyi (Akarpınar, 2004, s. 14), yapılar ise İşrâkiye felsefesine göre insanı temsil eder (Baysal&Ertunç, 2021, s. 49). Buradan hareketle bu camiye girer ve şeriate uygun davranırsanız kendinize değer katarsınız ve sevdiğiniz ile birlikte huzurla yaşarsınız (Evler misali kat kat olursun) ifadesi çıkarılabilir. Burada yapılan ibadetlerin, (O dönemlerde böyle yapılaşmanın yaygın olmadığı da göz önüne alınarak) insanın asli vatanına dönüşünde vaat edilen köşklerde (Şahin, 1993, s. 376-386) ailesi ile birlikte huzurlu bir yaşantıya ulaştıracağını ifade etmesi muhtemeldir.

Gemi, Mevlâna Hazretleri'nin mesnevisinde kurtuluş ve hakikate ulaşmanın yolu olarak kabul edilmektedir. Hz Nuh (a.s)'un tufandan kurtuluşu ile ilişkilendirildiği için böyle bir anlam yüklenmiştir (Köle, 2016, s. 1869-1870). Buradan hareketle iki gemiyi insanın dünyasının ve ahiretinin kurtuluşu için şeriat denizinde yüzmesi gerekir şeklinde yorumlayabiliriz.

Son cemaat yerine girildiği andan itibaren pencere alınlıklarında yelkenli gemilerin bulunması bize rüzgârı anımsatıyor. Tasvir net olmasa da denizin durgun olmadığı

yelkenlerden anlaşılmaktadır. Kuran’da rüzgâr müjde verici, bereket getirici, azap aracı ve de Hz. Süleyman (a.s.)’a hizmet için emrine verilmiş bir güç olarak zikredilmektedir (Temel, 2021, s. 75-104). Tasviri bu bilgiler ışığında yorumlayacak olursak; şeriat denizinde her zaman sükûnet ile yol almanın mümkün olmayacağını, iki pencere ve iki tasvirten hareketle, nefis ve şeytan bir rüzgâr çıkararak fırtına ile insanı engellemeye çalışabileceğini ama Allah’ın dinine sıkıca sarılan ve kulluğa yönelen kişinin bu ameliyle gemisinde yelkenleri açarak sabrı ve kulluğu sayesinde fırtınayı, hayrına çevirerek yol almasını sağlayabileceğinin tasvir edildiğini düşünebiliriz. Yani “dikkat edin!” anlamında bir uyarının verilmiş olması muhtemeldir.

Duvarlardaki ve kubbelerin pandantiflerinde bulunan şehir tasvirleri, türlü vesveseler ile boğuşan insanoğluna, nereye bakarsa baksın aynı mesajı hatırlatmak için defaatle tekrar edilmiş olmalıdır. Son cemaat yerinin kubbelerinde sürekli kullanılan tek gül motifi Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sembolüdür. Cami tezyinatında hat sanatının adeta bir detay gibi kaldığı düşünülürse, bu tezyini üslupla Peygamber her an her yerde zikredilmiştir. Bu yorumu geliştirerek bütün tasvirlerde anlatılmak istenilen düşünceler güllerden oluşan bordürler ile çevrelendiği için adeta sünnete uyananın bu tasvirlerin işaret ettiği değerlere ulaşacağını zikretmeye çalışıyor şeklinde yorumlanabilmektedir.

Son cemaat yerinin kubbelerindeki dört dilimin “Dört Mezhep” düşüncesine atfı yapıyor olması muhtemeldir. Zira mezhepler insanların manevi kurtuluşa ilerledikleri yollardır. Bu yollarda ilerleyenler tasvirlerdeki kandilin nuruyla yönünü kaybetmeden yollarını bulacak ve kurtuluşa ereceklerdir (Baysal&Ertunç, 2021, s. 51) ifadesi çıkarılabilir.

İbrik, kullanım itibariyle içerisine su konulması, temizlik ve abdest aracı olarak vazife görmesi sebebiyle sembolik anlamda da temizliği ifade etmektedir. Birçok yerde kandille birlikte kullanılması, içinden çiçekler çıkması ona bambaşka anlamlar yüklemektedir. İbriğin, sürahinin, vazunun ve kâsenin yerini aldığı birçok eserde görülür (Altier, 2019, s. 149-202). İbriğin içinde âb-ı hayat suyunun yahut zemzem olacağını düşünebiliriz. Ruhsal ve bedensel temizlik ile âb-ı hayat suyundan bir sürü çiçeklerin çıkacağını kandillerin üzerinden nurlar sarkıtarak cennet meyvelerinin sunulacağını hayal edebiliriz. Kullanıldığı yerlere, çiçeklere ve meyvelere göre bunlar değişiklik gösterebilir.

Perde kullanılması mahremiyet ve gizliliği sembolize eder. Perdenin insanların camiden çıkarken görecekları şekilde kuzey duvarında kullanılması, ibadetlerinizi gizleyin, ibadetleriniz ile riya yaparsanız yaptıklarınız boşa gider diye bir uyarı niteliğinde olduğu düşünülebilir. Camide tek perde motifi olması ve perdenin konumu bu düşünceyi pekiştiriyor.

Fildişi tasarımlı sehpa düşündürücü tasvirlerdendir. Yükselmenin ve ayakları sağlam yere basmanın neticesinde cennet nimetlerine kavuşabilmenin imkân dâhilinde olduğunun ifadesi gibi algılanabilir. Aynı zamanda dinin geçmişe olduğu gibi geleceğe de hitap ettiği düşünülebilir.

Kubbede çarkıfelek motifi güneşin sembolü olduğu kadar doğum ve ölüm kavramlarını içinde barındıran sonsuz bir yaşam döngüsünü yani sonsuzluğu da simgeler (Das, 2018, s. 200). Bu anlamıyla kubbedeki çarkıfelek motifi yapının temsil ettiği dinin sonsuza dek süreceği ifadesini vermek için resmedilmiş olabilir.

Haremin batı ve doğu duvarlarını süsleyen büyük tasvirler bakacak olursak çok katlı yapıların, deniz ve gemilerin, ağaçların haricinde kale figürleri, bayrak, tepe, ağaçlarda meyve, merdiven, yel değirmeni gibi başka ayrıntılar da mevcuttur. Bu levhalar gündelik yaşamın sürüp gittiğini, insanların çalıştıklarını, ürettiklerini, yaşamlarını sürdürdüklerini hatırlatmaktadır. Özellikle merdiven ve sepet dünyaya dair bir sahne olduğunu düşünmemize sebep olmaktadır. Ahirette çalışma olmayacağı ve sınırsız, sonsuz nimetlerin istenildiği anda insanlara sunulacağı bilgisine (Yüksel, 2019, s. 110) istinaden bu levhaları dünya hayatına yormaktayız. Dünya malı hayra yönlendirilmediği takdirde hayrı sadece dünyaya olur oysa ahireti hiçbir zaman unutmamalıyız fikri bu suretle verilmeye çalışılmış olabilir.

2.1. Çiçeklerin İncelenmesi

Çiçekleri incelediğimiz zaman genelde karanfil, lale ve gül gibi çiçekler ile üsluplaşmış “pençberk” diye tabir ettiğimiz beş yapraklı çiçekler ve “şeşberk” dediğimiz altı yapraklı çiçekler kullanılmıştır. Lâle’nin tasavvufi anlamı ve ifade ettiği değer çok büyüktür. Laleyi oluşturan harfler ile Allah’ı (c.c.) oluşturan harflerin aynı olması ve dolayısıyla her ikisinin de ebced değerlerinin 66 sayısında olması, Allah cc isminin yazılmadığı yahut yazılmadığı yerlerde Allah’ı (c.c.) sembolik olarak ifade etmek için kullanılmıştır (Baytop& Kurnaz, 2003, C. 27, s. 81; Akarpınar, 2004, s. 15-17; İncidağı, 2015, s. 15-16).

Gül; sevgiliyi ve özellikle Allah ve Resûlullah aşkını simgeler. Hz Muhammed’in (s.a.v.) terinden doğduğu rivayet edildiği için genelde Hz Muhammed’i (s.a.v.) remzetmek için gül deseni ve gül kokusu tezyinatta ve edebiyatta yüzyıllardır kullanılmaktadır (Sayın, 2013, s. 76; Akarpınar, 2004, s. 12-17; İncidağı, 2015, s. 15-16).

Karanfil; yanak, yara, yüz, zülf gibi birçok anlam için kullanılıyor olsa da genelde aşık ve abdal anlamlarında kullanılır (İncidağı, 2015, s. 17). Burada da bu düşünceye göre dervişî yahut Allah ve Resulullah aşkı ile yanan kişiyi sembolize ettiği düşünülebilir.

“Pençberk” ve “şeşberk” stilize edilip geleneksel tezyinatımızda kullanılan çiçek türleridir (Birold&Derman, 2020, s. 17). Bu türlerin yaprak sayılarını dikkate alırsak beş rakamını İslâm’ın beş şartını altı rakamını da İman’ın altı şartını simgelediği düşünülebilir. Bütün çiçeklerin manalarını birleştirecek olursak maddi ve manevi kirlere arınan (sürâhi ile), imânın ve islâmın şartlarına (penç berk ve şeş berk) riayet eden âşık (karanfil) Allah (c.c.) ve Hz Muhammed (s.a.v.) ile bir arada nimetler içerisinde olacaktır ifadesi çıkarılabilir.

2.2. Meyvelerin İncelenmesi

Tasavvufî mânâda meyvelerin anlamlarına değinecek olursak; karpuz, nar, armut, kavun gibi meyveler nefsanî yiyecekleri simgeler. Dolayısıyla nefisle yapılacak mücadeleye işaretler. İncir, ilahî bilgiyi ve kâmil insanı; üzüm, kâmil insanı sembolize

eder. Kiraz sevgilinin yüceliğini; hurma acılıkların tatlıya dönüşmesini (İncidağı, 2015, s. 81-341); ananas, konukseverliğin, sıcak karşılamanın, içtenlik ve nezaketin (Yıldız, 2012, s. 196); zeytin, barışın, bereketin ve uzun ömrün sembolüdür (Gültekin, 2020, s. 13). Tüm bu bilgiler ışığında, çiçeklerle birlikte yer almalarını da göz önüne alarak değerlendirdiğimizde, nefsanî arzularını dizginleyebilenlerin, kâmil insan olanların cennet yurdunda bereketlere nail olacaklarını düşünebiliriz. Haremin dört duvarının ortasında yer alan ananas figürü de konukseverliğin yani hoşgörünün; yaratılan herkesin bu camide yerinin olduğunun ifadesi olarak düşünülebilir.

2.3. Renklerin İncelenmesi

Renkleri ele aldığımızda cami içerisinde sarı, yeşil, mavi, kahverengi ve kırmızı renklerini görmekteyiz. Mavinin doğru bilgi ve ihsanla ilişkili olduğunu, yeşilin sükûn, kırmızının irfanla ve celâl sıfatıyla ilgili olduğunu sarının ise imanla alakalı olduğunu zikredilir (Yıldırım, 2006, s. 135).

Bu bilgiler ışığında sarı rengin ağırlıklı olması iman duygusunun önemine, nereye bakılırsa bakılsın onun hatırdan çıkarılmamasına işaret ettiği düşünülebilir. Mavi deniz figürlerinde ve bazı pençberk ve şeşberklerde çiçeğin göbeğinde yahut yaprağında kullanılmıştır. Denizin şeriatı simgelemesi mavinin doğru bilgiyi sembolize etmesiyle örtüşmekte ve ihsan manası da çiçeklerde zuhur etmektedir. Yeşilin sükûnu ifade etmesinin izaha gereği yoktur. Şehir tasvirlerinde yeşil ağaçlar zaten bakana huzur ve sükûnu fısıldamaktadır. Kırmızının Celâl sıfatıyla ilişkili olması onun sadece lale ve gül remizlerinde kullanılması ile örtüşmekte, irfan sembolünün de bayraklarda kullanılması gayet anlamlıdır. Kahverengi ise sarı, mavi ve kırmızının karışımıdır. İnsanı simgeleyen evlerde ağırlıklı bu renklerin kullanılması iman, doğru bilgi ve irfan ile yükselmenin mümkün olacağına işaret ettiği düşünülebilir.

2.4. Sayıların İncelenmesi

Sayı bakımından iki minareli cami tasvirlerinin olması, son cemaat yerinin kubbelerinin üç adet olması, pencerelerin her duvarda üçer adet olması, cami tasvirlerinde üç uçlu âlemlerin kullanılması, kubbelerde dört dilimli desenlerin yer alması, caminin dört duvarının olması, kubbenin dört pandantifinin olması. Cami tasvirlerinde son cemaat yerlerinin beş bölümlü olması, beş kubbeli bir cami tasviri bulunması, tasvirde yer alan bir camide revaklı avlunun yedi bölüm olması. Ayet el-kürsî'nin kubbe kasmağında on sekiz bölme içerisinde yazılması, kubbeye sekiz pencere tasviri ve sekiz kandil tasvirinin olması, çarkifeleğin yirmi beş diliminin olması gibi ayrıntılar bu sayıların da sembolik bir ifadesi var mıdır? Sorusunu akla getirmektedir.

Bir sayısı sayıların kaynağıdır. İkincisi olmayandır. Tüm sayılar birden türemiştir ve tüm sayıları kendinde birleştirmiştir. Tekliği, vahdeti ifade eder (Küçük, 2019, s. 101-102; Keleş, 2019, s. 566). Tek bir büyük kubbenin, birlik içerisinde tek bir Tanrı'ya yönelmeyi ifade ettiği düşünülebilir.

İki sayısı sembolizmde zıtlığı ve ayrılığı ifade eder. Ancak ikilikten birliğe gittiği de olur. İki duvarın birleşmesi gibi (Küçük, 2019, s.115; Keleş, 2019, s. 568) iki minare de birleşmek için bir olmaya çağrı şeklinde düşünülebilir.

Üç sayısını İbnü'l Arabî, yaratma eyleminin sayısı olarak görür. Ayrıca şeriat, tarikat ve hakikat kavramlarını da bir üçlü sacayağıdır (Küçük, 2019, s. 119). Bu üç kavramın insanlarda manevi kavramlar uyandırması amaçlanmış olabilir.

Dört sayısı tüm cisimleri ve varlıkları ifade etmesinin yanı sıra düzeni de anlatmaktadır (Keleş, 2019, s. 569). Ayrıca dört mezhebin bulunması ve dört kandil ile son cemaat yerinin aydınlanması da mezheplerin hangisi olursa olsun bir düzen içerisinde insanı aydınlığa götürebileceğine işaret ediyor olabilir.

Beş sayısı “yaşam ve sevgi sayısı” olarak tanımlanır. Ayrıca beş vakit namaz da beşi Müslümanlar için anlamlı kılmaktadır (Keleş, 2019, s. 571). İslam’ın beş şartına da işaret ettiği düşünülebilir.

Şeş berklerdeki altı sayısı imanın altı şartına işaret ediyor olabilir.

Yedi sayısı Müslümanlık için önemli bir rakamdır. Özellikle Fatıha Suresi’nin yedi ayet olması, yedi kat göklerden bahsedilmesi, Kâbe’nin yedi kez tavaf edilmesi, yedi kez Safa ile Merve arasında şaft yapılması yedi rakamını özel kılmaktadır (Keleş, 2019, s. 573). Cami tasvirinde yedi bölmeli revaklı avlu kurtuluşa başlangıç olarak camiye ilk adımın atıldığı yer olarak düşünülebilir.

Kubbedeki sekiz pencere ve sekiz kandil sekiz cennete kapısına (Koyuncu, 2021, s. 262; Keleş, 2019, s. 575) işaret ediyor olabilir.

On sekiz rakamını ele alacak olursak Ayet el-kürsî’nin onsekiz parça halinde kartuşlar içerisinde yazılması, on sekiz bin âlemi ifade ediyor olabilir (Keleş, 2019, s. 578-579). Ayrıca on sekiz rakamı Mevlevilikte de çok önemli bir yere sahiptir. Hz Mevlana’nın Mesnevi’nin ilk on sekiz beytini kendi eli ile yazması, niyaz yahut nezdî diye ifade edilen hediye kavramının da bu sebeple on sekiz rakamı sayılmasını sağlamıştır. Bu sebeple Mevleviler her işlerini on sekiz ve katlarına göre hesap etmektedirler. Besmelenin sessiz harflerinin on sekiz olması yine on sekizi anlamlı kılan başka bir husustur (Koyuncu, 2021, s. 262). Ayrıca Cenâb-ı Allah’ın (c.c.) Hayy (cc) esmâsının ebced hesabında karşılığının on sekiz olması (Atasoy, 2016, s. 291; Koyuncu, 2021, s. 262) gibi daha da çoğaltılabilecek bir anlamlar içerdiği için çok önemli bir semboldür.

Yirmi beş rakamı bir döngü olarak beş vakit namazın tekrarına işaret etmek için beşin karesi olarak düşünülmüş olabilir.

SONUÇ

Araştırma kapsamında caminin banisi Cârullah Bin Süleyman hakkında herhangi bir net bilgi bulunmamasına karşın Anadolu’nun küçük bir köyünde bu isme ait bir caminin bulunması araştırılması gereken bir konudur. Zira köyün Tapduk Emre ve Yunus Emre gibi tasavvuf büyüklerinin düşünceleriyle yoğurulmuş bir belde olduğunu gözden kaçırmamak lazımdır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun tezyini sanatlarında batı sanatı etkilerinin yeni yeni görülmeye başladığı bir dönemde, bir köy camisinde derin anlamlar içeren uygulanmaların yer alması dikkate değerdir. Caminin duvar yüzeylerine resmedilen hiçbir şeyin gelişigüzel tasvir edilmediği, olgusal olarak görünen tasvirlerin; kullanılan renkleriyle, çizimiyle veya tekrar edilen sayılarıyla veya objeleriyle sembolik anlamlar

taşıdığı muhakkaktır. Aynı zamanda nakkaşın tasarımlarında sembol dilini çok iyi kullanması onun tasavvuf ehli bilge bir şahsiyet ve olduğunu düşündürmektedir. Mevlevihanelerin sanat üretme ve sanatkâr yetiştirme konusundaki maharetini göz önüne aldığımızda, hakkında her ne kadar bilgi bulamadığımız Şeyhzâde Abdurrahman Efendi'nin Mevlevî dervişi olması muhtemeldir.

Anadolu'nun en ücra köşesinde bile müzeyyen bir caminin olması, tezyini sanatlarımızın sağlam temeller üzerinde olduğunun bir yansımasıdır. Öyle ki bu sanatlarımızın gelişerek devam etmesi ve gelecek nesillere aktarılması oldukça önemlidir. Bundan dolayıdır ki söz konusu cami tezyinatının muhafaza edilmesi en büyük isteğimizdir.

EXTENDED ABSTRACT

Cârullah bin Süleyman Mosque is located in Emre Village of Kula district of Manisa. The other name of the mosque is also the name of the village in which it is located. It is understood from its inscription that Emre Village Mosque was built by Cârullah Bin Süleyman between 1547 and 1548. Mosque; It is the center of a complex consisting of a tomb, bath and fountain. The bath, which is one of the parts of the complex, is in ruins and is located to the east of the mosque. The fountain is in a worn condition and is in the south-west of the mosque. The tomb, on the other hand, is not next to the mosque like these structures, but is about one kilometer north of it. There is no information about the founder of the mosque. Sheikhzade Abdurrahman Efendi made the decorations. Unfortunately, there is no information about Şeyhzade Abdurrahman Efendi other than her names written in the inscriptions. The harem part of the mosque is in square form and is covered with a single dome placed on pendentives. The last congregation place consists of 3 domes.

When we examine the decoration of the mosque, we encounter a very different decoration from other mosque decorations. The interior wall surfaces of the building are heavily decorated with depictions. It has been seen that the depictions that are not preferred in other mosques are used extensively in mosque architecture. In the dome decoration, there are passionflower patterns, baroque patterns consisting of "C" and "S" forms, still life paintings and city depictions and window depictions. A pattern in the form of "S" is used as a border on the dome rim. Right next to the border, there is Âyete'l-kursi, which was written piece by piece within 18 contours. Afterwards, after four borders, the surface of the dome is divided into four with three ornamental strips. The walls of the harem are usually decorated in four sections. The first and lowest part is painted in a solid color up to a height of about 2 meters. There is no pattern in this section. The second and third sections of the sanctuary wall are with panels; The second part of the western wall is decorated with a large depiction and the third part is decorated with panels. The second part of the east wall is the landscape depiction, the third part is the panels; the north wall is decorated with panels and borders. There are still life works in the panels. There are trees drawn in accordance with perspective in the corner spaces in the arrangement of the boards. Light and shadow images applied with different colors are displayed on these trees. In still lifes; baroque lines, flowers and various fruits are depicted in a jug and bowl. In the city section; mosques, multi-

storey houses, various trees were drawn behind or in the middle of the houses. Gulf of Izmir is depicted on the western wall of the harem section. In the depiction, there is a rowing ship and a sailing ship with a Turkish flag in a rough sea. There are multi-storey houses and trees on both sides of the beach. At the top of the harem walls, there are spirals and motifs prepared in Turkish rococo style. Between the pendentives of the harem and the walls of the harem, there are two separate borders formed in the form of "C" and "S", one in blue and the other in brown tones. The border at the bottom moves over the pendant, and at the top of the harem wall, it merges with the border from the other pendant, with a pineapple-like painting. It is the same with these four walls. On the underside of all pendants, there is a motif composed of Turkish rococo folds, and a frame-like cartridge created in the same style on the motif. There are flowers in bouquets on the right and left of this cartridge. Inside the cartridges; On the northeast and northwest pendentives, there are city views of the sea, consisting of multi-storey buildings and trees. When the last congregation is passed, there are inscriptions on the entrance door of the harem. It is understood from the arrangement on the plaster on the upper part of the construction inscription, which is thought to belong to the decoration of the mosque, that the mosque was built in 1808-1809. In the inscription between the table legs in the harem, it is written that the decorations were made by Şehzade Abdurrahman Efendi. As a result, it is stated that the mosque was decorated with wall paintings between 1808 and 1821 in the introductory table hung on the wall after the restoration made by İzmir Foundations Directorate in 2006. The decorations on the windows of the narthex are similar. On the wall between the arch, on the upper part, there are vegetable elements consisting of tulips, roses and buds in a frame consisting of "C" and "S" forms. Last congregation place dome decorations is the same. The dome is surrounded by another circle with leaf-like slices on four sides that surrounds two intertwined circles. There are pictures of oil lamps hanging with a chain inside the slices and they have been badly damaged. The other parts between the slices are drawn in the shape of a lozenge pattern and it is seen that there are blue dots in places at the intersections. There are city images in the contours of Turkish rococo style "C" and "S" motifs on the pendants. There are two wall paintings facing north of the mosque between the pointed arches on the columns of the narthex.

In the second part of the article, symbolic analyses about ornaments are tried to be made. In this village, where the mystical thought of Tapduk Emre and Yunus Emre may come to life, a philosophical thought may be depicted with symbols in every depiction. When the flowers in the decoration are examined, flowers such as carnations, tulips and roses and stylized "pençberk" and "şeşberk" flowers are used. Fruits, colors and numbers were examined and their symbolic meanings were indicated one by one.

As a result, it is noteworthy that applications with deep meanings took place in a village mosque at a time when the effects of western art were just beginning to be seen in the ornamental arts of the Ottoman Empire. The factual depictions in which nothing is depicted haphazardly on the wall surfaces of the mosque; It is certain that it has symbolic meanings with its colors, drawings or repeated numbers or objects. At the

same time, the use of the symbol language very well by the muralist in his designs suggests that he is a wise person who is a Sufi. Considering the skill of the Mevlevihanes in producing art and raising artists, it is possible that Şeyhzade Abdurrahman Efendi, about whom we could not find any information, was a Mevlevi dervish.

Makale Bilgileri

<i>Etik Kurul Kararı:</i>	Etik Kurul Kararından muaftır.
<i>Katılımcı Rızası:</i>	Katılımcı yok.
<i>Mali Destek:</i>	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
<i>Çıkar Çatışması:</i>	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
<i>Telif Hakları:</i>	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

<i>Ethics Committee Approval:</i>	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
<i>Informed Consent:</i>	No participants
<i>Financial Support:</i>	The study received no financial support from any institution or project.
<i>Conflict of Interest:</i>	No conflict of interest.
<i>Copyrights:</i>	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Akarpınar, R. B. (2004). Sûfi kültüründe sembollerin yeri ve önemi hakkında bir deneme. *Türkbilig*, 7, 3-19.
- Altier, S. (2019). Osmanlı sanatı'nda ibrik tasvirleri ve ikonografisi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 26, 149-202.
- Arık, R. (1988). *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Aşık, D. (2022, 03 Şubat). Cârullah Bin Süleyman Camii, Kula. Erişim adresi: <https://danyalasik.wordpress.com/2020/10/25/carullah-bin-suleyman-camii-kula/>.
- Atasoy, N. (2016). *Derviş çeyizi*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yay.
- Baysal, A. F. & Ertunç, Ç. Ö. (2021). Mevlânâ Türbesi kalemişlerinde ortaya çıkartılan resimlerin eflatun ve işrakilik bağlamında bir analiz denemesi. *Art Sanat*, 15, 35-60.
- Baytop, T. & Kurnaz, C. (2003). Lâle. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 79-81). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Biol, İ. A. & Derman, F. Ç. (2020). *Türk tezyîni san'atlarında motifler*. İstanbul: Kubbealtı Yay.
- Bozer, R. (1987). Kula-Emre Köyünde resimli bir cami. *Türkiyemiz*, (18)53, 15-22.
- Bozer, R. (1994). Kula'nın Emre Köyü'ndeki Türk eserleri. X. *Türk Tarih Kongresi V. Cilt Bildirileri içinde* (s. 2447-2460). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Das, E. (2018). Mezar taşlarında svastika ve çarkifelek sembollerinin kökeni ve anlamı üzerine düşünceler. M. Duranlı, R.K. Haykıran, G.K. Demir (Haz.) *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi bildirileri içinde* (s. 199-206) http://www.kusadasikultureliras.com/FileUpload/as907491/File/kongre_bildiriler_son_kitabi-26_mb.pdf.
- Dilmen, Ö. (2020). *Turuk-ı aliyyede cihâz-ı tarikat* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Ertunç, Ç. Ö. (2019). Kelile ve Dimne minyatürlerinin anlatımsal açıdan incelenmesi. *Uluslararası Bilim, Teknoloji ve Sosyal Bilimlerde Güncel Gelişmeler Sempozyumu 'Sosyal ve Beşeri Bilimler* (s.411-426). Ankara.
- Gültekin, R. E. (2008). Türklerde bereket sembolü olarak kullanılan meyve motifleri ve mimaride değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırma dergisi* 3/5, 9-31.
- İncidağı, A. S. (2015). *Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde yer alan bitki ve meyvelerin tasavvuf dünyasındaki sembolik anlamları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi: Konya.
- İpsiroğlu, M. Ş. (2020). *İslâm'da resim yasağı ve sonuçları*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Keleş, R. (2019). Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde sayı sembolizmi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 561-586.
- Kızıl, H. (2018). Dinî sembolizm üzerine. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(20), 327-351.
- Koyuncu, Z. (2021). Mâder-i Mevlânâ Mümine Hatun'a yazılan manzumeler. *SEFAD*, 45, 253-270.
- Köle, B. (2016). Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde gemi metaforu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1869-1877.
- Küçük, O. N. (2019). *Kutb-ı İrfân Muhyiddin İbnü'l Arabî'ye göre sayılar ve rüyalar*. İstanbul: Nefes Yay.
- Okumuş, A. (2016). *Türk süsleme sanatlarında barok ve rokoko*. İstanbul: İlke Basın Yay.
- Sayın, E. (2013). Tasavvufta gül. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 75-84.
- Şahin, M. S. (1993). Cennet. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, s. 374-376). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- T.C Manisa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2011). Küllerinden doğan kent Kula. *Manisa Dergisi*, 2, 34-51.
- Temel, A. V. (2021). Kur'an'daki meteorolojik kavramların değerlendirilmesi. *Diyanet İlmî Dergisi*, 57, 75-104.
- Tokat, L. (2009). Dinin sembolik dili. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 75-98.
- Yetim, F. (2005). Yunus Emre'nin kabri ile ilgili görüşler üzerine. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 171-185.
- Yıldırım, A. (2006). Renk Simgeçiliği ve Şeyh Gâlib'in üç rengi. *Millî Folklor*, 9(72), 129-141.
- Yıldız, S. (2012) Kitap tahlilleri. *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Biça İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(20), 195-202.
- Yüksel, M. A. (2019). Kur'an'da cennet ve cennetliklerin yaşına dair tartışmalar. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(2), 104-122.

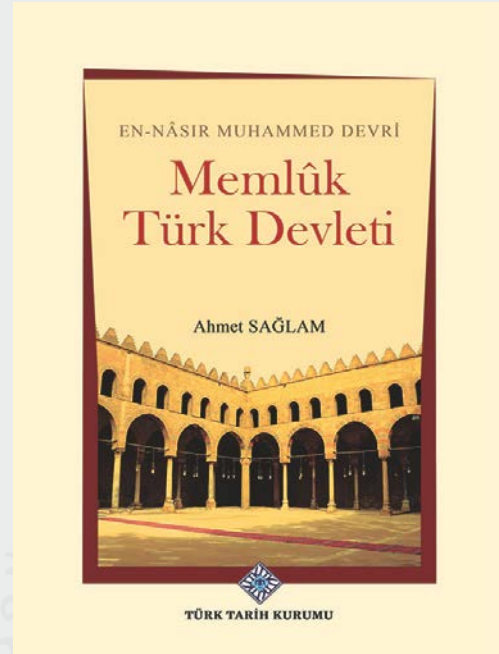
EN-NÂSİR MUHAMMED DEVRİ MEMLÛK TÜRK DEVLETİ

SAĞLAM, Ahmet, (2021), *En-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. ISBN: 978-975-17-4937-6, 1. Baskı, 439 s.

Ömer SUBAŞI*

Manisa-Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2008 yılında mezun olan Ahmet Sağlam, aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'ndan *Tolunoğullarının Kuruluşundan İhşidilerin Yıkılışına Kadar Mısır'da Gayri Müslimler* adlı teziyle 2011 yılında yüksek lisans, yine aynı enstitünün Tarih Anabilim Dalı'nda *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)* adlı tezi ile 2015 yılında doktor unvanını almıştır. Yazarımız hazırlamış olduğu bu çalışmasını 2021 yılında *En-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti* ismiyle kitap hâline getirerek okurların beğenisine sunmuştur.

Türk-İslâm coğrafyası önce Haçlıların işgaline, daha sonra Moğolların istilâsına maruz kaldı. Yaşanan siyasi ve askeri gelişmeler sonucu 13. yüzyılın ortalarında çoğunluğunu Kıpçak Türklerinin oluşturduğu üst düzey emîrlere Mısır'da Memlûk Türk Devleti'ni kurdular. Memlûk askeri sınıfının irade ve idaresinde şekillenen devlette, Sultan Baybars devri (1260-1277) kuruluş, Sultan Kalavûn devri (1279-1290) yükseliş dönemi olmuştur. Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat devri (1310-1341) ise devletin zirve dönemi olarak tarihteki yerini almıştır. En uzun süre saltanatta kalma başarısını gösteren ve Memlûk tarihinde kendisine özgü saltanat dönemleriyle öne çıkan Nâsır Muhammed, sarayda doğmuş, yine sarayda ölmüştür. Esasen Memlûk askeri sınıfından ve emîr kökenli olmayan, verasetle sultan olan Nâsır Muhammed bu özelliği ile uzun süre tahtta kalan bir isim olarak öne çıkmıştır. İki defa tahtını terk etmek zorunda kalan ve üçüncü kez gerçek bir sultan olarak tahta oturan Nâsır Muhammed'in saltanat dönemi çocukluk, gençlik ve yetişkinlik devirleri olarak üç dönemden oluşur. Birinci saltanatında (1293-1294) tahttan uzaklaştırılırken, ikinci saltanatında (1299-1309) tahtı terk etmek zorunda

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. omer.subasi@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8081-6637, Erzurum / TÜRKİYE

bırakılmıştır. Yaşayarak öğrendiği saltanat tecrübesinden üçüncü saltanat döneminde (1310-1341) istifade etmeyi bilen Nâsır Muhammed'in yirmi beş yaşlarında başladığı üçüncü dönemi otuz yılı aşan haşmetli bir çağdır.

Yazar Ahmet Sağlam'ın bu eseri ön söz, kısaltmalar, kaynaklar-araştırmalar ve giriş bölümü ile başlamış ve dört bölüm hâlinde düzenlenmiştir. Söz konusu dört ana bölüm kendi içerisinde alt başlıklara bölünerek konular detaylandırılmış ve nihayetinde sırasıyla sonuç, kaynaklar, dizin ve ekler kısmı verilerek eser 439 sayfa şeklinde sonlandırılmıştır.

Yazar eserin ön sözünde Mısır, Suriye ve Hicaz bölgesinde üç asra yakın hüküm süren ve Kıpçak Türklerinin idaresinde adını Türklükten, meşruiyetini de İslami kurumlardan alarak Haçlıları ve Moğolları kutsal topraklardan uzaklaştırıp Türk-İslam dünyasının hamiliğini üstlenen Memlûk Türk Devletine değinmiştir. Devamında çalışmanın ana teması olan ve Memlûk tahtına üç ayrı dönemde 1293-1294, 1298-1309, 1310-1341 oturan Nâsır Muhammed b. Kalavûn'un saltanat dönemlerine açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda birinci bölümde Nâsır Muhammed b. Kalavûn'un ailesi ve çocukluk Dönemi, ikinci bölümde dahili gelişmeler, üçüncü bölümde harici gelişmeler, dördüncü ve son bölümde ise Sultan Nâsır Muhammed'in siyasi kişiliği ele alınmış, bölümler kendi içlerinde alt başlıklara ayrılarak konular detaylarıyla gözler önüne serilmiştir. Ön sözün son bölümünde ise eserde kullanılan zengin tarihi kaynaklar hakkında az da olsa bilgiler ile beraber bir teşekkür bölümü bulunmaktadır.

Yazar, ön söz sonrası eserde kullanmış olduğu kaynakları tanıtmak amacıyla açmış olduğu kaynaklar ve araştırma eserler isimli başlık altında ilk önce Memlûk dönemi tarihçiliği açısından çok önemli yeri olan kaynak yazarları ve kaleme aldıkları Arapça ederler hakkında teferruatlı bilgi vermektedir. Bu yazarlar arasında Nâsır Muhammed'in çağdaşı olan Mısırlı müellifler olduğu gibi yine Sultan'ın çağdaşı Suriyeli müellifler ve sonraki dönemde hayatlarını sürdüren Memlûk müellifleri ve onların kaleme aldıkları eserler ayrıntılı şekilde irdelenerek okurların dikkatine sunulmuştur. Yazar, çalışmasının devamında sıklıkla kullandığı Farsça, Ermenice kaynaklar ile tabâkat ve terâcim kitapları, seyahatnameler, coğrafi kitaplar, teşkilat kitapları ve diplomatik kaynaklar hakkında bilgi vermiştir. Araştırma eserler kısmında ise çalışmasında gerek Memlûkler gerekse Nâsır Muhammed hakkında bilgi içeren yerli ve yabancı birçok araştırma eseri tanıtarak bu kısmı tamamlamıştır.

Yazar, giriş kısmına Memlûk devletinin kurulduğu Mısır coğrafyasının önemine değindikten sonra özellikle bu bölgenin Hz. Ömer dönemi fethi, sonraki süreçte Emevi ve Abbasi idaresine geçişi ve ilerleyen dönemlerde İslam dünyasının önemli bir merkezi hâline nasıl geldiğini anlatarak başlar. Özellikle Tolunoğulları ve İhşidiler ile Mısır'da başlayan Türk varlığının Memlûk Türk Devleti ile zirveye ulaşmasının Türk tarihi açısından önemi vurgulamıştır. Memlûk siyasi yapısının en önemli özelliğini memlûk kimliğine haiz askerlerin Mısır'da devlet kurması olarak ifade eden yazar, giriş kısmını üç ayrı başlık altında kaleme alırken ilk önce Memlûk nizamına ve bu zümrenin askeri bir sınıf olarak ortaya çıkış sürecine değinmiştir. Yazar, Abbasilerde uygulanmaya başlanan, Selçuklularda "gulamlık" ve Osmanlılardaki muadilleri ise "devşirme sistemi" olan memlûk askeri nizamını ele alınırken memlûk sözcüğünün

menşei üzerine de ayrıntılı bilgileri çalışmada aktarmıştır. Giriş bölümünün ikinci kısmında yazar, “Memlûk Türk Devleti: Haçlı ve Moğol Zaferlerinin Meşrulaştırdığı Bir Devlet” başlığıyla yedinci haçlı seferi sırasında Mısır’da yaşananlar, sonrasında Memlûk Devleti’nin ortaya çıkışından Sultan Halil Eşref (1293) dönemine kadar yaşanan siyasi vakaları ele almıştır. Yazar, giriş bölümünün üçüncü ve son kısmını “Saltanat Yapısı: Ortaçağda Güç-Nüfuz-Cesaret-Otorite Merkezli Orijinal Bir Siyasi Yapı” başlığı altında kaleme almıştır. Bu bölümde memlûk kökenli askerlerin kurdukları Memlûk Türk Devleti’nin Ortaçağ’da daha önce eşine rastlamadığımız orijinal bir saltanat yapısına dair işleyiş ve uygulamaları anlatılırken en güçlü emîrin sultan olduğu ve suikastlarla ya da güç kullanarak iktidar değiştiklilerinin yaşandığı bu yapının güçlü veya zayıf yanları gözler önüne serilmiştir. Ayrıca güç kullanarak saltanatı ele geçiren sultanın hâkimiyetini devam ettirebilmesi için gerekli olan vasıflar hatta devlet teşkilatı, idari ve askeri kurumların üzerinde kurmak zorunda olduğu hâkimiyet de bu bölümde örnekler verilerek anlatılmaktadır.

Yazar, giriş kısmında konuya başlamadan önce okuyucunun Memlûk tarihine dair malumat sahibi olması için hassas konulara temas edip açıklık getirmiştir. Ülkemizdeki Memlûk tarihi üzerine yapılan çalışmalardan farklı bir şekilde hem saltanat yapısını ele almış hem de ilk kez hem sultan hem de halifenin bir arada bulunduğu devlet yapısını izah etmiştir. Bu kısım okuyucular ve araştırmacılar için Memlûk tarihinin genel perspektifte anlaşılmasını sağlayan önemli bilgiler ve ipuçları sunmaktadır. Bunun yanında yöntem ve üslubu ile yazarın özgün bir çalışma ortaya koyma çabasını görmek mümkündür

Nâsır Muhammed’e atfen “Ailesi ve Çocukluk Dönemi” genel başlığı ile verilen birinci bölüm diğer bölümlere göre nispeten sayfa sayısı olarak daha kısa tutulmuş ve bölüm kendi içerisinde dört alt başlığa ayrılarak incelenmiştir. Yazar birinci bölümün ilk alt başlığı olan “Ailesi” bölümüne Nâsır Muhammed’in babası Sultan Kalavûn ile baba-oğul münasebetiyle başlamış ve azda olsa Sultan Kalavûn’un Türklüğüne vurgu yapmıştır. Sonrasında Sultan Kalavûn’un Memlûklere iltica edem ve vâfidiyenin önderlerinden Kermun Ağa’nın kızıyla, sonrasında ise Aşlun Hatun ile evlenmesi ve nihayetinde Nâsır Muhammed’in dünyaya gelmesi ve Aşlun Hatun’un sonraki yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. İkinci alt başlığı olarak “Doğumu” adı altında Sultan Kalavûn ile eşi Aşlun Hatun’un evliliklerinden üç yıl sonra Nâsır Muhammed’in Kalatül Cebel’de dünyaya gelişi anlatılmıştır. Sonraki başlıkta sünnet merasiminden bahsedilirken bu bölümün son başlığında ise Nâsır Muhammed’in aldığı eğitim üzerinde durulmuştur.

Yazar, Nâsır Muhammed’in birinci, ikinci ve üçüncü saltanat döneminde meydana gelen olayları konu edinerek “Dâhili Gelişmeler” isimli genel başlığı ile ikinci bölümü okurlarıyla paylaşmaktadır. Yazar, bölümü kaleme alırken Nâsır Muhammed’in bir yıl süren ilk saltanat dönemini “Birinci Saltanatı Dönemi (693-694/1293-1294): Emîrlerin Gölgesinde Çocuk Sultan” ismiyle düzenlemiş ve bu başlığı da üç alt başlık hâlinde şekillendirmiştir. Sultan Eşref Halil’in çıktığı av sırasında üst düzey emîrlerinin düzenlediği suikast neticesinde ölümü ile Nâsır Muhammed’in tahta giden yolu açılmış, suikastı tertip eden Baydara’nın olay yerinde sultan ilan edilmesiyle başlayan

karışıklıklar sonrası Nâsır Muhammed dokuz yaşında tahta oturmuş ve bu olaylar, tarihler ve isimler üzerinden ayrıntılı şekilde ele alınarak Nâsır Muhammed'in 1293 yılındaki cülûs merasimi anlatılmıştır. Devamında yaşanan çıkar çatışmaları ve sonu gelmez çekişmeler Memlûkler tarihinde karşımıza Gâsıp Sultanlar dönemini ortaya çıkarırken yazar bu konuya açıklık getirmek amacıyla sırasıyla Moğol asıllı Sultan Zeyneddin Ketboğa ve Sultan Hüsameddin Lâçîn dönemini ayrı başlıklar altında irdelemiş ve devamında tahtından indirilerek sarayda esir muamelesi gören Nâsır Muhammed'in, Laçin tarafından başkentten uzaklaştırılmak üzere Kerek'e sürgün edilmesini okurlarına aktarmıştır. Dikkat çeken husus ise Laçin'in Nâsır Muhammed adına devleti yöneteceğine dair saray kadısı ile olan diyalogu anlatılarak Memlûk saltanat yapısının işleyişine temas edilmiştir.

İkinci bölümün diğer bir başlığı "İkinci Saltanat Dönemi (698-708/1299-1309): Emîrlere Meşruiyet Kazandıran Genç-Kukla Sultan"dır. Yazar, Nâsır Muhammed'in ikinci saltanat dönemini Sultan'ın tecrübe kazandığı bir dönem olarak görmüş ve Sultan'ın yeniden tahta çıktığı dönemi ele alırken ilk önce 1299 yılında yapılan cülûs merasimi hakkında bilgi vermiş, devamında uzun yıllar sürecektir olan Bahrî ve Burcî Memlûkler arasında yaşanan ve bu dönemde her ne kadar Bahrî Memlûklerin lehine sonuçlansa da zaman sonra bu çekişmeden galip çıkacak olan Burcî Memlûklerin dahil oldukları çekişmelerin Memlûk tarihi açısından önemine vurgu yaparak kaynaklar ışığında incelemiştir. Yazarın, Nâsır Muhammed'in ümera tahakkümünden kurtulma teşebbüslerini ve ikinci Kerek günlerini dile getirerek üçüncü devri başlatacak gelişmeleri siyasi-askeri-diplomatik hamleleri ve politik manevraları dikkatli bir şekilde ele aldığı görülür.

İkinci bölümün ilk kısmında daha çok dâhili mevzuları konu edinirken hemen sonra yeni bir başlıkla karşımıza çıkan yazar bu sefer de Nâsır Muhammed'in ikinci döneminde komşularıyla yaşadığı sorunların nasıl dâhili mevzulara dönüştüğünü ele almış ve bu anlatımına "İkinci Saltanat Dönemi Dâhili Gelişmeler: İlhanlı Hezimetinin Yankıları" isimli bir başlık açmıştır. Bu başlık altında özellikle Gazan Han'ın Suriye'ye yaptığı sefer sırasında karşı karşıya gelen Memlûk-İlhanlı ordularının yaptıkları Vâdî'l-Hazindâr isimli savaşta Memlûklerin aldıkları yenilgi, özellikle Kahire'de gayrimüslümleri ilgilendiren bir meselenin ortaya çıkmasına neden olduğuna dikkat çekmiştir. Yazar, neticede gayrimüslümlerin günlük yaşamlarına dair getirilen bazı uygulama veya kısıtlamaları, toplumsal hayattaki yansımaları ve uygulama şekilleri üzerinden yorumlayarak konuya işaret etmiştir. Yine Gazan Han'ın Suriye seferinde İlhanlılarla iş birliği yapan Dürziler üzerine yapılan sefer ve sonuçları ayrı bir başlık altında ele alınırken Nâsır Muhammed'in ikinci saltanat döneminde önemli bir vaka olarak karşımıza çıkan Bedevi Arapların isyanına karşı alınan tedbirler ve sonrasında yaşanan vakalar ise "Bedevi Arapların Tedip Edilmesi" başlığı altında ele anlatılmıştır. İkinci bölümün alt başlıkları içerisinde hacca gitme bahanesiyle Kahire'den ayrıldıktan hemen sonra Kerek'e giderek tahttan feragat ettiğini açıklayan Nâsır Muhammed'in yaklaşık bir yıl süreyle Kerek'te yeniden tahta gelişinin yolunu açacak olan siyasi hamleleri nasıl yaptığı ve Memlûk tahtına oturan Burcî Memlûklerden Baybars el-Çaşnigir'in başarısız yönetimini gözler önüne sermiştir. Yazar, devamında Nâsır

Muhammed'in ikinci Kerek günleri ve genç Sultan'ın yeniden ve bu sefer ölümüne kadar bir daha gitmemek üzere tahta nasıl geçtiğini anlatmaktadır. İkinci bölümün üçüncü ve son kısmını "Saltanat Dönemi (1310-1341): Ustalık Dönemi ve Mısır'da Yeni Dönem" ismiyle kaleme alan yazar, Nâsır Muhammed için düzenlenen üçüncü cülûs merasimine değinerek Nâsır Muhammed'e karşı onu tahttan indirip yerine yeğenini geçirmek amacıyla düzenlenen başarısız darbe girişiminin sonuçsuz bırakılması ve saltanat naipliğine yapılan atamaları da bu bölümde aktarmıştır. Yazara göre Nâsır Muhammed'in üçüncü döneminin en dikkat çekici özelliklerinden bir tanesi de muhaliflerin ve olası sultan adaylarının tasfiyesi mevzusudur. Sultan kendince önemli gördüğü ve tasfiye politikasına uygun bulduğu birçok devlet adamını tasfiye etmekten çekinmemiştir. Yazar bu bağlamda Sabık Sultan Baybars el-Çaşnigâr'ın, Saltanat Nâibi Seyfeddin Sâlâr'ın, Halep Nâibi Esendemür Gürcü'nün ve Mansûriyye Memlûklerinin tasfiye edilmesini, Emir Bektemür el Çevkendâr'ın tutuklanmasını ve Suriye nâiblerinin ülkeyi terk ederek İlhanlılara iltica etmesini konu alan birçok dâhili olay hakkındaki detayları okurlarıyla paylaşmaktadır.

Yazar ikinci bölümün sonlarına doğru, geçmiş iki dönemin tecrübelerinden hareketle gerekli gördüğü tasfiyeleri yaparak kendi saltanatını sağlamlaştıran Nâsır Muhammed'in yanındaki sadık adamlarıyla birlikte yeni dönemi inşa etme çabalarını ele almış ve devamında saltanat nâibliğinin kaldırılması, otoriteyi tesis teşebbüsleri ve diğer Ortaçağ Türk-İslam devletlerinden farklı şekilde mali işlerden sorumlu bir kurum olarak varlığını sürdüren vezirlik müessesesinin kaldırılması, vezirlik müessesesinin yerine Nâsır Muhammed tarafından ihdas edilen Nezâretü'l Hâs, Kâtibü's-Sır ve Nâzirü'd-Devle gibi kurumların kurulmasını anlatmıştır. Ayrıca Nezâretü'l Hâs'ın ihdas edilmesi ve Nâsır Muhammed'in Hâs Nâzirleri, Suriye bölge nâibliğinin ihdas edilmesi veya ülke idaresinin iki merkeze taksimi ve Dîvânü'l İstabl konuları için de birer başlık açarak incelemiştir. Yazar, devlet işleriyle meşgul olan Nâsır Muhammed'in mali reformlarına değinerek geçici örfî vergilerin kaldırılması, Mısır ve Suriye'de ikta topraklarının tahriri, tahsisi ve tanzimi üzerine de gerekli önemi vererek kaynaklardan edindiği bilgileri okurların beğenisine sunmuştur.

Üçüncü bölümü "Hârici Gelişmeler" ismiyle kaleme alan yazar, bölümü iki ana başlık şeklinde düzenlenmiştir. Yazar, Memlûk Türk Devleti'nin dış politikasını genel hatlarıyla Mısır ve Suriye bölgesindeki Haçlı devletlerini bertaraf edip Moğol saldırılarını uzaklaştırma siyaseti üzerine inşa ettiğini iddia etmektedir. Bu bağlamda Haçlılar ve Moğollar ile mücadeleyi birlikte yürüten Sultan Baybars ve Sultan Kalavun'dan sonra Sultan Eşref Halil'in Akka'yı fethetmesi ve bölgedeki Ermenilerle yaşanan gelişmeler ve İlhanlılar ile özellikle Suriye üzerine yapılan mücadeleler Nâsır Muhammed'in ikinci ve üçüncü döneminin dış politikasının ana hatlarını belirlemiştir. Nâsır Muhammed'in siyasi ve askeri mücadeleleri ve münasebetleri için başlıklar açılarak incelenen bu dönemde bilhassa İlhanlı-Memlûk münasebetleri ve iki gücün yaptıkları savaşlar özellikle İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın 1299 yılında başlattığı Suriye seferi sırasında yaşanan ve Memlûklerin yenilgisiyle sonuçlanan Vâdî'l Hazindar savaşının anlatımı ile başlamıştır. İlhanlılarda Baydu ile giriştiği taht mücadelesinden başarıyla çıkan Gazan Han'ın Baltu ve Sülemiş isyanlarından sonra

bazı olayları bahane ederek Aralık 1299 tarihinde Suriye seferine çıkması, bölgede Halep ve Şam gibi birçok şehrin İlhanlı işgaline uğramasına sebep olmuş ve bu sefer sırasında Vâdî'l Hazindar'da yaşanan savaşta Memlûkler ağır bir yenilgi alırken İlhanlıların bölgede hakimiyeti yaklaşık yüz gün sürmüştür. Ancak Memlûkler kısa zaman sonra kaybettikleri her şeyi geri almayı bilmişlerdir. Yazar, gerek Arapça-Farsça gerekse Ermeni kaynaklarından ziyadesiyle yararlanarak değerlendirdiği Gazan Han'ın ilk seferinden sonra eserinde Gazan Han'ın ikinci Suriye seferini de aynı hassasiyetle kaleme almış ve İlhanlıların soğuk hava koşullarında aşırı kar, yağmur ve soğuk karşısında perişan olduğunu ve bundan dolayı seferin İlhanlılar açısından büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlandığını belirtmiştir. Gazan Han'ın Memlûklere dair düşüncelerini yalnız seferler düzenleyip asker sevk etmekten ibaret olmadığını iddia eden yazar, Gazan'ın diplomatik çabalarının anlatıldığı ve özellikle Papalık makamıyla ve Bizans İmparatoru II. Andornikos'a elçiler göndererek ittifak kurmaya gayret ederken bir yandan da Nâsır Muhammed ile de elçilik teatilerinin yapıldığını belirtmiştir. Memlûklere karşı kuracağı ittifaklarla siyasi bir blok meydana getirme gayreti içerisindeki Gazan Han'ın diplomatik gelişmelerden istediği sonuçları alamayınca üçüncü Suriye seferine çıktığını belirten yazar, Gazan'ın komutanları Kutlukşah ve Emir Çoban'ın idaresine bıraktığı ve Mercü's-Suffer ovasında yaşanan, Nâsır Muhammed'in zaferiyle sonuçlanan savaşı ayrıntılarıyla ele alarak anlatmıştır. Yazar, Nâsır Muhammed döneminin harici gelişmelerine değinirken İlhanlı sultanı Olcaytu dönemini de "Olcaytu Dönemi (1304-1316) Memlûk-İlhanlı Mücadelesi" başlığı altında incelemiştir. Olcaytu Sultan'ın Rahbe'ye kadar gelip sonrasında daha ileri gidemediği seferini, bu tarihten sonra iki devletin de karşılıklı olarak hiçbir şekilde top yekûn bir askeri harekete kalkışmadığından dolayı Memlûk-İlhanlı ilişkisinin dönüm noktası olarak görmüştür. Ancak kitapta verilen bilgilerden öğrendiğimiz kadarıyla Nâsır Muhammed, her ne kadar bir barış ortamı olsa da İlhanlı siyasi coğrafyasında yaşanan her vakaya müdahil veya taraf olmayı kendi çıkarı için uygun bulmuştur. İrcin Noyan isyanında, Anadolu'nun İlhanlı valisi Timurtaş'ın zamanında Malatya'nın Memlûkler tarafından alınmasında, hatta Diyarbakır üzerine yapılan mücadelelerde Nâsır Muhammed'in tarafgirliğini görmek mümkündür. Zikredilen vakalara değindikten sonra Diyarbakır üzerine yapılan mücadeleyi kısmen de olsa ele alan yazar, Memlûkler ile İlhanlılar arasında bir barış dönemi olarak da ifade ettiği Ebû Saîd dönemi (1316-1335) ve sonrası (1335-1341) Memlûk-İlhanlı münasebetlerini anlatırken Emir Çoban'ın oğlu İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş Noyan'ın babası Emir Çoban ve kardeşlerinin Ebû Saîd tarafından öldürülmesinden sonra Anadolu'dan kaçarak Memlûklere sığınması, nihayetinde Ebû Saîd'in isteği doğrultusunda öldürülmesinin anlatıldığı hadiseye de ayrı bir başlık açarak ayrıntılarıyla okurlarına sunmuştur. Yazar, Memlûk-İlhanlı münasebetlerine dair anlatımlarına devam ederken bu seferde dikkatini, Ebû Saîd'in ölümünün ardından Nâsır Muhammed'in İlhanlıların Diyarbakır valisi Ali Padişah'ın tahta oturttuğu şehzade Musa'nın, müttefik olma taleplerinin iletildiği elçilik teatileriyle başlayan ilişkilere çevirmiş ve bu konuyu Ebû Saîd sonrası Memlûk-İlhanlı münasebetleri başlığı altında detaylarıyla birlikte ele almıştır. Üçüncü bölümde İlhanlı-Memlûk münasebetlerini her yönüyle ele alan yazar, dikkatini Nâsır Muhammed döneminde

önemli bir yer tutan Memlûklerin kuzey komşuları Ermeniler üzerine çevirmiştir. Bu bağlamda Moğolların batıya geldikleri ilk günlerden itibaren onların en sadık müttefiki olan Kral I. Hetum yönetimindeki Ermeniler sonraki yıllarda bu ittifakın en sadık tarafı oldular hatta iki güç arasındaki bu iş birliği II. Hetum dönemine kadar geldi. Gazan Han'ın Suriye seferlerinde Moğol ordularındaki yerini alan sadık müttefik II. Hetum ve Ermeniler ile Nâsır Muhammed dönemindeki mücadeleler ve münasebetlere dair bilgiler veren yazar, eserinde olayları gerek Arapça-Farsça gerekse Ermeni kaynakların ışığında incelenmiştir. Yazar, Memlûk-Ermeni krallığı arasındaki ilişkileri "Çukurova Ermeni Krallığı ile Mücadeleler-Münasebetler" başlığı altında topladığı pek çok alt başlıkta ayrıntılı şekilde ele almıştır.

Memlûklerin ilk kurulduğu günden itibaren mücadele etmekten hiçbir zaman çekinmediği Haçlı kontluklarıyla ilişkiler, Sultan Baybars'ın Antakya'yı ele geçirmesi, Sultan Kalavûn'un Trablus kontluğu fethiyle devam ederken Sultan Eşref Halil'in Akka'yı alması bölgenin tamamen Haçlılardan temizlenmesi anlamına gelmekteydi. Nâsır Muhammed döneminde Suriye'de herhangi bir haçlı kontluğu olmamasına rağmen Arvâd adasında konuşlanmış Haçlı birlikleri zaman zaman Müslümanlara zorluklar çıkartıyorlardı. Yazara göre yaşanan bu rahatsızlıklardan dolayı Nâsır Muhammed adadaki Haçlı varlığına son vermek isteyecek ve Arvâd adasını kuşatarak ele geçirecek ve Müslüman denizcilerin rahat bir nefes almasını sağlayacaktır. Nâsır Muhammed'in Nûbe, Habeş, Hicaz ve Yemen Resûlileri ile Mekke ve Medine emirlikleriyle olan ilişkilerini ayrıntılı şekilde ele almayı ihmal etmeyen yazar, yönünü bu defa da Memlûklerin kuzey sınır komşuları olan Anadolu'daki siyasi varlıklarını sürdürmeye gayret eden beyliklerin üzerine çevirmiştir. Bu konu kitapta "Anadolu'da İlhanlı Hâkimiyetinin Kırılma Noktası ve Anadolu Beyliklerini Himaye Politikası" başlığı altında ele alınmış ve özellikle üç beylik üzerinde durulmuştur: Karamanoğulları, Eratna Beyliği ve Dulkadiroğulları. Gerçekte Memlûkler kuruldukları ilk günden itibaren Anadolu'ya kayıtsız kalmamış ve özellikle Sultan Baybars'ın Selçuklularla olan münasebetleri bölge tarihi için yeni sayfalar açmış ve Sultan II. İzzeddin Keykavus'un Memlûk-Altın Orda ittifakına dahil olma çabaları bölgenin siyasi hayatını canlandırmıştır. Muîneddin Pervane'nin daveti üzerine Sultan Baybars'ın Anadolu seferi ve İlhanlılar ile giriştiği Elbistan savaşını kazanması Anadolu siyasetinde etkin bir rol üstlenmesine neden olmuştur. Ancak Sultan Baybars'ın bu gayreti her ne kadar Anadolu'yu İlhanlılardan koparmaya yetmemiş olsa da bölgedeki Memlûk varlığının bir nişanesi olarak uzun süre zihinlerden silinmemiştir. Memlûk Türk Devleti, İlhanlılara karşı başarılı savunma savaşlarını Nâsır Muhammed döneminde sürdürmüş hatta dış politikada Anadolu beylikleri lehine İlhanlılara karşı tavır da takınmıştır. XIV. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Anadolu'da Selçuklu varlığının yok olma aşamasına gelmesi üzerine onların yerini alan Karamanoğulları ile Memlûkler arasındaki münasebetler özellikle Nâsır Muhammed'in ikinci saltanat döneminde İlhanlılara karşı yapılan savaşların Memlûk zaferi ile neticelenmesiyle Anadolu'da özellikle Karamanoğulları üzerinde İlhanlı hâkimiyetinin sekteye uğramasına yol açmıştır. Emir Çoban'ın Anadolu seferi sonrası Konya'yı oğlu Timurtaş'a vermesi Karamanoğullarının Nâsır Muhammed'e tabi bir siyasi yapıda hareket etmesi için teşebbüsler başlatmasına sebep olmuştur. Yazar devrin bu iki

önemli gücünün ilişkilerini “Karamanoğulları Beyliği ile Münasebetler: Tabi-Metbu İlişkisi” başlığı altında incelemiş ve kaynaklar ışığında ulaştığı bilgileri okurların beğenisine sunmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti’nin inkıza uğradıktan sonra Sivas’ta İlhanlılar adına emîrlik yapan Alâeddin Eretna Bey, sonradan bölgeyi İlhanlıların Anadolu valisi olarak atanan Büyük Hasan adına yönetmiş ve 1338 yılından itibaren ise Sultan Nâsır Muhammed’in Anadolu nâibi olarak devam etmiştir. Yazar, Nâsır Muhammed ile Eretna Bey arasındaki ilişkileri ve Memlûk-Eretna Beyliği münasebeti için ayı bir başlık açmıştır. Devamında yazar, Halep bölgesinde kışlayan ve Oğuzların Bozok koluna mensup bir Türkmen taifenin meydana getirdiği Dulkadiroğulları beyliği ile Nâsır Muhammed’in ilişkilerini ele almıştır. Nâsır Muhammed ile İlhanlıların bölgedeki hâkimiyetinin kırılmasıyla Malatya ve Maraş bölgesinde aktif bir faaliyet içine girmiş olan Dulkadiroğlu Karaca Bey arasındaki ilişkileri “Dulkadiroğlu Beyliği ile Münasebetler” başlığı altında incelemiştir.

Yazar, üçüncü bölümün ikinci başlığını “Diplomatik Münasebetler” şeklinde isimlendirirken bölümü kendi içerisinde alt başlıklar hâlinde yapılandırarak konuyu detaylandırmıştır. Nâsır Muhammed’in diplomatik hamlelerini özellikle batılı devletler üzerinden ele alarak Aragon Krallığı ve diğer Avrupalı Ülkeleri ile Bizans İmparatoru II. Adronikos ve Gürcü III. Wakhtang arasında elçiler münasebeti ile kurulan ilişkileri de ihmal etmeden ziyadesiyle inceleyerek bu Hristiyan devletlerin Memlûkler açısından önemini vurgulamıştır. Yazar, üçüncü bölümün son konusunu Memlûklerin kadim müttefikleri olan Altın Orda’ya ayırmıştır. Sultan Baybars ile Altın Orda hanı Berke’nin döneminden beri süre gelen müttefiklik yarım asır sonra Nâsır Muhammed ile gerek Toktay gerekse Müslüman olan Özbek Han arasında devam etmiş hatta bu münasebetler Nâsır Muhammed’in Özbek Han’dan Cengiz Han soyundan kendisine bir eş talep etmesiyle ilişkiler zirve noktasına ulaşmıştır. Yazar, Özbek Han’ın kızı Tulunbay Hatun’u Nâsır Muhammed’e eş olarak vermesini ve Gelin’in Kahire’ye gelişini, Memlûk-Altın Orda ittifakının farklı bir aşamaya geçişi olarak değerlendirmiş ve iki devlet arasında yaşanan bu olayı kitabında çok önemli bir diplomatik hamle olarak görürken bu evliliği Memlûkler için stratejik bir müttefik temini olarak yorumlamıştır.

Yazar, kitabın diğer bölümlerine göre sayfa sayısı olarak daha kısa tuttuğu dördüncü bölümü Sultan’ın şahsi özelliklerine ayırmıştır. “Sultan En-Nâsır Muhammed’in Siyasi Kişiliği” genel başlığı ile verilen bu bölüm “Yönetim Anlayışı” ve “Vefatı ve Şahsiyeti” adında iki alt başlık altında detaylandırılırken Nâsır Muhammed’in idareciliği, Halife, Emirler ve Memlûkleri ile münasebetleri de ayrı başlıklar hâlinde ele almıştır. Bölümün ikinci kısmında ise Nâsır Muhammed’in vefatı ve şahsiyeti üzerinde durmuş ve sonrasında kaynaklar, dizin ve ekler vererek çalışmayı sonlandırmıştır.

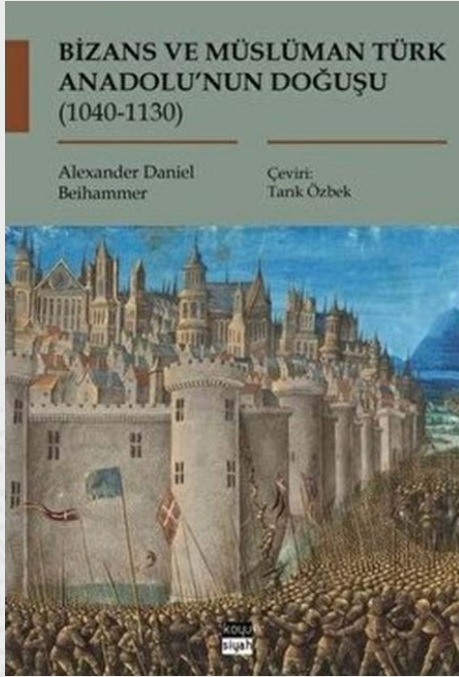
Sonuç olarak bu eser Arapça ve Farsça kaleme alınan ana kaynakların yanı sıra telif eserlerin de kullanıldığı, alanında önemli bir boşluğu dolduran kıymetli bir çalışmadır. Eserde kullanılan üslup ve kaynakların yazar tarafından iyi etüdü çalışmanın bilimsel değerini arttırmıştır. Yazarın kullandığı akıcı dil eserin tamamına hâkim olarak okuyucunun konu hakkında bilgi sahibi olmasını kolaylaştırmıştır. Hâdiselerin ele

alınış şekli itibariyle kronolojinin titizlikle takip edilmiş olması okuyucunun konu bütünlüğü içerisinde kalmasını sağlamakta ve olayların vâkıya uygunluğu hususundaki tereddütleri ortadan kaldırmaktadır. Kaynakların tanıtımı başta olmak üzere eser sonunda oluşturulan dizin bu alanın araştırmacılarına büyük kolaylık sağlamakta ve Nâsır Muhammed döneminin akademik bir bakış açısıyla ele alındığını göstermektedir. Çalışmasıyla Memlûk tarihi araştırmaları sahasında büyük bir boşluğu dolduran yazarın bu eserinin sonraki çalışmalara öncü olacağı kanaatindeyiz.

BİZANS VE MÜSLÜMAN TÜRK ANADOLU'NUN DOĞUŞU (1040-1130)

Beihammer, Alexander Daniel, (2022), *Bizans ve Müslüman Türk Anadolu'nun Doğuşu (1040-1130)*, çev. Tarık Özbek, Ankara: Koyu Siyah Yayınları, ISBN: 978-605-69807-8-7, 443 s.

Nazlı ALTUNSOY*

Dünya tarihinde önemli dönüm noktalarından birini teşkil eden Anadolu coğrafyasının Türkleşmesi hadisesi tarihte hak ettiği değeri göremeyen konulardan birisidir. Sonuçları itibariyle Orta Çağ'ın ve sonrasında, hatta günümüzün, önemli devletlerini, coğrafyalarını, kültürlerini etkilemiş olan meseleye değinen tarihçiler ise genellikle ifrat-tefrit arasında bir bakış açısı ile değerlendirmeler yapmışlardır. Ancak konunun günümüzde giderek artan bir ilgiye mazhar olduğu da artık görülmektedir. Tanıtımı yapılan eser de bu yolda önemli bir boşluğu dolduran az sayıdaki çalışmalardan biridir.

Kitabın yazarı Alexander Daniel Beihammer, doktorasını Viyana Üniversitesi'nde tamamlamış, Kıbrıs Üniversitesi'nde dersler vermiş ve halen Notre Dame Üniversitesi'nde

Bizans tarihi üzerine çalışmalarını devam ettirmektedir. Yazar özellikle Bizans Tarihi, Bizans Devleti'nin Müslüman topluluklarla ve Latinlerle ilişkileri, Haçlı Devletleri ve bahsi geçen devletler arası diplomasi tarihi ile ilgilenmektedir. Tanıtımı yapılan eseri ise 2017 yılında İngilizce olarak *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130* ismiyle telif etmiştir ve eser 2022 yılında Türkçeye kazandırılmıştır.

Kitap dokuz adet harita, teşekkür, giriş, iki ana kısım ve sonuçtan oluşmaktadır. Haritalar kitabın baş kısmında konular üzerine açıklayıcı niteliktedir. Eser iki ana kısımdan oluşmakta ancak kısımların ara başlıkları bir bütün halinde kronolojik olarak ve numaralandırılarak birbirini takip etmektedir. İki kısım toplamda dokuz ayrı konu başlığını barındırmaktadır. Bunlardan üçü birinci kısımda, altısı ise ikinci kısımdadır. Bu dokuz ara başlığın her birinin altında numarasız alt başlıklar bulunmaktadır ve her

* Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi ABD; ORCID: 0000 0002 7438 4401, e-posta: nazli.altunsoy@klu.edu.tr. Kırklareli / TÜRKİYE

ara başlığın sonrasında *Notlar* kısmı ile dipnot ve açıklamaların yer aldığı bir bölüm bulunmaktadır. Kitabın sonunda kaynakça bölümü *Temel Kaynaklar* ve *Modern Akademik Araştırmalar* olarak iki alt başlığa ayrılmıştır. Ayrıca eserde dizin de bulunmaktadır.

Eser, esas itibariyle Bizans Devleti'nin en önemli parçası denilebilecek coğrafyasında Türklerin artık yoğun bir şekilde ortaya çıkması, bölgenin çehresini değiştirmesi ve bu değişimin nasıl gerçekleştiği üzerine yoğunlaşmaktadır. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya nüfuz etmesini, Bizans-Hristiyan dünyası ile karşılaşmalarını, Müslüman kimlikleri ile farklı ideoloji ve sistemler üzerinde kurdukları uzun ömürlü beyliklerin başlangıç kısmını, *Bizans-Hristiyan'dan Türk-Müslüman Anadolu'ya* geçiş sürecini ele almaktadır. Ayrıca yazar: "*Tarih yazımı geleneklerinin tekrar incelenmesine ve yeni bir tarzda yorumlanmasına...*" odaklandığını belirtmektedir (s. 22) ve yine eseri ele almasında modern Avrupa uluslarının ortaya çıkışında diğer topluluklar gibi Anadolu Türklerinin de birçok yönden ortak noktası olmasına rağmen bu konuya değinilmemiş olmasından dolayı konuya eğildiğini yazmıştır.

Eserin başlık seçimi başlangıçta Müslüman-Türk Anadolu'nun nasıl oluştuğu, hangi aşamalardan geçtiği beklentisini okuyucuda uyandırırken doğru bir kelime ile kitabın konusu belirtilmiştir: *doğu*. Zira eser bilhassa bu sürecin nasıl başladığına ve doğduğu döneme odaklanmıştır. İlişkilerin, etkileşimlerin yoğun olduğu, Selçukluların zirve dönemlerinin yaşandığı yıllara değinilmemiştir ki zaten kitabın başlığında da parantez içinde tarih aralığı verilerek (1040-1130) bir sınırlandırmaya gidilmiştir. Yazarın genel değerlendirmelerden kaçınarak bölge bölge; dağlar, nehirler, ovalar, göllere dair bilgiler vererek ve kısa süreli tarih aralıklarıyla bir inceleme sunduğu, çevreden başlayıp merkeze doğru bir plan izlediği görülmektedir. Bunu izlerken de her bölümde olayların en ince ayrıntısına kadar değinmeye çalışmıştır. Yazar siyasal ve yapısal değişikliklere, konulara değindiğini; toplumsal ve ekonomik konuların göz ardı edildiğini açıklamıştır. Yine bilhassa yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye bölgesine ağırlık verdiğini de söylemektedir.

Yazar Anadolu'daki Türk varlığının oluşum sürecini üç döneme ayırır. İlki 1040-71 tarihleri arasındır; Ermeni dağlık arazileri, Yukarı Mezopotamya ve Suriye'deki Türkmen savaşçıların ve Selçuklu birliklerinin ortaya çıkmasından Malazgirt Savaşı'na kadar olan dönemdir. İkincisi 1071-98 yıllarıdır ve Bizans İmparatorluğu'nun merkezî yönetiminin Anadolu'da çöktüğü ve yerini Bizans isyancılarının, asi paralı askerlerin ve Türklerin birer bölgesel güç olarak aldığı dönemdir. Üçüncüsü ise 1098-1130 yıllarıdır. Bu yıllarda Anadolu, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da Haçlı Seferlerinin başlaması, Haçlı devletlerinin kurulması, Bizans'ın kaybettiği yerleri alma girişimi ile Selçuklu taht kavgaları dönemin belirleyici meseleleri olmuştur (s. 407).

Yazar bahsedilen sürelerde Anadolu'daki Selçuklu Devleti'ni tam bağımsız bir sultanlık veya merkezî bir devlet olarak görmemiş ve bu nedenle genellikle emirlik/beylik olarak nitelemiştir. Ancak sonuç bölümünün sonlarına doğru Kılıç Arslan için *sultan* sıfatını kullanmasıyla bunu değiştirmiştir. Eserde Türklerin yaşadıkları, çevreye hızla uyum sağlamaları, 1130'lara kadar inanç konusunda kesinlikle bir baskı kurmadıkları (s. 325) ve birlikte yaşama verdikleri önem üzerinde

durulan konulardandır. Kitapta irtidâ ve ihtidâ kelimelerinin kullanımlarında bazı hatalara düşüldüğü fark edilmiştir. 325. sayfada irtidâ kelimesi Hristiyan'ken Müslüman olan kişi için kullanılmıştır. Bunun Hristiyan merkezli bir bakış ile yazıldığını düşünerek bu kullanımın tercih edildiğini çıkarabiliriz ancak bu iki kelimenin terim olarak İslâmî literatürde kullanılmasından dolayı anlamları açıktır. Yine sonraki sayfada da mürtet kelimesi aynı anlamda kullanılmıştır. Diğer bir ilgi çeken konu ise şöyledir: yazarın eserde Türk fetih hareketleri için planlı hareketler olduğunu yazmasının ardından sonuç kısmında bilinçli bir yayımcı politikadan ziyade *çeşitli aşamalarda evrilen kademeli bir süreç* olarak söz etmesi tezat oluşturmaktadır (s. 407).

Kitabın giriş kısmı iki başlıkta gruplandırılmıştır. Birincisi *Fetihler, Modern Milletler ve Kaybedilmiş Vatanlar* başlığıdır. Bu başlık altında yazar Bizans, Türk ve Batılı Oryantalistlerin konuya bakış açılarını değerlendirmiştir. *Bizans Bakış Açısı* alt başlığı altında, Bizans'ı o dönemde farklı coğrafyalarda tehdit eden Peçenek ve Norman saldırıları ile Türklerinkinin bir tutulmasının yanlışlığını vurgulamıştır. Buradaki mücadele basit bir istilacı ile yerli savunmacının mücadelesinden çok daha fazlasıdır. Zira Türkler Anadolu'da kalıcı sakinler haline gelip devletler kurmuş, yerli halkla birlikte yaşam biçimleri geliştirmişlerdir (s. 6). Bu nedenle yazar Türk fetihlerini basitleştirici bakış açılarını bu bölümde eleştirmiş, ayrıca dönemin Bizans ve Doğu Hristiyanlarına ait kaynak eserlerinin titizlikle değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Zira bu eserlerin sahipleri bilhassa Türk fetihlerinden önce elit, seçkin tabakaya mensup kişilerdi. Onlar, fetihlerin akabinde ayrıcalıklarını ve gelirlerini kaybetmiş, Türk emirler ve hükümdarlar ile rekabet halindeki kişilerdir (s. 13). Bu kişilerin yazdıkları dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında sürekli Türk fetihlerinin birer yıkımdan ibaret olduğu sonucu kaçınılmazdır ve tek taraflı bir bakış açısını göstermektedir. Bu kaynakları esas alan modern zaman araştırmacıları ise tek taraflı ve tamamen olumsuzlukları gören bir bakış açısı ile eserler kaleme almaktadırlar. Sonrasında yer alan bir diğer alt başlık *Türk Bakış Açısı*'nda yazar yine eleştirilerine devam etmektedir. Zira bu sefer de Türklerin, Anadolu'nun vatan olmasının başlangıç dönemi olması nedeniyle bu sürece aşırı değer atfettiklerini düşünmektedir (s. 15-16).

Giriş bölümünün ikinci başlığı *Kaynaklar, İmgeler, Algılar*'dır. Bu başlık altında eserin konusu hakkında taraf olan milletlerin, dinî inanç sahiplerinin konuyu nasıl değerlendirdikleri, algılama biçimleri üzerinde durulmuştur. Özellikle tek tek kaynak yazarların içinde buldukları durumlar detaylarıyla incelenmiş, eserlerindeki yorumları bu çerçevede değerlendirilmiştir. Yazar burada Bizanslı yazarların Anadolu'ya gelen Türkler için kullandıkları deyimler üzerinden önemli bir çıkarımda bulunmuştur; buna göre *Türkler* ve *Hunlar* isimlendirmesinin kullanıldığı yerlerde daha çok bozkır göçerleri kastedilirken *Persler* kelimesi ile Selçuklu seçkinleri kastedilmektedir demiştir. Ancak ilerleyen tarihlerde Küçük Asya Türkleri için sürekli olarak *Persler* kelimesinin tercih edildiğini belirtmiştir. *Persler* kelimesinin esasen Hristiyan olmayan doğudaki yüksek rütbeli rakipleri ifade etmek için kullandıklarını yazar ki bu durum da bize giderek Rumların Anadolu Türklerini daha üst bir

durumda gördüklerini göstermesi hasebiyle önemlidir (s. 31-32). Doğu Hristiyanlarının Türk fetihlerine bakış açısı ise daha özel bir durumda değerlendirilmelidir. Zira Türk fetihlerinden ilk olarak onlar etkilenmiş, ilk şokları onlar yaşamış ve yaşananları kaydetmişlerdir. Ancak onlar bundan Bizanslı yöneticileri de sorumlu tutmuşlardır. İlerleyen zamanda ise Doğu Hristiyanları Türk yönetimi altında öncekinden daha iyi hayat koşullarına sahip olmaları ile bu sefer de minnettarlık duymuşlar ve bunları da kaleme almışlardır (s. 34). Ayrıca onlar Haçlıların coğrafyada görünmelerinden sonra da Türklerle rahatlıkla iş birliği yapmışlardır. Zira Türkler Doğu Hristiyanları için Franklardan daha tanıdık kişilerdi (s. 45). Müslüman yazarların ise Anadolu ve özellikle batısı ile ilgilenmedikleri görülmektedir (s. 35). Sonraki yüzyıllarda oluşturulan eserlere bakıldığında daha ziyade bu dönemin idealleştirilmeleri ile ilgili yazılar olduğu dikkati çekmektedir (s. 38). Haçlı kaynakları ise doğal olarak düşmanları, Türkleri lanetli bir topluluk olarak görmüş ve fakat cesaretleri ve savaşçılıklarından dolayı da satır aralarında hayranlıklarını gizleyememişlerdir (s. 39).

Birinci kısım *Bizans'ın Doğu Sınır Boylarındaki İlk Karşılaşmalar (Yaklaşık 1040-1071)* ana başlığı altında üç ara başlık ile devam etmektedir. Birinci başlık: *Doğu Vilayetleri, Türk Göçleri ve Selçuklu İmparatorluk Tasarısı*'dir. Burada ilk olarak Türk fetihleri öncesinde Bizans'ın durumunu detaylıca incelenmiştir. Zira yazar klasik 1071 Malazgirt Zaferi ile değil bu süreci daha öncesine götürerek ortamı hazırlayan etkenleri, sebepleri irdelemiştir ki eserin genelinde de hadiseleri tek bir sebebe değil sebeplere dayandırma usulü izlediği görülmektedir. Bu nedenle süreci 1071'den başlatmadığı gibi Anadolu'nun Müslüman-Türk yapısına evrilmesini de doğrudan bugün düşünülen Anadolu coğrafyasından değil daha doğu ve güneydoğudan başlayarak Anadolu'nun iç kesimlerine daha sonraki bölümlerde değinmiştir. Bu bölümde özellikle iç karışıklıkların, taht mücadelelerinin, siyasi-askerî bireylerin rekabetinin ve sonuçta istikrarsızlığın Bizans'a güç kaybettirmesinin Türk istilaları kadar etkileyici olduğunu yazmıştır (s. 56-57). Ayrıca idari taksimattaki dalgalanmalar, merkez ile doğu bölgesi arasındaki iletişimsel sıkıntılar, dinsel farklılıklar da durumun daha kötüye gitmesine sebebiyet vermiştir. Yazar Bizans'ın doğu, güneydoğu sınırındaki coğrafyayı inceleyip Selçuklulardan önceki Müslüman vasallar hakkında detaylı bilgi vermiştir. Sonrasında ise bu vasalların (Şeddâdîler, Revvâdîler, Mervânîler, Ukayfîler) Selçuklu hakimiyetini tanınması ile ilk Selçuklu etkileşimi gerçekleşmiştir. İlk etkileşim sonrasında yazar özellikle Irak Türkmenlerinin 1038-1044 akınlarını incelemektedir Buradaki Türkmen hareketlerinin Anadolu'nun fethi dönemiyle oldukça benzer karakterde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu hareketlerin yapısının ortak bir aşiret dayanışmasına değil yerel halkla temaslar kurma, farklı etnik ve dinî yapıdaki grupları taraflarına çekme ve böylece dinamizmi yüksek tutmayı hedeflediklerini söylemektedir. Bu bölümde dikkat çeken bir konu da yazarın Selçuklu İmparatorluk tasarımı üzerinde durmasıdır. Ona göre: *"Doğu İnan'dan Bizans-Müslüman sınırına kadar olan Selçuklu yayılması özenle planlanmış ve ideolojik açıdan sağlam nedenlere dayanan bir girişim"* olduğu gerçeğidir (s. 76). Yazar devletin erken zamanlarından itibaren evrenselci anlayışının Türk tarihçilerince de sahip çıkıldığını yazmıştır ki Süleymanşah için yazdığı: *"Süleyman b. Kutalmış, siyasal iddialarını hem*

Bizans hem de Selçuklu geleneklerinin bir birleşimine dayandırarak kuran ilk Türk aşiret reisiydi." (s. 408) cümlesi de Selçukluların ayırım yapmadan farklı temellere dayanmasına güzel bir örnektir.

Birinci kısmın ikinci başlığı: *Bizans-Selçuklu Diplomasisi ve İlk Türk İstinatgâhları*'dır. Yazar, Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Selçuklu Devleti ile ilk temaslarını, Selçuklu-Abbâsî Halifeliği ilişkilerini ve Bizans İmparatorluğu'nun Fâtımî Halifeliği ile Abbâsî Halifeliği arasında kalmasını incelemiştir. Burada Büyük Selçuklu Devleti'nin daha Abbâsî Halifeliği ile ilk ilişkilerinden itibaren olayları detaylıca anlatarak Selçukluların İslâm dünyasındaki otoritesine ve gerçekleştirdikleri dönüşüme dikkat çekmiştir (s. 98-99). Konstantinopolis'teki cami üzerinden Şii ve Sünnî İslâm dünyasının mücadelesine, bu mücadeleye Bizans'ın dahil olmasına değinmiş ve bu durumu siyasi bir hadise olarak değil ideolojik bir konu olarak değerlendirmiştir. Sonrasında Büyük Selçuklu dönemindeki Anadolu'ya yönelik harekâtları incelemiş, Bizans Anadolu'sunun içinde bulunduğu istikrarsızlıklar üzerinde durmuş, bunun 1050'lerde Anadolu'da siyasi bir değişime neden olmasa bile güvensizliğe, nüfus hareketlerine, üretim ve ticaretin düşmesine neden olduğunu belirtmiştir (s. 114). Doğu Anadolu'da ise Türklerin henüz yerleşim söz konusu olmasa bile fetih hareketlerine girişmeleri, ani kuşatmalar yapmaları ve saldırılarla esasen sonraki yıllarda vuku bulacak fetihleri planladıklarını, bunlara hazırlıkların yapıldığını anlatmıştır (s. 119).

Birinci kısmın son ve üçüncü ara başlığı: *İmparator IV. Romanos ve Sultan Alp Arslan (1068-71)*'dir. Yazar bu başlıkta özellikle Malazgirt Zaferi'ne büyük değer atfedilmesini, anlamlar yüklenmesini eleştirmiştir, hatta eserin sonuç kısmında bu savaşın neredeyse *tesadüfen* gerçekleştiğini yazmıştır. Zira ona göre bu savaşın altında pek çok sebep yatmaktadır. Selçuklu ileri gelen devlet adamı Erisiği (Erbasgan)'nın Bizans'a kaçıışı, Afşin'in Bizans'a yönelik harekâtı, Sultan Alp Arslan'ın Suriye seferi, Romanos'un üç doğu seferi ile Bizans iç karışıkları sebepler arasındadır. Bu nedenle savaşın nedenlerinin detaylarına bakılıp geniş bir çerçeveye oturtulması gerektiğini vurgulayıp bunları dikkatle incelemiştir (s. 140). Zira ona göre Anadolu'nun fethi çok daha öncesinden planlanmış ve pek çok farklı etkene bağlı bir hareketti. Sonrasında ise; *"Malazgirt kesinlikle Türklerin Küçük Asya'yı fethetmesine yol açan belirleyici bir hadise olmasa da Selçuklu Sultanlığı'nın Bizans İmparatorluk işlerine karışmasına, Küçük Asya'nın iç kısımlarına daha güçlü bir şekilde müdahale etmesine, Sultan Melikşah döneminde Konstantinopolis'le diplomatik ilişkilerin yoğunlaşmasına ve Bizans ülkesinde faaliyet gösteren Türk savaşçı grupları üzerindeki hakimiyet iddialarının yavaş yavaş güçlenmesine zemin hazırladı."* çıkarımı ile sonuçları itibariyle de savaşı değerlendirerek bölümü bitirmiştir (s. 168).

İkinci kısım *İmparatorluk Otoritesinin Zayıflaması ve İktidarın Bölgeselleşmesi (1071-96)* ana başlığı altında altı ara başlıktan oluşmaktadır ve birinci kısmın ara başlık numaralandırması devam etmektedir. Buna göre dördüncü ara başlık *Süleyman b. Kutalmış ve Suriye'deki İlk Türk Beylikleri*'dir. Bundan önce yazar Anadolu Selçuklu Devleti öncesindeki tarihlere, Büyük Selçuklu politikalarına, Anadolu'daki duruma ve Kuzey Suriye, Irak bölgelerine odaklanırken bu kısımdan itibaren artık Süleyman b. Kutalmış ile konunun merkezine doğru odaklanmaya başlamıştır. Konuya

odaklanırken özellikle taraflı bakış açılarıyla tarih yazılmasından yakınmıştır. Zira Beihammer'e göre batılı tarihçiler konuya ilgisizdir, Türk tarihçiler ise milli tarih söylemine uygun olarak yorumlar geliştirmektedirler ve esas sorunlar bu sebeple tartışılmamaktadır (s. 183). Yazar sonrasında kendi sorularını sorarak cevaplar bulmaya çalışmıştır. Süleymanşah neden Küçük Asya'ya yönelmişti? Bizans elitleriyle ittifakındaki başarısının sebebi neydi? ve bu tanınmayı nasıl başarmıştı? Bu soruların ardından yazar Kutalmışoğullarının tarih sahnesine çıkışından başlayarak konuyu sunmaya çalışmıştır. Burada Suriye coğrafyası yazarın özellikle üzerinde durduğu yerdir. Zira Türklerin Bizans hakimiyet sahasındaki ilk siyasi oluşumlarının meydana geldiği yer burasıdır (s. 188). Yazarın burada üzerinde durduğu diğer bir husus da Kutalmışoğullarının soy itibarıyla meşruiyete sahip oldukları ve bu avantajı kullanmalarındadır ki bu nedenle Suriye coğrafyasında hak talebinde ve yoğun mücadelelerde bulunmuşlardır.

Beşinci ara başlık *Küçük Asya'daki Ayaklanmalar ve Bizans-Türk İttifakları (1071-86)*'dir. Bu bölümde yazar Malazgirt Savaşı'ndan Aleksios I. Komnenos'un Bizans tahtına çıkmasına kadar geçen süreyi ele almıştır. Yazar önceki bölümde Suriye coğrafyasını incelerken Arap kaynaklarına yoğunlaşmıştı. Bu bölümde ise Küçük Asya'daki Selçuklu faaliyetleri söz konusu olunca Bizans kaynaklarını yoğun olarak kullanmıştır. Anadolu'da ilk beyliklerin çıkışına da değinen yazar, Süleymanşah'ın Anadolu'nun batı bölgesine ağırlık verirken Dânişmendlilerin kuzeydoğuya yönelmesini düzenli bir fetih stratejisinin uygulanmasına bağlamaktadır (s. 213), ayrıca Bizanslı kaynakların söylediklerine göre yeterli tedbirlerin alınmamış olmasından dolayı eski yönetim suçlanmıştır (s. 218). Bu bölümde Anadolu coğrafyasının adeta bölge bölge birer haritası çıkarılıp buralardaki Türk ilerleyişleri hakkında bilgi verilmiştir. 1073-75 yıllarında özellikle kırsal alanlarla yollar ve nehir vadileri Türkler tarafından tutulup kalıcı yerleşim yerlerinin tesis edilmeye başlandığı görülmüştür. Türklerin gittikçe coğrafyada kendilerini hissettirmeleri ile Bizans taht kavgalarında Türklerin desteğini alma yarışı ve yaşananlar da eserde yerini almıştır. Yazar bu durumun Türklerin şehir merkezlerine sızmasında önemli bir etkisinin olduğunu düşünmektedir (s. 233). Türklerin şehirleri aldıklarında ise büyük yapısal reformların gerçekleşmediğini, insanların önceki yükümlülüklerini aynı şekilde devam ettirdiklerini, sadece Bizanslı yöneticilerin yerlerini Türklerin aldığını belirtmiştir (s. 240-241). Fakat yazar burada bölgesel hakimiyetlerin olmasına karşın devlet tarzı merkezî bir idarenin 1080-81 yıllarında hala oluşmadığını ifade etmiştir (s. 241).

Altıncı ara başlık *Merkezeleşme ve Dağılma Arasında Selçuklu Yönetimi*'dir. Bu bölümde yazar coğrafi odak noktasını tekrar değiştirmekte ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye ve yukarı Mezopotamya'daki durumunu irdelemektedir. Sultan Melikşah döneminde bölgede gerçekleşen savaşlar ve Kuzey Suriye'deki hakimiyet mücadeleleri detaylıca incelenmektedir. Beihammer, coğrafyadaki Müslüman emirlerinin mücadelelerine Anadolu'daki emirlerin veya Kılıç Arslan'ın dahil olmamasını daha çok Anadolu'daki siyasi varlıklarını sağlamlaştırma çabalarına bağlamakta, daha sonra Kılıç Arslan'ın Malatya'ya yönünü dönmesini ise bölgedeki durumun karışması ile açıklamaktadır (s. 264). Bahsedilen coğrafyadaki Müslüman

Türk emirlerinin Sünnî öğretilere bugün söylenilenin aksine çok da bağlı olmadıklarını, duruma göre hareket etmeyi daha uygun bulduklarını da dile getirmektedir (s. 269). Bölümün sonunda ise Haçlıların, birbirlerine karşı yoğun mücadele sergileyen Müslüman beylerin üzerinde birleştirici bir etki yaptığını söylemektedir.

Yedinci ara başlık: *Küçük Asya'daki Türk ve Bizans-Ermeni Beylikleri'*dir. Yazar esas itibariyle Anadolu coğrafyasını irdelemeye bu bölümde başlamıştır denilebilir. Anadolu'da, özellikle batısında, bölge bölge hakimiyet mücadelelerini anlatmaktadır. Burada dikkati çeken bir konu Müslüman Türklerin Bizans seçkinleri (kumandanları, saray memurları) olmalarına giden süreçtir. Konu hakkında detaylar ve örnekler sunulmuştur. Bu durumun daha sonra Bizans sarayından ayrıldıklarında da etkileşimler yoluyla kişilerin hayatlarında devam ettiği yazar tarafından ileri sürülmektedir. Ayrıca etkileşimin karşılıklı olduğunu, Türklerin Ermeni ve Rumları vali olarak atayabildiğini, birlikte savaştıklarını, savaşların ara ara devam etmesine rağmen Türk hükümdarlarının bir anlaşma çerçevesinde ortak yaşamı amaçladıklarını da yazmıştır (s. 299-300). Bunun sonucundadır ki özellikle Doğu Hristiyanları Selçuklu hükümdarlarını öven sözler söylemiş, Hristiyan ileri gelenler, kiliseler ve varlıklarını güvence altına alarak yeni düzene dahil olmuşlardır.

Sekizinci ara başlık: *Birinci Haçlı Seferine Selçukluların Yanıtı'*dır. Yazar bölüme başladığı ilk paragrafın son cümlesinde vurgulayıcı bir tanımlamayla okuyucunun dikkatini çekmektedir: *"Kuruluşundan sadece yirmi yıl sonra, yeni Selçuklu Emirliği ölüm döşeginde çırpınmakta ve ümitsiz fakat kahramanca bir savaş vermeye zorlanmaktaydı."* Gerçekten de durum bahsettiği gibidir, ancak Anadolu Selçuklularının küllerinden yeniden doğarcasına, inatla, mücadeleden vaz geçemedikleri de bilinmektedir. Yazar ilerleyen sayfalarda yeniden hızlıca teşkilatlanıp 1097/98'de toparlandıklarını yazmış ve Haçlı Seferi'nin Türklerin eksik yanlarını görüp kendilerini geliştirmelerine olanak sunduğunu belirtmiştir (s. 335). Yazar burada ilk Haçlı Seferi'nin Anadolu'daki serüvenini safha safha anlatmaktadır. Özellikle Eskişehir yakınlarındaki Kılıç Arslan ve taraflarının yenilgisinin sadece askerî değil aynı zamanda ekonomik bir felaket de olduğunu vurgulaması, klasik tarih bakış açısıyla bakmadığını göstermektedir (s. 324). Yine Haçlı Seferi ile Anadolu'daki toplumsal ve ekonomik yıkımın daha önce Türk fetihleri sırasında yaşanandan çok daha ağır etkilerinin olduğu, kırsal ve kentsel nüfus üzerinde yıkıcı etkiler bıraktığı önemli bir tespittir (s. 325).

Yazar özellikle güneydoğu bölgesindeki Haçlı varlıklarından bahsederken Büyük Selçuklu iç karışıklıklarına ve bölge üzerinde Müslüman-Türk emirlerin mücadelesine önem vermiştir. Burada Anadolu Selçuklu-Dânişmendli ve Büyük Selçuklu mücadelesi de üzerinde durulan bir meseledir. İlk kez Anadolu Selçuklularının baş kaldırması, bağımsızlık hareketi olarak Musul'un alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Kılıç Arslan'ın hutbede halife ile kendi isminin okunmasını, Sultan Muhammed'in isminin okunmamasını emretmesi önemli bir ideolojik adım olarak görülmüştür (s. 358-359).

Dokuzuncu ara başlık: *Yeni Temas ve Çatışma Kuşakları'*dır. Bu son bölümde yazar Anadolu'da Selçuklu taht kavgaları ile Batı İç Anadolu'da Selçuklu-Bizans hakimiyet mücadelesine ağırlık vermiştir. Bizans yöneticilerinin Selçuklu hükümdarlarını Bizans

saray hiyerarşisine dahil etme konusunda *hevesli* olduklarını söyleyerek, Ebulkasım, I. Kılıç Arslan ve Şahinşah'ın buna dahil edildiği örneklerini sunmuştur (s. 390). Bunun yanında genel olarak Mezopotamya bölgesinde Frank, Ermeni, Türk ve Grek yerel yöneticilerinin olduğu, ancak hiçbirinin diğerine üstün gelemediği karmaşık bir durumun bu süreçte gerçekleştiğini de yazmıştır (s. 392, 403).

Beihammer, sonuç kısmında Bizans İmparatorluğu ve Selçuklu Devletleri arasında savaşlar kadar iş birliklerinin de olduğunu belirtmiştir. Başlarda Anadolu'ya gelen Türklerin çoğunun göçebe olduğunu, ancak başarılı bir şekilde uyum sağlayıp kısa sürede kalıcı beyliklerin inşa edildiğini, göçerliğin bırakıldığını, yerel halkın rızalarının alınarak ortak bir yaşam inşa edildiğini vurgulamıştır. Ayrıca Türk fetihlerinin yıkıcı, ekonomiyi bozucu, göçe zorlayıcı olarak tasvir edilmesini yazar bilhassa kaynak eser yazarlarının savaş esnasında yaşadıklarına bağlamaktadır ve savaş zamanlarıyla sınırlı olduğunu söyleyerek genelleme yapmanın uygun düşmeyeceğini yazmıştır. Fetihlerden etkilenen şehirlerin savaşın hemen ardından gelişen birer merkezlere dönüşmesi de bunu göstermektedir (s. 405).

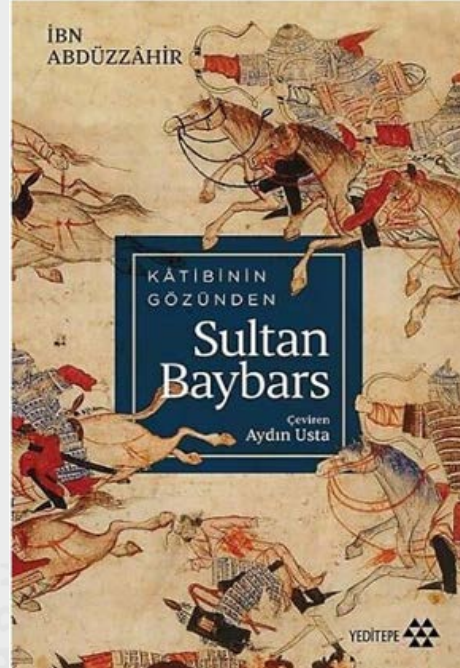
Yazar Anadolu'daki dönüşümün Bizans'ın gerilemesi veya Türklerin zaferi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini yazmıştır. Ancak bu dönüşümü her kesim için mutedil bir şekilde Türk hükümdarların yönettiği, herkesten rıza aldıkları, ayrıca Türklerin Haçlı Seferi başlangıcından itibaren büyük ve ağır darbelerden sonra dahi ayağa kalkabildiği yazarın satır aralarında yer alan konulardandır. Sonuçta ise bu şekilde bir çıkarımda bulunması ilginçtir. Bu, Bizans'ın zaten Anadolu'da çökmüş olduğu ve bu nedenle Türklerin kolay ve zahmetsiz bir fetih gerçekleştirdikleri fikrine yatkındır ki artık durumun böyle olmadığı bilinen bir gerçekliktir. Zira her şey rağmen Bizans İmparatorluğu on beşinci asra kadar ayakta kalabilmiş, dünya tarihindeki önemli bir devlettir ve Selçuklular Bizans'ın en önemli coğrafyasında var olabilmeyi başarmışlardır. Fakat kitabın son cümlesi Anadolu'da Selçuklu tecrübesinin sonuçlarını takdir etmesi açısından mühimdir: *“On birinci yüzyılın sonlarında Anadolu'da başlayan bu şey, doğacak Osmanlı Beyliği'nin Bizans, Müslüman ve diğer birçok kültürel özelliği yeni bir imparatorluğun varlığına dahil etmekte neden bu kadar başarılı olabildiğini açıklarak 300 yıl öteye uzanacaktır.”*

KÂTİBİNİN GÖZÜNDEN SULTAN BAYBARS

İbn Abdüzzâhir (2021), *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*, Çev. Aydın USTA, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, ISBN: 978-625-770525-7, I. Baskı, 360 s.

*Yunus Emre AYDIN **

Olayları tarihî bir şahsın merkezinde inceleyen ve aktaran biyografik (sîret) eserler tarih araştırmalarının en önemli kaynaklarıdır. Erken Memlûkler dönemi müelliflerinden Muhyiddîn b. Abdüzzâhir de bahse konu dönem için biyografi yazımı konusunda ün yapmış tarihçiler arasında gelmektedir. Müellifin Memlûkler tarihinin ilk dönemlerine ışık tutan üç önemli biyografisi mevcut olup bunlardan ilki yapılan tanıtıma mevzu olan ve Memlûk sultanı I. Baybars için yazılan *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti el-Melik ez-Zâhir* adlı eseridir. Sultan Kalâvûn için kaleme aldığı *Teşrifü'l-Eyyâm ve'l-Usûr fî Sîreti Melik el-Mansûr* ve el-Melik el-Eşref Halil için yazdığı *el-Eltâfü'l-Hafîyye mine's-Sîreti's-Şerîfeti's-Sultâniyye el-Melikiyyeti'l-Eşrefiyye* ise müellifin Memlûkler dönemine ait diğer biyografik eserleridir.

İbn Abdüzzâhir'in dilimize çevrilen eseri *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti el-Melik ez-Zâhir*, İzzeddîn b. Şeddâd'ın tüm bölümleri günümüze ulaşmayan eseri *Târîhu'l-Melik ez-Zâhir (Sîretü'l-Melik ez-Zâhir)* ve Şâfi'î b. Ali'nin *Hüsni'l-Menâkıbi's-Sirriyyeti'l-Münteze'a mine's-Sîreti'z-Zâhiriyye* adlı eseri, Sultan Baybars ve dönemi üzerine hem Memlûk dönemi tarihçileri hem de modern araştırmacılar için başlıca başvuru kaynakları olmuştur. Tanıtımını yaptığımız eser ise en kapsamlı ve tafsilatlı bilgileri sunmasından dolayı aralarında mümtaz bir yere sahiptir.

İbn Abdüzzâhir'in 1223-1293 yılları arasına denk gelen yaşamı, Müslüman-Haçlı, Müslüman-Moğol mücadelelerinin yoğun bir şekilde cereyan ettiği, Eyyûbîlerin zayıfladığı ve nihayetinde yıkılarak yerine Memlûkler Devleti'nin kurulup güçlendiği bir döneme tekabül etmektedir. Böylesine canlı bir dönemde yaşayan ve çağdaşı olduğu olayları aktaran müellifin eserinin ehemmiyetinin fazla olması doğal bir durumdur. Ancak İbn Abdüzzâhir'in olaylara çağdaş bir tarihçi olmasının yanında devlet kademelerinde yüksek görevlerde bulunması, yönetime yakın olması gibi sebepler, onun ve eserlerinin önemini daha da arttıran etkenler olmuştur. Aldığı eğitim sayesinde çok yönlü bir âlim olduğu bilinen ve nisbelerinden kadılık da yaptığı anlaşılın İbn Abdüzzâhir asıl ününü kitâbet-inşa alanında yapmıştır. Memlûklerin ilk dönemlerinde Dîvânü'l-İnşâ'da görevlendirilmiş ve Sultan Baybars döneminde ise bu kurumun

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yunusemre.aydin@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2111-4018 Erzurum / TÜRKİYE

başına getirilmiştir. İbn Abdüzzâhir yürütmekte olduğu bu görevle devletler arası yazışmaları, anlaşmaları yakından görmüş, kendi yazdığı bazı evrakları da eserine birinci elden eklemiştir¹. Bu konuda yine kendisi eserinde:

“Bu naçiz memlûk olayları seferde ve hizada bir yerden işitmeyip kendi bizzat görmüş; gizli sırlar ve iyi işlerin tafsilatına muttali olmuştu. Bu hikâyeyi toplamak için el-Hızânetü'l-Ma'mûre'de hizmet ettim” demektedir (s. 22).

Öte yandan İbn Abdüzzâhir'in, Sultan Baybars ile yakın olması da eserin önemini arttırmaktadır. Zira sultanın çoğu seferinde ve seyahatlarında yanında bulunan müellif, eserinin muhtelif yerlerinde bazı bilgilerin kendisine bizzat sultan tarafından söylendiğini bildirmektedir.

Alışıl gelmiş bir şekilde ortaçağda yazılan biyografi eserlerinin genelinde amaç yazılan kişiyi yüceltmektir. İbn Abdüzzâhir de bu çizgide gidip Sultan Baybars'ı yüceltmek ve sultan vefat etse dahi hikâyesinin dünyada baki olması için böyle bir biyografi kale almıştır. Müellif, kitabını yazış amacını şöyle aktarmaktadır:

Şüphesiz sîret (biyografi) ülkelerin süsü ve bir ayna olduğundan onda eski hükümdarların ahvali görülür. Söz ve eylemlerde yaptıkları iyi ya da kötü işlere tanıklık edilir. İnsanlar zamanın nasıl geçtiğini, nelerin başarıldığı; yine zamanın hayır ile şerden neyi getirdiğini görürler. İşte bu yüzden hiçbir devlet, tarihini yazan ve izlerini sayfalarında koruyan bir tarihçi olmadan asla olamaz... Ancak yüce meleklerin yazmış olmasına karşın bunların zamanın akışına uygun bir şekilde yazılması gerekir... (s. 21-22).

Müellif, kitabının başlangıcında yukarıda geçtiği üzere yazış amacını aktararak başlamıştır. Daha sonra Sultan Baybars'ın künyesini aktarıp özet şekilde bir memlûk olarak Eyyübî hizmetine girmesinden bahsetmiştir. Buradan itibaren ise Baybars'ın gözüyle ve kadercisi bir anlayışla Eyyübî Devleti'nin sükûtunu yine özet olarak ele almıştır. Müellif Baybars merkezli anlatımına devam etmiş ve Memlûkler Devleti kurulduktan itibaren onun Suriye'ye ilticasına ve burada yaşadığı sıkıntılara değinmiştir. Ayn Câlût Savaşı'na katılan İbn Abdüzzâhir, burada galibiyetin Baybars eliyle geldiğini belirtip akabinde tahta giden yolda biyografisini kaleme aldığı kahramanın fiillerini mantık zeminine oturtmaya çalışarak aktarmıştır.

Baybars'ın tahta çıkmasının ardından ise İbn Abdüzzâhir siyasî tarihe ara verip sultanın cesaretini, hoşgörüsünü ve sabrını, cömertliğini ve ihsanlarını, adaletini, dürüstlüğünü, iyi davranışlarını ve vefasını örnekleriyle aktardığı bir ara bölüm kaleme almıştır. Buradan itibaren ise çok da belirgin olmayan kronolojik bir sıralama ile dönemin olaylarını ve sultanın icraatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaya devam etmiştir. Biyografi, sultanın bütün dönemini ihtiva etmekle beraber 1277 yılında ölümünden sonra naaşının Dimaşk Kalesi'nden Zâhiriyye Medresesi'ne taşınması ile nihayete ermektedir.

İbn Abdüzzâhir, anlatımında her fırsatta sultanı yüceltmiş ve sonucu makbul pek çok olayı onun fiilerine bağlamıştır. Âlim bir kişi olması sebebiyle de çokça ayet, hadis ve şiir kullanmıştır. Kullanılan ayet, hadis ve şiirler ile olaylar, ilahî bir sebep yahut sonuca bağlanmış ve Baybars bunlarla yüceltilmiştir. Bazı yerlerde ise yine sultanı yüceltmek adına kıyaslama ve

¹ İbn Abdüzzâhir hakkında tfs. için bkz. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti Melik ez-Zâhir*, thk. Abdülazîz el-Huveytir, Riyad 1976, s. 5-15 (nâşirin girişi); Fatih Yahya Ayaz, *Memlûklerde Tarih ve Tarihçiler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2020, s. 66-71; Asri Çubukçu, “İbn Abdüzzâhir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX, 289-291.

meteforlar kullanılmıştır. Müellif tarafından olayların yakından anlatılması, arşiv belgelerinin çokça kullanılması ve kaynaklara pek yansımayan harcama ve vergi miktarlarının zaman zaman zikredilmesi, eseri dönemi için eşsiz kılmaktadır.

Eser, dilimize Prof. Dr. Aydın Usta'nın çevirisi ile kazandırılmıştır. Tercüme yapılan döneme hâkim bir uzman olması, olası hatalarının önüne geçmiş ve çevirinin kalitesini arttırmıştır. Çevirmen tarafından tercümede Abdülazîz el-Huveytî tarafından yapılan ve Riyad'da 1976 yılında yayımlanan neşir kullanılmıştır.

Çevirmen, tercüme önsöz ve sırasıyla yazar tanıtımı ile Sultan Baybars'a kadar olan Müslüman-Haçlı mücadelelerini özetlediği bölümler ile başlamıştır. Akabinde kitabın çevirisi, kendi adı ile verilmiştir. Tercümeden sonra da bir bibliyografya ve fotoğraflar bölümü eklenmiştir. Tercüme kitapta yer alan 32 görselin 30'unu barındıran bölümde Sultan Baybars ve dönemi ile ilgili geneli kale olmak üzere fotoğraflara yer verilmiştir. Çevirmen tercümede okuyucuyu boğmamak ve metni zor bir hale getirmemek adına fazla dipnot vermemiş; istilâh kelimelerin açıklanması, ayet ve hadislerin künyelerinin verilmesi ve bazı şehirlerinin konumlarının tarifi ile ilgili dipnotlara yer vermekle iktifa etmiştir. Ayrıca eserde verilen tarihleri, Türk Tarih Kurumu'nun sitesinde yer alan işlevsel kılavuz ile karşılaştırmış; eşleşmeyen durumları dipnotlar ile belirtmiştir. Yine yukarıda belirtilen Arapça neşrin sayfaları da tercümede belli edilmiştir. Çevirmen diğer tercümelerinde de olduğu gibi metot olarak metinde yer alan şiirleri tercüme eklememiştir.

Tercümede içindekiler kısmının sadece çevirenin eklediği bölümleri ihtiva etmesi ve bunun yanında çeviri metindeki başlıkları kapsamaması büyük bir eksiklik olarak durmaktadır. Zira kitabın 21 ile 342. sayfaları arasında kalan tercümede hedeflenen yeri bulmak ancak kronolojik takip ile mümkün olmaktadır. Yine eserin sonuna dizin eklenmemesi yukarıda sözü edilen zorluğu güçlendirmektedir.

Sonuç olarak Türk ve İslâm tarihinin bu seçkin kahramanının hayatını ve dönemini anlatan söz konusu eserin dilimize çevrilmesi ortaçağ tarihçiliği için büyük bir katkı olmuştur. Çevirenin, kendi dilinde ağır ve sanatlı yazılan biyografîyi dilimize sade ve özenli bir şekilde aktarması, sadece tarih araştırmacılarının değil aynı zamanda alana ve Baybars'a merak duyan tüm kişilerin rahat bir şekilde okuyup anlamasına olanak tanımıştır. İbn Abdüzzâhir yazmış olduğu bu biyografi ile asırlar sonra dahi insanlara Sultan Baybars'ın hayatına ve dönemine canlı bir şekilde tanıklık etme imkânı sunmuştur. Yapılan bu çeviri ile de söz konusu imkân tüm ilgililerin önüne serilmiştir.